
Светлой памяти двух студентов – моей чудесной доченьки Ивушки и её замечательного мужа Игоря – посвящаю. Разделяю боль утраты всех родителей, потерявших своих детей. Как бы *это* ни произошло, все мы, пока живём, каждое мгновение будем безжалостно казнить себя за то, что не уберегли их.

В. Є. Курілло

ЛАТЕНТНА ПОЛІТИКА

ПОТАЙНІ НАПРЯМИ
ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Навчальний посібник

Миколаїв
«Іліон»
2009

УДК 32(075.8)
ББК 66я73
К 93

Курілло В. Є.

К 93 Латентна політика. Потайні напрями політичної діяльності : навчальний посібник / В. Є. Курілло. — Миколаїв : Ліон, 2009. — 592 с.

ISBN 978-611-534-005-7

Пропонований навчальний посібник містить систематизований виклад матеріалу нової галузі політичної науки – політичної латентології, яка розглядає теоретичні засади та основні напрями прихованої політичної діяльності (політичну розвідку, силові спецоперації, інформаційні та психологічні спецоперації, таємну дипломатію, активність таємних структур світової політики та конфіденційний менеджмент політичних партій) у цілісному форматі потайної (латентної) політики. Книга побудована на основі всебічного аналізу реальних політичних процесів, зокрема в Україні, використовує вітчизняні та зарубіжні дослідження із залученням численних історичних прикладів і фактів сьогодення.

Посібник розрахований для політологів, політиків, аспірантів, студентів та широкого загалу, що цікавиться питаннями прихованої політики.

УДК 32(075.8)
ББК 66я73

ISBN 978-611-534-005-7

© Курілло В. Є., 2009

ПЕРЕДМОВА

Політична розвідка, державні перевороти, замахы та вбивства політичних супротивників, інформаційно-психологічні спецоперації, таємна дипломатія, діяльність таємних структур світової політики та конфіденційне партійне закулісся – все це є окремими напрямками прихованої (латентної) політичної діяльності, які існують давно, але практично ніколи не афішуються. Про деякі їх прояви іноді пишуть, але лише про ті, які або вже не можливо утаювати, або треба з певною метою розповісти громадськості в бажаному світлі. Автор пропонованого видання робить спробу об'єднати вказані вище та інші види потайної політичної діяльності у феномені латентної політики. Нова парадигма, яку розробляє автор, розглядає політику як органічну єдність доповнюючих одна одну складових – прихованої (латентної) та прозорої (транспарентної).

Латентна політика – це потайна, закрита від сторонніх очей, політика, що охоплює як негативні, так і позитивні явища. Вона дозволяє бачити політичне життя не в межах нормативно-ідеалізованого підходу, а більш реалістично. Власна безпека, адекватна відповідь на виклики, боротьба за виживання та конкурентне випередження – ось головне джерело і стрижень латентної політики. Аналіз її природи, механізму та особливостей і утворює, на думку автора, предмет нової спеціальної політологічної науки – політичної латентології. Вона суттєво відрізняється від конспірології, парадигми інтриг тощо, які визначальну роль у політиці надають виключно змовам або інтригам.

Ця книжка є систематизованим, комплексним викладом матеріалів нового навчального курсу «Латентні напрями політичної діяльності» (або «Політична латентологія»), формування якого нині відбувається. Комплексний характер видання обумовлений тим, що воно містить теоретичні розробки з основних тем, списки використаної та рекомендованої літератури з кожної теми, контрольні питання та завдання для перевірки і самоперевірки набутих знань. Контрольні питання та завдання розміщуються наприкінці кожного теоретичного розділу та мають сприяти закріпленню матеріалу, формуванню практичних прийомів та навичок логічного мислення. Крім того, і це дуже важливо, до кожного розділу в обов'язку, виправданому метою, додається міні-хрестоматія під заголовком «Додатковий матеріал для поглибленого вивчення теми та окремих її питань», яка складається з робіт політологів-науковців, практиків латентної політичної діяльності та матеріалів

періодичних видань. Необхідність створення міні-хрестоматії була викликана браком доступної загалу спеціальної літератури, який виявився протягом викладання автором цього курсу. Основна частка наведених додатків може бути віднесена до академічних, проте деяким матеріалам властивий відверто дискусійний характер, а деякі мають гостро публіцистичний зміст. Мета їх залучення – цілеспрямоване впровадження активних форм навчального процесу (практичні заняття у вигляді дискусії, диспути, навчальні ігри, громадсько-політичні слухання, журналістські розслідування, історико-політичні читання тощо), занурення студентів у «реальні» ситуації за вибором викладача.

Автор звертає увагу тих осіб, які б могли пред'явити претензії за використання їх статей або фрагментів книг, на такі обставини. Відповідно до статті 21 (п. 1) Закону України «Про авторське право і суміжні права», без згоди авторів і без виплати гонорару, але з обов'язковим зазначенням імені того, чий твір використовується і джерела запозичення, допускається застосування цитат з опублікованих творів в обсязі, виправданому поставленою метою, якщо це зумовлено науковим або інформаційним характером роботи, до якої цитати включаються. Також допускається (ст. 21, п. 2) використання літературних і художніх творів в обсязі, виправданому метою, як ілюстрацій у виданнях навчального характеру. Автор зазначив роботи та фахівців, які цитувалися у додаткових матеріалах для поглибленого вивчення тем.

Матеріали теоретичного курсу спираються на численні приклади з історії та сучасної політики. Таким чином, книга відповідає всім основним вимогам до навчального посібника, однак не має рекомендаційного грифу Міністерства освіти і науки України. Автор не є прихильником будь-якої політичної партії, не дискредитує і не критикує від свого імені українських можновладців, але наведені цитати та факти щодо прихованих аспектів діяльності політичної верхівки нашої країни та інструментів її володарювання і без нього досить красномовно їх характеризують. Тому фахівцю з латентології було б наївно очікувати від ідеологічно заангажованого керівництва Міністерства, яке є частиною цієї верхівки (та водночас її знаряддям), рекомендації до широкого використання пропонованого навчального видання. Проте автор і не потребує чийх-небудь схваленень, крім Бога та власної совісті. Як сказав колись Олександр Герцен: «Чому любов до Батьківщини повинна поширюватися на будь-який її уряд?».

Книжка може бути корисною для політологів, політиків, аспірантів і студентів факультетів, де вивчаються політичні науки, а також для тих читачів, які цікавляться питаннями прихованої політики.

Друкується в авторській редакції.

Частина I

ЛАТЕНТНА ПОЛІТИКА ТА ПОЛІТИЧНА ЛАТЕНТОЛОГІЯ

Розділ 1. ЛАТЕНТНА ПОЛІТИКА ЯК СОЦІАЛЬНИЙ ФЕНОМЕН

Терміни «латентна політика», «латентні напрями політичної діяльності» та інші, що мають у своєму складі означення «латентний», спираються на латинське слово «*latens*» («*latentis*») – **прихований, невидимий, такий, що зовнішньо не виявляється**. У цьому розумінні поняття «латентність» вже використовується в науковому обігу. Наприклад, про латентний період хвороби або вагітності йдеться в медицині, про проміжок часу від подразнення до реакції на нього – у біології, про латентну громадськість – у «паблік рилейшнз», про латентну соціалізацію – у соціології, користуються цим терміном і в інженерній психології, навіть у фотосправі. Кожного разу йдеться про щось приховане, таємне, невідкрите для звичайного спостереження, втім, не обов'язково негативне, як, наприклад, при застосуванні терміна «тіньовий». Таким чином, **латентна політика – це прихована, потайна політика** (англ. – *latent, covert, not evident policy*).

Важко сказати, коли і де вперше в політичній науці було застосовано цей термін. Проте, один з найбільш відомих політологів ХХ ст. Габріель Алмонд, чие ім'я зазвичай наводять у зв'язку із проблематикою політичної культури та типологією політичних систем, використав поняття «латентна політика» в жовтні 1959 року під час виступу на науковій конференції, присвяченій дослідженню космічного простору. Алмонд сказав тоді про існування у складі суспільної політики (*public policy*) того, що «можна розглядати як «*latent policy*» та «*latent politics*», у якості «найбільш важливої складової, котра має бути досягнута і високо оцінена, якщо треба адекватно зрозуміти сенс цієї політики».

Як констатує газета «2000», «у реальній політиці багато речей робити відкрито – смерті подібно... І якщо в карточній грі безглуздо показувати супротивнику свої козири, то що говорити про велику політику, де проти тебе діють не 3–4, а десятки супротивників, чий інтереси дуже різномірні» [15]. На підтвердження наведемо думку відомого українського політика.

Наприкінці 2005 року тогочасний прем'єр-міністр України Ю. Єхануров у інтерв'ю сказав стосовно економічної програми на майбутнє, що вона в нього є, але він не може її оприлюднити, оскільки йому треба вибори вигравати. А на запитання, чи не вважає він, що ця секретна програма дій допомогла б йому за умови відсутності економічних планів у конкурентів перемогти їх, Єхануров відповів: «Ця програма вже точно не допоможе! Я хотів би, щоб у нас було розуміння у цьому питанні. Те, що робиться насправді, ніколи не озвучується. Цього просто не можна робити. Говорити належить те, що потрібно говорити» [5]. Отже, констатуємо: закрита, прихована політика існує.

Подальше розкриття змісту категорії «латентна політика» перш за все залежатиме від трактування понять «політика» та «політична латентність».

Як відомо, слово «політика» застосовується у надзвичайно широкому розумінні. Загальновизнаного наукового означення феномена політики не існує. Сучасне тлумачення політики склалося як результат розвитку та боротьби декількох позицій та підходів. Коротко нагадаємо їх, звертаючи увагу на те, що має відношення до проблематики латентної політики і може бути корисним у подальшому розумінні матеріалу.

Сутність першого підходу – «державницького» – зводиться до ідентифікації політики з діяльністю держави або державним врядуванням. Основний його недолік полягає у тому, що з розподілом влади, розвитком громадянського суспільства, партійної системи, ЗМІ і т.п. політика вже не обмежується державним управлінням.

За іншого підходу – «владного» – політику найчастіше визначають як боротьбу за здобуття влади, її збереження та використання. Його недолік: приховується або ігнорується той факт, що влада лише іноді є самоціллю, а зазвичай вона є засобом реалізації певних цілей та намірів. Не позбавлені вад й інші спроби надати універсальну дефініцію політики: «діяльність» (управління суспільством), «стосункова» (спільне розв'язання загальних справ) тощо. Проблема всеохоплюючого та всепередбачаючого визначення політики цілком природна. Політика – надто складний та багатопроектний феномен, для якого марно шукати найбільш сутнісне, провідне визначення. У той же час формат навчального видання вимагає і припускає використання певного робочого варіанта дефініції без претендування на її універсальну досконалість. Виходячи з цього та узагальнюючи різноманітні трактування, вважатимемо, що **політика – це сфера та спосіб діяльності щодо організації суспільства, реалізації інтересів та узгодження ціннісних позицій окремих особистостей та соціальних груп шляхом застосування влади**. Відповідно, доцільно зробити декілька зауважень або пояснень.

По-перше, мова йде про специфічну контрольно-управлінську діяльність стосовно організації всіх сторін життя соціуму та регулювання незгод у спільноті. Як пишуть автори підручника «Політологія»: **«Політична діяльність – специфічна форма активного ставлення людей до свого суспіль-**

ного середовища, яке має на меті цілеспрямоване його регулювання та перетворення за допомогою фактора влади» [12, с. 18].

На первісних стадіях існування людства для розв'язання досить обмеженого кола спільних проблем (головна з яких – це виживання у боротьбі з природним середовищем) було достатньо механізму самоорганізації та саморегулювання шляхом дотримання релігійно-міфологічних догматів та сімейно-родинних звичаїв. В цей час латентні дії у соціумі, так само, як і таємниці, вже існували: були мисливські та рибальські таємниці племен, шамани приховували зміст своїх обрядів та «див», ще раніше існувала таємниця здобуття та зберігання вогню тощо.

Із розвитком матеріального виробництва і, у першу чергу, завдяки суспільному поділу праці значно ускладнилася система господарювання, відбулося соціальне розшарування, до якого додалися етнічна та релігійна диференціація. Як наслідок, у соціумі виникали і посилювалися тенденції розладу, розвивалися внутрішні суперечності та конфлікти. Згадаємо, згідно із другим законом термодинаміки («закон зростання ентропії»), що хаос – найбільш імовірний стан у природі, для того, щоб він настав, достатньо простої бездіяльності. Виходячи з цього, засновник кібернетики Н. Вінер стверджував (ентропійний принцип Вінера), що хаос та насилля – найбільш імовірний (природний) стан, і щоб зменшити можливість реалізації цієї крайності, необхідні цілеспрямовані зусилля, які спираються на знання. Ті спільноти, де перемогла ентропійна спрямованість до неупорядкованості та хаосу – деградували, розпалися та зникли з історичної арени. Альтернативою ентропійному занепаду була усвідомлена діяльність щодо системної організації суспільства, збереження його цілісності, позбавлення руйнівних конфліктів та досягнення відносної стабільності. Таким чином відбувався процес формування політичних відносин на ґрунті генезису інститутів керівництва, публічної влади. Політика не лише втілює порядок, потрібний правлячій верхівці, поруч із цим вона впроваджує порядок взагалі, тримаючи в шорах небезпечні стихії соціального хаосу та безладдя. Виникнення інститутів публічної влади одночасно супроводжувалося відвертою або прихованою діяльністю, спрямованою проти їх функціонування. Тобто діяльність стосовно організації суспільства включає в себе як «pro», так і «contra», відкрити та приховану частини. Чи варто оцінювати протидію негативно? Це ситуація, як кажуть, із перехресними стежками. У випадку створення деспотії або тоталітарного суспільства із притаманним йому свавіллям, масовим терором і т.п. діяльність щодо його дестабілізації, дезорганізації та руйнації вважається виправданою. Проте, не всякий опір підлягає схваленню. Вирішальний критерій відповіді створюють ціннісні позиції та уявлення щодо спільного блага суб'єктів протидії. Якщо замість суспільства, де під утопічними гаслами примусово крокують до комуністичного *щастя трудящих усіх націй*, нав'язується зброєю та вбивствами під гаслами боротьби за незалеж-

ність суспільство «інтегрального націоналізму», що дублює гітлерівський націонал-соціалізм з його метою *знищення інших народів*, або за лише зовнішньо модифікованими (без відверто фашистських гасел) націонал-терористичними ідеологемами, то це схвалювати неприпустимо, оскільки погане замінюється на набагато гірше.

По-друге, особливу увагу слід звернути на ту частину дефініції політики, яка вказує на «реалізацію інтересів та узгодження ціннісних позицій» різних учасників політичного життя. Саме в цьому полягає дійсна мета та рушійна сила політики. Інтерес – це усвідомлена потреба, яка в свою чергу означає те, що об'єктивно необхідне для підтримки життєдіяльності та розвитку особистості, соціальної групи або суспільства в цілому. Ще Гельвецій вважав інтерес, поряд із потребою, єдиним універсальним двигуном людських вчинків. Сучасне трактування інтересу набуло деяких нових аспектів, але, як і раніше, його розуміють як головну детермінанту поведінки, внутрішнє джерело політичної активності. **Політичний інтерес**, за М. Головатим, «це: **а) вибіркове ставлення людини, соціальної групи до будь-яких політичних явищ та процесів; б) реальна причина, що лежить в основі політичних дій і подій, які відбуваються за участю суб'єктів і об'єктів політики... Політичні інтереси – основні спонукальні мотиви політичної діяльності**» [3, с. 123]. Тому, слухаючи будь-які промови політиків, варто перш за все визначитися – які та чиї відкриті та приховані (латентні) інтереси містить та політика, що пропагується, або поставити питання, що виникло, мабуть, разом із політикою: «*Cui bono?*» – «Кому це вигідно?».

У практично однорідному первісному суспільстві домінував спільний інтерес – вижити, і з цього приводу конфлікти не загострювалися. З переходом до диференційованої спільноти кожна її частина, не заперечуючи наявність всезагального інтересу, намагається досягти власних специфічних цілей. При цьому вектори особистісних та групових інтересів дуже різноспрямовані, часто навіть протилежні. Реалізувати одночасно всі інтереси практично неможливо. Це означає, що в нерегульованому стані взаємовідносин люди воюють між собою за свої інтереси, рухаючись або до хаосу, або до взаємознищення. Тому в багатьох дефініціях політики йдеться про «гармонізацію» або «узгодження» інтересів, що передбачає нібито досягнення згоди, злагоди та консенсусу. Але реалії політичного життя свідчать – застосування терміна «узгодження» не зовсім точно відзеркалює те, що відбувається насправді. Політична діяльність призводить до того, що певні інтереси починають панувати та здійснюватися за рахунок ігнорування або придушення якоїсь частини інших, стосовно решти намагаються знайти відносно компромісне рішення, іноді – консенсус. Як правило, можливість реалізувати свої інтереси в першу чергу мають ті, хто при владі, бо саме заради цього вона виборюється. Найбільш легко і зручно це зробити, якщо мати великі гроші та власні інтереси удавати як всезагальні, корисні усій громаді:

наприклад, перерозподіл приватизованої власності зображати як боротьбу за більш вигідне та справедливе надходження коштів у бюджет задля додаткового фінансування соціальної підтримки населення, або, інший приклад, – внутрішньоелітні «розбірки» презентувати як боротьбу із ненависною масам громадян корупцією у владних структурах. Отже, процес диференціації інтересів у суспільстві іманентно містив у собі поділ їх на відкриті та приховані. А останні, таким чином, отримали важливе місце в політиці.

Тепер звернемося до ціннісних позицій. У взаємовідносинах люди керуються не лише інтересами, а й цінностями. Цінність у загальному розумінні – це своєрідний об'єкт, що задовольняє потребу суб'єкта суспільного життя. Їх поділяють на цінності-блага (матеріальні ресурси, продукти духовного споживання та послуги) і цінності-регламенти (моральні, правові та естетичні норми й ідеали, звичаї, традиції), а також на такі, що ухвалюються і поширюються офіційно, і такі, що існують незалежно від культивованих владою. Між двома останніми типами дуже часто виникає значна неузгодженість, навіть глибокі суперечки, через що деякі цінності набувають прихованого характеру. Певною мірою це властиве політичним цінностям. **Політичні цінності – це переконання щодо ідеалів та цілей, які необхідно реалізувати, норм та принципів, за якими треба діяти.** Це найвищі принципи, що забезпечують злагоду в суспільстві чи в окремих соціальних групах щодо основних цілей і проблем; віра у бажаний і кращий (або найкращий) тип політичної системи, у політичну мету і засоби досягнення такої мети та уявлення про них [3, с. 121]. На ґрунті політичних цінностей суб'єкти політичного життя обирають відповідний спосіб поведінки та діяльності. Вони є мотиваційним базисом та регулятором політичної активності. Проблема цінностей дуже складна. У кожен історичну епоху превалювали свої цінності: наприклад, у європейському Середньовіччі – васальна відданість, станова ієрархія, релігійність тощо, а у сучасних європейських державах – свобода, демократія, суверенітет особистості тощо. Але за кордонами Європи ці цінності поділяють далеко не усі народи. Навіть у межах однієї країни різні суб'єкти політичного життя мають відмінні ціннісні позиції, порушення яких сприймається у відкритій або прихованій формі вельми болісно, навіть як особиста трагедія або образа. Особливо небезпечно це для суспільств, які складаються з різних етносів, національних меншин, конфесій, мають різні культурні традиції, менталітети тощо.

Отже, диференціація цінностей відбувалася паралельно із диференціацією інтересів. Обидві ставали носіями перспективи ентропійної руйнації соціуму в бік хаосу, єдиною альтернативою цьому стало свідоме управління взаємодією інтересів та ціннісних позицій. Це було часом виникнення політики і є підстави вважати, що із самого початку вона містила у собі як відкриті, так і приховані складові, за іншою термінологією транспарентні (фр. *transparent* – прозорий) та латентні. Відтепер зміст політики завжди

характеризуватимуть відповіді на три фундаментальних питання: кому реально належить влада (суб'єкт керівництва); яким чином здійснюється організація та управління (механізм та метод володарювання); які/чий інтереси реалізуються, а ціннісні позиції превалюють (спрямованість та результат)?

Що стосується класифікації політики, котра створюється на ґрунті певних критеріїв, то найчастіше виділяють такі її види: за сферою суспільного життя (економічна, соціальна, військова, культурна тощо), за об'єктами впливу (внутрішня та зовнішня), за суб'єктом (державна, партійна тощо), за метою та пріоритетом діяльності (нейтралітету, компромісів, національного примирення, «перебудови», модернізації, «інтеграції» в Європу тощо) та інші. У руслі подібної структуризації цілком логічним є поділ політики за ступенем висвітлення та розкриття цілей, способів та методів діяльності соціальних груп, державних структур та окремих осіб на «відкрити» («транспарентну») та «приховану» («латентну»). Втім, зазвичай практично всі політологічні дисципліни охоплюють загальнотеоретичну проблематику транспарентної політики, за винятком окремих тем, пов'язаних із маніпулюванням громадською думкою, та деяких інших. Звертаючись до латентної політики, як правило, обмежуються загальним означенням її як таємної або прихованої діяльності держави і, як приклад, найчастіше посилаються на розвідку.

Якщо в літературі з давніх часів по-різному тлумачать політику взагалі, то особливо помітно це відбувається відносно латентної політичної діяльності. З одного боку, ототожнюючи її із нелегальною, тіньовою діяльністю, вважають, що це явище знаходиться у суперечливих стосунках із мораллю, є заняттям злодіїв або «лицарів плаща та кинджалу», цинічне і не гідне порядної людини; з іншого боку, латентна політика – заняття високоморальне й творче, притаманне справжнім професіоналам та «людям з чистою совістю». У цьому простежується два концептуальні полюси: або латентна політика – це спосіб досягнення сумнівних цілей, або вона є мистецтвом захисту загального блага та справедливості.

При аналізі трактувань латентної політики можна запропонувати таку систематизацію. «Психологічний» підхід розглядає це явище в контексті агресивно-змагального характеру людини та її боротьби за панування з використанням усіх, у тому числі прихованих, інколи навіть протиправних дій. Значний акцент при цьому робиться на інтровертних психологічних властивостях суб'єктів політики. «Біологічний» підхід характеризує «неминучість» політичної підступності суб'єктів генетичною недосконалістю людської природи, а мотивацію будь-яких вчинків – інстинктом самозбереження та виживання. Нарешті «суспільний» підхід до тлумачення латентної політики зумовлений розумінням політики як складного соціального явища, що залежить від низки економічних, соціальних, культурних та інших чинників. Особлива роль тут надається необхідності дотримання вищих націо-

нальних інтересів, захисту безпеки існування суспільства взагалі та його політичної системи зокрема.

У руслі «суспільного» підходу стає можливим виокремлення двох основних течій. За першою латентна політика подається через певне *спрямування діяльності* окремих установ, інститутів або осіб, котрі інколи навіть нелегальними або підступними методами реалізують пріоритетні цілі чи засоби їх досягнення. Тому, говорячи, наприклад, про деякі акції в інформаційній сфері, називають їх «інформаційними спецопераціями», у сфері масової психології – «психологічними спецопераціями», у загальнополітичному просторі – «силовими операціями спецслужб», «літерними акціями», «прямою дією», «змовою», «терактами» тощо, маючи на думці саме це бачення латентної політики. Крім цього, сюди ж можна віднести виокремлення латентної політики як окремого напрямку політики через таємний, прихований спосіб розв'язання загальнополітичних завдань.

За другою течією латентна політика подається як *вид практичної діяльності*, сфера, до якої належать дії певних структур, суб'єктів політики. При цьому виникають дві інтерпретації латентної політики: владна та інституційна. Владна інтерпретація пов'язує її з безпосереднім виборюванням, утриманням та використанням влади прихованими засобами та методами: дії революціонерів або контрреволюціонерів по захопленню влади, прихована боротьба суб'єктів політики за збереження влади, деякі методи створення сприятливих умов для реалізації стратегічних завдань, забезпечення міжнародної безпеки, охорона конституційного порядку тощо. Сюди ж можна додати використання методів спецслужб (зазвичай нелегальних) для зміни політики певного уряду. В останньому спектр неправових методів може бути дуже широким – від тиску на діючих політиків аж до зміни або знищення ключових постатей, від яких залежить напрямок дій правлячої еліти суспільства. Інституційна інтерпретація латентної політики подає її у категоріях закритої діяльності урядових, у тому числі розвідувальних та контррозвідувальних органів, інших суб'єктів політики. Так, наприклад, збирання конфіденційної за суттю інформації (або тієї неконфіденційної, яка може бути використана в аналітичному розвідувальному дослідженні) здійснюється не лише через агентурну мережу, а й в процесі звичайного функціонування підрозділів деяких урядових установ, що просто залучені до зовнішньоекономічної, представницької діяльності держави, вивчають світовий ринок, можливості реалізації національних інтересів у міжнародних стосунках. Проте і всередині країни функціонують структури, що забезпечують стабільність і утримання влади шляхом нейтралізації зовнішніх впливів – контррозвідка, а також спеціальні служби, які підтримують суспільний порядок та захищають громадян від криміналітету, запобігають економічним злочинам і таке інше, методами, котрі розкривати недоцільно, навіть небезпечно для людей, які займаються здобуттям, збиранням та використанням відповідної інформації.

Розглядати латентну політику (як сферу діяльності) у площині моралі можна з декількох позицій. Перша – «етичне» розуміння – передбачає ставлення до неї як до діяльності на етичних засадах з кінцевою метою здійснення справедливості та суспільного блага. У такому разі головною властивістю латентної політики має бути пошук і використання адекватних засобів для реалізації моральної мети за умов дотримання таємності заради безпеки. Друга – «ціннічне» розуміння – представляє латентну політику як засіб досягнення егоїстичних цілей аж до виправдання збройних «силових» акцій та вбивства в руслі спеціального забезпечення політики керівництва. При такому підході вважається, що мета виправдовує будь-які засоби її досягнення, а прихований характер дій знімає питання про моральність або законність та правову відповідальність ініціаторів і виконавців подібних «активних» операцій. Третя – «ціннісно-нейтральне» розуміння латентної політики полягає в її досить широкому раціональному, прагматичному трактуванні як сфери діяльності. Для нього характерна відмова від вочевидь заданої регламентації дій, жорстких «правил гри». Все розглядається в контексті визначених історичних і національних умов, у руслі поваги до базових політичних цінностей конкретного суспільства, які таким чином й виконують роль певних обмежуючих чинників на шляху до бажаної мети. Спільним в усіх трьох розуміннях латентної політики є те, що вона за визначенням є закритою, прихованою від висвітлення. Ця категоріальна ознака латентної політики в першу чергу обумовлена необхідністю своєчасно запобігати протидії з боку політичних супротивників певним намірам з реалізації суспільно значущих інтересів та уявлень щодо загального блага.

Основою життєдіяльності соціуму є задоволення його різноманітних потреб. Знайомство із ієрархією «базових потреб» життєдіяльності за А. Маслоу (рис. 1) показує, що ігнорування першочергових з них веде до загибелі системи, що саморегулюється, а їх задоволення – найважливіша умова виживання, існування взагалі.

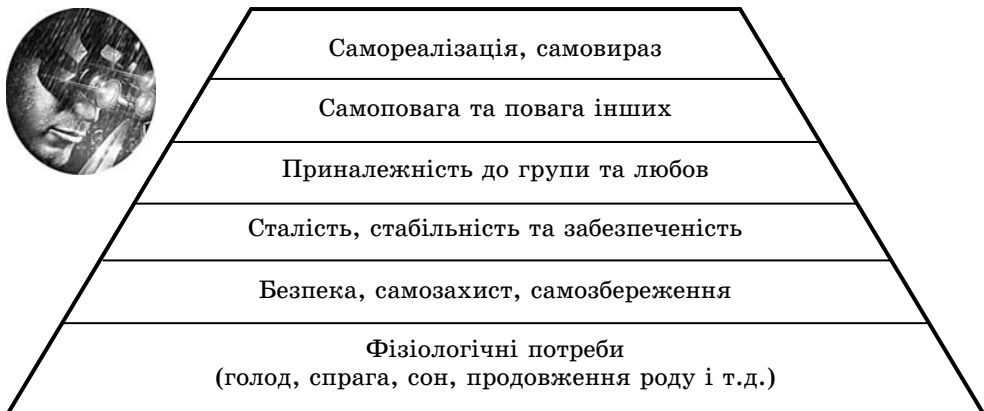

Рис. 1. Ієрархія базових потреб (за А. Маслоу)

Друге місце в переліку означених потреб (поступаючись лише фізіологічним) посідає потреба безпеки, самозбереження. Таким чином, латентні акції здійснюються їх суб'єктами з метою своєчасно адекватними заходами уникнути знищення або опору заради забезпечення життєдіяльності окремих суб'єктів політичного життя або соціуму взагалі. **Безпека, випередження та боротьба за виживання – ось головне джерело і стрижень латентної політики.** Розуміння безпеки у такому тлумаченні охоплює:

- безпеку виборювання влади та її утримання;
- безпеку механізму функціонування та реалізації влади, у тому числі безпеку процесів вироблення та прийняття рішень;
- безпеку суб'єктів політичного життя суспільства та захист їх інтересів;
- безпеку позиції держави в міжнародних відносинах;
- безпеку функціонування певних структур захисту інтересів держави та суспільства усередині країни та зовні, у тому числі розвідки, контррозвідки, правоохоронних органів і режимних установ;
- забезпечення розвитку суспільства від політичної та економічної дестабілізації, деструкції, наркобізнесу, тероризму, організованої злочинності тощо;
- безпеку діяльності деяких виробничих, фінансових, науково-дослідницьких та інформаційно-комунікативних структур і т. ін. [4].

Зрештою, у форматі «цинічного» підходу до змісту латентної політики, це також безпека ініціаторів, розробників та виконавців протиправних акцій від правосуддя, відповідальності перед власною та міжнародною громадськістю. Отже, коротко визначимо, що латентна політика – це та частина політики, яка закрита від висвітлення на ґрунті потреб безпеки. У світлі запропонованої дефініції стає очевидною неповнота визначення латентної політики лише на підставі використання *прихованих методів* політичної діяльності, оскільки латентними можуть бути її цілі та суб'єкти, методи та засоби, джерела та ресурси тощо. Близьким, але недосконалим є звернення до латентної політики через її невисвітленість як до «тіньової» політики – останній термін несе негативне змістовне забарвлення, бо зазвичай вважається, що подібна політика здійснюється таємно всупереч інтересам громадськості.

У більш широкому визначенні **латентна політика – це особлива, закрита від висвітлення сфера життєдіяльності людей, пов'язана із реалізацією прихованих інтересів або застосуванням таємних методів здобуття, утримання і використання влади, а також забезпечення безпеки та самозахисту політичної системи і суб'єктів політики, суспільства в цілому, непрозорий тип відносин між людьми, суспільством і державою.**

Об'єктом латентної політики, безумовно, є всі явища політичного та суспільного життя, на які спрямовано приховану діяльність суб'єктів політики. У першу чергу, це влада та ті владні відносини, форми і методи її реалізації, які мають першочергове значення і здатні зацікавити політичних конкурентів, опонентів, ворогів з точки зору організації протидії, здійснення

впливу на владу або її істотної зміни. Об'єктами можуть бути елементи політичної, економічної, військової, правової і культурно-духовної підсистем суспільства, а також соціум і окремі особи.

Суб'єктність латентної політики також має особливий характер. По-перше, вимоги безпеки та результативної діяльності найчастіше спонукають суб'єктів латентної політики заперечувати причетність до неї. По-друге, до латентної діяльності у прихованому вигляді в разі потреби іноді залучаються сторонні установи або їх працівники. По-третє, здійснення латентних функцій в окремих випадках веде до порушення норм міжнародного права або законів власної країни, тому воно мусить відповідно нормативно, законодавчо та дозвольно-ліцензійно закріплюватися, однак у деяких випадках здатне спричинити дуже погані наслідки для суб'єкта. До того ж варто мати на увазі, що теоретично проблематика суб'єктності мусить охоплювати не лише реалії нашої країни. Таким чином, до суб'єктів латентної політики, у першу чергу, можна зараховувати пануючу еліту, керівництво держави, структури місцевого держуправління та самоврядування, оскільки, цілком природно, певні аспекти процесу прийняття рішень та їх зміст не підлягають висвітленню. Найчастіше це те, що пов'язано із державною таємницею та національною безпекою, кадрові питання, конфіденційні домовленості тощо. Але це можуть бути й акції пануючої еліти та влади щодо маніпулювання громадською думкою, інформаційно-психологічні спецоперації проти власного населення з метою виправдання своїх дій. Так, наприклад, тривалий час державна нацистська пропаганда фашистської Німеччини вкорінювала у громадській свідомості антисемітські настрої. Взагалі пошук внутрішніх або зовнішніх ворогів нації, розпалювання ворожих чи то ура-патріотичних настроїв навколо історичних подій минулого у будь-якій країні завжди використовувалися як ефективний латентний засіб відвертання уваги людей від прорахунків влади та позбавлення опору громадян поточній хибній політиці.

Важливими суб'єктами латентної політики є установи, які мають нормативно та законодавчо закріплені, у якості основних, функції розвідувальної та контррозвідувальної діяльності (РД та КРД). В Україні, наприклад, це Служба безпеки України (СБУ), Служба зовнішньої розвідки України та Головне управління розвідки Міністерства оборони (ГУР МО); у Росії – Федеральна служба безпеки (ФСБ), Служба зовнішньої розвідки (СЗР) та Головне розвідувальне управління Міністерства оборони (ГУР МО); у США – Центральне розвідувальне управління (ЦРУ), Федеральне бюро розслідувань (ФБР), Агенція національної безпеки (АНБ) тощо; у Великій Британії – Секретна розвідувальна служба (Інтеллідженс Сервіс, вона ж MI-6), Служба військової розвідки, Штаб-квартира урядового зв'язку, Служба безпеки (MI-5); у ФРН – Федеративна розвідувальна служба (БНД), Федеральне бюро з захисту конституції; в Ізраїлі – розвідка «Мосад» та контррозвідка «Шабак».

Іншу групу суб'єктів латентної діяльності утворюють установи, які виконують певні законодавчо та нормативно закріплені функції, наприклад, оперативно-розшукову діяльність (ОРД), *але відмінні від розвідки та контррозвідки* за цілями, «контрагентами», нормативним забезпеченням тощо. Спрощено це має такий вигляд: РД – отримання інформації, КРД – протидія діяльності органів розвідки, ОРД – захист людини, суспільства, держави від злочинних намірів. Існують також певні держструктури, які спеціалізуються на здійсненні таємних інформаційно-психологічних, «силових» та інших спецоперацій.

Окремо стоять держструктури, що займаються певними напрямками латентної діяльності, які не передбачають спеціального законодавчого закріплення, наприклад, міністерства закордонних справ у питаннях таємної дипломатії або збирання відкритої інформації стосовно життя інших країн, міжнародних організацій, транснаціональних монополій/корпорацій тощо.

До суб'єктів латентної політики відносяться також недержавні комерційні та некомерційні спецструктури, що за ліцензією (дозволом) здійснюють конкретні латентні дії, які не є за законом компетенцією державних оперативних служб, наприклад, приватні детективні або охоронні агенції і фірми. Так, Центр із пошуку нацистських злочинців (Австрія, Відень) шляхом відкритих та прихованих заходів допоміг знайти та притягнути до відповідальності фашистських катів – Ейхмана, Менгеле та ін. Фонд Сімона Візенталя (Ізраїль, Єрусалим), який теж займається нацистськими злочинцями, добре відомий завдяки пошукам Альберта Хейма – «доктора Смерть» з фашистського концтабору в Маутхаузені. Інший приклад: підготовку грузинських спецназівців до рейду в Південну Осетію у серпні 2008 року за дорученням Пентагону, як повідомила у вересні газета «Файненшл таймс», здійснювали дві мілітаризовані комерційні структури.

На практиці деякі аспекти діяльності навіть легальних політичних партій, громадських об'єднань, ЗМІ теж мають прихований характер: «чорні» та «сірі» заходи боротьби з опонентами або конкурентами, джерела нелегітимного фінансування, важелі лобіювання та корупційні контакти у структурах влади, таємні дії виборчих штабів, конфіденційні домовленості тощо. До найбільш типових суб'єктів латентної політики варто окремо зарахувати кримінальні та нелегальні політичні, військово-політичні, у тому числі терористичні структури. Нарешті, виокремимо також учасників світової політики, діяльність яких (або їх підрозділів) відбувається в закритому форматі – міжнародні організації, товариства, «клуби», спецслужби ТНК тощо. У цілому суб'єктів латентної політики можливо поділити на легальні-нелегальні або на державні, громадські/політичні та комерційні.

Соціальне призначення латентної політики проявляється в її **функціях**, які, вважаємо, можна умовно поділити на ті, що віддзеркалюють органічний зв'язок латентної політики із політикою взагалі, і на ті, що відображають специфіку латентної політики. До останніх належать такі [1, с. 180–181]:

- реалізація екзистенціональних інтересів держави та інших суб'єктів, у тому числі політичних партій, – безпека, виживання, оцінка перспектив розвитку ситуацій та загроз, своєчасне пристосування до нових умов або здійснення певних превентивних заходів тощо;
- реалізація інтересів співіснування та узгодження ціннісних позицій – точне визначення міжнародних позицій даної держави та інших акторів міждержавних відносин, адекватне розуміння та урахування позицій суб'єктів політики в країні між собою тощо;
- реалізація функціональних інтересів – реалістична оцінка ефективності політичної діяльності за допомогою різних, у тому числі конфіденційних джерел, об'єктивне інформування керівництва, розв'язання питань фінансової підтримки, кадрового забезпечення тощо;
- реалізація інтересів підтримки/руйнації внутрішнього порядку, захисту людини та суспільства від дій деструктивних та кримінальних елементів – для однієї частини суб'єктів і, навпаки, для іншої.

Згідно з поширеним підходом до **структуризації політики** [11, с. 9], у латентній теж можна виділяти її форму, зміст та процес у їх специфіці. Так, **форма** латентної політики – це її організаційна структура, а також система особливих норм, які забезпечують її існування. Форма латентної політики реально втілюється у службах розвідки та контррозвідки, спецслужбах захисту громадян від злочинних зазіхань, постачальниках та обробниках специфічної інформації тощо. Це також відповідні закони, нормативно-інструктивні документи, що регулюють та забезпечують конфіденційну діяльність і безпеку суб'єктів політики. **Зміст** латентної політики, вважаємо, виявляється у її цілях, цінностях та спрямованості, а також у способі діяльності її суб'єктів. Зокрема, йдеться про таємний спосіб діяльності із специфічним спрямуванням: політична розвідка та контррозвідка, інформаційно-психологічні операції, політичні силові операції, таємна дипломатія, поточний конфіденційний менеджмент, прихований вплив на політичних опонентів/конкурентів, маніпулювання тощо. За місцем та орієнтацією латентна політика поділяється на внутрішню (наприклад, міжпартійні стосунки та політичний розшук) та зовнішню (компетенція Зовнішньої розвідки, МЗС і т.д.). За характером і змістом завдань латентна політика, як виявляється, може бути стабілізуючо-охоронною, допоміжною, загрозовиявляючою, знищувально-ліквідаційною, дезорієнтуючою, дестабілізуючою або підривною. За відносинами з діючим законодавством – легальною і нелегальною, а за ступенем дотримання морально-етичних норм – етичною, підступною та, як проміжний варіант, змішаною чи сумнівною. Нарешті, у **процесі** латентної політики втілюється складний, багатосуб'єктний та конфліктний характер прихованої політичної діяльності, відносини різних установ, соціальних груп, організацій та індивідів.

Центральне місце в політиці посідає влада. Саме вона є головним засобом здійснення політики. Тому проблема влади у площині латентної полі-

тики має першочергове значення. Існує велика кількість визначень політичної влади, у скороченому варіанті будемо вважати, що **політична влада – це реальна здатність певної соціальної групи, індивіда розпоряджатися ким-небудь або чим-небудь, а також здійснювати вирішальний вплив на поведінку та діяльність людей** [2, с. 526]. Іноді кажуть, що явище влади саме по собі становить певну таємницю. Вірогідно це тому, що в структурі влади та механізмі її реалізації є чимало аспектів, яким на практиці притаманна прихованість, нерозкритість.

Суб'єкти влади можуть бути формальними (офіційні, легальні суб'єкти влади, які мають формалізовану структуру) і реальними (яким влада належить фактично, але формально вони владними повноваженнями не наділені; це неформальні і нелегалізовані суб'єкти – впливові особи і групи, групи тиску, лідери кланів; така влада має латентний, іноді навіть тіньовий, підпільний, мафіозний характер).

На практиці легальні суб'єкти влади дуже часто мають у собі потайні частини («тіньові» або «кухонні» кабінети), що складаються з тих самих осіб (або декого з них), але діяльність та справжні рішення яких не розголошуються. Крім того легальні суб'єкти влади можуть надавати частину своїх владних повноважень певним легальним, але прихованим структурам (воєнні, розвідувальні, дипломатичні відомства), які також можуть виступати суб'єктами влади. У багатьох розвинутих державах Заходу не тільки правляча еліта, але також політичні, релігійні і суспільні рухи, емігрантські угруповання, транснаціональні закриті елітарні клуби, релігійні ордени і опозиційні організації проводять власну політику, яка може не співпадати з офіційною. Для досягнення політичної мети у сфері зовнішньої політики вони можуть використовувати зв'язки в спецслужбах, МЗС, міністерстві зовнішньоекономічних зв'язків, торгівлі і т.п. [7, с. 10–11].

З іншого боку, співіснування легальних і прихованих суб'єктів влади може набувати вигляд боротьби представників латентних структур з офіційною публічною владою держави за контроль над національними спецслужбами, а також над міжнародними структурами, які відповідають за проведення таємних операцій [6, с. 8]. Також з питанням латентних суб'єктів влади пов'язана проблема «офіційна влада – неофіційна контрвлада» (або проблема центрів влади), на якій акцентує увагу В. Холод. Центри влади формуються у державних органах, у політичних партіях і рухах, в економічних структурах і становлять певну структуру інтересів. При цьому деякі центри влади є прихованими (тіньова економіка) й існують лише завдяки політичним технологіям [14, с. 97].

А. Кузьменко зазначає, що нині у світовій політиці суб'єкти влади на міжнародному рівні – міжнародні наддержавні структури і неурядові організації – використовують не тільки можливості публічної політики, заснованої на міжнародному праві, а і поступово вдаються до технологій так званої

«таємної дипломатії», до залучення розвідувальних можливостей спецслужб. Разом із цим, за ініціативою керівництва цих суб'єктів, у структурі організацій створюються «координаційні органи (наради, комітети, дорадчі групи та ін.) з питань безпеки, розвідки, контррозвідки, боротьби з тероризмом, організованою злочинністю» і т.п. [6].

З точки зору Н. Боббіо, влада має три різновиди:

- 1) публічна влада видимого правління;
- 2) напівприхована, або напівпублічна, тобто влада тіньового субправління;
- 3) прихована («занурена») або таємна, «невидима» влада, яку називають кригтоправлінням (від грецького *kryptos* – таємний, прихований) [див.: 8, с. 25].

А на думку В. Мірончука та В. Храмова, будь-яка влада керується принципом прихованості, який розкривається через низку реакцій: перша реакція – недопущення викриття; друга – дистанційованість від маси; третя – нарощування тактичного арсеналу; четверта – прояв свавілля: «страчувати – так страчувати, милувати – так милувати»; п'ята – лише погана влада не знає іншого шляху, окрім прямого [9, с. 133].

Окрім потайного статусу суб'єкта, можна говорити і про те (з огляду на психологічну концепцію влади), що прихованим, часто неусвідомлюваним є і прагнення цього суб'єкта до влади [13, с. 198–199]. Так само таємними можуть бути мотиви підкорення об'єкта влади її суб'єктові.

Латентним може бути так зване джерело влади або її основа (першопочаток влади, те, на що спирається владна воля суб'єкта), адже влада може базуватися на таємниці поруч із харизмою, авторитетом, силою, законом, інтересом, престижем, багатством тощо [11, с. 103]. Також прихованими можуть бути соціальна основа влади (соціальна група, на яку влада спирається), адміністративно-силова (структури виконавчої влади, органи безпеки, розвідки і внутрішніх справ), культурно-інформаційна (зокрема, приховані канали комунікації та інформаційного впливу) [11, с. 109–112]. Мають латентний вимір і ресурси влади (реальні і потенційні засоби, які використовуються або можуть бути використані для зміцнення влади та її основ [11, с. 109], або все те, що можна використати для впливу на інших). Так, до економічних ресурсів належить зокрема золотий запас країни (про який у деяких країнах відомості не розголошуються), кошти, які мають суб'єкти влади і джерела яких (справжні) зазвичай не оприлюднюються тощо. Юридичними ресурсами є роз'яснення, інструкції, постанови, укази суб'єктів влади, які також далеко не всі оприлюднюються. Латентність адміністративно-силових ресурсів пов'язана з латентним характером структур, які реалізують ці ресурси (органи внутрішніх справ, розвідки тощо). Відповідно прихованими залишаються більшість їхніх дій, а також власне організація, система підбору кадрів, взаємовідносини з суб'єктами влади. До прихованих культурно-інформаційних ресурсів можна віднести обмеження або позбав-

лення можливості отримувати інформацію від будь-яких ЗМІ, а також цензуру, замовчування окремої інформації. Таким ресурсом може бути також інформація (досьє) на осіб чи групи, які становлять потенційну або реальну загрозу для влади. Такі досьє формуються органами політичного розшуку. Також влада може використовувати як засіб впливу на інших маніпулювання, яке саме по собі є прихованим впливом на політичну свідомість і політичну поведінку задля спрямування їх у заданому напрямку [2, с. 554]. Маніпулювання може здійснюватися через різноманітні канали та багатьма засобами. Прихованими способами впливу, які широко використовуються суб'єктами влади проти тих, хто їй заважає, є психологічні та інформаційні операції.

Латентними можуть бути також політичні процеси, пов'язані з владою (послідовність дій політичних суб'єктів для досягнення результату). В. Холод зазначає, що тіньовий політичний процес, на протизагу відкритому, ґрунтується на публічно неоформлених інститутах і центрах влади, на нелегалізованих і невизнаних суспільством структурах. Він може виступати як альтернатива офіційній владі у формі паразитування мафіозних кланів на державних інститутах влади, там, де спостерігається високий рівень корупційності істеблїшменту (владних установ і посадовців). Він може набути і неальтернативних форм, коли верховенство влади певних інститутів не афішується офіційно. Така ситуація є типовою, коли держава передає значні владні функції своїм структурним ланкам (політичній поліції або розшуку, наприклад). У той же час тіньовим може бути і реальний політичний процес, якому перешкоджають у легалізації, тому він набуває характеру некеріваності і невизначеності (наприклад, декларована «дружба народів» у СРСР насправді багато в чому була прихованою деформацією відносин між народами) [14, с. 316].

Наявність тіньових процесів пов'язана також з дефіцитом інформації, законспірованістю певних фрагментів політичного поля, наявністю закритої для мас «закулісної» політики [9, с. 226].

Серед прихованих політичних процесів особливе місце належить виборчому процесу (або процесу завоювання влади) та процесу прийняття владних рішень. Загалом ці процеси є прихованими не цілком, формально вони ґрунтуються на принципі прозорості, але майже завжди мають таємний бік. У випадку з виборчим процесом мається на увазі передусім підготовка і проведення передвиборчої кампанії (латентний характер можуть мати збір інформації, коштів, домовленості про співробітництво, розподіл місць у випадку отримання влади, збір компромату на суперників та його використання (можливо, навіть шантаж), загалом взаємовідносини між конкурентами, засоби впливу на громадськість – заборонені законом і через це приховані), а також процес голосування та підрахунку голосів (адже відомо чимало способів фальсифікації і маніпулювання на цих етапах виборчого процесу).

Якщо ж говорити про процес прийняття владою рішень, то велику роль у його латентності відіграє вплив з боку тіньових суб'єктів влади, груп тиску, лобістів, так звана «кулуарна дипломатія», формальне та неформальне спілкування та співпраця з представниками влади в інтересах певних суспільних груп. А. Кузьменко пише про існування і функціонування відповідної мережі планування політики, діяльність якої полягає в тому, що, по-перше, лідери різних секторів економіки зустрічаються саме для того, щоб обговорювати проблеми як в масштабах певної держави, так і в міжнародних. По-друге, представники правлячої еліти, призначені на урядові посади, вже в курсі загальних політичних перспектив, з якими вони познайомилися в певних організаціях і групах. По-третє, експерти, які є вихідцями з середовища буржуазії, фактично дають поради тим, хто їм платить. Таким чином, вся система розробки політики спирається на засоби крупного капіталу і безпосередньо підпорядковується його інтересам. Весь цей механізм впливу фінансового капіталу на політику і практику апарату влади (не тільки своєї держави, але й іншої) функціонує на «мастилі» підкупів і хабарів, послуг, підношень, незаконних пільг і усіляких привілеїв [7, с. 12]. Вірогідно, що референдуми також можуть використовуватися як засіб нав'язування певного рішення, причому сам факт нав'язування більшості населення помітити важко, бо воно є прихованим.

Першоосною аналізу видів латентної політики постає методологічна вихідна про діалектичне співвідношення політики взагалі і латентної політики як цілого та частини або як загального та особливого, а також переважне використання порівняльного методу – у першу чергу у форматі розмежування головних та другорядних ознак. Розбіжності ознак латентної діяльності, що відносяться до одного виду, є випадковими або несуттєвими, у той час як ознаки, на підставі яких розрізняються види, є необхідними або суттєвими.

Всі різновиди латентної політики можна умовно поділити на ті, що відбивають загальновідомі класифікації політики взагалі (рис. 2), і на ті, в яких виявляється специфіка природи латентної політики. Так, згідно з поділом політики за сферами суспільного життя на економічну, етнонаціональну, військову, соціальну, культурну, екологічну, науково-технічну, аграрну тощо, можливе виокремлення відповідних видів латентної політики. В економіці жорстка конкурентна боротьба передбачає існування комерційної таємниці, прихованих дій з метою подолання суперників, методів нечесної конкуренції, «економічного шпигунства» тощо. Мова йде також про приховані засоби економічного впливу, непрозору економічну експансію, так звану «тіньову економіку». За фасадом ринкової економіки на публічному рівні зазвичай приховується і замовчується її справжня капіталістична суть та джерело збагачення – первісне накопичення капіталу, експлуатація найманих працівників та привласнення додаткової вартості. Етно-

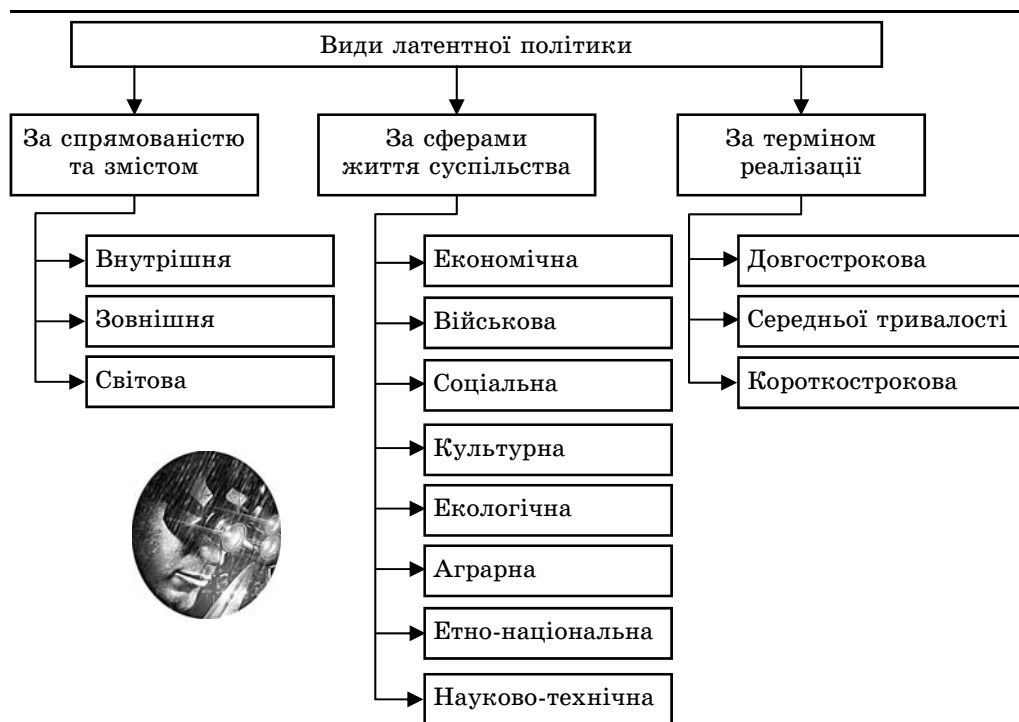

Рис. 2. Види латентної політики, що відбивають загальноприйняті класифікації політики взагалі

національна політика теж має свої латентні сторони. Достатньо звернутися до історії романтизованого вестернами знищення американських індіанців, прихованого поглинання нацменшин у країнах-імперіях, до секретної депортації окремих народів за часів сталінського режиму, таємного розпалювання міжнародної ворожнечі тощо. Латентна складова екологічної політики пов'язана перш за все із замовчуванням або приховуванням шкідливих наслідків діяльності підприємств, постачанням у дома шкідливої для здоров'я питної води, проектів захоронення хімічних відходів, отруйних речовин і т.п. Так, наприклад, 13 березня 1961 року в Києві велике озеро напіврідких відходів виробництва цегли прорвало дамбу, яка була побудована із землі замість бетону. Потік зніс будівлі, автобуси, депо тощо і затопив товстим шаром бруду частину міста. Це була відома майже лише киянам «курнівська трагедія», від якої загинуло біля 1500 осіб. Але за радянських часів катастрофа замовчувалася у ЗМІ, а для киян у повідомленнях кількість загиблих зменшили у десять разів. У галузі культури латентність має місце у випадках цілеспрямованого знищення окремих осередків національних культур, прихованого здійснення культурно-ідеологічної інтервенції, реалізації доктрини «розважаючи – відвертай» на користь певних політичних кіл і т.д. У соціальній сфері найчастіше замовчується, хто саме в дійсності виграє від впровадження офіційної соціальної політики, хто є її справ-

жнім суб'єктом та об'єктом, отримує найбільші пільги, надходження, надмірні пенсії; перекручується дійсний стан безробіття, приховується фактичне функціонування подвійної системи освіти (для багатих і бідних), має місце публічне викривлення дійсного соціального становища в країні. Включаючи у соціальну сферу також охорону здоров'я, наведемо такий приклад. Першим особливо секретним стаціонаром радянської каральної психіатрії була Казанська тюремна лікарня НКВС, куди з 1935 року звозили як дійсно хворих в'язнів, так і політичних дисидентів, а у 1967 році Мінохорони здоров'я затвердило спеціальну інструкцію щодо примусового психіатричного лікування, яке потім широко застосовувалося проти інакомислячих. На 1970 рік кількість місць для душевнохворих у тюремних лікарнях МВС СРСР сягла 542 534.

Не обійшла стороною латентна політика й галузь фізичної культури та спорту. Після того, як двократні (1964, 1968 рр.) олімпійські чемпіони, чотирикратні чемпіони світу і т.д. і т.п. із фігурного катання Л. Білоусова та О. Протопопов у 1979 році не повернулися до СРСР із закордонних гастролей, їх прізвища зникли із сфери радянського спорту, про них навіть не було відомостей у довіднику «Все про радянських олімпійців» (1985 р.). А коли в зарубіжній пресі написали, що Білоусова та Протопопов за проханням організаторів зимової Олімпіади 1988 року у Калгарі візьмуть участь у закритті ігор, голова Держкомспорту СРСР М. Грамов поставив ультиматум – якщо ця пара виступатиме, то радянської делегації на церемонії не буде взагалі. Виступ було скасовано.

До речі, літній Олімпіаді 2008 р. у Пекіні теж передували якісь незрозумілі адміністративні «наїзди» міжнародних установ на деяких спортсменів-претендентів на медалі або відомих тренерів з метою позбавити їх права взяти участь в Олімпіаді.

Про існування таємниць у військовій політиці, зрозуміло, взагалі говорити зайве. У той же час крім таємниць стратегічних планів та новітньої зброї у військовій сфері є прояви суто політичної латентності. Агресія США у В'єтнамі здійснювалася із застосуванням хімічної зброї, внаслідок чого постраждали 1,3 млн в'єтнамців, лаосців, кампучійців, а також 1200 осіб льотної складу американських ВПС та 60 тис. – з американської армії. Хто-небудь відповів за цей злочин? Може, відбувся міжнародний трибунал або громадські слухання? Під час війни СРСР в Афганістані були випадки використання авіації та артилерії проти своїх із чисельними жертвами. Як це набуло висвітлення у пресі, у притягненні винних «чинів» до судової відповідальності? Аж ніяк. Невиліковна хвороба повертається. І ось уже влітку 1999 року, коли чеченські бойовики вторглися у Дагестан, разом з військовими проти них героїчно билися ополченці села Анті та інших: жінки сапками робили у кам'янистому ґрунті окопи, а чоловіки віддавали худобу або для харчування солдат та ополченців, або щоб дістати зброю та зайняти

місце в ополченському загоні. Коли бойовики втікали, екіпажи вертольотів бачили рух їхніх колон нічого не роблячи, але на другий день селища, через які вчора пройшли вояки Хаттаба та Басаєва, бомбардували, і через це безглузде командування від своїх загинуло півтора десятки російських солдат. І знову як нічого не було. Приховано. Навіть через десять років потому мешканці сіл не отримали компенсацію за віддану худобу та майно, а народні ополченці, що воювали із зброєю в руках, – статусу учасників бойових дій.

Як і політику в цілому, латентну політику можна поділити за терміном реалізації на довгострокову, середньої тривалості та короткострокову. Прикладом довгострокової латентної політики (тривалість більше ніж, припустимо, п'ятнадцять років) може бути неоколоніалізм, розпалення світової пролетарської революції з боку Комінтерну, експансія світового соціалізму за часів Радянського Союзу, подібна до того сучасна світова експансія американсько-західноєвропейської моделі політичного устрою під гаслами розповсюдження ліберальної демократії та захисту прав людини. Прикладом латентної політики середнього терміну тривалості (припустимо, від п'яти до п'ятнадцяти років) можуть бути таємні дії США під час війни у В'єтнамі, дії СРСР в Афганістані, таємна дипломатична активність країн Європи, Японії і США напередодні Другої світової війни, діяльність спецслужб СРСР щодо знищення бойовиків ОУН-УПА в Західній Україні тощо. Короткострокова латентна політика (до п'яти років) відбиває реалії динаміки зовнішнього політичного середовища, внутрішньої розстановки сил та зміни пріоритетів. Прикладом цього можуть бути приховані цілі маніпулювання суспільними настроями та введення в оману світової громадської думки у випадках вторгнення США в Афганістан, Ірак та інші країни, політика подвійних стандартів НАТО під час розпаду та руйнації СФРЮ.

Диференціацію видів латентної політики відповідно до класифікації політики в цілому є можливість продовжувати: внутрішня, зовнішня та світова; моноцентрична та поліцентрична; стабілізуючо-охоронна, дестабілізуюча або підривна, дезорієнтуюча, знищувально-ліквідаційна, нейтралізуюча, спостережно-прогнозуєча і т.п.

Особливо докладно слід зупинитись **на тих видах латентної політики, в яких найбільш помітно виявляється її специфічна природа** (рис. 3). Їх можна поділити на дві підгрупи відповідно до того, що політика має, з одного боку, необхідність глибокого усвідомлення існуючої ситуації та власних можливостей, а з іншого – систему заходів з практичного досягнення цілей. Перше, коротко, – це політична розвідка у всіх її різновидах, всебічне інформаційно-аналітичне забезпечення політики. Серйозні суб'єкти політики в першу чергу потребують максимально повного та точного уявлення про реальний стан суспільства, розстановку і наміри внутрішніх та зовнішніх сил, шляхи реалізації власних інтересів, імовірні перешкоди, протидії і небезпеки. Розв'язання цього комплексу завдань передбачає використання поруч із

Рис. 3. Види латентної політики, в яких виявляється її специфіка

відкритими – закритих або напівзакритих структур, непрозорих дій, таємних агентів, прихованих засобів, невисвітлюваних методів тощо.

Другу велику підгрупу специфічних за природою видів латентної політики, що визначається через безпосередню практику прихованої, непрозорої діяльності, організаційно-виконавче забезпечення латентної політики, можна поділити таким чином: силові спецоперації в політиці; конфіденційний менеджмент; інформаційні та психологічні війни та операції; таємна дипломатія та діяльність потайних структур у сфері міжнародних відносин; нелегальна діяльність партій та різноманітних (окремо – кримінальних) угруповань. Запропонований розподіл має певною мірою умовний характер, оскільки, наприклад, силові спецоперації здійснюють як державні спецслужби, так і терористичні угруповання, так само до інформаційних спецоперацій у форматі «ординарних» закритих дій часто вдаються як легальні організації, так і політичне підпілля.

Таким є спектр видів латентної політики в цілому. Зрозуміло, що не всі, а переважно основні елементи його знайшли своє відбиття в аналізі. За межами наведеного переліку видів латентної політики залишено, для спрощення у первісному розгляді, наприклад, політичні конфлікти у їх латент-

ній фазі, латентний вплив громадської думки на діяльність уряду, латентну складову електоральної поведінки виборців, політичну діяльність кримінальних угруповань, латентну експансію у сфері політичної культури, латентну демократію (термін, вжитий Д. Уїтменом у 2005 р. в роботі «Хроніка Гаїті: Загибель латентної демократії, 1999–2001») тощо. Втім, значення вже досягнутого – у створенні необхідної проміжної аналітичної бази для подальшої розробки системної типологізації латентної політики.

У реальному житті різні види латентної політики взаємодоповнюють один одного, діють разом і, іноді, їх навіть важко розмежувати. Будь-яка класифікація із створенням «чистих» типів, як відомо, має умовний, прикладний характер. Проілюструємо це на прикладі окремих елементів внутрішньої латентної політики (ще одна умовність – це поділ політики на внутрішню та зовнішню, про що писав Е. Поздняков [10]) таких двох суб'єктів, як уряд та потужна бізнес-структура: порівняємо в табличній формі їх спрямування, методи, специфічні способи боротьби за реалізацію інтересів (табл. 1).

Досить цікавим і вартим окремого дослідження є питання щодо конкретного виміру політичної латентності. Його розв'язання створюватиме засади для виявлення домінуючої тенденції – зростання або зменшення латентності окремого суспільства, для класифікації країн за критерієм латентності та ранжирування їх. Одним з варіантів пошуку у відповідному напрямку може бути застосування емпіричних досліджень рівня латентності, зокрема індексного методу. Як відомо, сутність означеного методу полягає у використанні особливих показників – індексів – при зіставленні будь-яких даних, що характеризують певні явища і процес у часі та просторі. Саме поняття «індекс» найчастіше тлумачиться подвійно. В одному разі – як комплексний індикатор, що завдяки певній розрахунковій моделі об'єднує деякі взаємопов'язані показники чи результати математичних обчислень. В іншому – як сукупність індикаторів, які, не маючи єдиного квантифікованого оформлення, піддаються узагальнюючій аналітичній агрегації. За допомогою індексів складні соціально-політичні об'єкти, що містять непорівнювальні елементи, приводяться до деякого загального знаменника, який робить їх придатними для порівняння. Індексний метод широко застосовується для вивчення послідовної зміни політичних явищ у якості інструмента аналізу їх динаміки, для зіставлення в статистиці у просторовому вимірі, для оцінки відхилення якості взаємопов'язаних процесів від деякого еталона чи оптимального варіанта. Основною проблемою індексації є перехід від отриманих на ґрунті математичних розрахунків кількісних відмінностей між елементами системи до аналізу кількісних відмінностей між системами взагалі та ще й у єдності із індексами, що не мають єдиного квантифікованого виразу. Зазвичай подолання цієї проблеми убачається у створенні синтетичних або агрегатних індексів.

Таблиця 1

Порівняння внутрішньої латентної політики уряду та бізнес-структури	
Уряд	Бізнес-структура
Розвідка	
<p>Політична розвідка:</p> <ul style="list-style-type: none"> • у парламенті (щоб максимально точно розуміти пульс парламенту, перебіг культурного політичного життя); • на великих підприємствах (для того щоб мати можливість отримувати максимально повну й об'єктивну інформацію, якщо така може не надходити через офіційні канали); • у регіонах (щоб знати наскільки повна і правдива інформація надходить по офіційним каналам); • у кожному з міністерств (для створення неофіційного каналу інформації); • суспільної думки (наприклад, закриті соціологічні дослідження за завданням уряду, щоб розуміти думки населення з питань, відповіді на які уряду не хотілося б розголошувати). 	<p>Політико-економічна розвідка:</p> <ul style="list-style-type: none"> • серед парламентських груп на предмет пошуку тих, хто може лобювати інтереси цієї бізнес-структури; • у конкурентів (щоб знати їхні важелі, можливості і наміри у владних структурах, результати наукових розробок та ноу-хау, якщо такі є); • у бізнес-партнерів (щоб мати неофіційний канал інформації про їхні наміри і важелі у владних структурах, результати наукових розробок та ноу-хау, якщо такі є).
Контррозвідка	
<p>Структури безпеки діяльності, захисту комунікацій тощо.</p>	<p>Політико-економічна контррозвідка:</p> <ul style="list-style-type: none"> • відслідковування розвідників з конкуруючих бізнес-груп та організованих злочинних угруповань; • відстеження розвідників бізнес-партнерів; • відслідковування розвідників державних структур (податкової розвідки тощо).
Інформаційно-психологічні операції	
<ul style="list-style-type: none"> • існують по відношенню до населення, спрямовані проти політичної опозиції; • проти бізнесу, який є опорою опозиції (створення відповідного анти-іміджу підприємцям). 	<ul style="list-style-type: none"> • проти бізнес-конкурентів; • проти парламентських партій, які є конкурентами «своїх» парламентських партій, які лобюють інтереси бізнес-групи; • проти уряду, якщо він формується з партій, до яких партія, що лобює інтереси бізнес-групи, є опозиційною.
Силові спецоперації	
<p>Характерні лише для урядових силових та політизованих кримінальних структур.</p>	<p>При некримінальній формі ведення бізнесу наявні лише в якості активної оборони.</p>
Конфіденційний менеджмент	
<ul style="list-style-type: none"> • може використовуватись урядом у парламенті, наприклад, з кадрових питань; • у переговорах з бізнес-елітою (зокрема, з бізнесом, який підтримує опозицію, наприклад, для переходу його та його копіїв на підтримку влади, правлячих партій, і, таким чином, послаблення опозиції); • з контрольованими ЗМІ; • політичний тиск на опонентів; • заохочування певних дій за певну винагороду; • маніпулювання суспільною думкою; • маніпулювання парламентом загалом чи його окремими групами; • маніпулювання бізнес-елітою; • у межах самого уряду таємні політичні відносини, якщо вони набувають великого масштабу, є ненормальними, скоріше за все, вони свідчать про урядову кризу; • з парламентом у форматі «уряд-парламент» чи «уряд-окремі депутатські групи» таємні відносини ймовірні. 	<ul style="list-style-type: none"> • з різними елементами бізнес-еліти; • з парламентською групою, яка лобює інтереси цієї бізнес-групи, а також з іншими парламентськими групами, які можуть бути потенційними партнерами; • з високопосадовими особами державного апарату виконавчої і судової влади; • з контрольованими ЗМІ; • загроза тиску чи сам тиск на конкурентів; • маніпулювання суспільною думкою; • маніпулювання бізнес-партнерами (наприклад, неподання інформації в домовленому обсязі, маніпулювання фактами); • бізнес-конкурентами (наприклад, при виявленні розвідки конкурентів, дезінформація); • приховане лобювання інтересів у парламенті; • таємні відносини з бізнес-елітою.

Прикладом застосування індексного методу у площині латентної політики може стати виокремлення індексу (індикатора) латентності законодавчої діяльності Президента (L_i^3). Операціонально акцент робиться на тому, яка частина указів Президента не висвітлюється з тих чи інших причин, тобто приховується. У такому разі формула має такий вигляд:

$$L_i^3 = \frac{Y_i}{Y},$$

де Y_i – кількість указів, які не підлягають опублікуванню, мають гриф «не для друку» тощо, виданих, припустимо, протягом року; Y – загальна кількість указів, виданих за цей період.

Можливі аналогічні розрахунки стосовно інших суб'єктів влади та керівних органів політичних партій. Скоріше за все, індекси латентності діяльності державних владних інституцій мають тенденцію суттєво зростати під час війни, так само як партій – у період виборчих кампаній. Коливання індексу відбуватимуться від 0 (повна відкритість) до 1 (повна закритість), або, у відсотковому виразі, у межах 0–100%. Цей показник варто розглядати в якості індикатора в разі його подальшого використання в процесі вироблення підсумкового індексу латентності. У той же час, якщо подальшого опрацювання показника не передбачається, він може вважатися індексом, що у спрощеному наближенні віддзеркалює ступінь латентності означеного явища.

Загальну закритість суспільства, ступінь розвитку і впливу військово-промислового комплексу країни в певному сенсі відбиває індекс (індикатор) політичної латентності зайнятості робочої сили:

$$L_i^{pc} = \frac{\Pi_{зп}}{\Pi},$$

де $\Pi_{зп}$ – кількість працюючих у закритих структурах підприємств, НДІ та установ, а Π – їх загальна чисельність.

Можливе також введення індексу (індикатора) політичної латентності на ґрунті економічних витрат на спецслужби (L_i^{cc}) – як розрахунок частки витрат на утримання та діяльність спецслужб (B_{cc}) у загальному фінансуванні держбюджету (B_6):

$$L_i^{cc} = \frac{B_{cc}}{B_6}.$$

Індекс (індикатор) латентності суспільства зі сфери преси (L_i^{mp}):

$$L_i^{mp} = \frac{O_{cr} - (O_{or} + O_{nr})}{O_{cr}},$$

де O_{cr} – середній сукупний обсяг (кількість примірників) газет на ринку преси країни;

$O_{ог}$ – кількість примірників опозиційних газет:

$O_{ог} = K_{ог} \times$ середн. тираж ($K_{ог}$ – кількість опозиційних газет);

$O_{нг}$ – кількість примірників так званих «незалежних» газет:

$O_{нг} = K_{внг} \times$ середн. тираж + $O_{зг}$, де $K_{внг}$ – кількість вітчизняних «незалежних» газет;

$O_{зг}$ – кількість примірників зарубіжних газет, які потрапляють до мешканців даної країни (хоча нейтральність або незалежність їх є досить умовною).

Індекс (індикатор) на підставі парламентських слухань та звітів ($L_i^{пар}$) враховує, скільки разів на сесіях парламенту чи у його комісіях розглядалися звіти про діяльність закритих структур або спецслужб.

Аналогічно створюється ціла низка досить простих індексів (індикаторів) політичної латентності. За суттю всі вони характеризуватимуть *інституційні* або *процедурні* сторони виміру латентності. Набагато складнішою є справа з індексами, які відносяться до *субстанційних* і дозволяють вимірювати або оцінювати якісні особливості політичних реалій: прихований політичний, адміністративний або економічний тиск на суб'єктів політичних відносин, «м'який» контроль транспарентності з боку держави чи організованих політичних угруповань, потайні зовнішні впливи, ілюзорну прозорість демократичних еліт, відкритість політичної конкуренції, альтернативність джерел інформації за територіальним чинником тощо. Як підсумок можна висунути ідею механізму латентного аудита як незалежного обстеження рівня та характеру закритості політичних процесів в окремих країнах з метою здійснення впливу на практичну політику.

Питання і завдання для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу

1. Дайте розгорнуте визначення поняття «латентна політика».
2. Наведіть приклади латентної політики.
3. Як відбувалося виникнення латентної політичної діяльності?
4. Поясніть владну та інституційну інтерпретації латентної політики.
5. Головним джерелом та стрижнем латентної політики є:
 - а) намагання досягти самореалізації та самовираження;
 - б) прагнення стабільності та забезпеченості;
 - в) безпека, випередження та боротьба за виживання;
 - г) ухилення від конфліктів та незгод.
6. Що розуміється під «безпекою» у визначенні латентної політики?
7. Позначте систему суб'єктів латентної політики.
8. Дайте загальну характеристику функцій латентної політики.
9. У чому полягають латентні аспекти політичної влади?
10. Розкрийте прояви латентної політики у форматі загальноприйнятої класифікації політики взагалі.
11. Охарактеризуйте види латентної політики, в яких виявляється її специфіка.
12. Яким чином можливе застосування індексного методу для виміру латентності?

Література

1. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика. – К., 2000.
2. Гелей С. Д., Рутар С. М. Політологія. – К., 2004.
3. Головатий М. Ф. Соціологія політики. – К., 2003.
4. Землянов В. М. Своя контрразведка. – Мн., 2002.
5. Кравченко В., Яценко Н., Следзь С. и др. Премьер-министр Украины Юрий Ехануров: война на два фронта// Зеркало недели. – 2005. – №50.
6. Кузьменко А. Особливості конкуренції «груп тиску і впливу» з державною владою // Персонал. – 2004. – №7.
7. Кузьменко А. Особливості конкуренції «груп тиску і впливу» з державною владою // Персонал. – 2004. – №8.
8. Лазоренко О. В., Лазоренко О. О. Теорія політології. – К., 1996.
9. Мирончук В. Д., Храмов В. О. Основы политологии. – К., 2000.
10. Поздняков Э. Внешняя и внутренняя политика. Парадоксы взаимосвязи // Международная жизнь. – 1989. – №10.
11. Политология / Под ред. М. Василика. – М., 1999.
12. Политология / За ред. А. Колодій. – К., 2000.
13. Политология / Упоряд. та ред. М. Сазонова. – Харків, 1998.
14. Холод В. В. Лекції з політології. – Суми, 2001.
15. «2000». – 2007. – №40. – С. А-5.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

для поглибленого вивчення теми та окремих її питань

* * *

ІНТРИГИ ГЛИБОКОЇ ДАВНИНИ

(Переклад з рос.: Черняк Е. Б. Интриги старины глубокой. – М., 2003. – С. 5–49)

...Величезний масив інтриг, великих та малих, побутових і політичних – це тіньова, прихована історія, яка як певна цілісність ще не стала предметом спеціального вивчення...

Всесвітня історія складається з двох частин – відкритої для погляду сучасників і нащадків та прихованої. Тіньова історія – це не якийсь ізольований шматок, а пласт всього історичного розвитку. Тіньовий шар то розширюється, то, навпаки, звужується, але, безперечно, є важливою складовою історичного процесу, який знаходиться в постійній взаємодії з усім розвитком суспільства. Тіньовий пласт відрізняється від просто ще не дослідженого наукою. Це пласт, який свідомо приховувався від стороннього погляду. До нього треба додати в першу чергу те, що приховується від усіх, крім безпосередніх виконавців. Є також те, що приховане від усіх, крім вузького кола присвячених. І нарешті, приховане лише від тих, проти кого воно спрямоване. Приховували тіньовий пласт тимчасово або постійно, свідомо чи неусвідомлено. Те, що не було секретом для сучасників, перетворювалося на таємницю для їх нащадків через втрату або знищення першоджерел. Це особливо стосується суб'єктивних моментів минулого, які є очевидними для сучасників, але не відображені в документах, – намірів, бажань, очікувань, пристрастей, ставлення до того, що відбувається, – всього того, що впливало на поведінку людей. І навпаки, дані, що були секретом для сучасників, ставали відомими наступним поколінням завдяки вивченню всієї сукупності збережених історичних фактів. Тіньові пласти в самій історії й в описі минулого завжди більш-менш відрізняються один від одного. Тіньовий шар є в усіх явищах минулого, але нас буде цікавити цей пласт переважно в подіях політичної історії. Усе вищезазначене, стосується в основному таємної історії дій і відносин, які не можуть успішно виконуватися без покрову таємності. Таємну історію варто відрізнити від закритої історії, яка приховується, тому що вона стосується тільки посвячених у неї учасників. Якщо взяти до уваги останній приклад, розбіжності між таємною й закритою історією – це різниця між таємним суспільством, яке готувало збройний переворот, і монастирем, який не оприлюднює те, що відбувається в його стінах.

Співвідношення тіньового і відкритого пластів було, звичайно, різним для різних сфер життя. Воно змінювалося в різні історичні періоди. Потужність тіньового пласта залежала від характеру й особливостей державного ладу, від політичного режиму, а також від специфіки господарського розвитку, релігійних норм, традицій і звичаїв країни і цивілізації. Якщо взяти до уваги сучасність, то існує, хоча й зовсім не механічна, залежність величини тіньового шару від того, чи є дане суспільство відкритим, демократичним або закритим, тоталітарним.

Порівняльний історичний аналіз підказує наявність тіньового пласта навколо явищ, про які із цього приводу не збереглося жодних документальних свідчень, хоча, звичайно, це не дозволяє говорити про конкретний зміст цього прихованого шару. В історії інтриги потужність тіньового пласта через очевидні причини особливо значна, хоча багато його елементів в історичному описі цих явищ переміщуються у відкритий шар.

...Сама тіньова історія не прагнула до світла, навіть коли та або інша складова її інтриг втрачала актуальність. Багато чого залишалось під покровом таємниці, у більшості випадків в інтересах як тих, хто переміг, так і переможених. У самій назві тіньової історії передбачено, що це прихована від стороннього ока і зазвичай кримінальна історія. Звичайно, ця робота не претендує на систематичне висвітлення історії інтриги і тим більше через призму всієї світової історії. В одній книзі можна розкрити лише деякі фрагменти цієї неосяжної теми як частини якогось цілого.

...У «Словнику російської мови» С. І. Ожегова (М., 1978) надається таке визначення інтриги: «Підступи, приховані дії, зазвичай недобрі, для досягнення чого-небудь...». В американському словнику Уебстера можна прочитати схоже визначення: «Дія задля визначеної мети за допомогою таємних, закулісних засобів...». Аналогічні роз'яснення можна знайти і в інших довідкових виданнях, які є всесвітньо визнаними й авторитетними. У цих визначеннях залишається багато неточностей, особливо якщо взяти до уваги інтригу, яка здійснюється в сферах державної політики, дипломатії, в області ідеології.

...Інтрига така всеохоплююча, що проявляє себе в усіх сферах відносин між людьми, у всій тканині історичного розвитку. Цілком можливо, наприклад, уявити всю структуру політичної сфери, виткану із чарунок-інтриг. Інтрига приховано присутня в більшості (якщо не у всіх) діях державної влади. Інтрига може бути організована монархом або президентом, главою уряду або політичною партією, священиком або парламентарієм, дипломатом або генералом, євнухом-наглядачем султанського гарему або непримиреним революціонером, змовником або придворним, королівською коханкою або прожектером, який намагався ошчасливити людство друкуванням нічим не підкріплених паперових грошей. Чи потрібно продовжувати цей справді безкінечний список? Складність полягає не в тому, щоб виявити

інтригу в різних шарах історичного процесу в різні періоди еволюції суспільства, а саме у виявленні окремих відмітних ознак інтриги в потоці явищ. Складність у тому, щоб виявити, де такі ознаки є окремими рисами, а де їх сукупність складає суть явища, тобто останнє є інтригою, і це є його якісною особливістю. Основна складність – у визначенні межі між інтригою й іншими суспільними явищами.

Де ви відшукаєте політика, який не приховував би свої плани, не виставляв напоказ свої наміри, що мають мало спільного з тим, що він збирався робити насправді, не маскував дії, покликані усунути з дороги можливих суперників, яких до певного часу іменував друзями і соратниками? Адже це характерна риса інтриги!

...Предметом розгляду в цій книзі будуть тільки інтриги в політичній сфері життя суспільства, а оскільки мова буде йти про історію – це рівнозначно історичним інтригам.

Інтриги, про які йдеться, можна класифікувати так:

- 1) Політичні – частина політичного курсу, що проводиться, або боротьба проти нього.
- 2) Особливий різновид політичних інтриг – політизовані (залучені до політики, поєднуються з нею). Це інтриги в політичному середовищі, наприклад, для протидії або зміни політичного курсу держави, їх мета – усунути з престолу монарха, скинути з обійманих постів тих або інших сановників і воєначальників; ці інтриги можуть створюватися суспільно-політичними організаціями (партіями і т.д.) або окремими індивідуумами, які переслідують як політичні, так і особисті цілі. Цей різновид можна також назвати політиканськими інтригами. Те, що правитель і його прихильники вважають політизованою інтригою, для її учасників є політичною боротьбою. Таким чином, інтрига може бути політичною для одних і політизованою для інших, наприклад, для опозиції частиною власного політичного курсу, якому протистоять політизовані інтриги уряду. У певних умовах такі інтриги могли трансформуватися одна в іншу. (Найбільш близький за часом приклад – еволюція міжнародного тероризму, яка перетворилася на всеосяжний політичний курс впливових сил на світовій арені). Разом із тим вони за певних обставин можуть бути дуже різними (наприклад, відмінності політизованих – партійних і бюрократичних «підклимних» інтриг від інтриг, що становлять частину зовнішньополітичного курсу держави). У міжнародних відносинах відмінність між політичними й політизованими інтригами є сутністю різниці між зовнішньополітичними інтригами та дипломатичними.
- 3) Побічні, які мають незалежне неполітичне походження і неполітичні цілі, але які переплітаються з політизованими інтригами. Побічні інтриги можуть розвиватися паралельно з головною і не впливати на неї. А можуть, навпаки, мати вагомий вплив на головну інтригу. (В історичних романах – як, наприклад, О. Дюма – автори нерідко поєднують вигаданих персонажів і інтриги, в яких ті беруть участь, з інтригами, що мали місце в реальній дійсності). Побічна інтрига, яка не мала незалежного неполітичного походження, а породжена існуванням інтриги політичного середовища, стає її доповненням.

Інтрига є політичною або політизованою за метою, поставленою її організаторами, або за її об'єктивним політичним значенням, яке ті особи, що її організували, могли не усвідомлювати. Тут важливе суспільне положення осіб, які є її організаторами, їх можливість скоїти вчинки, що стануть імпульсом для найважливіших, масштабних змін. Інтрига – це знаряддя політики. Вона може набути форми випадку, події, стати поштовхом до явищ все-світнього значення. Політична інтрига може організовуватися, наприклад, правителем країни і для особистих цілей. Тим більше в ній у різних ролях можуть брати участь особи, які переслідують тільки особисті цілі. Її політичний характер може бути замаскований не тільки для сторонніх, але і для більшості учасників. Це ж відноситься і до конкретної політичної мети, яка може приховуватися, а уявна, проміжна мета видаватися за кінцеву. Політична або політизована інтрига необов'язково відбувається у сфері політики. Такі інтриги нерідко зустрічаються в області економіки (особливо, звичайно, у тіньовій), ідеології, науки і культури, у побутовій сфері. Така інтрига, як і будь-яка інша, оперує засобами, використання яких не допускалося законом, суперечило визнаним моральним нормам і цінностям, вдачам і звичаям.

Головна мета політики, мистецтва управління державою – захоплення, утримання влади і її використання для здійснення певних дій на користь тих або інших суспільних груп, особистого піднесення, отримання соціальних переваг і матеріальних вигід. Відповідно політична інтрига – це прийом і методи для досягнення політичних цілей чи спрямовані вони безпосередньо проти установ або окремих осіб. Частина цих прийомів специфічна для інтриги, але зазвичай вони поєднуються з методами, які використовуються політикою взагалі. Перефразовуючи відоме визначення Клаузевіцем війни як продовження політики іншими засобами, можна сказати, що політична інтрига – це політика, здійснювана головним чином за допомогою комплексу таємних і нелегальних методів, хоча вона може поєднуватися з іншими явищами, що носять насильницький характер, використовувати в якості допоміжних засобів народні заворушення (часто нею ж спровоковані), необачні вчинки одного і необережні слова іншого супротивника, забобони, ілюзії, хворобу або смерть кого-небудь із можновладців і багато інших подій, що відбуваються як у верхах, так і у низах суспільства.

Політичні й політизовані інтриги – це дії, здійснені поза рамками офіційної політики, частіше на користь окремих індивідів. Під такою інтригою розуміємо дію одного або таємну змову декількох індивідів для досягнення визначеної політичної мети, як правило, в особистих інтересах цих осіб. Інтрига припускає зазвичай таємність дій, суперечність їх існуючим законам, звичаям, етичним нормам, інтересам можновладців, використання існуючих політичних механізмів при оманних маневрах, приховання справжніх намірів організаторів.

Майже кожна особа (за винятком хіба що правителя країни) діє одночасно, як правило, у двох напрямках: по-перше, прагне до укріплення власно-

го положення і, по-друге, прагне домогтися власних політичних цілей. Засоби, які використовуються для особистого піднесення, на рідкість постійні – це завоювання прихильності і підтримки вищестоящих персон...

У політичній інтризі (як взагалі в політиці) зазвичай більш важливо, чого домагаються організатори, ніж те, ким вони є. Інтрига може виражати певні суспільні потреби і настрої: протесту, вимоги змін і реформ, які інтриганти використовують для здійснення своїх особистих амбіцій і планів. Разом із тим особиста інтрига може перетворитися на політизовану завдяки положенню в суспільстві, яке займають організатори і жертви. Таємничий ув'язнений, який носив залізну маску на обличчі, міг бути жертвою політичної або особистої інтриги залежно від того, чи був він братом-близнюком короля Людовіка XIV або маловідомим персонажем, звільнення якого із Бастилії ніяк не могло спричинити за собою політичних наслідків.

Політична інтрига (далі скорочено, коли це очевидно, вона просто називатиметься інтригою) має особливості в різних сферах її застосування: палацовій (придворній), дипломатичній, розвідувальній, військовій, парламентській та інших. Як вже зазначалося вище, широта теми передбачає необхідність у вузькому просторі однієї книги жорсткого обмеження кола прикладів (персонажів, історичних епох, країн, сфер суспільного життя), що наводяться, з яким, можливо, деякі читачі можуть не погодитися.

Треба розрізняти питому вагу інтриги в політичній боротьбі і значення політичної боротьби в суспільному житті певної країни в певну історичну епоху. Політична боротьба – не тільки протиборство політичних програм, але і механізми, які створюють «кухню» політики, що дозволяють впливати на поведінку осіб, від яких залежить ухвалення тих або інших політичних рішень. Питома вага інтриги в «кухні» політики, як правило, значно вища, ніж у сфері політики, тут за допомогою інтриги вирішуються питання призначення на більшу частину державних постів (нині їх називають у Росії «підклимними інтригами»); організації виборчих махінацій; управління різними парламентськими угрупованнями; відмови від прийнятих владою зобов'язань; впровадження в державний апарат силових структур і багато інших. Інтрига може переслідувати як революційні цілі (усунення супротивника, знищення певних інститутів), так і реформістські (постановка осіб і установ під контроль організаторів інтриги, часткова зміна політичних інститутів). Інтриги бувають організовані урядом і спрямовані проти тих не вигідних для влади заходів, які б було небезпечно намагатися відхилити відкрито. Це інтриги «реформаторські», які ставлять за мету часткові зміни в суспільному устрої. Частіше інтрига є знаряддям осіб, які намагаються з її допомогою домогтися зміни царюючого монарха, уряду, окремих сановників і придворних, у тому числі і тих, які не входили в офіційні структури влади. Подібні переміщення могли бути рівносильні поваленню існуючого режиму за допомогою «революційних інтриг», або, навпаки, його збереженню

і навіть зміцненню, що є метою «реформаторських інтриг». «Реформаторські інтриги» можуть бути найближчою метою на шляху до революційних.

Величезній кількості людей не доводилося безпосередньо брати участь у політичних інтригах, які, як правило, розгортаються в соціальних верхах, або залучатися до цих інтриг тільки у вигляді виконавців тих або інших доручень. Народ зіштовхується лише з побутовою інтригою, що рясно зустрічається в його повсякденному житті. Це дозволяє у разі низької політичної культури населення приховувати від нього реальні політичні інтриги і в той же час переконувати в існуванні уявних (прикладом тому може бути політичне життя в Радянській Росії, особливо в роки правління Сталіна).

Інтрига народилася і (подібно до всієї світової історії в цілому) набула вигляду, який ми знаємо, через здатність людини приховувати, коли вона цього бажає, мотиви своєї поведінки, висуваючи замість них помилкові, приховувати, що вона думає з приводу чужих вчинків, поширювати помилкові відомості про свої плани, таємно готувати і здійснювати свої діяння. Інтрига – постійний і невід’ємний супутник суспільства, одвічний компонент історії людства.

...З’являлися і зникали з історичної арени народи і царства, виникали і терпіли крах імперії, які претендували на світове панування, змінювалися звичаї і традиції, невпізнанно мінялася зовнішність Землі, набирали потужності і йшли в тінь соціальні і політичні системи, але у всьому цьому незмінно відчувалася присутність політичної інтриги. На кожному етапі історії політична і побутова арена була скупченням різномасштабних інтриг. Змінювали одне одного століття і покоління, історичні костюми, засоби і знаряддя дії, не припиняв ворухитися інтриганський мурашник. Інтрига розквітала в Стародавньому Римі і Радянській Росії, у феодальних середньовічних державах Європи, присутня вона і в сучасних розвинених демократіях Заходу. Її легко виявити в будь-якому суспільстві, при будь-якому режимі, при будь-яких формах державного устрою. Не можна відшукати її сліди хіба що в уявних суспільствах, які малювали автори соціальних утопій, починаючи від Томаса Мора. При спробах втілити утопію в життя, як російський читач добре знає із власного досвіду, інтрига починає процвітати з подвійною і потрійною силою. Інтрига добре відчувала себе і в найзастійніших суспільствах, і в країнах, які переживали бурхливі політичні зміни, їй віддали щедру данину лідери народних рухів, їй було привільно в ході соціальних революцій, що мали великий вплив на перехід від традиційного аграрного суспільства до сучасного індустріального. Вона полегшувала хід прихованих механізмів соціальних переворотів і дрібного зведення рахунків, величезних суспільних катаклізмів і розрахунків кар’єристів нікчемних інтриганів. Носіями інтриги могли бути гіганти і пігмеї, гордовиті вершители доль народів і писарі провінційних канцелярій, особи на вершинах влади і люди, скинуті на саме дно суспільного життя.

Конкретна форма інтриги, її цілі були випадковими. Але в різних її рисах виявлялися певні тенденції суспільного розвитку. І ці риси відтворювалися знов і знов у різних країнах і в різні історичні періоди, не зважаючи на те, що кожна інтрига мала й особливості, типові для її часу і властиві тільки їй. Її неодмінна участь в історичних подіях визначалася не тільки властивостями людської природи. Чималу роль відіграла неможливість або слабка вірогідність досягнення поставлених цілей яким-небудь іншим шляхом, окрім інтриги. Але про це нижче.

На основі досвіду всіх відомих історії суспільств схильність до інтриги спирається на честолюбство і прагнення до домінування як властивостях природи людини або принаймні більшої частини людей.

...Нескінченна суперечка чи закладена схильність до інтриги як засобу добування влади і золота – в генетичному коді людини. Але досвід показує, що ця схильність так само одвічна і незламна, як і саме прагнення до панування і багатства, якому так часто слугує інтрига. Та інтрига виявляється тим прихованим чинником історії, повз який проходить сучасна наука, що проголошує своїм головним завданням визначення і вивчення сил розвитку суспільства. По відношенню до них інтрига постає як похідна від тих факторів суспільної еволюції, які прийнято вважати первинними і вирішальними. Насправді ж вона деколи породжувала або прискорювала виникнення таких факторів. Нитки інтриги пронизують всю історію, більшість її сфер (окрім тих, в яких історична дія здійснюється повз свідомість його учасників, – деякі економічні, демографічні процеси і т.д.). Можемо послатись на приклад угоди (змови) після трьох століть лютої ворожнечі між Римською імперією за імператора Костянтина і верхами ще вчора люто гнаної Християнської Церкви. Або приклад із зовсім недалекого минулого – розпад СРСР. Можна сперечатися, наскільки сильні були відцентрові тенденції в національних республіках Радянського Союзу чи і так неминуче вони повинні були взяти верх. Але очевидно, що крапка була поставлена в результаті змови керівників трьох із п'ятнадцяти республік з порушенням тих законів, що існували тоді і виходячи великою мірою, якщо не повністю, з особистих політичних амбіцій. Історія насичена такими «доленосними» інтригами, хай у більшості своїй значно меншого масштабу. Інтригу можна без перебільшення назвати акушеркою історії. Зокрема, вона зазвичай є першим поштовхом до соціальних революцій, яким, з легкої руки теоретиків марксизму, відводилася роль повивальної бабки прогресу, але завершували вони цю роль, на жаль, далеко не завжди. Вона могла направити суспільство на шлях прогресу і допомагати рухатися цим шляхом. Але з таким же успіхом вона інколи заганяла країни і регіони в глухий кут, від чого деколи їх позбавляли інтриги подальших поколінь.

Інтрига була механізмом, який висував на авансцену історії державних діячів, які залишили помітний відбиток на ході суспільної еволюції. І усу-

нення таких осіб з політичної арени. Часті (і переважно лише декларовані) спроби влади виключити з суспільного життя інтригу незмінно закінчувалися провалом.

Навіть у тих явищах, в яких з самої їх природи інтрига не могла відіграти значної ролі, все відбувалося зовсім не так. Війни, на перший погляд, як відкрите протиборство, в якому беруть участь значні маси людей, протилежні інтризі, але при найближчому розгляді пронизані інтригами, які часто визначали їх хід і результат. Скільки воєн починалося без оголошення або закінчувалося сепаратним миром за спиною союзників, порушуючи всі прийняті зобов'язання. Скільки переговорів про союз, допомогу або нейтралітет лише прикривали інші переговори з ворогами або новими партнерами, спрямовані проти колишніх.

...Сказане повною мірою стосується і великих битв, що визначали результат воєн, включаючи ті, які на століття вирішували долі народів і країн, «системоутворюючих» битв. Результат багатьох із них вирішувався шляхом таємної змови, шляхом інтриги. Причому в ще більшій кількості випадків наявність такої інтриги недоведена на підставі наявних джерел, але витікає з дії ворогуючих сторін...

А від поняття системоутворюючої битви – один крок до ширшого поняття системоутворюючої події і далі до широкої системутворюючої випадковості, якою була якщо не сама битва, то в усякому разі її результат. А системоутворюючі події нерідко є результатом дії системоутворюючої особи.

Вивчення інтриги важливе не лише по відношенню до неї самої, але і через її найтісніший зв'язок з іншими факторами історичного розвитку, іншими словами, внаслідок її ролі в історії. Без інтриги не тільки конкретний вигляд найважливіших подій міг бути зовсім іншим. Вони могли взагалі не відбутися. Звичайно, історія не терпить умовного способу, але це не виключає важливості констатації можливостей альтернативного розвитку, а перемога однієї з альтернатив визначалася або частково визначалася інтригою.

Розрізнення особистих егоїстичних цілей або політичних інтересів можливе, як правило, лише на основі розгляду подальших дій організаторів інтриги. Але тут треба враховувати, що наміри їх могли змінюватися і часто дійсно змінювалися в процесі здійснення. У новий час поняття інтриги все більше набувало в очах суспільства одіозного характеру, ототожнювалося зі змовами придворних клік, з наміром придушити паростки політичної свободи і демократії, з лютими розправами над супротивниками деспотизму. Інтригою іменували, бажаючи затаврувати, і явища, які явно не укладаються в це поняття, – спритність в досягненні недобрих цілей, наприклад, мистецтво в пошуку, кажучи сучасною мовою, «компромату», залучення до нього загальної уваги.

Разом з тим інтрига знов і знов відроджувалася у всіх сферах суспільного життя, отримуючи кожного разу нову зовнішність, але зберігаючи в своїй

основі старі цілі і засоби. Виникали легенди, в яких підступи різних сил, що реально існували в різні історичні періоди, оголошувалися проявом вічної інтриги. Зрозуміло, вкорінення таких вигадок було пов'язане з тим, що вони відповідали інтересам впливових політичних сил.

Політичні інтриги – це не піна (або точніше не тільки піна) на шляху історичного розвитку. Вона може бути і запалом, і гальмом цього розвитку, сприяти прогресу або реакції, руху або застою, війні або миру, стабільності або потрясінням, збереженню монархії або затвердженню республіки, авторитаризму або парламентаризму, демократії або тоталітаризму, консервації або підриву існуючої системи міжнародних відносин. Політична й політизована інтриги можуть ставити за мету збереження, реформу або ліквідацію існуючого ладу як насильницьким, так і мирним шляхом, за допомогою палацового перевороту або заколоту, плебісциту або парламентських маневрів. Інтрига присутня у всіх політичних рухах, політичних партіях, громадських організаціях. Її можуть розпочати безпринципові царедворці та творці соціальних утопій, релігійні фанатики і голови поліцейських відомств. Нею породжуються пророки і їх пороки, проповіді мучеників і промови демагогів. Їй всі віки покірні.

Де політика, там і політична інтрига. Але політична й політизована інтриги діють і далеко за рамками політики. Співвідношення дій організаторів інтриги і позиції широких мас населення виявлялося багато складніше, ніж це здається на перший погляд. Було б помилковим бачити в інтризі тільки підкилимну боротьбу виключно в особистих інтересах. Дуже часто організатори інтриги шукали підтримки тих або інших релігійних течій, регіональних правителів, незадоволених народностей. Іноді ці сили самі намагалися встановити зв'язки з керівниками інтриги, а ті довго не наважувалися йти на союз, оскільки він міг призвести до небажаного розширення цілей конспірації. Та частина історичного процесу, яка служить фоном і створює умови для інтриги, сама нерідко породжується нею.

Політична інтрига, як і вся політика, – це мистецтво. Разом з тим мистецтво політичної інтриги є найважливішою частиною мистецтва політики. Політична інтрига, як і вся політика, – це мистецтво можливого. І в тій мірі, в якій у певний період в основі політики знаходилася інтрига, мистецтво інтриги виявлялося тотожним політичному мистецтву. Все, що здатна була вчинити інтрига в певних історичних умовах, вона виконувала, іноді навіть намагаючись вийти за межі можливого і, звичайно, при цьому терпіла невдачу. Як мистецтво можливого інтрига відображала своєрідність історичних умов країни й епохи.

Відома п'єса Річарда Шерідана «Школа злослів'я» відкривається іронічним питанням: «Школа злослів'я». Годі! Невже без школи ми лихословити не уміли?». В оригіналі йдеться про «школу скандалу». А скандал – одне з широковживаних знарядь інтриги, так само, як його синонім – лихослів'я.

Та все ж школа інтриги, у сенсі вивчення її шляхів і засобів, виявляється надзвичайно важливою для розуміння механізмів функціонування політичної системи.

Будь-яка інтрига включає елементи інших суспільних явищ. І навпаки, кожне з них є поштовхом і складовою частиною інтриги, мотивує дії її учасників. У цьому сенсі можна говорити про вічну інтригу як необхідний компонент розвитку суспільства. І хоча історія окремих інтриг не раз привертала увагу вчених, власне інтрига ще не стала предметом наукового дослідження. Тому не прослідкована роль інтриги в її численних перевтіленнях у всесвітній історії, конкретні її особливості, убрання, в яке вона вдягалася в різні історичні епохи. Вивчення конкретних інтриг не піднімалося до їх ролі як факту в житті суспільства. А це все одно, що пройти повз історичне значення великих географічних відкриттів, розповідаючи про подорожі Колумба, або, оповідаючи про ті чи інші технічні винаходи XVIII століття, ігнорувати їх роль у промисловій революції. Недоречним таке порівняння може здатися лише тим, хто не хоче вийти за межі уявлення про інтригу як засіб досягнення дрібних недобрих цілей, та у такому разі можна говорити про незрівнянність моральної оцінки, а не історичного значення явищ.

...Інтрига – це не мета, а інструмент для досягнення мети. Сама вона байдужа до того, чи приносить користь суспільству, чи шкоду. Те, що було благом для одних, шкідливо для інших. Що малюється благом з погляду найближчих наслідків, обертається лихом в довготривалій перспективі. Учасники інтриги не уявляють і не можуть заздалегідь передбачити ці довготривалі наслідки (як і інших форм політичних дій).

Академічна наука відноситься скептично до популярної останнім часом так званої теорії змови, яка вважає конспірацію (деякі з прихильників цієї концепції вважають їх проявами єдиної вікової змови) причиною багатьох політичних подій, особливо насильницьких, на зразок вбивства державних діячів, заколотів, переворотів. Прихильники цієї теорії спекулюють на поширеності добре відомої людям інтриги в побуті. Проте особливістю теорії змови є якраз те, що вона оперує вигаданими інтригами або вигаданими їх наслідками. Теорія змови фігурувала вже в давнину. Її прихильником був імператор Нерон, який використав помилкові звинувачення християн у різних злочинах як привід для кривавого їх переслідування. У середні віки певні групи населення, етнічні й релігійні меншини без доказів оголошувалися відповідальними за природні лиха (наприклад, епідемії чуми), політичні вбивства, громадянські війни. Обрані в якості козла відпущення такі групи ставали об'єктом репресій з боку держави і фанатичного натовпу. По суті «теорія змови» – це окремий випадок «теорії інтриги», яка насправді лише затемнює її у всіх таких явищах...

Інтригу можна визначити за такими параметрами: цілі; обсяг (які сфери соціальної активності вона охоплює); місце розташування – ступінь набли-

женості або віддаленості від центру (центрів) влади; питома вага або значення інтриги в процесі розвитку країни (вона може бути по-різному пов'язана з її цілями, об'ємом і місцем розташування).

Охоплення інтригою головних сфер, що примикають до центру, нерідко поєднується з обмеженістю завдань, тоді як віддаленість не виключає спроб досягнення великомасштабних цілей. Чи прагнули організатори інтриги до досягнення таких цілей – скидання існуючого суспільного і державного устрою або режиму, затвердження нових релігійних конфесій, ліквідації інституту державної Церкви, скидання монархії і затвердження республіки (і навпаки), зміни царюючої династії, зміни системи правління, перегляду курсу зовнішньої політики, що веде до переходу від війни до миру або від миру до війни. Або мова йшла про зміну окремих, нехай високопоставлених сановників, часткові реформи або інші заходи, що не спричиняють якісних змін у державному і політичному устрої. Питома вага – це в принципі історичне значення даної інтриги і її наслідків, що може не співпадати або лише частково співпадати з її обсягом та місцем розташування. Залежно від поставленої мети інтрига може бути знаряддям проведення певного політичного курсу або надбудовою над таким курсом заради перешкоди його проведенню або видозміні. Вона може бути механізмом здійснення політичного курсу або заміною цього курсу. Це може бути інтрига правителя, що приховує від соратників деякі зі своїх довгострокових планів, щоб забезпечити підтримку прихильників, нейтралізувати тих, які коливаються, послабити, хоч би на якийсь час, протидію ворогів. Ця інтрига вбирає в себе більш часткові інтриги. Заради тієї ж мети правитель може обмежувати можливості своїх міністрів і полководців, щоб створити привід для їх подальшого усунення. Те ж варто сказати про інтриги супротивників курсу, що можуть виявлятися як в прямій протидії йому, так і в здійсненні її такими методами, які повинні забезпечити невдачу.

Головні параметри включають найзагальніші визначення інтриги. Якісна характеристика може бути конкретизована на основі її елементів – чи використовує інтрига мирні або насильницькі методи – змови, місцеві заколоти, очолювані феодалними магнатами, народні хвилювання, допомогу Церкви, опору на іноземні держави і т.д. Кожен з таких елементів відрізняють разом із загальними рисами неповторні особливості. Все це в сукупності і створює індивідуальну зовнішність інтриги. Вказані елементи теж можуть бути охарактеризовані за різними параметрами. Але це інше завдання.

Конкретна (індивідуальна) зовнішність інтриги залежить від багатьох причин і обставин. Перш за все від місця розташування – придворна інтрига виглядає інакше, ніж судова або військова. При цьому на її зовнішність впливає та сфера, у якій відбувається інтрига, яку роль відіграє вона в житті даного конкретного суспільства, від впливу осіб, що беруть участь прямо або опосередковано в інтризі, або проти кого вона спрямована. Скажімо,

побудова інтриги, яка ставить за мету захоплення влади, відрізняється від інтриги, орієнтованої на її утримання. Інтрига, що націлена на заміну окремих осіб у верхньому ешелоні влади, повну або часткову зміну політичного курсу, підготовку династичних шлюбів і т.д., має свої особливості. Зовнішньо схожі за цілями інтриги змінювалися від епохи до епохи. Спрямовані зовнішньо проти окремої особи (правителя, його міністра) могли бути насправді націлені на знищення або, навпаки, створення певного інституту. І навпаки, інтриги, які формально прагнули до знищення тієї або іншої установи або закону, були насправді обернені проти конкретного індивіда. Далеко не відразу учасники придворних інтриг навчилися виставляти свої особисті егоїстичні цілі, які спрямовані на захист інтересів держави, народу, певних верств населення. Схожі за методами підготовки інтриги можуть розрізнятися за прийомами їх здійснення і навпаки.

За переслідуваними цілями (дійсними, а не тими, що афішуються) інтриги можна розділити на особистісні, завданням яких є зміна осіб, які наближені до влади; внутрішньосистемні, тобто спрямовані на досягнення змін у рамках політичного устрою країни (відміна або видання певних законів, реформи в побудові тих або інших інститутів влади і т.д.); міжсистемні, що прагнуть до зміни основ існуючого політичного устрою; дипломатичні, завданням яких є зміна курсу зовнішньої політики, досягнення нових зовнішньополітичних цілей, зокрема часткову або повну зміну політичного устрою в інших країнах.

В інтризі можуть брати участь активно або пасивно три групи осіб, які мають різні функції. Відповідно самі інтриги можуть бути поділені на безпосередню та опосередковану дії (двосторонні і трибічні). Двостороння інтрига включає організатора інтриги і її об'єкт. У трибічну інтригу входять організатор інтриги, оператор (посередник) і об'єкт інтриги. У безпосередній інтризі вплив здійснюється прямо на об'єкт, в опосередкованій – через оператора на об'єкт. І організатором, і оператором, і об'єктом інтриги можуть виступати окремі особи, групи осіб і установи.

...Інтрига припускає прагнення зберегти в секреті сам факт її існування як умову, необхідну для того, щоб перешкодити ефективним контрзаходам супротивника. Кроки інтриги, якщо вони стають відомими, зображаються породженими зовсім іншими причинами, ніяк не пов'язаними з таємними цілями інтриги. Але іноді ретельно приховуються самі ці кроки, особливо, якщо вони носять незаконний і злочинний характер (фізичне усунення окремих осіб, підкуп урядовців, військових парламентаріїв і т.д.). Їх зазвичай намагаються зберегти в таємниці навіть після успішного завершення інтриги. Існує і інший шлях розвитку такої інтриги. Вона ніби надбудовується над незалежно від неї виникаючими діями і використовує їх результати для своїх завдань. У випадку, якщо інтрига зазнає невдачі, викриття злочинних прийомів, що застосовувалися її організаторами, занадто вигідно

стороні, що перемогла, щоб та нехтувала такою перевагою. Винятком з правила є лише ситуація, коли переможці прагнуть приховати факт своєї перемоги, оскільки існування навіть викритої інтриги є непрямим свідченням неміцності політичного режиму.

...Узята сама по собі в її «чистому вигляді» інтрига не включає силові дії, озброєні методи боротьби. Вона може не передбачати ніяких порушень законів і тому бути неосудною. Навпаки, незаконне переслідування її здійснюється в авторитарних державах, якщо інтриган викликав незадоволення правителів або інших можновладців, які ставлять себе над законом. Основними способами і засобами здійснення інтриги є димові завіси, обманні маневри для приховування намірів і дій та створення помилкового уявлення про сенс своєї активності, підкуп, залякування, шантаж, таємні розправи, маніпулювання слабкостями супротивника, проникнення в чужий табір, використання методу троянського коня, брехня, приховання важливих відомостей і дезінформація, приманки і пастки, змова в змові, створення неправильного уявлення про власні ресурси і можливості ворога і багато чого іншого. Методи чистої інтриги – це навушництво, підглядання і нашіптування, розпускання помилкових чуток, нацьковування, підсиджування, роздування сварок і склок у правлячих верхівках. Додамо підбурювання до вчинків, які б робили правдоподібним приписування небажаним особам планів перевороту і захоплення влади (і які не раз переростали у великомасштабні провокації). Використовуються також нестримні лестощі відносно тих, кого треба повернути на свій бік або хоч би нейтралізувати, потурання їх слабкостям і вадам і одночасне нагнітання наклепу для дискредитації супротивника, показ його ворогом держави, релігії і моралі, громадського порядку, іноземним агентом. Багато найбрудніших справ світової історії були чистими інтригами. Такою виступає інтрига спочатку і може залишатися до кінця. Чиста інтрига переважає зазвичай у періоди відносної політичної стабільності в історії країни або регіону. Але можливе поповнення її арсеналу організацією змов, заколотів, бунтів, повстань. Ізольоване вивчення не дозволяє розкрити їх функціональну підлеглість первинній інтризі. Наприклад, бунт, який стихійно виник не є інтригою, проте стає її частиною, якщо вдається підпорядкувати і спрямувати його в русло, яке веде до здійснення планів організатора інтриги. Або цілком «мирне» зняття з постів і висилання із столиці деяких з супротивників і заповнення вакантних посад своїми людьми, пов'язаними з організаторами інтриги сподіваннями на матеріальний зиск, здійснення честолюбних планів тих, хто не без підказки керівників інтриги вважав її майбутні жертви особистими суперниками і ворогами, хто боявся викриття своїх минулих злочинних діянь, і нарешті, просто осіб, які через слабкість розуму і характеру виявилися слухняним знаряддям у руках інтриганів.

У шекспірівському «Гамлеті» інтризі короля Клавдія протидіє контрінтрига Гамлета, а король намагається парировати останню контрконтрінтригою.

Контрінтрига може бути двох родів. По-перше, «наступальна», спрямована на досягнення цілей, що протилежні цілям інтриги, і тим самим її невдачу. І, по-друге, «оборонна», що прагне до припинення зусиль сторони, що протистоїть, але, не ставить власних цілей. Іноді оборонна контрінтрига може полягати просто у відмові від дій, що очікувалися супротивником. Наприклад, від будь-яких спроб протистояти супротивникові, коли він здійснює помилкові дії. «Ніколи не призупиняйте ворога, коли він робить помилку», – радив Наполеон. Це не виключає спонукання супротивника до здійснення помилки. Показовий приклад дій самого Наполеона, наприклад під час війни 1805 р. проти Австрії і Росії. До Відня з'явився наполеонівський агент Карл Шульмейстер, який зображав з себе людину, видворену із Франції за підозрою у зв'язках з Австрією. Шульмейстеру вдалося бути рекомендованим австрійському командуючому генералові Маку, який абсолютно не уявляв реальної ситуації у Франції і переконав себе, що у французькій армії є безліч супротивників «корсиканського узурпатора». Шульмейстер, котрий оголосив себе представником роялістського підпілля (прихильників поваленої династії Бурбонів), привіз сфабриковані в такому дусі матеріали про стан французької армії. За наказом імператора були віддруковані і фальшиві номери французьких газет, які нібито свідчили, що країна напередодні повстання проти наполеонівського уряду, підроблені листи від незадоволених з Парижа й інших міст. Мак рушив зі своєю армією проти нібито відступаючого ворога і потрапив в оточення біля міста Ульма, 33-тисячна австрійська армія потрапила в полон. У наступальну контрінтригу часто входить як допоміжна оборонна контрінтрига. І навпаки, оборонна контрінтрига може для вирішення своїх завдань прагнути до досягнення окремих цілей наступальної. Варто відзначити, що інтриги, протилежні за своїми кінцевими цілями, не завжди утворюють систему інтрига-контрінтрига, оскільки їх найближчі цілі можуть бути сумісними одна з одною, але вони можуть розвиватися паралельно, а їх організатори навіть не підозрювати про існування ворожої інтриги.

Організатор контрінтриги прагне підставити учасників інтриги, звинувативши їх в одіозних намірах і діях, приписуючи їм учасникам найбільш компрометуючі власні наміри. Керівники контрінтриги можуть прагнути до встановлення контролю над інтригою для того, щоб змусити її служити своїм цілям. Так, зокрема, відбувається, коли контрінтрига в провокаційних цілях примушує організаторів інтриги здійснювати плани змов і заколотів, які неминуче повинні привести до невдачі. Переплетення інтриг і контрінтриг – дуже поширена форма закулісних політичних битв.

...Мистецтво організатора складається, зокрема, з правильного вибору осіб, яких необхідно втягнути в інтригу в якості її вільних або мимовільних учасників, визначення тих із них, кого можна ознайомити зі справжніми цілями й планами, з розподілом обов'язків, вишукуванням способів спонукати впливових, але не причетних до інтриги осіб діяти в її інтересах, у вмілому пошуку союзників у ворожому таборі як усередині країни, так і за її межами.

Інтрига має багато облич. Вона може переслідувати як незаконні цілі, так і цілком легальні, але недосяжні іншим шляхом. Вона готова оперувати як дозволеними, так і недопустимими прийомами, що відкидаються звичаями та громадською думкою. Вона виступає таємно на одних етапах і відкрито на інших, приховуючи при цьому справжній зміст своїх явних дій. Але яку мету б не ставила інтрига, вона не гидує у виборі засобів.

Не менш важливою метою побічних інтриг слугувало маскуванню реальної влади. У сфері міжнародних відносин це набуває форми створення однією державою маріонеткового уряду в іншій країні. Інтригою була імітація під легальне передавання влади державного перевороту. Те, що було захопленням влади одним із ватажків або хунтою, видавалося за рішення Церкви, парламенту, партії.

...Важливу частину політичного мистецтва становить уміння маскувати особисті цілі під політичні (рідше навпаки), що саме по собі є формою інтриги. Таке маскуванню нерідко являє собою особисту інтригу, що включається в політичну. Цілі інтригана (або групи інтриганів), які можуть бути як особистими, так і політичними, і цілі організованої інтриги можуть бути різними й навіть прямо суперечити одна одній.

Політична інтрига ... має свою стратегію й тактику. Стратегія – це основний план інтриги, що передбачає виграш великої політичної кампанії, сполучення її зі змовами, заколотами, організацією урядових скандалів, покликаних дискредитувати намічену жертву, мобілізація можливих союзників та інше. Тактика – форма й час підключення цих засобів, нанесення вирішального удару, остаточного придушення поваленого супротивника.

THE X FILES

* * *

ЛАТЕНТНІ НАПРЯМКИ ЕКОНОМІЧНОЇ ПОЛІТИКИ: СВІТОВИЙ І УКРАЇНСЬКИЙ КОНТЕКСТ*

Спочатку щодо латентних аспектів моделі розвитку. Переважна більшість держав світу сьогодні досягла стадії капіталістичного способу виробництва або активно впроваджує його елементи у власні «змішані» економічні системи (Китай, В'єтнам тощо). Після невдалої спроби побудувати соціалізм Україна, як і інші країни СНД, стала на шлях реставрації капіталізму [3, с. 228]. Тому приховані аспекти капіталістичної економіки, діяльність держави в латентному вимірі ринкового господарства набувають першочергового значення.

Отже, держава, точніше правлячий клас та його політична еліта, обираючи капіталістичну модель економічного розвитку, виходять, передусім, з власних інтересів та ціннісних позицій. Одночасно вони намагаються подолати наслідки невдалого соціалістичного експерименту в масштабах усієї країни та забезпечити необхідну керованість суспільства. При цьому стереотипи життя країн «золотого мільярду» використовуються задля пропаганди ілюзорно щасливої картини капіталізму, тоді як його вади всіляко приховуються. Вони не є таємницею вже довгий час, але сьогодні або замовчуються, або вважаються тимчасовими труднощами перехідного етапу. Відтак, у форматі стислого викладу думок відомих українських економістів Г. Башнянина, П. Лазура та В. Медведєва коротко нагадаємо, що саме найчастіше приховується і замовчується в капіталістичній економіці та політиці її відтворення.

Основою економічної системи капіталізму є приватна капіталістична власність на засоби виробництва. Тому після відмови від соціалізму усі державні, загальнонародні, колективні та інші форми власності (розуміємо – підприємства) безапеляційно виставляються як чужорідні елементи в капіталістичній економіці і або ліквідуються, або приватизуються (найчастіше за варіантом «прихватування»). Власність набуває капіталістичного характеру тоді, коли застосовується для збагачення того, кому належить підприємство, шляхом здобуття неоплаченої праці найманих працівників (за сутністю – це крадіжка результатів чужої праці на підставі попередньої вимоги добровільно *погодитися на часткову оплату* заради надання можливості вижити, працюючи на обладнанні працедавця). Постійне привласнення частини праці найманих робітників без еквівалента оплати отримало назву експлуатації [2, с. 228]. Для виникнення такої соціально-економічної системи, як капіталізм, потрібно, щоб зустрілись і вступили у відносини, з одного боку, власник грошей, засобів виробництва й життєвих засобів (який бажає їх

* Авторська ремарка. – В. К.

примножити шляхом підприємництва), а з іншого, – власник лише робочої сили, вільний особисто, але позбавлений будь-яких засобів виробництва й засобів існування. Щоб жити, він має продати свою здатність до праці (робочу силу). Процес первісного нагромадження капіталу, який відбувався в Україні у 90-і роки й триває досі, полягає, по-перше, у відокремленні безпосередніх виробників від засобів виробництва, що хоч і у спотворених формах, але належали ним, і перетворенні їх на найманих робітників, а по-друге, – у перетворенні приватизованих або «прихватованих» засобів виробництва в первісний капітал, який зосереджується в руках небагатьох членів суспільства [2, с. 228–229].

В Україні початкове первісне нагромадження капіталу відбулося ще за часів царського режиму, коли капіталізм розпочав своє існування в Російській імперії. Таким чином, зараз у сучасній Україні має місце повторне нагромадження капіталу. Основною формою цього процесу стало так зване роздержавлення і приватизація власності, у результаті чого переважна більшість колишніх власників загальнонародної (державної) власності перетворюється на найманих працівників. Бо ж не можна власника майнового сертифікату вартістю в 10 гривень, який він отримав у 90-х роках як свою частку в державному майні, вважати господарем. У той же час незначна кількість спритних ділків, застосовуючи переважно протиправні дії (символічна оцінка держмайна, службове становище, скуповування за безцінь сертифікатів, фіктивні трастові компанії та інвестиційні фонди тощо) концентрує державне майно (або колишнє колективне) у своїх руках і використовує його як первісний капітал [2, с. 229].

Гроші стають капіталом лише коли вони приносять додаткову вартість, тобто далі вони починають рухатися за загальною формулою капіталу: $G - T - G'$ (купівля товару заради продажу). До початкової вартості обладнання та сировини (або проміжного продукту) завдяки праці робітників додаються нові якості (збільшується корисність проміжного продукту) – таким чином створюється нова вартість, що більше сумарних витрат на спожитті засоби виробництва та вартості найманої робочої сили. Приріст грошей, який утворюється в кінці цього руху ($\Delta G = G' - G$) називається додатковою вартістю (m). За сутністю вона утворюється шляхом утримання, відбирання, несплати підприємцем частки дійсної вартості робочої сили на свою користь. Саме гонитва за додатковою вартістю виступає основним і найчастіше прихованим, рушійним мотивом капіталістичного способу виробництва, будь-якого підприємництва, скерованого на отримання максимального результату. Прибуток – це ринкова форма додаткової вартості, головний двигун підприємницької діяльності. Авансуючи капітал на виробництво товарів, підприємець цікавиться насамперед вигодою, рівнем приросту вкладеного у виробництво капіталу. Цей рівень знаходить свій вираз у нормі прибутку – процентному відношенні маси прибутку до авансованого капіта-

лу [2, с. 230–244]. Г. Башнянин, П. Лазур та В. Медведєв ілюструють стимулюючу роль норми прибутку відомою майже всім економістам цитатою: «Капітал боїться відсутності прибутку або занадто малого прибутку, як природа боїться порожнечі. Але якщо є в наявності достатній прибуток, капітал стає сміливим. Забезпечте 10 відсотків – і капітал погоджується на будь-яке застосування, при 20 відсотках він пошавлюється, при 50 відсотках – готовий зламати собі голову, при 100 відсотках він нехтує всіма законами людства, при 300 відсотках немає такого злочину, на який він не ризикнув би, навіть під страхом шибениці». Авантюристична та хижацька природа капіталу – одна з найбільш відомих таємниць капіталізму.

Слова наведеної цитати були написані у середині XIX ст., тому може створитися враження, що у XXI ст. вони втратили сенс. Але це не так. Нещодавно у світ вийшла монументальна монографія відомого американського дослідника-економіста Раймонда Бейкера «Ахіллесова п'ята капіталізму, або Як відбудувати систему вільного ринку?» Цей авторитетний вчений, який займався дослідженням прикладних аспектів економічних теорій у 60 країнах світу, стверджує, що система глобального капіталізму, що склалася у наш час, веде до легалізації беззаконня, збільшення економічної нерівності між країнами та спонсоруванню злочинців [4].

Що стосується привабливого стилю життя у провідних державах капіталістичної «співдружності», то їх добробут переважно забезпечено обкраданням економічно слабких партнерів по вільному ринку. На думку Бейкера, половина річного таємного обігу «брудних» грошей спрямована з найбідніших країн у багаті. Іншими словами, виділяючи бідним країнам щорічну «допомогу» в обсязі 50 млрд дол., багаті країни «викачують» з них у 10 разів більшу суму, створюючи дуже небезпечний перекис у розподілі сукупного багатства [4].

Україна посідає місце не серед економічно могутніх країн. Питома вага країни у світовому реальному ВВП у 2000 році сягала 0,27%. Для порівняння – у 1990 році цей показник був 1,02%, тобто падіння майже у чотири рази за десять років [3, с. 262]. Як приклад руйнації вітчизняного промислового потенціалу можна навести долю українського кораблебудування – містоутворюючої галузі Миколаєва, який раніше називали «містом корабелів». Колись заводи цього міста були величезним діамантом у короні радянського кораблебудування. На унікальних стапелях одного з них – Чорноморського суднобудівного заводу – було побудовано безліч малих суден і великих інженерних творінь – китобійних баз, дослідницьких суден тощо. В останні десятиріччя XX ст. завод практично на потік (!) поставив виробництво могутніх авіаносців, що було під силу лише США [1]. Сьогодні, у результаті усіх реорганізаційно-приватизаційних заходів цей завод-велетень, точніше те, що від нього залишилось, тягне жалюгідне існування. І не лише це підприємство, подібні приклади можна знайти майже в кожному місті:

Херсонський завод напівпровідникових приладів, Чорноморське морське пароплавство (м. Одеса) тощо. А ось кому це вигідно – то це вже зовсім інше питання. *Cui bono?*.. Пропонуємо шановному читачеві спробувати саможитливо знайти відповідь.

Література

1. Бабич В. В. Город Святого Николая и его авианосцы. – Николаев, 2008.
2. Башнянин Г. І., Лазур П. Ю., Медведєв В. С. Політична економія. – Київ, 2000.
3. Бункина М. К., Семенов А. М. Экономическая политика. – М., 1999.
4. Зеркало недели. – 2005. – №46.

* * *

ТАКТИКА БЕЗ СТРАТЕГІЇ

(Переклад з рос.: Василенко В. Тактика без стратегії:
Во что верят наши папуасы... // «2000». – 2009. – №16)

Я довго міркував, чи варто публікувати статтю, повну таких жорстких формулювань і неприємних оцінок. Менш за все хотілося би мені образити патріотів України, людей, які по-справжньому люблять свою країну в усьому її різноманітті і бажають бачити її постійно міцніючою і впевнено крокуючою в майбутнє, очолюваною відповідаючими за свої слова людьми, які адекватно усвідомлюють виклики нашої епохи і сумлінно намагаються знайти на них гідну відповідь, які будують конструктивні, за можливістю добросусідські стосунки з іншими державами, але послідовно відстоюють національні інтереси там, де їх намагаються утиснути.

Нинішній український «оранжевий» політикум справляє специфічне враження. У «цивілізованих» країнах Заходу громадяни із здивуванням слідкують за подіями, що відбуваються тут в останні роки, і в черговий раз переконуються, що ніяких серйозних справ з нашими папуасами мати не можна. Навіть якщо папуаси ці горять нетерпінням страшно посилити блок НАТО своїм вступом до нього і ошчасливити Євросоюз своїм членством, принісши туди свою нетерпимість, політичну недокультуру рівня 30–40-х років минулого століття, тотальну корумпованість посадовців, суду, парламенту і правоохоронних органів, буксуючу економіку зі зростаючим безробіттям, недієздатну армію, епідемії СНІДу і туберкульозу.

Причому папуаси всерйоз вірять, що Європа готова взяти на себе вирішення цілого комплексу найважчих українських проблем, вкладати величезні зусилля і гроші з метою підтягнути Україну до прийняттого для Європи рівня. Ще наші папуаси вірять у безліч цікавих папуаських речей, як-от:

- Що невід'ємним атрибутом патріотизму є мрії про те, щоб у сусіда хата згоріла;
- Що питання, пов'язані з голодомором 30-х років, більш актуальні, ніж насущні проблеми катастрофічного зростання числа ВІЛ-інфікованих,

хворих на туберкульоз, зuboжilих пенсіонерів, які реально помирають тут і зараз;

- Що Росія зобов'язана і буде продовжувати забезпечувати нашу промисловість відносно дешевими енергоносіями, незважаючи на не раз декларований намір керівництва України приєднатися до недружнього Росії військового блоку, скандал з постачанням озброєння Грузії та участю українських військовослужбовців у військовому конфлікті, а також неодноразові попередження російської влади, що РФ не буде субсидіювати економіку недружніх їй країн;
- Що висунуті Росією звинувачення в тому, що з українського боку відбувається розкрадання газу, не мають під собою реальної основи. Іншими словами, папуаси вірять, що українські посадовці і бізнесмени не крадуть. Вірування такого роду близькі до віри в те, що наші митники не беруть хабарі, держслужбовці живуть на одну зарплату, а їх заміські вілли і палаци ростуть самі собою, як гриби в лісі;
- Що країна може собі дозволити розкіш будувати подобу політичної незалежності, будучи жорстко залежною від третіх країн економічно й енергетично і не вживаючи взагалі ніяких заходів із зменшення такої залежності;
- Що українська металургійна і хімічна промисловість може зберегти рентабельність, купуючи енергоносії за світовими (і вище) цінами;
- Що економічна і фінансова криза в Україні буде протікати легше, ніж в країнах з нормальними урядами і президентами, сильними економіками, позитивним зовнішньоекономічним сальдо і продуманими антикризовими програмами;
- Що промислова і сільськогосподарська продукція України буде затребувана в Європі;
- Що бездонний, до недавнього часу відкритий для нас ринок Росії Україні абсолютно не потрібний (напевно, ринки Грузії, Зімбабве і особливо США здатні його замінити);
- Що країни Європи і НАТО нададуть реальну допомогу Україні у випадку серйозної військової конфронтації з сильним ворогом (напевно, дуже надихає приклад такої допомоги, наданої Англією і Францією Чехословаччині і Польщі в 30-ті роки ХХ століття);
- Що позитивне майбутнє можна будувати, спираючись на вибіркоче культивування старих образ і політичні погляди 30–40-х рр. ХХ століття, а також на приклад нечестивих історичних лузерів на кшталт Мазепи, йдучи вперед у майбутнє з головою, повернутою назад в минуле;
- Що припустимо піти на конфронтацію з Росією аж до війни. І що Україна, будучи дуже слабкою економічно, політично і в військовому відношенні, маючи близько 50% російськомовного населення, майже повністю російськомовну армію, і за відсутності успішного історичного досвіду відстоювання національних інтересів і ведення по-справжньому успішних війн здатна в такій конфронтації щось виграти, тобто зробити дещо, чого не змогли в свій час здійснити навіть Німеччина і наполеонівська Франція, що знаходилися на вершині своєї могутності;
- Що у випадку входження України до Євросоюзу одержимі законслухняністю європейці не почнуть рано чи пізно ретельне розслідування джерел походження мультимільйонних статків українських посадовців і політиків зі всіма витікаючими наслідками. Між тим сумна доля Августо Піночета свідчить про те, що величезні політичні послуги, надані Заходу, не дають ніяких гарантій неосудності і недоторканності в майбутньому.

Але про більшість такого роду сподівань обивателі в Європі, скоріш за все, не знають. Але Україна і без того вводить європейців у здивування своїми загадками і парадоксами. Не встигли на Заході порадіти тому, що вдалося «піти» від влади авторитарного Кучму, не допустити до влади помірно проросійського Януковича і замість них привести прозахідні, проамериканські «оранжеві» сили, як ці сили почали виробляти небачені для ліберального західного політика дикарства, а країна негайно і неухильно стала сповзати донизу за всіма показниками. У результаті режим Кучми зараз багатом українцям починає ввижатися світлим і благополучним періодом історії, а Леонід Данилович – взірцем тверезого, реалістичного політика-державника, досить адекватно усвідомлюючого національні інтереси і вміло балансувавшого між Заходом і Сходом.

Власне кажучи, політиками, «оранжевих», які прийшли до влади, можна назвати лише умовно, оскільки у них повністю відсутня позитивна концепція довгострокового розвитку країни виходячи з географічного і геополітичного розташування, історичних, етнічних, політичних і економічних зв'язків, національних інтересів і реальних можливостей. Можна сказати, що у них повністю відсутня стратегія і навіть розуміння її необхідності.

Проте, окремі зародкові елементи стратегії все ж можна побачити: це послідовна русофобія (як універсальний рецепт на всі випадки життя), прагнення прихилитися до самого сильного і багатого (США) і вислужитися перед ним у надії на заступництво, підтримку і сприяння в покриванні гріхів. В іншому простежується лише безперервне тактичне маневрування з метою втриматися при владі, до максимуму посилити свій особистий вплив (за принципом: влади багато не буває) і скоріш «нацарювати» стільки, щоб і правнукам вистачило до кінця життя (за принципом: грошей багато не буває). Дипломатична культура в цих людей відсутня взагалі, а неучтво, зухвалість і інфантильність перебільшують всі можливі для цивілізованого політика межі. Згадаємо, як голову КУН послали виторговувати поступки в ціні на газ у Росії – це граничне вираження дрімучої неучької інфантильності, яка абсолютно немислима для ліберальних західних політиків.

Так чи може тактика замінити стратегію? Історія знає випадки, коли безнадійні стратеги, але талановиті тактики, домагалися тимчасових приголомшливих успіхів. Дивовижними тактиками були Наполеон і Гітлер, вмілим – Мазепа. І абсолютно безнадійними стратегами: схоже, що вони, як і наші «оранжеві», взагалі не розуміли, що тактика і стратегія – це різні речі. Чим більш вражаючими були їх тимчасові успіхи, тим більш руйнівною, катастрофічною і непоправною виявлялася поразка.

Добре відомо, що серія кольорових революцій, включаючи українську і грузинську, організовувалася досить певними людьми з досить певної американської структури. Фактично це була серія спецоперацій, підготовлена професіоналами ЦРУ США, які формально знаходилися у відставці (див.

фільм французьких документалістів «Revolution.com»). З активістами-добровольцями з вказаних країн провели інтенсивні тренінги, де надали відмінно відпрацьовані методики впливу на масову свідомість і підсвідомість, організації масового «революційного» руху і технології приходу до влади. Логічно припустити, що надавалася не лише методологія приходу до влади і гроші на революцію, але і програма цілей і подальших заходів. Зараз, по закінченні кількох років правління «оранжевих» політиків, стає очевидним, що до влади привели людей з низькими моральними якостями, нерозумних, дуже слабких як управлінців, безграмотних у політичному, економічному і дипломатичному відношенні. Їх політичну діяльність продовжують доволі жорстко курирувати дипломати США, при цьому не помітно ніяких спроб покращити їх управлінські і дипломатичні якості і запропонувати конструктивну програму економічного і соціального розвитку країни. З чого можна зробити низку цікавих висновків щодо цілей і завдань організаторів спецоперації.

1. Очевидно, що завдання номер один – це остаточно політично відірвати Україну від Росії. І за можливістю загострити протиріччя до такого ступеню, щоб безповоротно зіпсувати відносини з нею. Для Заходу (у першу чергу США) важливо було домогтися того, щоб Україна відчалала від «свого» східного берега і попрямувала в плавання. Схоже, що протилежний берег буде постійно віддалятися і швидка можливість благополучно причалити до нього ініціаторами процесу не передбачається.

2. Негативні політичні, економічні і культурно-гуманітарні наслідки (які ми вже починаємо реально відчувати) цього «відчалування» для України на Заході розглядаються або як такі, що не мають особливого значення, або як досить бажані.

3. Україна не розглядається Заходом (принаймні в найближчому майбутньому) як реальний стратегічний партнер і потенційний «член клубу» розвинутих країн. Скоріш як витратний матеріал у геополітичній боротьбі, пішак на шаховій дошці, яким готові жертвувати. В іншому випадку «оранжевих» політиків жорстко змусили б впровадити в життя щось на кшталт плану Маршала для післявоєнної Німеччини (її швидко й ефективно вивели з дуже тяжкого становища – адже можуть, коли бажають!), зобов'язали б навести в країні лад, вгамувати корупціонерів, маргіналізувати націоналістів і лібералізувати місцевий політикум, забезпечити політичну стабільність, зростання чисельності і ролі середнього класу, високі темпи економічного зростання, приборкати епідемії ВІЛ і туберкульозу.

На практиці ми бачимо дещо протилежне: наростання безвідповідальності на всіх рівнях, відродження націоналізму, загострення протиріч між заходом і сходом України, продовження розшарування соціуму на дуже багатих і дуже бідних, загострення політичних і етнічних протиріч, рекордно швидке припинення економічного буму, який мав місце 3–5 років тому,

і початок серйознішого економічного спаду, наслідки якого відкинуть країну на десятиліття назад. За допомогою «оранжевої» революції в країні запустили деструктивні процеси, і не видно ніяких спроб з боку Заходу щось виправити.

4. Не виключено, що максимально послаблена економічно і політично Україна бажана для країн Заходу. Це дає йому можливість: а) залучити дешево, невибагливу і сильно вмотивовану робочу силу, підправити в себе поганеньку демографічну ситуацію; б) мати доступ до величезних природних багатств України; в) отримати шанс поглинути західну частину (всю, напевно, не вдасться) гранично ослабленої країни, приєднавши її в якості напівколонії Заходу на найвигідніших для Європи і США умовах, а також як сировинний додаток і ринок збуту західних товарів, і одночасно в якості гіперактивного антиросійського активіста.

Таким чином, папуаський «патріотизм» по суті є деструктивним, антинаціональним і антиукраїнським за своїми наслідками. І треба молитися, щоб обійшлося без «балканізації» країни, збройних внутрішніх конфліктів і розпаду держави. Не хочеться вірити, що Україна втрачає свій історичний шанс (нарешті він з'явився!) утвердитися в якості єдиної, суверенної, демократичної, цивілізованої, потенційно багатой і сильної країни. Очевидно, що Захід застосовує по відношенню до неї знамениті подвійні стандарти, заохочуючи такі дії українських політиків, які вважав би абсолютно неприпустимими для свого внутрішнього застосування.

* * *

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: МІФИ Й РЕАЛЬНІСТЬ

(Литвин В. Громадянське суспільство: міфи й реальність // Дзеркало тижня. – 2002. – №3)

ІСТОРИЧНА ДОВІДКА. «Громадянське суспільство» – термін античного суспільствознавства, на який можна натрапити в давньоримських (Цицерон) і навіть у давньогрецьких (Платон) авторів, де він означає – «співтовариство громадян міста-держави». У працях авторів доби Просвітництва й нового часу (від Пейна до Гегеля) термін набрав іншого значення: мережа цивільних об'єднань за інтересами, паралельна державним структурам. Нове мислення відбивало нову економічну реальність – розквіт приватної власності, ринку й буржуазії. У ХІХ столітті концепція громадянського суспільства занепала, її відтіснила промислова революція. Знову увійшла в моду після Другої світової війни, коли італійський марксистський теоретик Антоніо Грамші запропонував розглядати громадянське суспільство як мережу незалежних політичних ініціатив, активісти яких – природні союзники комуністів у боротьбі проти буржуазної диктатури. У 70–80-х роках грома-

дянське суспільство в цьому розумінні вважалося організаційним дахом для всіх форм боротьби проти авторитарних режимів у Латинській Америці та Східній Європі. У 90-х роках минулого століття деякі політичні мислителі почали розглядати громадянське суспільство як реальну альтернативу існуючій системі політичних партій – поруч з іншими теоріями «третього шляху» (суспільство самоврядування, анархо-синдикалізм тощо). Концепція, ставши ключовим елементом «духу часу», обросла численними міфами, які сприймалися некритично. Ось окремі з них.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ФОРМУЄТЬСЯ НАВКОЛО НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ. Аж ніяк. Громадянське суспільство справді найчастіше асоціюється з галасливою активністю неурядових організацій, які борються за «суспільне благо» загалом: за довкілля, права людини, рівноправність жінок, справедливі вибори, проти корупції та «за все хороше». Але будь-яке отождення громадянського суспільства з неурядовими організаціями – глибока помилка. Концепція громадянського суспільства в кожному тлумаченні охоплює всі організації та об'єднання, що перебувають поза державними структурами. У політології вони називаються об'єднаннями за інтересами. Поруч із неурядовими організаціями соціально-політичної орієнтації, сюди входять профспілки, торгові палати і професійні колегії та синдикати (адвокатів, лікарів тощо), етнічні асоціації і, до речі, ті ж таки політичні партії. Але сюди входить і найширший спектр об'єднань, які не мають соціально-політичної програми: релігійні, студентські, спортивні і культурні товариства (від гуртків любителів хорового співу до клубів спортивних уболівальників та добровільних пожежників).

Неурядові організації, ясна річ, відіграють у країнах, що розвиваються, важливу роль, чинячи на уряди коригувальний пресинг і консультуючи політиків зі спеціальних питань. Але питома вага більш традиційних сегментів громадянського суспільства вища, ніж вага неурядових організацій, тисячоразово. Понад те, такі об'єднання за інтересами, як церкви, профспілки, палати, спортивні клуби тощо, мають, на відміну від неурядових організацій, широку членську базу і вітчизняні джерела фінансування. Неурядові організації, що борються за «суспільне благо», ростуть, як гриби після дощу, проте рекрутують свої кадри з дуже вузької верстви всюдисущих елітних активістів, нічим не пов'язаних із тими, від чийого імені виступають. Відповідно, у фінансуванні своєї діяльності вони на сто відсотків залежать від іноземних спонсорів.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО СТАВИТЬ ПЕРЕД СОБОЮ ШЛЯХЕТНІ ЦІЛІ. Усе залежить від того, цілі яких недержавних об'єднань ви волієте брати за основу – Армії порятунку чи злочинного угруповання «Луганська бригада». І те, і те – складові частини громадянського суспільства. Після східноєвро-

пейських революцій стало модним підступне й хибне уявлення, що в громадянське суспільство йдуть найкращі люди з чистими помислами, котрі переймаються тільки благом народу. Досить одного побіжного погляду на інтернетівський перелік добровільних об'єднань, аби зрозуміти, що громадянське суспільство – це широко розгорнуте віяло організацій із найсуперечливішими установками, що об'єднали людей добрих, злих і просто дивакуватих. Коментуючи конфлікт у Боснії, американський публіцист Дейвід Ріфф зазначив: «Лідер місцевих сербів Радован Караджич представляє помисли та сподівання сербського населення так само адекватно, тож може сміло претендувати на роль героя громадянського суспільства з таким самим правом, як і Вацлав Гавел. А ті, хто намагається обмежити громадянське суспільство виключно душолюбамі й моральними апостолами, перетворюють усю концепцію з політичної та соціологічної на теологічне вчення».

Думка про те, що громадянське суспільство автоматично сприяє досягненню суспільного блага, непереконлива принаймні з двох причин. По-перше, суспільне благо – це не богоданість, не абсолютна категорія, не конкретний стан речей, це ідея, що виходить переможцем із суспільної боротьби. Суспільним благом може бути водночас незабруднене довкілля й низькі ціни на енергію, вільна торгівля й максимальна зайнятість населення, свобода слова і захист від образ та наклепу. І останній приклад – цілковита безпека суспільства й необмежені свободи (зборів, маніфестацій, навіть таємниця листування тощо). Що з цього більше суспільне благо? Одне благо завжди досягається за рахунок обмеження іншого. Громадянські об'єднання, які завжди переймаються тільки одним аспектом дійсності (скажімо, асоціація мисливців і товариство охорони тварин), за визначенням не можуть сповідувати одні й ті самі погляди щодо суспільного блага й ніяк не зацікавлені в пошуку балансу між крайнощами. Боротьба за тлумачення того, що є суспільним благом на цей момент, точиться не між громадянським суспільством, з одного боку, та «хлопчишами-плохишами», з іншого, а завжди і тільки – між різними силами самого громадянського суспільства.

По-друге, усі складові громадянського суспільства мають власні економічні інтереси. Навіть так звані «некомерційні» організації, на кшталт асоціацій домовласників і профспілок, зятято обстоюють економічні інтереси своїх членів. Хоч би якою безкорисливістю вирізнялися дії окремих героїв, завжди знайдеться спосіб оприбуткування їхнього героїзму.

СИЛЬНЕ ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – ГАРАНТ ДЕМОКРАТІЇ. Ідея спокуслива, але бездоказова. Справді, активне розвинене громадянське суспільство може дисциплінувати державу, просувати інтереси різних груп населення, забезпечувати їхню активну участь у політичному житті. Але чимало прикладів і того, що різке посилення громадянського суспільства є симптомом небезпечного ослаблення політичних структур. Професор Принстонсь-

кого університету Шері Берман 1997 року виступив зі статтею «Граючи в кеглі з Гітлером», у якій дав протверезуючий аналіз ролі громадянського суспільства у Веймарській Республіці. Німеччина 20–30-х років вирізнялася надзвичайно великою кількістю гуртків (майже поголовно німці були членами тих чи інших професійних асоціацій і культурних об'єднань), що, за ідеєю, мало вести до зміцнення демократичних інституцій. Берман, проте, стверджує протилежне: гіпертрофоване громадянське суспільство не тільки не гарантувало перемогу демократії та ліберальних цінностей у Німеччині, а, навпаки, підірвало їх. Слабкі політичні структури Веймарської Республіки були не в змозі задовольнити завищені й суперечливі запити конкуруючих громадянських об'єднань, що й призвело до розвитку націоналістичних, популістських рухів, до виникнення потреби «сильної руки» й до появи нацистської партії. Щільність і структурованість громадянського суспільства, на думку вченого, тільки полегшила нацистам процес створення динамічної політичної машинерії.

Проте навіть у країнах сталої демократії з сильними політичними інституціями є підстави сумніватися в істинності простенької формули «чим більше громадянського суспільства, тим краще». Вже в 60-х роках окремі соціологи попереджали, що надмірний вплив груп інтересів і груп тиску може підірвати функціонування представницьких інституцій і систематично перекручувати результати процесів ухвалення рішень на користь угруповань із великими фінансовими можливостями, із кращими зв'язками чи просто з кращою організацією. У 90-х роках цей процес посилення лобістських угруповань одержав назву «демосклероз суспільства».

ДЕМОКРАТІЯ – ГАРАНТ СИЛЬНОГО ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА. І тут прямої пропорційності немає. Японія, приміром, є стабільною демократією вже півстоліття, однак у ній украй слабкі саме ті прояви активності, які у США та Європі вважаються втіленням громадянського суспільства: охорона довкілля та споживачів, захист прав людини й жіночої рівноправності. Франція та Іспанія – приклади цілком демократичних країн, де дуже сильна держава й відносно слабке союзне життя. Плюралізм і право політичного вибору забезпечують тут політичні партії та механізм демократичних виборів. Деякі американські політаналітики критикують за це Францію, Іспанію і Японію. Проте ті відповідають, що живуть відповідно до власної традиції відносин між громадянином і державою. Аргумент, буцімто демократія не справжня, якщо не спирається на громадянське суспільство американського стибу, не тільки фальшивий, а й небезпечний – він веде до переконаності в тому, що демократія може бути або американською, або ніякою.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО – ЗАПОРУКА ЕКОНОМІЧНОГО УСПІХУ. І в цій площині не все так просто. Хоча ентузіасти й упевнені, що активне, роз-

винене громадянське суспільство веде до зростання приватного підприємництва, пропонують урядам життєздатні господарські ідеї та стежать, щоб держава не душила економіку, практика доводить – між економічним зростанням і громадянським суспільством немає прямо пропорційної залежності.

Порівняймо два приклади. Економічне диво в Південній Кореї відбулося на тлі повністю пригніченого громадянського суспільства. Лише у 80-х роках, коли військовий режим ослабив хватку, почали з'являтися профспілки, студентські рухи та інші організації. Вони зробили вирішальний внесок у демократизацію країни, але в нечуваному економічному піднесенні їхньої заслуги немає – навпаки, темпи господарського зростання поступово зійшли нанівець.

Пряма протилежність – Бангладеш. З якихось історичних причин ця країна традиційно багата на громадянську активність: тут діють тисячі неурядових організацій, правозахисних об'єднань і добровільних спілок допомоги бідним. Проте іншим багатством Бангладеш похвалитися не може, будучи однією з найбідніших країн світу з доходом на душу населення 350 відсотків на рік.

Зрозуміло, добре структуроване громадянське суспільство може бути природним партнером ринкової економіки. При високому стандарті життя в громадян є час і гроші для громадських навантажень. Але вбачати причинно-наслідковий зв'язок між розквітом громадянського суспільства й розквітом економіки – це самообман. Ось вам американський досвід: 1995 року гуру американської соціології, професор Гарвардського університету Роберт Путман своєю статтею «Падіння соціального капіталу Америки» викликав ефект вибуху бомби. Він показав, що в 90-х роках гурткове, комунальне й союзне життя Сполучених Штатів увійшло у фазу справжньої кризи. Проте, як відомо, саме на цей період припадають небачені раніше кон'юнктура й господарське зростання в Америці.

Деякі економісти навіть вважають, що однобокий розвиток громадянського суспільства та його надмірний вплив можуть серйозно гальмувати народногосподарський процес. Зокрема традиційна сила латиноамериканських профспілок, на їхню думку, відповідальна за нинішню аргентинську та бразильську кризу.

Дуже перебільшеною видається й ефективність громадянських рухів в інших сферах – політичній, організаційній, інтелектуальній. Польща – єдина посткомуністична країна, в якій громадянський рух (почасти профспілковий, почасти правозахисний) трансформувалася в партійні політичні сили, які прорвалися до реальної влади (президентство, уряд). Обидва приходи «Солідарності» у владу збігалися з господарським і моральним спадом. Під час останніх виборів партії, що сформувалися на основі громадянських рухів, були стерті з політичної карти Польщі – можливо, назавжди. Трохи раніше те саме сталося з президентом Валенсою – колишнім символом політизації громадянського суспільства.

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО НЕ КОШТУВАЛО УРЯДУ НІ КОПІЙКИ. І це неправильно. Точніше, правильно лише доти, доки воно бореться з диктатурою і перебуває на утриманні чужих урядів та спонсорів. Але в умовах демократії активність переходить на утримання внутрішнього бюджету. Гранти, допомога, фінансові спецпроекти, звільнення від податків – звичайні рамки діяльності громадянських об'єднань. Університет Джона Гопкінса – найкращий факультет соціології в США – провів велике порівняльне дослідження некомерційного сектора у країні. З'ясувалося, що, «попри величезну кількість фондів та корпоративних спеціалізованих програм, урядовий бюджет досі залишається головним джерелом фінансування некомерційних організацій і вдвічі перевищує обсяг приватних пожертвувань».

ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО СТАЄ ГЛОБАЛЬНИМ. Успіх міжнародної кампанії із заборони піхотних мін або організації «Лікарі без кордонів» схиляє до думки про формування транснаціонального громадянського суспільства, про глобальну громадянську політику. Теза не позбавлена підстав, але сприймати її слід з певною стриманістю. По-перше, транснаціональне громадянське суспільство не таке й нове, як може здатися, і в минулому мало свої періоди піднесення та спаду. Таким транснаціональним суспільством із колосальним впливом на політику свого часу була, приміром, Римсько-католицька церква. Рух на захист миру. Пагуошський рух. По-друге, переважна більшість активістських рухів у посткомуністичних країнах і країнах, що розвиваються, – чиста проекція західних об'єднань, фактично філії зарубіжних неурядових організацій. Їхня «глобальність» сумнівна й неспонтанна. По-третє, глобалізація інституцій громадянського суспільства так само неоднозначна, як діяльність об'єднань у рамках національних держав, – може бути корисною або шкідливою, залежно від обставин. Об'єднуються не тільки правозахисники всіх країн – зростає координованість екстремістських угруповань, глобалізується для спільних проектів злочинний світ. Ті, хто констатує, що міжнародний тероризм уже не підтримується державами і став самостійною інтернаціональною силою, не завжди розуміють, що говорять. А говорять буквально ось що: терор чинять скажені і глобалізовані сегменти громадянського суспільства.

Деміфологізація громадянського суспільства – спроба опустити його з хмар на землю. Чим зробити цей термін придатним для використання. Інакше нездійсненні сподівання можуть призвести до хворобливого розчарування, пов'язаного з відчутними втратами, – як сталося, приміром, з інвесторами, котрі вклали свої заощадження в акції «нової економіки».

* * *

УКРАЇНСЬКЕ СВЯТО АМЕРИКАНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

(Переклад з рос.: Берест Л. Украинское торжество
американской демократии // «2000». – 2005. – №2)

...Автор не відчуває перед демократією тремтливого захоплення. Хоча й нічого проти неї не має. Просто демократія – це зовсім не «найвище досягнення людської цивілізації», а лише один із способів організації пануючого класу – для свого місця і часу не гірше і не краще будь-якого іншого. Демократія завжди відповідає тому суспільству, в якому існує, і тому пануючому класу, способом організації якого вона є.

А як же, скажуть мені, адже демократія завжди – це влада народу! Авжеж, якщо не мудруючи просто перекласти з грецької. Далі ж починаються незрозумілості. Якщо «влада» – це більш-менш зрозуміло, то що потрібно розуміти під «народом»? Все населення? Ще чого не вистачало. Достатньо було послухати, як ющенківці називають себе народом. («Ющенко? – Народний президент!», «народ здійснив революцію» і т.п.), прекрасно знаючи, що виступати мають право (якщо мають) у кращому випадку лише від *половини* населення країни, щоб вже виникли сумніви. А тут ще й історія... У стародавніх Афінах буда *рабовласницька демократія*: «народ», зібравшись на агорі, суверенно вирішував всі питання. Тільки ось «народ» репрезентували вільні громадяни, а на рабів, яких було набагато більше, взагалі не зважали. (Може, й у нас другу половину «народу», яка віддала перевагу праці перед багатоденним мітингуванням на площах, вважали просто рабами?) Була, наприклад, *феодална демократія*. Та ще й яка! Будь-який шляхтич своїм «недозволям!» міг заблокувати будь-яке рішення. Але переважна більшість холопів не мали до цього «народовладдя» ніякого стосунку. Відлунням феодальної демократії, що поклала початок демократії буржуазній, була також Велика хартія вольностей, що являла собою, за словами відомого американського соціолога І. Валлерстайна, «документ, нав'язаний королю Англії його лордами і баронами, що гарантував їхні права по відношенню до нього, але ніяк не права кріпаків».

Але вже ідея чи не про тотожність буржуазного («цивілізованого») суспільства і демократії – один із найбільш поширених міфів. Насправді ж буржуазія завжди надавала перевагу тому політичному устрою, який в той чи інший історичний момент найбільш повно відповідає її інтересам. Так, спочатку таким політичним устроєм був абсолютизм. Саме абсолютна монархія протягом багатьох років на взаємовигідній основі забезпечувала буржуазії сприятливі політичні умови для її розвитку. Зі зміцненням положення буржуазії абсолютизм стає перешкодою, що викликало буржуазні революції. Новою формою політичної організації, що відповідала цьому етапу розвитку буржуазного суспільства (навіть там, де в зовнішній формі збереглась мо-

нархія), і стала *буржуазна демократія*. Ідея та сама, але є й відмінності. Вони пов'язані, перш за все, з характером пануючого класу, належність до якого визначається вже не становістю, а майновим положенням. Тобто, буржуазна демократія – це такий спосіб організації пануючого класу, за якого *політичний вплив пропорційний капіталу*.

При цьому початкова політична диференціація за майновим принципом була навіть формально закріплена, наприклад, у вигляді майнового цензу, необхідного для участі у виборах. Скажімо, у США періоду американської революції правом голосу (саме за майновим цензом) володіло менше 10% населення. Майновий ценз було повністю скасовано в північних (!) штатах лише в 1844 році. У «колисці демократії» – Англії – навіть після третьої парламентської реформи 1884 року досить значні шари населення через свій майновий стан не мали права голосу – не кажучи вже про жінок (вони, економічно залежні від голови родини, право голосу, наприклад, у Франції, отримали лише в кінці сорокових, а в Швейцарії – у сімдесятих роках двадцятого століття).

Але то було давно. У подальшому з розвитком інших, більш тонких і зовнішньо менш помітних механізмів політичного впливу, що мали в своїй основі все ту ж майнову диференціацію, необхідність у формальних критеріях зникла, і вони були ліквідовані. Однак і при їхній відсутності залежність політичного впливу від капіталу, тобто саме *буржуазний* характер демократії, прослідковується досить виразно, у тому числі і у вигляді істотно різної можливості впливати на політичні процеси (частково, на ті ж вибори).

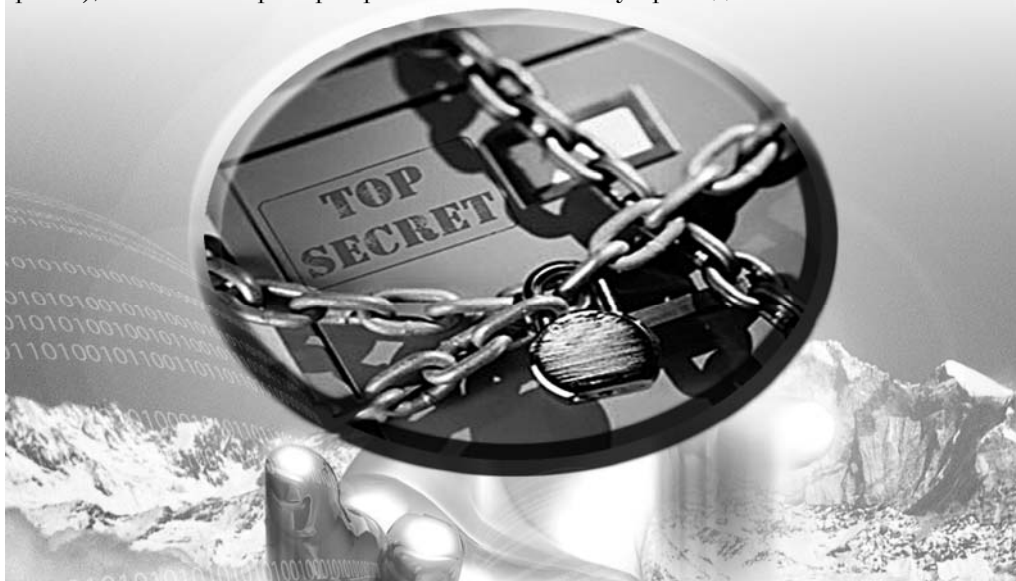
Навіть наш збіднілий домашній демократ-інтелігент, віконець збожеволівший від «прав людини», що на нього звалилися, навряд чи зважиться стверджувати, що який-небудь «магнат капіталу» і прибиральник у його офісі мають рівний політичний вплив. «Одна людина – один голос» – це будь ласка, а реальну політичну владу магнат зі своїх рук не випустить, інакше навіщо йому гроші? Що являли б собою ті, що зібралися на Майдані (природно, з великої літери!), якби не транспорт, теплі намети, гарячі сніданки, численна символіка і т.д. і т.п.? Натовп. А так – «народ». Без грошей всього цього не отримаєш, але питання «звідки грошенята» для «оранжиста» звучить якимось навіть образливо. Головне – демократія. Як сказала одна розумна людина: якщо в тебе є мільйон, ти робиш, що хочеш, якщо ні, з тобою роблять, що хочуть; це і є демократія.

Але ніщо не вічне в цьому світі. Наразі розвиток буржуазного суспільства об'єктивно вимагав відродження централізованої політичної системи панування засобами злиття економічної і політичної влади, де в якості вищої керуючої групи виділяється західна (передусім звичайно, американська) *олігархія*. На все свій час. Колись саме «безмежна демократія» була одним із найважливіших факторів занепаду тієї ж Речі Посполитої. Зараз анало-

гічний момент настав і для Заходу (особливо у зв'язку з процесами так званої глобалізації), але тут в демократію вже нагналися. Фактично, вона йде у почесну відставку, оскільки, за словами вже згаданого О. Зінов'єва, «за об'єктивними законами управління величезними людськими об'єднаннями і навіть всім людством, на що претендує західний світ, на чолі якого стоять США, демократія в тому вигляді, як її зображає західна ідеологія і пропаганда, абсолютно непридатна».

Відомий американський вчений Н. Хомський, якому, можливо, єдиному в демократичній Америці вистачає сміливості казати правду, стверджує: «Перехід від національних економік до єдиної глобальної економіки підриває основи функціонуючої демократії. Механізми цього підриву досить очевидні. Влада все більше переходить від парламентських інститутів до рук транснаціональних корпорацій. У той же час існуючі структури влади зростають навколо цих транснаціональних корпорацій. Кілька років тому газета «Файненшл таймс» охарактеризувала це як «де-факто світове правління», що містить у собі Всесвітній банк і МВФ, ГАТТ, Всесвітню організацію торгівлі, керівників країн «сімки» і т.д.».

Інакше кажучи, ні про яку «демократичність» у стосунках світового (тобто західного) суспільства з іншими країнами не йдеться. Але і в самих Сполучених Штатах демократія саме в тому вигляді, в якому її подає західна пропаганда, фактично себе вичерпала. До того ж за активного сприяння самих американців, особливо останнім часом у зв'язку із загрозою «світового тероризму», формальні інститути демократії (ті ж вибори) все більше слугують фіговим листочком, який прикриває зростаючий вплив і політичну роль олігархії як «керуючого центру». У якості прикладу достатньо згадати комедію з американськими виборами президента (свято демократії!), які вже котрий рік розважають «світову громадськість»...

Розділ 2. ПОЛІТИЧНА ЛАТЕНТОЛОГІЯ – НАУКА ПРО ПРИХОВАНУ ПОЛІТИКУ

Суспільна думка тривалий час не торкалася питань латентної політики на рівні наукової теорії з усіма її атрибутами. На практиці нерозуміння природності існування латентної політики іноді приводило до парадоксальних ситуацій, пов'язаних із бажанням «знищити» її. Достатньо згадати, як держсекретар США Л. Стимсон наприкінці 20-х років ХХ ст. заборонив діяльність криптографів у своїй установі. Якщо Стимсон вважав, що джентльмени не читають чужих листів, то керівник радянської розвідки О. Бакатін на початку 90-х років, мабуть, міркуючи, що джентльмени ще і не підслуховують чужих розмов, подарував шокованим американцям схему прослуховування їх посольства в Москві. При цьому зауважимо, що саме успіхи американських криптографів у свій час допомогли спецслужбам США знайти тих, хто постачав Радянському Союзу інформацію про атомну бомбу, а також розкрити таємницю зашифрованих повідомлень фашистської Німеччини. Є підстави стверджувати, що створення науки про латентну політику (політичної латентології) повністю відповідає цілям правильного визначення ролі й місця латентної політики в суспільному житті, формування в процесі демократизації надійних і в той же час адекватних її природі механізмів контролю, завданням підготовки фахівців політичної діяльності, які мають коректне розуміння латентної політики і здатні реалізовувати її, дотримуючись норм права і демократичних цінностей.

Визначення латентології як самостійної науки в структурі політології передбачає розв'язання таких завдань: показати об'єктивні та суб'єктивні засади виникнення латентології у надрах політичної науки, визначити її предмет, довести наявність у латентології атрибутів окремої науки. Виходити будемо з того, що **політична латентологія – це система знань, яка описує, пояснює закономірності, тенденції та форми здійснення прихованої політики за допомогою спеціальних парадигм, категорій та методів дослідження.**

Нерозвинена первісна суспільна свідомість віддзеркалювала елементи політичного буття, не удаючись до чіткого виокремлення з нього латентної складової. Тому природно, що в процесі формування теорії латентної політики відбивалися загальні тенденції генезису та розвитку політології, починаючи з домінування на початку релігійно-міфологічного та філософсько-етичного наповнення. Багато прикладів тому можна знайти в легендах та міфах Стародавньої Греції, трактаті китайського полководця Сунь-цзи «Мистецтво війни» (5 ст. до н.е.), біблейських епізодах (зокрема, із Мойсеєм та Ноем) тощо. Пізніше, в епоху Середньовіччя, необхідності у спеціальній теорії таємних політичних дій теж не було, бо вся політика вважалася проявом божої волі і самостійна наукова творчість людини у цьому напрямку не схвалювалась. Це не заважало монархам, церкві, таємним релігійним

орденам та іншим суб'єктам політичного життя широко застосовувати таємну політичну діяльність, дуже часто підступну й злочинну. Отже, протягом тисячоліть із моменту виникнення латентної політики про неї існувало невиокремлене, повсякденне, несистематизоване знання на ґрунті тогочасного світогляду.

Ситуація змінилася лише на рубежі епохи Відродження у зв'язку з виходом буржуазії на історичну арену і відповідно – появою нового типу світогляду, який відділив бога від повсякденної практики і зосередив увагу на раціональному аспекті людської діяльності – прагматичному досягненні бажаного результату навіть за будь-яку ціну. У цей час у руслі початків сучасної світської політичної думки простежуються і підходи до спеціальних концепцій таємної політики. Зрозуміло, що йдеться, у першу чергу, про теоретичну спадщину Н. Макіавеллі (поч. XVI ст.). Мабуть, не випадково геніальний засновник британської розвідки Ф. Уолсінгам у молоді роки багато уваги приділив вивченню праці Макіавеллі «Державець». У той же час особливістю генезису наукових розробок латентної політики було значне відставання відповідного напрямку від загального розвитку політології, яка в цей період із великими труднощами виокремлювалася з інших соціальних наук, набуваючи автономного статусу. До того ж практика латентної політики лише почала створювати спеціалізовані органи, які б професійно займалися цим видом діяльності і були б хоч у якомусь ступені зацікавлені в теоретичному обґрунтуванні своєї діяльності. Досить помітно це можна було спостерігати у низці країн на рубежі XVI-XVII ст. на прикладі формування самостійних спецслужб у межах інших урядових установ. Так, уже згаданий вище Ф. Уолсінгам, коли створював першу розвідувальну організацію, був міністром поліції королеви Англії (2 пол. XVI ст.). Щось подібне відбувалося і в Іспанії та Франції. Виникнення спеціальних розвідувальних організацій мало суттєві наслідки. У середині XVII ст. за часів Великої англійської революції з-під пера Дж. Терло, керівника поліції та спецслужб О. Кромвеля, виходять у світ одні з перших теоретичних опрацювань розвідувальних методів. А підпорядкований йому геніальний дешифрувальник, доктор геометрії Оксфордського університету Дж. Уолліс створює начала нової науки – криптографії й здатен розшифрувати будь-який код або шифр, відомий конспіраторам того часу.

Теоретичні підходи до латентної політики значно ускладнилися й набули нової якості в працях мислителів епохи Просвітництва та їх послідовників у XIX ст. і далі. З одного боку, надмірна, безмежна віра у всемогутність людського розуму і можливість перебудови людської природи на краще, картини абсолютно справедливої організації суспільства, зникнення міждержавної ворожнечі, політичної конкуренції, підступності, злочинності разом із державою, класами, приватною власністю й грошами виключали питання про приховані дії та таємну політику. Цей стан суспільної свідомості, на-

приклад, відбивають слова одного з керівників КДБ у популярному кінофільмі «Доля резидента» (кінець 60-х років), роль якого виконував актор Є. Копелян: «Мабуть, коли-небудь відпаде необхідність у нашій професії...» Але, з іншого боку, в утопічних розробках і практичних діях бабувістів, анархістів, марксистів та ін. знайшли велике місце плани заколотів, терактів, переворотів, зрад та «ексів» (пограбувань). Приклад тому – теоретична спадщина та практика РСДРП на чолі з В. Леніним. У такому разі латентна політика нібито зникла й залишались окремі її прояви із примітивним обґрунтуванням потребами класової боротьби. Як виняток, іноді виходили роботи більш прагматичного спрямування на кшталт «Секретної служби» О. Фуше (Санкт-Петербург, 1897).

Великі світові колізії першої половини ХХ ст. не сприяли виникненню об'єктивної наукової теорії латентної політики. Крім гострої ідеологічної боротьби та політичного протистояння процес розвитку політичної латентології гальмувався проблемами власне політології. Як відомо, до кінця ХІХ ст. остання розвивалася переважно у руслі традиційних державницько-правових концепцій, властивих юридичному світогляду епохи промислового капіталізму. Лише у кінці ХІХ – першій половині ХХ ст. політологія все помітніше виходить з-під опіки юридичної науки, десь на межі 50-х років стаючи остаточно самостійною, автономною наукою з більш широким використанням наукових методів та багатовимірними підходами до політичного життя. Паралельно відбувається і внутрішня диференціація політології та виокремлення спеціальних складових: теорія еліт, партологія, конфліктологія та ін. У цей час на політологічному ґрунті (у тому числі на його «латентних» ділянках) починають у більшій або меншій мірі упроваджувати досягнення психології, соціології та інших наук, вдосконалюють інструментарій, усвідомлюють великі можливості ЗМІ, розвиток яких набув «вибухового» характеру.

Найпомітніше нові тенденції у розвитку політичної науки виявилися у праці А. Бентлі «Процес керівництва. Вивчення громадських рухів» (1908 р.), яку зазвичай вважають першим політико-соціологічним дослідженням реальних політичних процесів у США. Концепція Бентлі розглядає діяльність людей як визначувану їх інтересами, структурними носіями котрих є певні «зацікавлені групи», які здійснюють тиск на уряд (владу) з метою змусити його реалізувати їхню волю. При цьому, як зазначає М. Сазонов, «на думку А. Бентлі, політичне керування є значно ширшим за різні «офіційні» взаємодії у межах конституційованих структур, отже, треба емпірично дослідити й менш формальні механізми взаємодії різних «прихованих» контактів» [25, с. 138]. Свідченням впливу нових підходів на шлях розвитку політичної думки до політичної латентології, була праця Р. Бредлі «Латентний імпульс в історії та політиці» (1911 р.). Вихідні теоретичні положення Бредлі можна звести до таких: мудрий політик або фі-

лософ навіть у часи великих соціальних змін має вміти бачити, що притаюється за діями людей; латентність існує лише тимчасово, тобто відносна; основу латентності складають чинники психологічного порядку: відчуття національної, військової, церковної корпоративності, релігійні почуття, колективна психологія (у тому числі – натовпу), інстинкт самозбереження тощо.

Рухаючись в напрямку запропонованих Бенглі наукових орієнтирів, «чикагська школа» політичної науки (Ч. Мерріам, Г. Ласуелл) у 20–30-ті роки створила принципово нову «біхевіористську» парадигму політичних досліджень, котра першочергову увагу приділяє вивченню емпірично спостережуваної поведінки людей за допомогою аналізу їх настанов та інших чинників, що визначають політичну діяльність. У зв'язку з цим варто звернутися до думки провідного у ті роки американського вченого у галузі політології У. Манро, автора концептуальної праці «Невидиме правління» (1927 р.), який у президентському зверненні до Американської асоціації політичної науки у 1928 р. стверджував, що треба йти від видимих великомасштабних явищ «до невидимих й досі суттєво ігноруємих сил, за допомогою котрих конкретний громадянин спонукається до дії та контролюється».

У першій половині ХХ ст. суттєво ширшим стає спектр внутрішніх та зовнішніх політичних небезпек, проти яких доцільно діяти прихованими методами. За умов гострого політичного протистояння багатьох країн, і в першу чергу – прихильників капіталізму та соціалізму, на теоретичному полі латентної політики скоріше слід було очікувати пошуки приводів для взаємних звинувачень розробників її теорії у підступності, аморальності, агресивності, підготовці нападу тощо, ніж певні концепції прихованої політичної діяльності. Зручнішим та безпечнішим було звертатися до чогось далекого або давнього, про що свідчить поява роботи В. Тіссо «Пруська таємна поліція» (Москва, 1936). Втім, багатою була практика латентної політики: внутрішньопартійні спецоперації (знищення «товаришів по партії» – комуністів, звинувачених в антипартійній діяльності в СРСР; фашистів – під час «ночі довгих ножів» у Німеччині), внутрішньополітичні спецоперації (підпалення рейхстагу), зовнішньополітичні спецоперації (убивство Троцького, знищення керівництва білоемігрантів та українських націоналістів), акції таємної дипломатії (Мюнхенська змова, договір Молотова-Ріббентропа), інформаційні спецоперації (західна провокація з листом Комінтерну) та інші. У другій половині ХХ ст. протистояння двох світових політичних систем залишилось, набуваючи форм «холодної війни». Гостра ідеологічна боротьба привнесла перехід від пропагандистського викриття окремих латентних акцій супротивника до пошуку наукового обґрунтування природної схильності супротивника здійснювати підступні латентні дії і виправдовувати власні. Збагачується інструментарій латентної політики. У межах кожної політичної системи і за її кордонами латентна політика почи-

нає відігравати досить важливу роль. Особливим було те, що комуністичні режими мали відверто закритий характер, майже все було таємницею, а латентна політика мала велике репресивне наповнення. Як наслідок, у соціалістичному таборі створилися дуже несприятливі умови для розвитку латентології. Свої перешкоди були у неї і на Заході, але менше.

У повоєнні роки було надруковано книги Д. Гаррісона «Розповіді про розвідку та контррозвідку» (Ленінград, 1947), Р. Роуана «Нариси секретної служби» (Москва, 1946). В 50-х роках в США видається праця В. Плетта «Інформаційна робота стратегічної розвідки», яка висвітлює основні принципи й методи роботи стратегічної розвідки, можливості використання в цій роботі знань і методології суспільних і природних наук, а також розглядає важливість політичного прогнозування у розвідувальній діяльності. Дана робота тривалий час залишалась однією з небагатьох, що ґрунтовно розглядали означену проблематику. Плетт є автором ще одного змістовного дослідження – «Стратегічна розвідка. Основні принципи», яка вийшла у світ пізніше. Цікавим дослідженнями цього часу стали також праці С. де Грамона «Історія шпигунства» та Р. Хілсмена «Стратегічна розвідка і політичні рішення».

Так поступово створюються сприятливі умови для розвитку латентології. Але, по-перше, насамперед це торкалося окремих галузей латентології і, по-друге, розвиток відбувався не у відкритому вигляді, а на ділянках спільних з соціологією, психологією, або десь у надрах спецслужб та інституцій, що забезпечують їх діяльність. Нерівномірність визрівання окремих компонентів латентології створювалася також нецілісним мозаїчним уявленням про латентну політику. Наприклад, про комп'ютерні спецоперації серйозно заговорили лише після того, як у 1982 р. сталося перше крупне несанкціоноване проникнення у комп'ютерну мережу Лос-Аламоської національної лабораторії, яка зв'язана з розробкою ядерної зброї. Певні особливості, обумовлені перехідними процесами, має формування відкритої науково-теоретичної бази латентної політики на просторі країн СНД, зокрема, в Україні.

Отже, зробимо проміжні висновки з огляду на викладене вище. Латентна політика поки що не отримала належного місця в науковому просторі як самостійний об'єкт наукового дослідження, оскільки, по-перше, вона тому й називається таємною, що із самого свого виникнення ніколи не прагнула до гласності або висвітлення. Інформація і фактичний матеріал для теоретичних узагальнень з'являється (якщо взагалі відкривається) набагато пізніше, ніж відбуваються події, про які пишеться. По-друге, складність структури латентної політики загальмувала цілісне усвідомлення цього феномену. По-третє, в умовах недемократичних політичних режимів спецслужби, як правило, перетворюються на знаряддя злочинних дій та репресій і цілком зацікавлені у тому, щоб їх діяльність залишалась невідомою громадсь-

кості, дослідникам і науковцям. Внаслідок цього вельми важливий вид політики тривалий час або майже замовчувався, або цілеспрямовано викривлювався. По-четверте, лише з початком демократичних перетворень і розбудови правової держави в суспільстві виникає можливість і потреба відвертого висвітлення, а також вивчення латентної політики та діяльності спецслужб.

Все це є широким узагальненням, але повною мірою стосується й України. У зв'язку з цим зовсім не випадковою є поява у вітчизняних книгарнях великої кількості нещодавно виданої пригодницько-мемуарної літератури та публікацій щодо латентної проблематики, розрахованих на масового читача. У науковому форматі серед робіт вчених України можна в першу чергу послатися на розділи, присвячені політичній розвідці в працях Б. Кухти «Основи політичної науки», Г. Почепцова «Паблік рилейшнз для професіоналів», «Теорія комунікації» та його ж праці з окремих напрямів латентної політики – «Інформаційні війни», «Психологічні війни», на монографії П. Остапенка «Таємна боротьба в Стародавньому Світі», В. Толубка, «Інформаційна боротьба», М. Сенченка «Латентні структури світової політики», збірники документів та праці В. Сідака, монографію Д. Веденеєва «Український фронт у війнах спецслужб», збірник В. Федька «Філософія спеціальних служб» та інші. Серед статей вітчизняних авторів варто відзначити дослідження К. Брожка, М. Галамби, В. Іванова, В. Кравченка, А. Кузьменка, О. Литвиненка, Г. Макаренка, в яких концентрується увага на конкретних елементах латентної політики. З 2004 р. в Україні деякий час видавався журнал «У світі спецслужб», присвячений історії та сучасності «таємних війн».

Звертаючись до зарубіжної літератури, констатуємо, що тут підходи авторів другої половини ХХ ст. в основному поділяються на два напрямки: перший – «західний», відстоює «гуманні» цілі західних спецслужб у боротьбі з комуністичною загрозою (зокрема, це праця колишнього керівника ЦРУ А. Даллеса «Мистецтво розвідки» та робота К. Ендрю і О. Гордієвського «КДБ: історія зовнішньополітичних операцій від Леніна до Горбачова»); другий напрямок – «східний», навпаки висвітлює небезпечні наміри спецслужб імперіалізму та боротьбу з ними. У першу чергу – це робота М. Яковлева «ЦРУ проти СРСР», яка, треба відзначити, досить повно малює картину діяльності ЦРУ. Багато монографій непогано висвітлюють історію таємних операцій, але, коли справа доходить до новітніх часів, майже всі втрачають незаангажованість. Це праці Є. Черняка «П'ять століть таємної війни», «Секретна дипломатія Великобританії» та ін., монографії В. Касіса та Л. Колосова «Із тайників секретних служб» та «За фасадом розвідок». У той же час, відзначаючи ідеологічну спрямованість цих робіт, треба врахувати період їх написання. Окремо, мабуть, можна виділити напрямок, який формується останніми роками й охоплює роботи, що висвітлюють

окремі складові латентної політики або в руслі наукового аналізу, або в межах посібникового, прагматичного підходу: О. Дугін «Конспірологія», В. Карягін «Дипломатичне життя за кулісами та на сцені», В. Крисько «Секрети психологічної війни», М. Волковський «Історія інформаційних війн», Р. Ронін «Своя розвідка», В. Землянов «Своя контррозвідка» тощо. Так, наприклад, формат практичного посібника не завадив В. Землянову викласти змістовні положення щодо проблеми природних засад розвідки та контррозвідки у світлі теорії потреб, а М. Волковському – створити об'єктивну й зважену картину історичного розвитку інформаційної боротьби. Цікавий матеріал, не позбавлений суб'єктивних оцінок, іноді помилок, містять спогади та мемуари колишніх керівників та виконавців таємних операцій – В. Шелленберга, П. Судоплатова, К. Філбі, П. Еріна, Ю. Модіна, З. Воскресенської, Л. Шебаршина тощо. У 1993 році в Росії почала виходити газета «Новини розвідки та контррозвідки», яку теж можна розглядати як корисний додаток до означених вище джерел досліджень із латентної політики.

Безпосереднє звернення до латентності як соціального явища знайшло місце у працях відомого представника структурно-функціональної течії соціології Р. Мертона. Відзначаючи, що реальні межі латентності в політиці значно перевершують знані, Мертон стверджував: «...відома лише незначна частина всіх політичних процесів, що відбуваються». Досліджуючи цю проблему в соціології політики, він звертав увагу на залежність і значимість саме негативних наслідків латентної політики, які породжують безкарність і, в остаточному підсумку, нові злочини влади. Особливе значення, за Мертоном, має розмежування явних та латентних функцій систем. З його точки зору, явні функції – це ті, результати і наслідки яких припускаються і визначаються учасниками діяльності, а латентні функції – це такі типи діяльності, за яких об'єктивні наслідки діяльності не постають ані усвідомленими, ані визнаними.

Американськими соціологами П. Лазарсфельдом та С. Стауффером у межах так званої «аналітичної школи» в загальнотеоретичному плані було розроблено методи дослідження латентних явищ. Зокрема Лазарсфельд у другій половині 40-х років ХХ ст. запропонував метод аналізу «прихованих структур» – особистих стосунків індивідів у тій або іншій групі, у тому числі серед учасників виборчих перегонів у США [43]. У свою чергу Стауффер здійснив низку досліджень, присвячених аналізу маккартизму, джерелам загроз громадянських прав у США, а також порівнянню символів і гасел, які використовували фашисти у 20–30-х рр. та Маккарті на поч. 50-х рр. тощо [44]. Сьогодні на Заході подібні розробки найчастіше здійснюються у політичній соціології методом «*Latent Class Analysis*» (LCA). Так, у 2002 р. вийшла праця Ж. Хагенаарса та А. Маккатчена «Застосування латентного класового аналізу» (Англія, Кембрідж), в якій наведено широкий

спектр використання *LCA*. За допомогою цього методу Р. Брін (Італія, Фієзол) на прикладі північноірландської організації «Шин Фейн» в 2000 р. здійснив пошук правильного уявлення про рівень підтримки електоратом радикальних або екстремістських політичних партій та груп, котра, звичайно, недооцінюється у соціологічних звітах та оглядах. У 2007 р. Й. Едлунд (США, Швеція) у площині *LCA* досліджував ставлення населення до державного перерозподілу частки суспільного продукту та політики благоденства (*Welfare Policy*).

Існують розробки своєрідного бачення окремих проблем у галузі латентології. Так росіянин О. Дугін у працях «Конспірологія» та «Велика війна континентів» детально описав «основну конспірологічну модель» та концепцію «таємних сил історії». На Заході подібне зроблено Р. Епперсоном у роботі «Невидима рука. Вступ до погляду на історію як на змову» [9; 39]. Зауважимо, що тайнознавство, наприклад, «Таємна політика» Д. Рюггеберга (ФРН, 1990) вивчає змови, закриті групи, секти і різновиди таємниць з точки зору близької до езотеріки, тоді як конспірологія інтерпретує будь-які факти на користь існування змови.

Регулярному висвітленню проблематики латентної політики, зокрема критиці діяльності ЦРУ, присвячений щоквартальник, який почав видаватися в США в 1978 р. – «*Covert Action Quarterly*» («Таємні дії щоквартально»).

У руслі аналізу літератури з латентної політики необхідно зробити декілька суттєвих зауважень. Перш за все, користуватися у якості наукових джерел публікаціями щодо минулого та сучасного спецслужб та з низки питань прихованої політичної діяльності треба дуже і дуже обережно. Багато з того, що вони повідомляють, є ні чим іншим як різновидом таємних операцій певних спецслужб або створюються на їх замовлення з метою здійснення бажаного політико-ідеологічного впливу на громадськість, у тому числі наукову. Скорочено, це – акції впливу. Таким чином, поруч із книжками, що дійсно варті уваги, на кшталт «Мистецтва розвідки» А. Даллеса або московської «Енциклопедії секретних служб Росії», на книжковий ринок масово потрапляють видання, які призначені дезінформувати читачів. Особливо насичені дезінформацією мемуари перебіжчиків, що діють за вказівкою нових роботодавців та пишуть, як правило, у компанії зі співавтором-«наглядачем»: О. Гордієвський та К. Ендрю, П. Дерябін та Ф. Гібні і т.п. Іноді книжку пише своя «надійна» людина: автор «Архівів Мітрохіна» К. Ендрю – професор Кембриджу, допущений до архівів англійської розвідки [7]. Щодо використання публікацій в інтересах спецслужб вельми корисна стаття А. Графова «Книжка як джерело дезінформації», і тому вона наводиться як додаток до цього розділу.

Отже, огляд літератури з проблеми, що досліджується, дозволяє зробити висновок про високий науковий рівень багатьох робіт стосовно окремих напрямів латентної політики. Водночас можна констатувати відсутність

праць, які б присвячувались цілісному, інтегративному, узагальнюючому, системному розглядові латентної політики на загальнотеоретичному рівні у форматі політичної науки, можливо, як її окремої складової. Таким чином, у політології існує певна «ніша» – необхідність створення політичної латентології.

Починаючи рухатися до визначення предмета латентології, уявляється доцільним у першу чергу зупинитися на філософсько-методологічних засадах феномена політичної латентології. В основі його знаходиться філософська проблема буття, яке не отримує зовнішнього відображення. Латентність як властивість зв'язана із таємним як категорією. Визначимо таємне як категорію для позначення тієї частини дійсного змісту, яка за тих чи інших причин не має свого виявлення. Але таємне не тільки не знаходить свого виявлення, а і маскується, подаючи себе часто в чужому, «позбавленому» сутності вигляді. Тому перед дослідником постає завдання критично усвідомити безпосередню видимість об'єкта і проникнути в його дійсний зміст. За цим виникає наступне завдання – розкрити механізм відособлення таємної сутності від існування, від форм наявного буття і отримання цими формами уявної, примарної сутності. У той же час таємне є невід'ємною частиною об'єкта, оскільки разом із усім визначає місце даного в системі інших об'єктів з детермінацією всіх його специфічних особливостей. При цьому зовнішні, прояви, поверхові явища, можуть безпосередньо не співпадати із сутністю і навіть іноді здатні бути протилежними їй. Будь-яке явище об'єкта спостереження, що не відповідає цьому явищу за сутністю, є не помилковим перекрученням об'єкта, а виразом його власної хибної видимості. Конкретизація взаємин між змістом і формою стосовно латентної політики дозволяє вважати, що означений специфічний зміст політики (мається на увазі – латентний) має і свою власну форму внутрішньої організації – непрозору і приховану.

Категорія «таємне» має зв'язок і з парою «зовнішнє» – «внутрішнє». Оскільки внутрішнє – це те, що характеризує об'єкт з його поверхової сторони, а зовнішнє розуміємо як ті сторони властивості об'єкта, які виявляються у взаємодії з об'єктами іншої системи відносин, то очевидно, що латентність проявляється якраз у відносинах. Сама вона не існує подібно середньовічним схоластичним «прихованим якостям», які тлумачились як довічні і незмінні форми. Вона виявляється лише у відносинах, у процесі відображення. Крім того латентність стає необхідною умовою існування і функціонування об'єкта тільки якщо у якості зовнішнього існує певне середовище. Політичні реалії суспільства – це і є зовнішнє по відношенню до об'єкта з латентністю. Процес «приховування» сутності, внутрішнього саме і полягає в тому, щоб воно не набуло відповідного зовнішнього прояву. На відміну від рухливого й іноді примарного зовнішнього, внутрішнє – це те, що характеризує власну природу об'єкта із латентністю, його своєрідність. У тому разі взаємопроникнення зовнішнього та внутрішнього конкретизу-

ється в тому, що латентна прихована частина внутрішнього знаходить продовження в нефіксованому спостерігачем зовнішньому.

Рухаючись у процесі спостереження і пізнання від зовнішнього до внутрішнього, суб'єкт середовища намагається за допомогою доступних менш суттєвих явищ та фактів діяльності об'єкта (наприклад, «нетрадиційного шпигунства») розкрити його внутрішнє, тобто сутність, причини явищ та процесів. Оскільки налаштованість зрозуміти внутрішнє об'єкта з латентністю означає знайти притаманні йому структуру, суперечності та ін., то деформація (або скорочення) зовнішнього спрямована на приховання внутрішнього. Якщо внутрішнє пізнається лише через зовнішнє, а істинність зовнішнього може бути усвідомлена лише за умов розуміння внутрішнього, то обмежити зовнішнє можливо шляхом приховування, приховання тієї частки внутрішнього, яка може створити внутрішньому загрозу показом себе неприятелю у зовнішньому.

У зв'язку з цим досить цікаві аспекти взаємин латентності із видимістю як виразом сутності об'єкта у поверхових, нестійких, випадкових проявах, що сприймаються безпосередньо. Така видимість, або «здаваємість», відбиває не всю сутність, а лише її момент. Мова йде про те, що в латентній політиці іноді зустрічаємось із тим, що явища здаються спостерігачу не такими, якими вони є в дійсності – оце і є «здаваємість», або видимість. Подібна хибна видимість не є результатом лише фантазії свідомості аналітика, вона виникає через вплив на суб'єкта реальних відносин та умов спостереження. Об'єкт може уявлятися як в правильному, так і перекрученому вигляді. У такому разі неправильні уявлення є суб'єктивним моментом видимості, хоч спосіб уявлення детермінується реальними відносинами об'єкта спостереження. Гносеологічні засади для латентизації створює те, що хоч сутність об'єкта і виявляється у взаємодії явищ, жодне з явищ ніколи не спроможне повністю виразити відповідну сутність, явища відбивають сутність односторонньо та неповно. У цьому міститься джерело приховування – на підставі тієї неповної інформації щодо об'єкта, яку містять явища, спостерігач-аналітик часто робить неправильні судження щодо змісту діяльності об'єкта.

Об'єктивний світ має ту особливість, що явища виражають сутності, які їх детермінують, не завжди адекватно. Це сприяє намаганням зберегти від висвітлення певну частину сутності. Мета аналітика латентної політики полягає в тому, щоб за мінливими і рухливими явищами розкривати, знаходити дійсну сутність, яка їх визначає, уникаючи помилок, пов'язаних із видимістю.

Політика органічно поєднує інтегративні, консолідуючі тенденції до злагоди і забезпечення цілісності соціуму із його диференціацією, конфліктністю та протиборством одних проти інших за досягнення несумісних специфічних цілей. Сутнісно протилежні начала політичного життя – інтегративні

та диференціюючі – простежуються у багатьох похідних суперечностях політичного життя. Іманентні властивості політики – це підтримка цілісності суспільства і одночасно зіткнення різних інтересів, відносин у форматі групування, боротьби та суперництва. Боротьба за реалізацію специфічних інтересів завжди передбачає не лише відверті акції, але і такі, які в разі їх відкритої підготовки і здійснення, можуть бути нейтралізовані або використані проти інтересів ініціюючої сторони. Таким чином, об'єктивна потреба безпеки та самозахисту, виживання акції вимагає її певної закритості.

Отже, **одним з уявлень про політику є розуміння її як єдності тієї частини, яка передбачає прозорість і відкритість, та тієї частини, якій природно властива непрозорість та закритість, тобто транспарентної і латентної складових.** Дві специфічні частини одного цілого – ось коректне уявлення про співвідношення «транспарентної» та «латентної» політики в межах політики у її традиційному поданні, це два її полюси, цілі яких можуть бути досить суперечливими. Але межа між цими двома полюсами не є розривом, певні політичні структури мають пограничний характер і реалізують як прозору, так і приховану політику або через особливі підрозділи, або через особливі методи.

У той же час необхідно відзначити, що ординарне розуміння політики найчастіше збігається із її відкритою частиною: теорію саме цієї політики вивчають в курсі політології та спеціальних дисциплін політичного циклу з позицій того, «як воно має бути».

Ототожнення всієї політики в цілому (назвемо її сукупною) із транспарентною не вважається катастрофічною помилкою, оскільки їх співвідношення як цілого і частини передбачає присутність у відкритій політиці загальних властивостей сукупної політики. Але правоспроможність подібного ототожнення не викликає заперечень лише до тієї пори, поки не здійснюватиметься перенос тих особливих якостей транспарентної політики на сукупну, що виключають із змісту останньої існування власне латентної політики, з її особливими якостями, протилежними до якостей транспарентної. Аналогічні підходи існують і до співвіднесення властивостей сукупної політики з латентною. Перші мають загальний характер і повинні бути присутніми в царині латентної політики, виходячи з їх цілісної природи. Втім, латентна політика охоплює такі окремі властивості, які не характеризують сукупну політику, бо знаходяться в діалектичній суперечності із властивостями відкритої. Для пояснення доцільно звернутися до парних категорій «відкритість» та «закритість», які можна виокремити як базові у філософському підґрунті проблеми, що розглядається. Характеристика політики у форматі повної відкритості неправомірно заперечує існування таємниць у політичній боротьбі навіть як відповіді до вимог самозбереження та безпеки, і, таким чином, це суперечить тим диференціюючим початкам політики, про які йшлося вище. З іншого боку, подавати політику взагалі через повну за-

критість теж некоректно, оскільки це суперечить її інтегративним початкам. Відкритість та закритість характеризують відношення об'єкта (у філософському розумінні) до себе та інших, контрольованість і автономність, прозорість і таємність, захищеність та незахищеність. Не існує ні абсолютно відкритої, ні абсолютно закритої політики.

Виокремлення латентної політики припускає можливість її подальшого поділу на складові, що мають конкретну специфіку та якості. Кожна складова співвідноситься із латентною політикою як частина і ціле, а між собою через діалектичне протистояння, взаємодоповнювання та переходи – поступові та стрибкоподібні, кількісні та якісні. У руслі єдності історичного та логічного вважаємо за необхідне в загальнотеоретичному плані розглядати латентну політику із тими позитивними і негативними властивостями і потенціями, що були наслідком або проявом свого історичного часу, впливом геополітичного фактора та національної специфіки, не підганяючи їх під вимоги сучасної моралі.

Сама політична латентність теж буває різних видів. По-перше, у політичних науках дослідник може зустрітися із політичними явищами «білих плям історії». Наприклад, у СРСР до кінця 80-х років ігнорувалася проблема кримських татар. Явище латентно існувало, розвивалося, а інтерес до нього ніби був відсутній, воно відкладалося «до запитання». Тепер проблема «затребувана» повною мірою, але залишилися «білі плями», зокрема легітимність діяльності меджлісу кримсько-татарського народу тощо. Другий вид – «віртуальна» латентність. Вона пов'язана зі специфікою процесу наукового мислення, коли учений висуває гіпотезу, сміливе і парадоксальне припущення, тобто «річ», цілком створену його свідомістю. Гіпотеза природно містить латентну ситуацію, що існує апіорі і вимагає подальшої перевірки, верифікації, звірення з дійсністю. «Віртуальна» латентність тривалий час може видаватися за дійсність. Так, у недалекому минулому видавалися за дійсність умоглядні і суто віртуальні марксистські концепції. Третій вид – «інформаційна» латентність, коли досліджувана політична система «занадто велика» і перевершує можливості дослідника спостерігати її цілком, або виконувати всі розрахунки, що необхідні для передбачення її поведіння. Наприклад, вивчення підґрунтя масового руху в період так званої «помаранчевої революції» може зустрітися із навмисним блокуванням інформаційних каналів агентами соціальних процесів.

Тепер перейдемо до розкриття **парадигми політичної латентології**, тобто змістовно та формально інтегрованої сукупності базових системоутворюючих ідей та принципів, які визначають теоретико-методологічні і світоглядні основи латентної складової політики. Скорочено, парадигма – це логічна модель, що визначає способи сприйняття й інтерпретації дійсності. Як і багато інших галузей суспільствознавства, латентологія припускає використання різних концептуальних підходів у дослідженні політичного життя,

набуваючи таким чином характеру мультипарадигмальної науки. Разом із цим у її межах існують основні парадигми фундаментального значення, серед яких на першому місці ті, що є продовженням базових парадигм політології в цілому, а також специфічна парадигма теорії прихованої політики.

Як відомо, найбільш визнаними на цей час парадигмами політології є такі: теологічна, натуралістична, соціальна та раціонально-критична, останні з яких розвивалися переважно на ґрунті сцієнтистсько-позитивістського підходу.

Теологічна парадигма вважає політику непізнаним божим творінням і тому припускає існування багато чого таємного в реалізації божої волі, а також аналогічно – прихованого у діях церкви та людей. У більш розвиненому розумінні (Ф. Аквінський), оскільки Божий промисел та інтереси і воля Людини створюють політику і владу, то спосіб їх здійснення, у тому числі латентний, – це вже справа людської спільноти. Натуралістична парадигма спрямована на пояснення політики географічним середовищем, біологічними та психологічними якостями людей. У цьому руслі латентна діяльність дуже легко тлумачиться через особливості людської психіки (агресивно-змагальний характер із схильністю до прихованих дій), біологічні фактори (недосконалість природи людини та її обмежена здатність до цивілізованого розв'язання незгод) та ірраціональні мотиви поведінки великих та малих соціальних груп, окремих індивідів. Соціальна парадигма, яка об'єднує досить велику сукупність теорій, єдина в намаганні визначити політичну діяльність як похідну від інших сфер життя суспільства – економіки, соціальної структури, права, культури, етики тощо. У разі дотримання виключно цієї парадигми прихована політична діяльність надто однозначно детермінується іншими чинниками (національний або класовий інтерес, безпека суспільства взагалі тощо) і втрачає багатоманітність та самостійність відносно неполітичних факторів. У наведених вище визначеннях латентної політики найбільша питома вага раціонально-критичної парадигми, що різними способами пояснює політику, у тому числі латентну, не зовнішніми, а, насамперед, внутрішніми чинниками, властивостями, елементами. До провідних варіантів цієї парадигми належать: «парадигма конфлікту» (з точки зору латентності – наявність протиборства у всіх його іпостасях, як відкритих, так і закритих, і необхідність використання усіх засобів, у т.ч. латентних, заради інтеграції суспільства та реалізації інтересів і ціннісних позицій людини), «парадигма згоди» (збереження цілісності суспільства через всіляке, у т.ч. у латентних формах, запобігання конфліктам, революціям та руйнівним політичним протиборствам), «парадигма плюралізму» – своєрідний проміжний варіант між «парадигмою конфлікту» та «парадигмою згоди». Що стосується специфічної парадигми латентології, то вона дуже проста – за будь-яких концептуальних підходів до політики остання завжди містить у собі як відкрити, прозору складову, так і прихова-

ну, латентну. Але ця простота досить уявна, оскільки не усі напрями наукового пізнання здатні визначати існування неспостережуваних фактів і відносин, тим більш зосереджуватися на їх дослідженні.

Почнемо з того, як на зміну релігійно-схоластичній парадигмі політики, яка вважала останню непізнаваним божим творінням, що природно є таємницею для людини, з'явилося домінування іншої парадигми, яка на ґрунті відродження інтересу до людини поставила понад усе людину практичну, апологізувала всемогутність розуму. Врешті-решт, сцієнтизм та позитивізм, протягом тривалого часу пануючи в політології, створили цілком раціоналістичну, назвемо її «нормативно-традиційну», парадигму політики, яка зосередилась на описі чітко визначених (хоч і в багатоманітних варіантах) механізмів політичного життя, закономірностей та стійких причинно-наслідкових зв'язків, в яких, найчастіше, не знаходилося місця непередбачуваності, невизначеності, таємничому і прихованому як необхідному і невід'ємному. Виникнення біхевіористичної традиції майже нічого суттєвого не змінило, хоч і вело вже поступово до майбутньої багатофакторності. При цьому нормативно-традиційна парадигма майже цілком будувалася на уявленнях про відкриту політику. Закриту складову політики мовчки обходили, вважаючи чимось хибним, не вартим уваги теоретиків.

Більше двох століть позитивістськи налаштований суб'єкт політики тримався за вимоги верифікації та раціональні (і в той же час ідеальні) конструкції політики, ігноруючи безліч проявів прихованої політики. Криза сцієнтистського світогляду, що спостерігається протягом останніх десятиріч, веде до спроб перегляду наукової методології пізнання на основі поєднання тенденцій, які йдуть від науки та філософії. Основою розробки оновленого бачення парадигми латентної політики стає ключовий постмодерністський постулат щодо відносності істини, усвідомлення принципової неповноти і схематичності будь-якого опису явищ, принципової відсутності можливості існування точного і повністю формалізованого знання. Реальні політичні процеси завжди є поєднанням відкритих та латентних процесів, пропорції та ролі яких коливаються в певних межах. Існування політичної латентності, крім вищенаведеного діалектичного обґрунтування, доповнюється зверненням до основ життєдіяльності біологічних та соціальних організмів. Цією основою є задоволення різноманітних потреб, серед найважливіших з яких – потреба безпеки та самозбереження.

Чому нормативно-традиційна політологія тяжіє до відкритої складової політики, пояснити можна: позитивізм привчає працювати із фактами, а не із натяками або припущеннями. Один з відомих політологів-позитивістів початку ХХ ст. Дж. Брайс підкреслював: «Те, що нам необхідно – це факти, факти і ще раз факти» [42, р. 3]. Всупереч цьому латентна політика приховується і практично не проявляє себе у фактах. Той «міфотип» нормативної демократії, що склався до нашого часу, задалегідь розглядає латентну полі-

тичну практику як хибну або навіть як таку, що підлягає викоринюванню. У той же час навіть у період панування нормативно-традиційної позитивістської методології, згідно із зауваженнями Ж. Блонделя, поруч із нею існували такі, частково аналітичні підходи, мета яких була у «відкритті законів політичної поведінки виходячи з природи людини» [41, р. 154]. У природі людини спостерігається поєднання як відкритих, так і латентних рис характеру та поведінки. Отже, нормативно-традиційна парадигма, що не враховує латентну складову політики, створює ідеалізовані схеми і моделі, які не містять адекватного відображення політичного життя. Поняття політичної латентності дозволяє позбавитися спрощеного протиставлення (дихотомії) на закриті та відкриті суспільства, але взяти до уваги ступінь політичної латентності т. зв. «відкритих демократичних суспільств». Своєрідною ратифікацією практики латентної політики в демократичному суспільстві, її першим інституційним визнанням у державному документі Нового часу можна вважати Конституцію США (1787 р.) та «Білль про права», схвалений у 1791 р. Стосовно держави – це розділ п'ятий першої глави Основного Закону Сполучених Штатів, який передбачає, що кожна з палат американського Конгресу час від часу оприлюднює звіт про свою роботу, окрім того, що вимагає таємності. Стосовно ж людини, яка в демократичному суспільстві має сприйматися як індивідуальність із правом на таємницю, то це особисте право захищає відома п'ята поправка до Конституції США. Варто також звернути увагу на те, що навіть основний інститут демократії – вільні парламентські вибори – функціонує завдяки механізму таємного голосування. Система, де панує принцип недоторканості приватного життя, неминуче веде до визнання латентності *pro tanto* (відповідно).

Отже, окреслимо латентну політику як специфічну за змістом, суб'єктами, формами і методами реалізації частину політики, закриту від висвітлення на ґрунті потреб безпеки, самозахисту та реалізації прихованих інтересів. Пізнання усіх аспектів латентної політики цілковито узгоджується із розвитком демократичних тенденцій у житті країни, а створення її теорії – із загальним вектором розвитку політичної науки демократичного суспільства. Таким чином, якщо сфера політики взагалі («сукупної») є об'єктом політології, то сфера закритої політики, прихована політична діяльність має підстави стати об'єктом самостійної складової політичної науки.

Політична латентологія – одна з наук про політику, яка знаходить своє місце поруч із партологією, елітологією, кратологією, конфліктологією, теорією політичних систем, теорією регіональної політики тощо. Більш конкретно визначимо політичну латентологію як систематизоване знання про особливу, закриту від висвітлення сферу політичної життєдіяльності людей, пов'язану із реалізацією прихованих інтересів або використанням таємних методів здобуття, утримання і використання влади, а також забезпеченням безпеки та самозахисту політичної системи і суб'єктів полі-

тики, суспільства в цілому, непрозорий тип відносин між людьми, суспільством та державою. Латентологія розвивається переважно в демократичних суспільствах, що визнають за можливе і навіть за необхідне теоретично обґрунтувати або спростувати доцільність тих чи інших прихованих шляхів здобуття та здійснення влади, захисту соціуму, способів політичної поведінки і напрямів регулювання, а також покликана гарантувати внутрішню і зовнішню безпеку політичної системи.

Визнаючи предмет латентології, вважаємо, не слід жорстко встановлювати його рамки. Бажання скрупульозно «побудувати предмет» може відвернути латентологію з її магістрального шляху – дослідження численних проблем, що існують у межах закритої політики. Тим більше, що добре відомі розбіжності у тлумаченні предмета політичної науки взагалі, котрі пояснюються як національними традиціями розуміння політики, так і багатосторонністю політики. Певною похідною цього виступає складність визначення предмета науки про латентну політику, яка займається як теоретичними питаннями, так і аналізом живої практики.

Предметом вивчення політичної латентології є прихована політична діяльність. Основними об'єктами цієї науки виступають суб'єкти політичного життя, що виконують латентні функції, влада у тих аспектах, що не висвітлюються, політичні партії та громадські рухи у площині прихованих дій, закриті політичні процеси, таємні політичні відносини та акції, політична діяльність еліт, лідерів та груп тиску. Вузловими проблемами латентології на сучасному етапі її розвитку є такі: поглиблення уявлень про її природу, предмет, функції та методи; розвиток знань про закономірності та тенденції латентної політики, про її структуру, суб'єктів та рівні, про латентну діяльність політичних партій та громадських рухів; ступінь необхідної і достатньої закритості; специфічний зміст її окремих напрямів; засоби та методи контролю латентної політики з боку суспільства; вироблення механізму запобігання злочинному наповненню латентної політики; систематизація історичного та політичного досвіду в галузі латентної політики; окремо – про структуру і зміст внутрішньої латентної політики, міжнародну латентну політику; вплив ринкових умов та неполітичних чинників на латентну політику та діяльність у цій сфері бізнесу тощо.

Важливим є питання про відношення між латентною політикою та мораллю. Взагалі, як відомо, політологія виділяє декілька підходів до розуміння взаємодії моралі й політики: «оптимістичний» (мораль і політика мають збігатися), «песимістичний» (мораль і політика – антиподи), «об'єктивістський» (мораль і політика розмежовані і займаються власними проблемами) та «релятивістський» (взаємодія залежить від конкретної ситуації). Не вдаючись до тонкощів суперечок з цього приводу, констатуємо, що виникнувши як об'єктивно необхідні регулятори суспільного життя, політика (у тому числі латентна) і мораль у процесі свого розвитку стали самостійними

інститутами, почали діяти за власними законами. Звернемось до відмінності цих понять детальніше.

Основна різниця полягає у відмінності цілей. Так, латентна політика пов'язана із реалізацією прихованих інтересів або використанням таємних методів здобуття, утримання і використання влади. Мораль же покликана здійснювати духовне єднання суспільства.

Латентна політика і мораль помітно різняться і за своїм суб'єктом. Найчастіше суб'єкти латентної політики – урядові інституції, окремі структури політичних партій та громадських об'єднань, особливо комерційні або приватні організації. Суб'єкт моралі – вселюдська спільнота, рід людський (загальнолюдська мораль), окремий індивід (індивідуальна мораль).

Латентна політика заземлена у практичні проблеми, мораль же спрямована у сферу духовних цінностей, які сягають глибин людської душі.

Будь-які приховані акції, які здійснюються суб'єктами латентної політики для уникнення знищення або опору, заради забезпечення життєдіяльності окремих суб'єктів політичного життя або соціуму взагалі, намагаються спиратися на необхідні закони, нормативно-інструктивні документи, що регулюють та забезпечують конфіденційну діяльність і безпеку суб'єктів політики, але іноді діють всупереч законам. Моральна людина, навіть зустрівшись із безумовною необхідністю вчинити щось проти власної совісті, демонструє свободу людського духу, право вибору. Прихована політика віддає перевагу найбільш корисному. Мораль орієнтує особистість на найкраще.

Якщо політика вимагає, то мораль переконує; якщо латентна політика здійснюється за допомогою спеціальних інститутів та спеціальних служб, то мораль існує як природна й необхідна атмосфера. Відсутність моральних чинників як у «верхів», так і в «низів», коли «усі засоби – добрі», веде до суспільної катастрофи.

Істотно різняться латентна політика і мораль за оцінкою ефективності діяльності їх суб'єктів. Навіть одна поразка, розкрита таємна дія нерідко спричиняє завершення кар'єри політика або фахівця у галузі латентної політики. Невдачі, страждання, навіть смерть мораліста не лише не дискредитують його, але, навпаки, надають додаткової сили його аргументації.

Суттєвою відмінною ознакою є конфліктність латентної політики. Так, у процесі латентної політики втілюється складний, багатосуб'єктний та конфліктний характер прихованої політичної діяльності, відносини різних установ, соціальних груп, організацій та індивідів. Мораль же характеризує повсякденні індивідуальні відносини між людьми, які інколи можуть супроводжуватися конфліктами, що, зазвичай, не досягають політичної гостроти.

Відмінність полягає і в різних цінностях, джерелах політики та моралі. Безпека, випередження і боротьба за виживання, як зазначалося, – є джерелом і стрижнем латентної політики. Безпосереднім же джерелом моралі виступають загальнолюдські, а також інші колективні цінності, забезпечення

яких не обіцяє індивідові особистої вигоди. Тому суперництво моральних і політичних мотивів поведінки – це боротьба духовних цінностей і безпосередніх, насамперед матеріальних, особистих інтересів.

Латентна політика діє ззовні й доцільна, тобто орієнтована на досягнення певних цілей, результатів. Мораль же оцінює суб'єктивне, внутрішнє переживання вчинків. Для неї важливі не стільки отримані результати, скільки сам вчинок, його мотиви, засоби й цілі, незалежно від того, отримані вони чи ні.

Мораль завжди індивідуальна, її суб'єкт і відповідач – окрема людина, що робить свій моральний вибір. Прихована політика ж зазвичай носить груповий, колективний характер. У ній індивід виступає як частина або представник класу, нації, держави і т.п. Його особиста відповідальність ніби розчиняється в колективних рішеннях. До того ж прихованість дій суб'єктів латентної політики містить загрозу виникнення у них почуття відсутності відповідальності за аморальні або протизаконні вчинки. І чим таємніша латентна діяльність, тим міцніше спокуса до застосування будь-яких, у тому числі злочинних, дій. Є підстави стверджувати існування конкретної закономірності: «із зростанням ступеню таємності латентної політики набуває сили тенденція до її деградації». Мається на увазі деградація з точки зору всезагального інтересу, моралі та ціннісних позицій людства.

Латентна політика ситуативна. Орієнтуючись на успіх, вона має враховувати реальну ситуацію, всі фактори, здатні вплинути на досягнення цілей. Моральні ж вимоги, в основному, універсальні й, як правило, незалежні від конкретної обстановки. Найважливішою відмінною рисою прихованої політики є також опора на силу, використання примусових санкцій за невиконання вимог.

Мораль же в принципі засуджує насильство й спирається головним чином на «санкції» совісті. Власне совість, за певної ситуації, може пробачити людині навіть злочин. Латентна політика ж карає не тільки супротивників і порушників, але нерідко й безневинних, викликаючи в людей страх.

Таким чином, зазначені особливості латентної політики та моралі свідчать про певну автономність цих сфер життєдіяльності. Отже, якщо, на думку багатьох науковців, політика не може бути моральною, то вона може бути відносно моральною і відносно аморальною. А ступінь можливої аморальності латентної політики значно вищій, ніж політики взагалі.

Зрозуміло, що центральною методологічною проблемою латентології виступає пізнання та визначення її закономірностей та домінуючих тенденцій. Важко, мабуть, заперечувати, що **сфері латентної політики властиві певні закономірності, що віддзеркалюють загальні, сутнісні, сталі і необхідні зв'язки та відносини, які існують у цій сфері.** Одне із завдань латентології полягає у тому, щоб, відшукуючи основні закономірності та тенденції, пізнавати сутність латентної політики. Розкриття закономірностей створює можливість відпрацювання латентологією раціональних принципів та норм

латентної політичної діяльності, досягнення бажаних результатів свідомо, а не наосліп, прогнозування майбутніх подій. Оскільки спостереження закономірностей здійснюється шляхом фіксації та накопичення сталих, тобто багато разів повторюваних фактів та явищ, то сьогодні, на початковому етапі існування латентології, мова, скоріше за все, може йти лише про основні та домінуючі тенденції, притаманні цій науці. Крім того, як відомо, у суспільствознавстві закономірності, у тому числі політичні, взагалі діють як тенденції, тому достовірність передбачень на їх підставі не можна стверджувати з такою переконаністю, як на основі природних. Багато що залежить від особливостей історичних умов, об'єктивних обставин, рівня політичної культури, національної або етнічної специфіки, рівня соціальної активності населення тощо. Жодна розвідувальна служба Заходу, незважаючи на великі бюджетні видатки в даній сфері, не змогла точно передбачити серпневі події 1991 року в Москві або швидкий розпад СРСР. Тому багато фахівців у галузі політичної теорії вважають за доцільне вживати замість терміна «політична закономірність» інший – «політична тенденція» як певний напрям розвитку в різних варіантах, враховуючи при цьому можливість існування альтернатив. Що вже тоді говорити про дослідника в сфері латентної політики, який має брати до уваги дію не лише явних, але й прихованих факторів (парадоксально, але іноді навіть таких, про які він взагалі нічого не знає) для кожної конкретної ситуації. Разом з тим у кожній ситуації виявляються ознаки, котрі можна віднести до поняття «закономірність». Наприклад, політичною закономірністю вважають неможливість здійснення реформ при слабкій виконавчій владі.

Закономірності та тенденції, які діють у сфері латентної політики, утворюють дві основні групи: загальнополітологічні – у їх застосуванні до латентної сфери, та власне латентологічні. М. Василик, С. Гелей та С. Рутар вирізняють три основні сукупності законів/закономірностей, які простежуються в царині політики взагалі. Перша – так звані «закони структури та зв'язків», які відбивають взаємозв'язки політики із іншими сферами суспільного життя. У площині латентної політики їх переломленням можна вважати, з одного боку, в цілому залежність механізму латентної політики та її змісту від економічної і соціальної сфери суспільства (від етапів та рівня розвитку економічної системи, соціальної структури та диференціації інтересів, змісту та гостроти внутрішніх соціально-економічних проблем, деяких похідних від стану міжнародних відносин тощо), а з іншого, – активний вплив латентної політики на економічне, соціальне та духовне життя суспільства.

Друга – так звані «закономірності функціонування», які віддзеркалюють сутнісні зв'язки та стосунки взаємодії окремих часток самої політичної сфери. Їх латентологічне переломлення – взаємини елементів політичної системи суспільства і власне сфери латентної політики. Наприклад, із впливу

політичної свідомості, політичної культури на поведінку суб'єктів політики з'ясуємо, що рівень політичної свідомості та культури суб'єктів латентної політики обумовлює зміст їхніх дій, у тому числі ступінь етичності та легітимності. Або зв'язки між діяльністю репресивних/захисних інститутів суспільства та відповідним нормативно-законодавчим забезпеченням цієї політики.

Третя – так звані «закономірності розвитку», характеризують тенденції розвитку окремих сторін або явищ власне політичного життя суспільства. У латентологічному вимірі – це стала або визначена динаміка латентної складової політики на ґрунті загальнополітичних процесів (так, лібералізація та затвердження принципу плюралізму в суспільстві має відповідне продовження у латентній сфері як збільшення суб'єктів, які мають можливість займатися прихованою політичною діяльністю, або тим, що демократизація суспільства та розвиток плюралізму ускладнюють механізм контролю та регулювання латентної політичної діяльності).

Група специфічно латентологічних закономірностей теж складається з декількох підгруп. Перша проявляє зв'язки між явищами політичного життя в цілому та його латентною складовою. Наприклад, можна стверджувати існування взаємозалежності між характером домінуючих політичних відносин та потребою у латентній діяльності (і її долею) у політиці (рис. 4).

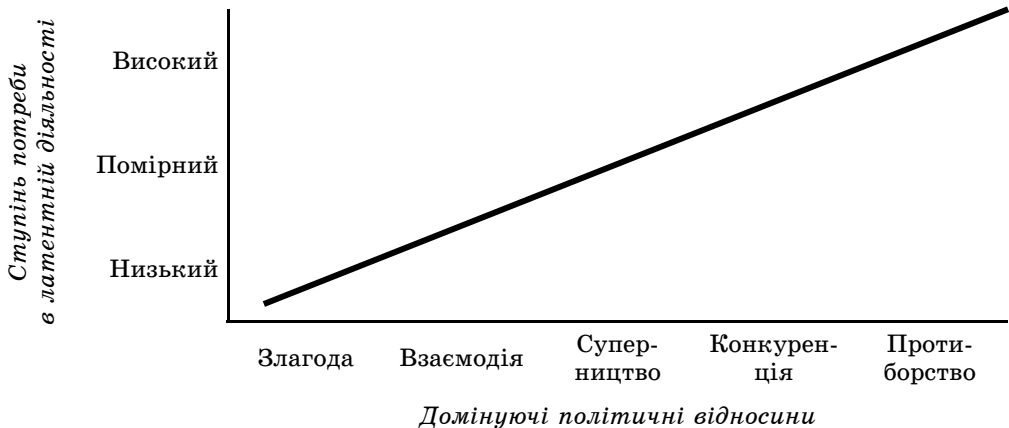

Рис. 4. Потреба в латентній діяльності в залежності від домінуючих політичних відносин

Інший приклад: в умовах недемократичних політичних режимів має місце тенденція перетворення спецслужб на знаряддя репресій, злочинних дій, розв'язання вузькогрупових інтересів, нелегітимне використання їх «за замовленням» керівника держави або уряду в боротьбі з політичними опонентами. Сюди ж можна віднести «латентні» закономірності революцій, контрреволюцій, політичних змов та переворотів.

Друга підгрупа – це специфічні закономірності безпосередньо латентної політичної діяльності: розвідки та контррозвідки, політичних силових акцій,

інформаційно-психологічних війн та спецоперацій, таємної дипломатії тощо. Наприклад, вплив розмаху політичного розшуку на розгалуженість системи таємних інформаторів.

Третя підгрупа – це специфічні закономірності, які відбивають внутрішні сутнісні зв'язки та тенденції розвитку окремих сторін латентної сфери політики. Прикладом подібного може бути твердження, що зі збільшенням закритості латентної політики посилюється тенденція до деградації її політичного змісту. Або положення, що зростання прозорості латентної політики зменшує безпеку й ускладнює виконання специфічних функцій її суб'єктами. Дилема відкритості/закритості латентної політики ще не знайшла остаточного розв'язання. Так, в Європейському Союзі договір про обмін інформацією між спецслужбами країн ЄС з метою запобігання проявам тероризму почав реально втілюватися на практиці лише після терактів 11 березня 2003 р. на вокзалі Аточа в Мадриді.

За іншим підходом, закономірності латентології можна поділити на ті, що мають зв'язок із функціонуванням політичної влади (підтримка стабільності або дестабілізація), її здобуттям, зміною її змісту, носія тощо, і на ті, що стосуються політичного процесу і пов'язані з прихованим лобюванням, маніпулюванням, втручанням у процес прийняття політичних рішень та ін. У залежності від зміни історичних епох і еволюції латентної політики перелік цих закономірностей та тенденцій у якійсь мірі змінювався. Тобто були закономірності, що діяли незмінно, і ті, які спрацювали на певному історичному етапі.

Питання про **категорії латентології** розв'язується подібно до закономірностей (рис. 5). До групи категорій, спільних із політологією, додається гру-

Рис. 5. Категорії політичної латентології

па власних категорій латентології, яка охоплює базові поняття цієї специфічної сфери політики (наприклад, латентна політика, політична безпека, таємна політична дія, політична розвідка, інформаційна спецоперація, таємна дипломатія, терор, змова тощо).

Пізнання латентної політики відбувається за допомогою різних **методів**. Ці засоби аналізу, способи перевірки й оцінки латентології за своєю сутністю аналогічні тим, що існують у політології. Тобто, вважаємо, що тут існує «родинний» зв'язок. Це стосується як періодизації розвитку методології в історичному плані – відповідно до розвитку політичної думки, так і стосовно переліку сучасних методів політичної науки. В. Бебик, наприклад, пропонує такі групи методів: загальнонаукові, теоретичні, соціологічні, соціально-психологічні, порівняльно-історичні, емпіричні (біхевіористські), системно-функціональні, діяльнісні (теорії політичних рішень) [1, с. 122]. Існують і інші підходи до комплексу методів [24, с. 31–32; 5, с. 17–20]. Втім, з точки зору теми, що розглядається, доцільно підкреслити, що специфіка латентології у питанні про її метод буде, перш за все, проявлятися в **особливостях використання певних загальнополітологічних методів** у дослідженнях латентної політики, наприклад, *емпіричних*: метод прихованого спостереження, індексний метод вимірювання латентності, моделювання, вивчення документів; *теоретичних* – основні методи та підходи: дедуктивні, системні, теоретико-методологічні, конструктивістські тощо та операційні: аналіз і синтез, класифікація і типологія, аналогія та ін. Так, наприклад, Ф. Шпротт (США) у 2007 р. досить успішно використав метод моделювання для аналізу латентних властивостей взаємодії Ізраїлю з Ліваном та палестинцями протягом 1991–2007 рр. До особливих методів можна віднести вже згаданий вище «*latent class analysis*», ідея якого базується на припущенні, що поведінка, яка спостерігається, є зовнішнім проявом прихованої (латентної) характеристики, притаманної індивідам.

Специфіка політологічного знання детермінує теоретичні і практичні **функції латентології** в суспільстві. Відомо, що стосовно політологічних функцій існує помітна різноманітність поглядів [1, с. 97; 5, с. 17; 20, с. 22; 23, с. 37; 24, с. 33; 30, с. 21]. Їхня проекція на ґрунт латентології така.

По-перше, це описова (дескриптивна) функція, яка полягає у виокремленні та констатації у політичному житті фактів латентного характеру і є своєрідною фотографією латентної дійсності.

По-друге, гносеологічна, пізнавальна функція. Вона відбиває необхідність розкриття об'єктивних зв'язків, основних тенденцій та суперечностей. Повністю їй відповідає та, яку іноді визначають як пояснювальну або інтерпретаційну (тлумачення). В усякому разі йдеться про причинну природу тих чи інших подій або явищ. Ця функція дозволяє перейти від спостереження і фіксації різноманітних фактів латентності до з'ясування їх причин.

По-третє, прогностична функція (передбачення). Вона, ґрунтуючись на двох попередніх, дає можливість отримувати альтернативні уявлення щодо

можливого у сфері латентної політики. Значення цієї функції безумовне, якщо мати на увазі підготовку актів агресії, передбачення терактів, змов, зміни влади, спецоперацій різного характеру. Як приклади подій такої важливості в ХХ столітті можна згадати провокацію, що передувала нападіві Німеччини на Польщу (1939 рік), замах фашистської опозиції на Гітлера (1944 рік), внутрішньополітичну змову в КППС з метою ліквідації Л. Берії (1953 рік), Кубинську кризу (1962 рік), початок інтервенції СРСР в Афганістан (1979 рік), «Уотергейт» в США (1972 рік) тощо. Адекватне передбачення багато в чому змінило б хід цих історичних подій.

По-четверте, інструментальна функція, яка допомагає з'ясувати, що треба зробити, які латентні дії здійснити для досягнення конкретного політичного результату.

По-п'яте, нормативно-орієнтуюча функція, яка обґрунтовує переваги того чи іншого варіанта дій, що має особливе значення в умовах їх закритості та існування спокуси уникнути відповідальності за те, що буде зроблено. Особливо неоднозначне наповнення має ця функція за умов демократичних або тоталітарних режимів. Вона також спрямована на формування стратегії і тактики латентної політики.

По-шосте, це досить специфічна функція, яка може лише з великим ступенем умовності перегукуватися з тією, яку в традиційній політології позначають як виховну або освітню. Йдеться про соціальну профілактику, підготовку масової свідомості до негативних проявів та впливів латентної політики.

Отже, політична латентологія – це систематизоване знання про сутність, форми, суб'єкти й об'єкти прихованої від висвітлення політики та їх взаємодію.

Відповідно до того, як сучасна політологія має два основні рівні досліджень – теоретичний і практичний (загальний і прикладний) – **політична латентологія теж може бути теоретичною і практичною.** Підґрунтям такого, досить умовного, поділу є те, що, з одного боку, політична латентологія вирішує проблеми, пов'язані з формуванням знань про таємну політичну діяльність, описом, поясненням прихованих чинників політичного життя, розробкою концептуального апарату латентології, методології та методів дослідження. У цьому вимірі вона відповідає на питання «що пізнається?» і «яким чином пізнається?» у сфері прихованої політики. Можна стверджувати, що до найважливіших завдань теоретичної політичної латентології відноситься також окреслення деяких стратегічних пріоритетів, створення на цій базі «дерева цілей», розробка довгострокових цільових установок закритого характеру.

З іншого боку, політична латентологія вивчає проблеми, пов'язані з конкретним перетворенням політичної реальності, здійсненням специфічних заходів цілеспрямованого впливу на політичні процеси, відпрацюванням технологій прихованої політичної діяльності, розробкою означених рекомен-

дацій для прийняття політичних рішень і досягнення корисного політичного результату. У такому разі вона відповідає на питання «що зробити?» і «як зробити?». Особливу увагу прикладна латентологія приділяє суб'єктам латентної політики, відпрацюванню конкретних методів їх ефективної прихованої дії. Можна вважати, що стосовно прикладної латентології особливо актуальна думка В. Жукова та Б. Краснова – «завжди проблемно орієнтована, або орієнтована на клієнта» [6, с. 12].

Що стосується наукових розробок латентної політики в структурі політології, то, як бачиться, вони, з одного боку, мають відношення до групи теоретичних наук, виділених окремими галузями за критерієм предмета дослідження, а з іншого – до так званих «емпіричних» наук (про організацію влади, прийняття рішень, роботу апарату тощо), у даному випадку – про організацію політичної розвідки, різних спецоперацій із політичним навантаженням, таємну дипломатію. Якщо в традиційній політичній науці тривалий період домінувала теоретична складова, то в латентології в першу чергу досліджувалися конкретні політичні ситуації або приховані процеси з метою отримання певної інформації, переважно таємного характеру, для зацікавлених учасників подій, а також розробка практичних рекомендацій щодо використання прихованих способів досягнення бажаної мети. Від того, що в латентній політиці довгий час панував принцип «мета виправдовує засоби», вся увага приділялася не теоретичним роздумам, а пошуку і використанню максимально ефективних засобів прихованої дії.

Можна стверджувати, що політична латентологія використовує надбання багатьох наук. Є багато спільного між політичною латентологією і соціально-політичними і суспільними науками, але є і певні відмінності, що дають величезний матеріал про суть, місце і роль латентної політики в житті суспільства. Теоретична латентологія, використовуючи філософські обґрунтування політики як соціального явища, визначає методологію світоглядної спрямованості аналізу латентних політичних явищ і процесів.

Якщо економічна теорія звертається до суспільного виробництва, приватної і суспільної власності, розвитку ринкових відносин, формування ринку товарів і т.д., то політична латентологія дає наукове обґрунтування принципів вироблення і здійснення таємної економічної політики, прихованого державного регулювання економічних процесів тощо.

Констатуємо, що найтісніше політична латентологія пов'язана з політичною соціологією, що вивчає систему взаємодії (як відкритої, так і прихованої) політики з соціальним середовищем. Політична соціологія досліджує і проблеми влади, не обмежуючи суті прихованих владних відносин лише насиллям і примусом.

Стисле уявлення про взаємозв'язки політичної латентології з іншими суспільними науками надає запропонована схема (рис. 6).

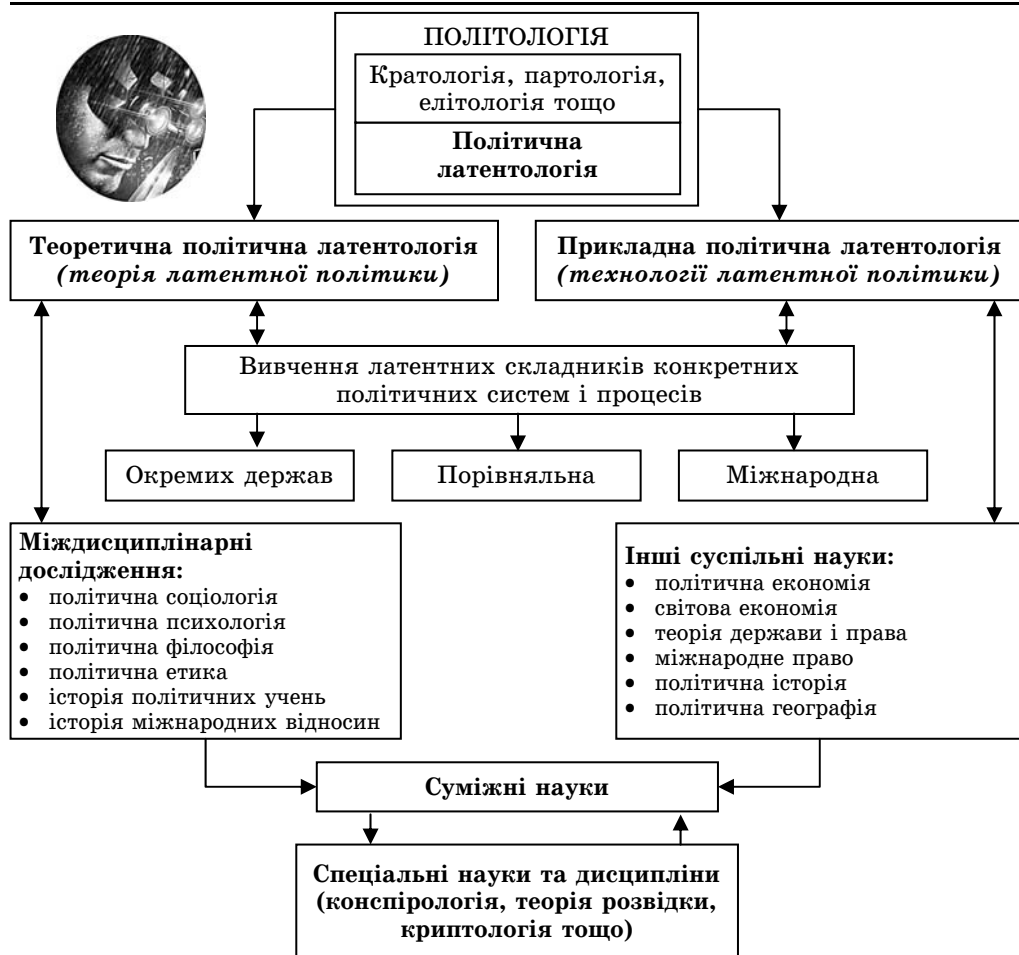

Рис. 6. Політична латентологія в системі наук

У сучасних умовах, і в першу чергу завдяки пануванню тенденції демократизації політичного життя суспільства, на науковому рівні створилися необхідні умови (і потреба) в поглибленому пізнанні сфери закритої політики, що не висвітлюється. Латентна політика є невід’ємною складовою політики, специфічною за природою, структурою, функціями і методами реалізації. Ця специфіка, у першу чергу, обумовлена потребами безпеки та самозахисту політичної системи, безпеки різних учасників політичного процесу, їх боротьби за реалізацію суспільно значущих інтересів. Таким чином, у межах політології знаходить своє місце її особлива галузь – політична латентологія, яка має усю необхідну атрибутивність спеціальної політологічної науки загальнотеоретичного та прикладного характеру.

Вона може охоплювати «теорію змов», політичну розвідку, інформаційно-психологічні операції, політичний розшук, латентні складові міжнародних відносин, приховані напрямки діяльності політичних партій та об’єднань,

силові спецоперації, конфіденційний менеджмент, таємну дипломатію, тіньові дії адмінресурсу, елементи «чорного» піару, приватні організації, що здійснюють таємні акції «за замовленням», аналітичні центри «нетрадиційного шпигунства» тощо.

Формування латентології викликано реаліями політичної практики і відповідає загальним тенденціям створення громадянського, правового суспільства. Подальша розробка проблем латентології та їх проєкція на практику має сприяти більш впевненому прогресу в суспільному розвитку. Є підстави також вважати, що згідно з конституюванням латентології, вона спроможна стати частиною навчального циклу фахівців-політологів та держслужбовців.

Питання і завдання для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу

1. Дайте розгорнуте визначення політичної латентології.
2. Коли і чому відбувся значний крок у теоретичних розробках латентної політики?
3. Охарактеризуйте чинники, через які дослідження латентної політики поки що не отримали належного місця в науковому просторі.
4. Кому належить твердження, що науці «відома лише незначна частина всіх політичних процесів, які відбуваються»:
 - а) Н. Макіавеллі;
 - б) Р. Мертона;
 - в) Р. Далю;
 - г) З. Бжезинському.
5. Розкрийте філософсько-методологічні засади політичної латентології.
6. Охарактеризуйте основні парадигми політичної латентології.
7. Що є предметом і об'єктом політичної латентології?
8. Розкрийте співвідношення між латентною політикою та мораллю.
9. Визначте систему закономірностей та тенденцій політичної латентології.
10. Охарактеризуйте систему категорій політичної латентології.
11. Розкрийте основні функції політичної латентології.
12. Визначте місце політичної латентології в системі суспільних наук.

Література

1. Бебик В. М. Базові засади політології. – К., 2000.
2. Брожко К. Спеціальні служби сучасної України // Людина і політика. – 1999. – №3.
3. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб. – К., 2008.
4. Волковский Н. Л. История информационных войн. – СПб., 2003.
5. Гелей С. Д., Рутар С. М. Основы политологии. – К., 1999.
6. Головатий М. Ф. Соціологія політики. – К., 2003.

7. Графов А. Книга как источник дезинформации // В мире спецслужб. – 2004. – №6.
8. Даллес А. Искусство разведки. – М., 1992.
9. Дугин А. Конспирология. – М., 1993.
10. Землягин В. М. Своя контрразведка. – Мн., 2002.
11. Карягин В. В. Дипломатическая жизнь за кулисами и на сцене. – М., 1994.
12. Кассис В. Б., Колосов Л. С. Из тайников секретных служб. – М., 1988.
13. Кравченко В. «Інформаційні війни» не мають фронтів // Людина і влада. – 2000. – №11–12.
14. Крысько В. Г. Секреты психологической войны. – Мн., 1999.
15. Кузьменко А. Особенности конкуренции «групп влияния и давления» с государственной властью // Персонал. – 2004. – №7–8.
16. Курілло В. Є. Про деякі базові засади латентології як науки // Політичний менеджмент. – 2004. – №4.
17. Курілло В. Є. Базові засади латентології // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї – Вип. 6. – Київ; Миколаїв, 2004.
18. Макаренко Г. У «таємної» служби головна ознака – відкритість // Юридичний вісник України. – 2002. – №4.
19. Остапенко П. В. Тайная война в Древнем мире. – Мн., 2004.
20. Піча В. М., Хома Н. М. Політологія. – К.; Львів, 2001.
21. Плэтт В. Информационная работа стратегической разведки. – М., 1957.
22. Плэтт В. Стратегическая разведка. – М., 1997.
23. Політологія / За ред. А. Колодій. – К., 2000.
24. Политология / Под ред. М. А. Василика. – М., 1999.
25. Політологія / Упоряд. та ред. М. Сазонова. – Харків, 1998.
26. Почепцов Г. Г. Информационные войны. – М.; К., 2001.
27. Почепцов Г. Г. Психологические войны. – М.; К., 2002.
28. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. – К., 1999.
29. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз для профессионалов. – К., 2001.
30. Пугачев В. П. Политология. – М., 2001.
31. Ронин Р. Своя разведка. – Мн., 2002.
32. Сенченко М. І. Латентні структури світової політики. – К., 2003.
33. Сідак В. С., Козенюк В. О. Революцию назначить... Экспорт революции в операциях советских спецслужб. – К., 2004. З історії розвідки та контррозвідки України (1918–1919). Збірник документів і матеріалів / За ред. В. С. Сідака. – К., 1996.
34. Хентшел Ф. Частные военные корпорации: наёмники как новая латентная сила дестабилизации безопасности // Персонал. – 2004. – №7.
35. Черняк Е. Б. Времен минувших заговоры. – М., 1994.
36. Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны. – М., 1985.
37. Энциклопедия секретных служб России. – М., 2003.
38. Эндрю К., Гордиевский О. КГБ – история внешнеполитических операций от Ленина до Горбачева. – М., 1992.
39. Эшперсон Р. Невидимая рука. Введение во взгляд на историю как на заговор. – К., 2003.
40. Яковлев Н. Н. ЦРУ против СССР. – М., 1983.
41. Blondel J. Then and Now: Comparative Politics // Political Studies. – 1999. – Vol.47. – №1.
42. Bruce I. Modern Democracies, 1921.

43. Lazarsfeld P. The logical and mathematical foundation of latent structure analysis // Stouffer S.A. [a. o.], Measurement and prediction. – Prenceton, 1950; Ibid. A conceptual introduction to latent structure analysis // Mathematical thinking in the social science: Prenceton, 1954 et el.
44. Stouffer S. Measurement and prediction: Prenceton, 1950; Ibid. Communism, conformity and civil liberties. – Gloucester, 1963.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

для поглибленого вивчення теми та окремих її питань

* * *

ПАРАДИГМИ ЗМОВИ

(Переклад з рос.: Дугин А. Парадигмы заговора
(Введение в конспирологию). – М., 2005. – С. 4–7)

1. ПРЕДМЕТ ДОСЛІДЖЕННЯ. Починаючи розгляд такої делікатної проблеми, як «теорія змови», що породжує навколо себе пристрасті (і не тільки журналістські, але й політичні, і навіть юридичні!), ми хотіли б відразу визначити специфіку нашого підходу до даної теми. Ми повністю переконані, що наявність або відсутність самої «змови» жодною мірою нічого не змінила б у даній проблематиці, тому що, хочемо ми цього чи ні, протягом останніх століть сучасної історії конспірологічні мотиви в історіографії, у культурології і навіть у повсякденній політиці відіграють настільки важливу роль (а в деяких випадках є навіть найбільш вагомим аргументом), що це вже саме по собі змушує нас уважно вивчати сам феномен «конспірології». Тут можна провести, природно, *mutatis mutandis*, паралель із релігією, що існує не за рахунок факту Бога, але за рахунок факту Віри. У нашому випадку можна було б сказати, що «змова», у найзагальнішому значенні слова, існує, так само, як існує історично і соціологічно фіксована віра в неї, що ґрунтується, окрім всього іншого, на більш-менш ретельно розробленій і досить різноманітній аргументації. Природно, питання у всій своїй повноті майже неосяжне, і претендувати на його вичерпний розгляд ми в жодній мірі і не збираємося. Для нас, навпаки, важливіше за все запропонувати принципові пролегомени для неупередженого і обґрунтованого дослідження «теорії змови» поза полемічними або суто фактологічними суперечками. Якщо протягом, щонайменше, останніх століть велика кількість людей були і продовжують бути впевненими в існуванні більш-менш універсальної мережі «змовників», що переслідують якісь свої особливі плани, які вони хочуть нав'язати людству, виходить, предмет для вивчення вже наявний.

Аргумент, що найчастіше наводиться супротивниками «конспірологічного» підходу до історії, міститься у вказівці на гротескність побутової «конспірології», чиї максими дійсно картинно неспроможні і часом абсурдні. (Особливо це характерно для анти-масонських міфів кінця ХІХ століття – «справа Таксиля» і т.д.) Але завдяки дослідженням сучасних соціологів і істориків релігії (і особливо Мірча Еліаде) ми знаємо, що неадекватна, на перший погляд, оцінка різними прошарками суспільства тих або інших історичних феноменів може свідчити (і свідчить у більшості випадків!) про стійкі несвідомі архетипи, які наводять конкретні факти і події до міфологічних парадигм, хоча ці парадигми і можуть залишатися повністю поза раціональним планом. Наприклад, властивий російському більшовизму месіанський пафос і явні аналогії із новогвінейськими карго-культами (див. М. Еліаде «Мефістофель і Андрогін») є не стільки аргументами на користь того, що ці люди «помилялися», «були одурені» або «повірили в химеру», скільки свідчать про глибоку архаїчність певних прошарків народу, що населяв Російську імперію перед Жовтневою революцією, і про стійкість деяких міфологічних комплексів на рівні колективного несвідомого. Те ж саме відбувається і з побутовою «конспірологією». Її надмірність і спрощеність є знаками її відповідності якимось архаїчним шарам, які не можуть до кінця бути пояснені раціонально, але все-таки прагнуть вилитися, повстати зі своїх глибин, щоб донести своє німе і часом нечленороздільне послання про «небезпеку світової змови». І той факт, що захоплення конспірологією часто загрожує дійсним психічним розладом, з одного боку, а з іншого, що велика кількість душевнохворих природно й спонтанно, без усілякої попередньої підготовки, відтворюють загалом всі етапи «конспірологічної логіки» (згадати хоча б різноманітні види маніакально-депресивних розладів!), – все це ще раз доводить укорінення проблеми «змови» в найбазовіших рівнях людської й соціальної психіки, і аж ніяк не слугує «доказом того, що змова – це продукт психічного розладу». Тут логіка зворотна. Ослаблення з тих чи інших причин раціональних індивідуалізованих структур свідомості виявляє саме те, що є найбільш глибинним змістом психіки, і лише висвітлення цього змісту (але аж ніяк не втеча від нього) може справді привести до формування дійсно повноцінної особистості, ідеальним прикладом якої можуть служити ортодоксальні релігійні містики, які наповнюють психічні безодні світлом конкретної, раціональної і навіть надраціональної теології.

Як би там не було, «конспірологія» сама по собі потребує, безумовно, планомірного аналізу і вивчення, що ми й пропонуємо здійснити (або, принаймні, почати здійснювати в міру можливостей) всім зацікавленим у цій сфері дослідникам, а також самим прихильникам і супротивникам тривожної «теорії змови».

2. ОСНОВНА КОНСПІРОЛОГІЧНА МОДЕЛЬ. Розглянемо тепер, що, власне, мається на увазі у найбільш загальному випадку, коли згадується «змова», а точніше, «змова у світовому масштабі», адже саме ідея такої «глобальної змови» і складає основу «конспірології» навіть у тих випадках, коли мова йде про пояснення або «викриття» якоїсь приватної, локальної змови.

Схематично можна вважати, що початковою аксіомою конспірології є ідея про існування таємного товариства, члени якого прагнуть підкорити собі увесь світ і створити абсолютно новий порядок, у якому вони будуть посідати ключові позиції і неподільно панувати. При цьому важливо, що сам передбачуваний порядок буде не будь-яким, а прямо протилежним тому, що існує зараз, або який був «чора», тобто «природному». Саме таємне товариство складається не просто з «поганих», але «звичайних» людей, а з особливих «геніїв Зла», які при цьому мають якусь фундаментальну типову аномалію в порівнянні з «нормальним», «природним» людством.

Отже, по пунктах:

1. У центрі «змови» стоять люди.
2. Ці люди сховані під покривом таємниці.
3. Ці люди принципово дефектні в самій своїй основі.
4. Мета «змови» – у створенні «анти-реальності», що відповідає «анти-нормальності» самих змовників.
5. Негативна мета «змови» – знищення «природного», «нормального» порядку речей, що є «перешкодою» (або, щонайменше, поневолення й підпорядкування «нормальної» реальності).

Відразу ж треба відзначити, що перший пункт аж ніяк не є тавтологічним твердженням. Навпаки, він є однією з найфундаментальніших рис специфічно сучасної (тобто тої, яка виникла після епохи Просвітництва) конспірології, на відміну від аналогічних концепцій, які можуть зустрічатися у традиційних суспільствах, у суспільствах сакральних. У принципі, наявність в історії певної мети, певної логіки і певних зумовлених етапів визнається всіма релігійними доктринами, а також деякими суто профанічними вченнями (такими, як марксизм з його логікою «зміни економічних формацій»). Але найчастіше релігійні догмати покладають відповідальність за циклічний хід історії, що постійно віддаляється від свого сакрального джерела, а значить, постійно деградує, на безособові сили Доли або на позалюдських виконавців Зумовленості – Ангелів, Демонів, Суті Мороку, що «тягнуть» людство до есхатологічного падіння й розкладання. У сучасній конспірології незмінно підкреслюється саме людський характер змови, а теологічні ідеї Зумовленості, як правило, відіграють допоміжну роль, і тільки в певного типу конспірологів (про що ми будемо говорити докладніше нижче). «Змова – це обов'язково «змова людей», і не випадково поява історичної конспірології збігається саме з епохою Просвітництва, коли «гуманістичний», «суто людський» фактор став культурною домінантою у певної частини людства (тобто на Заході).

У цілому Новий час був різким розривом з останніми інерціальними залишками сакральної цивілізації у Європі, яка почала стрімко дезінтегруватися, починаючи з останніх століть Середньовіччя. І Новий час став перемогою «людини», взятої як певна *causa sui*. І паралельно з наступом «гуманізму» на всі сфери культури, історична Зумовленість, віра в яку в реальності на багато століть пережила власне крах релігійної цивілізації на Заході, набула форми «таємного товариства» людей, які відповідальні за негативний історичний хід подій, за усе «зло», що відбувається в суспільстві і в цивілізації у глобальному масштабі.

Таким чином, конспірологія в більшості випадків сполучена зі «світським», «лаїчним», «нерелігійним» ставленням до логіки історії. Але одночасно типова конспірологічна свідомість на практиці просякнута і розумінням неминучості такого повороту подій, що, очевидно, є рудиментом сакрального світогляду. Щоб бути точним, для конспірології в цілому властиве саме поєднання «світських» і «релігійних» мотивів (а точніше – «гуманізму» і «фаталізму»), і це поєднання (яке, крім усього іншого, найчастіше залишається неусвідомленим) пояснює особливу екстравагантність, найчастіше властиву конспірологічним концепціям.

Те, що товариство «змовників» є таємним, також витікає із двоїстого підходу і до розуміння механізмів історії. З одного боку, воно приховано від звичайних очей, як сховані потойбічні сили Зла для віруючих людей, з іншого боку, це все-таки товариство, тобто якась соціальна структура, а не «демонічна свита Диявола» і не «військо Асурів» в індуїзмі.

Так само і «новий всесвітній порядок», що є метою «змовників», містичний, як «апокаліптичне царство Анти-Христа», але одночасно по-людськи раціональний, лише в особливій зворотній, але настільки ж «гуманістичній» логіці. Наприклад, замість «кращих» там будуть правити «гірші», замість «норми» там буде узаконена «патологія» і т.д.

І нарешті, агресія «змовників» проти теперішнього статус-кво в даному конкретному суспільстві (і важливо відмітити, що якщо конспірологи одного покоління обвинувачували «змовників» у руйнуванні даного суспільного устрою, то часто-густо конспірологи наступного покоління обвинувачують тих же «змовників» у руйнуванні того ладу, що для їхніх попередників був синонімом «анти-цивілізації» і «блакитною мрією» самих «змовників», але «видимих» в оптиці попереднього етапу історії) – ця агресія постійна лише в одному: вона завжди спрямована проти того, що існує зараз, і при цьому, найчастіше, що ж саме існує зараз не так вже і важливо. Так, і для релігійної свідомості деградація реальності, універсальне «гріхопадіння» світу має тільки один напрямок – до все більшого й більшого розкладання аж до останньої есхатологічної катастрофи і нової інтеграції із Принципом. А тому і для конспірологів негативний сам хід історії цивілізації, а не конкретна її фаза. Ця ненависть і до сьогодення інкримінується «змовникам» у кожному

конкретну епоху в міру того, як міняються суспільні устрої й політичні пріоритети.

Всі ці виділені моменти прекрасно узгоджуються з напівнесвідомим характером конспірологічних концепцій, у яких в якості «архаїчного», «інерціально й несвідомо релігійного» елемента виступає нечітке розуміння сакрального детермінізму Історії, її циклічна Зумовленість, а в якості «раціональної надбудови» позитивістсько-гуманістичне уявлення про «людину як творця історії». Звідси, до речі, і частий присмак ментальної патології у конспірологів – це наслідок сполучення двох різнорідних систем координат в одному й тому ж підході до розгляду реальності. Тому самі «змовники» в очах їх викривателів набувають характеру особливих монстрів, у яких «людське» (і, природно, всі людські вади) сполучаються вже з «нелюдським», відбиваючи тим самим споконвічну установку самих конспірологів, у свідомості яких два ці плани, як правило, перемішані...

...4. КОНСПІРОЛОГІЧНІ ВАРІАЦІЇ. Перш ніж здійснити загальний концептуальний огляд конкретних конспірологічних моделей, ми назвемо «теорії змови», що найчастіше зустрічаються:

- «Масонська змова». Ця тема найбільш характерна для контрреволюціонерів релігійної орієнтації, католиків-інтегралістів, православних консерваторів і фундаменталістів. У викритті масонської змови традиційно переважають теологічні мотивації.
- «Єврейська змова». Цей «знаменитий» конспірологічний концепт має дві основні версії: теологічну (і в цьому випадку критиці піддаються релігійні аспекти іудейства) і расистську (тут мова йде про національну специфіку євреїв і їхню расову місію).
- «Змова банкірів». І ширше, «економічна змова». Тут конспірологія стикається з політологією, економікою і соціологією. Деякі аспекти такого конспірологічного варіанта фактично збігаються з політичними доктринами марксизму.
- «Змова незаможних», або «більшовицька змова». Ця концепція, у свою чергу, відповідає кліше європейської масової свідомості.
- «Мондіалістська змова» – новітня форма конспірології, що викриває плани «таємного світового уряду» в останні десятиліття. Особливістю цього варіанта конспірології є те, що основним об'єктом дослідження стають Сполучені Штати Америки як особливий геополітичний центр зі своєю специфічною і досить підозрілою в ряді аспектів культурною і футурологічною концепцією.
- «Змова сект». У якості нової версії цієї досить старої конспірологічної теми можна особливо виділити концепцію «нео-спіритуалістичної змови», що розглядає політичну активність нео-містичних груп і рухів.

* * *

КНИГА ЯК ДЖЕРЕЛО ДЕЗІНФОРМАЦІЇ

(Переклад з рос.: Графов А. Книга как источник дезинформации // В мире спецслужб. – 2004. – №6. – С. 57–63)

При ознайомленні з книжковим ринком України, який нічим не відрізняється від таких самих ринків інших незалежних держав, що не так давно входили до складу СРСР, почнеш просто заздрити розвідувальним службам. Те, що раніше з великою працею і величезними фінансовими витратами вдавалось їм при організації просування підготовлених ними публікацій дезінформаційного або направленого характеру, сьогодні за свій рахунок і масовими тиражами роблять численні видавництва, серед яких пальма першості, безперечно, належить росіянам.

Безмежно використовуючи право свободи слова і друку (а говорять, що у нас цього права немає, за що навіть загрожують відлучити від ПАРЄ – Парламентської асамблеї Ради Європи), безжалісно експлуатуючи дефіцит інформації у минулому, ці видавці з наполегливістю, гідної кращого застосування, не втомлюються «виікати» книги, в яких нібито розкриваються «таємниці» окремих історичних подій, не усвідомлюючи (а може й усвідомлюючи?), що багато з того, що вони підносять читачам у барвистих обкладинках є не що інше, як спеціальні акції зарубіжних спецслужб, націлені на вигідний вплив на громадську думку тих країн, проти яких ці акції спрямовані.

*Люди нічому не вірять так твердо, як тому,
про що вони менше за все знають.*

Мішель Монтень

Безумовно, серед цих книг є такі, які заслуговують того, щоб прочитати їх хоча б раз і не без інтересу. Але, разом з тим, немало і таких, які написані іноземними авторами, зокрема колишніми нашими співгромадянами, також виступаючими в ролі вигадників за замовленням іноземних розвідувальних служб і з використанням спеціально підготовлених ними матеріалів. У Великобританії такі публікації підпадають під поняття спеціальних акцій, що названі «активними діями» МІ-6, а в США – «таємними операціями» ЦРУ.

Як визначають такі акції американські законодавці, які узялися одного разу (у 1976 році) за розслідування діяльності ЦРУ? Так, комісія члена Палати Представників Конгресу США Пайка резюмувала: «Таємні операції – це діяльність, яка не є чистим збором розвідувальної інформації, а направлена на досягнення визначених політичних, економічних або військових результатів».

Ще чіткіше визначення дає комісія сенатора Черча: «Таємні операції – це секретне використання сили і переконання, прихована діяльність, покли-

кана вплинути на іноземні уряди, події, організації або осіб на підтримку зовнішньої політики США, що здійснюється таким чином, щоб не була помітна причетність американського уряду. Збір інформації за допомогою агентів не підпадає під рубрику таємних операцій... Таємні операції – це засіб, за допомогою якого ЦРУ підтримує і зміцнює «друзів», дискредитує, розділяє, послаблює і знищує «ворогів».

Легітимність проведення ЦРУ таємних операцій визнана Конгресом США в 1974 році так званою поправкою Хьюза-Райана до закону про національну безпеку.

Асортимент таємних операцій варіюється від напряму анонімних листів (справжніх або підроблених) до підтримки розколу політичних партій, створення альтернативних профспілкових об'єднань і маніпулювання ними; від підтримки престижу урядів в очах місцевої громадськості до їх повалення або проведення напіввійськових операцій, на зразок організації вторгнення на Кубу в 1961 році. Об'єктами дії при цьому є уряди, політичні партії, військові відомства і служби безпеки, молодіжні та інші суспільні організації, культурні, професійні товариства, окремі впливові особи. Видатний китайський полководець старовини Сунь-цзи називав такі акції перемогою без війни шляхом непрямого впливу на супротивника, а Аллен Даллес – «проведенням політики активних коректив». Таємні операції або акції впливу – це завжди грубе втручання у внутрішні справи іноземної держави, особливо, якщо йдеться про акції наступального характеру. По суті – це війна без ведення військових дій при збереженні дипломатичних і навіть зовні дружніх відносин.

Серед широкого спектру форм і методів реалізації цієї, однієї з основних функцій розвідки – функції впливу, видатне місце займає проведення таємних операцій у формі публікацій, які в свою чергу, варіюються від невеликих за обсягом газетних статей до багатотомних фоліантів. Велику увагу розвідки приділяють і іншим формам впливу з використанням можливостей кіно, радіо, телебачення. Але якщо приводом для «роздумів» в даному випадку послужать книги, доцільно зупинитися на них більш докладно.

У 1951 році Аллен Даллес в бесіді з колегами помітив, що підготовка і здійснення таємних операцій у формі публікацій – досить проста справа: «Небагато чорнила, багато старих архівів, група жвавих писак і певна сума доларів, – от і все, що потрібно для виготовлення газетної статті або книги, за допомогою яких можна впливати на читачів у потрібному напрямі». Заява метра розвідки, звичайно ж, із розряду жартівливих, оскільки наврядчи він вважав, що це така проста справа. Проте, якщо підходити до визначення поняття таємної операції у формі публікації достатньо цинічно, то, по суті, Даллес абсолютно правий у своїй характеристиці «продукції», що виготовляється багатьма лідируючими розвідувальними службами світу для здійснення потрібного впливу на громадську думку.

При підготовці і здійсненні таємних операцій у формі публікацій враховується перш за все звичка людей вірити друкованому слову: якщо надруковано – значить, правда. Це незламна властивість людської психіки. Окрім того, люди більше всього цінують відомості, що з'явилися просочилися невідомо звідки і невідомо від кого. У таке повірити легше, так звичніше. Людина не схильна вірити в щось, якщо їй говорять про це прямо і з посиланням на конкретне джерело. Вона одразу ж приходить до висновку, що це комусь вигідно, потрібно і хочеться, щоб в це повірили. А отже, це неправда і віри цьому бути не може: така психологія людини. І, нарешті, також дефіцит інформації, який примушує вірити в надруковане. Саме дефіцит інформації у минулому привів до такого гострого інтересу до всього, що у нас зараз публікується, рівно як і некритичному сприйняттю всього надрукованого. Дивуватися не доводиться: народ дійсно зголоднів на ті, що публікувалися раніше на Заході, книги, що варті того, щоб їх прочитали.

Десь сорок років тому в спецбібліотеці мені довелося прочитати дійсно цікаву, особливо для фахівців, книгу Аллена Даллеса «Мистецтво розвідки» в оригіналі, оскільки вона у той час не перекладалася. На обкладинці був проставлений гриф «таємно». Таких книг, точніше з таким грифом, у бібліотеці ПГУ КДБ СРСР було немало. Тепер вони переведені і, нарешті, стали надбанням масового читача. Але поруч із книгами гідними, книжковий ринок заповнили видання, що мають на Заході інше значення, що виходить за рамки задоволення простої допитливості. Колишній начальник Управління таємних операцій ЦРУ, сподвижник Аллена Даллеса Говард Хант (стверджують, що він і був справжнім автором книги «Мистецтво розвідки») ще в 1961 році так пояснював переваги публікацій у формі книг: «Книги відрізняються від всієї решти засобів пропаганди тим, що одна-єдина з них може рішуче змінити погляди і дії читача в такій мірі, якої не досягне ніякий інший пропагандистський вплив... Звичайно, йдеться не про всі книги і не всіх читачів, проте це в цілому вірно, і тому ця умова перетворює книгу на найважливіший засіб стратегічної (довготривалої) пропаганди». До написання книг ЦРУ залучає відповідних авторів-фахівців у тій чи іншій сфері. «Перевага нашого прямого зв'язку з автором полягає в тому, – продовжує Хант, – що ми можемо детально ознайомити його з нашими намірами, надати йому будь-які матеріали, які ми хочемо, щоб він включив до своєї книги, і перевіряти рукопис на всіх стадіях роботи. Наш контроль над автором зазвичай здійснюється тим, що ми оплачуємо йому час, витрачений на написання рукопису, або, принаймні, авансуємо його із зобов'язанням у разі потреби повернути аванс. ЦРУ повинно бути упевнене, що рукопис відповідає нашим оперативним і пропагандистським цілям».

З 1961-го по 1967 рік більше 1000 книг було підготовлено, субсидійовано або ухвалено, а пізніше ще більше 250, причому керівництво ЦРУ категорично відмовилося повідомити навіть комісії Сенату, яка розслідувала роботу

управління, пов'язану з публікаціями книг, їх авторів. У 1976 році редактор журналу «Нейшн» В. Наваскі зробив спробу дістати відомості про книги, видані з допомогою ЦРУ. Протягом шести (!) років ЦРУ водило за ніс журналіста, після чого він вирішив звернутися до суду. Верховний суд США оперативно відреагував на демократичні домагання представника вільної преси, точно вказавши йому на місце, яке повинен займати друк навіть у вільному демократичному суспільстві, якщо йдеться про інтереси розвідки: лише в 1983 році суд ухвалив рішення, за яким ЦРУ... має право таємно зберігати перелік авторів і назв книг, видання яких фінансувалося ним.

Основним методом, що вживається практично всіма розвідками світу при здійсненні таємних операцій у формі публікацій, є дезінформування, тобто просування вигаданих відомостей, спеціально виготовлених документів і матеріалів з тим, щоб ввести об'єкт дії в оману і спонукати його до таких рішень і дій (або бездіяльності), які відповідали б інтересам дезінформуючої сторони. Дезінформація зазвичай реалізується у формі навмисного розповсюдження різними способами недостовірної інформації про щонебудь або про кого-небудь. Окрім дезінформування широко застосовується й інший метод проведення таємних операцій – інтерпретація, тобто доведення до об'єкта впливу з тією ж метою направленої інформації. І якщо в основі дезінформації лежить відверта брехня, то в разі інтерпретації – достовірна інформація, але піднесена в спотвореному вигляді, що досягається за рахунок порушення пропорцій у викладі фактів, одностороннього їх висвітлення. Слід мати на увазі, що дезінформація – це не пропаганда, як нерідко вважають, хоча між ними є якась схожість, особливо якщо йдеться про відкрите просування дезінформації, коли дезінформуюча сторона і не приховує, що відомості виходять від неї. При цьому можуть даватися посилення на джерела помилкових свідчень, що характеризуються як ті, що відповідають дійсності. Найефективніше відкрите просування дезінформації використовується при так званому «прокачуванні інформації», коли вона тиражується в інших засобах масової інформації і в інших країнах з посиленням на «першоджерело» або без жодного посилання на яке-небудь джерело («тут вважають», «існує думка», «особа, що побажала залишитися невідомою» і т. п.). І взагалі, західні фахівці не бачать ніякої різниці між поняттями «пропаганда» і «дезінформація». Доказом цьому слугує класичне визначення пропаганди відомого американського психолога Майкла Чукаса: «Пропаганда – це контрольоване розповсюдження свідомо спотворених міркувань з метою спонукання людей до дій, що відповідають наперед визначеним цілям зацікавлених груп».

Залежно від конкретних цілей, поставлених задач і обставин, які склалися, можуть використовуватися такі різновиди просування дезінформації, як «просочування інформації», «навмисне розголошення таємниць», «використання помилкових документів», «розповсюдження чуток» і т.д. Останнім

часом до моди увійшли «розсекречування документів спецслужб», у тому числі і спецслужб власних держав, і підготовка книг на основі матеріалів, отриманих від перебіжчиків. Правда, складанням подібних книг західні автори стали займатися ще років 30–40 назад. Пригадаємо хоча б «КДБ сьогодні» Джона Баррона, книгу, засновану на сповіді перебіжчика Станіслава Левченка, за якою послідували численні публікації декана одного з факультетів Кембриджського університету, професора Крістофера Ендрю. Задача виготовлення дезінформаційних публікацій значно полегшується, коли в руки спецслужб «припливає» такий успіх, як «документи МДБ НДР» або «валізи» колишнього архіваріуса ПГУ КДБ СРСР. Посилаючись на нібито наявні в архівах Штатів і в валізах Мітрохіна справжні документи або копії з них, можна скласти будь-яку публікацію, в яку багато хто і повірить – адже «хлопчик-то був...». І навіть якби Мітрохін привіз до Англії не чотири валізи, а всього-навсього один учнівський зошит, цього було б цілком достатньо для того, щоб, посилаючись на нього, видати на-гора яку завгодно дезінформацію. Лише б була можливість «легалізувати» спеціально підготовлені публікації дезінформаційного характеру: хто зможе спростувати наявність таких матеріалів у валізі або документах МДБ НДР? Повно дезінформації і в мемуарах, і в «романах» перебіжчиків, яку вони влітають у свої власні вигадки за вказівкою своїх працедавців. Було б невірно стверджувати, що все, що вони пишуть, підказано їм «зверху». Вони і самі не проти і від себе «додати родзинку» (як сказано в одній з реклам бульйонних кубиків «Маггі»). Ось і виникають шалені «історії» про спалювання заживо в крематорії Пеньковського або т.зв. дідівщини, що панує в резидентурах ГРУ.

Але повернемося до книг як виду публікацій, що замовляються розвідувальними службами.

В історії світової розвідкової діяльності пріоритет у використанні книги як форми здійснення таємних операцій у здійсненні впливу на громадську думку для досягнення політичних цілей, безперечно, належить імператору Наполеону Бонапарту. Про те, що Наполеон був великим полководцем, відомо всім, але небагато хто знає, що він був також і видатним розвідником, що вніс гідний внесок у розвиток і вдосконалення розвідувального мистецтва. Саме за його особистою вказівкою і за його активної участі в січні 1812 року у Франції вийшла в світ книга історика і дипломата Лезюра «Про підростання російської могутності з самого її початку і до XIX сторіччя» обсягом у 500 сторінок. Видана масовим тиражем, книга була поширена в Європі, у тому числі і в Росії. Мета її видання полягала у виправданні, з посиленням на «російську загрозу», вторгнення армії Наполеона до Росії. Це, по суті, і була перша велика таємна операція розвідки у формі публікації.

Варта уваги згадка в книзі про так званий «Заповіт Петра Першого», в якому він вимагає від нащадків невинно продовжувати його політику екс-

пансії в Європі та Азії. У книзі Лезюра давався лише переказ «Заповіту»; повністю ж він був опублікований пізніше там само, у Франції, хоча приготований ще в середині XVIII століття, і став найпопулярнішою таємною операцією багатьох розвідувальних служб світу. Недаремно в 1941 році з тією ж метою, яку ставив перед собою Наполеон, «Заповіт» відшукала німецька розвідка, а на початку 80-х років XX сторіччя естафету підхопило ЦРУ, причому посилення на «Заповіт» було озвучене самим президентом США Р. Рейганом в одному з його виступів.

«Заповіту Петра I», таким чином, було призначене довге життя, а сама ідея складати всякі «заповіти» і «мемуари» стала настільки зручною для такого роду «літератури», що в другій половині минулого століття розвідки багатьох країн вже не могли обходитися без «заповітів», «щоденників», «мемуарів», «записок» різних покійних і живих авторів. Причому за небіжчиків писали інші, використовуючи рекомендації функціонерів різних спецслужб. Більше за інших на цьому терені досягло успіху ЦРУ. У різні часи «писаки» (за термінологією А. Даллеса) цієї розвідувальної організації підготували і видали «Записки Пеньковського», «Заповіт академіка Варги», «Мемуари Хрущова», «Мемуари Максима Литвинова», «Мемуари Дмитра Шостаковича», «10 заповідей Леніна», «Щоденники Гітлера», «Щоденники Геббельса» і багато іншого. До того ж, більшість публікацій ЦРУ була виготовлена достатньо незграбно: з них «стирчали вуха» їх істинних авторів, дуже прозорою була мета, переслідувана тією або іншою публікацією. Не випадково європейська громадськість швидко викрила цю грубу дезінформацію. Так, англійські журналісти ледве не одразу ж з'ясували, що гучні у середині 60-х років «Записки Пеньковського» були написані за завданням ЦРУ колишнім співробітником журналу «Лайф» Френком Гібні і перебіжчиком Петром Дерябіним. А основним джерелом «Записок» слугували протоколи допитів і агентурні повідомлення (у несекретній частині) Пеньковського в МІ-6. Проте англійці посоромились створити з них публікацію і охоче передали матеріали американцям, які не посоромилися... Але, як стверджували англійці, після виходу «Записок» у світ мало хто в Британії повірив у їх достовірність. Ніяк не МОЖУ зрозуміти, навіщо російським видавцям знадобилося перекласти з англійської і запропонувати читачам видану на Заході ще 40 років тому книжку, яку і тоді-то було нецікаво читати. Адже основний зміст «книги» – це своєрідна збірка чуток і анекдотів про представників радянської політичної та військової еліти, які, до речі, самі склали ці анекдоти і поширювали їх. Отже, для себе нічого нового вони не дізнаються, хіба що згадають молодість. А ось молодому поколінню це вже нецікаво.

Трохи раніше, у 1956 році, у Нью-Йорку були видані мемуари Вальтера Шелленберга «Лабіринт» (перекладені на російську в 1991-ому). В цілому книга цікава і заслуговує на уважне прочитання. Першому (і останньому)

керівнику політичної розвідки гітлерівської Німеччини, улюбленцю Гімлера, було що порозповідати про «задзеркалля» тридцятих і початок сорокових років. Не зважаючи на типові для мемуарів спроби перебільшити власну значимість у тих або інших подіях і піднести себе в привабливому вигляді, багато висловлюється достатньо об'єктивно, хоча деякі факти все ж таки викликають певні сумніви. Разом з тим, жодної критики не витримує висловлена, причому в категоричній безапеляційній формі, версія про те, що заступник Гітлера по партії Мартін Борман і шеф гестапо Генріх Мюллер співпрацювали з радянською розвідкою.

Антипатія Шелленберга до Бормана і Мюллера відома за численними джерелами, яскраво показана вона і у відомому серіалі за повістю Юліана Семенова «Сімнадцять миттєвостей весни». Можливо тому, мемуарист вирішив *«post factum»*, навздогін, закидати їх брудом. Але у професіонала одразу ж виникає питання: якщо в автора були серйозні підозри «щодо щирості роботи Мюллера проти Росії» з весни 1943 року (а пізніше Шелленберг взагалі стверджує, що саме з того часу Мюллер відверто працював на росіян), то чому він, та ще відчуваючи антипатію до шефа Гестапо, не поділився ними з Гімлером. Враховуючи складні взаємостосунки між цими двома катами, рейхсфюрер СС із задоволенням розправився б зі «зрадником». Шелленберг, чудово знаючи це, проте, не доповів своєму патрону, тобто фактично скоїв злочин «перед фюрером і нацією». Ясно, що він обов'язково зробив би це, якби дійсно такі відомості мав у своєму розпорядженні тоді, у сорок третьому. Але вся справа у тому, що він не знав, а тому і не доповів... Далі Шелленберг пише: «У 1945 році він (Мюллер) приєднався до комуністів, а в 1950 році один німецький офіцер (?), що повернувся з російського полону, розповідав мені, що в 1948 році бачив Мюллера в Москві (?). Незабаром після цієї зустрічі Мюллер помер». Манера викладу, мало схожа на справжні слова Шелленберга: брехня нанизується на брехню. Хто повідомив Шелленбергу, що Мюллер став працювати на росіян з 1943 року, він не говорить, а ось якийсь німецький офіцер бачив його в Москві в 1948 році, тобто наявне конкретне посилання, якщо можна назвати «одного німецького офіцера» конкретним джерелом.

Припустимо, цей офіцер теж знаходився в Москві в указаний час. Можу підтвердити, що німецькі військовополонені з 1944 року широко використовувалися на будівництві ряду багатоповерхових будівель. Більш того, саме німецькі військовополонені будували одну з будівель тодішнього МДБ (мені самому довелося працювати в ньому більше 15 років). Можна навіть припустити, що цей офіцер бачив Мюллера або коли той виходив з основної будівлі на Луб'янці, або заходив до неї, оскільки новобудова впритул прилягала до нього і пізніше утворила єдиний комплекс. Бо навряд можна було зустрітися з Мюллером безпосередньо на будівництві, адже той, судячи з усього, був «відповідальним співробітником органів держбезпеки Радянського Союзу». Словом, все може бути, хоча тут навряд чи той випадок.

Далі знову нелад. Повернувшись з полону, офіцер зустрічається в 1950 році з Шелленбергом і розповідає йому страшну історію зустрічі з колишнім групенфюрером СС, так де – у Москві – можна збожеволіти! Потім він же дізнається, що незабаром після цієї зустрічі Мюллер помер. Тут вже й участь у будівництві споруди МДБ нічого не пояснить. Не менш цікаво було б дізнатися, а де офіцер розказував Шелленбергу цю історію – адже, як загальновідомо, у 1950 році колишній бригаденфюрер СС перебував у в'язниці. І взагалі, що ж за офіцер такий: не встиг повернутися з полону, як відразу ж кинувся на пошуки Шелленберга. Або його теж посадили у в'язницю? Крім того, якби він був простим армійським офіцером, то важко допустити, що він запросто зміг побачитися з ув'язненим колишнім вищим чином СС. Якщо ж допустити, що офіцер сам був есесівцем, то, будьте певнені, так швидко з «російського полону» він би не повернувся, якщо взагалі повернувся...

Таким чином, швидше за все, Шелленберг нічого не знав і знати не міг про Мюллера. Його «знання» про нього, так само як і про Бормана, дійшло до нього пізніше, коли він у в'язниці завершував свої мемуари. І прийшло це «знання» до нього явно ззовні: версію розробили в інших спецслужбах і запропонували включити до книги. Ось тоді все стає на свої місця, і ми маємо справу з елементарною дезінформацією, покликаною переконати міжнародну громадськість у блюзнірській безпринципності тодішнього радянського керівництва, що забезпечувало зв'язок своїх спецслужб із найзловіснішими фігурами нацистської Німеччини. Тим більше, треба було ще і переконати ту ж громадськість, що їх власні, сепаратні контакти з генералом Карлом Вольфом, начальником штабу військ СС, були куди «шляхетніші».

Не стверджуватиму, що версія з Борманом і Мюллером підкинута Шелленбергу з ЦРУ. Інакше було б незрозумілим повідомлення агентства «Асошиейтед Прес» (лютий ц. р.) про те, що протягом найближчого часу будуть розсекречені матеріали ЦРУ, з яких світ зможе дізнатися, що після війни Мюллер «тренував таємну поліцію Чехословаччини», а у часи «холодної війни» – шпигунів ФБР. Тоді як же з роботою на Москву та смертю, що настала після зустрічі з офіцером у 1948 році? Ну, і нарешті, якщо Мюллер за часів роботи з радянською розвідкою з 1943 року ще якось зміг би заглядати свою провину перед радянським народом, то кому був потрібен Борман у 1945 році, коли доля нацистської Німеччини була вже вирішена? Боже збав будь-яку розвідку від таких «агентів»!

Коли читаєш таке, мимоволі згадуєш інші випадки аналогічного характеру, де автори давно і точно вже встановлені – німецькі спецслужби.

При вивченні їх архівів, які вони не встигли вивезти з оточеного в квітні 1945 року Берліна або «турботливо» залишені ними, співробітники «Смерш» знайшли нібито щоденник генерала Брусилова. З його змісту стало зрозуміло, що колишній генерал царської армії, який перейшов у 1920

році на службу в Червону Армію і помер у 1926 році, займаючи пост інспектора кавалерії, ще до Першої світової війни був завербований німецькою військовою розвідкою. Виконання такого компрометуючого документа було бездоганним: проведені графологічна і стилістична експертизи підтвердили авторство Брусилова. Рідні генерала також підтвердили ідентичність почерку і стилю. І, проте, навіть у ті часи, коли в органах держбезпеки мало кому вірили, було визнано, що щоденник Брусилова – не що інше, як чиста дезінформація. Підставою для такого висновку стало логічне міркування: хороший агент, який, як відомо, у роки Першої світової війни провів блискучу наступальну операцію в Галичині, яка увійшла до анналів військового мистецтва як Брусилівський прорив, у результаті якого німецько-австрійські війська втратили півтора мільйони солдатів і офіцерів.

До речі, у цих же «архівах» були також знайдені документи аналогічного характеру, спрямовані на компрометацію прославлених полководців Великої Вітчизняної війни – маршалів Говорова, Конєва, Рокосовського... Зарахувати до числа своїх шпигунів маршала Жукова німці, все ж таки, посоромилися – дуже одіозною фігурою він, напевно, видавався їм самим як агент. Про це, як відомо, писав і Юліан Семенов у романі «Наказано вижити», так що це, в жодному разі, не художня вигадка талановитого письменника, хоча, все ж таки, заперечимо йому – швидше за все, дезінформацію готувало не гестапо, як вказується в романі, а Абвер: адмірал Канаріс славився як великий знавець у таких справах.

У кінці 1994 року в США була опублікована книга якогось Пітера Гроуза «Шпигун-джентльмен. Життя Аллена Даллеса» (як же це її дотепер не видали в Москві або Мінську?). В одному з епізодів з життя колишнього директора ЦРУ розповідається про те, що в Пасхальну Неділю 1917 року Даллес, на той час стажер американського посольства в Швейцарії, відмовився зустрітися з якимсь російським іммігрантом, який просив про термінове побачення. Оскільки Даллес гадки не мав, що являє собою цей росіянин, він заявив: «Почекає до понеділка, нічого страшного». А у понеділок іммігрант вже був на півдорозі до Росії і звали його, як пізніше з'ясувалося, Володимир Ілліч Ульянов. В «Енциклопедії шпигунства» стверджується (автори – Норман Полмар і Томас Аллен), що Даллес, у дещо іншому варіанті, «неодноразово розповідав про той випадок своїм учням, наводячи його як приклад неприпустимості складання поспішних оцінок про людину». Якщо це просто анекдот, то бог з нею – цією історією. Бо якщо поставитися до неї серйозно, то, напевно, учні Даллеса навряд були настільки тупими, щоб прийняти подібну розповідь як достовірну. По-перше, будь-який думаючий читач зі сторони, а не учень метра шпигунства, одразу ж зміркував би, заглянувши в довідник, що у той час Даллесу було від народження трохи більше двадцяти весен (у такі-то роки язик не повертається назвати вік «двадцять років») і був він наймолодшим чином у посольстві. Невже

Ленін, по-перше, був настільки прозорливим, що роздивився в хлопцеві риси майбутнього директора поважної установи під назвою Центральне розвідувальне управління США і вирішив завербуватися в агенти американської розвідки? По-друге, лишається загадкою, чому Ленін вирішив не «доживати до понеділка», а терміново виїхати до Росії в запломбованому вагоні? Адже в зустрічі йому не було відмовлено, міг би і почекати. Або «вождь світового пролетаріату!» все ж таки роздивився в Даллесі майбутнього батька-засновника ЦРУ і тому не сподівався завербуватись або випросити у нього грошей на революцію. Можливо, навіть навів довідки про юного дипломата і передумав спілкуватися з ним. Швидше за все, родзинка цієї історії полягає в продовженні розпочатої ще в 20-х роках білоемігрантськими газетами кампанії на переконання світової громадськості у тому, що революція в Росії була зроблена з іноземною, точніше німецькою підтримкою, а сам Ленін був німецьким шпигуном. Так чи інакше, Ленін – безпринципна людина, якій було все одно, до кого завербуватися – не до німців, так до американців; у кого просити гроші – у тих або інших – адже гроші, як стверджував ще римський імператор Веспасіан, не пахнуть...

Взагалі слід зазначити, що ЦРУ не дуже турбує примітивізм деяких власних публікацій, оскільки вони не спрямовані на проникливого читача.

До недавнього часу мені імпонували британські розвідники, чії акції впливу у формі публікацій відрізнялися високою якістю виконання та ефективністю дії на громадську думку. Але останнім часом і вони почали розчаровувати. Можливо, їх зіпсувала «пані Успіх», яка була до них прихильна і подарувала їм валізи Мітрохіна, посилаючись на які вони, чомусь, стали використовувати їх зовсім по-американськи. Та й основний автор Крістофер Ендрю, що «озвучує» дезінформаційні матеріали МІ-6, став халтурити. Згоден, можна багато чого створити з посиланням на вкрадені архіваріусом ПГУ документи, але професор одного з найпрестижніших вузів світу (Кембрідж), допущений до архівів англійської розвідки, зобов'язаний працювати тонше, більш критично ставитися до того, що пропонується як сирій матеріал... Адже він не дарма є визнаним експертом з радянських і російських спецслужб – йому і карти в руки. І ось на прилавках книжкових магазинів багатьох західних країн з'явився фоліант Ендрю «Архів Мітрохіна» (невже і його переведуть і видадуть у нас?), де професор висловлює ті сенсаційні дані, з якими йому було дозволено працювати.

Знайомлячись з коротким викладом книги, дивуєшся – скільки ж у ній неточностей, а деколи і відвертої нісенітничі. Ну, історія «Казанови»-Саймондса, який, розповівши все, що йому відомо про корумпованих британських офіцерів, став виконувати делікатні завдання радянської розвідки, у тому числі і спокушання співробітниць західних посольств для «вивідання у них дипломатичних таємниць», не викликала захвату у співробітників МІ-6. Вони не повірили в його оповідання про підготовку до мис-

тецтва кохання двома красунями з КДБ, та ще й не в Москві, а в Болгарії, вставивши йому попередньо 12 золотих коронок (як це по-російськи – весь рот в золоті), щоб успішніше виконувати сексуальні завдання, за що він навіть удостоївся подяки голови КДБ Юрія Андропова. Не повірили тому, що навіть автор безсмертного барона Мюнхгаузена посинів би від заздрості.

Розбираючи «Італійське досьє» Мітрохіна, автор виділяє серед радянської агентури сенатора Армандо Косуту – одного з лідерів італійської компартії. Якщо Ендрю і не знав цього, то хоча б проконсультувався зі своїм другом Гордієвським. А останній, якщо був би порядною людиною, роз'яснив би професору, що ще до Другої світової війни радянським розвідникам категорично заборонялося вербувати навіть рядових членів зарубіжних компартій: порушників же в 30-х роках відкликали на батьківщину і розстрілювали. Пізніше покарання було не настільки суворим, але все-таки достатньо суворим, щоб відбити бажання в несумлінних співробітників здобувати результати, не докладаючи особливих зусиль. Що ж до викрадення і вбивства колишнього прем'єр-міністра Італії Альдо Моро, то вже всьому світу відомо, що така версія була винайдена в західних спецслужбах. Як могли виявитися такі матеріали в архіві Мітрохіна? Як стверджував Вінні-Пух, мед або є, або його немає. А меду-то і не було.

Зараз вже не секрет, що Міжнародний відділ ЦК КПРС надавав фінансову допомогу комуністичним партіям зарубіжних країн, і ця допомога передавалася, з урахуванням таємності, переважно через резидента розвідки. Але як такі матеріали могли опинитися в архіві Мітрохіна? «Не по Савці свитка!». Так він і гадки не мав про це, зате це могло бути відомо Гордієвському. Так навіщо потрібно було «звалювати» такі матеріали в архів ПГУ?

А як потрапили в «архів» дані про те, що радянські спецслужби замінували ледь не півсвіту? Навіть якщо це так, то матеріали з подібних питань ніяк не могли потрапити до архіву, тим більше, що міни, судячи з усього, все ще знаходяться на своїх місцях. Таке могли повідати західним спецслужбам тільки перебіжчики з числа співробітників відділу «В», «оспіваного» в книзі Джона Баррона «КДБ...», після того, як у них не залишилося засобів для прожитку і потрібно було якось заробляти собі на хліб.

Цікава історія про сумну долю білих козаків, яких «Смершу» за допомогою британського підполковника вдалося перепроводити в ГУЛАГ. Можливо, так воно і було, але від тих же перебіжчиків МІ-6 і професору Ендрю слід було б знати, що матеріали «Смерша» ніколи не знаходилися, та і не могли знаходитися в архіві ПГУ, а тому не могли стати надбанням Мітрохіна.

Матеріали про операції КДБ у період 1960–1980 рр., що мають відношення до, користуючись термінологією ЦРУ, таємних операцій радянської розвідки, також доволі цікаві.

В «архіві Мітрохіна» нібито є дані про розповсюдження за допомогою можливостей радянської розвідки чуток щодо причетності ЦРУ до замаху на президента Джона Кеннеді, хоча це прекрасно повідомляли практично

всі американські засоби масової інформації? Що ж до розповсюдження чуток про директора ФБР Гувера як про гомосексуаліста, так це категорично стверджували багато хто з співробітників ЦРУ і ФБР у власних публікаціях.

Відомості ж про полювання на танцівника Рудольфа Нурієва, що лишився на Заході і навіть замаху на нього з метою пошкодити йому ногу, швидше за все, виникли в його оточенні для «підвищення рейтингу». Таких матеріалів в архіві просто бути не може.

«Витончено» оформлена версія спроби шантажу колишнього канцлера ФРН Віллі Брандта обіцянкою оприлюднити його зв'язок з радянською розвідкою під час Другої світової війни. А чому спроба, а не просто шантаж? І чим цей шантаж закінчився – адже повинні ж бути і ці дані в «архіві Мітрохіна». «Качка» складена вельми незграбно і незрозуміло для чого. Чому, наприклад, колишній канцлер ФРН Конрад Аденауер міг відкрито пишатися тим, що в роки війни співпрацював з Управлінням стратегічних служб США, що не перешкодило йому користуватись глибокою пошаною німців? Або чому в «архівах Мітрохіна» немає матеріалів про те, що відомий всьому світові мільярдер Віктор Ротшильд співпрацював з радянською розвідкою. Напевно тому, що він цього і не приховував, бо це була загальна боротьба з фашистською чумою, куди кожна чесна людина вважала своїм обов'язком зробити посильний внесок.

Щоб винайти таку версію, як проведення пропагандистської кампанії в США силами і засобами радянської розвідки проти відомого громадського діяча пастора Мартіна Лютера Кінга, що проходив до того ж у матеріалах ПГУ як «дядько Том», потрібно володіти не лише великою фантазією, але й безмежним нахабством. Адже всьому світу відомо, що, як йшлося в одній з відповідей незабутнього «вірменського радіо», – все правильно, тільки навпаки! Труїли (а потім і вбили) пастиря його ж співвітчизники.

У книзі міститься ще немало подібних «перлів», у тому числі і матеріали про спробу радянської розвідки завербувати – кого б ви думали? Ні багато ні мало, а самого помічника президента США з питань національної безпеки, найпослідовнішого противника радянщини, професора Збігнева Бжезінського. Як колишній шпигун з великим стажем зарубіжної роботи, хотів би в зв'язку з цим нагадати відому приказку: «Нашому б теляті та вовка з'їсти».

Ну і вже, звичайно, в «архіві Мітрохіна» не могли не опинитися матеріали, що свідчать про те, що Папа Римський Іоанн Павло II був «постійною мішенню КДБ». Років двадцять тому це було улюбленою темою, яку на різні лади переспівували багато західних спецслужб. До питання про «замах» на Папу ми повернемося в черговому номері журналу. Але тільки незрозуміло одне: як же у паперах відставного архіваріуса не опинилося документів про підготовку замаху на президента Польщі Леха Валенсу в період його офіційного візиту до Ватикану? Напевно «були», але провідний «оповідач»

МІ-6 свідомо «опустив» ці дані, оскільки колишній електромонтер судноверфї нині не в честі: «Мавр зробив свою справу...»

Не сумніваюся, що, навіть випустивши опус в тисячу сторінок, Ендрю і МІ-6, яка стоїть за ним, не заспокояться на цьому. У їх розпорядженні не який-небудь учнівський зошит на 12 аркушів, а декілька валіз. Чи так вже багато, врешті-решт, знав Гордієвський, а створив же декан, посилаючись на нього, значну за обсягом книгу «КДБ. Історія зовнішньополітичних операцій від Леніна до Горбачова». Для солідності та більшої впевненості Ендрю взяв у співавтори Олега Гордієвського, хоча співучасть останнього прослідковується лише у створенні декількох небилиць, включаючи введення себе, коханого, у резиденти радянської розвідки у Великобританії, яким він в дійсності так і не став. Загалом, швидше за все, продовження триває або, як полюбляв повторювати незабутній Остап Бендер: «Засідання продовжується, панове присяжні-засідателі...»

Нехай пробачить мене читач за те, що доводиться баламутити. Але важко писати серйозно, коли пишеш про несерйозне.

Природно, що і радянські спецслужби не відставали від своїх західних колег. Очевидно, що авторство таких опусів, як «ЦРУ проти СРСР», «Спіраль зради Солженіцина», «Якщо зірвати маски», виходило з надр Луб'янки. Навіть у 1991 році за ініціативою голови КДБ СРСР В. Крючкова була зроблена спроба написати пропагандистську книгу від імені громадянина США Едварда Лі Ховарда, що отримав у 1986 році політпритулок в СРСР, за допомогою відомого радянського журналіста-міжнародника Леоніда Колосова (насправді – багаторічного співробітника радянської розвідки). Лише серпневі події не дозволили здійснити цей задум.

Не перестаєш дивуватися з того, що люди читають все це, читають жадібно, вірячи всьому, що написано, не замислюючись над тим, що їм, по суті, підсовується цілеспрямована «деза». І не тільки вірять самі, але і намагаються переконати в цьому інших, у тому числі і тих, хто сумнівається: раз надруковане – значить, правда! Раз у раз чуєш: «Як, ви не читали? Почитайте... ось, виявляється, як справа-то була. І все це від нас приховували» і т.д. На це якраз і розраховують ті, хто зацікавлений в тому, щоб люди читали і вірили. І процес йде, як передвіщав його ще в позаминулому столітті відомий наш сатирик: «Письменник пописує, читач почитує».

THE FILES

* * *

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ – ВЕЛИКА БРЕХНЯ НАШОГО ЧАСУ

(Сенченко М. Парламентаризм – велика брехня нашого часу // Персонал. – 2006. – №2)

Парламентський режим, втім, є ідеалом цивілізованих народів, хоча в його основу закладено психологічну хибну ідею, що багато людей, зібравшись разом, швидше дійдуть незалежного і мудрого вирішення, ніж велика їх кількість.

Густав Лебон. Психологія натовпу

СУТЬ ПАРЛАМЕНТАРИЗМУ. Демократія сучасного Заходу є супутницею лібералізму, який узагалі немислимий без неї. Саме вона становить той ґрунт, із якого виростає ця чума. Її найбрудніший зовнішній вияв – парламентаризм.

Ідея, яка полягає в тому, що будь-яка влада належить народу і має підґрунтя у волі народній, усталена з кінця XVIII століття, стала підвалиною парламентаризму. У праці «Велика брехня нашого часу» К.П.Победоносцев (1827–1907 рр.) пише, що з часів французької революції «впливає теорія парламентаризму, яка й досі вводить в оману безліч так званої інтелігенції та проникла, на лихо, у російські безумні голови. Вона продовжує триматися в умах із зятятістю вузького фанатизму, хоча брехня її з кожним днем викривається все виразніше перед цілим світом».

Це написано сто років тому. Проте сьогодні ми бачимо, що парламентаризм широко впроваджується на постсоціалістичному просторі та видається за єдино правильне вирішення державного устрою в умовах ліберальної демократії та ринкової економіки.

У чому ж полягає суть теорії парламентаризму?

Коротко К.П.Победоносцев так характеризує парламентаризм: «Вважається, що весь народ на народних зібраннях творить свої закони, обирає посадових осіб, отже, виявляє безпосередньо свою волю та пускає її в хід».

Але ж на практиці парламентаризм, із яким ми зіткнулися та який скрізь і всюди проходить дещо інакше, позначений безвихіддю. Навіть у країнах із давніми демократичними традиціями і класичним парламентаризмом вибори зовсім не виявляють волю виборців. Народні депутати не обтяжують себе узгодженням з поглядами і думками виборців, керуються власними розрахунками. Вони приходять до влади і полишають її не з народної волі, а тому, що їх ставить до влади чи усуває від неї могутній особистий вплив або вплив сильної партії. Вони розпоряджаються всіма силами й надбанням нації на свій розсуд, роздають пільги й милості та утримують безліч безділних людей за рахунок народного бюджету.

«До того ж вони не бояться ніякого осуду, – пише К.П.Побєдоносцев, – особливо якщо мають більшість у парламенті, яку підтримують роздаванням благодіянь та щедрою трапезою (за рахунок держави). Насправді міністри так само безвідповідальні, як і народні представники. Помилки, зловживання, довільні дії – щоденне явище в міністерському управлінні, та чи часто ми чуємо про серйозну відповідальність міністра? Хіба, може, раз на п'ятдесят років доводиться чути, що міністр стоїть перед судом, і найчастіше результат суду, порівняно з галасом урочистого судочинства, виявляється мізерним».

Наскільки точно відповідають ці слова реаліям нашого життя? Складається враження, що автор пише про сьогоднішню Україну. «Якби знадобилося справжнє визначення парламенту, слід було б сказати, що парламент є установою для задоволення особистого честолюбства і марнославства та особистих інтересів представників. Установа ця – не останній доказ самоомани розуму людського».

Далі йде детальніша характеристика парламентаризму й демократії: «На фронтоні парламентської будівлі красується напис: «Все для загального добра». Але це найбрехливіша формула. Все тут розраховане на служіння самому я. І комедія виборів досі продовжує обманювати людство. Жалюгідне людство!.. Вибір має падати на розумного і здібного, а натомість падає на того, хто нахабніше сунеться вперед... цьому сприяє безліч легковажних, байдужих чи умовлених виборців... Складність політичних питань вимагає надзвичайного напруження сил найздібніших і найдосвідченіших державних мужів... і рішення мас у таких питаннях можуть бути лише руйнівними для держави... саме нездорова частина населення мало-помалу долучається до цієї гри і нею розбещується, бо головним її мотивом є прагнення влади і наживи».

Коментарі зайві.

Що насамперед впадає у вічі при розгляді парламентаризму, то це повна відсутність особистої відповідальності народних депутатів. Парламент ухваляє щось, наслідки чого можуть виявитися фатальними для долі України. То й що? Ніхто за це не відповідає, нікого не можна притягти до відповідальності. Хіба, справді, можна вважати відповідальністю те, що після якогось краху уряд, винний у цьому, змушений буде піти? Або – що певна коаліція партій розпадається і створюється нова коаліція? Або – що розпускається парламент?

До того ж так зменшується масштаб цих швидкозмінних «державних мужів», що врешті-решт на поверхні лишився тільки тип парламентського інтригана, уся державна мудрість якого вимірюється лише його здатністю склеїти ту чи іншу коаліцію (тобто здатністю до дрібного політичного гендлярства), яка тепер одна може стати базою для практичної роботи цих, так би мовити, народних представників.

Та хіба взагалі хистка більшість людей може бути відповідальною за будь-що? Хіба не зрозуміло, що сама ідея відповідальності пов'язана з конкретною особою? Та й чи можна зробити відповідальним практичного керівника уряду за дії, спричинені і здійснені винятково внаслідок бажання чи уподобання безлічі людей, які ухвалили шкідливі для держави закони?

Адже всі ми знаємо, що завданням керівного державного діяча нашого часу вважається не стільки творче мислення та наявність творчого плану, скільки вміння популяризувати свої ідеї перед депутатським натовпом і виканючити їхню милостиву згоду на виконання його планів.

Хіба взагалі можна підходити до державного діяча з критерієм, що він обов'язково має однаково володіти як мистецтвом переконувати маси, так і здатністю мудро вирішувати державні питання?

Узагалі чи хтось коли-небудь бачив, щоб натовп зрозумів велику ідею раніше, аніж практичний її успіх почав говорити сам за себе? Та хіба будь-яка геніальна ідея в нашому світі не є наочним протестом проти відсталості мас?

То що ж робити державному діячеві, якому не вдалося навіть неабиякими лестощами завоювати прихильність натовпу? Що йому лишається – купити цю прихильність? Чи через дурість своїх співгромадян відмовитися від того, що він вважає життєво необхідним? Чи він має піти? Чи, попри все, лишитися?

Людина з характером у такому разі постає перед нерозв'язним конфліктом між необхідним, на її думку, і звичайною пристойністю або, краще сказати, звичайною чесністю. Де тут пролягає межа між обов'язком, покладеним на тебе суспільством, і обов'язком, покладеним на тебе власною честю? Адже кожному дійсно талановитому міністру доводиться рішуче боротися з усіма спробами принизити його до ролі звичайного політикана.

І навпаки, хіба не зрозуміло, що якраз політикани за таких обставин відчуватиме себе покликаним «робити» політику саме тому, що врешті-решт відповідальним є не він, а якась невловима купка людей?

Хіба не зрозуміло, що парламентарний принцип більшості неминуче підриває саму ідею талановитого керівника? Невже справді знайдуться люди, які повірять, що в цьому світі прогрес базується не на інтелекті окремих індивідів, а розумі більшості?

Чи, може, хтось сподівається, що в майбутньому ми зможемо обійтися без цієї основної передумови людської культури? Хіба не зрозуміло, що навпаки, саме зараз ця передумова потрібніша, ніж будь-коли.

Парламентарний принцип вирішення питань за більшістю голосів знищує авторитет особистості, а на її місце ставить кількість, закладену в тому чи іншому натовпі. Цим парламентаризм грішить проти основної ідеї аристократизму в природі, причому, звісно, аристократизм зовсім не обов'язково має уособлюватися сучасною змиршавілою верхівкою.

За суттю парламентської функції, народний депутат має відмовитися від особистих інтересів, щоб бути уособленням волевиявлення виборців. А насправді виборці самою дією обрання відмовляються від усіх своїх прав на користь обраного представника. Перед виборами кандидат у депутати у своїх промовах і програмі твердить про загальне добро, що він не що інше, як слуга і благодійник народу, про себе не дбає, забуде про себе і свої інтереси заради інтересів народу, своїх виборців.

Однак це лише слова. І щойно кандидат у депутати стає народним депутатом, не він працюватиме на суспільство, а суспільство стане знаряддям досягнення його мети. І ось така комедія виборів досі вводить в оману людство, у той самий час викликаючи до появи установу, що увінчує державну будівлю!

Той, хто за своєю природою здатен до безкорисливого служіння загальному добру в усвідомленні обов'язку, ніколи не запобігатиме перед кимсь, ласки чи голосів заради, не співатиме собі хвалу на виборних зібраннях, нанизуючи голосні та заяложені фрази. Така людина розкриває себе й свої сили у своєму робочому кутку або у тісному колі однодумців, але не шукатиме популярності на галасливому базарі. Коли такі люди йдуть у людський натовп, то не для того, щоб підлабузнюватися, лестячи вульгарним смакам та інстинктам, а заради викриття людських пороків і облудних звичаїв.

Кожен учасник виборів добре знає, що це мистецтво, яке, подібно до воєнного, має свою стратегію і тактику. Організуються зібрання, проголошуються промови. Слова, слова, нічого, крім слів, на цих зібраннях. Натовп слухає лише того, хто голосніше кричить та вправніше підладжується до популярних у масах понять і вподобань.

У день остаточного вибору тільки одиниці віддадуть свої голоси свідомо. Більшість віддає свій голос у стадний спосіб: за кандидатів, виставлених партією чи блоком.

Сучасний виборець, змушений читати майже винятково газети і переглядати програми телебачення, не може навіть уявити собі спустошливі наслідки цієї влади парламентаризму. Хіба що лише самостійні міркування та спостереження допоможуть йому зрозуміти суть того, що відбувається. Передусім, те, що парламентаризм спричинив надзвичайний наплив найжалюгідніших фігур, присутністю яких відзначається сучасне політичне життя. Справжній політичний керівник намагається відійти щонайдалі від такої політичної діяльності, яка в основному полягає не у творчій праці, а в інтригах і фальшуванні, аби завоювати більшість. А убогих духом саме це і приваблюватиме.

Що дрібніший такий духовний карлик і політичний торгаш, то яснішим є для нього самого його убожество, і тим більше він цінуватиме систему, яка зовсім не вимагає від нього ані геніальності, ані сили велетня, і цінує взагалі хитрість сільського старости вище, аніж мудрість Сократа. До того ж та-

кому типові аж ніяк не доведеться мучитися питанням відповідальності. Це його турбує так мало тому, що він наперед точно знає, що, незалежно від результату його «державного» партацтва, кінець кар'єри буде однаковим: одного чудового дня йому все одно доведеться поступитися місцем такому самому «могутньому» розуму, як і він.

Для зібрання подібних «народних представників» завжди велика втіха бачити керівником людину, розумові здібності якої – на тому самому рівні, що і їхні власні. Лише в цьому разі кожен із цих панів може дозволити собі дешеву радість час від часу показати, що й він не в тім'я битий. А головне, тоді кожен із них може думати: якщо очолювати нас може будь-який депутат, то чому не я, чим Степан гірший за Івана?

Ця демократична традиція найбільше відповідає ганебному явищу наших днів, а саме: відчайдушному боягузтву більшості наших так званих «керівників». Та й справді, яке щастя для подібних людей під час прийняття серйозних рішень мати можливість сховатися за спину так званої більшості.

Дійсно, погляньте на такого політичного злодюжку, як він у поті чола «працює», щоб у кожному конкретному випадку «нашкребти» більшість для порятунку від будь-якої відповідальності. Саме ця обставина, звичайно, відвертає кожного політика, який хоч трохи поважає себе, і взагалі мужню людину від такої діяльності. А будь-який нікчема з радістю вчинить саме так. На нашу думку, зрозуміло: хто не хоче особисто відповідати за свої дії, хто шукає для себе прикриття, той лякливий негідник. Ну, а якщо керівників нації вербують із таких нещасних боягузів, то рано чи пізно за це доведеться дорого розплачуватися. Справа доходить до того, що нам не вистачає мужності ухвалити хоч якусь рішучу дію, і ми воліємо скоріше змиритися з будь-якою ганьбою та безчестям, аніж віднайти у собі снагу для потрібної ухвали. Адже немає вже нікого, хто був би готовий себе особисто, свою голову віддати заради здійснення рішучого кроку.

Бо єдине треба пам'ятати і не забути: більшість і тут ніколи не може замінити собою одного. Більшість завжди репрезентує не лише дурість, а й боягузтво. Зберіть разом сто дурнів і ви аж ніяк не отримаєте одного розумного. Зберіть разом сто боягузів і ви ніяк не отримаєте у підсумку героїчного рішення.

Але зі зменшенням відповідальності окремого керівника збільшується кількість тих, хто, не маючи бодай найменших даних, відчуває себе покликаним віддати в розпорядження народу свої «безсмертні» таланти. Багатьом із них просто несила чекати, коли нарешті черга дійде до них. Вони стають у чергу в довгому хвості й тоскно споглядають, як повільно наближається їхня доля. Вони радіють кожній зміні осіб у тому відомстві, куди хочуть потрапити. Вони вдячні кожному скандалу, який може виштовхнути з черги поперед них хоч кількох конкурентів. Якщо той чи інший щасливець із тих, хто раніше потрапив на тепленьке місце, не хоче так швидко звільнити йо-

го, інші вважають це порушенням священних традицій і загальної солідарності. Тоді вони починають сердитися і невтомно боротимуться навіть найбезсоромнішими засобами, доки не проженуть конкурента з тепленького місця, яке тепер має дістатися іншому. Повалений божок вже не так скоро потрапить на те саме місце. Коли цю фігуру зняли з посади, їй доведеться знову стати у чергу в довгому хвості, якщо тільки там не здійметься такий галас і сварка, що завадять їй знову зайняти чергу.

Наслідком усього цього є страхотливо швидка зміна осіб на найважливіших державних посадах, що завжди погано, а іноді просто катастрофічно. Найчастіше виявляється, що не лише дурень і нездара стає жертвою таких звичаїв, а саме здібна людина, якщо тільки доля взагалі дає можливість здібній людині потрапити на керівну посаду. Проти здібного керівника відразу виникає спільний фронт, адже він вийшов не з «наших» рядів. Дрібні людіці принципово хочуть бути лише у своїй власній компанії. Вони вважають спільним ворогом кожного, хто має голову, хто здатен серед нулів грати роль одиниці. У цій царині інстинкт самозбереження у них особливо загострений.

Наслідком усього цього є неминуче розумове збіднення керівних прошарків. Який наслідок із цього маємо для нації та держави – розуміє кожен, якщо тільки він сам не належить до цього ґатунку «вождів». Тепер ми всі можемо уявити, що чекає нашу бідну країну після недавньої зміни уряду й очікуваної зміни керівників обласного та інших рівнів.

Читач може зазначити, що наші міркування не можуть бути аргументами проти парламентаризму, який існує практично в багатьох країнах із «розвинутою демократією». Проте послухаймо, що кажуть про парламентаризм учені, мислителі й державні діячі різних країн.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ – БЛАГО ЧИ ЗЛО? Над недоліками демократії почали задумуватися давно і скрізь. Так, сербський мислитель кінця ХІХ століття Коста Станович писав: «Демократія, парламентаризм, громадські свободи, прогрес, культура та інші поняття, що складають основу політичного словника... (лише) – суть слова і вирази... будучи «загальноновизнаними», покликані приховати суворі їхні (можновладців) дії та вчинки».

Політолог А. Гарригу в своїй книжці «Голосування і чеснота. Як французи стали виборцями» починає дослідження з 1848 року, тобто з того давнього часу, коли почалося впровадження сучасних демократичних інститутів. Він пише: «... «Вільні вибори» – це балаканина. Потрібна ... велика доза сліпоти, щоб однозначно вихвалити встановлення «вільних» виборів та вищі форми участі в них, як яскравий доказ спокусливості демократії... Уся виборча система – це суцільна фальсифікація, шахрайство з виборчими бюлетенями, списками виборців, підрахунком голосів тощо».

І там само: «Виборча демократія, виборно-представницька система в її послідовному розвитку доходить до самозаперечення» [1].

Самозаперечення системи очевидне, це так, але самознищення неугодної форми правління – проблематичне, як і ненасильницьке усунення парламентаризму з людського суспільства...

ДАМО СЛОВО ГРОБАРЯМ ДЕМОКРАТІЇ. ...Головний фашист Італії Б. Муссоліні дає цілком заслужену оцінку демократії: «...З 1876 року Італією керує згряя адвокатів, яка прислугується тій чи іншій групі спекулянтів. Це – фахівці парламентської політики. Вони не спираються на жоден клас суспільства... Ця згряя позбавлена честі й обдарована лише ницим хистом використовувати народні інстинкти за допомогою хитрощів, брехні, а також спеціального мистецтва, яке називається демагогією. Це дозволяє їй триматися при владі» [2].

Свого почуття відрази до парламентаризму й демократії не приховував і Бісмарк: «...Наклепницької несумлінності... упертої й злостивої навмисності, з якою вона (парламентська опозиція) ігнорує всі докази... для якої найсолідніші аргументи нічого не варті порівняно з банальними, пихатими фразами, в які убирається політика рейнських комівояжерів, що торгують вином». Державник Бісмарк замолоду сповідував ідеї демократії, однак досвід державного служіння змінив його переконання кардинально.

Наведені вище висловлювання – це переконання людей, які були практиками. Проте й такі теоретики, як Дж. М. Кейнс, А. Дж. Тойнбі, Ф. Шпенглер, у своїх працях «науково» виклали згубну суть демократії. На майбутньому цієї форми організації влади, на всій західній демократії вони (ніби) ставлять хрест. І якщо вона ще існує, то лише завдяки насильству і пропаганді.

Підсумуємо судження про демократію думкою автора праці «Занепад Європи» Ф. Шпенглера: «Демократія – це абсолютно нежиттєздатна химера, що не лише не має ніяких шансів на виживання, а й просто не заслуговує на це. Бо корупція політичних партій, маніпулювання суспільною свідомістю і перетворення парламентських виборів на таку собі комедію складає невід’ємну рису демократії».

Один із кращих мислителів сучасної Росії С. Г. Кара-Мурза сформулював свою оцінку так: «...Демократія є холодною громадянською війною багатих проти бідних, яку веде держава». Демократія – це «...буд-міраж». Взагалі до якоїсь міри це стає навіть цікавим. Система, не здатна забезпечити мінімальні умови політичної організації суспільства, водночас виявляється настільки живучою. Більше того, демократія, як дружина Цезаря, поза підозрами, поза всілякою критикою, поза всякими сумнівами: найбездоганніша система – і край!»...

ОБВИНУВАЛЬНИЙ МАТЕРІАЛ. ...Інститут парламентаризму, як ми вже показали, виконує функції розвалу держави і грабування народу. При цьому вони можуть виявлятися двояко.

За наявності сильної національної влади або хоча б такої, що скромно виявляла б інтереси держави, діяльність парламенту чітко простежується як

антидержавна. Усе зводиться до розхитування державної основи, деморалізації владних структур, створення в країні хаосу й недовіри до влади.

«Із Сейму на країну розливаються хвилі бруду і моральної гнилі, – пише біограф Ю. Пілсудського Владислав Побуг-Малиновський. – Депутати, трактуючи своє обрання не як обов'язок сумлінно й самовіддано працювати для блага держави, а як плацдарм для розвитку своєї партії або, ще гірше, для складання капіталу й особистої кар'єри, створювали справжню кліку, що, ніби величезний гидкий павук, обплітала своєю павутиною всю країну.

У державних органах завжди було повно «нахаб із Сейму», які з'являлися сюди з категоричними вимогами вирішити їхні особисті питання або з наполяганнями, порадами, вказівками відповідно до партійних інтересів і спрямувань... Водночас намагалися зберегти близькі й сердечні стосунки з виборцями; у результаті наростала хвиля корупції, натовпи пройдисвітів, спекулянтів заволодівали державним апаратом і його установами. Усе ширше зростали афери та зловживання».

А коли в країні встановлюється повністю чи антидержавна, чи антинародна влада, парламент робиться слухняним, безвладним, створює видимість корисної діяльності, але, по суті, благословляє грабування народу.

Про це дуже точно написано в «Підручнику з бойової підготовки армії США» за 1928 рік, де сказано, що демократія «спричиняє демагогію, розпущеність, хвилювання, незадоволення, анархію... Демократією фактично керують демагоги... Коли олігархи беруть курс на те, щоб керувати самим, без посередників, вони наймають демагогів для створення анархії».

За допомогою парламенту фальсифікується суть демократії. Від демократії – влади народу – лишається тільки почуття безпросвітності, народу надається право на сподівання, нездійсненне сподівання. Інститут парламентаризму, передусім, породжує почуття апатії, лише у незначній активній частині народу – почуття заперечення і протесту. Тоді може з'явитися особистість, щоб урятувати державу від занепаду, відстояти честь народу, зберегти його моральне здоров'я.

Отже, **обвинувачення перше:** Демократизм як такий узурпував владу народу, від його імені встановив режим, що ніскільки не відповідає інтересам самого народу. Насаджуваний повсюдно режим демократії встановлює владу дуже вузького кола осіб. Ніколи й ніде ця форма організації влади не відповідає інтересам нації та державності. Пропаганда демократичного режиму як єдиної можливої та справедливої форми організації суспільства – чистої води брехня. Підтримання хибного уявлення про неї є містифікацією.

Обвинувачення друге: Широкомасштабний антинародний та антидержавний, навіть антицивілізаційний прояв демократії провокує пошук альтернативних форм суспільного устрою. Виникнення в результаті цього диктаторських режимів (по суті необхідних) призводить до появи у деяких із

них мілітаристських спрямувань і в остаточному підсумку війни. Без перебільшення, демократія – це «баба-повитуха» негативного напрямку ходу історії.

За такі «заслуги» демократії в сприянні світовим катаклізмам вона справедливо може називатися учасником або, як мінімум, підбурювачем та ініціатором утворення агресивних режимів і світової війни.

Повоєнна карта Європи зарясніла країнами з «демократичними» режимами так щедро, як раніше «фашистськими» й диктаторськими. Знак державного ладу змінився на протилежний. Цікаво, як же змінилася за цей час сама демократія?

Що змінилося в реальному житті народів?

Почнемо аналіз із Німеччини.

Парламентська система ФРН вважається взірцевою в Європі. Вважається, але чи є ефективною? Виявити незадоволення мало хто наслідуються. Співголова партії зелених Карин Келлі відгукується про парламент як про базар, де можна вдосталь, але без будь-якої користі, займатися балаканиною. «Парламентаризм для нас – щось на зразок базарного майдану, де ми можемо говорити...» (Інтерв'ю журналу «Штерн»). Йозеф Фішер (глава МЗС і віце-канцлер) висловлюється про той час ясніше: «Я ніколи не заперечував, що упродовж 10 років бажав шляхом насильства повалити конституційний порядок у нашій країні». На цих лозунгах Фішер дістався до влади й тепер його незадоволення в минулому.

Лідер націонал-демократичної партії (НДП) Удо Фойгт відверто погрожує «мотузкою» всім політикам при владі». У своїй партійній газеті «Дойче штімме» («Німецький голос») він обіцяє «...під дулом пістолета вигнати з Німеччини весь іноземний набрід», до якого, певна річ, належать і євреї. Його партія уславилася «...нестримною... антисемітською пропагандою», за нею значаться «...підпали синагог та опоганення єврейських кладовищ».

Інакше кажучи, все повторюється, все, як у «до-фашистській» Німеччині. Тільки раніше подібні прояви почуттів кваліфікувалися лише як антисемітизм, тепер діапазон назвиськ набагато ширший – расизм, неофашизм, шовінізм.

Нині будь-яке, навіть емоційне висловлення проти «демократії» кваліфікується як фашизм. Між тим незадоволення демократією стає явним, навіть неприхованим.

Не дуже відрізняються справи і в іншій колишній фашистській країні – Італії. Наш чотирнадцятирічний життєвий досвід в умовах демократії, вважаю, допоможе зрозуміти концепції італійських бунтарів. (Нам завжди їх зображали тільки неофашистами). У програмі «Національного фронту» (1967 р.), що її написав князь Боргезе, читаємо: «Ми патріоти, ми борці. Ми лише проти цього уряду, проти цього типу парламентської демократії. Ми боремося за сильне керівництво. Немає свободи в країні, де закони

не поважають, а в Італії вже двадцять років уряду не вдається домогтися поваги до законів».

Ось уже й профспілково-підприємницькі організації слідом за партіями змушені висловлюватися в унісон з думкою народу. Один із керівників, Ферручо Гамбаротта, озвучив народну думку: «Парламентську систему створено не для італійців. Необхідна надпартійна організація, коаліція, що охоплює всіх... хто зберігає безмежну віру в ідею порядку».

Безлад народу не подобається! Ніде!

Досвід минулої історії є забутий навмисно. Проте, усвідомлюючи, що така форма організації суспільства антинародна, ті, хто гріє руки на «демократії», продовжують демагогічну політику в її пропаганді. Ставиться мета: домогтися у зомбованих неусвідомленого прийняття повної переваги «демократії» над усіма іншими формами організації державного ладу.

Усвідомлена політика насильного нав'язування ворожої людству форми правління є (за термінологією Нюрнберзького трибуналу) злочином проти миру, злочином проти людства. Це **третє обвинувачення демократії**.

У справедливості його ще раз переконаємося, коли розглянемо військові злочини демократії.

ПАРЛАМЕНТАРИЗМ, ДЕМОКРАТІЯ, ЕКСТРЕМІЗМ... Починається активна передвиборна кампанія, в якій кожна партія та її лідери обіцяють зробити те, що ще не вдавалося зробити нікому, ніде і ніколи. Дайте тільки їм владу, і політичні шоумени перетворяться на політичних геніїв, яким судитиметься осоромити тисячолітню історію.

Ні, я не обмовився, саме тисячолітню. У 29 році до нашої ери Октавіан, майбутній імператор Август, радився зі своїми близькими друзями (Гай Меценат і Марк Агриппа), чи встановити йому диктатуру особистої влади, чи надати владні повноваження Сенату. Агриппа був за республіку, Меценат – за одноосібну владу.

«Можливість і робити, і говорити все, що лише хто побажає – це джерело загального щастя, якщо маєш справу з розважливими людьми, але це призводить до нещастя, якщо маєш справу з нерозумними... Тому я вважаю необхідним, щоб ти не помилявся, звертаючи увагу на красиві слова, але, зваживши справжній стан речей, по суті поклав би край зухвалим витівкам натовпу і взяв управління державою в свої руки спільно з іншими достойними людьми».

Отже, одним не вистачило двох тисячоліть, щоб зрозуміти порочність «демократичної» влади, іншим, тобто нам з вами – Громадянам України, – виявилися достатніми й чотирнадцять років.

Щоправда, не ми одні такі розумні, – усвідомлює це «не гірше від нас» і Захід. Раніше йому доволі легко вдавалося приборкувати противників демократії, навішуючи їм ярлики – фашисти, нацисти, неофашисти, націоналіс-

ти, радикали тощо. Сьогодні націоналізм, який протестує проти інтернаціонального пограбування своєї країни, входить у серйозну суперечність із демократією, що в останньої викликає неспокій. Цьому явищу дано чергове прізвисько – «екстремізм».

Охоронці демократії – США – почали кампанію на випередження. У Відні 28–29 червня 2002 року вони організували конгрес на тему «Екстремізм і демократія». Основна нота, що звучала на збіговищі у Відні (були присутніми 14 країн), – чергова криза демократії та «як з нею боротися»...

...Перефразовуючи Черчилля, стверджуємо: з усіх форм влади з усіма їхніми прорахунками і недоліками огиднішої й злочиннішої, ніж «демократія», ми не знаємо.

Наших «демократів» попереджали: за холодну громадянську війну проти українського народу доведеться відповідати.

І насамкінець запитаємо: що таке парламентська партія?

За теорією, це союз людей, що однаково думають і поєднують свої сили для здійснення своїх переконань у законодавстві та в спрямуванні державного життя. Але такими бувають хіба що дрібні гуртки: велика, значна партія створюється лише під впливом особистого честолюбства, групуючись навколо однієї панівної особи. Таким чином, найталановитіші люди підкоряються охоче, з радістю складаючи в чужі руки спрямованість своїх дій та моральну відповідальність. Вони ніби інстинктивно «шукають вождя» і стають його слухняним знаряддям, зберігаючи впевненість, що він веде їх до перемоги. А нерідко – до здобичі.

Усі прилюдні засідання парламенту є не що інше, як вистава для публіки. Мало яка промова впливає на рішення у важливій справі. Промови є засобами підвищення популярності, зростання кар'єри та зрідка визначають підбір голосів. Якою має бути більшість, вирішується поза засіданням.

Жоден із цих народних представників ніколи добровільно не визнає правоту іншого, ніколи не віддасть свої сили на боротьбу за справу, яку захищає його колега. Ні, ніколи він цього не зробить, за тим єдиним винятком, коли йому здається, що, здійснивши такий поворот, він краще забезпечить свій мандат у парламенті наступного скликання. А якщо всі соціологи кажуть, що найближчі вибори принесуть перемогу іншій партії, «стовпи» колишньої партії, що прикрашали її досі, мужньо перебіжать в інший табір, тобто табір тієї партії чи того напрямку, який, за їхніми розрахунками, має завоювати вигідну позицію. Здійснюючи цей поворот, ці безпринципні «народні обранці», звісно, не поскупляться на безліч фраз «морального» змісту. Зазвичай так і відбувається: коли народ відвертається від якоїсь партії настільки рішуче, що кожному зрозуміло, яка нищівна поразка чекає на цю партію, тоді починається велика втеча. Це парламентські пацюки полишають партійний корабель.

Втеча ця випливає не з велінь совісті, вона відбувається не з доброї волі, ні, це просто результат тієї «далекоглядності», що дозволяє такому парла-

ментському клопу вчасно залишити місце, яке стало ненадійним, та всістися в теплішій постелі іншої партії.

Такий образ великої політичної брехні, панівної в наш час. Така, по суті, ця установа, що її виставляють метою та вінцем державного устрою. Боляче й гірко думати, що на нашій землі, де відбулося зародження державності, були та є люди, що мріють про процвітання цієї брехні у нас. Наші професори та політологи з ученими ступенями проповідують парламентаризм як державний ідеал, а газети пишуть про нього на перших сторінках.

Але народ стогне під гнітом цієї величезної репресивної машини й розпізнає в ній приховану брехню...

Частина II

ПОЛІТИЧНА РОЗВІДКА

Розділ 3. ПРИРОДА, ПРИНЦИПИ ТА СТРУКТУРА ПОЛІТИЧНОЇ РОЗВІДКИ. РОЗВІДУВАЛЬНІ СЛУЖБИ КРАЇН СВІТУ

Поняття «розвідка» у слов'янських мовах пов'язано із термінами «відати», «розвідати», «довідатися», отримати «відомості», тобто інформацію, знання. У західноєвропейських країнах поняття «інформація», «знання», «розум» охоплюється терміном «intelligence», який входить до складу назв більшості розвідувальних служб. У побутовому розумінні поняття «розвідка» має на увазі таємне обстеження та збирання даних. Доданням префікса «контр» («контра» від латинського «contra» – означає «проти») до слова «розвідка» створюється інший термін – «контррозвідка», тобто протидія розвідці.

У первісному суспільстві розвідувальна діяльність не передбачала створення спеціальних інституцій і, в цілому, була пов'язана із збиранням відомостей про місця можливого розташування племені: зручне та безпечне розміщення, здатність прогнотуватися мисливством, рибальством, збиранням рослинних продуктів тощо. Як пише Б. Кухта, «розвідка – це мистецтво, добування, опрацювання інформації різного роду» [14, с. 331]. На думку Г. Почепцова, «під розвідкою ми розуміємо збирання інформації, оцінку її вірогідності та об'єднання окремих фактів в аналітичну картину» [17, с. 559]. Із часом розвідка набула складної структури, тепер, крім специфічної діяльності, під цим терміном розуміють також сукупність відповідних організаційних утворень, кадрове та теоретичне забезпечення їх функціонування.

Досить цікавим та дещо метафоричними є характеристики розвідки, запропоновані А. Івахіним та П. Пригуновим, які відзначають таке:

- Для того щоб бути по-справжньому ефективною, розвідка повинна все знати. Їй недостатньо загальних даних. Розвідка найдотошніша з усіх професій. Вона приносить все на вітар одного божества – інформації, і будь-які людські стосунки – родинні, дружні, любовні – для неї лише канали для добування жертв цьому божеству.
- Розвідка – це не мерзота і не злочинна діяльність, а свого роду мистецтво.
- Заповідь сучасної політичної розвідки: «Жертвуючи мінімумом, досягати максимуму».

- Розвідка повинна уважно слідкувати за всіма діями противників на міжнародній арені. При цьому джерела інформації слід шукати не тільки на місці, а й на території країни противника. Нейтральні країни – це території, де повинна розташовуватися центральна частина розвідувальної мережі, що обслуговує територію вірогідного противника.
- У розвідці майже немає жодних гарантій. Вважається, що в розвідці доза недовіри не заважає.
- У розвідці мають вагу не фантазії, а аналіз фактів.
- У розвідці, як і в будь-якій іншій діяльності, поспішні висновки інколи призводять до страшної плутанини.
- Збір інформації не є єдиною метою розвідки. Обов'язковим компонентом її діяльності є прогнозування.
- Розвідка завжди оточена ореолом таємничості, який значно полегшує її роботу, але ніколи не відповідає ні дійсному змісту, ні характеру цієї роботи. Такий нерідко штучно підтриманий ореол може стати небезпечним, якщо колись виявиться, що, окрім води, у котлі нічого не вариться [8, с. 441–450].

Загалом сучасна розвідка найчастіше поділяється на політичну, військову, економічну та науково-технічну. **Якісною відмінністю політичної розвідки є її спрямованість на політичні системи (їхні структурні елементи) та політичні процеси.** У літературі досить поширена думка, що розвідка – це лише державний інститут і займаються нею тільки спецслужби однієї держави по відношенню до іншої [14, с. 331]. Таке твердження, за сутністю, неповністю віддзеркалює дійсність, бо виникають питання: хіба насправді лише державний інститут займається розвідкою? Хіба розвідка стосується лише інших політичних систем? Цього недоліку, позбавлена точка зору В. Землянова, який називає **розвідкою діяльність суб'єктів, що застосовують спеціальні засоби і методи з метою одержання інформації про задуми, плани і заходи супротивника (іноземних держав, конкурентів), які потенційно або реально загрожують безпеці об'єктів захисту (держави, організації, фірми)** [7, с. 21–22]. Дійсно, іноземними політичними системами та суб'єктами міжнародних відносин займається переважно так звана «зовнішня» розвідка, яку здійснює спеціальна державна служба, але крім неї цим займаються інші суб'єкти. У той же час політична розвідка має і внутрішній вектор. На думку А. Кузьменка, розвідувальна (а також контррозвідувальна) діяльність перетворилася в особливий тип організації політичної практики, тобто приховану, таємну, конспіративну політичну діяльність, яку здійснюють спецслужби та інші державні і неурядові організації [9]. Отже, підсумовуючи, визначаємо, що **політична розвідка – це здобуття й опрацювання державними і недержавними структурами інформації про свою та інші політичні системи, а також таємний вплив на процеси, які в них відбуваються.** Відповідно **об'єктом політичної розвідки є усе суспільство, і, у першу чергу, сфера регулювання його життєдіяльності, реалізації**

суспільно значущих інтересів та ціннісних позицій. **Предметом політичної розвідки** виступає інформація про політичне, соціально-економічне, моральне становище і військовий потенціал, політичне життя (реальний ступінь підтримки населенням курсу керівництва країни; розподіл влади між її гілками та ефективність їх функціонування, особливо, – виконавчої; ієрархія та взаємодія угруповань правлячої еліти, рівень централізації та децентралізації управління в державі; діяльність громадських об'єднань; становище та орієнтації опозиційних елементів; загрози конституційному ладу та стабільності в країні; терористична та інші загрози керівництву та населенню; факти зовнішнього впливу і тому подібне), пошукове та нормативне прогнозування майбутнього країни, об'єктивні та суб'єктивні перешкоди її розвитку тощо. За змістом ця інформація має стратегічний характер, але містить також деякі елементи тактики, за допомогою яких реалізується політична стратегія. Так, на підставі всебічної розвідки було підготовлено оціночну прогностичну «Доповідь ЦРУ про економічне та внутрішньополітичне становище в СРСР. Аналітичний звіт для Президента, Уряду та Конгресу США на 1978 р.» У цьому документі після детального аналізу робиться висновок про реальну загрозу катастрофи суспільної системи СРСР у близькому майбутньому та «унікальну можливість для знищення Радянського Союзу як великої держави, не застосовуючи військових засобів...» [14, с. 338].

Подальша декомпозиція об'єкта розвідки припускає поділ його за рівнями на: а) світовий (міждержавний); б) загальнонаціональний (державний); в) внутрішньонаціональний (міжпартійний). А вже в залежності від рівня об'єкта відбувається більша конкретизація предмета міждержавної, національної та міжпартійної розвідки шляхом з'ясування політичних доктрин та інтересів, принципів функціонування, ресурсів, сильних та слабких сторін потенційних супротивників, перспектив, меж та важелів припустимого впливу тощо на відповідних рівнях.

Підкреслимо, що **необхідно розрізняти розвідку як діяльність із забезпеченням політичного керівництва специфічною інформацією та розвідку як організаційні структури, спецслужби, які займаються здобуттям цієї інформації, а також (!) здійсненням деяких спецоперацій**. У запропонованому розділі виокремлюються та розглядаються лише інформаційні компоненти розвідки, а її таємні операції розглядатимуться разом із іншими спецопераціями в наступній частині посібника.

У недержавній формі політичну розвідку за кордоном із стародавніх часів вела церква, пізніше до неї приєдналися «клуби еліт», приватні агенції, транснаціональні корпорації, транснаціональні кримінальні угруповання, окремі політичні сили або громадські організації недержавного характеру. Як констатує В. Самофалов, «у більшості провідних ТНК створені спеціальні розвідувальні підрозділи, які використовують у своїй діяльності ті ж

самі форми та методи, що й державні спецслужби» [20]. Вони займаються усіма видами шпигунства – від науково-технічного до політичного з метою прогнозу розвитку політичних подій у країнах, якими цікавляться ТНК. Відомо, що аналітики американської «Галф ойл», на відміну від ЦРУ, передбачали повалення шаха Ірану ще за чотири місяці, як це відбулося [20]. Особливу роль у розвідувальній роботі корпорацій займає, за А. Кузьменком, створення різного роду благодійних фондів, філантропних організацій і т.п. в державах, які переживають соціально-політичні та економічні кризи [10].

Добування розвідувальної інформації щодо іноземних країн державними та недержавними структурами здійснюється переважно шляхом «традиційного шпигунства» агентів-нелегалів, легальною діяльністю «під прикриттям» дипломатів та акредитованих журналістів, «нетрадиційним шпигунством» аналітиків спеціальних підрозділів науково-дослідницьких установ та деяких відкритих організацій, матеріали яких набувають конфіденційного характеру. Наприклад, тривалий час у складі Інституту світової економіки та міжнародних відносин АН СРСР у режимі повної таємності функціонував спецвідділ техніко-економічних досліджень, який на підставі аналізу іноземної преси розробляв довідки, що не призначалися для оприлюднення і не обмежувалися лише техніко-економічними питаннями.

Всі учасники зовнішньої розвідки – держава, світові суспільно-політичні рухи, закриті елітарні об'єднання, міждержавні, недержавні, приватні, транснаціональні, військово-політичні, кримінально-мафіозні, таємні релігійні та інші структури мають інтереси, реалізація яких передбачає латентну діяльність за межами (і не тільки) національних кордонів. В умовах глобалізації світового порядку, коли держава як головний учасник міжнародних відносин все більше втрачає монополію на здійснення зовнішньої політики, є підстави стверджувати існування сталої тенденції/закономірності до збільшення питомої ваги і ролі інших учасників зовнішньої політичної розвідки.

Безпечне та стабільне функціонування політичної системи, ефективне управління країною з боку її керівництва, успішна діяльність спеціальних держструктур, конкурентна боротьба всіх учасників політичного процесу за досягнення цілей на внутрішньополітичній арені принципово залежить від володіння необхідною інформацією щодо стану власного суспільства, функціонування його політичної системи та її елементів. **Отримання цієї інформації, за сутністю, теж є політичною розвідкою, але, так би мовити, внутрішньою.** Хоч деякі автори використовують поняття «внутрішня розвідка» [18; 22], широкого обігу в літературі цей термін не отримав, напевно, через домінування традиційного уявлення про розвідку як зовнішньополітичну діяльність. Через це найчастіше використовується поняття «оперативно-розшукова діяльність», «служба безпеки», «держбезпека», «суспільна безпека», «таємна поліція», «політичний розшук» тощо. До речі, один з розділів

Керівництва для чекістів, розробленого у роки громадянської війни (1920 р.) в Росії, називався «Ведення внутрішньої розвідки». Зокрема там йшлося: «Ведення внутрішньої розвідки та її розвиток не підпорядковуються визначеним шаблонам і вимагають, між іншим, пристосування до місцевих умов та обставин, постійного зіставлення усіх даних, які є у розпорядженні розшукового органу, розвитку ініціативи та спроможності робити вірні висновки...» [7, с. 405]. Домінування серед учасників внутрішньої розвідки державних структур обумовлено перевагою у спектрі її функцій завдань інформаційно-аналітичного забезпечення керівництва країни і нейтралізації погроз політичній системі та її суб'єктам з боку антиконституційних елементів, підривних, екстремістських угруповань, окремих терористів та інших носіїв протиправних дій. Наприкінці 2005 року в США відбулося скандальне викриття «внутрішнього шпигунства» з боку спецслужб держави – масового таємного прослуховування телефонів американських громадян та перегляду їх електронної пошти. Воно було введено в 2002 році без санкцій Конгресу розпорядженням президента Дж. Буша з метою превентивної боротьби з тероризмом.

Проблема функціонування державних органів внутрішньої розвідки полягає в тому, що служби політичного розшуку і т.п. через прихованість їх дій мають тенденцію перетворюватися в органи репресії та боротьби з політичною опозицією, особливо в умовах недемократичних режимів. Історія СРСР, нацистської Німеччини, США за часів «маккартизму», ПАР у роки апартеїду, маоїстського Китаю, полпотівської Камбоджі та інших країн у минулому має багато подібних прикладів. Однак, як показав у 2005 році скандал із генералом СБУ В. Кравченком, який заявив у ЗМІ про використання Служби безпеки для стеження за представниками української опозиції за кордоном, проблеми із внутрішньою політичною розвідкою не обминули й сучасної України.

Розширення кола недержавних структур, що активно залучаються до політики, є одним із результатів ліберально-демократичних перетворень суспільства. Конкурентна боротьба багатьох учасників політичного процесу за владу, за вплив на неї з метою реалізації специфічних інтересів передбачає не лише відверті дії, але й такі, що в разі їх відкритої підготовки і здійснення можуть бути нейтралізовані або використані проти ініціюючої сторони. Проблема безпеки, самозахисту та успішної боротьби з політичними суперниками об'єктивно вимагає закритості певних аспектів діяльності політичних акторів та створення контррозвідувальних структур. Хоч розвідка і контррозвідка розв'язують різні завдання, сутність інформаційно-аналітичного процесу роботи у них однакова. Крім постачання державному керівництву відомостей, які необхідні для дієвого контролю за ситуацією в країні, державні спецслужби велику увагу приділяють боротьбі з політичним екстремізмом і тероризмом. Посилення загрози тероризму і значна змі-

на в його характері (активне використання терористів-смертників) стали викликом системі самозахисту суспільства, що викликало нові тенденції у боротьбі з тероризмом – відновлення або розширення інституту таємних інформаторів, посилення агентурного проникнення в осередки терористів тощо. Так, 29 жовтня 2004 року в Держдумі Російської Федерації обговорювалося питання про створення в країні мережі таємних агентів та інформаторів з метою своєчасного отримання даних про терористичні загрози та небезпеки.

Діяльністю, яку за сутністю можна віднести до категорії внутрішньої розвідки, займаються також недержавні суб'єкти політики. Відповідні інформаційно-аналітичні структури мають майже всі солідні політичні партії. Як правило, розвідка партій у першу чергу націлена на отримання й опрацювання інформації стосовно лідерів партій-суперників (їх політичні інтереси та позиції, особливості біографії, характеру, стану здоров'я тощо), про настрої в партії, внутрішні суперечності, ієрархію, джерела фінансування, заплановані дії, зв'язки в уряді та з іншими політичними силами і т. п.

З історії відомо про створення в СА власної розвідки начальником штабу фашистських штурмових загонів Е. Ремом. Прикладом розвідувальної акції, хоч і невдалої, республіканської партії США проти демократичної став «Уотергейт», який коштував Р. Ніксону посади президента країни. Отже, в цілому **неурядова/недержавна політична розвідка – це агентурно-інформаційна діяльність по добуванню та використанню інформації політичного характеру на рівні окремих юридичних осіб (іноді навіть окремих приватних фізичних осіб), які мають власні політичні потреби та інтереси або можливості виконувати відповідні замовлення.** Інформація добувається, як завжди, легально, напівлегально і нелегально. Іноді межа між зовнішньою і внутрішньою політичними розвідками стає досить умовною. Царський політичний розшук (рос. – «сыск»), який займався виявленням та арештами революціонерів, мав агентурну мережу за кордонами Росії, щоб стежити за революціонерами-емігрантами і своєчасно бути в курсі їх справ. Іншим прикладом є контррозвідка, яка діє, як правило, всередині власної країни з метою ліквідації суб'єктів зовнішньої небезпеки, але є приклади, коли вона превентивно діяла і на території інших країн.

Внутрішня та зовнішня розвідка суттєво відрізняються як за векторами спрямування (об'єктом), так і за суб'єктами, завданнями, нормативно-законодавчим закріпленням, багато в чому – методами, кадровим забезпеченням тощо.

Більш детальне уявлення про політичну розвідку створює звернення до її функцій, тобто розкриття соціального призначення. До **основних функцій внутрішньої політичної розвідки можна віднести:**

- планування та управління внутрішнім напрямом розвідувального процесу;
- створення власної мережі надходження інформації про реальний стан справ у країні, в окремих елементах політичної системи, інших суб'єктах суспільного життя – легальних, напівлегальних, нелегальних;

- аналітичне опрацювання отриманої інформації за вимогами «споживача»;
- своєчасне об'єктивне інформування «споживача» (наприклад, керівництва країни) з нагальних проблем суспільства для прийняття оптимальних рішень, а також про результати виконання попередніх;
- прогнозування розвитку внутрішньополітичного процесу в країні, можливих дій його учасників, тенденцій та ризиків;
- створення та підтримка в готовності сил та засобів забезпечення внутрішньої безпеки, управління ними за умов повсякденних та надзвичайних обставин;
- здійснення оперативно-розшукових заходів;
- з'ясування докорінних інтересів суб'єктів внутрішньополітичного процесу та їх ціннісних позицій;
- виявлення та прогнозування внутрішніх загроз стабільності та конституційного порядку в країні, оцінювання їх можливостей;
- боротьба із злочинними намірами, суспільно небезпечними протиправними діями та нейтралізація загроз у межах розподілу компетенцій з іншими спецустановами;
- забезпечення безпеки учасникам своєї розвідувальної діяльності.

До основних функцій зовнішньої політичної розвідки можна зарахувати:

- планування та управління зовнішнім напрямом розвідувального процесу;
- створення мережі отримання інформації про політичну ідеологію, пануючі доктрини, інтереси та позиції суб'єктів суспільного життя інших країн, відповідно – з'ясування принципів і механізмів прийняття політичних рішень та організації їх виконання;
- збирання інформації, у тому числі конфіденційної, стосовно політичної еліти та лідерів політичних партій;
- інформування керівництва служби зовнішньої розвідки (лідерів країни) стосовно реального визначення позицій даної держави та інших акторів міжнародних відносин;
- виявлення та оцінка потенціалу зовнішніх загроз життєво важливим інтересам об'єкта безпеки;
- прогнозування розвитку міжнародних відносин, подій в окремих країнах або регіонах світу;
- розробка та здійснення заходів щодо нейтралізації виявлених загроз, інших спецоперацій;
- створення та відповідна підготовка власних силових підрозділів, інших структур оперативного забезпечення;
- забезпечення безпеки учасникам розвідувальної діяльності, пошук та реалізація способів їх повернення в разі загрози викриття.

Окрім того, є **функції, які можна зарахувати до обох векторів**, оскільки вони, хоч і мають певні відмінності у змісті, формулюються практично однаково:

- кадрове забезпечення;
- зв'язки з громадськістю: інформування її про свою діяльність у межах припустимого, створення позитивного іміджу;

- науково-дослідницька діяльність специфічного спрямування у галузях техніки, хімії, фізики, інформатики тощо.

Треба зазначити, що практична реалізація функцій політичної розвідки може тим більше відхилятися від офіційної політики влади, чим помітніше автономність або закритість суб'єкта розвідки відносно держави. Йдеться як про недержавні комерційні структури (тут все ясно), так і про державні інститути. Останні теж іноді намагаються здійснювати власну політику, яка може не збігатися з офіційною. Так, наприкінці Другої світової війни американська розвідка в особі А. Даллеса та деяких інших працівників, всупереч політичному курсу президента США Ф. Рузвельта, здійснювала контакти із представниками фашистської Німеччини у пошуках сепаратного миру.

Особливе місце поруч із внутрішньою та зовнішньою політичною розвідкою посідає контррозвідка. Вважаємо, немає сенсу говорити про «політичну контррозвідку», але вона має в цілому чітке політичне забарвлення, оскільки, як і два попередні види латентної політичної діяльності (зовнішня та внутрішня політична розвідка), покликана боротися за безпеку суспільства, політичної системи та її елементів. **Контррозвідка – це діяльність уповноважених на це суб'єктів латентної політики, яка укладається із протидії, як правило прихованої, намірам та заходам розвідки супротивника/конкурента, також окремих осіб, спрямованих на спричинення шкоди безпеці об'єкта захисту.** Серед функцій контррозвідки, які багато в чому схожі із функціями розвідки, чільну позицію займає виявлення, запобігання та припинення діяльності агентів супротивника/конкурента.

Уявлення про форми і рівні політичної розвідки та контррозвідки можна звести до певної системи (табл. 2, 3).

Політичну розвідку можна умовно поділити на такі види: агентурна, легальна, технічна та інформаційно-аналітична. Умовність цього поділу криється в тому, що агентура, наприклад, дуже часто використовує технічні засоби, а технічною розвідкою теж займаються спеціальні люди. Принципове питання, від якого залежить поділ, це те, що переважає: людський або технічний чинник. У такому разі **під агентурною розвідкою розуміють таємне проникнення до інформації та специфічні заходи спеціально підібраних, завербованих і, як правило, ретельно підготовлених людей.** Це найбільш давній та традиційний вид розвідки.

Легальна розвідка – це така, що не потребує застосування спеціальних агентурних технологій, оскільки спецструктури використовують для отримання інформації відкриті джерела: публікації у пресі, безпосередні контакти на прийомах, зустрічах та конференціях, неприховану кіно- і фотозйомку, наприклад, при пересуванні певних об'єктів країною, під час урочистостей тощо. Легальна розвідка має тривалу історію, але особливої згадки заслуговує внесок у роботу з пресою керівника російської розвідки Варшавського округу полковника (потім генерала) М. Батюшина напередодні Першої світової війни.

Таблиця 2

Форми та рівні політичної розвідки				
Форми	Рівні	Суб'єкт	Об'єкт	
Державна	Міжнародний	Державні розвідувальні органи та спеціальні служби (Секретна розвідувальна служба Великої Британії MI-6; ЦРУ, АНБ – США; Моссад – Ізраїль; ГУР та Служба зовнішньої розвідки – Україна; Служба зовнішньої розвідки – РФ).	Міжнародна політика та зовнішньополітична діяльність.	Цілі <ul style="list-style-type: none"> Виявлення і прогнозування зовнішніх загроз життєво важливим державним інтересам. Розробка і здійснення заходів щодо попередження і нейтралізації виявлених загроз. Забезпечення державних міжнародних та національних інтересів.
	Національний	Державні розвідувальні органи та спеціальні служби (Служба безпеки Великобританії MI-5; Федеральне відомство з охорони Конституції – ФРН; ФБР – США; Федеральна служба безпеки – РФ); СБУ – Україна; Директорат безпеки території – Франція).	Протизаконні, злочинні, загрозові дії у внутрішній політиці держави.	<ul style="list-style-type: none"> Виявлення, попередження, нейтралізація або ліквідація загроз політичній системі та її суб'єктам з боку внутрішніх джерел: антиконституційних елементів, підривних та екстремістських угруповань, окремих політичних терористів та інших елементів, що дестабілюють та руйнують систему реалізації та функціонування влади. Збір інформації про стан політичної системи та об'єктивна картина політичного, соціального та економічного життя країни для забезпечення такою інформацією вищого керівництва країни.
Недержавна	Міжнародний	Світові суспільно-політичні рухи (ліберал-демократичні, соціал-демократичні, комуністичні, сіоністські, фашистські тощо) та світові релігійні об'єднання, ТНК та військово-політичні блоки, елітарні закриті союзи та об'єднання, міждержавні утворення, мафіозні та інші кримінальні угруповання.	Міжнародна політика, світовий тероризм, загрозові наміри та дії у сфері економічних, соціально-політичних, етно-конфесональних відносин, незгоди та регулювання конфліктів, спільної діяльності тощо.	<ul style="list-style-type: none"> Виявлення, прогнозування, запобігання та нейтралізація загроз життєвоважливим інтересам суб'єктів світової політики. Розвідувально-інформаційне забезпечення реалізації спільних, корпоративних, елітарних інтересів на міжнародному рівні та в межах окремих країн або регіонів. Здійснення заходів прихованого впливу на міжнародних партнерів/конкурентів або завдання шкоди супротивнику. Таємний вплив на політику опонентів/конкурентів, на процес вироблення ними політичних рішень, на світову громадську думку.
	Індивідуальний груповий	Політичні партії, політичні організації та об'єднання, кланово-олігархічні структури, окремі особистості, (кандидати в депутати, політики, урядовці).	Інформація про політичні події, політичних опонентів й суперників та їхню діяльність.	<ul style="list-style-type: none"> Реалізація партійно-групових інтересів та ціннісних позицій. Збір, інтерпретація, використання і захист інформації політичного характеру, корисної для недержавних структур політичних суб'єктів, що добувається цими суб'єктами легально, напівлегально і нелегально. Цілеспрямований вплив на громадську думку країни.

Контр-розвідка	Національний (як вияток – міжнародний)	Державні контррозвідувальні органи та спеціальні служби (Контррозвідувальна служба Великобританії MI-5; Управління зовнішньої контррозвідки ЦРУ; Шабак – Ізраїль, Департамент контррозвідки СБУ – Україна).	Розвідувальні та шкідливі дії іноземних спецслужб, організацій та їх представників на території держави.	<ul style="list-style-type: none"> • Виявлення, попередження, припинення діяльності органів розвідки, а також окремих осіб, спрямованої на заподіяння збитку безпеці держави. • Забезпечення безпеки держави за допомогою протидії розвідувально-підривній та іншій діяльності, проведеної іноземними спецслужбами й організаціями на шкоду її життєво важливим інтересам.
Індивідуально-груповий		Контррозвідувальні підрозділи окремих недержавних суб'єктів політики (політичних партій, організацій, приватних осіб тощо).	Загрозові дії з боку розвідувальних відділів недержавних суб'єктів політики.	<ul style="list-style-type: none"> • Захист від розвідки інших суб'єктів політики з метою забезпечення власної безпеки та захисту інфраструктури.

Таблиця 3

Рівні розвідки за М. Хенделем [16]

	Політико-стратегічна розвідка	Операційно-тактична і кризова розвідка
Тиск часу і амплітуда оцінок	Часто довго- або середньострокові оцінки і рішення: відсутність чи слабкий тиск часу на дії.	В основному короткочасні оцінки і рішення; безпосередній тиск часу на дії.
Суттєвість доказів для розвідувального аналізу	Довгострокові політико-стратегічні наміри опонента важче визначити чи оцінити. Це залишає відносно великий зазор для автономного погляду лідера та суб'єктивної інтерпретації.	Необхідна інформація часто може бути добре визначена, ідентифікована і класифікована. Залишає відносно менший зазор для власних інтерпретацій лідера.
Засоби корекції на випадок неточності розвідки або невправильного використання даних	Нові політики і стратегії можуть бути розроблені пізніше, щоб протидіяти опоненту. Прямий ефект таких контрстратегій не завжди може бути правильно зрозумілий та оцінений.	Помилки, що відносяться до розвідки, до деякого ступеня можуть компенсуватися вищим командуванням (або дипломатичним мистецтвом у випадку кризи), а також матеріальною перевагою у воєнних діях.
Наслідки невдачі	Наслідки часто віддалені в часі, не завжди можуть бути прив'язані до конкретного лідера або рішення. Невдачі можуть передаватися наступним лідерам.	Наслідки помилки виявляються відразу і чітко ідентифікуються. Прямі відповідальність легше приписати лідеру.

Технічна розвідка визначається через ключову роль технічного чинника добування інформації. За допомогою різноманітних технічних засобів суб'єкт розвідувальної діяльності здійснює оптичну розвідку (із використанням зображення у звичайному видимому або інфрачервоному вигляді), радіоелектронну (найчастіше шляхом перехоплення радіосигналу з конфіденційною інформацією), комп'ютерну розвідку (отримання необхідної інформації із комп'ютерних мереж та банків даних або окремих комп'ютерів). Спектр підвидів технічної розвідки в цілому набагато ширший, але не всі вони використовуються безпосередньо в політичній розвідці (хімічна, магнітометрична, радіаційна тощо). Про вагомість та величезну роль технічної розвідки свідчить приклад діяльності американської Агенції з національної безпеки, яка прикривається завісою таємничості навіть сильніше ніж ЦРУ. Агенція займається радіоперехопленням та електронною розвідкою у світовому масштабі. Лише у штаб-квартирі АНБ у Форт-Міді на постійній основі працює близько 20 тисяч осіб і ще більше на численних офіційних посадах ведуть підслуховування у різних куточках земної кулі.

Аналітична розвідка здійснює обробку первинної інформації – це підготовка розвідувальних оцінок більш високого рівня в результаті опрацювання первісної розвідінформації з використанням обчислювальної техніки і спеціальних комп'ютерних програм.

Окремим підвидом агентурної політичної розвідки можна визначити військово-політичну розвідку: спецгрупи особливого призначення, мета яких – глибоке укорінення агентури на об'єктах військово-стратегічного характеру на випадок війни, а також здійснення диверсійних та терористичних операцій тощо. У якості прикладу нагадаємо діяльність у 20–30-х роках Особливої групи іноземного відділу ОДПУ Я. Серебрянського (з 1934 року – Спецгрупа особливого призначення при НКВС СРСР). Ця розвідгрупа мала за мету глибоке укорінювання агентури на об'єктах військово-стратегічного характеру на випадок війни, а крім того – здійснення диверсійних та терористичних операцій (подібних до знищення генерал-гауляйтера Білорусії В. Кубе в 1943 р.) Є підстави зарахувати до цього виду розвідки групу Героя Радянського Союзу В. Лягіна-Корнева у м. Миколаєві та подібні до неї, а також особливі партизанські загони, що діяли на території, яку тимчасово контролювали війська фашистської Німеччини або її прибічників.

У зв'язку з цим важливо підкреслити, що бажано уникати виключно інформативно-комунікативного бачення політичної розвідки. Такий підхід неприпустимо обідняє даний феномен латентної політики. Як справедливо стверджує А. Кузьменко, «політична розвідка полягає не лише в зборі політичної інформації щодо суспільно-політичної сфери життєдіяльності держави, що розвідується; не тільки в пасивному моніторингу подій у світі та інформації про них представників зацікавлених структур. Політична розвідка має не лише спостерігати, а й адекватно реагувати на зміни, котрі відбуваються на планеті. Іншими словами, для нормального розвитку певної дер-

жави чи іншого суб'єкта міжнародно-правових відносин треба не лише вміти передбачати тенденції, можливі негативні наслідки від них, визначати рівень ризиків, викликів, небезпек чи загроз, а й одночасно адекватно реагувати і вигідно на них впливати» [9, с. 80]. Останнє передбачає так звані «активні заходи» або «таємні операції», властиві розвідці.

Досить розгалужену класифікацію розвідувальної діяльності запропоновано О. Буріякою у праці «Аналітична розвідка» (на сайті www.agentura.ru):

- за масштабом досліджуваних об'єктів:
 - стратегічна: що добуває повільно старіючі відомості;
 - оперативна: добуває швидко старіючі відомості;
- за характером відносин з досліджуваними об'єктами:
 - активна: із впливом на досліджувані феномени;
 - пасивна: винятково за допомогою спостереження;
- за локалізацією досліджуваних об'єктів:
 - зовнішня: на чужій і нічийній території;
 - внутрішня: на своїй території;
- за аспектами дослідження феноменів:
 - політична, економічна, науково-технічна, військова;
- за приналежністю:
 - державна: здійснювана Міністерством оборони, Міністерством внутрішніх справ, Міністерством закордонних справ, Міністерством фінансів і т. д.;
 - недержавна: приватна, партійна і т. д.;
- за способами і засобами:
 - агентурна: за допомогою впровадження, вербування, прихованого збору у власників відомостей;
 - диверсійна: за допомогою таємного або насильницького проникнення на об'єкти; викрадення предметів і документів; викрадення й допитування власників відомостей;
 - польова: позиційна, здійснювана розвідувальними постами;
 - рейдова: здійснювана розвідувальними патрулями;
 - технічна: по знаходженню спостережуваних об'єктів: проти наземних, повітряних, надводних, підводних, космічних цілей;
- за розміщенням приймаючих пристроїв: наземна, повітряна, підводна, космічна;
- за природою використовуваних сигналів: оптична, акустична, радіотехнічна, хімічна, сейсмічна;
- за способами доступу до досліджуваних феноменів: дистанційна, контактна;
- за досліджуваними об'єктами: що виокремлює місцеположення й характеристики систем зв'язку, систем технічної розвідки, систем постановки перешкод засобам розвідки й зв'язку і т. д.;
- техніко-аналітична: розгадування систем кодування даних, режимів роботи радіотехнічних, акустичних й оптичних систем зв'язку, розвідки, постановки перешкод;

- аналітична: обробка відомостей із відкритих і розвідувальних джерел;
- окультна: використання передбачуваної здатності деяких людей (ясновидців, медіумів) сприймати майбутнє або минуле, вловлювати чужі приховані думки.

Політична розвідка функціонує спираючись на певні принципи. **Принцип** (від лат. *principium* – начало, основа) – **це основні положення, у деякому трактуванні – правила або закони розвідувальної діяльності, якими необхідно керуватися, щоб досягти результату.** Стосовно принципів видаються цікавими та корисними такі міркування В. Плетта:

- кожен принцип повинен мати важливе значення та широке застосування;
- принципи мають бути дійсно загальними, щоб служити керівництвом до дії в різних обставинах;
- сутність кожного принципу має бути виражена одним словом або простим, лаконічними реченням;
- важливою є гнучкість формулювань [15, с. 70].

У тому разі, коли в науковій літературі розвідку обмежують збором та опрацюванням інформації, її принципи ототожнюються з принципами добування інформації [15, с. 79].

Або, не ототожнюючи, в іншому дослідженні, основними принципами отримання інформації вважаються:

- цілеспрямованість;
- активність;
- безперервність;
- скритність;
- комплексне використання сил та засобів [7].

Проте, збір інформації, як це було показано раніше, є лише окремою частиною структури розвідувального процесу. Тому, використовуючи та доповнюючи викладене вище, вважаємо можливим запропонувати такий **перелік загальних принципів політичної розвідки.**

Об’єктивність. Політична розвідка (контррозвідка) має справу з реальністю, а не з удаваною дійсністю або такою, якою її бачать політичні лідери. Звідси основою розвідки є абсолютна об’єктивність та правдивість, які спираються на факти та здоровий глузд, рішуча відмова від суб’єктивізму. Розповідають, що напередодні початку Великої Вітчизняної війни керівник радянської розвідки генерал Ф. Голіков, доповідаючи Сталіну, тримав у руці дві папки: одна – із повідомленням, що німці готують напад на СРСР, інша – що нападу не буде. У залежності від настрою вождя, генерал використовував ту або іншу папку. Наслідки цього добре відомі. До речі, навіть коли Сталіну доповідали про майбутню агресію, він до цього ставився недовірливо, тому пізніше генерал стверджував, що просто рятував себе від неприємностей.

Реалізм. Ставлячи перед розвідкою (контррозвідкою) якісь завдання та плануючи розвідувальний процес, необхідно висувати лише такі цілі, які можливо досягти і на реалізацію яких є достатньо ресурсів та часу. Так, наприклад, нереальним виявилось завдання, яке отримав радянський розвідник М. Кузнецов – вбити палача українського народу генерал-гауляйтера Е. Коха під час особистої аудієнції: охорона в кабінеті була така, що не тільки дістати зброю було неможливо, небезпечно було навіть ворухнути рукою взагалі. Це врятувало Коха, проте почасти підірвало довіру Москви до Кузнецова.

Скритність. Розвідка здійснюється таємно. Це треба заради приховування її спрямованості, безпеки людей, які беруть у ній участь, задля запобігання викриття фактів викрадання або зміни інформації, а також щоб уникнути протидії. Для контррозвідки скритність означає в першу чергу неможливість стороннім особам проникнути в технологію цієї діяльності.

Цілеспрямованість та орієнтація на перемогу. Цілеспрямованість розвідки вимагає підпорядкування всіх аспектів її діяльності реалізації докорінних інтересів свого суб'єкта політики (об'єкта захисту) єдиній меті та плану, визначення пріоритетних завдань, дотримання правила «ключової ланки ланцюгу», координованості дій з усіх напрямків. Для контррозвідки це – протидія найбільш небезпечним акціям розвідки супротивника, загрозам головним об'єктам захисту. Крім того всі розвідники мають працювати як згуртована команда, не втрачати ані на жодну мить з поля зору визначеної мети, самовіддано покладати усі зусилля заради її досягнення та перемоги.

Активність та оперативність – це активні дії усіх елементів системи розвідки, пошук оригінальних рішень, творче, швидке та адекватне реагування на зміни ситуації, передбачення запасних варіантів дій на випадок контргри супротивника. Для контррозвідки це – достовірне прогнозування та випереджаюча протидія.

Безперервність розвідки означає постійний характер здобуття та опрацювання інформації, а для контррозвідки це – постійна готовність вживати заходи щодо безпеки об'єкта.

Науковість означає опору на знання закономірностей та тенденцій політичного життя, а також відносин між людьми, суб'єктами політики, використання напрацювань інших суспільних та природознавчих наук, спеціальних дисциплін тощо, вироблення та використання єдиного розуміння багатозначних або складних понять, специфічна адаптація розробок інших споріднених дисциплін.

Організованість та компетентність – це плановість, прогнозованість дій, конкретність завдань, розподіл відповідальності, врахування попереднього досвіду та орієнтація на майбутнє, комплексне використання усіх сил та засобів.

Принцип «культура локаль» (фр. – *couleur locale*) – це врахування місцевого колориту, характеру, місцевої своєрідності, яка, зокрема, може проявлятися в особливостях менталітету, традиціях, мові, моральних властивостях народу, його ціннісних позиціях, уявленнях про добро та зло тощо. Для контррозвідки це – використання вітчизняної специфіки у протидії акціям розвідки супротивника.

Проникливість – це вміння опрацьовувати масу «сирих», дрібних фактів, переробляти в систему та розкривати причинно-наслідкові зв'язки; з'ясувати позиції суперників/супротивників, інтелектуально збагнути їх наміри та задуми, визначати справжніх диригентів політичних подій.

Мотивованість (у першу чергу – патріотизм). Важливе значення в розвідці (контррозвідці) має правильно обрана мотивація діяльності осіб, які нею займаються. Зазвичай, ефективні результати досягаються роками важкої та небезпечної роботи в чужому середовищі, у відриві від близьких та родини, у нервовій напрузі. У разі провалу розвідник знаходиться під тиском загроз та спокус, не виключено – тортур. Витримати усе це здатна лише самовіддана людина із міцною мотивацією. Мотивація (моральна або матеріальна) відіграє також значну роль у роботі із постачальниками інформації. Для контррозвідки мотивація допомагає ефективно нейтралізувати діяльність агентів супротивника або перетягнути на свій бік, використовувати у превентивній контрґрі.

Дотримання професійної етики розвідника (контррозвідника). Замислимося, чому одні розвідники навіть у разі провалу не видають таємниць своєї діяльності, не «здають» товаришів і навіть не виказують свого справжнього прізвища, як це було із Вільямом Фішером, який під час арешту працівниками ФБР назвався прізвищем померлого друга – Рудольфом Абелем, і, навпаки, інші, як це було у випадку із Ріхардом Зорге, – відразу «розкриваються» повністю. Ян Флемінг, людина, яка знала розвідувальну роботу не з розповідей, у кінострічках про «агента 007» багато чого запозичив (додавши й вигадавши) з реального життя спецслужб. У фільмі «Помри, але не зараз», коли керівник розвідки висловлює сумнів, чи не розповів «007» у полоні під тортурами чогось заради врятування свого життя, Бонд чітко відповідає: «Я пам'ятаю правило – ніяких угод. Попадешся – від тебе відмовляться...».

Іноді агенти стають «неповерненцями», тобто не бажають повертатися на батьківщину та залишаються за кордоном. Мотиви цього бувають дуже різні. Деякі радянські «неповерненці» (наприклад, О. Гордієвський, В. Суворов-Резун) посилалися на ненависть до диктатури КПРС, що, буцімто, виправдовувало їх дії, але те, що вони «здали» безліч таємниць, своїх колег (у яких були сім'ї, діти тощо) – все це відразу викриває справжню сутність їх вчинків – зрада [23, с. 26]. А ось протилежний приклад. Найзначніший радянський «шпигун-неповерненець» був керівником радянської розвідки в

Західній Європі – генерал Олександр Орлов. У 1938 році під час репресій він не повернувся за наказом у СРСР не з боязні того, що його, як це було із товаришами, очікував розстріл, а через те, що не бажав, щоб у таборах загинули дружина та дочка – «як члени родини ворога народу». Орлов зник у США таким чином, що чотирнадцять років його було неспроможне знайти аж могутнє ФБР. Навіть після цього він не «здав» жодного діючого агента, жодної невідомої американцям таємниці. Вже у 70-х роках радянська розвідка знайшла його і гарантувала безпечне повернення. Орлов відмовився, але передав посланцям зібране ним протягом тривалого часу дуже важливе дос'є на працівників ФБР та ЦРУ, яких було сенс «розробляти» на користь СРСР.

Як похідні від загальних принципів можна розглядати **принципи організаційної роботи розвідки**. У свій час (1937 р.) їх сформулював майбутній керівник відділу «*Ausland*» («Заграниця») Головного управління РСХА (тобто зовнішньої розвідки імперської служби безпеки) В. Шелленберг – людина далеко небезталанна. Вважається, що ці принципи настільки універсальні, що досі активно використовуються у практиці багатьох розвідок [1, с. 98]. Наведемо їх:

1. Систематичне спеціальне навчання співробітників.

2. Завчасна підготовка поповнення. Мається на увазі, у першу чергу, природний збиток і прибуток кадрів. Варто враховувати, що кадри, які звільнилися, є носіями інформації, які представляють інтерес для конкурентів, тому не можна випускати їх з поля зору.

3. Своєчасні організаційні і кадрові зміни при збереженні основ організації. Принцип ясний: розвідка, як і будь-яка прикладна наука, не стоїть на місці. Вимоги часу впливають на структуру її апарату, вдосконалення напрямків діяльності та технологій.

4. Постійне відновлення ділової й особистої картотеки.

5. Створення кола «внутрішніх» і «зовнішніх» співробітників.

Практика переконливо підтверджує, що для ефективної роботи розвідки потрібна і секретна агентура, і спеціальні «уповноважені» помічники з числа співробітників апарату розвідки. «Внутрішні співробітники» – це помічники, соратники, друзі, але в жодному разі не інформатори. Навпаки, до них висуваються підвищені вимоги з погляду моралі: «права рука» керівника, вони завжди на очах у колег по роботі. Інша справа – внутрішня агентура, «джерела». Ставлення до них у розвідці було і є завжди негативне. Але без послуг «зовнішнього кола» розвідці ніяк не обійтися. І скільки існує людство, стільки існують таємні інформатори «сексоти». Згадаємо: у не настільки віддалені роки при Сталіні доносимами займалася майже вся країна.

6. Виділення серед «довіrenих осіб» вузької групи «особливо уповноважених співробітників». У разі потреби вони створять свого роду «оперативний штаб», що діє відповідно до цільової вказівки керівника.

Цей принцип перегукується з попереднім: не тільки керівники спецслужб і політичних організацій, але навіть глави держав у групах своїх «довірих осіб» виділяють «кістяк» з метою підвищення ефективності управління.

7. Перебудова напрямків діяльності розвідки. Акцент повинен робитися не тільки на процесі добування інформації, а і на її аналітичній обробці. Саме аналітики, оцінюючи й обробляючи одержану інформацію і зіставляючи її з даними, отриманими з інших каналів, формують загальну картину подій.

8. Використання сучасної техніки як важливий інструмент розвідки.

9. Створення єдиної спецслужби політичної організації. В організаційному плані вона повинна займати незалежну самостійну позицію. Даний структурний підрозділ повинен підкорятися безпосередньо керівникові організації.

Тепер стосовно принципів контррозвідки. Їх американське бачення виклав на підставі власного досвіду Дж. Олсон, колишній керівник Контррозвідувального центру ЦРУ. Він називав їх «Десять заповідей контррозвідника» оскільки, на його думку, «основні принципи контррозвідки залишаються незмінними і повинні ретельно виконуватися» [13, с. 15–19]:

Перша заповідь: бути наступальним. Контррозвідка не може залишатися в обороні; треба шукати, виявляти, встановлювати цілі, об'єкти вербування, активно використовувати агентів-«двійників». Ключем до успіху контррозвідки є проникнення у спецслужби супротивника.

Друга заповідь: ушановувати професіоналів. Громадська думка не схильна поважати роботу контррозвідки, скоріше навпаки – критикувати. До того ж тут не зробити швидкої кар'єри. Тому повага до цієї справи була б корисною.

Третя заповідь: домагатися визнання капіталом. Для успішної реалізації контррозвідувальних програм необхідна міцна фінансова підтримка. Підготовка кадрів, технічне обладнання, утримання агентури – все це коштує великих грошей.

Четверта заповідь: знати свою історію. Працівники контррозвідки мають досконало засвоїти історію спецслужби: помилки та уроки з них; успіхи та їх засади. Вивчення досвіду контррозвідувальної роботи навіть у позаслужбовий час – запорука перемог та гарантія від провалів.

П'ята заповідь: не ігнорувати аналітичну роботу. Не треба намагатися поєднати в одній особі аналітика та оперативника. Аналітична робота потребує особливих якостей, але саме аналітики знаходять ключ до інформації, взаємозв'язок даних і фокусують спільні зусилля на досягненні результату.

Шоста заповідь: не захоплюватися вузьковідомчими інтересами. Різні спецслужби мають діяти узгоджено і разом, без «ревнощів», із розумінням ставитися до колег з інших установ.

Сьома заповідь: навчати співпрацівників. Контррозвідка – це такий вид діяльності, що вимагає особливої дисципліни, глибоких практичних навичок та мистецтва. Автоматично це не відбувається. Справжній професіоналізм і прогрес є результатом ретельної спеціальної підготовки.

Восьма заповідь: не звалюйте із хворої голови на здорову. Політикам не треба лякатися активності та посилення контррозвідки. Це не експансія або інтервенція спецслужб. Якщо контррозвідку запрошують лише коли зручно або вигідно – від неї не треба очікувати успіху, не звинувачуйте її.

Дев'ята заповідь: не затримуйтеся дуже довго на одному місці. Робота в контррозвідці – це важка, небезпечна, ризикова професія. Тягар перевантаження, таємності, надмірна підозрілість – все це та інше ведуть до сумних наслідків. Потрібна періодична ротація кадрів, надходження нових свіжих сил, настроїв, ідей, формування нових команд тощо – зміна і, з часом, повернення.

Десята заповідь: ніколи не зупинятися на досягнутому. Це найважливіша заповідь з усіх. Вміння чекати має поєднуватися у контррозвідці з наполегливістю, витримка – з енергійністю. Нічого не відкладати «назовсім», не забувати, а ініціативно рухатися вперед до мети.

Перелік своїх заповідей Олсон завершує словами: «Як би не було, але ми мусимо усі погодитися з тим, що сильна контррозвідка – це головний національний пріоритет країни» [13, с. 19]. Пропонуємо читачеві замислитися над останнім, чи прав Олсон?

А тепер ознайомимося із розвідувальними та контррозвідувальними службами деяких держав.

Україна. Безпосередньо до спецслужб України відносяться: Головне управління розвідки МО України, Служба зовнішньої розвідки, Служба безпеки України, Оперативно-розшукове управління Держкомкордону, Держслужба з питань технічного захисту інформації, Держслужба спецзв'язку і захисту інформації [25]. Певні елементи латентності притаманні також іншим складовим силового блоку – Управлінню держохорони, МВС, підрозділам МНС, Податковій міліції тощо. Всі вони функціонують на користь своїх «замовників». У процесі реалізації специфічних заходів вони працюють з інформацією, яка може бути ефективно використана службами інших відомств. Таким чином система взаємодії спецслужб, ухвалена міжвідомчими угодами, збільшує їх потенціал. В Україні можна виокремити два основні види розвідки: національну та військову. Національна розвідка охоплює розвідувальні органи урядових закладів, що займаються питаннями розробки і здійснення національної політики та безпеки держави. Дані національної розвідки використовуються всіма державними органами в інтересах утілення в життя єдиної національної політики, планів і програм. До органів національної розвідки відносяться всі урядові заклади, що займаються розвідувальною діяльністю. У політичній, соціально-політичній, економічній,

воєнно-стратегічній, науково-технічній, екологічній сферах, у сфері боротьби з організованою злочинністю, наркобізнесом, тероризмом, а також у сфері забезпечення безпеки громадян, представництв і підприємств України розвідувальна діяльність здійснюється Службою безпеки України [2, с. 40].

Управління Держкомкордону України здійснює розвідку в сфері прикордонної і міграційної політики, боротьби з організованою міжнародною злочинністю, наркобізнесом, тероризмом, а також в усіх сферах, що стосуються захисту державного кордону України, спеціальної (морської) економічної зони та континентального шельфу України, а також забезпечення безпеки співробітників розвідувальних органів Держкомкордону України.

Розвідувальні органи Міністерства внутрішніх справ України здійснюють розвідку для боротьби з організованою злочинністю, наркобізнесом, тероризмом, а також у сфері забезпечення безпеки співробітників розвідувальних органів МВС.

Державний митний комітет здійснює розвідку із залученням розвідувальних органів у сферах економічної, митної політики, боротьби з організованою злочинністю, наркобізнесом, а також з метою забезпечення безпеки співробітників розвідувальних органів ДМК.

Державна податкова адміністрація забезпечує ефективну діяльність своїх розвідувальних органів у сферах економічної діяльності громадян, підприємств і представництв України, а також іноземних представництв на території України, у сферах боротьби з організованою злочинністю, корупцією, наркобізнесом, забезпечення безпеки своїх співробітників.

Спеціальні служби є також у складі деяких міністерств [2, с. 40].

Чільне місце серед вищезазначених установ посідає Служба безпеки України (далі – СБУ), яка влітку 2009 року мала у своєму штаті 33 тис. чол. Детальніше про СБУ йдеться у додатках до розділу.

14 жовтня 2004 року було підписано указ Президента України про створення Служби зовнішньої розвідки (далі – СЗР) на базі Департаменту розвідки та розвідувальних підрозділів регіональних органів СБУ як спеціального державного органу. Завданнями СЗР стали: розвідувальна діяльність у політичній, економічній, воєнно-технічній, науково-технологічній, інформаційній та екологічній сферах, участь у боротьбі з міжнародною організованою злочинністю, тероризмом, забезпечення безпеки установ і громадян України за кордоном. Створення СЗР потребувало внесення змін у 23 закони України. Штатний склад СЗР – близько 4,5 тис. чол.

Військову розвідку ведуть, головним чином, розвідувальні органи Збройних сил. Їх дані використовуються для розробки і здійснення воєнної політики, воєнних планів і програм. Військова розвідка ведеться в інтересах вищих органів державної влади. Дані, отримані військовою розвідкою, служать основою для формулювання цілей національної політики і для планування заходів, спрямованих на досягнення цих цілей. Питання, якими займається військова розвідка: військова географія, транспорт і зв'язок, соціа-

льний і політичний устрій, економіка, наука, збройні сили, державні діячі і командний склад збройних сил іноземних держав, а також тактична розвідка. Головним органом, що здійснює розвідку в інтересах вищого військового командування ЗС України, є Головне управління розвідки (ГУР) Міністерства оборони України. Головне завдання ГУР – не допустити можливої збройної агресії проти України. На легальному рівні воно працює за кордоном, використовуючи інститут військового аташату. При амбасадах всіх країн світу є військові аташе, які тісно контактують з амбасадами, але до штату МЗС не входять. Підпорядковуються військові аташе не послам, а як правило, відповідним управлінням генштабів [2, с. 40].

Для координації розвідувальної діяльності спецслужб Указом Президента України від 11 березня 1999 року було створено Раду з питань розвідки, яка стала наступницею Комітету з питань розвідки при Президентові України.

США. Розвідка США налічує десятки окремих спецслужб і є однією з найбільших та найбагатших у світі. Провідну позицію у ній посідає Центральне Розвідувальне Управління – ЦРУ, або англійською – Сі-Ай-Ей (Central Intelligence Agency), яке займається зовнішньою розвідкою. ЦРУ (на внутрішньому слензі – «фірма») було створено у вересні 1947 року, замінило Управління стратегічних служб (УСС) і невдовзі його таємні операції охопили всю планету. Головні завдання ЦРУ:

- здобування й обробка розвідувальної та контррозвідувальної інформації про іноземні держави;
- розробка та реалізація програм збору політичної, економічної, наукової, технічної, військової, соціологічної та іншої інформації;
- реалізація та координація контррозвідувальної діяльності за межами США;
- проведення спецоперацій;
- забезпечення безпеки цих спецоперацій, безпеки об'єктів та співробітників.

Організаційно-штатна структура ЦРУ охоплює підрозділи центрального підпорядкування та чотири головні управління (директорати):

- Директорат розвідки, який займається розвідкою та аналізом, здійснює контроль за оперативною діяльністю регіональних відділів.
- Адміністративний директорат – займається питаннями підбору, підготовки та перепідготовки кадрів, забезпечує безпеку персоналу та об'єктів ЦРУ.
- Науково-технічний директорат – здійснює дослідження та розробки в галузі технічних засобів збирання інформації. Обслуговує апаратуру цільового призначення.
- Директорат національної секретної служби. Створений у жовтні 2005 року на базі Оперативного департаменту ЦРУ. Він включає в себе Управління таємних операцій, напіввійськові формування, контррозвідку, регіональні управління.

Зараз ЦРУ має сотні резидентур, загальна чисельність постійного складу його співпрацівників – 17–18 тисяч осіб, а із врахуванням людей, що працюють за контрактами та в установах прикриття, – 40 тисяч [25].

Агенція з національної безпеки США (далі – АНБ) займається розвідувальною діяльністю, на відміну від ЦРУ, настільки приховано, що про її існування не здогадується більшість громадян Сполучених Штатів. У той же час це не лише найбільша, а й найкоштовніша шпигунська контора країни. Одна година операцій, що здійснює АНБ, коштує мільйон доларів, а річні витрати на Агенцію на рубежі нового тисячоліття сягали мінімум восьми мільярдів доларів. Тільки в центральному офісі організації у містечку Форт-Мід (штат Меріленд) задіяно більше 20 тисяч співробітників та ще десятки тисяч цілодобово працюють на спеціальних прослуховуючих станціях по усьому світу. Англійську транскрипцію абрєвіатури назви організації NSA (*National Security Agency*), її працівники жартівливо розшифровують як «*Never Say Anything*», тобто – «Ніколи нічого не кажи». АНБ прослуховує усіх: військових, дипломатів, учасників торговельних перемов та наркодилів, постачальників зброї та інші джерела інформації. Широке застосування в діяльності АНБ знайшли пости прослуховування, що, як правило, розташовані на верхніх поверхах американських посольств та військових об'єктів за кордоном. Крім того використовуються розвідувальні літаки, безпілотні літаючі пристрої, кораблі спеціального призначення, повітряні кулі, зонди тощо. Особлива роль у збиранні конфіденційної інформації відведена супутникам зв'язку та прослуховування. Їх декілька сот обертається навколо земної кулі. Також, широко застосовуються «жучки» – мініатюрні високотехнологічні пристрої прослуховування, які розміщують біля джерела інформації [12, с. 4–7].

В АНБ існує декілька рівнів захисту від «витоку інформації»: усі назви всередині комплексу написані в закодованому вигляді; широко застосовується залякуюча наочна агітація; діє правило «Знає лише той, кому слід»; вже давно використовуються спеціальні перепустки із комп'ютерним контролем зовнішності; спеціальна сигналізація попередження на випадок наближення технічного персоналу; обмеження на обмін інформацією співробітниками; перевірка на «детекторах брехні»; система повідомлення про підозрілу поведінку колег.

Розвідувальною структурою, створеною спільними зусиллями ЦРУ та АНБ є Спеціальна служба збору інформації (ССЗІ). Вона має окрему будівлю, доступ у яку заборонений для більшості співробітників ЦРУ та АНБ. Керівництво цієї установи повністю змінюється кожні чотири роки, тому навіть кадрові працівники не знають своїх прямих начальників [12, с. 13].

Чільною організацією внутрішньої розвідки та контррозвідки США є Федеральне бюро розслідувань – ФБР (*FBI, Federal Bureau of Investigation*). Бюро, яке входить до складу Міністерства юстиції США і підпорядковано

Генеральному прокурору, створено в 1908 році, а сучасну назву отримало в 1935 році.

Основні напрями діяльності ФБР такі:

- боротьба з тероризмом;
- боротьба з організованою злочинністю;
- боротьба з наркобізнесом;
- боротьба з корупцією серед держслужбовців;
- розслідування порушень громадянських прав;
- боротьба із тяжкими злочинами проти особи.

ФБР збирає та зберігає інформацію на підозрілих і політично неблагонадійних громадян, перешкоджаючи їм потрапляти на спеціальні об'єкти та до секретної документації. Ще в 1977 році Бюро мало картотеку з 58 мільйонів карток та більше 6,5 мільйонів досьє. Підставою до складання досьє, наприклад, армійської контррозвідки могла бути участь в антивоєнному русі. У повній мірі ФБР займається політичним розшуком.

У січні 2001 року президент США підписав директиву «Контррозвідка для XXI-го століття», на підставі якої було створено Раду з контррозвідки, до складу якої увійшли чотири особи: директор ФБР, заступник директора ЦРУ, заступник Міністра оборони та Генеральний прокурор. Мета новоствореної структури – активізувати оперативну діяльність проти розвідувальних акцій іноземних держав [7, с. 65–66]. А у 2002 р., за ініціативою президента Буша, у США створено нову спецслужбу – Міністерство внутрішньої безпеки із штатом у 170 тисяч співробітників.

СРСР. Звернення до вже не існуючої держави є доцільним, оскільки багато чого цінного з діяльності спецслужб Радянського Союзу успадковано сучасними спецорганами Росії – у першу чергу ФСБ та СЗР, а особливо через те, що Комітет державної безпеки СРСР (КДБ) був настільки могутньою розвідувальною організацією, що є підстави сумніватися – чи у найближчому майбутньому на пострадянському просторі, та й в усьому світі, виникне аналог цієї спецслужби.

КДБ було створено в 1954 році шляхом виокремлення органів держбезпеки із складу МВС рішенням Президії ЦК КПРС (8 лютого) та Указом Президії Верховної Ради СРСР (13 березня). У грудні 1958 року було введено в дію «Положення про КДБ при Раді Міністрів СРСР», яке визначило основні функції цієї установи:

- розвідувальна робота в капіталістичних країнах;
- боротьба із шпигунською, диверсійною, терористичною та іншою підривною діяльністю;
- боротьба з ворожою діяльністю антирадянських і націоналістичних елементів;
- контррозвідувальна робота, робота в радянській армії, військовому флоті, цивільному повітряному флоті, у прикордонних військах та військах МВС;

- контррозвідувальна робота на спеціальних об'єктах, особливо важливих об'єктах промисловості та транспорту;
- охорона державних кордонів;
- охорона керівників партій та уряду;
- організація та забезпечення урядового зв'язку;
- організація радіоконтррозвідувальної роботи.

До того ж Комітет мусив боротися із незаконними військовими формуваннями, забороненими громадськими об'єднаннями, що створювали загрозу конституційному ладу СРСР; забезпечувати збереження державних таємниць, контррозвідувальне оперативне прикриття держкордону. Таким чином КДБ перетворився на унікальний всеохоплюючий комплекс спецслужб тоталітарного характеру. Аналогів подібного у світі не було: загальна кількість лише співробітників військ та органів КДБ у 1991 році була близько 420 тисяч осіб.

Надзвичайно високу ефективність роботи цієї установи (на внутрішньому слензі – «контори») забезпечувала відсутність міжвідомчих бар'єрів між розвідкою та іншими підрозділами. Добре продумана структура забезпечувала можливість швидкого узгодження, прийняття рішень, успішного здійснення комплексних операцій, оперативного здобуття та швидкої перепереверки інформації, комплексного аналізу повідомлень з різних джерел [11, с. 18–19].

Чільне місце у структурі КДБ посідало Перше головне управління (ПГУ) – зовнішня розвідка та контррозвідка. До його ж компетенції відносилися також «активні заходи». Вважають, що в середині 80-х років ПГУ нараховувало 12 тисяч співпрацівників. До складу главку входили підрозділи регіонального спрямування, а також функціональні підрозділи: «А» – служба дезінформації за межами СРСР; «К» – зовнішня контррозвідка (захист від іноземної розвідки та контроль за радянськими громадянами за кордоном); «І» – управління з обчислювальної техніки; Інформаційне управління (аналіз поточної інформації для керівництва країни); «ОТ» – управління оперативно-технічного забезпечення; «Р» – управління оперативного планування та аналізу; «РТ» – розвідувальні операції на території СРСР; «С» – підрозділ, який займався засиланням нелегалів; «Т» – підрозділ науково-технічної розвідки. Окремо необхідно сказати про наявне у складі ПГУ з 1953 по 1971 рік управління «В», яке здійснювало підготовку та проведення терактів (спочатку воно називалося «Бюро №2») [11, с. 19]. Крім того у складі главку були навчальний інститут, інформаційно-дослідний інститут, НДІ з питань розробки та впровадження електронно-обчислювальної техніки. Штаб-квартира ПГУ у Ясеневі під Москвою до початку 90-х років була замаскована під вивіскою «Центр науково-технічної інформації».

Головним завданням Другого головного управління КДБ (контррозвідка) у складі дванадцяти відділів було забезпечення внутріш-

ньої безпеки та припинення діяльності іноземних розвідок на території СРСР.

Третє головне управління займалося боротьбою із шпигунством у лавах збройних сил та МВС (військова контррозвідка та особливі відділи).

Четверте управління (політичний розшук) зосередилося на розшуку політичних злочинців та зрадників батьківщини, охороні та внутрішній безпеці дипустанов, контролі функціонування пошти, телеграфу, зв'язку.

П'яте управління із захисту Конституції охоплювало питання боротьби з антирадянською діяльністю (робота в усіх ідеологічних об'єднаннях, з дисидентами).

Шосте управління займалося контррозвідкою і антидиверсійною діяльністю на транспорті та захистом держтаємниць в економіці.

Сьомим управлінням була так звана «*наружка*» (рос.) – служба зовнішнього спостереження та оперативного розшуку.

Восьме головне управління займалося шифрувальними та дешифрувальними справами.

Дев'яте управління забезпечувало охорону керівників країни та секретних об'єктів.

Одинадцятий відділ відповідав за координацію діяльності КДБ із спецслужбами соціалістичних країн.

Питання прослуховування квартир, телефонів та офісів були у компетенції дванадцятого відділу.

Перехопленням зв'язків та дешифруванням електронними засобами займалося шістнадцяте управління. У складі комітету також діяли Головне управління прикордонних військ, деякі інші управління, господарські, кадрові, фінансові, технічні служби, мережа спеціальних навчальних закладів та ще дванадцять інших самостійних відділів [11, с. 19].

Росія. У сучасній Росії Служба зовнішньої розвідки (СЗР) – провідна організація у сфері зовнішньої розвідки, підпорядкована безпосередньо Президенту країни. 22 жовтня 1991 року постановою Держради СРСР зовнішню розвідку було виведено із складу КДБ і перетворено на самостійне відомство – Центральну службу розвідки (ЦСР) СРСР. Після розпаду Радянського Союзу 18 грудня 1991 року президент Б. Єльцин підписав указ про реорганізацію ЦСР у СЗР РФ. Нова розвідувальна доктрина країни знайшла відображення у законі «Про зовнішню розвідку», прийнятому 11 серпня 1992 р. Відповідно до закону «зовнішня розвідка РФ є складовою частиною сил забезпечення безпеки Російської Федерації, покликаною захищати безпеку особи, суспільства і держави від зовнішніх загроз з використанням визначених законом методів та засобів». Головним завданням СЗР стала активна участь у реалізації російської зовнішньої політики, підвищення оборонного потенціалу, забезпечення соціального й економічного розвитку Росії, а також відстежування тих процесів, розвиток яких спричинив би

шкоду інтересам Росії. Було визначено три основні напрями діяльності СЗВ: політична, економічна та науково-технічна розвідка. У галузі політичної розвідки головними завданнями СЗР є отримання випереджаючої інформації щодо політики провідних держав світу, особливо стосовно Росії, відслідковування кризових ситуацій у «гарячих точках», які можуть утворювати загрозу для РФ, збирання даних щодо створення нових видів зброї, особливо ядерної.

Чисельність СЗР складає біля 15 тисяч осіб. До її структури входять такі управління та служби: аналізу та інформації; зовнішньої контррозвідки; економічної розвідки; науково-технічної розвідки; нелегальної розвідки; інформатики; оперативної техніки; служба експлуатації та забезпечення; академія СЗР; бюро зв'язків з громадськістю та ЗМІ. Як і раніше стрижень СЗР складають оперативні та географічні відділи.

8 грудня 1995 року Держдума Росії прийняла закон «Про зовнішню розвідку». У закон було внесено зміни, які краще узгодили його із Конституцією, а також доповнення, у першу чергу щодо захисту джерел інформації, та заходи стосовно соціального захисту співробітників СЗР [24, с. 298–300].

Федеральна служба безпеки РФ (ФСБ) є наступником КДБ СРСР. Шлях перетворення та виокремлення у самостійну установу був досить складний, як проміжний варіант виникла Федеральна служба контррозвідки – ФСК. 12 квітня 1995 року відповідно до Закону «Про органи федеральної служби безпеки в Російській Федерації» ФСК було реорганізовано у ФСБ. Положення про ФСБ РФ затверджено указом президента РФ від 6 липня 1998 р. №806, із змінами, передбаченими указом президента від 26 серпня 1998 р. №990.

Основні завдання, визначені для ФСБ, такі:

- контррозвідувальна діяльність;
- боротьба із злочинністю;
- розвідувальна діяльність.

Контррозвідувальна діяльність ФСБ спрямована на виявлення, запобігання та переривання розвідувальної та іншої активності іноземних спецслужб, а також окремих осіб, спрямованої на заподіяння шкоди безпеці РФ. За указом президента РФ ФСБ було надано функції головної контррозвідувальної установи держави. Сучасна структура ФСБ така:

- Департамент контррозвідки (1-й департамент);
- Департамент із боротьби з тероризмом (2-й департамент);
- Департамент економічної безпеки (4-й департамент);
- Департамент аналізу, прогнозу та стратегічного планування (5-й департамент);
- Департамент організаційно-кадрової роботи (6-й департамент);
- Управління військової контррозвідки (3-тє управління);
- Управління конституційної безпеки (8-ме управління);
- Слідче управління;

- Управління власної безпеки (9-те управління);
- Управління справами;
- Військово-мобілізаційний відділ.

Чисельність співробітників ФСБ на сьогодні оцінюється у 92 тисячі осіб, з яких 4 тисячі працюють у центральному апараті [24, с. 271–276].

Велика Британія. Зовнішньою розвідкою у цій країні займається декілька організацій, серед яких на першому місці – Секретна розвідувальна служба (*Secret Intelligence Service, SIS*), більш відома як МІ-6. Вона була створена у 1909 році і має зараз 87 резидентур за кордоном та штаб-квартиру в Лондоні. Очолює МІ-6 генеральний директор, який одночасно є постійним першим заступником міністра закордонних справ, однак, поряд із цим, організація має прямий вихід на британського прем'єр-міністра і часто діє за його вказівками або самостійно [7, с. 60].

У структурі МІ-6 п'ять директоратів:

- *Адміністративно-кадровий директорат.* Займається адміністративно-управлінськими питаннями, а також питаннями підбору і розміщення кадрів.
- *Директорат визначення завдань і підготовки розвідувальної продукції.* Одержує завдання від міністерств закордонних справ і оборони. Обробляє й аналізує отримвану розвідувальну інформацію, готує і реалізує вихідні документи розвідки.
- *Директорат регіональних контролерів.* Складається з декількох оперативних відділів.
- *Директорат зовнішньої контррозвідки і безпеки.* Здійснює розробку спецслужб іноземних держав, забезпечує безпеку роботи англійської розвідки.
- *Директорат спеціальної підтримки.* Забезпечує підрозділ розвідки сучасними оперативно-технічними засобами ведення оперативної роботи.

Крім того ще діє група радників з питань міжнародних відносин, група зв'язку зі спецслужбами США та інших країн [7, с. 62].

Британська контррозвідувальна служба – *Military Intelligence-5* (МІ-5) була створена в 1909 році. В обов'язки МІ-5 входить забезпечення внутрішньої безпеки, контроль за діяльністю місцевих екстремістських політичних груп, захист держави від підривних дій іноземних спецслужб, охорона державних таємниць країни. Очолює контррозвідувальну службу генеральний директор, який підпорядковується міністру внутрішніх справ, але, фактично, має прямий доступ до британського прем'єр-міністра. Штат МІ-5 складається з двох тисяч осіб. Структура МІ-5 наведена на схемі (рис. 7).

ФРН. Федеральна розвідувальна служба Німеччини – БНД (в оригінальному мовному звучанні – «Бундеснахрихтендинст») була створена ще до виникнення ФРН. Наприкінці Другої світової війни американці, готуючись до майбутнього суперництва та протистояння із СРСР, почали формувати з колишніх офіцерів спецслужб рейху нову структуру. Оскільки центральну

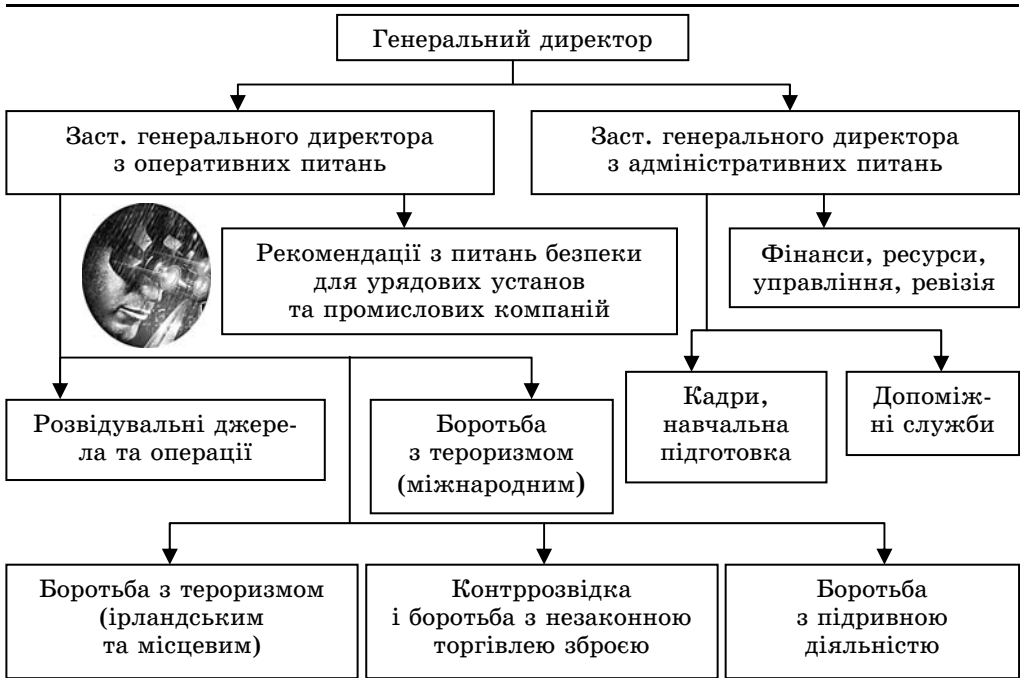

Рис. 7. Структура британської Служби безпеки MI-5 [7]

роль у цьому відвели нацистському генералу Р. Гелену, то у грудні 1947 року, коли спецслужбу було створено і він очолив її на цілих 12 років, цю структуру назвали «Організація Гелена». Формально «Організацію Гелена» було передано в підпорядкування відомству федерального канцлера лише у квітні 1956 року і перейменовано тоді на Федеральну розвідувальну службу.

За кількістю працівників БНД – найкрупніша федеральна установа Німеччини із штатом більше 7000 осіб, з яких біля 2000 зайняті безпосереднім збором інформації за кордоном. Штаб-квартиру БНД було розташовано в Пуллаху під Мюнхеном. У ній працювали керівники спецслужби і понад 3000 співробітників центрального апарату. Один з головних принципів функціонування організації, закладених ще за часів генерала Гелена, це – найсуворіша конспірація. Увесь оперативний склад знаходиться на нелегальному положенні, спілкуючись між собою на службі лише через псевдоніми, контакти поза службою не ухвалюються. У своїй роботі БНД використовує посади так званого глибокого прикриття, які створюються у МЗС, а також інших установах. Основні напрямки діяльності БНД та її структура на початок 1990-х років наведені в схемі (рис. 8). Початок 90-х років (об'єднання Німеччини та розпад СРСР) суттєво вплинули на долю БНД. З одного боку, була втрата довіри громадськості, коли викрилося, що на східнонімецьку розвідку «Штазі» працювало близько 7 тис. осіб з БНД, а з другого – надзвичайно вдала для німців операція «Жираф» проти Західної групи радянських військ, що швидко залишала Німеччину. Завербовані (і за власною

ініціативою) радянські солдати й офіцери майже задарма віддавали надсекретну інформацію, зразки найсучаснішої зброї та обладнання у великій кількості. У теперішній час БНД передислокована у Берлін [20, с. 45–46].

Основний тягар політичного розшуку та контррозвідувальної роботи в ФРН припадає на Федеральне бюро із захисту конституції. Підпорядковується ця спецслужба міністру внутрішніх справ і має відповідні підрозділи на всіх землях Німеччини. Створена півстоліття тому з метою охорони вільного демократичного ладу, а на практиці збирає інформацію щодо екстремістських угруповань та партій, їх заходів, намірів і планів, які суперечать основному закону країни, тобто займається політичним розшуком. У коло завдань бюро входить також припинення іноземної розвідувальної та підривної діяльності – типова контррозвідка [7, с. 67–68].

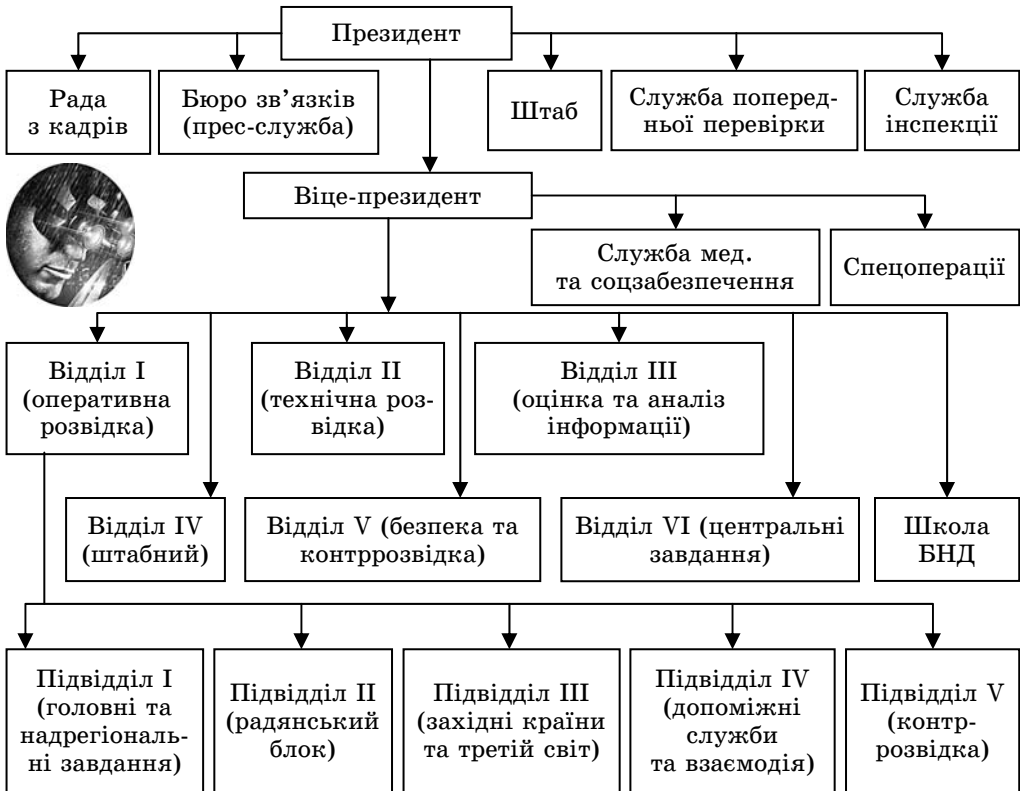

Рис. 8. Структура БНД (на початку 1990-х років) [20]

Питання і завдання

для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу

1. Визначте категорії «розвідка», «агентурна розвідка», «легальна розвідка», «технічна розвідка», «аналітична розвідка», «контррозвідка».
2. Що таке політична розвідка та у чому її якісна відмінність?
3. Охарактеризуйте предмет політичної розвідки.
4. Дайте характеристику основних засад та напрямків зовнішньої та внутрішньої політичної розвідки.
5. Визначте систему суб'єктів політичної розвідки.
6. Що таке неурядова/недержавна розвідка?
7. Назвіть основні функції внутрішньої розвідки.
8. Назвіть основні функції зовнішньої розвідки.
9. Як Ви уявляєте форми та рівні політичної розвідки.
10. Розкрийте зміст загальних принципів політичної розвідки.
11. У чому полягають основні принципи організаційної роботи розвідки.
12. Охарактеризуйте сучасну систему спецслужб України.

Література

1. Бабец О. Опыт военной разведки на службе в коммерческой фирме. – Мн., 2003.
2. Брожко К. Спеціальні служби сучасної України // Людина і політика. – 1999. – №3.
3. Даллес А. Искусство разведки. – М., 1992.
4. Закон України «Про Службу безпеки України» від 25.03.1992.
5. Закон України «Про розвідувальні органи України» від 22.03.2001.
6. Закон України «Про Службу зовнішньої розвідки України» від 28.12.2007.
7. Землянов В. М. Своя контрразведка. – Мн., 2002.
8. Ивахин А. Е., Прыгунов П. Я. Оперативная деятельность и вопросы конспирации в работе спецслужб: В 3-х томах. – Т. 3. – К., 2006.
9. Кузьменко А. Глобалізація, національні духовні цінності, таємні операції спецслужб // Юридичний журнал. – 2006. – №5.
10. Кузьменко А. Особенности конкуренции «групп влияния и давления» с государственной властью // Персонал. – 2004. – №7.
11. Маринин В. КГБ: структура и функции // В мире спецслужб. – 2004. – №1.
12. Николаенко А., Кулида С. «Большое ухо Америки»: Агентство национальной безопасности США // В мире спецслужб. – 2004. – №7.
13. Олсон Дж. М. Десять заповедей контрразведки // В мире спецслужб. – 2004. – №5.
14. Основи політичної науки / За ред. Б. Кухти. – Ч. 4. – Львів, 1999.
15. Плэтт В. Информационная работа стратегической разведки. – М., 1958.
16. Почепцов Г. Г. Информационные войны. – М., 2000.
17. Почепцов Г. Г. Теория коммуникации. – М.; К., 2001.
18. Рогозин Г. Политический сыск или внутренняя разведка // Записки Президенту. – 2004. – №16.
19. Ронин Р. Своя разведка. – Мн., 1998.

20. Самофалов В. Глобальный вызов транснациональных корпораций // Зеркало недели. – 2003. – №31.
21. Степаненко В. Федеральная разведывательная служба Германии // В мире спецслужб. – 2004. – №2.
22. Томас Г. Проблемы внутренней разведки // Америка. – 2003. – 27 окт.
23. Федько В. Ф. Философия специальных служб. – К., 2006.
24. Энциклопедия секретных служб России / Авт.-сост. А. И. Колпакиди. – М., 2003.
25. Энциклопедия спецслужб / Авт.-сост. К. Дегтярев. – М., 2008.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

для поглибленого вивчення теми та окремих її питань

* * *

ТАЄМНА ПОЛІЦІЯ

(Переклад з рос.: Арендт Х. Тайная полиция
// Новое время. – 1992. – №6. – С. 57–59)

До сьогодні нам відомі лише дві форми достовірно тоталітарного панування: диктатура націонал-соціалізму після 1938 р. і диктатура більшовизму після 1930 р. Ці форми панування радикальним чином відрізняються від інших форм диктаторського, деспотичного чи тиранічного правління. Хоча вони з певною послідовністю розвивалися з партійної диктатури, відмінні риси, які надають їм тоталітарного характеру, – це щось нове, яке не є похідним від однопартійної системи. Мета однопартійних систем – не тільки захопити в свої руки правління, але й, посадивши в усі урядові установи членів партії, домогтися таким чином повного злиття держави і партії; тим самим партія після захоплення влади перетворюється на свого роду урядову пропагандистську організацію. Така система є «тотальною» лише в негативному значенні: правляча партія не припускає існування інших партій і опозиції, не припускає свободи політичних переконань. Партійна диктатура, захопивши владу, залишає недоторканими відносини, що існували раніше між державою і партією: уряд і армія зберігають свою силу, і «революція» полягає лише в тому, що всі урядові пости зайняті тепер членами партії. У таких випадках влада партії засновується на монополії, яка гарантується державою, і у партії не залишається більше власного центру влади.

Революція, яку після захоплення влади починають тоталітарні рухи, відрізняється куди більш радикальною природою. З самого початку ці рухи свідомо прагнуть зберегти суттєві відмінності між собою і державою, не допустити поглинання урядом своїх «революційних» установ. Проблема захоплення державної машини без злиття з нею вирішується таким чином: підій-

матися по державних ієрархічних сходах дозволяється тільки тим членам партії, які не так важливі для революційного руху. Уся реальна влада зосереджується в установах самого руху, за межами державного і військового апаратів. Саме в центрі руху приймаються усі рішення – в урядових установах частіше навіть не знають, що взагалі відбувається. Тим членам партії, які прагнуть зробити кар'єру в уряді, стати міністрами, завжди, без винятку, доводиться платити за це «буржуазне» прагнення втратою як впливу всередині руху, так і довіри зі сторони його керівників.

Тоталітаризм у владі використовує державу в якості ширми, фасаду, який представляє країну в зовнішньому, нетоталітарному світі. Тоталітарна держава сама є логічним спадкоємцем тоталітарного руху, у якого держава позичає організаційну структуру. Тоталітарні правителі поводяться з урядами точнісінько так, як вони поводитись з парламентськими партіями чи внутрішньопартійними угрупованнями до захоплення влади; вони знову зіштовхуються – хоча тепер в більшому, міжнародному масштабі – з тією ж подвійною проблемою: як захистити вигаданий світ руху (чи тоталітарної країни) від зіткнення з реальністю і як зобразити для зовнішнього, нормального світу видимість нормальності і наявності здорового глузду.

Над державою і за фасадом показної влади, у лабіринті незліченних установ, які пронизують усі верстви управління, у хаосі безладу, схована реальна влада – влада дуже ефективною і всезнаючою таємною поліцією. Тиск на поліцію, як єдиний орган влади і відповідно зменшення уявної великої міці армії, характерні для усіх тоталітарних режимів, можуть бути, хоча б частково, пояснені прагненням тоталітарного режиму до світового панування і свідомою зневажливою відмінністю між власною країною і іншими державами, між внутрішніми й іноземними справами. Збройні сили, підготовлені для боротьби із зовнішнім агресором, завжди були сумнівним інструментом для громадянської війни: навіть в умовах тоталітарного режиму збройним силам важко дивитися на свій власний народ очима іноземного загарбника. У цьому плані, однак, ще важливішим є те, що під час війни значення збройних сил стає сумнівним. Оскільки тоталітарний правитель проводить свою політику виходячи з переконання у можливості створення в кінцевому підсумку світового уряду, у його очах жертви агресії є бунтівниками, зрадниками; тому він і віддає перевагу тому, щоб захопленими територіями управляла поліція, а не військові. Ще до захоплення влади рух відстоює систему таємної поліції і шпигунську мережу в різних країнах. Пізніше агентура за кордоном отримує більше грошей і розпоряджається більшою владою, ніж звичайна військова розвідка...

Ті функції, які таємна поліція виконує для підготовки тоталітарної утопії світового панування, однак, другорядні в порівнянні з тим, що вона робить для реалізації тоталітарного задуму в своїй країні. Пануюча роль таємної поліції у внутрішній політиці тоталітарних країн у більшій мірі сприяла

створенню неправильного розуміння сутності тоталітаризму. Усі деспотичні режими спираються на таємну поліцію, більше боячись свого власного народу, ніж будь-яких закордонних країн. Ця аналогія між тоталітарним і деспотичним режимами справедлива, однак лише для перших етапів формування тоталітарного правління, коли в країні ще існує політична опозиція...

На перших етапах створення тоталітарного режиму таємна поліція і відбірні партійні формування відіграють, втім, таку ж роль, що і за інших форм диктатури і за відомих терористичних режимах минулого. Надмірна жорстокість їхніх методів не знаходить собі паралелі, якщо говорити про історію сучасних західних країн. Перша стадія відслідковування таємних ворогів і полювання на колишніх супротивників зазвичай поєднується із залученням всього населення країни до відкритих організацій і перетворенням старих членів партії на добровільних таємних співробітників. Таким чином, спеціально підготовленні кадри поліції звільняються від необхідності займатися новобранцями – «співчуваючими», з їхніми сумнівними політичними симпатіями. Саме на цьому етапі для того, хто виношує «небезпечні думки», сусід поступово стає більш небезпечним ворогом, ніж справжній співробітник поліції. Перший етап закінчується після ліквідації відкритого чи таємного опору в будь-якій організованій формі. У Німеччині це сталося приблизно в 1935 р., а в Радянському Союзі – приблизно в 1930 р.

Терор стає справжнім змістом тоталітарних режимів тільки після повного знищення справжніх ворогів і початку полювання на «об'єктивних ворогів». Під гаслом будівництва соціалізму в одній окремо взятій країні чи використання даної території в якості лабораторії для проведення революційного експерименту, чи створення Volksgemeinschaft (народної спільноти) – тоталітарний режим береться до здійснення свого другого завдання, зазіхання на світове панування. І хоча теоретично таке панування можливе лише за умови створення всесвітнього уряду, тоталітарні режими на практиці показали, що ця частина їх утопії може реально бути доведеною до майже повної досконалості, бо вона тимчасово не залежить від поразки чи перемоги... Головна відмінність деспотичної таємної поліції від тоталітарної полягає в тому, що остання не прагне викоренити «небезпечні думки» і не використовує старий метод таємних служб – метод провокації. Оскільки тоталітарна таємна поліція «виходить на оперативні простори» лише після приборкання країни, її робота завжди вважається сторонньому спостерігачу абсолютно непотрібною, – чи, навпаки, приводить його до помилкового судження про існування в країні підпільного опору. У цій непотрібності немає нічого нового: таємні служби завжди відчайдушно прагнули довести свою необхідність і продовжувати працювати після того, як вони виконали своє основне, першочергове завдання. Методи, які вони для цієї мети використовували, перетворюють вивчення історії революцій на доволі нелегку працю. Напри-

клад, за часів Луї Наполеона не було, здається, жодного антиурядового виступу, який би не було інспіровано таємною поліцією. Так само роль таємних агентів в усіх революційних партіях царської Росії дозволяє зі значною впевненістю припустити, що без провокаційних дій агентів, які «надихали» ці партії, розвиток російського революційного руху був би менш успішним. Іншими словами, провокації тією ж мірою допомагали підтримувати революційні традиції, в якому вони заважали підготовці революції.

Ця подвійна роль провокації стала, мабуть, однією з причин того, що тоталітарні режими відмовились від провокацій. Більше того, зрозуміло, що провокація необхідна лише тоді, коли однієї підозри недостатньо для арешту і покарання. Ніколи жоден з тоталітарних правителів, авжеж, не міг і уявити собі такий стан, за якого йому знадобилася б провокація, щоб арештувати того, кого він вважав своїм ворогом...

Різниця між «підозрюваним» і «об'єктивним ворогом» і визначає основну різницю між таємною поліцією деспотичної і тоталітарної держав. «Об'єктивний ворог» є таким не тому, що прагне повалити уряд, а тому, що сам уряд проголошує його ворогом. «Об'єктивний ворог» ніколи не є особою, у якої небезпечні думки потрібно виявити, чи у якої минуле виправдовує підозру; він завжди «носіє тенденцій», свого роду «бацилоносій». Практично тоталітарний правитель поводить себе як людина, що постійно ображає іншу людину, поки усі оточуючі не переконуються, що той, кого ображають і є його ворогом; такого ворога, який не викликає особливих підозр, можна і вбити – в порядку самозахисту... Без сумніву, це трохи грубий, але цілком діючий прийом – як підтвердить кожний, хто знає яким чином кар'єристи, які досягли успіху, усували суперників зі свого шляху. Введення поняття «об'єктивний ворог» відіграє для функціонування тоталітарного режиму більш значну роль, ніж ідеологічне визначення відповідних категорій... Якщо взагалі дозволено говорити про якесь юридичне мислення в рамках тоталітарного режиму, то центральною ідеєю такого мислення якраз і є ідея «об'єктивного ворога».

Зміна положення таємної поліції в тоталітарній державі тісно пов'язано з цією трансформацією «підозрюваного» й «об'єктивного ворога». Таємні служби цілком заслуговували назву «державна в державі» – і не тільки за деспотичних, але і конституційних, і напівконституційних урядів. Вже той факт, що таємна поліція тримає в своїх руках секретну інформацію, дає їй беззаперечну перевагу над урядовими установами і є відкритою загрозою членам уряду. Тоталітарна таємна поліція, навпроти, повністю підпорядкована волі Вождя, і він один вирішує, хто стане наступним потенційним ворогом; він один, як це робив Сталін, може вирішувати, хто із співробітників таємної поліції буде ліквідований. Оскільки поліції більше не дозволяють використовувати провокації, її тим самим позбавляють єдиного доступного їй засобу залишатися незалежною від уряду. Співробітники поліції опиня-

ються в повній залежності від найвищої влади, яка може позбавити їх роботи. Подібно до армії в нетоталітарній державі таємна поліція в тоталітарних країнах всього лише здійснює потрібну політичну лінію і втрачає усі прерогативи влади, якими вона володіла за деспотичного бюрократного режиму.

Завдання поліції в тоталітарній державі – не розкриття злочинів, а готовність арештувати певну категорію населення, коли уряд вирішить це зробити. Головною відмінною рисою таємної поліції в політичному плані є те, що тільки вона одна користується довірою вищої влади; їй одній відомо, яка політична лінія буде проводитися. І тут йдеться не тільки про питання високої політики; умови повсякденного, звичайного життя в тоталітарній державі такі, що лише агенти НКВС на промисловому підприємстві знають, чого прагне Москва, коли віддає розпорядження розширити, наприклад, виробництво труб...

За тоталітарного режиму, як і за інших режимів, таємна поліція володіє монополією на певну, життєво важливу інформацію. Однак за тоталітаризму інформація, якою володіє лише поліція, зазнає суттєвих змін: поліцію не цікавить про що розмірковують їхні майбутні жертви (як правило, їх не цікавить і питання: ким ці жертви опиняються); поліції довірені найважливіші державні таємниці. Це автоматично означає різкий приріст значення поліції, її престижу, – хоча поруч з цим і призводить до втрати наявної реальної влади. Зараз Вождю краще відомо все те, що може знати таємна служба. З володаря реальної влади таємна поліція спустилася до рівня виконавця, ката.

З юридичної точки зору ще більш цікавою, ніж перехід від підозрюваних до об'єктивних ворогів, є тоталітарна заміна підозрюваного правопорушення можливим злочином. Можливий злочин не більш суб'єктивний, ніж об'єктивний ворог. У той час, як підозрюваного арештовують тому, що, виходячи з його персональних особливостей (чи уявних персональних особливостей), влада вважає його здатним вчинити певний злочин, тоталітарний варіант можливого злочину ґрунтується на логічному передбаченні об'єктивного розвитку подій...

Основне послання тоталітарного режиму – «все можливо» – призводить, таким чином, шляхом послідовного усунення усіх фактичних обмежень до абсурдного і жахливого наслідку – до того, що будь-який злочин, про який можуть розмірковувати вожді, повинен бути покараним – не дивлячись на те, чи був він вчинений чи ні...

Політична ж функція таємної поліції – цієї «найкращим чином організованої і найефективнішої» з усіх урядових установ в апараті влади тоталітарного режиму, не є ні двоякою, ні надлишковою. Таємна поліція являє собою справжній виконавчий апарат уряду, через який передаються усі накази. За допомогою мережі таємних співробітників вождь тоталітарного режиму створює для себе, фігурально висловлюючись, привідний ремінь, яким

керуються виконавчі органи влади. На відміну від багаточислової структури видимої ієрархії ця установа повністю відокремлена й ізольована від усіх інших. У цьому сенсі агенти таємної поліції становлять у тоталітарних країнах єдиний відкрито правлячий клас. Їх стандарти поведінки, їх школа цінностей пронизують тканину тоталітарного суспільства...

Ті тоталітарні рухи, які в процесі захоплення влади імітують деякі організаційні риси таємних суспільств і в той же час захоплюють владу відкрито, у всіх на очах, створюють справжнє таємне товариство лише після того, які усі віжки правління опиняються в їхніх руках. Таємне товариство тоталітарного режиму – це таємна поліція. Єдина таємниця тоталітарної держави, яка суворо охороняється, єдина таємниця, відома лише посвяченим – це діяльність таємної поліції і умови, які існують у концтаборах. Звичайно, населенню в цілому і членам партії особливо відомі загальні факти. Вони знають, що концтабори існують, що люди зникають, що невинних арештовують. У той же час кожний громадянин тоталітарної держави знає, що навіть згадувати про ці «таємниці» – великий злочин. Щоб щось достовірно знати, людині необхідне розуміння і підтвердження інших людей; тому ця «таємниця», про яку усі знають і ніхто не говорить, втрачає риси реальності і перетворюється просто на кошмар. Тільки посвячені, ті, хто знає, яка категорія людей опиниться наступною в переліку «небажаних елементів», хто знає, як діють співробітники органів, можуть говорити один з одним про те, що насправді є реальністю для усіх. Лише вони можуть вірити в існуючу реальність – це їх таємниця і, щоб зберегти її, вони і об'єдналися в таємну організацію.

Як ми вже зазначали, що один з багатьох парадоксів, який не укладається, з точки зору нетоталітарного світу, у рамки здорового глузду, – це використання тоталітарною державою конспіративних методів, які вважаються ірраціональними. Тоталітарні рухи, які переслідуються поліцією, дуже обережно користуються конспіративними методами для повалення уряду і захоплення влади. Тоталітарний режим при владі вже визнаний усіма урядами і який, схоже, переріс свій революційний етап, створює в якості основи влади і уряду дійсну таємну поліцію. Мабуть, офіційне і відкрите визнання здається тоталітарному руху більшою загрозою для його конспіративної сутності, загрозою внутрішнього розпаду руху, ніж поліцейські заходи, які проводяться через заплющені очі нетоталітарних режимів.

...Тоталітарна змова проти нетоталітарного світу, посягання на світове панування і за тоталітарних режимів, які захопили владу, і в самих тоталітарних рухах зовсім не є таємницею. Практично про все це усім, хто «симпатизує», говорить відкрито. Їм це підноситься у такій формі, начебто увесь світ вступив у змову, спрямовану проти їх власної країни. Кожний громадянин країни, який мешкає за кордоном, розглядається як таємний агент, який зобов'язаний відсилати додому відповідні повідомлення, а кож-

ний іноземець – як шпигун свого уряду. Саме для практичного втілення цієї дихотомії, а не для приховування будь-яких військових чи інших секретів і створена «залізна завіса», яка відокремлює жителів тоталітарної держави від іншого світу...

Підсумки тоталітарного експерименту відомі лише частково. Хоча у нас є достатньо повідомлень з концтаборів, щоб судити про можливості повного панування, щоб краєм ока зазирнути до безодні «можливого», ми не можемо сказати, до якої міри тоталітарний режим здатний змінити сутність людини. Ще в меншій мірі можемо судити про те, наскільки готові нормальні люди, які нас оточують, прийняти тоталітарний спосіб життя – іншими словами, погодяться прожити більш коротке життя, але натомість здійснити свої кар'єрні наміри. Легко зрозуміти, до якої міри тоталітарна пропаганда і навіть деякі тоталітарні інститути відповідають потребам нових мас. Майже неможливо, однак, сказати, яка частка з-поміж них – якщо вони надалі будуть підлягати постійній загрозі безробіття – з радістю підпишеться під «політикою регулювання населення», яка полягає в систематичному знищенні надлишку людей. Майже неможливо сказати, скільки з-поміж них – коли вони повністю усвідомлять свою зростаючу нездатність опанувати тягарі сучасного життя, з радістю погодяться прийняти систему, яка повністю усуває власну ініціативу, але проте і усяку відповідальність...

* * *

ОСНОВНІ ПОЛОЖЕННЯ ЗАКОНІВ «ПРО РОЗВІДУВАЛЬНІ ОРГАНИ УКРАЇНИ», «ПРО СЛУЖБУ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ», «ПРО СЛУЖБУ ЗОВНІШНЬОЇ РОЗВІДКИ УКРАЇНИ»

*

ПРО РОЗВІДУВАЛЬНІ ОРГАНИ УКРАЇНИ

Закон «Про розвідувальні органи України», прийнятий 22 березня 2001 року, визначає правові основи організації і діяльності державних органів, які здійснюють розвідувальну діяльність з метою захисту національних інтересів України від зовнішніх загроз, порядок контролю і нагляду за їх діяльністю. А також встановлює правовий статус співробітників цих органів, їх соціальні гарантії. **Розвідувальна діяльність** – діяльність, яка здійснюється спеціальними засобами і методами з метою забезпечення визначених законом органів державної влади розвідувальною інформацією, сприяння реалізації та захисту національних інтересів, протидії за межами України зовнішнім загрозам національній безпеці України. На розвідувальні органи України покладаються такі основні завдання:

- добування, аналітична обробка та надання визначеним законом органам державної влади розвідувальної інформації;

- здійснення спеціальних заходів, спрямованих на підтримку національних інтересів і державної політики України в економічній, політичній, війсьній, військово-технічній, екологічній та інформаційній сферах, зміцнення обороноздатності, економічного і науково-технічного розвитку, захисту та охорони державного кордону;
- забезпечення безпечного функціонування установ України за кордоном, безпеки співробітників цих установ та членів їх сімей у країні перебування, а також відряджених за кордон громадян України, які обізнані у відомостях, що становлять державну таємницю;
- участь у боротьбі з тероризмом, міжнародною організованою злочинністю, незаконним обігом наркотичних засобів, незаконною торгівлею зброєю і технологією її виготовлення, незаконною міграцією у порядку, визначеному законом;
- вжиття заходів протидії зовнішнім загрозам національній безпеці України, життю, здоров'ю її громадян та об'єктам державної власності за межами України.

Розвідувальні органи України здійснюють розвідувальну діяльність у таких сферах:

- Служба зовнішньої розвідки України – у політичній, економічній, військово-технічній, науково-технічній, інформаційній та екологічній.
- Розвідувальний орган Міністерства оборони України – у війсьній, воєнно-політичній, воєнно-технічній, воєнно-економічній, інформаційній та екологічній.
- Розвідувальний орган спеціально уповноваженого центрального органу виконавчої влади у справах охорони державного кордону – у сферах прикордонної та імміграційної політики, а також в інших сферах, що стосуються питань захисту державного кордону України та її суверенних прав у виключній (морській) економічній зоні.

Координація діяльності розвідувальних органів України здійснюється Президентом України через очолювану ним Раду національної безпеки і оборони України, яка діє відповідно до Закону України «Про Раду національної безпеки і оборони України». Використання розвідувальних органів України будь-ким у партійних інтересах не допускається. Діяльність розвідувальних органів України не може використовуватись для обмеження прав і свобод громадян або з метою насильницької зміни конституційного ладу, усунення органів державної влади чи перешкодження їх діяльності. У розвідувальних органах України забороняється створення і діяльність організаційних структур політичних партій та інших об'єднань громадян, що мають політичні цілі. Членство та участь співробітників розвідувальних органів України у діяльності політичних партій та інших об'єднаннях громадян, що мають політичні цілі, не допускається.

Як виняток дозволяється членство працівників, які уклали трудовий договір з розвідувальними органами України, у професійних спілках. Інформація, здобута й опрацьована розвідувальними органами України, надається

Президентів України, Голові Верховної Ради України, Прем'єр-міністрові України та іншим визначеним Президентом України споживачам в установленому ним порядку з додержанням вимог законів України «Про державну таємницю», «Про інформацію», «Про захист інформації в автоматизованих системах» та інших.

Порядок взаємодії розвідувальних органів України між собою, з правоохоронними органами України визначається законами і прийнятими відповідно до них іншими нормативно-правовими актами. Розвідувальні органи України з дозволу Президента України в межах та обсягах, визначених ним, можуть встановлювати і підтримувати контакти із спеціальними службами іноземних держав, у тому числі на основі двосторонніх чи багатосторонніх міжнародних договорів України, з додержанням вимог законодавства України.

У випадках довгострокового співробітництва на умовах, визначених міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких для України надана Верховною Радою України, можуть створюватися офіційні закордонні представництва розвідувальних органів України.

Про свою діяльність розвідувальні органи України в установленому порядку інформують громадськість України, здійснюючи зв'язок з об'єднаннями громадян, засобами масової інформації і громадянами через відповідні структурні підрозділи та їх посадових осіб.

Співробітниками розвідувальних органів України є військовослужбовці та службовці кадрового складу розвідувальних органів України, а також військовослужбовці, службовці та працівники, які не належать до кадрового складу цих органів.

Конфіденційне співробітництво розвідувальних органів України з метою виконання завдань, що визначені Законом, може встановлюватися з особами на безоплатній або платній засадах. Порядок підтримання взаємовідносин з такими особами визначається нормативними актами відповідних розвідувальних органів. З метою забезпечення безпеки осіб, які конфіденційно співробітничать або співробітничали з розвідувальними органами України, та членів їх сімей можуть здійснюватися заходи щодо їх захисту в порядку, передбаченому Законом для співробітників розвідувальних органів.

*

ПРО СЛУЖБУ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Служба безпеки України – державний правоохоронний орган спеціального призначення, який забезпечує державну безпеку України.

На Службу безпеки України Законом від 25 березня 1992 року покладається у межах визначеної законодавством компетенції захист державного суверенітету, конституційного ладу, територіальної цілісності, економічного,

науково-технічного і оборонного потенціалу України, законних інтересів держави та прав громадян від розвідувально-підривної діяльності іноземних спеціальних служб, посягань з боку окремих організацій, груп та осіб, а також забезпечення охорони державної таємниці. До завдань Служби безпеки України також входить попередження, виявлення, припинення та розкриття злочинів проти миру і безпеки людства, тероризму, корупції та організованої злочинної діяльності у сфері управління і економіки та інших протиправних дій, які безпосередньо створюють загрозу життєво важливим інтересам України.

Використання Служби безпеки України в партійних, групових чи особистих інтересах не допускається. Діяльність партій, рухів та інших громадських об'єднань, що мають політичні цілі, в Службі безпеки України забороняється. На період служби чи роботи за трудовим договором членство співробітників Служби безпеки України у таких об'єднаннях зупиняється... Як виняток, дозволяється членство працівників, які уклали трудовий договір із Службою безпеки України, у професійних спілках. Громадськість України через засоби масової інформації та в інших формах у визначеному законодавством порядку інформується про діяльність Служби безпеки України. Забороняється встановлювати обмеження на інформацію щодо загального бюджету Служби безпеки України, її компетенції та основних напрямів діяльності, а також випадків протиправних дій органів і співробітників Служби безпеки України.

Не підлягають розголошенню відомості, що становлять державну, військову, службову та комерційну таємницю, а також інформація конфіденційного характеру, розголошення якої може завдати шкоди національній безпеці України, честі і гідності особи або порушити її законні права, крім випадків, передбачених законодавством в інтересах правосуддя.

Систему Служби безпеки України складають Центральне управління Служби безпеки України, підпорядковані йому регіональні органи, Служба безпеки Республіки Крим, органи військової контррозвідки, військові формування, а також навчальні, науково-дослідні та інші заклади Служби безпеки України. Організаційна структура Служби безпеки України визначається Президентом України. Для організації і проведення антитерористичних операцій та координації діяльності суб'єктів, які ведуть боротьбу з тероризмом чи залучаються до антитерористичних операцій, при Службі безпеки України функціонує Антитерористичний центр. Положення про Антитерористичний центр при Службі безпеки України затверджується Президентом України за поданням Кабінету Міністрів України.

Центральне управління Служби безпеки України відповідає за стан державної безпеки, координує і контролює діяльність інших органів Служби безпеки України. До його складу входять апарат Голови Служби безпеки України та функціональні підрозділи: контррозвідки, військової контрроз-

відки, захисту національної державності, боротьби з корупцією і організованою злочинною діяльністю, інформаційно-аналітичний, оперативно-технічний, оперативного документування, слідчий, зв'язку, по роботі з особовим складом, адміністративно-господарський, фінансовий, військово-медичний та інші згідно з організаційною структурою Служби безпеки. Органи військової контррозвідки створюються для контррозвідувального забезпечення Збройних сил України і Державної прикордонної служби України та інших військових формувань, дислокованих на території України

Керівництво всією діяльністю Служби безпеки України, її Центральним управлінням здійснює Голова Служби безпеки України. Він несе персональну відповідальність за виконання завдань, покладених на Службу безпеки України. Голова Служби безпеки України призначається Верховною Радою України за поданням Президента України. Голова Служби безпеки України має заступників, які за його поданням призначаються Президентом України. Для вирішення покладених завдань Служба безпеки України може встановлювати контакти з органами безпеки іноземних держав і взаємодіяти з ними на підставі норм міжнародного права, відповідних договорів та угод.

Кадри Служби безпеки України складають: співробітники-військовослужбовці, працівники, які уклали трудовий договір із Службою безпеки України, а також військовослужбовці строкової служби.

До органів Служби безпеки України приймаються на конкурсній, добровільній і договірній основі громадяни України, здатні за діловими та моральними якостями, освітнім рівнем і станом здоров'я ефективно виконувати службові обов'язки. Критерії професійної придатності, зокрема юридичної обізнаності, визначаються кваліфікаційно-нормативними документами, які затверджуються Головою Служби безпеки України. Кількісний склад співробітників Служби безпеки України визначається Президентом України за поданням Голови Служби безпеки України, виходячи з потреб надійного захисту державної безпеки України, в межах встановленого бюджету.

Служба безпеки України відповідно до своїх основних завдань зобов'язана:

- 1) здійснювати інформаційно-аналітичну роботу в інтересах ефективного проведення органами державної влади та управління України внутрішньої і зовнішньої діяльності, вирішення проблем оборони, соціально-економічного будівництва, науково-технічного прогресу, екології та інших питань, пов'язаних з національною безпекою України;
- 2) здійснювати заходи контррозвідувального забезпечення дипломатичних представництв, консульських та інших державних установ, а також заходи, пов'язані з охороною державних інтересів у сфері зовнішньополітичної та зовнішньоекономічної діяльності, безпекою громадян України за кордоном;
- 3) виявляти, припиняти та розкривати злочини, розслідування яких віднесено законодавством до компетенції Служби безпеки України; проводи-

- ти дізнання і слідство у цих справах; розшукувати осіб, які переховуються у зв'язку із вчиненням зазначених злочинів;
- 4) здійснювати контррозвідувальні заходи з метою попередження, виявлення, припинення і розкриття будь-яких форм розвідувально-підривної діяльності проти України;
 - 5) забезпечувати захист державного суверенітету, конституційного ладу і територіальної цілісності України від протиправних посягань з боку окремих осіб та їх об'єднань;
 - 6) здійснювати контррозвідувальне забезпечення оборонного комплексу, Збройних сил України, інших військових формувань, дислокованих на території України, енергетики, транспорту, зв'язку, а також важливих об'єктів інших галузей господарства;
 - 7) брати участь у розробці і здійсненні відповідно до Закону України «Про державну таємницю» та інших актів законодавства заходів щодо забезпечення охорони державної таємниці та конфіденційної інформації, що є власністю держави, сприяти у порядку, передбаченому законодавством, підприємствам, установам, організаціям та підприємцям у збереженні комерційної таємниці, розголошення якої може завдати шкоди життєво важливим інтересам України;
 - 8) здійснювати відповідно до законодавства профілактику правопорушень у сфері державної безпеки;
 - 9) у межах визначеної законодавством компетенції забезпечувати захист особистої безпеки громадян і осіб, які беруть участь у кримінальному судочинстві, у разі надходження від них, членів їх сімей та близьких родичів заяви, звернення керівника відповідного державного органу чи отримання оперативної та іншої інформації про наявність загрози їх життю, здоров'ю, житлу чи майну; брати участь у реабілітації і поновленні прав незаконно репресованих осіб;
 - 10) сприяти Державній прикордонній службі України в охороні державного кордону України;
 - 11) сприяти забезпеченню режиму воєнного та надзвичайного стану в разі їх оголошення, а також ліквідації наслідків стихійного лиха, значних аварій, катастроф, епідемій, епізоотій та інших надзвичайних ситуацій;
 - 12) подавати наявними силами і засобами, у тому числі і технічними, допомогу органам внутрішніх справ, іншим правоохоронним органам у боротьбі із злочинністю;
 - 13) брати участь у розробці заходів і вирішенні питань, що стосуються в'їзду в Україну та виїзду за кордон, перебування на її території іноземців та осіб без громадянства, прикордонного режиму і митних правил;
 - 14) забезпечувати засекреченим і шифровальним зв'язком державні органи і посадових осіб відповідно до переліку, який встановлюється Кабінетом Міністрів України;
 - 15) проводити наукові дослідження і дослідно-конструкторські роботи, впроваджувати їх результати в практику діяльності Служби безпеки України;

- 16) виконувати за дорученням ВРУ, Президента України інші завдання, безпосередньо спрямовані на забезпечення внутрішньої та зовнішньої безпеки держави;
- 17) брати участь у розробленні та здійсненні заходів щодо фізичного захисту ядерних установок, ядерних матеріалів, радіоактивних відходів, інших джерел іонізуючого випромінювання, а також у проведенні спеціальної перевірки щодо допуску до особливих робіт.

Законні вимоги співробітників Служби безпеки України при виконанні ними службових обов'язків є обов'язковими для громадян і посадових осіб. Непокора або опір законним вимогам співробітників Служби безпеки України, неправомірне втручання в їх законну діяльність тягнуть за собою відповідальність, передбачену законодавством.

*

ПРО СЛУЖБУ ЗОВНІШНЬОЇ РОЗВІДКИ УКРАЇНИ

Служба зовнішньої розвідки України є державним органом, який здійснює розвідувальну діяльність у політичній, економічній, військово-технічній, науково-технічній, інформаційній та екологічній сферах. До співробітників Служби зовнішньої розвідки України як військового формування належать військовослужбовці, службовці та працівники Служби зовнішньої розвідки України.

На Службу зовнішньої розвідки України покладаються такі основні завдання:

- добування, аналітична обробка та надання розвідувальної інформації Президентові України, Голові Верховної Ради України, Прем'єр-міністрові України та іншим визначеним Президентом України споживачам;
- здійснення спеціальних заходів впливу, спрямованих на підтримку національних інтересів і державної політики України в економічній, політичній, військово-технічній, екологічній та інформаційній сферах, зміцнення обороноздатності, економічного і науково-технічного розвитку;
- участь у забезпеченні безпечного функціонування установ України за кордоном, безпеки співробітників цих установ та членів їх сімей у країні перебування, а також відряджених за кордон громадян України, які обізнані з відомостями, що становлять державну таємницю;
- участь у боротьбі з тероризмом, міжнародною організованою злочинністю, незаконним обігом наркотичних засобів, незаконною торгівлею зброєю і технологією її виготовлення, незаконною міграцією;
- вжиття заходів протидії зовнішнім загрозам національній безпеці України, життю, здоров'ю її громадян та об'єктам державної власності за межами України.

Загальна чисельність Служби зовнішньої розвідки України затверджена у кількості 4350 осіб, у тому числі до 4010 військовослужбовців. Служба

зовнішньої розвідки України має таку загальну структуру: апарат управління Служби зовнішньої розвідки України, підрозділи агентурної та технічної розвідки, оперативно-технічні, інформаційно-аналітичні, власної безпеки, підрозділи забезпечення, навчальні заклади та науково-дослідні установи. Загальне керівництво Службою зовнішньої розвідки України здійснюється Президентом України. Безпосереднє керівництво Службою зовнішньої розвідки України здійснює її Голова, який призначається на посаду і звільняється з посади Президентом України.

* * *

УКРАЇНА: ПРО ЩО ПИСАЛИ ГАЗЕТИ

(Переклад з рос.: Украина: о чем писали газеты // Энциклопедия спецслужб / Автор-сост. К. Дегтярев. – М., 2008. – С. 264–291)

ГОЛОВНЕ – ПОЗИТИВНИЙ ІМІДЖ! Серед спецслужб країн СНД українські – «найпрозоріші». Одна з причин – особливий стиль формування іміджу. У цьому процесі активно беруть участь три сили: офіційний Київ, опозиція і окремі співробітники держбезпеки, що намагаються чітко слідувати нормам місцевого і міжнародного законодавства. З результатами їх творчості будь-який охочий може познайомитися, погортавши українську пресу.

Керівництво спецслужб не тільки прагне надати місцевим ЗМІ максимальний обсяг інформації, яка характеризувала б їх відомства з позитивного боку, але й організовує режим «відкритих дверей» для журналістів. Як приклад досить згадати інтерв'ю голови Служби безпеки України (СБУ) Ігоря Смешка, яке він дав 30 квітня 2004 року головному редакторові київського тижневика «2000» Сергію Кічигіну (6 березня 2009 року Верховна Рада ухвалила рішення про призначення головою СБУ генерала Валентина Наливайченка. – В. К.). У бесіді з журналістом він заявив тоді про те, що українська розвідка згортає свою діяльність усередині країни і переорієнтована на добування інформації виключно за кордоном. Буде створено дві служби: розвідки і контррозвідки. Планується трансформувати Головне управління розвідки СБУ в самостійний департамент розвідки і підсилити його радіорозвідкою (річ у тому, що на початку 2004 року на правоохоронну діяльність СБУ припадало 20%, решта – розвідка і контррозвідка). Планується реформувати СБУ в спеціальну службу без наявності у неї правоохоронних повноважень. На практиці це означає, наприклад, що співробітники СБ України не займатимуться затриманнями, арештами і розслідуваннями. До кінця 2007 року з СБУ була виділена в окреме відомство тільки зовнішня розвідка. Також СБУ поступово почала переходити на західноєвропейські стандарти у сфері організації діяльності спецслужб всередині країни. Як один з перших кроків у цьому напрямі Ігор Смешко назвав «набуття чинності Указу Президента «Про додаткові заходи щодо дальшої демократиза-

ції суспільства і посилення цивільного контролю за діяльністю правоохоронних і розвідувальних органів України», згідно з яким заборонено «направляти оперативних співробітників цих органів у відповідні органи державного управління з метою ведення ними в цих органах оперативно-розшукової роботи».

Дисиденти із спецслужб. До критичних виступів відносно правоохоронних органів представників опозиції всі звикли. А ось виступи кадрових офіцерів спецслужб, які не хочуть виконувати злочинні, на їх думку, накази, кожного разу перетворюються на сенсацію. Ось який інцидент відбувся в лютому 2004 року, коли генерал-майор СБУ Валерій Кравченко дав інтерв'ю одній з німецьких радіостанцій. Офіційно ця людина відповідала за забезпечення безпеки посольства. До свого відрядження в цю країну він був першим заступником начальника ГРУ (Головне розвідувальне управління) СБУ (є ще і військова розвідка ГРУ, яка входить до структури Міністерства оборони) Олександра Череваня і займався роботою двох управлінь – економічного й інформаційного. За неофіційними даними, «борець за правду» був резидентом української розвідки в Німеччині. Свою заяву він зробив за добу до приїзду президента України Леоніда Кучми до Німеччини.

Головна ідея його виступу лаконічно звучить так: глава СБУ Ігор Смишко і начальник Головного управління розвідки СБУ Олег Синяньський всупереч чинному законодавству віддають своїм співробітникам за кордоном вказівки стежити за представниками української опозиції, а також членами уряду. Почали вони займатися цією протиправною діяльністю в листопаді-грудні 2003 року.

Оприлюднивши цей факт, Валерій Кравченко сам прагнув не порушувати закон, а докази, що є на його руках, був готовий надати Генпрокуратурі України і комітету Верховної Ради з питань прав людини, національних меншин і міжнародних відносин. У розмові з журналістами співробітник спецслужби старанно уникав згадки яких-небудь конкретних прізвищ, а про зміст документів говорив украї скупими фразами.

Офіційний Київ зреагував оперативно. Перша заява керівництва СБУ з'явилася через три з половиною години після того, як німецька радіостанція передала виступ Валерія Кравченка. Потім були інші прес-релізи. У них вчинок генерал-майора пояснювався по-різному. Починаючи від проблем з психікою і закінчуючи конфліктом з керівництвом СБУ, яке нібито вирішило його достроково (із чотирьох років він пробув у Німеччині тільки дев'ять місяців) відкликати на батьківщину.

Скандал вичерпав себе на початку березня 2004 року, коли «дисидент» урочисто передав частину документів депутатові Верховної Ради Миколі Томенку. Наступного дня політик передав їх до Генпрокуратури. Також офіцер СБУ збирався надати їх у розпорядження парламентського комітету з прав людини. Поступово про цей інцидент почали забувати...

НА СТОРОЖІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ БАГАТСТВ КРАЇНИ. ...Керівник департаменту контррозвідки СБУ генерал-лейтенант Петро Шатковський у 2000 році називав такі сфери інтересів іноземних спецслужб: «економічний потенціал, особливості внутрішнього і зовнішнього ринків, відносини з тими або іншими державами, соціально-політичні процеси. Природно, не випускається з поля зору і проблеми розвитку Збройних сил України, спецслужби прагнуть отримати інформацію про сучасне озброєння, технології. Саме державні таємниці в області оборони, зовнішньої політики, економіки і інших складових безпеки України, є першочерговою метою для іноземних розвідок, у тому числі й економічно розвинених країн».

Серед основних методів роботи контррозвідки він виділяє попереджувальні заходи. «Зокрема, за останні два роки (1998–2000) контррозвідкою виявлено і шляхом проведення профілактичних заходів відвернуто протиправні дії декількох десятків громадян України з числа секретноносіїв, які могли б розголосити секретні відомості на шкоду інтересам держави. Хочу підкреслити, що цільову протидію розвідслужбам деяких іноземних держав ми здійснюємо в рамках національного законодавства, загальноприйнятих норм міжнародного права, захисту на цій основі прав і свобод громадян, інтересів суспільства. Що стосується прикладів розкриття і припинення протиправної діяльності представників іноземних спецслужб та їх агентур на території України, їх немало. Керівництво країни отримує про це інформацію негайно, ширше такі історії, як правило, не розповсюджуються. Протягом останніх років органами контррозвідки СБУ було розкрито чимало спроб використання іноземними розвідками деяких наших співвітчизників. В окремих випадках громадяни України намагалися встановити протиправні відносини із представниками іноземних спецслужб за власною ініціативою. Так, тільки в 1999 році контррозвідкою СБУ було відвернуто більше 10 таких спроб українських громадян. У сфері захисту військово-економічного потенціалу тільки за матеріалами військової контррозвідки в 1999 році було відкрито більше 400 кримінальних справ, засуджено 176 злочинців, попереджено нанесення збитків на суму 55 млн гривень, більше 15 млн дол., повернено до держбюджету 7,5 млн гривень».

За 2000 рік і перший квартал 2001 року співробітниками СБУ була припинена розвідувально-підбивна діяльність 22 іноземних громадян, локалізовано декілька десятків спроб отримання інформації з обмеженим доступом, розкрито і нейтралізовано 5 підходів вербування до українських військово-службовців.

А 3 квітня 2000 року керівництво СБУ звітувало за перший квартал поточного року. За цей період співробітниками цього відомства знешкоджено 7 агентів іноземних спецслужб – громадян України, повідомив голова СБУ Володимир Радченко на семінарі для регіональних ЗМІ. Крім того, за його словами, у сфері контррозвідувального захисту економіки і боротьби з орга-

нізованою злочинністю порушено 385 кримінальних справ. За перший квартал до держбюджету повернено 130 млн гривень., при цьому квартальний бюджет всіх підрозділів спецслужби складає близько 100 млн гривень. У той же час, відзначив Володимир Радченко, ретельний аналіз результатів діяльності СБУ свідчить про необхідність її удосконалення і роботи в цьому напрямі вже розпочато. Зокрема, розроблений проект концепції діяльності СБУ на період до 2005 року, відпрацьовуються схеми реформування СБУ, зокрема в рамках загальної реформи силових структур України. Для довідки: за весь 2000 рік у результаті діяльності СБУ було збуджено 1667 кримінальних справ, а економічний ефект склав 940 млн гривень.

У результаті комплексу прийнятих заходів у сфері захисту державної таємниці, згідно із заявою, зробленою в середині вересня 2004 року прес-службою СБУ, державі вдалося заощадити (зберегти) 40 млн гривень (9 млн доларів). Було відвернуто нанесення потужних збитків в області економічної і інформаційної безпеки держави.

Зокрема, в Луганській області було покладено край спробам посадових осіб передати за кордон науково-технічну документацію, в якій містилися відомості, що складають конфіденційну інформацію, яка є власністю держави. У Хмельницькій і Запорізькій областях запобігли фактам витоку за кордон важливих відомостей, які є державною таємницею. Розслідування кримінальних справ за даними фактами завершене, і вони знаходяться на розгляді в судах...

ВЕЛИКЕ ВУХО КИЄВА. Є ще одна тема, пов'язана з СБУ, про яку вважають за краще не говорити. Адже якщо викладені нижче факти підтвердяться, то Україні доведеться дуже довго виправдовуватись перед Заходом і доводити свою лояльність. Мова йде про те, що посольства деяких іноземних держав прослуховуються. Сам по собі факт не претендує на сенсацію. Така практика поширена в світі. Хоча в даній ситуації є два важливі моменти, які суттєво змінюють ситуацію. По-перше, серед постраждалих – країни НАТО. По-друге, мова йде про успішне прослуховування «закритих» каналів зв'язку. Кажучи іншими словами, для «закриття» інформації, що ними передається, використовується сучасна криптографічна апаратура. Тому потрібно не тільки перехопити і записати повідомлення, але і розшифрувати його. А це вдалося рідко навіть у період «холодної війни». А тоді ресурсів було задіяно на декілька порядків більше, ніж може дозволити собі Україна.

Як докладав Леоніду Кучмі голова СБУ Леонід Деркач у вересні 2000 року, для цих цілей його «фірма» купила в Швейцарії «програми, алгоритми і деяку техніку». Якщо голова СБУ не брехав президентові, то виходить, що «фірма» Деркача розкрила коди посольств країн НАТО і читала шифротелеграми, які вони направляли своїм урядам.

Доповідь голови СБУ цілком тягне на сенсацію століття. У минулому столітті, наприклад, відомо не більше двох десятків випадків, коли однієї

країні вдавалося зламати коди іноземної держави. Так США розкрили коди Японії під час Другої світової війни. Потім вони ж разом з англійцями розкрили коди гітлерівської Німеччини. Після закінчення Другої світової війни американські спецслужби зламали коди радянського посольства в США. Це був знаменитий проект «Венона».

Злом державних кодів – заняття надзвичайне складне і дуже дороге. Мабуть, не випадково за часів Радянського Союзу українська криптографічна школа була провідною в країні. Але навіть Леоніду Кучмі все це? Адже він активно виступав за інтеграцію країни до НАТО.

А можливо, йому і не були потрібні ці дані? Цю інформацію можна продати. Якщо вірити Леонідові Деркачу, то тут помітний величезний провал у системі безпеки НАТО. При цьому натівські секрети потрапляли до рук режиму, в якому все продається, а сам Леонід Деркач, за твердженням деяких журналістів, підтримував регулярні і ніким не контрольовані контакти із спецслужбами Іраку й Ірану.

Ірак виступав у якості одного з покупців української зброї. Подробиці цього бізнесу, із зрозумілих причин, тримаються в таємниці. Окремі епізоди іноді потрапляють у «відкрити» пресу, але перевірити достовірність цих фактів украй складно. Довгий час дипломатичні відносини з Україною Ірак підтримував через свого посла в Москві. У цьому немає нічого незвичайного, і така практика широко застосовується в міжнародних відносинах. Незвичайним в цьому випадку є те, що контакти між іракським послом в Росії і Леонідом Кучмою йшли через Леоніда Деркача.

Зрозуміло, посол Іраку мав повне право контактувати з президентом України, проте, згідно з протоколом, такі контакти повинні були йти через Міністерство закордонних справ. Через спецслужби зазвичай контактують у тому випадку, якщо є що приховувати. Згідно з елементарною логікою, можна припустити, що зв'язки України з Іраком були настільки «делікатними», що довірити їх могли тільки керівникові однієї із спецслужб.

Цікаво, що, за словами Леоніда Деркача, іракський посол після повернення на батьківщину повинен був очолити комісію з економічних питань при Саддамі Хусейні. Це одна з найважливіших структур іракської держави, на керівництво якої могла претендувати тільки людина, яка користується особистою довірою президента країни і має прямий вихід на нього. Виходить, що між Кучмою і Хусейном був конфіденційний канал зв'язку, і принаймні з українського боку цей зв'язок йшов через спецслужби, тобто конспіративно. На жаль, всієї правди про цю історію ми не дізнаємося ніколи. Українські й американські спецслужби зроблять все для збереження в таємниці подробиць цього епізоду таємної війни. Саддам Хусейн страчений. Ірак окупований США і військами коаліції...

Чим займається військова розвідка. Тема для окремої розмови – діяльність військової розвідки. Важко уявити собі ситуацію, коли основна причина інтерв'ю керівника російського «Акваріума» (Головне розвідуваль-

не управління ГШ РФ) – відповідь на статтю, опубліковану в газеті сусідньої країни. А в Україні таке можливе.

Офіційно військова розвідка України була створена в 1992 році. У тому ж році почалося формування управління розвідки ГУР МО України під керівництвом спочатку полковника М. Кузьміна, потім – полковника А. Віданова, а з кінця 1992 року – генерал-лейтенанта Володимира Легомінова (потім він займав пост заступника начальника ГУР і звільнив свій пост у період між 1997 і 2000 роками). На початку дев'яностих років минулого століття паралельно створювалося управління військової стратегічної розвідки Міністерства оборони України під керівництвом генерал-лейтенанта Олександра Скипальського.

У 1993 році два управління були об'єднані в Головне управління Міністерства оборони України. Першим його начальником був призначений Олександр Скипальський. З 1997 по 2000 рік ГУР очолював генерал-лейтенант Ігор Смешко. З 2000 по 2003 рік – генерал-полковник Віктор Палій. З 2003 року по січень 2008 року – начальник ГУР МО – Олександр Галака. Зараз українську військову розвідку очолює Віктор Гвоздь.

Згідно із Законом «Про розвідувальні органи України», прийнятому в 2001 році, була визначена нинішня організаційна структура ГУР МО. Вона включає: оперативні, аналітичні і функціональні підрозділи (управління, служби, відділи). Вперше в практиці військової розвідки України була створена прес-служба (начальник прес-служби і прес-секретар начальника ГУР МО України – майор Петро Шаройко). Начальник ГУР МО призначається Президентом України.

У середині дев'яностих років минулого століття ГУР у прямому розумінні цього слова було «відкрите» для відвідування місцевих журналістів і військових аташе інших держав (основна посада прикриття, під якою працюють військові розвідники за кордоном)... Хоч і для цього необов'язково влаштовувати екскурсію. Достатньо почитати місцеві газети.

Наприклад, колишній перший заступник начальника ГУР С. Горбатовський, не спрацювавши з командуванням, розговорився в газеті «Всеукраїнські відомості» (10.06.1994). Але, як часто буває в подібних випадках, у запалі звинувачень своїм опонентам.

Цікава історія його появи в українській розвідці. Будучи начальником агентурного відділу розвідувального Закавказького військового округу, «після серпня 1991 року зрозумів, що поки моїми руками втручаються в справи республік Закавказзя, руками таких само, як я, намагаються втручатися в справи України». І «за допомогою двох офіцерів, що здійснювали моє прикриття, напівлегально, без відома керівництва (грубо кажучи, дезертирував. – Прим. авт. – А. Д.), приїхав до Києва». І зв'язався із незадовго до того призначеним міністром оборони України. Останній дав телеграму до Москви (мабуть, з проханням викреслити дезертира із списків ГРУ), і з

8 березня 1992 року С. Горбатовський вже офіційно працював у ГУР, зайнявши в 40 років генеральську посаду. За подібною схемою в українську розвідку прийшли багато хто з офіцерів, що стали пізніше у витоків ГУР.

Концепцію розвідки, за твердженням С. Горбатовського, він розробив з тодішнім її начальником, генералом Олександром Скипальським у 1991–1992 роках (тобто роботу цю Горбатовський почав задовго до офіційного переходу до МО України), «ретельно вивчивши принципи діяльності дванадцяти найбільш розвинених у цьому відношенні держав». Це хто ж так щедро і оперативно надав інформацію, що цікавить? До речі, тут потрібно відзначити той факт, що ні С. Горбатовський, ні більшість керівництва новоствореної розвідки не мали ніякого досвіду роботи в стратегічній розвідці, будучи типовими оперативниками. Але – і далі – слово самому С. Горбатовському: «Ми отримали відповідну територію, приміщення, фінанси, техніку. До нас активно потягнулися люди». Здавалося б, все гаразд. Але тут же С. Горбатовський пише про невірну кадрову політику МО, що призвело до масового приходу в розвідку «блатних» всіх мастей, звинувачує його (керівництво) в недостатній засекреченості розвідки, забороні займатися політикою. І це при тому, що під час підготовки указів президента, законів і ухвал уряду до розвідників постійно звертались з проханнями про надання інформації з цілого ряду питань, про те, як вони розв'язані за кордоном.

Що ж змусило його звернутися до преси і оприлюднити вищезгадане? Патріотизм і любов до України? На жаль, на думку місцевих журналістів – причини особистого характеру (невміння грати в апаратні ігри).

Насправді, важко назвати перших керівників ГУР професіоналами з багатовіковим стажем роботи. Вже згаданий О. Скипальський багато років пропрацював у військовій контррозвідці «особистом». На етапі зародження військової розвідки в його розпорядженні було сім чоловік. Він протримався на посту керівника ГУР до січня 1997 року. Його наступник, полковник Ігор Смешко, працював на кафедрі Училища управління і зв'язку і був доктором технічних наук. Він втілював «західний» нахил у військовій розвідці, його навіть називали «американським агентом впливу». Хоча і попередник, якого звинувачували в тому, що він супроводжував американських радників по секретних об'єктах країни, демонструючи їм техніку, що стоїть на озброєнні Росії, возив на одеський об'єкт космічної розвідки «Зірка», не відрізнявся проросійськими настроями, але Ігор Смешко зайнявся чищенням рядів ГУР МО. При ньому були звільнені заступники начальника ГУР генерал-майор Анатолій Магаліс і генерал-лейтенант Володимир Легомінов. Збиралися звільнити і заступника по тилу полковника В. Вискребенцова. Проте за дивним збігом обставин машина, в якій той їхав, вибухнула. Потім застрелився в своєму кабінеті начальник друкарні військової розвідки полковник Шафіков, помер у під'їзді свого будинку начфін ГУР полковник П. Грабарчук. Призначений І. Смешком начальником агентурної служби

ГУР капітан першого рангу Ю. Лагно виявився самозванцем, який підробив документи про закінчення Вищої школи КДБ СРСР.

Змінив його на посаді начальника ГУР у вересні 2000 року Віктор Палій, який є зразком військової радянської школи. До того як стати головним військовим розвідником України, він керував Національною академією Збройних Сил України, а до цього очолював штаб Прикарпатського військового округу. Правда, як і обидва його попередники, до розвідки він ніякого відношення ніколи не мав.

Після приходу Віктора Палія в ГУР почалося чергове чищення. За 2001 рік більше 120 офіцерів і прапорщиків Головного управління військової розвідки пройшли військово-медичну комісію на предмет звільнення із Збройних Сил, тоді як за попередній рік її пройшли тільки 7 чоловік.

Відразу після призначення Віктора Палія його найближчим помічником став підполковник Д. Кузічев, який прославився тим, що викликав бійців спецназу ГУР для того, щоб покарати своїх кривдників у ресторані. Згодом він потрапив на лікування до психіатричного відділення військового шпиталю через алкоголізм.

У пам'яті ж прийдешніх поколінь співробітників української військової розвідки Віктор Палій залишиться як людина, що побудувала на території Управління так звану козацьку капличку.

Окрім кадрової, у ГУР є й інші проблеми, про які вважають за краще не говорити. Наприклад, зловживання службовим становищем керівників ГУР. Так, «квартирне питання» зруйнувало кар'єру двом високопоставленим військовим розвідникам. У кінці 1997 року на «дембель» достроково відправили двох заступників начальника ГУР Ігоря Смешка – генерал-лейтенанта Володимира Легомінова і генерал-майора Анатолія Магаліса...

Свій шостий ювілей ГУР скромно відзначило 2 вересня 1998 року. У такий день прийнято підводити підсумки й оцінювати пройдений шлях. Сумне тоді вийшло свято. Одна з причин – відсутність законодавчої бази, яка регламентувала діяльність цього відомства. За словами одного високопоставленого представника ГУР, саме відсутність такого закону є однією з найбільш серйозних проблем військової розвідки, що обмежує її можливості.

Так, відсутність закону про розвідку (який був прийнятий тільки в березні 2001 року) не дозволяла військовій розвідслужбі перейти на якісно вищий рівень співпраці з іноземними розвідками, хоча з Росією близько року тому все-таки підписаний договір про неведення розвідки у відношенні один до одного.

Великим кроком вперед на Рибальському острові вважали офіційно затверджений зведений бюджет розвідслужб, що є певним успіхом і означає розуміння з боку депутатського корпусу важливості інформаційно-аналітичного забезпечення органів влади. До речі, ГУР МО – одна з небагатьох військових частин Міноборони, що не має заборгованості по виплаті грошового постачання.

Журналіст Валентин Бадрак зустрівся з представниками секретаріату ГУР і дізнався про окремі особливості діяльності військової розвідки. За словами його співрозмовників, «конкретні завдання зовнішньої розвідки, так само, як і методи і форми їх роботи, складають державну таємницю. Проте глобальні завдання зовнішньої розвідки розвідуправління Міноборони дуже схожі не тільки з цілями служби зовнішньої розвідки інших відомств України, але й із завданнями спеціальних служб розвинених країн. Сьогодні вони пов'язані з деяким зсувом пріоритетів у площину економіки. А взагалі, об'єктом діяльності розвідки є все, що складає загрозу державі і суспільству. Наприклад, без супроводу спецслужб не повинна обходитися жодна операція у сфері торгівлі озброєнням. Адже мова йде не тільки про чималі гроші, але і про імідж держави».

Існує ще один важливий аспект у діяльності сучасної військової розвідки. «Сьогоднішня військова розвідка – це перш за все оперативна аналітична робота багатьох людей, і, виконуючи завдання на територіях інших держав, українська розвідка не веде підривної діяльності, співробітники зовнішньої розвідки незалежної України ніколи не проводили жодної силової операції. Навпаки, з розвитком транснаціональної організованої злочинності, контрабанди зброї, наркотиків, розвитком міжнародного тероризму, для яких не існує меж, все більше розвивається співпраця між спецслужбами, у тому числі і між розвідками різних країн», – заявив високопоставлений представник ГУР.

У перелік розв'язуваних військовою розвідкою завдань входить: забезпечення розвідувальною інформацією міністра оборони і начальника Генерального штабу ЗСУ, безпосередньо Президента України, секретаря Ради національної безпеки і оборони, голови Верховної Ради, прем'єр-міністра і керівників ряду міністерств – залежно від ступеня цінності інформації і її спрямованості. Пріоритетні ж напрями в роботі ГУР визначає Комітет з питань розвідки при Президентові України (був створений у 1993 році), заступником голови якого є начальник ГУР МО.

Ще одне питання, яке цікавило журналіста. Чи є сьогодні в Україні «нелегали», адже їх активно готували в період існування республіканського КДБ? У ГУРі обмежилися натяком на те, що для підготовки військових розвідників у країні вже функціонують спеціальні навчальні заклади. Говорять, що критерії відбору для абітурієнтів таких закладів вельми суворі, а головними з них є інтелектуальні здібності».

Президент України Леонід Кучма уважно стежить за діяльністю ГУР МО. Наприклад, у 1999 році, беручи участь у розширеному засіданні колегії військового відомства, він похвалив військову розвідку і несхвально відгукнувся про роботу Генштаба. Він, зокрема, визнав, що «сьогодні військова розвідка стала одним з провідних спеціальних органів нашої держави». А інформація, яку він, глава держави, отримує від розвідки, «є узагальне-

ною і аналітичною, а у багатьох випадках не тільки істотно відрізняється від того, що надходить з інших джерел, але і є альтернативною». Глава держави при цьому підкреслив, що «дешевої розвідки» не існує, і наказав підходити до фінансового й інших видів забезпечення розвідувальних органів Міноборони як до одного з найбільш пріоритетних завдань. Іншими словами, Леонід Кучма визнав наявність ще одного, абсолютно окремого і дуже істотного каналу отримання інформації.

Тоді ж, виступаючи з програмною промовою на колегії Міноборони, він заявив про необхідність створення в країні «комплексної системи розвідки і розвитку її окремих складових, у першу чергу військової розвідки». Президент недвозначно натякнув на можливу появу в Україні так званого розвідспівтовариства.

Це не перша спроба створити механізм, який координував би діяльність всіх спецслужб. У 1993 році був створений Комітет з питань розвідки. Ця спроба не мала успіху через те, що розвідка СБУ залишилася у складі Служби. А в 1999 році серйозно постало і питання про ухвалення закону про розвідку, що парламент не може зробити ще з 1993 року. Зараз голові СБУ підпорядковані не тільки розвідка, але і контррозвідка, а також підрозділи, що відповідають за урядовий зв'язок. Якщо порівняти з США, то там ще в 1999 році було 13 розвідувальних структур, які незалежно діють на невидимому фронті, і лише для координації їх дій призначається керівник розвідувального співтовариства, який за традицією займає «за сумісництвом» і пост директора ЦРУ.

Важко сказати, коли реально відбудеться виділення із Служби безпеки окреме відомство розвідки СБУ, але чутки про це вже розходяться колами по владних кулуарах. Вірять у це і бажають цього і в самій розвідці СБУ. Якщо це відбудеться, то одночасно із зменшенням значущості посади голови СБУ з'явиться окрема і самостійна структура з керівником у чині генерал-полковника. Коли в 2001 році прийняли закон про розвідку, то СБУ так і залишилася монолітною структурою. У квітні 2004 року (докладніше про це написано на початку розділу) голова цього відомства знов заговорив про реформування, але поки конкретних дій здійснено не було.

З іншого боку, ухвалення закону про розвідку зробило де-юре розвідку Міноборони, тим більше, що саме з приводу роботи цього відомства Леонід Кучма під час свого виступу в оборонному відомстві в 1999 році висловив повне задоволення...

...А ось «посилити можливості військової розвідки» – завдання дуже складне. Після теракту 11 вересня 2001 року вже мало хто сумнівається в необхідності мати можливість отримувати інформацію якомога з більшої кількості джерел, а також мати не менші можливості для якісної обробки здобутої інформації. Що стосується технічної сторони справи, у США 90% розвідінформації, а в Європі 80% здобуваються технічними засобами. В

Україні – лише 20%. Говорять, що технічні засоби розвідки настільки старі, що без додаткових грошових надходжень на посилення технічної бази розвідок на отримання чого-небудь серйозного розраховувати взагалі не слід. Немає у розпорядженні українських спецслужб і космічних засобів розвідки, як і безпілотних літальних апаратів (БПЛА). Цікаво, що під час військової кампанії на Балканах у 1999 році, в Афганістані і в Іраку США активно використовували такі засоби. Не менш цікаво, що і БПЛА, і розвідеупутники може створювати національна оборонна промисловість.

Аналогічна ситуація у колег із СБУ: на закупівлю спецтехніки, озброєння, захисного спорядження, автотранспорту, засобів зв'язку, електронно-обчислювальної техніки планується виділити лише 8% від потреб цього відомства, а на дослідження і розробку спеціальної техніки, науково-дослідницьку діяльність у сфері безпеки – лише 0,1%...

З КИМ ТОВАРИШУЮТЬ УКРАЇНСЬКІ ЧЕКІСТИ? Тема для окремої розмови – співпраця з Росією у сфері розвідувальної діяльності. Поки обидві держави дотримуються певної дистанції у взаєминах. Їх можна порівняти з бесідою двох англійських джентльменів. Є набір традиційних тем, всі фрази і хід розмови відомі заздалегідь, хоча є теми, які здатні спровокувати бурхливу дискусію і відмову від традиційних схем. Наприклад, сфера зовнішньої розвідки.

У Києві 20 серпня 1997 року було підписано угоду про співпрацю у сфері військової розвідки між Україною і Росією. Документ припускав можливість обміну розвідувальною інформацією, спільну діяльність проти тероризму, нелегальної міграції, незаконного обігу наркотичних і психотропних засобів.

Підписання документа узгоджувалося з базовим договором про дружбу, співпрацю і партнерство між Україною і Росією, що стосується, зокрема, намірів двох країн розвивати відносини у сфері військової, військово-технічної співпраці, забезпечення державної безпеки. А ратифікована Верховною Радою України ця угода була тільки 7 лютого 2002 року. За це рішення проголосували 239 народних депутатів, проти – 10 з 382, що взяли участь у голосуванні.

Через політичні катаклізми останніх років українські спецслужби опинилися в сильній залежності від політиків. Часта зміна керівників країни і членів депутатського корпусу сильно відбивається на роботі спецслужб. Як приклад стисло розповімо про події останніх двох років.

На початку 2005 року на президентських виборах переміг Віктор Ющенко. Пост прем'єр-міністра України зайняла Юлія Тимошенко. Після цього відбулася зміна всього керівництва Служби безпеки України. Новий керівник СБУ Олександр Турчинов (людина Юлії Тимошенко) отримав завдання від керівництва країни провести реформу відомства. Йому доручили створити на базі СБУ дві структури з одним підпорядкуванням – національну розвідку і національне бюро розслідувань. У ведення національного

бюро розслідувань планувалося передати контррозвідку і всі питання, що стосуються державної безпеки.

У вересні 2005 року Олександр Турчинов у зв'язку з відставкою Юлії Тимошенко з поста прем'єр-міністра України пішов зі свого поста. СБУ з вересня 2005 року по грудень 2006 року очолював Ігор Дрижчаний.

З жовтня 2005 року заступником голови СБУ був призначений Анатолій Мудров, який до цього був начальником головного управління організаційного і правового забезпечення Генпрокуратури, а також входив до складу робочої групи з розробки концепції створення і організації діяльності Національного бюро розслідувань України, створеної указом президента 18 березня 2005 року.

У листопаді 2005 року Президент Віктор Ющенко підписав указ про реформування структури СБУ з метою підвищення її ефективності. 29 травня 2006 року першим заступником голови СБУ був призначений кадровий дипломат Валентин Налівайченко, який до цього займав пост посла України в Білорусії. Передбачалося, що призначення на керівну посаду в СБУ дипломата, добре відомого за кордоном, стане додатковим стимулом для інтеграції України в євроатлантичні структури. Екс-дипломат розробляє в СБУ інформаційно-аналітичний напрям. 26 липня 2006 року Віктор Ющенко підписав укази про звільнення заступників голови СБУ Володимира Пшенничного і Владислава Коршунова. У прес-службі СБУ пояснюють, що це рішення пов'язане з «реформуванням Служби безпеки» й «оптимізацією загальної структури відомства».

Владислав Коршунов займався роботою департаменту спеціальних телекомунікаційних систем і захисту інформації Служби безпеки, який виходить з складу СБУ і отримує статус центрального органу виконавчої влади – Державної служби спеціального зв'язку і захисту інформації.

Після цих звільнень у керівника СБУ залишився перший заступник і чотири заступники з основних напрямів діяльності відомства – контррозвідка, боротьба з корупцією і організованою злочинністю, захист національної державності й інформаційно-аналітична робота.

З 1 серпня 2006 року також скасовано 26 посад на рівні заступників регіональних управлінь – перш за все в областях з надмірною кількістю заступників. Тепер, залежно від категорії області, їх може бути від двох до чотирьох.

У середині листопада 2006 року в СБУ була введена додаткова посада – «заступник голови СБУ – начальник управління СБУ в Донецькій області», на яку був призначений колишній начальник Головного управління розвідки Міністерства оборони, заступник голови МНС в 1992–1997 роках генерал-лейтенант Олександр Скипальський, що змінив начальника управління СБУ в Донецькій області Олександра Петрульовича.

20 листопада 2006 року Віктор Ющенко підписав Наказ № 986/2006, що забороняє цивільним особам посідати посади заступників голови СБУ. На

ці посади можуть призначатися тільки військовослужбовці. Таким чином, президент змінив курс на «демілітаризацію і декадєбізацію» СБУ, оголошений у грудні 2005 року, коли Віктор Ющенко своїм наказом ухвалив, що вищі керівні посади в системі органів СБУ «можуть посісти як військовослужбовці, так і цивільні особи». Пізніше він неодноразово заявляв про необхідність «підсилити цивільний контроль за діями силових структур».

У грудні 2006 року Президент України Віктор Ющенко відправив у відставку самого керівника СБУ Ігоря Дрижчаного.

У кінці 2007 року реформи спецслужб України все ще продовжуються. З одного боку, у країні немає політичної стабільності. Юлія Тимошенко знову повернулася до влади. З іншого – у Києві ще не знають, а що їм потрібне. Яку модель обрати? Одну могутню спецслужбу-монстра (наприклад, КДБ) або набір з декількох структур, що автономно діють. За твердженням генерал-полковника Петра Шатковського (з 2000 по 2003 рік він був першим заступником голови СБУ): «Процес реформування спецслужб і правоохоронних органів в Україні ще продовжується. Оптимальні варіанти, які б повністю задовольнили всіх і сприяли здійсненню кардинальних позитивних змін у цій сфері діяльності, ще не знайдені. Є ряд труднощів організаційного, фінансового характеру і т.д. Ми можемо констатувати, що ухвалене рішення відповідає сучасним світовим тенденціям у сфері безпеки. Україні потрібні й сильна зовнішня розвідка, і військова розвідка, й ефективна контррозвідка, й інші могутні спецслужби, покликані захищати національну безпеку держави, доповнювати одна одну, взаємодіяти між собою. У нинішньому неспокійному світі дуже багато структур безпеки не буває. Якщо ж давати оцінку критичним висловам, які як і раніше лунають з табору опонентів, то, мабуть, швидше за все, потрібно говорити про конкуренцію. А вона завжди існувала, і це цілком нормально, якщо позбавлено непотрібної кон'юнктури. Йде боротьба за добування цінної інформації політичного, економічного, оборонного характеру, її супровід і своєчасне доведення до найвищого керівництва держави. Інша справа, що з появою нової самостійної структури і введенням у дію Закону «Про Службу зовнішньої розвідки України» чийсь функції урізаються, а чийсь розширюються, ламається монополія на здійснення певної діяльності, виникає потреба вносити корективи у діяльність».

Передбачати подальшу долю українських спецслужб складно. Про місцевих чекістів піклується уряд, але немає тієї підтримки, яку отримують їх колеги з Білорусії. Немає відчуття приналежності до еліти, яка стоїть на варті захисту інтересів держави. Збережені кадри, що дісталися як спадок від СРСР, але при цьому немає свідoctв проведення великомасштабних операцій. Існують контррозвідувальні підрозділи, але відчуті ефект від їх діяльності складно. Час покаже, що відбудеться з українськими спецслужбами в найближчі п'ять-десять років.

Розділ 4. ПОЛІТИЧНА РОЗВІДКА ЯК ДІЯЛЬНІСТЬ, НАУКА ТА МИСТЕЦТВО. ВИДИ РОЗВІДКИ

Розвідка може розглядатися одночасно в трьох взаємопов'язаних і взаємодіючих іпостасях: як діяльність, як наука і як мистецтво.

Як діяльність політична розвідка є особливою формою активного ставлення людей до суспільного середовища, комплексом організованих дій, спрямованих на здобуття специфічної інформації про політичні системи та вплив на них. У такій якості вона охоплює:

- об'єкти політичної розвідки: елементи політичної системи, носії інформації, розвідувальні структури, таємниці та відомості особливого призначення тощо;
- суб'єкти політичної розвідки: державні установи (спеціалізовані та залучені), недержавні структури, політико-громадські об'єднання, окремі індивіди або групи осіб тощо;
- процес розвідки: конкретні розвідувальні акції, їх організація та управління;
- професійне керівництво;
- науково обґрунтовану теорію, яка регулює розвідку, визначає її стратегію і тактику.

Розвідка як діяльність може здійснюватись як у напрямку розробки теоретичних засад, так і у бік здійснення практичних заходів щодо досягнення визначених цілей. Її не слід розуміти лише як здобуття і опрацювання інформації та відносини, які виникають між людьми при цьому безпосередньо, зводячи усе, таким чином, до комунікаційного трактування. Як пише Г. Хеймонт, в американській армії користуються наочним зображенням розвідувального циклу, що має вигляд кола, вздовж якого можна рухатися без кінця, послідовно минаючи операції спрямування, здобування, обробки, розповсюдження та використання інформації [24]*.

На думку Г. Почепцова, «розвідка включає в себе певний набір комунікативних процесів», які він умовно ділить на чотири класи [19, с. 341]:

А. Робота з фактами:

- збирання;
- оцінка вірогідності;
- аналітична робота.

Б. Робота з носіями фактів:

- вербування;
- допит;
- підвищення іміджу спецслужб.

* Подальший виклад матеріалу та його адекватне сприйняття передбачає з'ясування основних понять, якими доводиться користуватися: факт – це дані; думки – це особистісні припущення; відомості – результат попередньої обробки даних; інформація – це аналітично оброблені дані та відомості.

В. Розповсюдження фактів:

- пропаганда;
- політичні акції;
- підтримка необхідних засобів інформації.

Г. Передавання фактів.

Підхід до розвідувальної діяльності як до комунікативної є відбиттям добре відомого комунікативного тлумачення політики, яке пов'язують з ім'ям Аристотеля. Дійсно, спілкування займає вирішальне місце в агентурній роботі, та й у легальній розвідці основна частина необхідної інформації потрапляє до спецслужб завдяки засобам масової комунікації. У той же час, вважаємо, що надмірний акцент на комунікативній природі розвідки здатен розмити специфіку цієї діяльності, практично ставлячи на один щабель із «паблік рилейшнз» тощо. Взагалі без спілкування не можливо уявити собі будь-який аспект суспільного життя. Особливість розвідки, як це й показує назва цього виду діяльності, полягає в отриманні інформації, тоді як у «паблік рилейшнз» – у налагодженні зв'язків з громадськістю та впливі на її думку. У такому разі добування інформації у загальному вигляді являє собою процес, що починається з моменту визначення завдання її замовником і закінчується наданням користувачу інформації згідно з поставленими вимогами. З точки зору В. Землянова, цей процес передбачає три основні етапи: організація здобування інформації; здобуття необхідних відомостей; інформаційно-аналітичну роботу [10, с. 27–28].

Отже, об'єднуючи та доповнюючи викладене вище, пропонуємо розвідувальний цикл уявляти так (рис. 9).

Зупинимось на змісті етапів циклу політичної розвідки. Усе починається з того, що деякий суб'єкт політики в процесі реалізації своїх інтересів у їх кореляції до суспільно значущих потреб та ціннісних позицій, виходячи із можливих загроз його діяльності і враховуючи попередню розвідувальну інформацію, визначає **певне завдання**, що знаходиться в компетенції служби політичної розвідки. Це завдання найчастіше формулюється у загальному вигляді і може стосуватися як отримання інформації особливого змісту, так і здійснення бажаних впливів на політику супротивника або конкурента. Вказане може бути спрямоване як на елементи політичної системи іншої країни, так і на суб'єктів внутрішньополітичного життя.

Далі розглянемо виключно ту складову завдання та його виконання, яка охоплює здобуття розвідувальної інформації, тобто без «таємних операцій». І почати доцільно з визначення **розвідувальної інформації**. Під кутом зору проблематики політичної розвідки її **можна розуміти як узагальнення, що ґрунтується на розвідувальних даних/відомостях щодо дійсного чи потенційного супротивника/конкурента або розвитку політичної боротьби**.

Організація розвідки, за наявності усіх необхідних компонентів розвідслужби, починається із декомпозиції (деталізації) отриманого завдання та

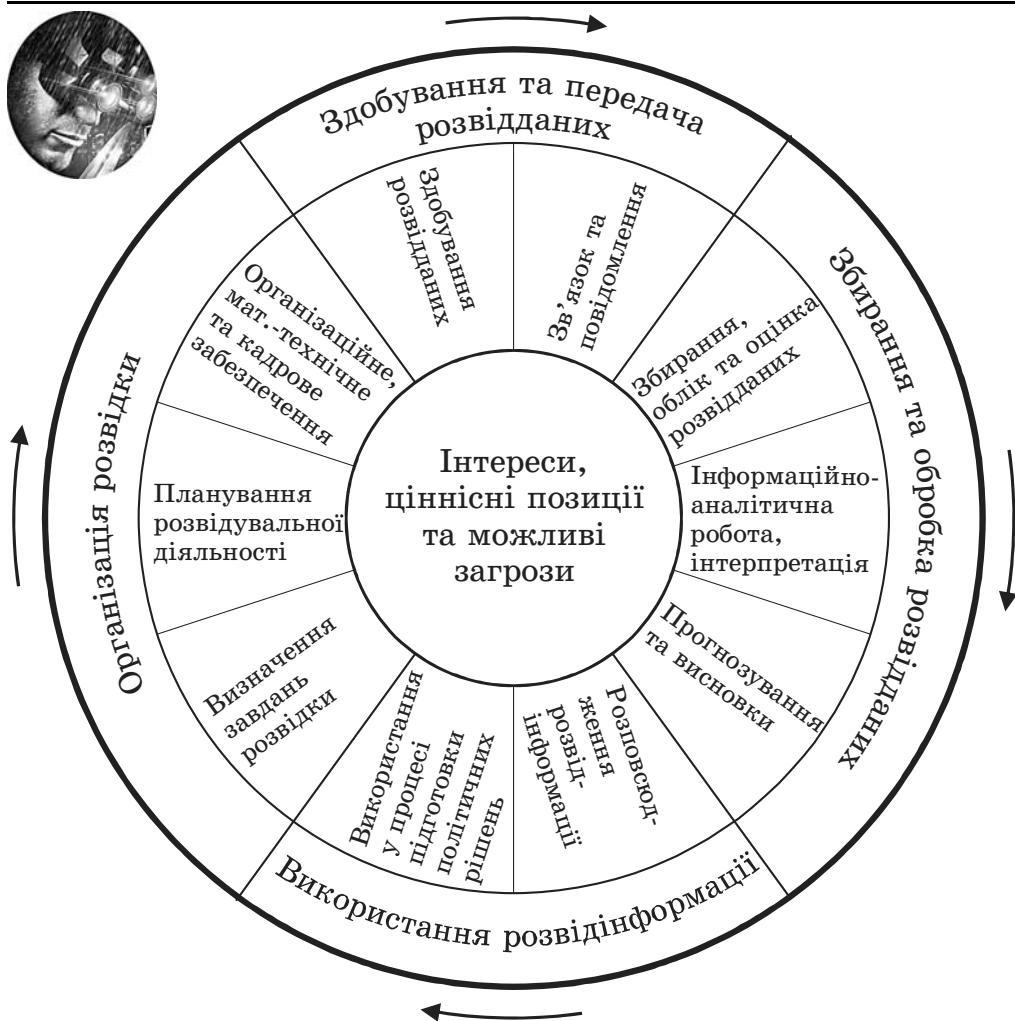

Рис. 9. Етапи та стадії циклу політичної розвідки

його структурування у форматі з'ясування джерел інформації, їх місцезнаходження, доступності та перешкод, наявності необхідних технічних засобів тощо.

У процесі конкретизації необхідно з'ясувати:

- Що треба довідатися?
- Де (і в якому вигляді) може бути потрібна інформація?
- Хто її у може знайти або отримати?
- Як (і в якому вигляді) її можна отримати? [23, с. 7].

Визначаються також із персоналіями, які будуть залучені до виконання та, у разі потреби, їх додатковою підготовкою. Все це можна умовно позначити як «**декомпозиція завдання та організаційно-правове забезпечення**». Потім відбувається розробка задуму та плану операції. У процесі цього пе-

редбачаються різні варіанти розвитку подій, враховуються протидії супротивника, відмови техніки, несприятливі погодні умови тощо. Учасники операції отримують конкретні завдання із зазначенням заходів, часу, місця та інших її елементів. Після цього починається безпосередня робота і паралельно здійснюється управління операцією (послідовне виконання запланованого із миттєвим корегуванням, викликаним нештатним розвитком подій).

Здобування необхідної інформації здійснюють призначені для цього елементи розвідструктури (легальні та нелегальні) шляхом пошуку джерел інформації та її носіїв, їх виявлення, здійснення контактів, спонукання об'єкта «розробки» до співпраці (у разі агентурної роботи), отримання необхідних даних. Поняття пошуку в запропонованому контексті має широке тлумачення і охоплює не лише безпосередньо людські стосунки, але й використання комп'ютерних технологій, технічної, радіотехнічної апаратури тощо. Основними носіями необхідної інформації, як правило, є компетентні особи, документи, засоби бездротового та дротового зв'язку (телефон, телеграф, телетайп, телефакс, радіотелефон, Інтернет і т.д.), електронні системи обробки та накопичування інформації, у першу чергу комп'ютери, різні відстежуючі чинники. Компетентними особами вважаються фахівці в галузі політики, експерти, внутрішні інформатори із складу персоналу суперника, укорінені джерела, легковажні індивіди («базіки»), союзники, випадкові люди. До документальних матеріалів відносяться офіційні документи, ділові папери та документи внутрішнього користування (наприклад, партійні плани, розробки заходів тощо), особисті папери, відірацьовані чернетки і т.п. «сміття», листування, оприлюднені відомості тощо. Відстежуючими чинниками є: підслуховування, таємне спостереження, фіксація чуток, риси поведінки людини [23, с. 8–15]. Треба підкреслити, що стадія здобування інформації включає в себе, крім збору відомостей, також активні заходи або таємні операції, за допомогою яких здійснюється бажаний вплив на діяльність владних структур, на процес вироблення політичних рішень та їх зміст (!), на політичну поведінку окремих державних діячів або груп населення. Але, як було зазначено вище, активні заходи та таємні операції тут не розглядаються.

Ніяка розвідка нічого не варта, якщо в неї нема зв'язку і можливості оперативного передавати повідомлення керівництву. В агентурній розвідці центральною фігурою, що ініціює процес зв'язку, є здобувач, відправник інформації. Проте, чи сприймуть адекватно те, що він намагався довести, повірять або не повірять йому – залежить від багатьох чинників. На першому місці серед них – якісні характеристики джерела інформації, а також статус, надійність, фах здобувача і чинник кодування та декодування повідомлення. Справа в тому, що осяжна, мозаїчна сукупність фактів часто передається у скороченому вигляді. Це скорочення може деформувати вихідну думку. До цього ж у процесі кодування та декодування зміст може або

набути зайвих забарвлень, або щось втратити. Форма викладу тексту після декодування теж може вплинути на адекватність його сприйняття. Особливо небезпечну роль здатні зіграти поняття-стереотипи та слова-«пастки» – однакові у написанні, але з різним значенням. Крім того на носія повідомлення може здійснюватися випадковий (або цільовий) фізичний вплив, що приведе до зіпсування або викривлення початкової інформації. Тому таке велике значення має вибір каналу комунікації та фах персоналу зв'язку.

Стадія обробки набуває надзвичайної важливості через те, що, як зазначає Г. Почепцов, «аналітична робота – це сьогодні головна і вирішальна сфера розвідки, оскільки сама вона надає фактам того вигляду, який і дозволяє їм бути основою для прийняття військово-політичних рішень» [19, с. 345]. Співробітник розвідки, який готує інформаційні документи, посідає в ній центральне місце, яке вимагає від нього значного досвіду і глибокого розуміння ролі багатьох факторів. Якщо він не виконує своїх важливих функцій ініціативно, зі знанням справи та максимумом здорового глузду, робота, проведена по добуванню фактів на місці, та інші зусилля розвідки можуть виявитися марними [21, с. 42]. Тому друга людина за важливістю у розвідці після здобувача – це аналітик.

Основні питання у роботі розвідника-дослідника такі:

- Які свідчення можна знайти?
- Яка їх достовірність?
- Які висновки можна зробити на основі маси фактів?
- Як зробити отриману інформацію зрозумілою і цілісною, дохідливою і максимально корисною?
- Як не ввести свого читача-«споживача» в оману?

Стадія обробки на початковому включає збирання даних і має багато вимірів. Тому її можна розглядати у варіантах: узагальненого ускладнення (А) та поопераційно (Б). За варіантом «А» інформаційно-аналітична робота охоплює [10, с. 30] :

- а) збирання ізольованих фактів/даних;
- б) видову обробку;
- в) комплексну системну обробку.

У графічному зображенні це має наступний вигляд, рис. 10.

Обробка починається з обліку – реєстрації розвідданих та їх тематичної систематизації. Хаос та безлад у реєстрації позбавляють розвідслужбу можливості використовувати весь масив даних і забезпечувати більшу повноту інформації, втім тематична систематизація вже сама може привести до цінних розвідувальних знахідок. Так, за часів Другої світової війни, один шведський журналіст, систематизуючи газетні повідомлення з Німеччини, надав розвідці західних союзників важливі відомості щодо передислокації німецької танкової дивізії з Східного фронту до району Мюнхена. В одній статті йшлося про особисте вручення фюрером нагород складу та офіцерам цієї

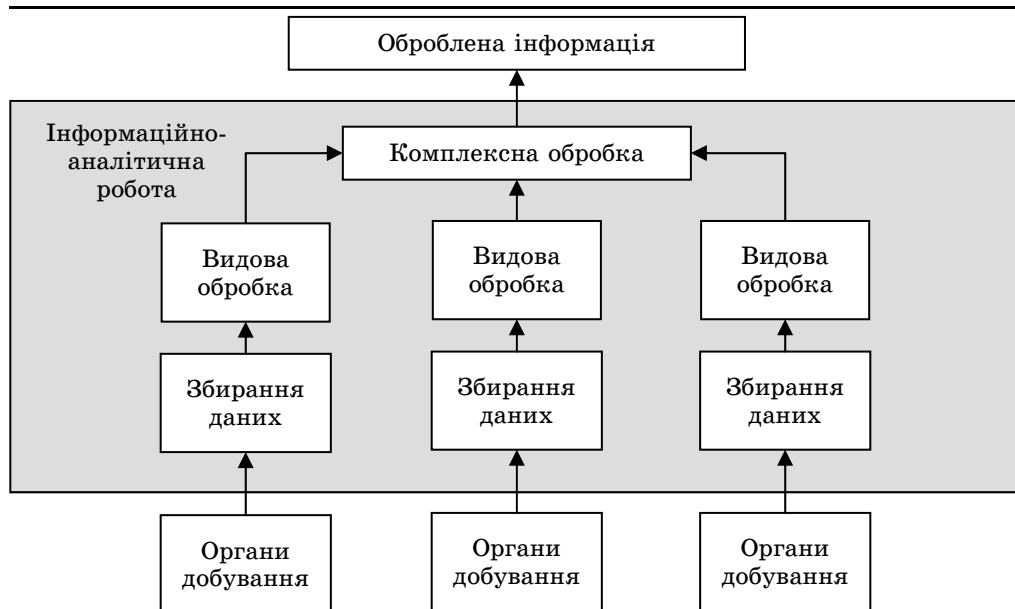

Рис. 10. Етапи інформаційно-аналітичної роботи. Варіант «А» [10, с. 30]

військової частини на Східному фронті, а в іншій – про ювілейний симфонічний концерт у Мюнхені, на якому були присутніми командир тієї самої дивізії та його офіцери [2, с. 259].

Отримані та зібрані дані надходять до органів видової обробки. Потреба в ній викликана відмінностями природних ознак, за якими здобуваються дані службами різних видів розвідки: агентурні дані, радіоперехоплення, оптичне спостереження тощо. У процесі видової та комплексної обробки формуються первинні та вторинні відомості шляхом застосування методів синтезу інформації, процедур ідентифікації та інтерпретації. Первинні відомості створюються через збирання та накопичення фактів на ґрунті ознак належності до однієї і тієї ж тематичної проблематики, заради якої здобувалася інформація.

Вторинні відомості виникають у разі необхідності додаткової обробки первинних відомостей, якщо ті не дають прямої відповіді на тематичне питання, або як результат їх інтерпретації, яка являє собою найвищу форму обробки інформації.

За варіантом «Б» перелік етапів та шляхи переходу між ними пропонуються на ґрунті загальної моделі дослідницької роботи як такої, що становить найбільшу користь для інформаційної діяльності розвідки. Ця модель має такий вигляд (рис. 11).

Сутність запропонованої моделі дослідження полягає в тому, що робота, виконана на кожному етапі, вважається попередньою для наступного. У результаті роботи, виконаної на кожному етапі, можуть бути внесені зміни в

попередні етапи, залежно від нових даних, отриманих під час проведення досліджень на подальших етапах. Розвідник-аналітик повинний бути готовим прийняти попередній план і в рівній мірі має бути готовим повертатися назад та вносити зміни в попередній план щоразу, коли у світлі нових даних у цьому з'являється необхідність. Цінність наведеної моделі в тому, що вона враховує зворотні зв'язки і може бути основою практично будь-якого дослідження і за межами розвідки.

Отже, здобута інформація за характером поділяється на:

- тотальну або стратегічну (надає загальне уявлення щодо проблеми та діючих осіб);
- поточну або оперативну (відбиває зміну подій);
- конкретну (відповідає на визначені питання);
- непряму (підтверджує або спростовує деякі припущення але лише опосередковано зв'язана з ними);
- оціночну (роз'яснює хід подій та надає прогноз щодо їх розвитку у майбутньому) [23, с. 6–7].

Існують й інші варіанти класифікації інформації, але у площині латентології звернемось, перш за все, до розподілу за ступенем закритості: а) відкрита (більш або менш доступна); б) напівзакрита (не таємна, але контролювана з боку тих, кого стосується); в) таємна (розголошення може створити небезпеку або шкоду).

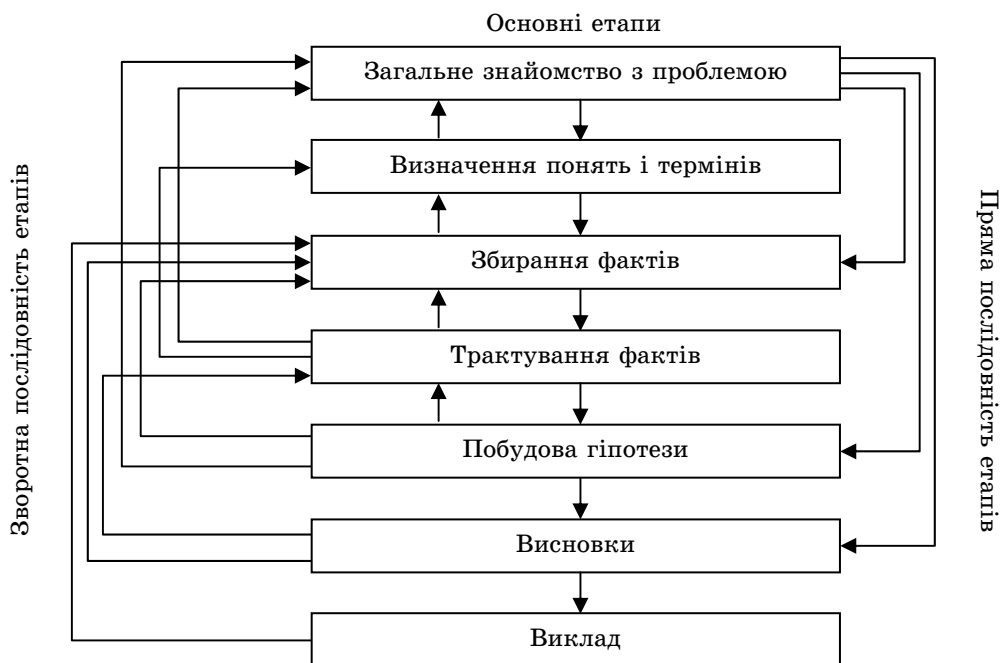

Рис. 11. Етапи інформаційно-аналітичної роботи. Варіант «Б» [22, с. 116]

Проте зазвичай та найчастіше інформацію поділяють на таку, що має певну цінність (а іноді й ціну) і на таку, що не має ніякої цінності у грошовому вимірі, тобто вона не коштує, як це кажуть англійці, «ані фартинга». Отже, переходимо до питання оцінки розвідданих, яка здійснюється на підставі певних критеріїв*. На думку Р. Джонса, «критерій доброї інформаційної роботи не зводиться до того, що ви праві. Інформація повинна переконувати оперативні та дослідницькі органи вжити відповідні заходи» [21, с. 60].

Визначальний критерій цінності інформації – це її **корисність**. Тому й інформація існує корисна, потрібна і некорисна, непотрібна взагалі. У першу чергу корисність – показник того, як набута інформація/дані співвідносяться з інтересами суб'єкта політики, його намірами діяти або діяльністю. Корисність – це категорія багато в чому (якщо не в усьому) суб'єктивна. Вона не є якістю, об'єктивно властивою речам або явищам. Корисно лише те, у чому є необхідність. На практиці корисність визначається оцінкою споживача або фахівця, відповідно до аналізу конкретної ситуації. Наприклад, до людини, яка має намір балотуватися, припустимо, на посаду мера містечка Факфак у Новій Гвінеї, від туриста випадково потрапляє суперконфіденційна інформація щодо змісту переговорів в італійському парламенті стосовно формування міжпартійної коаліції. Цій людині подібна інформація, скоріше за все, зовсім не цікава і абсолютно не корисна, оскільки для майбутнього кандидата передусім важливо знати все, що стосується майбутніх конкурентів на його власних виборчих перегонах.

Нейтралізувати елемент суб'єктивізму в оцінці корисності розвідданих здатний лише фахівець високого класу. Саме він надає розвідувальній інформації остаточного характеру перед тим, як вона потрапить до партійних діячів або керівників держави. Невдачі Радянської Армії на початку Великої Вітчизняної війни, вважають історики спецслужб О. Колпакіді та Д. Прохоров, – багато в чому були наслідком ліквідації аналітичного відділу ГРУ А. Артузовим, якого перевели до апарату військової розвідки з ОДПУ: «Відсутність аналітичної служби і пов'язані із цим найбрутальніші прорахунки та помилки були офіційно визнані службою зовнішньої розвідки Росії лише 60 (!) років потому» [13].

Майже одного порядку із корисністю є критерій **значимості** інформації, тобто її важливості, що визначається через співвіднесення із рештою відомостей, ціннісними позиціями, суб'єктами розвідки та пріоритетом політичних подій, яких вона стосується. Далі зазначимо критерії **достовірності** та **точності**: перший оцінює імовірність того, що інформація збігається з дійсністю, а другий – наскільки адекватно віддзеркалює реалії в межах заданої імовірності. Достовірність розвідданих визначається шляхом отримання відповідей на такі питання:

* Критерій (від грец. *kriterion* – засіб для судження) – ознака, на ґрунті якої здійснюється оцінка, визначення або класифікація чого-небудь; міра оцінки.

- чи можливий даний факт (або подія) взагалі;
- чи не є повідомлення суперечливим саме по собі;
- чи підтверджуються отримані факти іншими джерелами;
- у якій мірі отримані дані відповідають наявним;
- якщо отримані факти не відповідають даним з інших джерел, то які з них можна вважати більш достовірними.

Можлива достовірність розвідданих позначається наступними цифрами:

- 1 – підтверджується іншими фактами;
- 2 – цілком достовірні, імовірно правдиві (3 до 1);
- 3 – можливо правдиві та достовірні (50 на 50);
- 4 – достовірність та правдивість сумнівна (3 проти 1);
- 5 – достовірність малоімовірна, неправдоподібні;
- 6 – достовірність встановити неможливо, невизначена.

Надзвичайно важливим є критерій **своєчасності** інформації. Навіть абсолютно достовірна та точна інформація може не мати цінності, якщо надійшла після того, як подія, на розвиток якої можна вплинути, вже відбулася і її повторення не прогнозується. Забезпечення своєчасності як найважливішої вимоги до інформації створює найбільше труднощів для розвідників. Слід керуватися принципом «мало, але швидко і своєчасно». Це досягається завдяки:

- правильному розподілу часу між підготовкою та редагуванням документа;
- дорученням роботи працівникам, які спеціалізуються в даній галузі;
- роз'ясненням виконавцю важливості дотриматися терміну обробки та не планувати зробити більше, ніж він спроможний [21, с. 51].

Крім того внутрішня цінність інформації здатна зменшуватись з часом через такі причини:

- у зв'язку зі змінами ситуації;
- у зв'язку з можливими, але не відомими намірами, внаслідок яких розвідувальна інформація не може бути використана з такою ж впевненістю як і раніше;
- у зв'язку з втратою до неї інтересу з боку замовника [21, с. 58].

Далі вкажемо на критерії узгодженості даних (якщо їх багато або вони отримані з різних джерел) та на критерії зрозумілості та визначеності викладу. Досить часто дані оцінюють з точки зору повноти, що характеризує необхідну достатність для впевненого формування стратегії та тактики політичних дій. У той же час треба підкреслити – обробці підлягають *всі* отримані розвіддані, у тому числі неповні. Окремий достовірний, нехай і неповний факт, може стати важливим внеском у викриття дезінформаційної гри супротивника. Втім, критерії повноти і точності можуть бути частково віддані в жертву своєчасності.

Особливо великої уваги вартий критерій надійності розвідданих, що пов'язано з оцінкою джерела інформації, перш за все, на підставі досвіду його використання.

Взагалі за можливістю перевіряються всі розвіддані, але ступінь необхідності перевірки залежить від надійності джерела. За І. Хеймонтом рівень надійності джерел та органів, що здобувають інформацію, прийнято кодувати буквами так [24]:

- А – абсолютно надійне та компетентне джерело;
- Б – зазвичай надійне;
- В – надійне;
- Г – не завжди надійне;
- Д – ненадійне;
- Е – невизначена надійність.

Індекс «А» отримує джерело, яке має багатолітній досвід та великі можливості в отриманні розвідданих, «Б» – джерело, що зарекомендувало себе як вельми компетентне. Оскільки не виключено, що джерело, надійність якого не викликає сумнівів, неусвідомлено може передати явну дезінформацію, а зовсім не надійне, навпаки, – найцінніші дані, то отримані розвіддані кодуються із врахуванням надійності та достовірності одночасно. Так, наприклад, індекс «Б-3» означає, що фактура надійшла від досить надійного інформатора і, можливо, – «50 на 50» – правдива. Якщо виникають сумніви в достовірності даних, – їх краще відкласти до підтвердження, а дані невизначеної надійності («Е») не знищують, бо вони в майбутньому можуть підтвердитися. Під час розсилки оцінка виставляється за кожний елемент інформації.

За В. Плеттом до головних принципів роботи з інформацією належать:

- Цілеспрямованість (постановка чіткої мети збору й аналізу інформації).
- Визначеність понять (необхідно чітко домовитися, що означають такі терміни, як можливості, вразливі місця, наміри та ін.).
- Використання всіх джерел (потрібно використовувати всі можливі джерела інформації, щоб можна було їх порівнювати і перевіряти).
- Розкриття значення фактів (необхідно розкривати зміст «сирих» фактів. Це можливо, якщо порівняти їх з даними минулих років або інших країн).
- Встановлення причин і наслідків (встановлення причин тих чи інших явищ полегшує використання розвідувальної інформації органами, що визначають політику).
- Врахування національного характеру народу (культура, релігія, фольклор допомагають встановити особливості національного характеру, які здатні збільшувати або зменшувати можливості цієї країни).
- Визначення тенденцій розвитку (слід зазначити тип тенденції: постійна, циклічна, незмінна. Це допомагає прогнозуванню складової частини аналітичної роботи).
- Ступінь достовірності (читач документа повинен мати повне уявлення про достовірність і правильність найбільш важливих фактів, які там зазначені).

- Висновки (це найважливіша частина будь-якого документа: оскільки читач звертає увагу часто лише на висновки, тому до них треба ставитись найбільш вимогливо) [21].

Дотримуючись цих принципів у будь-якому варіанті роботи, на думку В. Плетта, необхідно:

- підібрати факти;
- оцінити їх;
- дати їм певне трактування;
- побудувати на їх основі гіпотезу або висунути пояснення, за допомогою яких можна було б скласти цілісне уявлення про все досліджуване явище, а також про взаємозв'язок окремих його елементів;
- далі слід зробити висновки та перевірити їх правильність;
- результат дослідження та висновки мають бути викладені правильно та зрозуміло [21, с. 89].

Після збирання, обміну та оцінки розвідданих реалізується стадія їх узагальнюючої інформаційно-аналітичної обробки на підставі визначених принципів інформаційної роботи. Узагальнення та інтерпретація даних є процесом, який має на меті створення логічної картини або гіпотези щодо діяльності супротивника і включає три досить самостійні аспекти:

- вивчення існуючого середовища та сучасної політичної ситуації;
- вивчення можливостей;
- вивчення, інтерпретація та прогнозування намірів.

Декілька зауважень щодо цих аспектів.

Суб'єкт політики, діючи в конкретних умовах, реалізує свій ресурсний потенціал задля досягнення певної мети. Але для вибору адекватних заходів її досягнення, оптимального застосування ресурсів, необхідно проаналізувати середовище, в якому суб'єкт політики має діяти. «Політична ситуація – це стан політичної системи і комплекс взаємодій між її суб'єктами в певний період часу» [11, с. 115]. Вміння правильно аналізувати політичну ситуацію забезпечує значну перевагу в політичній діяльності тому, хто ним володіє. У цілому аналіз політичної ситуації може бути зведений до аналізу змінних станів політичної системи. А в системі факторів, які входять до політичної ситуації, особливо важливо визначити вирішальну ланку, ключовий елемент. Це явище отримало назву наддетермінації. Так елементом наддетермінації може виступати певна економічна чи екологічна проблема, політичний процес, діяльність політичної партії, лідера, стан психіки тощо. Мистецтво ситуаційного аналізу полягає в умінні розглянути конкретну проблему в системному вигляді й визначити головні причини її виникнення. Повний аналіз політичної ситуації має охоплювати взаємодії всіх політичних акторів, що в сукупності і складають систему суспільства, причому в даний час і у відповідності з проблемою, що розглядається. За критерієм об'єкта аналізу виокремлюють вертикальний, горизонтальний і фрагментарний типи ана-

лізу, а за критерієм отриманого завдання дослідження – проблемний і діагностичний типи [20, с. 106–109].

Кожна складова політичної ситуації та майбутньої політичної діяльності об'єкта розвідки містить у собі цілий комплекс можливостей, реалізація яких залежить від активності, спрямованості зусиль, задіяних у політиці сил. Чітке уявлення щодо можливостей супротивника (чи то держава, чи політична партія) створює необхідну передумову для стратегічної переваги над ним.

У процесі аналізу ситуації та оцінки можливостей треба уникнути ефекту «дзеркального підходу», коли розвідник-аналітик проектує власну культуру, ментальність, життєвий досвід, свої суб'єктивні відчуття на реалії іншого середовища. Так, наприклад, використання порожньої пляшки з-під газованого напою у якості «поштової скриньки» – справа припустима десь у СНД, але занадто ризикова в африканській країні, де за браком м'ячів діти часто використовують їх для гри в футбол, тому, імовірно, пляшка швидко зникне. Ще одну можливість помилитися містить у собі так звана «гіпотеза раціонального актора» – тобто аналіз діяльності супротивника виключно на підставі врахування раціонально обґрунтованих вчинків. Ірраціональність теж має місце в світі.

Що стосується намірів, то для цього необхідно мати інформацію про соціально-психологічні портрети політичного керівництва, образ правлячої еліти, «тіншового» кабінету, «кухонного комітету», агентів впливу, знайти специфіку ухвалення політичних, державних рішень тощо.

Аналіз інформації після попереднього збирання фактів включає їх інтерпретацію. Це включає:

- систематизацію фактів за ступенем явної або відчутної причетності до того або іншого тематичного питання;
- виявлення за допомогою інтуїції визначальних ланок ланцюга завдань та політичної ситуації;
- формулювання припущень, які пояснюють основні факти;
- отримання, за необхідності, додаткових даних;
- оформлення висновків та їх перевірка на узгодженість з іншими фактами.

Якщо одні питання в процесі опрацювання отримують пряму і чітку відповідь, то стосовно інших доводиться обмежитися лише висуванням нових припущень. У їх розробці велику роль відіграє інтуїтивне розуміння причинно-наслідкових зв'язків та визначальних важелів, вміння підноситись над величезною кількістю фактів і не потонути в них. Помилка в такому разі найчастіше виникає через неповноту та сумнівність використаних матеріалів, а також через схильність аналітика концентруватися на фактах, що відповідають його власним очікуванням. Найбільш вдала інтерпретація базується на чіткому уявленні ключових осіб у команді супротивника, його мінімальних та максимальних зазіхань; наявності системності в діях супро-

тивника; що переважає у його діях – логіка, випадковість, емоції тощо; чи існують у супротивника віддані союзники; уразливих місць супротивника; того, як він трактує ситуацію; ймовірних реакцій на дії кожної сторони [23, с. 59–60].

Оскільки політична розвідка сприяє визначенню ймовірного спрямування дій супротивника, то вона обов'язково пов'язана з політичним прогнозуванням. Щоб прогноз був надійним, необхідно додатково мати інформацію з таких питань: який курс певний суб'єкт проводив у минулому, для цього треба мати значний обсяг накопиченої інформації, якщо це держава, – про закордонну політику цієї держави в минулому; знати, чи не дотримувалася ця держава в міжнародній політиці означеної лінії протягом довшого періоду, чи не перетворилася така лінія на постійну тенденцію, які союзники можуть підтримувати таку лінію, які сили зацікавлені в проведенні цієї лінії; також потрібно мати інформацію про те, як безпосередньо самі громадяни певної держави оцінюють власне становище в ситуації, яка склалася, та прогнозують її розвиток.

Всі стадії цього циклу мають важливе значення. Наприклад, що стосується викладу, то В. Шелленберг у своїй книзі «Лабіринт» розповів про розроблені ним прийоми надання відповідної інформації Гімлеру: спочатку викладалися факти й пропозиції, а далі вже подавалися деталі, оскільки Гімлер був особою, яка могла перервати на середині звіту, і тим самим втрачалася б суттєва частина інформації [26, с. 64].

Використання розвідінформації є заключним етапом розвідувального циклу. У процесі інформаційно-аналітичної обробки матеріали, що відпрацьовувалися, набувають зручної для використання форми і розповсюджуються по необхідних інстанціях, де, з урахуванням розвідінформації, виробляються відповідні політичні рішення або рекомендації, здійснюються необхідні практичні заходи.

Як зазначав засновник та багаторічний керівник ЦРУ А. Даллес, «інформація, зібрана розвідкою або складена аналітиком, не принесе великої користі, якщо не потрапить у руки «споживачів», тобто тих, хто визначає політику. Робити це треба вчасно, у чіткій і ясній формі, щоб розвідувальні відомості легко можна було зв'язати з тією політичною проблемою, якою у цей момент займаються особи, що користуються розвідувальною інформацією» [3, с. 153].

Отримана інформація завершує свій рух, відбувається її кінцеве споживання й тим самим дається поштовх до початку нової розвідувальної акції: у «споживача/замовника» виникають нові потреби в інформації особливого змісту. Все повторюється. Процес розвідувальної діяльності набуває, таким чином, циклічного характеру, як про це говорилося раніше.

Необхідність підходу до розвідки як до науки довів ще на початку ХХ століття реформатор російських спецслужб, флотський офіцер Олександр

Щеглов. Величезну науково-розвідувальну систему побудував у Німеччині керівник зовнішньої розвідки служби безпеки Вальтер Шелленберг, який писав потім з цього приводу: «У мене з'явилася ідея створити самостійну робочу групу... яка займалася б тільки розробкою наукових засад методики розвідувальної роботи» [2, с. 113]. Американські фахівці з розвідки теж влітку 1941 р. залучили до розвідувальної роботи у структуру «R&A» найкращі наукові «розуми» США – професорів з восьми провідних університетів та коледжів.

Розвідка як наука перш за все базується на усвідомленні та використанні певних об'єктивних закономірностей та тенденцій у галузі здобуття інформації та здійснення впливів. У такій якості вона охоплює:

- застосування методів наукового пізнання (спостереження, аналіз, синтез, індукція, дедукція, технічне опрацювання, абстрактне і конкретне мислення, історичний та логічний способи пізнання, технічне опрацювання тощо);
- наявність визначеної теоретичної основи і дотримання її на практиці;
- гнучкість та вміння швидко знаходити рішення, відповідні змінам умов діяльності;
- вміння переймати досвід інших спецслужб та галузей науки;
- здатність правильно визначати ієрархію та пріоритети питань;
- виокремлення форм, методів і засобів розвідувальної діяльності адекватних цілям і завданням політики.

Особливе місце в наукових засадах розвідувальної діяльності займають методи наукового пізнання. Один з розділів праці В. Землянова «Своя контррозвідка» спеціально присвячений цьому питанню і має назву «Методи наукового пізнання на службі в контррозвідці». Автор послідовно розкриває сутність та специфічне застосування таких методів, як спостереження й експеримент, роль приладів у науковому пізнанні, аналіз та синтез, індукція та дедукція, історичний та логічний способи пізнання, абстрактне й конкретне, математичні методи, моделювання [10]. При цьому, безумовно, провідна роль належить синтезу даних та інформації.

Проте наукове підґрунтя розвідки не гарантує їй всесильності та безпомилковості. Закритий характер розвідувальної діяльності посилює тенденцію залежності результатів теоретичних напрацювань від політичних орієнтацій і уподобань, від того, що бажають бачити або отримати. Існують також ненавмисні, об'єктивні або суб'єктивні труднощі, які можуть заважати поєднанню розвідки та науки. Це різний ступінь компетентності науковців та фахівців з розвідки, суперечності між теоретичною та практичною свідомістю. Ситуація значно погіршується через ілюзії у розвідці, тобто наявність утопічних явищ у розвідувальній роботі.

Нарешті, розвідка як мистецтво означає присутність у ній елементів інтуїтивного порядку. Таким чином розв'язується подвійне завдання: компен-

сувати нестачу безумовного (в ідеалі – наукового), але відносного і не повністю точного знання, – не заглиблюючись у сферу ірраціональності та не припускаючи непідзвітних дій.

Фахівці не без підстав вважають, що однією з найкращих розвідслужб ХХ століття був Абвер. Починаючи дуже скромною установою в 20-х роках, Абвер на час розв'язання Німеччиною Другої світової війни досяг великих успіхів у першу чергу завдяки видатним особистим здібностям його керівника – В. Канариса, про якого казали, що «він мав стосовно інформації буквально «шосте чуття». Це чуття один із колишніх офіцерів Абверу називав «інтуїтивним відчуттям ірраціональних процесів» [2, с. 73, 169].

Вважається, що інтуїція є однією з важливих якостей справжнього розвідника, вона часом може не лише допомогти добути інформацію, а навіть зберегти життя. Генерал КДБ Б. Соломатін, відповідаючи на питання, чому він як резидент у США, порушуючи всі інструкції, все ж пішов на зустріч із Дж. Уокером (офіцером-шифрувальником американських ВМС), зазначав: «Інтуїція підказувала мені, що Уокер не «двійник». Інтуїція – це, звичайно, не випадкова здогадка, вона вимагає нагромадження достатніх знань і практичного досвіду, у даному випадку – розвідувальної роботи» [18, с. 345]. А якщо до інтуїції додати могутні знання та досвід – то людина у розвідці може здійснити неможливе.

Один з майстрів радянської розвідки – керівник ОДПУ в 30-ті роки – В. Менжинський володів близько дванадцятьма мовами, серед яких були китайська, японська, арабська, персидська, захоплювався математикою, фізикою, астрономією, писав вірші. Видатний радянський розвідник Д. Бистрольтов володів двадцятьма мовами, мав два докторські ступені західних університетів, займався розвідкою 11 років, 6 з яких перебував на нелегальній роботі. Саме завдяки такому поєднанню інтелекту, досвіду та інтуїції розвідка стає мистецтвом. На це звертав увагу ще Сунь-цзи, вимагаючи від керівників шпигунів крім іншого – розуму, тонкості і проникливості. Коментатори Сунь-цзи вважають останню властивість настільки могутньою, що людина, яка має глибоку проникливість, може все знайти заздалегідь, все передбачити. Коли є проникливість і ще раз проникливість, у справах нема нічого неможливого, нема нічого незначного: про все знають наперед [25, с. 14].

Десь на межі підсвідомості, знання та інтуїції виникають незвичайні імпровізації, оригінальні знахідки, вдалі здогадки, артистичні комбінації та неординарні рішення розвідників. У такій якості **розвідка як мистецтво охоплює:**

- вміння розбиратися в політичній психології і політичній поведінці мас, політичних діячів та супротивників;
- здатність встановлювати контакти, результативно спілкуватися, привертати до себе увагу, входити у довіру, а в разі необхідності – захоувати в себе;

- визначення найкращих шляхів, методів та засобів досягнення цілі в умовах нестачі необхідної інформації;
- вміння здобувати уроки з невдач та поразок;
- спроможність творчо застосовувати та розвивати в своїй діяльності наукові розробки та позитивний досвід.

Не випадково свою найбільш відому книгу керівник ЦРУ А. Даллес назвав «Мистецтво розвідки», хоча за змістом у ній переважно йдеться про теоретичні, певним чином наукові засади розвідувальної діяльності (англ. *craft* – мистецтво, ремесло, спритність).

* * *

У залежності від способів здобуття інформації – таємних або відкритих – розвідку відповідно поділяють на агентурну і легальну. Зупинимось на цьому більш детально.

Перші згадки про агентурну роботу можна знайти в текстах Стародавнього Світу. Зокрема в біблійній «Книзі Чисел» (глава 13) йдеться про те, як Мойсей отримав від Бога вказівку відрядити його людей на пошук землі Ханаанської із дорученням, яке в цілому охоплювало політичні, воєнні та економічні питання. Після повернення «агенти-нелегали» надали Мойсею повний звіт. В інших місцях Біблії теж можна знайти розповіді про деякі акції агентурної розвідки.

За чотири тисячі років, що минули від цих згадок, сотні тисяч чоловіків, жінок і навіть дітей ставали учасниками агентурної роботи у якості добровільних або примушених помічників спецслужб, здійснюючи розвідувальні чи контррозвідувальні дії. Нагадаємо одне із етимологічних трактувань слова «агент» (від лат. *agens/agentis* – діючий): а) особа, яка не є штатним співробітником спецслужб, але діє за її завданням; б) кадровий співробітник спецслужби, що таємно здійснює розвідувальну або контррозвідувальну діяльність, зазвичай, – під прикриттям якої-небудь «легенди».

Агентурна розвідка – це вид організації розвідувальної діяльності, яка оснований на агентурному проникненні на об'єкти, що викликають певну цікавість [1, с. 410–411]. У такому разі **агентурна робота** є діями спецслужб, пов'язаними із здобуттям і використанням агентури заради реалізації специфічних завдань, а **агентурний метод** – сукупність прийомів та способів легендованої поведінки негласних співробітників (агентів), а також оперативних співробітників спецслужб з отримання значущої інформації шляхом встановлення (або розвитку) довірчих стосунків з особою, яка нею володіє [1, с. 14]. Оперативних працівників, які працюють з агентами, часто називають агентуристами, а безпосереднє керівництво роботою одного або кількох агентів і конспіративний зв'язок з ними здійснює куратор – співробітник розвідки, резидент чи то агент-груповод. Якщо агент проводить операцію один без допомоги інших агентів, то він – «одинак» («одиночка»).

Іноді виникає питання щодо відмінності або тотожності понять «розвідка» та «шпигунство», або «розвідник» та «шпигун». Жодної різниці між цими термінами нема, окрім суто емоційної забарвленості, яка демонструє подвійність моралі людини в силу діалектичності її мислення. Все відносно, тому іноземних співпрацівників спецслужб, які спричиняють шкоду та лихо, кличуть «шпигунами», а вітчизняних називають «агентами» та «розвідниками» [1, с. 48–50].

Класичну класифікацію таємних агентів навів полководець та військовий теоретик стародавнього Китаю Сунь-цзи (VI ст. до н. е.) у своєму трактаті «Пінь-фа» («Мистецтво війни»), яка збереглася досі, підтверджуючи, як мало, за сутністю, змінилася розвідка та контррозвідка. Згідно із Сунь-цзи, об'єктами розвідки може бути все в країні або таборі супротивника: нема жодної людини, жодної галузі, жодного явища, які могли би залишатися поза увагою шпигунства. Сунь-цзи розрізняв п'ять видів агентів: 1) місцеві; 2) внутрішні; 3) зворотні; 4) шпигунів смерті; 5) шпигунів життя. Це означає:

- «місцевими шпигунами» він вважав мешканців ворожої країни, які дають необхідні дані під час перебування там армії;
- «внутрішніми шпигунами» він називав чиновників, взагалі осіб, що знаходяться на службі у супротивника, одночасно виступаючи агентами іншої держави;
- «зворотні шпигуни» – це агенти, які проникли у табір супротивника, але через викриття почали працювати у «зворотній бік», проти тих, хто їх послав;
- «шпигуни смерті» – агенти, яких засилають із завданням, виконання якого означає загибель;
- «шпигуни життя» – свої агенти, яких засилають за якимись відомостями і вимагають обов'язкового повернення живими із цими розвідданими [1, с. 59].

Відомі також класифікації, запропоновані німецьким кайзером Фрідріхом II та військовим міністром Росії генералом Баркляем-де-Толлі. У сучасній літературі можна нарахувати декілька десятків категорій агентів. Найчастіше, у залежності від функцій та характеру діяльності, що здійснюється, виокремлюють:

- агентів впливу, які за завданням спецслужб використовують свою службову посаду та інші можливості для нелегального впливу на урядову політику, громадську думку, діяльність політичних партій та державних установ; головна мета агента впливу – дістатися до вершини влади;
- агентів-«кротів», які знаходяться в лавах спецслужби або військових сил супротивника, завдяки чому мають можливість здобувати таємну інформацію надзвичайної важливості;
- «ініціативників» – носіїв закритої інформації, які іноді за власною ініціативою, без будь-якого спонукання зовні, встановлюють контакти із зацікавленими спецслужбами;

- агентів-вербувальників – спеціально підготовлених агентів, які за дорученням керівництва залучають до таємної співпраці осіб, які викликають певний інтерес; як правило, попередньо цих осіб відшукують та вивчають агенти-навідники;
- агентів-двійників (подвійний агент) – це агент спецслужби, якого інша спецслужба викрила, перевербувала та примусила одночасно працювати на себе;
- близьких спостерігачів, яких цілеспрямовано використовують для непомітного спостереження за певною особою шляхом приватних та професійних контактів;
- агентів-дезінформаторів, які свідомо надають спецслужбі, з якою мають зв'язок, неправдиву інформацію з питань, що цікавлять цю спецслужбу, видаючи її за правдиву;
- агентів-підстав, які за завданням вкорінюються у мережу спецслужби супротивника, намагаючись виявити її особистий склад та зміст роботи;
- радистів («музикант», «піаніст») – агенти, які спеціально підготовлені для підтримки конспіративного радіозв'язку між нелегальною резиденцією та Центром (в американців – з «фірмою», у росіян – з «конторою»);
- розробників – агентів, які спостерігають за поведінкою та життям осіб, які «розробляються» спецслужбою, вивчають їх зв'язки, службові відносини тощо та виконують інші завдання стосовно цих осіб;
- зв'язкових – агентів, які використовуються спецслужбою для здійснення конспіративного зв'язку із своїми структурними ланками або окремими агентами у третіх країнах;
- сплячих, або «сонь» – агентів з надійною легалізацією, яких засилають до супротивника із завданням «заягти на дно» та потихеньку, протягом років, набувати корисних контактів на майбутнє;
- провокаторів – агентів, які за завданням спецслужби знаходяться у лавах супротивника та конспіративно організують провокації проти цієї спецслужби, протизаконні акції з метою дискредитації супротивника [1].

В агентурній розвідці використовуються спеціальні науково розроблені та відпрацьовані на практиці методи пошуку та вербування інформаторів, методи забезпечення результативного спілкування, методи цілеспрямованого впливу на людину, методи забезпечення безпеки під час здійснення операції тощо. Навіть існує власна професійна термінологія. Так, наприклад, пропонуємо шановному читачеві у якості розваги розв'язати жартівливе завдання: створити фразу, виходячи з того, що за сленгом спецслужб: «лікар» – поліція; «дражнити» – створювати пастку; «друг» – колега із спецслужби; «дубок» – одна з назв таємної поштової скриньки; «паркан» – кордон; «хворіти» – знаходитися під арештом; «перелицювання» – процес створення подвійного агента; «продано» – термін британських спецслужб, що означає – об'єкт ліквідовано, вбито*.

* Варіант відповіді: «Лікар дражнив дубком друга за парканом, друг захворів та перелицювався. Довелося продати».

Більшість фахівців вважає, що в сучасних умовах агентурна розвідка постачає приблизно 10% інформації, і це її найцінніша частина. У той же час решту інформації можна зібрати цілком легально, шляхом обробки та аналізу спеціалізованих журналів та наукових праць, парламентських звітів, внутрішніх видань підприємств або організацій, партійних та галузевих газет, особистих зустрічей на семінарах та конференціях, під час обміну думками, відкритим спостереженням за супротивником/конкурентом тощо.

Отже, легальна й умовно легальна розвідка – це діяльність спецструктур, що використовується для отримання інформації, не вдаючись при цьому до таємних операцій і не приховуючи джерел інформації.

Можна виділити три основні форми легальної розвідки:

- 1) придбання і аналіз відкритих публікацій, які видаються в країні;
- 2) отримання інформації при безпосередніх контактах агентів спецслужб з тими, хто їх цікавить на різного роду прийомах, зустрічах, конференціях, збір чуток, направлення запитів у різні організації та установи, анкетування;
- 3) відкрите та напіввідкрите візуальне спостереження, кіно і фотографування при переміщенні об'єктів розвідки по країні.

Збір розвідувальної інформації з відкритих джерел. Спецслужбами внутрішньої та зовнішньої розвідки регулярно проводиться закупівля і отримання іншими способами офіційних видань наукової, технічної та політичної літератури, періодичних видань і інших відкритих матеріалів з різних сторін життєдіяльності країни та елементів її політичної системи з метою витягти з цих джерел потрібну розвідувальну інформацію.

Так, наприклад, напередодні Другої світової війни більшість відомостей німецька розвідка отримувала з відкритих джерел, переважно газет та журналів. У той же час у США під опікою Управління стратегічних служб функціонував Міжвідомчий комітет щодо збирання іноземних публікацій. У 1943 році секція публікацій цього комітету опрацювала за шість місяців понад 30 тис. статей в офіційних газетах та журналах і більше 66 тис. статей на мікрофільмах, щотижня сюди на аналіз надходило 45 тис. аркушів іноземних матеріалів [2, с. 116]. У Радянському Союзі ГРУ мало свій власний Інститут інформації, який діяв незалежно від управлінь агентурної, технічної та іншої розвідки, і займався виключно відкритими джерелами: повідомленнями преси, радіо та телебачення [2, с. 118].

Збір розвідувальної інформації вивіданням здійснюється зазвичай при спілкуванні на офіційних прийомах, наукових симпозиумах та конференціях, на прес-конференціях, при ділових і приватних зустрічах, при відвідинах посольств, установ місцевих осередків політичних організацій тощо. Опитування також може проводитися при від'їзді або в'їзді громадян на проживання в іншу країну. Всі ці методи активно використовуються для збору секретної інформації. Наприклад, у зовнішній розвідці, встановлюючи контакти з громадянами країни, кадрові співробітники й агенти спецслужб у

процесі спілкування з ними намагаються одержати потрібну інформацію шляхом вивідування «навмання», тобто коли людина не усвідомлює, що іноземець у бесіді з нею прагне отримати інформацію, яка цікавить розвідку. Користується вивідуванням і внутрішня розвідка та політичний розшук. Відомо, як таким чином було розкрито плани змовників з числа співпрацівників Абверу щодо ліквідації Гітлера. Таємній поліції допомогло «салонне шпигунство». Вдова колишнього міністра Веймарської республіки фрау Солф регулярно організовувала в себе вдома чаювання. Коли там «за чашкою чаю» збирались члени антинацистського гуртка генерала Остера, вони іноді базикали про свої таємні плани у присутності інших осіб, якщо ті лягли режим фюрера. Одна з таких осіб була людиною гестапо, що поставило хрест на усіх витівках необачних змовників [2, с. 199].

Для з'ясування і підтримки контактів з громадянами потрібної країни посольства іноземних держав влаштовують прийоми як у своїх будівлях, так і на квартирах дипломатів, на які запрошуються посадовці і фахівці, вчені і громадські діячі цільової країни. Перевага, як правило, надається особам, що володіють потрібною спецслужбам інформацією. З урахуванням того, що контакти під час прийомів бувають порівняно короткочасними, розвідники й агенти спеціально навчаються прийомам вивідування потрібної інформації в таких умовах. При цьому враховуються слабкості й недоліки окремих вчених і фахівців, їх бравада своєю інформованістю або причетністю до вирішення важливих питань, сприйнятливість до лестощів і користюлюбства, бажання набути популярності в наукових кругах і амбіції.

Аналізуючи сучасну легальну розвідку саме на теренах колишнього СРСР, аналітики визначають, що спецслужби використовують і такий спосіб отримання розвідувальних даних, як направлення в місцеві науково-дослідні установи й організації, а також окремим провідним вченим і фахівцям різних запитів від фірм, «науково-дослідних» центрів, університетів тощо. Приводом для цього є розширення наукових зв'язків, надання консультацій, написання рецензій, відзвітів, ознайомлення з науковими роботами тощо. Так, наприклад, у процесі обговорення можливості спільного виробництва Україною та західними фірмами нового літака «АН-140», іноземні спеціалісти повністю ознайомилися із документацією на цей перспективний літак, багато що скопіювали. А потім західні літакобудівники відмовилися від співпраці, пояснюючи це запереченням з боку профспілок.

Є також способи ініціювати отримання з країн СНД нових ідей, винаходів і розробок. Причому робиться запит щодо інформації, яка носить характер «ноу-хау», проте при цьому не згадується і не пропонується укладення угод про її конфіденційність та вартість.

Збір розвідувальної інформації візуально. У зовнішній розвідці цей метод активно використовується для збору розвідувальної інформації про військові, оборонні та промислові об'єкти через збільшення відкритості, взаємні інспекції тощо. Залежно від стану військово-політичної ситуації в світі і

двосторонніх відносин, цей метод збору розвідувальних даних, що використовується на постійній основі при поїздках країною, може то інтенсифікуватися, то на якийсь час ущухати. У внутрішній розвідці часто візуально спостерігаються поїздки та виступи кандидатів-конкурентів під час виборчих перегонів.

Використовуючи певну універсалізацію ознак, що характеризують однорідні об'єкти, фахівці з окремих ознак відтворюють достатньо достовірну картину про розвідувальний об'єкт. У розвідувальні поїздки по країні вирушають зазвичай висококваліфіковані фахівці, які і збирають достатньо цінну для спецслужб інформацію. Здійснюючи такі поїздки розвідники часто беруть із собою і технічні засоби: оптичну техніку, радіоелектронну апаратуру, спеціальні технічні засоби.

У межах даної градації можна виокремити установи – суб'єкти зовнішньої легальної розвідки:

- дипломатичні представництва та діаспори за кордоном;
- мережа засобів масової інформації: преса, телебачення і т.п.;
- різні гуманітарні, неурядові, комерційні організації тощо.

Фізичними суб'єктами легальної зовнішньої політичної розвідки є: дипломати, вчені, журналісти, туристи, функціонери політичних партій та громадських організацій, бізнесмени, представники благодійних фондів тощо. Узагальнюючи, можна сказати, що будучи професіоналами кожен у власній галузі, вони займаються збиранням та передаванням інформації замовнику, яким виступає або певна держава, або політична організація, структура, особа тощо.

В умовах сучасного рівня розвитку інформаційної інфраструктури планети можна говорити про необмежену кількість можливих джерел легальної інформації: «легальні» резидентури розвідслужб держав у посольствах країн за кордоном, підсистема політичної культури, преса, електронне інформаційне поле, облікова інформація, політичні елементи військової доктрини тощо.

Німці скрупульозно підраховували, що легальна розвідка обходиться дешевше, ніж агентурна у декілька разів. Німецька розвідка працює не стільки за ініціативного характеру, скільки за замовленням міністрів, відомств та уряду. Вона ретельно опитує всіх емігрантів і, у результаті, одержує достатньо вичерпну інформацію з економічних, політичних та воєнних питань. Французи надають перевагу отриманню інформації, що їх цікавить, у невимушеній бесіді із секретноносцем та значними державними діячами. Іспанці просто замовляють російським політологічним інститутам різноманітні дослідження і, за порівняно невеликі грошові нагороди, отримують вичерпну інформацію по певного кола питань [6, с. 84–85].

У руслі аналізу сучасної практики легальної політичної розвідки в СНД заслуговують на увагу статті М. Манкієва та І. Симоненка, що розглядають приховану участь західних політичних сил у політичному житті відповідно Росії та України.

Так, Манкієв розглядає характер діяльності західних та формально російських фондів, моніторингових мереж тощо, орієнтованих на інтереси західних замовників. Він наголошує на актуальності того, що «за допомогою низки науково-виробничих об'єднань (НВО) західні спецслужби безкоштовно збирають інформацію, що може бути використана для дестабілізації російського суспільства». Особливо активно в даному напрямку на території Росії працюють спецслужби Великобританії. «Посилену активність на Північному Кавказі і в цілому на Півдні Росії, – стверджує М. Манкієв, – демонструють багато держав-членів НАТО, починаючи із Сполучених Штатів. Широко відома діяльність фондів Карнегі, Сороса. Раніше різні західні НВО і фонди були представлені на території Росії безпосередньо. Останнім часом їх тактика змінилася. Офіційно вони виїхали з Росії, але створили свої дочірні структури, які зареєстровані як російські некомерційні організації, але є такими лише формально». Можна припустити, що це твердження стосується й України.

За даними ЗМІ, зарубіжні організації в тому або іншому ступені причетні до інспірації всіх «кольорових революцій» на пострадянському просторі (Грузія, Україна, Киргизія).

Досвід аналогічної діяльності прозахідних НВО представлений у звіті Тимчасової слідчої комісії з питань встановлення фактів іноземного втручання у фінансування виборчих кампаній в Україні. В. Мішура, голова комісії, у цьому аналітичному звіті констатує іноземний вплив на суспільно-політичну ситуацію в державі через організації, що отримують іноземні гранти. У висновках роботи комісії йдеться про «легальну розвідку» і наводяться приклади, коли недержавними організаціями досліджується політична ситуація, чинники, які впливають на цю ситуацію, взаємини між владою і опозицією, структура партійних організацій у регіонах тощо, а також простежується яскраво виражене бажання впливати на громадську думку.

«Коли йде мова про проведення семінарів тільки окремих категорій політичних сил, стає зрозуміло, що діяльність цих організацій має певну спрямованість. Ми, – підкреслює В. Мішура, – фактично зафіксували, що те, чим раніше спецслужби займалися через іноземних журналістів і різних секретних агентів, сьогодні здійснюється абсолютно легально. Легальна політична розвідка дає можливість іноземним «донорам» робити висновки: у якому напрямі і з ким саме працювати, щоб досягти власних політичних цілей».*

* Інтерв'ю з головою Тимчасової слідчої комісії з питань встановлення фактів іноземного втручання у фінансування кампаній в Україні В. Мішураю «Тайное становится явным» // <http://www.from-ua.com/nocomments/40b1b77a224ae.html>; так само: Мішура В. Тайное становится явным // www.from-ua.com/impossibly/40b1b77a224ae/; Манкієв М. Прозападные НПО как элемент легальной разведки на Юге России // http://otchizna.su/da.php?mode=show_s_da&id_pod_da=2&id_s_da=86; Симоненко И., Дзюба В. Действует Запад... Молчит Россия//<http://materik.ru/index.php?sektion=analitics&bulid=80&bulsectionid=6966>.

Як бачимо, питання практики зовнішньої та внутрішньої легальної розвідки найбільш помітно зближуються саме в політичній сфері. Феномен легальної розвідки є досить складним, втім є можливість окреслити основні тенденції її розвитку в цілому:

- легальна розвідка переважає в країнах з розвинутою культурою, у першу чергу політичною культурою;
- легальна розвідка частіше застосовується в тих зонах стратегічних інтересів країни, які не є для неї першочерговими;
- набуває популярності через невеликі затрати матеріальних ресурсів;
- у розвідці з легальних позицій на перше місце виходить воєнна розвідка, на другому місці – економічна розвідка і на третьому – політична, але вони можуть мінятися місцями залежно від перебігу подій у суспільстві;
- легальна розвідка не передбачає набору традиційного шпигунства (шантажу, пошуку таємної інформації і т.п.), оскільки використовує відкриті джерела;
- розвідка з легальних позицій прагне охопити якомога більше джерел щодо досліджуваного об'єкта та професійно їх обробити;
- головним елементом легальної розвідки є інформаційно-аналітична робота – обробка матеріалів засобів масової інформації [див.: 2, с. 316].

Як було зазначено вище, крім держави, політичною розвідкою займаються й інші суб'єкти суспільно-політичного життя. Сукупність причин, які обумовлюють їх розвідувальну діяльність, практично та сама, що й в урядових структурах, але центр ваги зміщується з питань безпеки на випередження в політичній конкурентній боротьбі за владу та інші ресурси реалізації інтересів політичних акторів та їх ціннісних позицій. У такому випадку розвідувальна діяльність спрямована на виконання двох найважливіших завдань: на уникнення несприятливих факторів функціонування суспільної структури і на забезпечення ефективного розвитку її активності у всіх сферах, регіонах і напрямках, в яких представлені інтереси даної структури.

Отже, неурядова політична розвідка – це сукупність погоджених дій по добуванню, інтерпретації, використанню і захисту інформації політичного характеру, необхідної для недержавних суб'єктів, що отримується цими суб'єктами легально, напівлегально і нелегально.

До основних завдань неурядової розвідки можна віднести:

- моніторинг політичної ситуації в країні;
- вивчення та аналіз поточної інформації, яка надходить з офіційних (повідомлення у ЗМІ, отримані прес-релізи, Інтернет, матеріали семінарів, конференцій, «круглих столів» тощо) та неофіційних (агентура та «базіки») джерел;
- акумуляція, систематизація, вивчення та аналіз відомостей щодо цільових завдань за напрямками, наприклад: «Нове законодавство», «Діяльність владних структур», «Вибори», «Конкуренти» та «Союзники»;

- планування та проведення суспільно-політичних кампаній та заходів;
- забезпечення режиму надійного збереження конфіденційної інформації всередині структури, безпеки інформаційної діяльності, запобігання витоку закритої інформації тощо;
- виявлення та нейтралізація агентури супротивника;
- безпека особистого складу керівництва та співробітників спецслужби.

Практика показує, що в сучасну епоху багато партій, політиків, громадських об'єднань доповнюють чесну конкуренцію нечесною, причому остання нерідко стає нормою політики. Це значить, зокрема, що в області неурядової політичної розвідки починають поширюватись прийоми і методи, які підпадають під карне та інше правове переслідування.

Розвиваючи думку про неурядову політичну розвідку, звернемо увагу на існування розвідки в багатьох політичних партій, незалежно від назви організаційних структур, що займаються цією роботою, оскільки за сутністю вона є здобуттям інформації закритого характеру.

Політична партійна розвідка – це окрема партійна служба, призначена добувати інформацію про функціонування інших політичних партій, їх структурних елементів та всієї політичної системи взагалі (але тут слід зазначити, що відносно партії – це вже зовнішня розвідка).

За визначенням політична партійна розвідка отримує та опрацьовує інформацію щодо політичної системи, в складі якої функціонує дана партія: про суспільно значущі інтереси та ціннісні позиції суспільних класів, страт, прошарків, про стан суспільно-економічного життя, розстановку політичних сил, механізм реалізації влади, парламентські течії, урядові важелі, стан інформаційно-комунікативної підсистеми, функціонування судової гілки, стан та проблеми місцевого самоврядування тощо. Зазначене охоплюється переважно її легальною формою.

Специфіку партійної розвідки складає особлива роль у її структурі міжпартійної складової, яка включає отримання та опрацювання інформації з таких напрямів:

- про партійні інтереси, ідеологію, проблеми діяльності в межах політичної системи та національної партійної системи;
- про партійних лідерів, їх особисті інтереси, світоглядні позиції, особливості біографії та характеру, стан здоров'я, захоплення та уразливі слабкості;
- про структуру партій, окремі підрозділи та їх функціонування;
- про стратегію, плани на майбутнє, тактику та дії найближчого часу;
- про ієрархію у «верхівці», кадровий резерв, відносини між керівництвом партії та місцевими осередками;
- про внутрішньопартійні суперечності та внутрішню опозицію;
- про методи боротьби під час виборчих перегонів;
- про підготовку інформаційно-психологічних операцій та акцій «сірого» та «чорного» піару;

- про джерела фінансування партії, грошові надходження з-за кордону;
- про зв'язки з іншими партіями, міжпартійні домовленості, тіньові важелі в державних структурах;
- про технологію підготовки та прийняття рішень.

Стосовно безпосередньо політичної партії означене є «міжпартійним» виміром її зовнішньої розвідки, тоді як внутрішній складають такі питання:

- про членів власної партії, їх настрої та відданість ідеологічній доктрині;
- про функціонування власних структурних підрозділів;
- про діяльність внутрішньої опозиції;
- про загрози та безпеку складу керівної ланки, захищеність конфіденційних елементів діяльності;
- про проблеми діяльності місцевих осередків;
- про сумнівні зв'язки та поведінку окремих осіб всередині партії.

Діяльність у цьому напрямку має багато в чому контррозвідувальний характер. Отже, до функцій партійної розвідки в загальному вигляді можна віднести такі:

- інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності керівництва партії;
- виявлення і прогнозування зовнішніх та внутрішніх загроз життєво важливим інтересам та безпеці партії;
- розробка та здійснення заходів з випередження й нейтралізації виявлених загроз;
- створення й підтримка в готовності сил і засобів забезпечення безпеки, управління ними в повсякденних умовах й за надзвичайних обставин.

Пріоритетом у партійній розвідці є ретельна обробка відкритої інформації, у той же час не виключено використання інших методів здобуття необхідних даних. Таким чином, серед джерел партійної розвідки зустрічаються:

- всебічний аналіз відкритої інформації, яка надходить через ЗМІ;
- детальний аналіз законодавства (державні закони, Конституція, укази Президента, постанови Кабміну...);
- глибокий аналіз партійних документів (статуту партій, програми партій);
- різні форми соціологічних досліджень;
- використання підслуховуючих пристроїв та іншої спецтехніки;
- використання агентів та інформаторів;
- купівля інформації в осіб, наближених до опонента, детективних агенцій;
- крадіжка інформації.

Останні пункти цього переліку не є нормативним визначенням або виправданням таких дій. Це лише констатація того, що існує у житті і до чого треба бути готовою службі внутрішньої безпеки (контррозвідці партії). Розвідувальні підрозділи в складі партійного апарату, як правило, створюються за особистою вказівкою першої особи або за підтримки вищого керівництва, укомплектовуються партійними функціонерами із значним стажем перебу-

вання у лавах партії, колишніми працівниками спецслужб. Вони реалізують програми підготовки своїх співробітників основам політичної розвідки та контррозвідки. Як і в інших видах політичної розвідки їх інформаційна робота зосереджується на вивченні політико-економічного становища, можливостей суб'єктів політики та їх намірів. У своєму розвитку інститут партійної розвідки проходить кілька етапів, сутність яких полягає в зростанні організованості та професіоналізму. Можна сказати, що партійна розвідка в широкому розумінні цього поняття стала важливим елементом політичних партій. Без неї в наш час вже не може ефективно функціонувати жодна політична партія.

У сфері нечесної політичної конкуренції суб'єкти партійної (неурядової) розвідки здатні застосовувати деякі сумнівні форми і методи досягнення цілей:

- вивідування «у темну», коли співрозмовник не здогадується про наміри та інтереси іншої сторони;
- переманювання членів партії або фракції, фахівців, що працюють у конкурента;
- несправжні пропозиції членам інших партійних об'єднань з метою вивідати конфіденційну інформацію;
- таємне спостереження за партійними лідерами та функціонерами;
- підкуп членів конкуруючої партії (фракції);
- прослуховування розмов (як конкурентів, так і союзників);
- викрадення планів, документів тощо;
- шантаж і різні способи тиску;
- впровадження своїх агентів до організації/партії конкурента;
- отримання інформації через корумповані елементи в ешелонах влади.

Усі конкуруючі партії, кандидати у виборчих кампаніях мають вивчати цільову аудиторію та відстежувати дії конкурентів, але все ж таки варто робити це у площині збору відкритої інформації та чесної боротьби. Наврядчи партія або кандидат досягне значних успіхів у боротьбі, якщо буде діяти «брудно». Лише, мабуть, у перехідних суспільствах, де поки ще не нормалізувалася морально-політична атмосфера, сумнівні методи здатні принести тимчасовий успіх.

Далі наведено приклад структури апарату розвідки політичної партії (рис. 12).

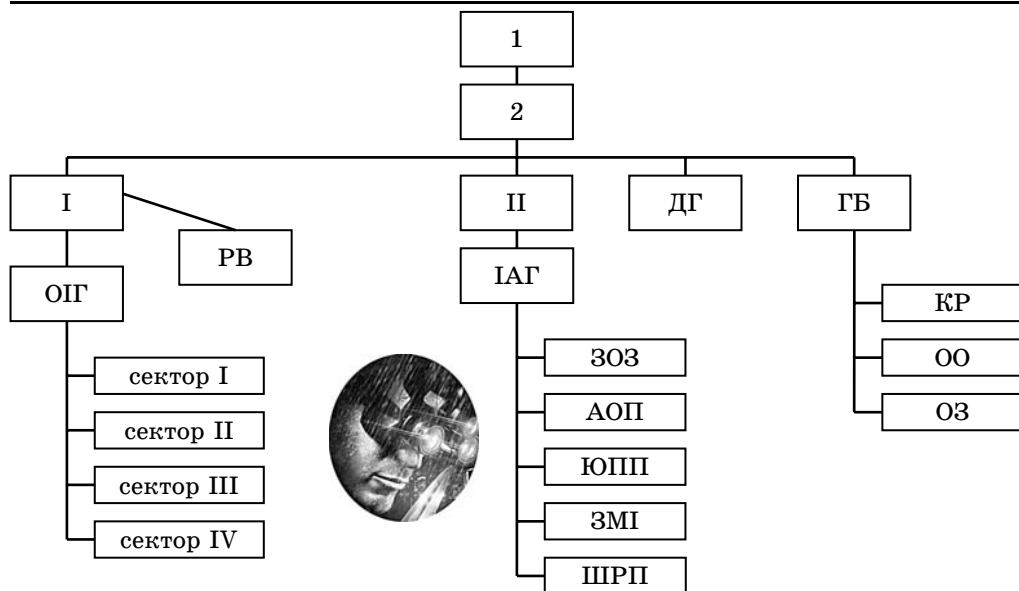

Рис. 12. Структура апарату розвідки політичної партії

- 1 – голова партії;
- 2 – начальник відділу розвідки. Як правило, приховується під назвою відділів із суміжними функціями – збору інформації, інформаційно-аналітичного, безпеки, роботи з політичними партіями, громадських зв'язків тощо;
- I – перший заступник, відповідає за роботу регіональних відділень, також координує дії оперативної групи та групи безпеки;
- ОІГ – оперативно-інформаційна група, відповідає за здобування інформації по секторах I-III та проведення спецоперацій:
- Сектор I – державно-адміністративний сектор: здобування інформації в органах влади.
- Сектор II – сектор організацій: здобування інформації всередині політичних партій та громадських об'єднань.
- Сектор III – громадський сектор: здобування інформації щодо настроїв населення.
- Сектор IV – спецоперації;
- РВ – Регіональні відділення. У складі даної групи переважають спеціалісти зі здобування інформації, особи з досвідом роботи в спецслужбах, колишні працівники відділів внутрішньої політики ОДА, журналісти;
- ГБ – група безпеки;
- КР – сектор контррозвідки та захисту інформації від несанкціонованого доступу;
- ОО – сектор охорони об'єктів;
- ОЗ – сектор охорони заходів;
- II – другий заступник, координує роботу інформаційно-аналітичної групи (ІАГ) і відповідає за систематизацію, обробку та аналіз інформації;
- ЗОЗ – сектор збору та обліку інформації, зберігання архіву секретних дос'є;
- АОП – сектор аналітичної обробки та прогнозування;
- ЮПП – сектор систематизації законів та нормативно-правових актів, юридичної підтримки та контролю;
- ЗМІ – сектор моніторингу ЗМІ;
- ШРП – сектор шифрування та розшифрування повідомлень;
- ДГ – допоміжна група, відповідає за фінансові питання, господарське та транспортне забезпечення, технічне та спеціальне оснащення структур відділу.

Питання і завдання

для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу

1. Що охоплює розвідка як діяльність?
2. Що охоплює розвідка як наука?
3. Що охоплює розвідка як мистецтво?
4. Накресліть схему розвідувального циклу в найбільш розгорнутому вигляді.
5. Які системи оцінки достовірності даних та надійності джерел застосовуються в розвідці?
6. Визначте категорії «агентурна розвідка», «агентурна робота», «агентурний метод».
7. Що означає «декомпозиція розвідувального завдання» та що з'ясовується у процесі його конкретизації?
8. Про кого з керівників розвідслужб казали, що він має «інтуїтивне відчуття ірраціональних процесів»:
 - а) А. Даллеса;
 - б) В. Шелленберга;
 - в) В. Менжинського;
 - г) В. Канаріса.Як Ви це розумієте?
9. Визначте основні типи агентів у залежності від функцій та характеру їх діяльності.
10. Розкрийте поняття партійної розвідки та визначте коло питань її «зовнішнього» та «внутрішнього» виміру.

Література

1. Агентура в разведке и контрразведке / Авт.-сост. В. М. Землянов. – Мн., 2007.
2. Бабец О. Опыт военной разведки на службе в коммерческой фирме. – Мн., 2003.
3. Даллес А. Искусство разведки. – М., 1992.
4. Дамаскин И. Л. 100 великих разведчиков. – М., 2001.
5. Дорошенко А. Явище криміналізації правоохоронних органів і спеціальних служб // Людина і політика. – 2000. – №6.
6. Елизаров А. Контрразведка. ФСБ против ведущих разведок мира. – М., 1999.
7. Закон України «Про Службу безпеки України» від 25.03.1992.
8. Закон України «Про розвідувальні органи України» від 22.03.2001.
9. Закон України «Про Службу зовнішньої розвідки України» від 28.12.2007.
10. Землянов В. М. Своя контрразведка. – Мн., 2002.
11. Коваленко А. О. Політичний аналіз і прогнозування. – К., 2002.
12. Колпакиди А. И., Прохоров Д. П. КГБ: спецоперации советской разведки. – М., 2000.
13. Колпакиди А., Прохоров Д. Империя ГРУ (Очерки истории российской военной разведки). – Книги 1–2. – М., 2001.
14. Кузьменко А. М. Розвідувальна діяльність як явище сучасних міжнародних відносин // Юридичний журнал. – 2006. – №2.

15. Кузьменко А. М. Розвідувальна діяльність як суспільно-політичне явище // Юридичний журнал. – 2006. – №3.
16. Кузьменко А. М. Контроль над спецслужбами (розвідкою і контррозвідкою) – ознака реальної влади в сучасній конкуренції «груп впливу і тиску» з публічною владою держав // Юридичний журнал. – 2006. – №4.
17. Мостовая Ю. Что такое контрразведка и информационно-аналитическое управление СБУ и так ли они всемогущи, как о них говорят? // Зеркало недели. – 1994. – №6.
18. Основи політичної науки / За ред. Б. Кухти. – Ч. 4. – Львів, 1999.
19. Почепцов Г. Г. Информационные войны. – М., 2001.
20. Приходько В. Базові засади аналізу політичної ситуації // Політичний менеджмент. – 2006. – №3.
21. Плэтт В. Информационная работа стратегической разведки. – М., 1958.
22. Плэтт В. Стратегическая разведка. Основные принципы. – М., 1997.
23. Ронин Р. Своя разведка. – Мн., 1998.
24. Хеймонт И. Тактическая разведка в современной войне. – М., 1963.
25. Шаваев А. Г., Лекарев С. В. Разведка и контрразведка. – М., 2003.
26. Шелленберг В. Лабиринт. – М., 1991.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

для поглибленого вивчення теми та окремих її питань

* * *

ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНА РОБОТА: ОБРОБКА МАТЕРІАЛІВ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ

(Переклад з рос.: Доронин А. И. Разведывательное и контрразведывательное обеспечение финансово-хозяйственной деятельности предприятия. – Тула, 2000. – Гл. 6)

Відкритий друк традиційно є наймісткішим і найбільш вживаним каналом отримання інформації. Сьогодні в засобах масової інформації (ЗМІ) можна отримати інформацію з дуже широкого кола питань, що цікавлять як розвідувальний, так і контррозвідувальний підрозділ Служби безпеки господарюючого суб'єкта, слід тільки правильно організувати її пошук.

Якісна робота професійних журналістів за сутністю багато в чому наближається до роботи спецслужб, і це можна і потрібно з максимальною користю використовувати. Журналіста, який постійно пише про якісь типові проблеми, цілком можна розглядати як експерта в тій або іншій області. Крім того преса дає уявлення про ситуацію не просто в цифрах, а дохідливо, нехай навіть на рівні чуток і відчуттів, що дозволяє пов'язувати сухі факти і цифри в цілісну картину.

Матеріали ЗМІ дозволяють зіставляти, уточнювати і забезпечувати новими подробицями інформацію, отриману оперативним шляхом, а також давати нові напрями для поточної інформаційно-пошукової роботи.

При плануванні роботи з аналітичної обробки преси, перш за все треба визначитися з її метою, потім з'ясувати інформаційні потреби споживачів інформації (у тому числі і самої СБ) і лише після цього переходити до підбору джерел інформації.

Абсолютно очевидно, що для перетворення опосередкованої інформації на проблемно-орієнтований інформаційний масив, потрібно використовувати цілеспрямований підхід для активного сприйняття інформаційних потоків, що постійно надходять. На відміну від широко розповсюдженої думки, зовсім необов'язково 24 години на добу проводити за читанням друкованої продукції. Для цього цілком достатньо виділити півгодини свого робочого часу. Найважливіше в цій роботі – правильно підібрати джерела інформації, обробити їх з використанням принципу «ключових слів».

І, нарешті, грамотно організувати сортування, класифікацію і зберігання вже відібраної інформації.

Дуже часто дані з різних джерел багато разів дублюються. Тому просте кількісне збільшення оброблюваних джерел призводить тільки до перевантаження аналітика без очікуваних результатів поліпшення якості його роботи. Ситуація з надлишком інформаційного шуму в оброблюваних інформаційних масивах набагато небезпечніша, ніж інформаційний голод. Так, наприклад, спеціалізовані організації для створення щоденного звіту, обсягом в одну сторінку з оціночним судженням стосовно однієї проблеми, обробляють інформаційний масив обсягом приблизно в 7 млн слів.

Для якісного аналізу придатності того або іншого періодичного видання досить узяти декілька його номерів за певний період, наприклад, за тиждень і скласти по рубриках список всіх опублікованих там статей. Робота ця досить марудна, але з часом вона себе виправдає. Це приводить до того, що зі всього широкого спектру засобів масової інформації, що є на ринку, обирається саме той сегмент, який найповніше відповідає вашим інформаційним потребам.

Працюючи з конкретною публікацією, необхідно з усіх проблем, відображених у ній, вибрати тільки те, що співвідноситься з вашими інформаційними потребами, і надалі звертати увагу тільки на це.

Для обговорення можна запропонувати два організаційних підходи до первинної обробки матеріалів ЗМІ, що принципово різняться, але, однак, у рівній мірі мають право на життя.

1. Використання власних можливостей щодо обробки ЗМІ. Всі матеріали ЗМІ, що надходять до господарюючого суб'єкта, обробляються відповідальною за це особою і згідно з розробленим класифікатором, відповідним чином сортуються і зберігаються, зокрема ЗМІ, що надходять в електронному вигляді.

За неможливістю виділення окремої штатної одиниці для роботи з пресою, співробітники СБ повинні починати свій робочий день з її вивчення.

За кожним з них закріплюють по дві-три центральні і місцеві газети. На ранковій оперативці в керівництва, крім визначення завдання на день, кожен співробітник робить короткий огляд найбільш цікавих публікацій преси у своїй зоні відповідальності. У процесі такої своєрідної «політінформації» відбувається обмін думками і розставляються акценти. На даних заходах кожен оперативник буде для себе приблизну модель питань розвідувального плану, котрі він повинен буде відпрацювати «в полі».

Протягом дня на зустрічах з джерелами, у напівофіційних або неофіційних бесідах ця інформація уточнюється і перевіряється ще раз, набуваючи необхідної надійності.

Найбільш цікаві статті переносяться на електронні носії і вносяться до бази даних. Слід зазначити, що для скорочення суто механічних функцій з переносу друкованих матеріалів в електронний вигляд доцільним є застосування скануючих пристроїв з подальшою конвертацією в текстові файли. Втім, деякі інформаційні матеріали можна безкоштовно скачати з Інтернету або за відносно невисоку плату придбати в редакції видання (сьогодні при газетах, службах новин дуже часто існують підрозділи, де можна отримати досьє на фірми або людей саме за сукупністю подій, публікації про них).

Зберігання матеріалів в електронному вигляді також має певні нюанси. Матеріали можуть заноситися в базу даних інтегрованого банку даних, структура якої буде описана нижче. Якщо ж організація обмежена в людських і матеріальних ресурсах і формувати власну базу даних просто немає коли і немає кому, то для роботи з об'ємними інформаційними масивами потрібно використовувати програми повнотекстового пошуку. Програми даного класу широко використовуються аналітичними підрозділами при роботі з великими обсягами текстової та іншої інформації (електронні новини, архіви преси, статей, рефератів, звітів).

Як добре відомий засіб можна рекомендувати розробку НВК «Кронос-інформ» «CROS».

Це програмне забезпечення стійко працює в ОС Windows, невимогливе до ресурсів, зручне і просте у використанні. Існують як локальна, так і мережева версії цього програмного продукту.

«CROS» при завантаженні в нього автоматично розпізнає всі основні формати і кодування текстових файлів, підтримує архіви електронних документів і з високою швидкістю здійснює пошук інформації в них за яким завгодно поєднанням слів і властивостей документів. Програма має розвинуті засоби навігації (проста, але могутня мова запитів), сортування і перегляд відшуканих фрагментів документів, а також автоматизованого сортування звітів.

Якщо порівнювати з наявними аналогами, то «CROS» практично не має обмежень щодо обсягу накопичуваної інформації, при цьому значно заощаджуючи простір на жорсткому диску...

Можливості даної версії програми відповідають найбільш суворим вимогам професіонального використання, а низька вартість відкриває широкі можливості для застосування в роботі з особистими архівами документів. Ціна для одного користувача версії ..., що значно нижче за аналоги, а при установці на декілька комп'ютерів в одній організації має суттєві знижки.

У найближчих планах НБК «Кронос-інформ» – інтеграція засобів «CROS» у нову версію популярної професійної СУБД «Cronos Plus», що дозволить об'єднати під єдиним управлінням бази даних, масиви текстової та інших інформацій.

Демо-версію програми «CROS» і СУБД «Кронос-плюс» можна знайти на сайті НБК «Кронос-інформ» за адресою в Інтернеті: www.cronos.ru.

2. Використання сторонніх можливостей щодо обробки ЗМІ. Інформація може купуватися на стороні, чим мають займатися спеціальні люди. Іноді буває так, що функції первинної обробки матеріалів ЗМІ дешевше передати стороннім особам, ніж проводити її силами власних співробітників. У первинній обробці преси значну допомогу можуть надати працівники бібліотек, які досить дешево і достатньо професійно виконують моніторинг необхідних видань, зокрема іноземних.

Дайджести можуть готувати також наймані працівники. У даному випадку навантаження на оперативний склад значно знижується, а власний штат аналітиків стає малочисельним.

Вельми просто забезпечується і режим конспірації: для того щоб коханці не знали, що саме, для кого і навіщо вони роблять, у газету дається оголошення про роботу вдома, пов'язану з обробкою кореспонденції. Диспетчери на телефоні приймають заявки від охочих, зустрічаються з ними, оцінюючи їх профпридатність. Для закріплення інтересу нового робітника до роботи бажана виплата авансу і підписання договору про тимчасову роботу на місяць, з можливістю його продовження. У фінансовому плані це досить економно: якщо зникає необхідність в опрацюванні певних видань, то короточасні виплати по скороченню не сплачуються.

Доставка матеріалів по обробниках здійснюється кур'єром, до якого диспетчером доводиться завдання узяти газети, рознести по адресах, пояснити, що треба зробити, і через який час повернути готовий матеріал диспетчерові.

Кожен диспетчер працює тільки з одним обробником і одним кур'єром. Рівень конспірації при даній формі організації роботи дуже великий, оскільки навіть за великого бажання наврядчи хто зможе розмотати весь причинно-наслідковий ланцюжок.

За своєю спрямованістю друковані матеріали можна розділити на такі категорії: оглядові статті, статті дискредитаційного плану, рекламні статті на замовлення і статті, що розголошують комерційну таємницю.

Методологія обробки друкованих видань виділяє такі категорії даних: базова інформація (для подальшої аналітичної обробки); поточна інформація про факти; суб'єктивно-оціночні категорії, що містять оцінки і попередження.

Читаючи статтю, необхідно проаналізувати не тільки викладені в ній факти, але також зрозуміти особисте ставлення автора до висловлюваної проблеми.

Часто в цьому допомагає орієнтовне знання приналежності засобів масової інформації конкретним фінансово-промисловим угрупованням, хоча ангажована лінія може проводитися досить тонко. Засоби масової інформації завжди виражають інтереси своїх господарів. Це аксіома і для нас, і для Заходу. Але якщо «західники» втручаються в політику ЗМІ тільки в найбільш драматичні моменти, наприклад, під час воєн і виборів, то у нас преса контролюється навіть по дрібницях. Ніколи не треба перебільшувати «незалежність» журналістів; те, що ЗМІ підлаштовуються під «господаря» відомо всім.

Матеріал, написаний журналістом і опрацьований редактором, може сильно відрізнятись від первинного варіанта. Але це не привід для відмови від інформаційної роботи, річ у тім, що існує багато ЗМІ, багато господарів і, отже, різних політичних думок.

Звичайно, дуже багато чого в пресу не потрапляє або потрапляє в спотвореному вигляді, також є вірогідність свідомої дезінформації в ході оперативної гри.

Коли зустрічаєшся з професійно підготовленою «дезою», необхідно в першу чергу виявити мотиви, котрими керуються дезінформатори.

Однією із ефективних методик дезінформації також є «білий шум», ця методика полягає в тому, що видається величезна кількість новин, які просто не піддаються сортуванню.

У будь-якому компроматі обов'язково є частка вигадки, тому всьому вірити не варто.

По-перше, ні для кого не секрет, що ЗМІ активно використовуються спецслужбами для легалізації інформації компрометуючого характеру. Як конкретний приклад можна навести «активку» ФСБ, запущену через «Московський комсомолец», про прослуховування телефонних переговорів президентської сім'ї приватним охоронним підприємством «Атол» або акцію певних чинів прокуратури з метою дискредитації свого керівництва. Журналісти охоче йдуть на співпрацю з представниками спецслужб, хто з міркувань кар'єрного росту, хто за гроші, хто з патріотичних або ідеологічних переконань.

Іноді журналістам дійсно підсовують реальні «смажені факти», а часом високоякісну «дезу». Природно, що будь-який подібний захід ретельно планується і в обов'язковому порядку узгоджується з керівництвом, на опера-

тивному жаргоні подібні заходи називаються «контрольованим витоком інформації». Багато в чому заангажованість наших спецслужб пояснюється сьогодишнім станом невизначеності і нестійкості, коли діючі співробітники понад усе стурбовані тим, як влаштуватися на пенсії.

По-друге, у період з 1991 по теперішній час за різними оцінками з органів безпеки з різних причин звільнилося близько 40–60 тисяч людей. Стіни Луб'янки залишили дійсно хороші спеціалісти, причому багато хто пішов задовго до досягнення пенсійного віку. Природно, що роботу вони собі знайшли багато в чому подібну на попередню.

Журналістика і питання економічної розвідки і контррозвідки, конкуренції, формування іміджу, престижу і рейтингових оцінок надзвичайно тісно пов'язані, на професійному жаргоні все це називається – «активні заходи».

Активні заходи – спеціальні заходи, що мають на меті вплив на політику органів виконавчої і законодавчої влади для вигідного вирішення завдань, що стоять перед господарюючим суб'єктом (далі ГС); формування сприятливої суспільної думки щодо ГС, його керівництва і персоналу; зміцнення авторитету і довіри до ГС серед партнерів і клієнтів; стратегічне і тактичне дезінформування конкурентів і опонентів; підрив і послаблення їх позицій на ринку і в органах державної влади.

Зрозуміло, що в «приватних» інформаційних війнах ЗМІ часто використовуються для розміщення матеріалів, що дискредитують діяльність конкурентів для формування хибної громадської думки, недобросовісної реклами і конкуренції або здійснення крупномасштабних шахрайських операцій. У деяких випадках журналістам за публікації «вигідної» інформації виплачується певна винагорода.

У роботі приватних спецслужб найбільш поширеною технологією легендарного джерела надходження компроматів є його анонімне передавання або продаж в один з багаточисленних «незалежних» інформаційно-аналітичних центрів. Центр «абсолютно таємно» інформує ще один об'єкт, котрий у свою чергу передає матеріал у невелику газету або місцеву теле- або радіостанцію, це значно подовжує ланцюг посередників і робить неможливим встановити першоджерело інформації. Після легалізації на інформаційному ринку підключаються журналісти, які вже готують «замовлену» статтю, посилаючись на джерело, що легалізувало її.

Інформація отримує надійність внаслідок того, що всі її повторюють, але ніхто не знає, звідки вона узялася. Найчастіше в цих цілях використовуються газети «Сьогодні», «Московський комсомолец» і «Цілком таємно». При проведенні подібних акцій іноді має місце відверта фабрикація внутрішніх документів спецслужб та правоохоронних органів.

Також має місце і встановлення прямих контактів із ЗМІ шляхом прямого фінансування окремих видань і програм, надання їм «спонсорської» допомоги або ж безпосереднього залучення працівників ЗМІ в господарську діяльність (через підрозділи по зв'язках з громадськістю).

Останнім часом широку популярність набула легалізація матеріалів компрометуючого характеру через Інтернет, багатьом, напевно, дуже добре відомі адреси таких «гарячих» сайтів, як «Кіготь» або «Кіготь-2».

В особливо просунутих службах безпеки, окрім того, щоб очорнити конкурентів, є практика добування компромату на власне керівництво з метою підготовки попереджувачих замовлених статей або передач у ЗМІ.

Якщо поставити мету і провести аналіз «замовлених» статей, то з повною упевненістю можна стверджувати, що основним двигуном «інформаційних воєн», як це не дивно, є не стільки суперечності між інтересами різних фінансово-промислових груп, скільки міжособисті конфлікти їх керівників.

Перш за все при аналізі інформаційних матеріалів увага повинна концентруватися на таких ключових моментах: кількість позитивних і негативних по відношенню до господарюючого суб'єкта публікацій; коло їх авторів, а за можливістю, і замовників; ступінь монополізації даної теми; наявні взаємозв'язки між рекламними оголошеннями конкурентів і замовленими статтями стосовно того або іншого господарюючого суб'єкта; наявність у матеріалах, котрі вивчаються, збалансованої оцінки того, що відбувається.

Таким чином, аналіз зібраного інформаційного масиву дозволяє встановити характер взаємозв'язків між такими основними елементами: зміст і спрямованість повідомлення; джерело повідомлення; особа журналіста, його зв'язки і контакти в ділових і політичних колах.

Основний метод, що застосовується при аналітичній обробці преси, – це зіставлення фактів, натяків, думок, версій, прізвищ, тобто різномірної інформації по ключовому слову, прізвищу, факту.

З приводу системного підходу до обробки преси можна також навести легендарну історію про журналіста, який програвся в карти, а для того щоб повернути борг, вирішив продати іноземній розвідці план дислокації військових частин, що її цікавив, з вказівкою прізвищ і посад їх командного складу. Контррозвідка затримала шпигуна-любителя, але коли інформацію, що була у нього, показали представникам Генерального штабу, ті були шоковані – відомості були повні і достовірні.

У ході розгляду справи журналіст повністю визнав свою провину і як доказ свого повного каяття поділився способом добування «державної таємниці». Виявляється, відвідуючи регіони, він ретельно вивчав місцеві газети, особливо його цікавила провінційна світська хроніка: «У місті повіту N на весіллі поручика К. були присутні командир розквартированого тут 17 гусарського полку полковник В., начальник штабу полку полковник М. і так далі». Коментарі зайві.

Для якісного аналізу в ряді випадків буває достатньо смислового збігу даних з об'єктивно незалежних джерел. Як вже наголошувалося вище, «незалежність» джерел оцінюється за інформацією, що витікає, щодо прина-

лежності органу масової інформації до конкретної фінансово-промислової групи або комерційного банку. Якщо інформація підтверджується джерелами, що належать різним конкуруючим фінансово-промисловим угрупованням, то велика імовірність її достовірності.

Гарячіше деколи збору різної відкритої інформації є передвиборчі кампанії в законодавчих і виконавчих органах влади. Цікавий аналіз публікацій «за і проти» різних кандидатів, фіксація факту підтримки того або іншого кандидата. При кваліфікованому зборі і комп'ютерному опрацюванні інформації в ІБД можна побудувати дуже цікаві схеми, особливо чітко це можна відстежити в регіонах, де питанням оперативного легендування приділяють значно менше уваги, ніж у центрі. Так, встановлення взаємозв'язків по передвиборчим штабам і партійним спискам дозволяє заздалегідь виявити можливий розклад груп «підтримки» того або іншого господарюючого суб'єкта в органах законодавчої або виконавчої влади.

Ми вже розглядали принципову схему побудови інтегрованого банку даних на базі СУБД «КРОНОС». Нижче я детальніше розгляну структуру бази даних «Реферат» і її можливі зв'язки з іншими базами інтегрованого банку даних. Як приклад використаємо структуру предметної області бази даних «Реферат», що наводиться нижче.

Ця схема повинна використовуватися в якості класифікатора при відбиранні інформації в систему і її формалізованому описі при введенні в комп'ютер. Оскільки в базі даних «Реферат» зберігаються не тільки матеріали ЗМІ, вона буде наведена в дещо розширеному вигляді. Введення інформації до бази даних відбувається у формі заповнення реквізитів таких анкет:

ОСОБА 6753		
1	Прізвище	Бендер
2	Ім'я	Остап

23	Згадується в рефераті	РЕФЕРАТ 78

РЕФЕРАТ 78		
1	Дата публікації	12.04.99
2	Дата внесення в базу	12.04.99
3	Вид отриманої інформації (словник №1)	Публікація
4	Оцінка змісту реферату (словник №2)	Можливо, відповідає дійсності
5	Джерело інформації (словник №3)	Газета «Васюківська новина»
6	Оцінка джерела (словник №4)	Відкрите використання
7	Категорія секретності реферату (словник №5)	Не завжди достовірний
8	Назва реферату	Як вкрасти мільйон
9	Текст реферату	23.03.99 О. Бендер та І. Вороб'янінов позичили шістьдесят три рублі 40 коп. в шахматному клубі м. Васюки на проведення там міжнародного шахового турніру

10	Автор реферату	ОСОБА 3609
11	Особи, що згадуються в рефераті	ОСОБА 6753 ОСОБА 45632
12	Організації, що згадуються в рефераті	ОРГАНІЗАЦІЯ 56785 ОРГАНІЗАЦІЯ 1245
13	Автотранспортні засоби, що згадуються в рефераті	АВТОТРАНСПОРТНИЙ ЗАСІБ 7867
14	Адреси, що згадуються в рефераті	АДРЕСА 1498
15	Телефони, що згадуються в рефераті	ТЕЛЕФОН 351 ТЕЛЕФОН 546

Словник №1 – «Вид отриманої інформації»:

- Оперативна;
- Документ;
- Публікація;
- Реклама;
- Особиста справа.

Словник №2 – «Оцінка змісту реферату»:

- Підтверджено іншими засобами;
- Імовірно, відповідає дійсності;
- Можливо, відповідає дійсності;
- Сумнівний;
- Неймовірний;
- Достовірність не піддається визначенню.

Словник №3 – «Джерело інформації»:

- Газета «Вісті»;
- Газета «Васюківська новина»;
- Журнал «Експерт»;
- Інформація Служби безпеки;
- Інформація правоохоронних органів.

Словник №4 – «Оцінка джерела»:

- Абсолютно надійне;
- Зазвичай надійне;
- Досить надійне;
- Не завжди надійне;
- Ненадійне;
- Надійність неможливо оцінити.

Словник №5 – «Категорія секретності реферату»:

- Відкрите використання;
- Для внутрішнього використання;
- Конфіденційно;
- Суворо конфіденційно.

Розділ 5. ОСОБИСТІСТЬ РОЗВІДНИКА ТА МОТИВАЦІЯ ЙОГО ДІЯЛЬНОСТІ

ПРОФЕСІЙНІ ЯКОСТІ РОЗВІДНИКА. Одне з найважливіших питань розвідки – це її кадрове забезпечення. Адже треба знайти та підготувати людей, яким можна довірити великі таємниці, безпеку та репутацію країни, долю їх колег, нарешті, спонукати добровільно ризикувати, у разі потреби, власним життям. Ці особи не зможуть без надзвичайних підстав залишити свою справу багато років, оскільки плінність кадрів у розвідці і контррозвідці – це смертельна загроза розповзання секретної інформації щодо змісту роботи спецслужб, складу її керівництва, методів діяльності та джерел інформації (у тому числі із табору стану супротивників або конкурентів, а іноді і гірше – із лав союзників). Розвідник-нелегал мусить безпомилково контролювати свою поведінку весь час, доки знаходиться серед чужих, і навіть цілодобово – через можливість прихованого спостереження за ним. Роздвоєння свідомості на «власне» та «за легендою», виснажлива психологічна напруга – хіба це не прямий шлях до Бедламу (лікарня для душевнохворих поблизу Лондона)? І це лише один – психологічний – аспект названої професії. До того ж, якщо зазвичай при прийомі на роботу людину ознайомлюють із деталями майбутньої праці, то в розвідку йдуть майже «наосліп», розповісти наперед про все не дозволяє специфіка цієї справи. Кажуть, що для роботи звичайним патрульним поліцейським у США потрібно мати 46 професійних якостей. Скільки ж їх тоді має бути у розвідника? І яких саме? За твердженням засновника і голови ЦРУ А. Даллеса, при виборі кадрів для розвідки не виходять з якогось встановленого переліку питань щодо особистих якостей кандидата, однак до нього висувають певні вимоги:

- добре розбиратися в людях;
- вміти поводитись з людьми у важких умовах;
- навчитися відрізняти факти від вигадок;
- вміти відрізняти суттєве від несуттєвого;
- виявляти допитливість;
- бути людиною дуже винахідливою;
- приділяти належну увагу деталям;
- володіти здатністю виражати свої думки ясно, коротко і, що дуже важливо, цікаво;
- знати, коли потрібно зберігати мовчання [9, с. 174].

Даллес також додає до цих якостей ще те, що розвідник має з розумінням ставитися до думок інших та до їх поведінки, навіть якщо це абсолютно суперечить його поглядам. Розвідник не повинен бути дуже честолюбним і прагнути винагороди багатством та славою – у розвідці він цього не отримає. Однак, у нього має бути найнеобхідніше – зацікавленість і почуття складніше, на думку автора, за патріотизм – турбота про безпеку його

держави. Навіть освіта, талант, висока благонадійність не зроблять із людини професійного розвідника, якщо у неї нема мотивів, які спонукають [9, с. 176]. У залежності від особистих здібностей серед кандидатів відбувається подальша спеціалізація: більш жвавих, зацікавлених, невтомних та комунікабельних осіб використовують у якості «оперативників», а схильних до інтелектуальної праці та роздумів, спостережень, дослідницької роботи – у якості «аналітиків».

У цілому Даллес має рацію, але запропонований ним перелік вимог може бути з успіхом поширений на будь-яку особу, що зайнята відповідальною роботою з людьми. У ньому бракує, на наш погляд, «фахової родзинки». По-іншому бачить вимоги до **якостей розвідника-нелегала** відомий дослідник спецслужб В. Землянов:

Пильність – вміння весь час спостерігати власну поведінку очима дуже розумного, освіченого ворога, не припускаючись навіть дрібних помилок у виразі обличчя, очей тощо. На підтвердження слів відомого фахівця в галузі розвідки Ч. Росселя: «Не можна недооцінювати супротивника. Він може здаватися дурним та обмеженим, але коли мова йде про розвідку, оцінюйте його як найрозумнішого зі смертних. Не спокушайте себе надіями на дурість супротивника, оскільки ставка у цій грі – ваше власне життя» [11, с. 240].

Конспірація (лат. *conspiratio* – змова) – вміння зберігати свою діяльність у таємниці. Якщо це стосується роботи групою, то йдеться про максимальну неінформованість щодо справ та зв'язків один одного. Для одиночки це – не залишати жодної інформації ніде, окрім пам'яті. Два основні правила конспірації такі: а) хто живе один – той живе довше; б) найбільш саме надійне сховище таємниць – власна голова [11, с. 244].

Самовладання – вміння особи контролювати свої емоції, долати психологічну напругу. Землянов наводить слова французького письменника Ж. Кесселя: «Загроза, що у будь-який момент його схоплять, переслідує по п'ятах... Боязнь не витримати катувань, страх видати явки та імена стали у багатьох хворобливою манною. Люди бояться не стільки тортур та катувань, скільки власної слабкості. Ніхто не знає наперед, що здатен витримати. І люди тремтять при думці, що прирекли товаришів на смерть, провалили організацію, зрадили справу, яка для них дорожче за життя. В інших це побоювання перетворилось на нав'язливу ідею. З нею вони лягають, з нею вони встають. По сто разів на день перевіряють, чи при них ампула з отрутою. І кінчають із собою ще до того, як вичерпані всі шанси. Тому що шанс вижити містить для них загрозу заговорити та зрадити» [11, с. 241].

Спостережливість – це вміння помічати дрібниці, факти та деталі, що приховані від інших, мистецтво залишати все в пам'яті і потім складати із шматочків цілісне уявлення про подію або процес. Природні здібності такого гатунку розвиваються та закріплюються наполегливими тренуваннями:

пам'ятати дрібні орієнтири вздовж дороги, під час руху куди-небудь, перелік та порядок розкладених речей після одного погляду на них, великі фрагменти тексту після одноразового читання, обличчя людей, яких зустріли на вулиці, після декількох годин потому тощо.

Уміння чекати. Воно потрібне кожному розвіднику, але властиве лише висококласним спеціалістам. Поспішність та нетерплячість у здобуванні інформації стали причиною невдач безлічі сміливих і відважних бійців невидимого фронту. Багатьом це коштувало життя.

Достовірність (справжність) – уміння бездоганно втілюватися у свою вигадану біографію («легенду»), не виокремлюватися серед інших. Радянському розвіднику – герою стрічки «Варіант «Омега», роль якого талановито зіграв О. Даль, для того щоб навмисно привернути до себе увагу німецької контррозвідки, достатньо було «за російською звичкою» розім'яти цигарку.

Універсальність. Розвіднику треба володіти навичками аналітика, шифрувальника, фотографа, радиста, водія, професійно діяти за фахом з «легенди» та вміти ще багато того, від чого у вирішальний момент залежатиме успіх його операції і життя. Крім того він має майстерно і миттєво перевтілюватися з одного образу на інший.

В історії спецслужб чимало повчальних випадків, коли розвідники використовували мистецтво миттєвого перевтілення, якщо цього вимагала ситуація. У 1930 році радянському розвіднику Д. Бистрольотову для виконання першого завдання довелося звернутися за фальшивим паспортом у Данцигу до генерального консула Греції і, одночасно, члена міжнародної банди торгівців наркотиками Габера.

«Я (Бистрольотов) сів на кінчик стільця і почав англійською: «Ваша милість, не відмовте у допомозі нещасному співвітчизнику, у якого тільки що вкрали портфель з паспортом». – «Пред'явіть свідоцтво про народження. У якому грецькому посольстві вас знають?» – «На жаль, ні в якому!» Консул пересмикнувся. «А в Греції?» – «На жаль, я давно позбавлений щастя бачити батьківщину!» – «А як вас звати?» – «Олександр С. Галлас». – «Ви розмовляєте грецькою?» – «На мій сором та горе – ні, ані слова». Консул дає зрозуміти чудернацькому відвідувачу, що розмову закінчено. Не допомагає і запропонований Габеру хабар у 200 доларів. Далі ситуація розвивається так:

«Ну, все! – подумав я (Бистрольотов). – Перше завдання зривається! Скандал». Але тут же вирішив: «Ні! Треба постукати у двері енергійніше! Ну, сміливіше!» Я витягнув пачку американських сигарет та коробку американських сірників, сигарету вклав у губи, а сірником чиркнув через документ перед носом консула. Він відкинувся у кріслі і уставився на мене: «Що це значить?».

Хрипким басом я відповів на американському блатному жаргоні: «Мені потрібна ксива. Враз. Без базікала». Консул зблід. «Звідки їдете?» – «Із

Сингапуру». – «Чому не через Пірей або Геную?» – «Тому що вашу вошиву липу завтра в Женеві спущу в туалеті. Не шугайтеся, консуле: завтра вашого паспорта вже не буде».

Консул протер монокль і тихо запитав: «У Сингапурі трапилася заворуха. Ви знаєте?» У ці дні світова преса повідомляла, що начальника англійської поліції, полковника, серед білого дня у центрі міста було вбито пострілом у спину. Вбивці вдалося шезнути. З'ясувалося, що вбивцею був американець, японський шпигун і торговець наркотиками.

«Знаю про заворуху». – «І знаєте, хто вбив полковника?» – «Знаю. Я». Пальці в консула затремтіли. Він висунув шухляду, дістав формуляр паспорта і став заповнювати під моє диктування. «Беріть. Все?» [2, с. 184–185].

Урок зрозумілий. Не розгублюватися перед труднощами, проти слабкого супротивника використовувати «мозкову атаку».

Аналітичне мислення. Розвідувальна робота вже за своєю природою є дуже складною інтелектуальною діяльністю з високим коефіцієнтом психологічної напруги. Іноді операція розраховується як багатоваріантна шахова партія, в якій є і зразки різних комбінацій, і імпровізація, і гра «за супротивника», прогноз його дій та власних контрзаходів... До того ж у центрі цієї діяльності – інформація, її здобуття, швидка оцінка, включення в існуючу систему даних тощо. Важко собі уявити розвідника з нерозвиненим аналітичним мисленням, здатного лише створювати звіти шляхом примітивної компіляції. Тому, вважають, кращими розвідниками стають люди, що отримали фах та досвід історика, археолога, юриста, журналіста та маклера [11, с. 244]. Дивно, але в цьому переліку відсутня професія політолога. Спробуйте самостійно відповісти на питання – чому так?

Що стосується контррозвідника, то, на думку англійського фахівця в цій галузі О. Пінто, контррозвідник повинен мати такі якості:

- феноменальна пам'ять;
- спостережливість, здатність підмічати дрібні деталі;
- здібність до іноземних мов;
- розвинута інтуїція;
- природжені акторські здібності;
- знання практичної психології;
- знання місцевості та звичаїв у столицях та найбільших містах світу;
- знання міжнародного права;
- знання різних хитрощів та вивертів, які застосовують розвідники супротивника.

Різноманіття сучасного життя (у першу чергу комп'ютеризація життєдіяльності суспільства) розширюють це коло вимог. Тому важко сподіватися на справжній успіх в означеній сфері, обмежуючи себе викладеним вище.

Що стосується **особистості розвідника-аналітика**, то цій людині перш за все потрібні цупкість думки, спостережливість, здібності до синтезу, дедук-

ції та контент-аналізу, наполегливе розширення кругозору та спектру інформаційних інтересів, постійне відстеження політичних новин, вміння швидко орієнтуватися у великих обсягах інформаційних матеріалів (за 15–20 хвилин опрацювати десятки газет та журналів і протягом 1,5–2 годин «втиснути» набуті дані у підсумковий документ). І, зрозуміло, чимало якостей, властивих іншим працівникам спецслужб.

Окремо подамо вимоги, **яким має задовольняти керівник розвідників та контррозвідників**. Зрозуміло, йому багато в чому слід випереджати своїх підлеглих у професійній майстерності, але є й те, на що особливо звертав увагу Сунь-цзи: цій людині, по-перше, потрібно мати великий, розвинутий розум, по-друге, гуманність та справедливість і, по-третє, тонкість та глибоку проникливість. Особливої необхідності коментувати це своєрідне розвідувальне трактування базових засад політики за Конфуцієм, вважаємо, нема, крім, мабуть, гуманності: у поєднанні із справедливістю вона притягує усіх мудрих і дозволяє ефективно користуватися симпатією, прихильністю та натхненням підпорядкованих осіб.

Закінчуючи розмову про професійні якості розвідників та контррозвідників наведемо думку журналу «У світі спецслужб»: «...Розвідка та контррозвідка – це завжди ризик, який мусить бути розумним і зваженим. І надійним захистом будь-якої спеціальної операції є відчуття небезпеки. Обережність ніколи не буває надмірною. Професіонал спецслужби має полюбляти свою справу. Пишатися належністю до цієї професії. Розвідка та контррозвідка – це покликання. Тут не можна просто «відбувати» час. Потрібна одержимість, беззавітна любов до роботи. У спецслужбу приходять назавжди, а якщо хто і йде з неї добровільно, не варто його утримувати – від такого працівника користі не буде» [4, с. 19].

МОТИВАЦІЯ ТА СТИМУЛИ В РОЗВІДЦІ. *Мотивація* – це той стимул, який підштовхує людину, яка займається політичною розвідкою саме до цієї справи, це набір матеріальних чи нематеріальних чинників і засобів, заради досягнення яких здійснюється розвідувальна діяльність. Проблема мотивації – одна з найпринциповіших у розвідці. Наприклад, Б. Кухта, вказуючи на природність покарання випадків шпигунства та зради, адже вони порушують безпеку держави, водночас закликає дуже обережно ставитися до морального осуду таких випадків, оскільки мотивація людей щодо таких вчинків відіграє вирішальну роль і не залежить від юридичної оцінки. Діяльність, здійснена за ідейними переконаннями, не заслуговує, незважаючи на наслідки, морального засудження, оскільки це необхідне зло [15, с. 341]. Пропонуємо шановному читачеві проаналізувати це судження і, якщо в нього виникнуть інші думки з цього приводу, провести самостійну своєрідну дискусію, у якій висловити свої «про» та «контра» – на зразок гри в шахи із самим собою.

Відомо, що американці мають свою формулу залучення до розвідувальної роботи – «MICE». Її назву створено із перших букв слів *Money, Ideology, Compromise, Ego*, що в перекладі означає – гроші, ідейні міркування, компромат, зарозумілість. Тобто найчастіше причиною, що спонукає займатися розвідкою є: а) ідейні переконання; б) корисні спрямування; в) компрометуючі обставини; г) суміш чинників, серед яких превалує зарозумілість, схильність до авантюризму та пошук пригод.

Ідейний мотив – це особисте переконання співпрацівника спецслужби в необхідності брати участь у боротьбі проти зовнішнього та внутрішнього супротивника, яке ґрунтується на певних ціннісних позиціях, ідеологічній доктрині, почутті патріотизму і ворожому ставленні до опонента. Так, умовою співпраці з КДБ, яку висунув британський розвідник Дж. Блейк, завербований під час війни в Кореї, була відмова від будь-якої матеріальної винагороди. Лише після прибуття до СРСР в 1966 році він отримав те, що було необхідне для життя в достатку в новому середовищі.

Талановитою, витонченою шпигункою часів Другої світової війни була російська аристократка Волкова, яка знайшла після революції 1917 р. притулок в Англії, увійшла там у правлячий клас, але зрадила цю країну. Вона була особливою шпигункою – нічим агентом, ні на кого не працювала, ні від кого не отримувала грошей. Але ця, у цілому приємна та нормальна жінка, з юнацтва патологічно ненавиділа євреїв та єврейство і була одержима боротьбою з ними. Заради цього вона передала нацистам через посольства нейтральних країн таємниці особистого листування прем'єра Англії та президента США, точні дані стосовно британських збройних сил, плани відбиття німецької агресії, відомості про розвиток військової промисловості та американську допомогу до і після падіння Франції – усього не менш як півтори тисячі цілком таємних документів [10].

Безпосередньо в нацистській Німеччині проти фашистського режиму – саме на цій ідеологічній основі – діяли агентурні групи Вільгельма Лемана («Брайтенбах») та берлінська «Червона капела», очолювана Харро Шульце-Бойзенем і Арвідом Харнаком. Величність подвигу цих людей вимагає, щоб про нього розповіли, хоч коротко. Шанувальники телесеріалу «Сімнадцять миттєвостей весни» іноді замислюються, а чи був у дійсності Штірліц або інший радянський розвідник-нелегал, який став його прообразом. Компетентні люди знають, що ні, не було жодного професійного офіцера радянської розвідки ані поблизу Мюллера та Шелленберга, ані в центральному апараті гітлерівських спецслужб. Але в цьому апараті гестапо контррозвідником під маскою офіцера СС працював на радянську розвідку надійний агент – непрофесіонал Віллі Леман, якого характеризували як особу, що не страждає пихатістю, тверезо ставиться до грошей та не має яких-небудь згубних пристрастей. Глибоко у собі він носив ворожість до нацизму, а війну проти Радянського Союзу вважав злочином. Протягом багатьох років агент

«Брайтенбах» повідомляв ГРУ про випробування нової зброї, системи укріплень, нову військову техніку, будівництво підводних човнів і головне – про підготовку арештів та провокацій відносно радянської резидентури в Берліні, дані по слідчих справах, а 19 червня 1941 р. на зустрічі із зв'язковим повідомив, що бойові дії проти СРСР почнуться 22 червня після 3 години ранку. Після цього він зник і лише після війни було отримано дані, що тоді його заарештувало та розстріляло гестапо. Хоча деякі грошові суми Леман отримував, це для нього не було визначальним мотивом у роботі на радянську розвідку.

Х. Шульце-Бойзен мав відмінну освіту, володів шістьма іноземними мовами (почав вивчати російську), завдяки особистій протекції рейхсмаршала Геринга (який був його безпосереднім начальником) завідував секретним відділенням розвідки військово-повітряних сил Третього рейху. Його та одного з керівних співробітників міністерства економіки Харнака (людина з двома докторським ступенями) об'єднувала ненависть до фашизму, тому ще на початку 30-х років за власною ініціативою вони встановили контакт з радянськими спецслужбами. Їх групи створили широко розгалужену агентурну мережу (під час арештів у 1942 р. було захоплено більше ста осіб), яка отримала назву берлінської «Червоної капели». Агенти постачали надзвичайно цінну інформацію, у тому числі про підготовку нападу Німеччини на Радянський Союз, деталі намірів знищити блокадою Ленінград, плани наступу в 1942 р. на нафтоносні райони Кавказу, про отримання німцями у Фінляндії радянського дипломатичного коду, втрати німецьких ВПС тощо. Гестапо жорстоко розправилося з членами груп Шульце-Бойзена та Харнака: повісили 31 чоловіка, відрубали голову 18 жінкам, 7 осіб покінчили із собою під час слідства, 7 – відправили у концтабори, 25 – на каторгу, 8 – на фронт, кілька осіб розстріляли [10].

Корисні мотиви відбивають бажання суб'єкта отримати якісь переваги в результаті утягнення в розвідувальну діяльність. Це може бути високий зарібок, матеріальна підтримка родини, регулярні внески на особистий банківський рахунок, цільові премії, допомога спецслужби в кар'єрному просуванні та нейтралізації колег-суперників, прихована форма володарювання над іншими, особливий соціальний статус тощо.

Компрометуючі обставини теж бувають приводом до згоди займатися розвідкою. Людина вирішує, що для неї краще співпрацювати зі спецслужбою, ніж постраждати через розголошення компрометуючих її фактів. Ці факти можуть стосуватися ділової репутації, пікантних сторінок особистого життя, аморальних вчинків, перспективи покарання за порушення закону і таке подібне. Особливу роль при цьому відіграє ступінь небезпечності загрози, до боротьби з якою залучається дана особа.

Іноді мотив являє собою невизначену сукупність чинників: романтизація професії розвідника, бажання побачити світ, аморфне поєднання ідейних та

корисливих спрямувань тощо. Як правило, всі ці фактори охоплюються схильністю до авантюризму, жагою збуджуючого відчуття ризику та перемоги у грі з небезпекою.

«В основі мого зрадництва лежало як моє прагнення де-небудь відверто висловлювати свої погляди і сумніви, так і якості мого характеру – постійне прагнення до роботи за межею ризику, – розповідав на суді генерал ГРУ Д. Поляков, якого американці називали «найбільш дорогим діамантом у короні ЦРУ». – І чим більшою ставала небезпека, тим цікавіше ставало моє життя... Я звик ходити по вістрію ножа і не мислив собі іншого життя» [5]. Дмитро Поляков після закінчення Київського артилерійського училища воював на фронтах Великої Вітчизняної війни, де був поранений і нагороджений орденами та медалями. Після війни він закінчив розвідфакультет Академії ім. Фрунзе, курси Генерального штабу і був направлений на роботу в ГРУ. Деякий час очолював розвідувальний факультет Воєнно-дипломатичної академії, тобто в його розпорядженні знаходилися особисті справи сотень слухачів – майбутніх розвідників. Багато разів був за кордоном і згодом увійшов у склад керівних співпрацівників ГРУ. Не курив, майже не пив, не зраджував дружині і жив скромно – на зарплатню. У листопаді 1961 року він за власною ініціативою увійшов у контакт з спецслужбами США, де йому дали псевдонім «Топхет». З американцями домовився, що буде отримувати від них лише половину радянської зарплатні (своєрідна праця «за сумісництвом»). Ювелірні вироби чи дорогу апаратуру витрачав на подарунки корисним людям, а гроші – на мисливську зброю або інструменти, оскільки дуже любляв полювання та теслярську справу. Тому суму, яка надійшла до нього від американців за 24 роки роботи, можна назвати невеликою – приблизно 94 тисячі карбованців за курсом 1985 р. Є точка зору, що поштовхом до його зради стало незадоволення політикою та поведінкою М. Хрущова, бо Поляков був закорінений сталініст. Інша точка зору пов'язує цю зраду з відчаєм та озлобленням на керівництво, що відмовило у грошах, які реально були потрібні на лікування його дитини, через що вона померла.

Результатом зради стало те, що Поляков видав американцям 19 радянських розвідників-нелегалів, близько 150 іноземців, що працювали на СРСР, та півтори тисячі (!) діючих офіцерів радянської військової розвідки. Крім того він розкрив організаційні структури деяких установ Міноборони та Генерального штабу, їх штат, технічну оснащеність, форми, методи та спрямованість роботи, коди, шифри та іншу секретну інформацію. Серед зраджених Поляковим нелегалів була Марія Добрава, яка ще в 30-ті роки поїхала боротися в Іспанію на боці республіканців (за що отримала орден), з поверненням працювала в ГРУ в Москві, потім – у Латинській Америці, а після відповідної підготовки відправилася в США, де для прикриття утримувала невеликий косметичний салон. Насправді вона здобувала у клієнтів

– переважно дружин моряків американських атомних підводних човнів – цінну інформацію, яка допомагала запобігати раптовому ядерному нападу на СРСР. Люди з ФБР сподівалися легко упоратися з жінкою-розвідницею, але вона билася до кінця і вже коли переконалася, що відірватися від переслідування не вдасться, кинулася з вікна чиказького багатоповерхового готелю і загинула... [5; 14].

Серед іноземців, яких видав Поляков, наприклад, були військовий офіцер з Південно-Африканської Республіки (у 1983 р. він мав отримати звання контр-адмірала) і одночасно протягом 1962–1982 рр. агент-нелегал радянського ГРУ Дітер Герхардт та його дружина Рут. Герхардт був близьким приятелем командуючого ВМС ПАР, а з президентом країни вони дружили родинами. За службовою посадою Герхардт знав не лише таємниці ПАР, а й стрижня усього південного флангу НАТО – Сільвермана – суперсекретної бази та електронного дива спостереження за кораблями та підводними човнами в Південній півкулі. На час арешту, як вважала йоханесбургська газета «Санді стар», «для руських Герхардт був найбільш цінним шпигуном після Кіма Філбі». Засудженого на довічне ув'язнення Дітера Герхардта було за клопотанням Росії помилувано в 1992 р. і він отримав свободу, раніше достроково була звільнена Рут, яку засудили на десять років [10].

Детальніше зупинимось на моральних та матеріальних стимулах завербованих агентів.

Почнемо з нагород. На Заході зазвичай не нагороджують орденами людей, яких вдалося завербувати їх спецслужбам. Цьому перешкоджає практика нагородження, пов'язана із традиційними уявленнями про честь і шляхетність осіб, що удостоюються державних відзнак. Десь у глибині свідомості криється думка, що завербовані агенти за сутністю є зрадниками. Навпаки, у країнах східного блоку агенти, що погодилися працювати на комуністичні спецслужби з ідейних питань, вважалися за колег, гідних нагородження орденами та медалями після успішного завершення операцій та повернення на Схід. Так, знаменитий Кім Філбі отримав радянські ордени Леніна та Червоного Прапора, а вбивця Троцького – Рамон Меркадер – Золоту Зірку Героя Радянського Союзу. Винятком можна вважати випадок із членом «кембриджської п'ятірки» Джоном Кернкросом, якого було відзначено орденом Червоного Прапора одразу після здобуття унікальної інформації, що допомогла перемогти німців у битві на Курській дузі. Нагороду йому було таємно вручено в Лондоні, після чого її забрали і відвезли в Москву. Конспірація понад усе.

Іншим моральним стимулом є присвоєння військових звань у країнах, на користь яких працюють завербовані агенти. Так, наприклад, у пресі повідомлялося про надання звання полковника американської, а також британської армії сумнозвісному полковнику ГРУ О. Пеньковському. З іншого боку, американський фотограф ВМС Г. Суотер отримав за свою діяльність звання майора КДБ.

Деяким агентам властивий «синдром Бобчинського» (за прізвищем героя п'єси Гоголя «Ревізор»). Ці люди бажають переконатися у шані всесвітньо-відомих осіб, відчути власну значущість через зустріч з персоною міжнародного масштабу. Так, наприклад, Пеньковський мав за мету особистий прийом королевою Великої Британії, але вимушений був задовольнитися спілкуванням з керівником МІ-6 сером Уайтом та високою оцінкою своєї діяльності близьким родичем королівської сім'ї. У дзеркальному зображенні у шведського полковника Веннерстрема, що працював на Радянський Союз, на підтвердження серйозності його заслуг перед СРСР у свій час відбулася конспіративна зустріч із головою ГРУ генералом Серовим.

Для менш важливих агентів у якості морального стимулу можуть спрацювати й письмові подяки керівників іноземної спецслужби за сумлінну роботу, які, наприклад, зберігалися вдома в Москві у співробітника управління планування МЗС СРСР О. Огородника, його справа стала матеріалом для книги Ю. Семенова «ТАРС уповноважений заявити...»

Життя таке, що «ідейним» агентам теж потрібні гроші для гідного існування, а любителі грошей не цураються чинів і нагород. В останні десятиріччя ХХ ст. розчарування в соціалістичній практиці поширилося на комуністичні цінності, що, за умов сучасної всебічної комерціалізації людських стосунків, визначально вплинуло на мотивацію розвідувальної діяльності. За словами одного з колишніх керівників КДБ генерала В. Грушка, якщо в «післявоєнний час у КДБ існувало багато постійних джерел, які співпрацювали з нами за ідейними міркуваннями, то в 60–70-ті роки їх ставало все менше і менше. Головним мотивом для співпраці ставали матеріальні труднощі» [17, с. 343]. Отже, сьогодні питома вага матеріальних стимулів стала вирішальною.

Зазвичай агенти-«ініціативники» за послуги багато не вимагають. До того ж американці свою агентуру у країнах з низьким життєвим рівнем, як правило, не балують. Так, шпигун В. Макаров за два десятиріччя співробітництва з ЦРУ отримав близько 20 тисяч доларів, а полковник ГРУ В. Баранов, який погодився на початковий «гонорар» у 25 тисяч доларів, задовольнився першого разу 2 тисячами доларів. Усе залежатиме від цінності інформації. Краще за інших сплачуються послуги агентів, які видають своїх колег розвідників, дані щодо військового потенціалу власної держави, закриту інформацію з верхніх структур політичної влади, важливі технічні таємниці. Такі «штучні» агенти отримують більше уваги і великі гроші. Приблизно 800 тисяч карбованців готівкою та 2 млн доларів на банківський рахунок «здобув» за неповні сім років шпигунської діяльності (1978–1985 рр.) провідний спеціаліст НДІ радіопромисловості «Фазотрон» А. Толкачов («Венкіш», «Сфіе»), один з найцінніших агентів ЦРУ. Інститут займався розробкою та удосконаленням радянських радарних систем, але діапазон можливостей Толкачова виявився значно ширшим, і він передав американ-

цям дані про електронні комплекси управління МіГ-ів, креслення радянської технології «Стелс» та багато інших документів із грифом «Цілком таємно» й «Особливої важливості». Свою шпигунську діяльність Толкачов почав з чотирикратної пропозиції своїх послуг американцям (доки вони не переконалися, що він не провокатор), а закінчив – судом та розстрілом [13].

Радянська (а потім російська) розвідка була не менш щедрою, коли до неї потрапляли по-справжньому цінні дані. Так, робота, мабуть, найбільш корисного російського агента в США О. Еймса на КДБ почалася у 1985 році продажем прізвищ трьох американських шпигунів за 50 тисяч доларів, які були потрібні йому для сплати витрат за розірвання шлюбу. На момент арешту в 1994 році Еймс заробив вже близько 2,7 млн доларів. Ці гроші він отримав за те, що «здав» від 12 до 25 агентів ЦРУ, серед яких були надзвичайно цінні джерела ексклюзивної інформації: А. Толкачов, «супершпигун» генерал ГРУ Д. Поляков («Топхет»), полковник ГРУ Г. Сметанін («Мільйон»), підполковник КДБ Б. Южин («Твайн») тощо. До речі, гостра потреба в коштах була переважно викликана марнотрацтвом дружини та схильністю самого Еймса жити «на широку ногу». Саме надмірна розкіш та витрати, неадекватні зарплаті, привернули увагу контррозвідки й ініціювали розслідування діяльності Еймса. Співробітник ФБР Р. Хансон, який теж повідомив росіянам багато чого корисного, у тому числі завдяки установленню біля кабінету держсекретаря США пристрою для підслуховування, до моменту арешту в лютому 2001 р. отримав від КДБ та СЗР 1,4 млн доларів.

Кількість постачальників державних таємниць іноземним спецслужбам, навіть за мізерні гроші, особливо зросла серед радянських військовослужбовців Західної групи військ в процесі її виведення з території Німеччини на початку 90-х років. У цей час там, наприклад, безслідно зникло декілька тисяч (!) примірників карт Генерального штабу СРСР. «Ініціативників» не лякала навіть загроза арешту. До того ж їм дуже пощастило. Одразу ж після розпаду Радянського Союзу нова російська демократична влада амністувала чи не всіх осуджених шпигунів, включаючи колишніх військовослужбовців-зрадників з України та інших союзних республік, які усі, так вийшло, відбували покарання на території Росії. Першим з них президент Б. Єльцин дарував свободу на початку 1992 р., незабаром по домівках розїхалася решта. Дехто з шпигунів встиг відсидіти в таборах лише по кілька місяців. А в 1997 р. Єльцин помилював колишнього радника МЗС Росії, який працював на ЦРУ з 1976 р. та відбув три місяці з призначених семи років. Дивно, але одна з газет повідомила про це у рубриці «Доброта» [3].

Охочі збільшити свій матеріальний статок за рахунок роботи на іноземну розвідку з'явилися на теренах нової України практично одразу після проголошення її незалежності. Так, значною вдачею українських контррозвідників було затримання в жовтні 1992 р. А. Ткаченка та Г. Саркіяна.

Цікавий матеріал щодо мотивації шпигунства наведено німецьким вченим Рюдігером Хенкелем, робота якого «Чим займається шпигун?» [21] поки що, практично, не отримала відбиття в дослідженнях у країнах СНД. Об'єктом його аналізу стали 2100 випадків шпигунства, але лише ті, які здобули досить докладну фіксацію в архівних матеріалах, документах влади, у великій пресі та інших джерелах, що можуть вважатися серйозним підґрунтям. Всі дані було зведено автором у розгалужену картотеку з багатьма дескрипторами. Хенкель визнає певну обмеженість зібраної статистики, оскільки, у дійсності, ніхто не здатен знати справжню кількість шпигунів: успішні операції, як правило, не залишають слідів, тим більше у вигляді детального викладу методів здійснення, біографічних характеристик, ретельного опису чинників та ієрархії мотивів – першого, другого та третього ступенів важливості. До того ж самі розвідники виявилися не завжди схильними видавати дійсні мотиви вступу на шлях шпигунства. Нарешті, накопичені Хенкелем дані стосуються, переважно, Європи, тому картину мотивації шпигунів зі Сходу, Африки чи Азії ще треба досліджувати окремо. Все це надає аналізу Хенкеля певної умовності, але, разом з цим, його розгляд мотивацій є оригінальним, відбиває загальні тенденції у цьому питанні, а тому є, беззаперечно, корисним.

У цілому статистика шпигунства Хенкеля має такий вигляд (табл. 4).

Таблиця 4

Статистика Р. Хенкеля стосовно шпигунства по роках [21, с. 441]

Проміжок часу	до 1800 р.	1800– 1871 рр.	1872– 1914 рр.	1914– 1918 рр.	1919– 1932 рр.	1933– 1945 рр.	1945– 1991 рр.	Разом
Кількість шпигунів, зафіксована в означений період	24	12	75	93	55	454	1387	2100

Один з перших висновків, до яких доходить Хенкель, – це те, що у відповідний період шпигунська активність соціалістичних країн була набагато інтенсивнішою, ніж країн, які визначаються як «західні демократії». Автор пов'язує це із більшою відкритістю некомуністичних держав [21, с. 447]. Але, на наш погляд, така аргументація не зовсім переконливо обґрунтована, оскільки сам Хенкель наводить дані іншого дослідника – М. Ронджа, які свідчать, що й розвідка царської Росії теж була активнішою за супротивників [21, с. 447]. Скоріше, вважаємо, означена диспропорція пов'язана із традиційною необхідністю Росії, її спадкоємців та союзників протистояти історичним експансіоністським зазіханням деяких політичних та економічних кіл Заходу на багаті ресурсами східноєвропейські, уральські та інші регіони, своєчасно перешкоджати спробам Заходу позбавитися могутнього самостійного учасника світової політики («приборкати російського ведмеда»).

Що стосується мотивації, то в 2100 шпигунів, які досліджені, визначено 25 дієвих мотивів, які наведені у таблицях (табл. 5, 6, 7).

Таблиця 5

Статистика Р. Хенкеля: перший за важливістю мотив шпигунства [21, с. 448]

№	Мотиви шпигунства	Разом	Чоловіки	Жінки	Чоловіки та жінки разом									
					до 1800 р.	1800-1871 рр.	1872-1914 рр.	1914-1918 рр.	1919-1932 рр.	1933-1945 рр.	1945-1991 рр.			
0	Невизначений мотив	420	350	70	3	0	22	34	12	79	270			
1	Гроші та інші матеріальні статки	350	317	33	5	1	17	8	15	30	274			
2	Сексуальні стосунки	93	39	54	1	1	2	2	0	12	75			
3	Стосунки між рідними	38	27	11	0	0	0	0	1	3	34			
4	Дружба та симпатії	12	9	3	0	0	0	0	0	0	12			
5	Релігія	3	3	0	1	0	0	0	0	1	1			
6	Патріотизм	117	94	23	8	7	16	31	6	39	10			
7	Комуністичні переконання або симпатії	285	219	66	0	0	0	1	11	108	165			
8	Націонал-соціалістичні переконання або симпатії	47	41	6	0	0	0	0	0	43	4			
9	Фашистські переконання	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0			
10	Демократичні переконання	6	6	0	0	0	0	0	0	1	5			
11	Протистояння диктатурі	38	27	11	0	0	0	0	0	23	15			
12	Жага пригод, легковажність	24	17	7	3	0	0	0	2	12	7			
13	Марнославство (шиха), честолюбство	11	11	0	0	0	0	0	0	0	11			
14	Знижені потреби на початковому колі завдань	2	2	0	0	0	0	0	0	1	1			
15	Малий ризик і незначна кара	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0			
16	Радість у політ. спроможності та рольовій грі	17	16	1	0	2	1	3	0	7	4			
17	Шантаж	63	56	7	0	0	0	0	1	13	49			
18	Ненавість, помста, надмірна антипатія	9	8	1	1	0	1	1	0	3	3			
19	Шизофренія	3	3	0	0	0	0	0	0	0	3			
20	Допомога під час еміграції	3	2	1	1	0	0	0	0	1	1			
21	Нове життя при переході до супротивника	105	96	9	0	0	0	3	1	12	89			
22	Переговори за професійним дорученням	436	408	28	1	1	16	10	6	65	337			
23	Пристрасть до алкоголю, наркотики, азартних ігор	5	5	0	0	0	0	0	0	0	5			
24	Виражена характерна нестабільність	10	9	1	0	0	0	0	0	0	10			
25	Перестрашування	3	2	1	0	0	0	0	0	1	2			
	Всього	2100	1767	333	24	12	75	93	55	454	1387			

Таблиця 6

Статистика Р. Хенкеля: другий за важливістю мотив шпигунства [21, с. 449]

№	Мотиви шпигунства	Разом	Чоло-віки	Жін-ки	Чоловіки та жінки разом									
					до 1800 р.	1800-1871 рр.	1872-1914 рр.	1914-1918 рр.	1919-1932 рр.	1933-1945 рр.	1945-1991 рр.			
0	Невизначений мотив	1443	1247	196	12	2	59	66	30	307	967			
1	Гроші та інші матеріальні статки	132	98	34	4	0	4	0	1	17	106			
2	Сексуальні стосунки	34	18	16	1	0	0	2	1	6	24			
3	Стосунки між рідними	23	17	6	0	0	0	0	1	6	16			
4	Дружба та симпатії	18	16	2	0	0	0	0	1	7	10			
5	Релігія	3	2	1	0	0	0	0	0	1	2			
6	Патріотизм	22	17	5	1	1	0	3	0	8	9			
7	Комуністичні переконання або симпатії	70	57	13	0	0	0	0	2	12	56			
8	Націонал-соціалістичні переконання або симпатії	11	10	1	0	0	0	0	0	6	5			
9	Фашистські переконання	2	1	1	0	0	0	0	0	1	1			
10	Демократичні переконання	26	20	6	1	2	0	0	1	6	16			
11	Протистояння диктатурі	47	35	12	0	1	0	1	2	31	12			
12	Жага пригод, легковажність	35	30	5	1	1	2	2	3	12	14			
13	Марнославство (пиха), честолюбство	28	25	3	1	0	0	0	1	5	21			
14	Занижені потреби на початковому колі завдань	3	2	1	0	0	0	0	1	0	2			
15	Малий ризик і незначна кара	16	10	6	0	0	0	0	0	0	16			
16	Радість у політ. спроможності та рольовій грі	99	86	13	2	4	5	14	9	19	46			
17	Шантаж	23	20	3	0	0	0	2	0	3	18			
18	Ненависть, помста, надмірна антипатія	19	18	1	0	0	2	0	1	4	12			
19	Шизофренія	2	1	1	0	0	0	0	0	1	1			
20	Допомога під час еміграції	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1			
21	Нове життя при переході до супротивника	8	7	1	0	0	0	0	0	0	8			
22	Переговори за професійним дорученням	14	12	2	1	1	0	1	1	2	8			
23	Пристрасть до алкоголю, наркотиків, азартних ігор	6	5	1	0	0	0	1	0	0	5			
24	Виражена характерна нестабільність	14	11	3	0	0	3	1	0	0	10			
25	Перестраховування	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1			
	Всього	2100	1767	333	24	12	75	93	55	454	1387			

Статистика Р. Хенкеля: третій за важливістю мотив шпигунства [21, с. 450]

№	Моливи шпигунства	Ра- зом	Чоло- віки	Жін- ки	Чоловіки та жінки разом									
					до 1800 р.	1800- 1871 рр.	1872- 1914 рр.	1914- 1918 рр.	1919- 1932 рр.	1933- 1945 рр.	1945- 1991 рр.			
0	Невизначений мотив	1826	1548	278	19	6	70	81	40	389	1221			
1	Гроші та інші матеріальні статки	50	39	11	1	1	0	2	1	4	41			
2	Сексуальні стосунки	11	4	7	0	0	0	1	0	1	9			
3	Стосунки між рідними	6	6	0	0	0	0	0	1	2	3			
4	Дружба та симпатії	13	12	1	0	0	0	1	0	2	10			
5	Релігія	1	1	0	0	0	0	0	0	0	1			
6	Патріотизм	14	12	2	0	0	0	5	1	6	2			
7	Комуністичні переконання або симпатії	18	16	2	0	0	0	0	0	4	14			
8	Націонал-соціалістичні переконання або симпатії	2	1	1	0	0	0	0	0	2	0			
9	Фашистські переконання	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0			
10	Демократичні переконання	12	9	3	0	0	0	0	1	3	8			
11	Протистояння диктатурі	8	7	1	0	0	0	0	0	6	2			
12	Жага пригод, легковажність	26	18	8	1	3	3	2	3	7	7			
13	Марнославство (пиха), честолюбство	16	14	2	0	0	0	1	0	4	1			
14	Занижені потреби на початковому колі завдань	0	0	0	0	0	0	0	0	0	1			
15	Малий ризик і незначна кара	19	10	9	0	0	0	0	1	1	0			
16	Радість у політ. спроможності та рольовій грі	43	39	4	2	2	1	0	4	17	17			
17	Шантаж	16	12	4	1	0	1	0	2	2	17			
18	Ненавість, помста, надмірна антипатія	3	3	0	0	0	0	0	0	1	10			
19	Шизофренія	2	2	0	0	0	0	0	0	0	2			
20	Допомога під час еміграції	0	0	0	0	0	0	0	0	0	20			
21	Нове життя при переході до супротивника	4	4	0	0	0	0	0	0	1	3			
22	Переговори за професійним дорученням	1	1	0	0	0	0	0	1	0	0			
23	Пристрасть до алкоголю, наркотиків, азартних ігор	3	3	0	0	0	0	0	0	1	2			
24	Виразена характерна нестабільність	6	6	0	0	0	0	0	0	1	5			
25	Перестрашування	0	0	0	0	0	0	0	0	0	0			
	Всього	2100	1767	333	24	12	75	93	55	454	1887			

Як показують дані (табл. 5), тільки у 1680 осіб (80%), які за достовірними джерелами займалися шпигунством, наявний хоч один особистий мотив дії. Це, звичайно, не означає, що 420 осіб (20%) не мали мотиву – просто його важко встановити. Якщо брати до уваги також дані наступних таблиць, то стає зрозумілим, що людина діє не лише з одного мотиву, а через декілька, тоді у 657 осіб (31,3%) можна назвати ще й другий за важливістю мотив, а у 274 осіб (13%) – можна спостерігати ще й третій. Причини неповноти даних обумовлені, по-перше, частою відсутністю у серйозній пресі або галузевих публікаціях при описі випадку шпигунства – що робив, на кого працював та іншого – відомостей щодо мотивів. А, по-друге, самі шпигуни на питання – чому вони займалися цією справою – переважно розповідають про накази та зміст діяльності спецслужби, а не про особисті переконання та почуття. Правда, на ідеологічні переконання та прагнення боротися за щастя трудящих і мир в усьому світі, досить часто посилалися у суді комуністичні шпигуни, розраховуючи на пом'якшення вироку. Навпаки, шпигунам західних спецслужб доводилося на Сході виправдовуватися матеріальними спокусами або стверджувати, що вони були дезорієнтованими інструментами капіталістичної системи тощо. Однак, до слів шпигунів з цієї проблеми взагалі треба ставитися обережно також через те, що іноді вони намагалися зберегти репутацію для майбутнього повернення у громадянське життя.

Одна з найпоширеніших думок, чому люди починають займатися шпигунством, це жага грошей. Матеріальні мотиви, дійсно, займають місце серед основних, але виникає питання – яке саме. Якщо розглядати відповідні числа у таблицях, то можна встановити, що гроші були першим за важливістю мотивом для 350 осіб (16,6%), другим – для 132 осіб (6,3%), третім – для 50 (2,4%). У цілому, грошовий мотив відіграв роль лише для 25,3% шпигунів. Навіть якщо до цієї цифри додати усіх з невизначеним мотивом, то маємо 35,6% (420 + 350 = 770 осіб). Отже, лише в небагатьох випадках можна говорити про жадібність однозначно, частіше вона поєднується з іншими мотивами.

Стосунки між рідними як мотивацію до шпигунства можна проілюструвати випадками, коли родичі, брати і сестри були по обидва боки протистояння і залучалися до розвідки. Особливо часто це спостерігалось у поділенийій Німеччині або у часи громадянських воєн. Дещо подібне виникало, коли підґрунтям шпигунства ставали дружба та симпатія між особами без сексуальних зв'язків. Якщо шпигун є лише одержувачем наказів або відчуває неповагу до себе з боку керівника групи, це призводить до напруги та невдач, а, у відповідних обставинах, – до переходу його на бік супротивника, як це було із радистом Зорге Максом Клаузенем: «Клаузена глибоко ображало те, що Зорге, по суті, завжди ставився до нього, як до звичайного лакея. І настане час, коли Клаузен викладе усі накопичені в душі образи і

свою ледь стримувану злість на допитах у японській таємній поліції» [2, с. 97]. Навпаки, керівник агента має весь час демонструвати рівність партнерства, дружність та довіру.

Перша світова війна та Жовтнева революція 1917 р. в Росії розпочали період «бунту мас» (так назвав свою збірку статей іспанський письменник Ортега-і-Гассет) і період поклоніння комуністичній ідеології, яка обіцяє практичну реалізацію довічних народних мрій. Як пише видатний французький вчений Ф. Фюре, «можна любити Жовтень і не бути комуністом. Можна навіть перестати бути комуністом, але продовжувати любити Жовтень. Завдяки Леніну, російська революція вирвалася за межі своєї російської чужинності, поєдналася з яacobінським минулим і реінтегрувалася до всесвітньої історії» [19, с. 128]. Отже, комуністи та їх прихильники заради інтернаціональних інтересів світової революції трудящих у великій кількості ставали самовідданими захисниками форпосту майбутнього – Радянського Союзу. Найбільш переконані з них працювали на політичну розвідку, як це було, наприклад, з чудовою антифашистською «Червоною капелю» під керівництвом Л. Треппера: «Якби їх назвали шпигунами, вони відкинули б це визначення. Треппер та його помічники вважали себе революціонерами» [2, с. 192].

Професіоналізм поступався ідеологічній загартованості, і тому кількість комуністичних розвідників була досить значною. Якщо в період з 1919 по 1991 роки, за Хенкелем, шпигунством займалися 1896 осіб, то з них за комуністичними переконаннями як першим мотивом – 284 людини (15%), як другим – 70 людей (3,7%), третім – 18 людей (0,9%). У цілому це 372 особи (19,6%). Слід також враховувати, що у цих людей, крім означеного, були й інші мотиви шпигунства.

Статистика Хенкеля розглядає окремо мотиви фашистського та націонал-соціалістичного змісту, враховуючи існування певних розбіжностей між цими типами ідеологій. До того ж їх розмежування відбиває деяку перевагу німців – прихильників НСДАП у вербуванні однодумців в інших країнах за національною ознакою. Фашистські мотиви, які найчастіше пов'язують із італо-іспанською спільнотою, малочисельні в даних Хенкеля також через невикористання ним іспанських та італійських джерел. Що стосується невеликої кількості шпигунів із мотивацією демократичними переконаннями, то для більшості подібних осіб вони були настільки природними, що на них не звертали увагу. До того ж шпигунам із Заходу не варто було акцентувати на Сході свою стійку прихильність до буржуазної демократії.

Помітне місце серед мотивів має жага пригод – 86 осіб (4%) та потреба значимості, надмірне честолюбство – 55 осіб (2,6%). До перших, як приклад, можна віднести Д. Полякова, Р. Зорге, В. Лотца, В. де Котмані-Чалбур, В. Штилера, до других – О. Пеньковського, Ф. Кремера, Г. Кастенера, А. Трехольта. Діяльність деяких з цих осіб описано у книзі Хенкеля, про інших вже розповідалось вище.

Тепер зупинимось у статистиці Хенкеля на шантажі, оскільки на нього вже вказувалося в інших систематизаціях мотивів. У 63 осіб (3%) він був першим мотивом, у 23 і 16 – другим та третім. Всього шантаж був мотивом шпигунства для 103 осіб (4,8%). Невелика доля цього мотиву в порівнянні із уваленням, що нав'язується легковажною літературою та кіно, обумовлена великою обачністю, з якою його використовують в серйозних справах: чим більший ризик, тим менш ефективним є метод шантажу. Як приклад можна навести випадок вербування Сергія Моторіна, співпрацівника КДБ, третього секретаря консульського відділу радянського посольства у Вашингтоні. Його завербували на зв'язках із повіями та торговельних махінаціях. Він старанно постачав американцям дані стосовно співпрацівників та агентів КДБ у посольстві, доки його не видав Еймс.

Досить часто, за статистикою Хенкеля, мотивом шпигунства є задоволення від конспірації і рольової гри. Взагалі цей мотив визнаний у 159 осіб (7,6%), серед яких переважно таємні агенти. Багато хто з них виніс з дитинства збуджуюче відчуття конспірації, гри у могутніх гномів, яких ніхто не бачить, але які роблять неймовірні справи, викликають неочікуваний ефект. Гра у гномів, їх поширеність як героїв у дитячих казках – це одна з специфічних рис західного стилю життя. В достатньому ступені її віддзеркалювала діяльність Лоуренса (Аравійського), Г. Шліхта, Д. Сосновського та інших. «Як тільки таємний агент розкривається, – пояснює Хенкель, – він втрачає владу над жертвою. Як у казці мисливець знаходить гнома в лісі, встановлює розташування хижі, чує пісню і може тепер повідомити королеві імена, прізвища, адреси гномів» [21, с. 470]. Дорослі іноді, здається, справжні діти, або, як кажуть англійці: «*The difference between men and boys is the cost of their toys*» (англ. – «Дорослі чоловіки відрізняються від хлопчиків лише вартістю їх іграшок»).

З 1950-х років спецслужби особливу увагу приділили вербуванню «перебіжчиків» – людей, які мають намір втекти на Захід, щоб почати там нове життя у комфортних умовах, без економічних труднощів соціалізму, його ідейно-політичного контролю та розриву між тим, що декларується і тим, що є насправді. У першу чергу спецслужби намагалися використати дипломатів, спортсменів, підприємців та агентів розвідки, які вже побували за межами соціалістичного табору. Про них збиралася різноманітна інформація: сімейний статус, діти, вік, професія, теперішня діяльність, кар'єра, ціннісні позиції, хобі, сексуальна орієнтація, послаблення подружніх зв'язків, загальний стан здоров'я, шкідливі звички тощо. Ідеальний кандидат для вербування зазвичай, виглядав так: «чоловік, приблизно 50 років, наприкінці трудової кар'єри, без жодного шансу на виїзд до іншої країни, розлучений, але без перспективи подальших стосунків з будь-ким, бездітний або з дорослими дітьми, алкоголезалежний, але не п'яниця, без патологічних хвороб» [21, с. 475]. Спосіб наблизитися до кандидата залежав від обставин, а

Таблиця 8

Статистика Р. Хенкеля щодо розподілу
втікачів по країнах [21, с. 475]

Втікачі зі Сходу до:		Втікачі із Заходу до:	
Австралії	2	Болгарії	2
ФРН	18	НДР	7
Великобританії	11	СРСР	1
Канади	2		
Австрії	1		
США	45		
Всього	79	Всього	10

шлях вербування – від характеру. З 2100 досліджуваних осіб таких нараховується 105 (5%). Найцікавішим є розподіл 89 перебіжчиків за період з 1945 по 1991 роки (табл. 8).

Як бачимо, статистика Хенкеля стосовно мотивів шпигунства є корисним матеріалом для аналізу та роздумів. І все ж мотиви мотивами, а життя розвідників важко назвати щасливим незалежно від того, чи закінчилася їх кар'єра провалом і арештом, чи ні. У цьому зв'язку цілком логічним постає питання про майбутнє професії розвідника та шпигунської діяльності.

Проблему майбутнього політичної розвідки доцільно розглядати у двох аспектах: по-перше, чи буде вона існувати і далі, а, по-друге, якщо буде існувати, то з якими тенденціями розвитку.

Стосовно першого, то відповідь у цілому наведено раніше у розділі, де йдеться про об'єктивні засади латентної політики. Життя людей і надалі супроводжуватиметься розбіжністю інтересів та ціннісних позицій, незгодами та боротьбою для їх врегулювання. Закон єдності та боротьби протилежностей як джерела розвитку поки ще не спростовано. Якою б ця боротьба не була: класовою, національною, етнічною, міжпартійною у правлячому класі, внутрішньоелітної або міждержавною, міжблоковою, міжцивілізаційною, транснаціональних угруповань чи таємних організацій-суб'єктів світової політики тощо – завжди сторони, що беруть участь у суперництві та протиборстві, не зможуть обійтися без засобів, які допоможуть їм захистити власну безпеку та подолати супротивника. Політична розвідка є одним із засобів політичної боротьби, це один із способів її ведення. У той же час, в іншому вимірі, політична розвідка є постачанням об'єктивної інформації про стан справ у власному таборі суб'єкта політики: настрої населення, ступінь підтримки обраного елітою курсу, економічне становище, внутрішні загрози механізму здійснення влади і тому подібне. У такому разі політична розвідка навіть не є необхідним злом, навпаки, це канал постачання спеціальної інформації, життєво необхідної для прийняття правильних політичних рішень. Треба не обурюватися цим феноменом, а поставитися до нього спокійно і виважено. Так само в цілому залишатиметься мотивація до шпигунської діяльності. А що стосується етичності шпигунства, то вона буде принципово визначатися мораллю можновладців, які користуватимуться його послугами. Так само від політиків залежатимуть і форми та методи розвідувальної діяльності.

Розгляд другого аспекту варто почати із стислому аналізу тих змін, що відбуваються в сучасному світі і мають певне відношення до розвідки. Наприкінці ХХ ст. конфронтація світової капіталістичної та соціалістичної (у її нежиттєздатному варіанті) систем закінчилася. Але приймаючи на себе відбиток колосальних змін, які відбулися у світі протягом останніх 15–20 років, «характер епохи, її головні протиріччя, то основні тенденції залишилися такими ж, що й були до 90-х років» [12, с. 83]. Процес розвитку соціалістичної тенденції (у широкому діалектичному розумінні цієї категорії – як заперечення капіталізму) просто ускладнився, не виключені її тимчасові уповільнення та відкати, посилення другорядних у минулому протиріч до рівня чільних, нове теоретичне наповнення концепції соціалізму. Загострилася опір незалежних країн «третього світу» гегемоністським намірам, боротьба з експлуатацією економічного та ресурсного потенціалу, політичним та духовно-культурним підкоренням менш розвинутих країн багатшими, хижачки налаштованими капіталістичними державами. Із свого боку, країни «золотого мільярда» наврядчи добровільно поступляться своїм привілейованим становищем. Яких саме форм набуде епохальне протистояння та боротьба – це вже залежить від конкретно-історичних, політичних та інших умов. Іноді відповіддю слабких, пригноблених утисками, несправедливістю та насиллям з боку сильних і багатих стає тероризм. Одночасно відбувається швидкий розвиток науково-технічної революції, у тому числі лавиноподібне поширення інформаційно-комп'ютерного забезпечення життєдіяльності людства, мініатюризація руйнівної зброї, зростання небезпеки техногенних катастроф. Економічна могутність та ресурсний потенціал все частіше стають інструментом вирішення політичних проблем. У духовній сфері відпрацьовуються надзвичайно ефективні технології маніпулювання свідомістю людей, нав'язується масова культура сумнівного змісту. У 1994 році німецький Інститут з дослідження проблем світу у Вельхаймі підготував аналітичну довідку «Майбутнє служб розвідки країн-учасниць Наради з безпеки і співробітництва в Європі». Автори матеріалу приходять до висновку, що шпигунська діяльність у всьому світі здійснюється в наш час навіть активніше, ніж у період «холодної війни», лише наголос у ній змістився від здобуття військових таємниць до полювання на економічні.

З одного боку, держави, що намагаються зберігати світове лідерство або претендують на нього, здійснюватимуть розвідувальну діяльність як на території країн-конкурентів – щоб не відстати від них, так і в інших державах – заради володіння інформацією щодо процесів, які там відбуваються, та визначення важелів впливу на ті процеси. З іншого боку, держави, що не мають претензій на світову першість, намагатимуться як захистити себе від розвідки лідерів, так і здобути інформацію стосовно стану політико-економічної системи та науково-технічних розробок інших країн.

Головним завданням розвідки США – найбільш могутньої капіталістичної держави – буде всебічне інформаційне забезпечення військово-політичного керівництва своєї країни чітким уявленням щодо балансу можливостей із іншими провідними країнами. При цьому головним об'єктом розвідки США ставатимуть країни СНД та «третього» світу. Характерно, що в 1975 році, як повідомлялося в Інтернеті на сайті www.security.net, перелік ключових питань американської розвідки по Радянському Союзу містив 96 розвідувальних завдань, тоді як сучасний – відносно країн СНД – складається з більш ніж 1000.

Дуже важливим напрямком у розвідувальній діяльності буде здобуття інформації стосовно загрози терористичних актів та їх нейтралізація. Феномен тероризму дуже складний, але характерна його сучасна риса – це часте застосування смертників та надзвичайно великі людські жертви. Достатньо згадати події 11 вересня 2001 року в США. Тому боротьба з тероризмом набуває першочергового значення і має здійснюватися не стільки шляхом залякування притягненням до судової відповідальності і прикладом покарання, скільки превентивною нейтралізацією за допомогою випереджаючої розвідувальної інформації. Заради цього деякі держави створили додаткові структури, а також розширили можливості спецслужб у збиранні інформації навіть ціною обмеження прав громадян стосовно таємниці листування, мобільного телефонного зв'язку та електронної пошти. Також відновлюється або збільшується мережа таємних інформаторів, секретних співпрацівників як у власній країні, так і за її межами. В окремих країнах розроблено спеціальні програми заохочення громадян до самостійного спостереження за будь-якими підозрілими діями членів громади та повідомлення про них поліції (за підтверджені підозри видається матеріальна винагорода і гарантується інкогніто). Доноси завжди мали негативну моральну оцінку в громадській думці, але захисники цього методу внутрішньої розвідки наполягають на оцінюванні цього явища із врахуванням конкретних умов. У такому баченні морально небездоганий вчинок є необхідним злом, проте завдяки йому буде збережено життя десятків, сотень або навіть тисяч пересічних громадян – чоловіків, жінок та дітей. Тому скоріше аморальним треба вважати позбавлення суспільства права на захист від терористів за підтримкою членів цього суспільства. Отже, проблема доносів залишається досить складною, а розвідка отримала новий пріоритетний напрямок – нейтралізація терористичної загрози.

Перед серйозністю небезпеки дій терористів та наркомафії спецслужби різних країн намагаються об'єднати зусилля, посилюються зв'язки між ними, активізується обмін інформацією, координуються заходи тощо. Так, наприклад, у січні 2006 року міністри внутрішніх справ Росії та Італії підписали договір щодо співпраці в т.ч. у боротьбі з наркозлочинністю, оргзлочинністю тощо. Один із напрямів цієї роботи – обмін оперативною інфор-

мацією. Іноді співпраця та координація зусиль відбувається у вигляді створення нових міжнародних організаційних структур та центрів спільної діяльності. Зростає також масштабність розвідки. Таким чином, у результаті домовленості США та ще декількох країн було створено систему ECHELON, яка займається перехопленням величезних обсягів інформації та її подальшим опрацюванням. У межах Європейського Союзу в кінці 90-х було розгорнуто міжнародну систему телефонного підслуховування за допомогою таємної мережі осередків, заснованих відповідно до «третього стовпа» Маастрихтського договору, що передбачає співробітництво з питань права і порядку.

Прикладом співпраці розвідок може також бути робота Спільного аналітичного центру (САЦ) об'єднаного розвідувального центру командування США в Європі, який розташований на авіабазі Моулсворт (Велика Британія). САЦ забезпечує необхідною інформацією всі сили коаліції НАТО на Європейському континенті, а також сили миротворчих операцій.

Один із унікальних аспектів діяльності САЦ – сектор координації багатонаціональної розвідувальної діяльності, куди входять 12 членів із шести країн НАТО. Він має чотири основні завдання:

- забезпечення організації взаємодії розвіддіяльності НАТО та об'єднаних миротворчих сил;
- визначення завдань та експлуатація розвідувальних безпілотних літаючих засобів (БЛЗ) та іншої розвідувальної техніки (наприклад, у 1997 році було здійснено понад 500 польотів БЛЗ);
- отримання, обробка та нагромадження інформації, ефективність роботи локальних мереж, інших джерел інформації;
- розподіл обов'язків між структурами взаємодії та обмін інформацією [8, с. 52].

Основою обміну розвідувальною інформацією стала локальна мережа ЮСЕ – загальна система зв'язку та обміну даними НАТО, яка об'єднує понад 300 абонентів і має дуже широкі можливості.

Під час агресії проти Ірану ЦРУ разом із французькою розвідкою створили в Парижі новий багатofункціональний контртерористичний розвідувальний центр – КТРЦ. Крім американців та французів у його діяльності беруть участь Велика Британія, Канада та Австралія, а філії КТРЦ функціонують у десятках країн Європи, Азії та Близького Сходу. Через них ЦРУ надає потрібну інформацію «товаришам зі зброї», а арешт вже здійснюють місцеві спецслужби. У результаті ЦРУ завжди залишається в тіні. Отже, після 11 вересня 2001 року ЦРУ помітно змінило тактику – у зоні впливу США воно надає перевагу не стільки вербуванню іноземних військових аташе, дипломатів або працівників спецслужб, скільки налагодженню дружніх стосунків із спецслужбами країн, які іноді навіть офіційно осуджують американське свавілля на міжнародній арені.

З 2001 року американські спецслужби почали все частіше відмовлятися від такого буденного поняття для розвідки, як вербовка агентів і заслання нелегалів. Сьогодні експерти США у цій галузі вважають агентурну розвідку занадто витратною. На їх думку, у випадку викриття агента втрати будуть вищими, ніж ціна здобутої ним інформації [15, с. 26]. Можливо, воно так і є, але може бути, що це, як то кажуть, – хороший вираз обличчя за поганою гри. Роль агентурної роботи пішла на спад практично одразу після закінчення Другої світової війни. Передусім з тієї причини, що ЦРУ було важко ефективно працювати проти контррозвідок СРСР (Росії), Китаю, Північного В'єтнаму та інших країн «радянсько-китайського» напрямку. Провали в агентурній роботі зростали з 1945 року одночасно із поширенням значення технічних джерел розвідки, таких як радіоперехоплення і супутникові системи шпигунства. Американці відмовляються від агентурної розвідки або скорочують її, скоріше за все, не тому, що цей спосіб збору інформації є неефективним, а тому, що їм стало важко так працювати. На думку багатьох експертів кращим агентурним апаратом володіють вже багато десятиріч розвідки двох країн – Китаю та Ізраїлю з однієї і тієї ж причини: незважаючи на відмінності, спецслужби цих країн у роботі за кордоном спираються на діаспору. А в цій діаспорі завжди можна знайти людину, яка з патріотичних міркувань погодиться допомогти колишнім співвітчизникам. США, як відомо, такою діаспорою пишаться не можуть. До речі, КДБ СРСР з 60-х років також пішов шляхом американців, низив агентурну роботу за кордоном [15, с. 29]. Адже для цього були причини. На думку багатьох істориків радянських спецслужб, як політична, так і військова розвідки Радянського Союзу з кожним роком все більше піддавались розкладанню. Служба в резидентурі сприймалася не як важка праця, а як рідкісна можливість виїхати за кордон – до капіталістичної країни. У результаті резидентури все більше поповнювались дітьми високопосадових осіб, які надсилали в Центр величезну кількість інформаційних довідок, які нерідко були складені з матеріалів ранкових газет [15, с. 28–29].

Американці вбачають два виходи із скрутною для них ситуації з агентурною розвідкою: а) всебічне використання електронної розвідки; б) робота з відкритими джерелами. Стосовно останнього влітку 2001 року ЦРУ опублікувало «План стратегічних інвестицій аналізу розвід. суспільства». У цьому плані розвідники визнали, що не використовували цілком можливості відкритих джерел і робота з ними повинна стати «найвищим пріоритетом для інвестицій». Тепер у ЦРУ дотримуються думки про те, що брати інформацію з відкритих джерел безпечніше і дешевше, ніж користуватись розвідданими. Адже їх ніхто не засекає, згідно з цим «інформація може оброблятися без загрози звинувачень у шпигунстві». Американці швидко стали виділяти кошти на аналіз відкритої інформації. Наприклад, у вересні 1999 року компанія Open Source Solutions Inc., яка спеціалізується на аналізі ін-

формації, отримала 500 тис. доларів інвестицій тільки на модернізацію свого сайту [15, с. 35].

Таким чином, агентурна розвідка в наш час потребує перегляду своєї ролі в розвідувальній діяльності і, можливо, її роль повинна знижуватись і обмежуватись спеціальними випадками, як, наприклад, у випадках з «ініціативниками» – людьми, які самі приходять вербуватися від їх послуг важко відмовитися. У той же час саме політична розвідка, вважаємо, має підстави найдовше зберігати «традиційні» методи роботи, оскільки найчастіше торкається таких справ, які фотооком супутника не фіксуються. А на партійному рівні політична розвідка взагалі завжди діяла переважно легальним здобуттям інформації, взагалі не використовуючи супутники, а радіоперехоплення – лише у виняткових випадках. Через падіння «залізної завіси» процес проникнення агентів спецслужб у країни СНД значно полегшав, що потягнуло за собою активізацію шпигунства в цьому регіоні. Зручними засобами здобування інформації стали процеси приватизації, інвестування, створення спільних підприємств та розвиток мережі неурядових громадських організацій та фондів.

Науково-технічна революція збагачує і продовжує удосконалювати арсенал розвідки, створюється низка нових спеціальних способів шпигунства за допомогою технічних засобів, майже зникає необхідність в особистих зустрічах та контактах задля передавання «паперової» інформації. Великі радіоповідомлення «стискуються» та «вистрілюються» в умовний момент під час поїздки громадським транспортом протягом однієї-двох секунд, таким чином практично виключається можливість пеленгування радіопередач. Розробляються і ще більш надзвичайні розвідувальні «ноу-хау».

Сьогодні та у майбутньому в діяльності спецслужб, крім традиційного здобування інформації, особлива роль відводиться такому новому різновиду роботи, як захист інформації конфіденційного характеру в умовах комп'ютеризації та появи мережі Інтернет. Діяльність у цьому напрямку визначатиметься станом захисту життєво важливої інформації в політичній, економічній, військово-технічній та інших сферах діяльності держави, темпами інформатизації суспільства і розповсюдження інформаційних систем як усередині країн, так і за їх кордонами. Особливого сенсу набуває запобігання витоку інформації, що обробляється автоматизованими системами.

Усе викладене вище свідчить про те, що **політична розвідка існуватиме і в майбутньому, розвиваючись у своєму організаційному та технічному вимірі.**

Питання і завдання

для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу

1. Порівняйте вимоги до розвідника за А. Даллесом та В. Земляновим.
2. Які якості потрібні розвіднику-аналітику в першу чергу?
3. Які вимоги висував Сунь-цзи до керівника розвідників?
4. Розкрийте ставлення до вислову Наполеона: «Шпигун – це природний зрадник».
5. Що з перерахованого є американською формулою залучення до розвідувальної діяльності:
 - а) AIDA;
 - б) MICE;
 - в) OREA;
 - г) CSAA.
6. Як ви оцінюєте думку про необхідність обережного ставлення до морального осуду випадків шпигунства та зради?
7. Порівняйте мотивацію розвідувальної діяльності В. Лемана та Д. Полякова.
8. Охарактеризуйте основні моральні стимули агентурної роботи.
9. Що слід розуміти під матеріальними стимулами агентурної роботи?
10. Прокоментуйте дослідження мотивації розвідувальної діяльності Р. Хенкелем.
11. Яким, на Ваш погляд, має бути моральне обличчя сучасного розвідника?

Література

1. Антонов В. Виртуоз вербовки // «Я». – 2006. – №22.
2. Бабец О. Опыт военной разведки на службе в коммерческой фирме. – Мн., 2003.
3. Вежнин В. «Продам военные секреты. Недорого». Армейский шпионаж в новейшей истории // В мире спецслужб. – 2004. – №4.
4. «В мире спецслужб». – 2004. – №5.
5. Галайко В. Шпион, за которым охотились четверть века // Зеркало недели. – 2001. – №12.
6. Галузинская В. Охота на «крота». Олдрич Эймс – интеллектуал против истэблишмента // В мире спецслужб. – 2004. – №2–4.
7. Грамо де, С. История шпионажа. – Смоленск, 2002.
8. Грацук П. Три виміри політичної розвідки: минуле, сучасне, майбутнє // Політика і час. – 1998. – №4.
9. Даллес А. Искусство разведки. – М., 1992.
10. Дамаскин И. А. 100 великих разведчиков. – М., 2001.
11. Землянов В. М. Своя контрразведка. – Мн., 2002.
12. Капто А., Серебрянников В. Война: эволюция содержания и форм // Диалог. – 2001. – №6.
13. Кулида С. Предатель или черный // В мире спецслужб. – 2004. – №4.
14. Литовкин В. Преступление генерала Полякова // Известия. – 1991. – 26 янв.

15. Солдатов А., Бороган Н. Новые игры патриотов. Спецслужбы меняют кожу: 1991 – 2004 гг. – М., 2004.
16. Олсон Дж. М. Десять заповедей контрразведки. Американский «спец» об оперативной работе // В мире спецслужб. – 2004. – №5.
17. Основы политической науки за ред. / Б. Кухти. – Ч. 4. – Львів, 1999.
18. Филби К. Моя тайная война. Воспоминания советского разведчика. – М., 1982.
19. Фюре Ф. Минувле однієї ілюзії. Нарис про комуністичну ідею у ХХ столітті. – К., 2007.
20. Шектар Д., Дерябин П. Шпион, который спас мир. – М., 1993.
21. Henkel R. Was treibt der Spion? – Berlin, 2001.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ **для поглибленого вивчення теми та окремих її питань**

* * *

ЛЮДИ, ЯКІ ПРАЦЮЮТЬ У РОЗВІДЦІ

(Переклад з рос.: Даллес А. Искусство разведки. – М., 1992. – Гл. 13)

Так само, як і інші великі державні та приватні організації, ЦРУ не схильне витратити час і засоби на підготовку і навчання людей, які підуть, не пропрацювавши достатній час у тому або іншому підрозділі. Фактично для Управління це ще більш небажано, ніж для більшості інших організацій, у силу однієї вельми специфічної обставини – необхідності забезпечення секретності.

Значна плінність кадрів представляє небезпеку, оскільки методи роботи, керівний склад і деякі заходи, що проводяться, стають у певній мірі відомі людям, які ще не отримали достатніх навичок у дотриманні необхідних заходів із забезпечення секретності і тому не можуть судити, чи не говорять вони зайвого.

Таким чином, у силу специфіки діяльності професійної розвідувальної організації необхідно, щоб вона добирала для себе кадри на тривалий час, ретельно вивчала і перевіряла кандидатів, щоб могла завчасно встановити, чи зможуть вони стати компетентними працівниками, які будуть задоволені своєю роботою. А коли ці люди потраплять у розвідку, просування їх по службі повинно йти так, щоб дотримувалися інтереси як уряду, так і їх самих.

При підборі кадрів у розвідувальну службу визначальним чинником є та робота, яку краще за все здатен виконати намічений кандидат. Ви не можете спочатку запросити кандидата і показати йому всю установу, щоб він

переконався, яку різноманітну і цікаву роботу він може тут виконувати. Ви не можете також надати йому ілюстрований проспект, у якому наводиться повна довідка про розвідувальну організацію. Наймач хоче знати все про кандидата, перш ніж найме його, але на цій стадії він не може докладно розповісти про свою організацію і про роботу, яка чекає того, хто поступає, якщо він буде прийнятий.

Очевидно, що в цих умовах наймач повинен думати не лише про те, чи підходить йому, цей кандидат, але і чи отримає той задоволення, детально познайомившись із майбутньою роботою. Кандидатові доводиться приймати на віру запевнення наймача. Такі запевнення розвідувальна організація може надати тільки в тому випадку, якщо здатна глибоко вивчати спосіб життя і думки кандидатів для їх же власного блага, а також для блага розвідки.

Оцінка можливостей допуску кандидата до секретної роботи – це дуже серйозна і важка проблема. Легко виявити людей, у яких спостерігалися порушення в особистій поведінці. Проте з'ясувати минуле людини значно легше, ніж встановити, чи підходить вона для роботи в розвідці, чи ні. Важкість полягає в тому, що робота в розвідці дуже різноманітна, і тут є можливість для прояву найрізноманітніших талантів і здібностей. У кожній галузі різні люди можуть по-різному досягати успіху. Крім того, при відборі кадрів для роботи в розвідці не виходять з якогось встановленого переліку питань про особисті якості кандидата. Проте до кандидата все ж таки пред'являють певні вимоги, і якщо він не відповідає їм, то, імовірно, не зможе успішно працювати, та й сам не отримає задоволення від роботи в розвідці.

Виступаючи перед слухачами курсів підготовки молодшого оперативного складу, я спробував перерахувати якості, якими, на мою думку, повинен володіти високий професіонал розвідки. Він повинен:

- добре розбиратися в людях;
- вміти знаходити спільну мову у важких умовах;
- навчитися відрізняти факти від вигадок;
- вміти відрізняти суттєве від несуттєвого;
- проявляти допитливість;
- бути людиною вельми винахідливою;
- приділяти належну увагу деталям;
- володіти здатністю виражати свої думки ясно, стисло і, що дуже важливо, цікаво;
- знати, коли слід зберігати мовчання.

До цього переліку я хочу додати ще деякі бажані для хорошого співробітника розвідки якості, які в меншій мірі стосуються його здібностей до роботи і у більшій – його переконань і мотивів дій.

Добрий розвідник повинен з розумінням ставитися до поглядів, думок і поведінки інших людей, навіть якщо це все цілком чуже йому. Відсталість і обмеженість – якості, які не провіщають нічого хорошого працівнику розвідки.

Працівник розвідки не повинен бути надто честолюбною людиною і не повинен прагнути до того, щоб його праця винагороджувалася славою або багатством. Ні того, ні іншого він, імовірно, не отримає, працюючи в розвідці. Проте у нього повинно бути щось невідчутне, але разом з тим найважливіше, найнеобхідніше для розвідника – зацікавленість. Які ж мотиви примушують людину присвятити себе мистецтву розвідки?

Відповісти на це питання можна, якщо, наприклад, познайомитися з деякими сьгоднішніми співробітниками американської розвідки і подивитися, яким чином вони потрапили в розвідку. Загальним для всіх цих людей є розуміння того, що сьогодні в світі має місце конфлікт, що Сполучені Штати залучені в цей конфлікт, що мир і благополуччя людства знаходяться під загрозою і що в цій галузі варто спробувати щось зробити. Ними рухає відчуття складніше, ніж патріотизм, і глибше, ніж прагнення до захоплюючої діяльності. Розвідник незалежно від того, де він працює – у своїй країні або за кордоном – завжди відчуває себе як «на фронті», «на передовій лінії оборони». Це відчуття ще більш загострюється тим, що в повсякденній роботі він майже весь час стикається з фактами, що підтверджують дії супротивника. Якщо любов до пригод і відіграє тут якусь роль – а вона, звичайно, відіграє, – до неї значною мірою додається турбота про безпеку держави.

Пильну і допитливу людину, патріота своєї країни, яка відчуває ці почуття і яка має достатню освіту, можна зробити добрим працівником розвідки. Саме цей комплекс «стимулів» повинна розпізнати розвідувальна служба в своїх майбутніх працівниках. Освіта, талант, висока благонадійність не зроблять з людини працівника розвідки, якщо нею не рухають зазначені вище спонукальні мотиви.

Кожен, хто у письмовій формі або особисто звернеться до ЦРУ з пропозицією своїх послуг, може бути упевнений, що його пропозиція буде ретельно розглянута. Якщо для нього немає відповідної посади, йому про це повідомлять, як тільки будуть розглянуті подані ним документи. Якщо складається враження, що він володіє певними даними для заміщення вакантної посади, його запросять для співбесіди. Якщо в ході бесіди він справить позитивне враження і співробітник відділу кадрів відчує, що кандидат дійсно має намір серйозно працювати в ЦРУ протягом тривалого часу, а не просто шукає «пригод, що хвилюють кров», які, на його думку, може дати заняття «шпигунством», – в цьому випадку починається процес випробувань і перевірки.

Потреба у фахівцях і техніці для виконання спеціальних завдань, що вимагають високої кваліфікації, постійно зростає. Окрім цього, необхідно підбирати і навчати молодих співробітників розвідки, які з часом могли б стати відповідальними працівниками і керівниками ЦРУ. Ця робота ведеться за так званою програмою підготовки молодшого оперативного складу. За нею займаються особи у віці до 26 років. Слухачам викладають низку пред-

метів – спочатку загального характеру, а потім значний акцент робиться на розвідувальній діяльності, щоб підготувати їх до виконання того або іншого виду роботи. Потім настає випробувальний термін, коли слухачі повинні на практиці застосувати отримані знання. Тоді і з'ясовується, чи впорається слухач із тією роботою, яка для нього призначалася. Під час навчання за слухачем уважно спостерігає інструктор, щоб встановити, для виконання яких завдань він краще всього придатний. Такий підхід виправдав себе на практиці.

Підбираючи талановитих, багатообіцяючих людей, ЦРУ розраховує не лише (і навіть не головним чином) на осіб, що пропонують свої послуги. Потрібних людей шукають серед студентів коледжів і університетів по всій країні. Прийом на роботу в Управління оформлюється не через звичайні органи найму на державну цивільну службу, проте працівники ЦРУ користуються такими ж правами по страхуванню і пенсійному забезпеченню, як і особи, які вступають до державних установ за звичайним порядком. У ЦРУ така ж шкала заробітної платні і той же порядок надання щорічної відпустки і відпустки за хворобою.

ЦРУ розробляє план просування по службі, одна з цілей якого полягає в тому, щоб заздалегідь визначити на ряд років наперед ті посади, які може зайняти даний працівник. План ґрунтується, наскільки це можливо, на побажаннях самого працівника, які зіставляються з очікуваними вакантними посадами, відповідними для даного працівника, а також з думкою керівництва про його здібності. Трапляється, що честолюбні молоді люди мріють про кар'єру або не цілком здійсненну, або таку, що вимагає таких здібностей, якими вони не володіють. План проходження служби, що розробляється в Управлінні, допомагає працівникові заздалегідь отримати реалістичне уявлення про його майбутнє. Головна мета, проте, полягає в тому, щоб уникнути довільних і тимчасових призначень і спробувати надати відомий зміст і логічність посадовим переміщенням працівників протягом декількох років.

Жінки проходять у ЦРУ в основному таку ж підготовку, що і чоловіки, і можуть отримувати призначення на такі ж посади, за винятком того, що на роботу за кордон їх посилають рідше. Однією з причин цього є укорінене в багатьох країнах упередження проти призначення жінок на керівні посади. Агенту з таким упередженням неприємно отримувати вказівки від жінки, і ми не зможемо змінити його свідомість. У роки Другої світової війни американські жінки нарівні з чоловіками виконували небезпечні розвідувальні завдання. Деякі з них входили до складу американських парашутних груп, що скидалися у Франції для надання підтримки підпільному руху. Хоча зараз немає необхідності доручати жінкам завдання, пов'язані з небезпекою для життя і здоров'я, багато хто з них служить у складі розвідувальних підрозділів у ворожих або «важких» районах по декілька років, працюючи

пліч-о-пліч з чоловіками і будучи абсолютно позбавленими тих життєвих зручностей, якими вони користувалися вдома.

З людини, яка більше схильна до розумової праці, до спостережень і роздумів, ніж до дій, вийде кращий «аналітик», ніж «оперативник». Тому не дивно, що люди з науково-дослідницькими схильностями обіймають посади, пов'язані з аналітичною роботою.

Проте оперативних працівників підшуковують скрізь. Тут немає якихось встановлених норм і принципів. Головне, щоб це був народ живий, допитливий, невтомний і такий, який добре розбирається в людях.

Особи, що поступають на розвідувальну роботу, як правило, володіють значною підготовкою в галузі міжнародних відносин, історії або мовознавства. Це пояснюється не тим, що вони збиралися присвятити себе роботі в розвідці, а тими внутрішніми спонукальними мотивами, які, імовірно, підштовхнули їх до такого вибору. При цьому треба враховувати, що так зване «ремесло» розвідки має настільки специфічний характер, що мало знайдеться коледжів, чия програма навчання автоматично давала б переваги саме їх випускникам для вступу в розвідку в порівнянні з іншими кандидатами.

Підготовка, яка була отримана раніше, впливає на характер роботи співробітника в тому плані, що може більшою мірою визначити його схильність до аналітичної роботи або до роботи зі збору інформації, або до вивчення якого-небудь певного району світу, або, якщо він технічний фахівець, до якоїсь спеціальної, технічної галузі розвідки. Якщо аналітик може цілі роки присвятити вивченню однієї галузі або однієї проблеми, то «оперативник» зазвичай не схильний до цього, оскільки його здібності в самому розвідувальному мистецтві важливіші, ніж будь-які спеціальні знання з якоїсь проблеми або галузі. Він повинен бути готовим до того, що в ході роботи його перекидатимуть з одного місця на інше багато разів. Мистецтвом розвідки він оволодіває, навчаючись у розвідувальних школах, працюючи в якості молодшого оперативного працівника з досвідченішими розвідниками і, нарешті, при виконанні більш-менш самостійних завдань.

Розвідувальні школи запозичують багато методів, які використовуються при підготовці фахівців інших професій, з тим, щоб дати майбутнім співробітникам не тільки знання, але також досвід і упевненість у своїх силах. Розвідка, на відміну від більшості інших професій, не така галузь, де на невеликі і навіть деякі серйозні помилки в практичній роботі можна махнути рукою, сказавши жартівливо: «А нумо, знову до дошки». Це загальна особливість розвідувальної і військової професій.

У розвідувальних школах читають різні курси по географічних районах і мовах, які трохи відрізняються від університетських курсів, але натиск у них робиться на питання, що становлять першочерговий інтерес для працівників розвідки. Навчаються також розвідувальній майстерності: роботі розвідувальної служби, аналізу інформації, підготовці донесень тощо.

Проте найважливіше в навчанні – це прищеплення практичних навичок оперативної діяльності. Для цього розвідувальні школи використовують практику юридичних шкіл, що навчають на конкретних справах, а також армійську методику, створюючи обстановку, «наближену до бойових дій», коли людина, яка навчається, повинна діяти так само, ніби вона працює самостійно, перебуваючи в іноземній державі.

При методі навчання на «конкретних справах» вивчаються успішні операції американської розвідки, а також розвідок інших країн, аналізуються їх невдачі. Друкований матеріал, який надається слухачеві, – це не висновки або зауваження викладачів, добірки копій всіх повідомлень, донесень, вказівок, листування центру із закордонними точками, агентурних повідомлень, звітів про результати розслідувань і спостережень у хронологічному порядку. Таким чином, слухач може простежити день за днем, як велася справа, і вона розкриватиметься перед ним, подібно до складної фабули дуже довгого роману. Вивчаючи вже завершену справу, він може виявити, де були допущені помилки, які були можливості їх уникнути, що було передбачено і що було упущено. Студент-юрист, який вивчає матеріали судової справи, виступи обвинувача і захисника в суді, свідчення свідків і т.п., може помітити, коли той або інший адвокат не поставив свідкові важливого питання або коли, підсумовуючи для присяжних матеріали, не підкреслив найпереконливіші докази.

Аналогічним чином людина, що вивчає розвідувальне мистецтво на дійсних справах у всіх деталях, поступово вчиться звертати увагу на те, що розвідник у конкретному випадку не поставив своєму агентові питання, яке, як виявилось згодом, можливо, допомогло би з'ясувати, що агент є двійником; забув повідомити агенту сигнал небезпеки, необхідний у надзвичайних обставинах; як дуже складна система зв'язку між агентом і розвідником привела до втрати важливого каналу отримання інформації лише тому, що якась людина не могла запам'ятати, що вона повинна робити в певній ситуації.

У процесі вивчення конкретних справ особливо помітними стають людські слабкості, які червоною ниткою проходять через всю історію розвідки. Молодий працівник вчиться враховувати ті численні і різноманітні чинники, які майже неможливо заздалегідь передбачати, але які відіграватимуть важливу роль у його роботі. Його завдання – підготуватися до зустрічі з труднощами, які доведеться долати при виконанні будь-яких завдань, які згодом йому доручатимуться.

В усіх деталях він знайомитиметься з найвіжомішими прикладами діяльності розвідки в сучасний період. Яким чином Редль, Зорге й інші відомі шпигуни змогли так довго й успішно діяти і що привело їх до провалу? Яким чином Радам вдалося настільки ізолювати окремі ланки «Червоної капели» або канадської агентурної мережі, що захоплення або зрада одного з агентів не приводила до провалу всієї організації?

За такою методикою слухач дізнається також сильні і слабкі сторони прийомів і методів, використовуваних розвідувальними службами різних держав; знайомиться з типовими національними особливостями, подібно до того, як дослідник зовнішньої політики або військової справи простежує їх, знайомлячись з державною політикою в мирний і військовий час. Таким чином, майбутній розвідник певним чином дізнається, чого можна чекати від вірогідних супротивників, з якими йому доведеться боротися в майбутньому.

«Реальні» ситуації в розвідувальних школах використовуються приблизно в таких же цілях, що і бойова підготовка зі стрільбою бойовими набоями. Перший досвід застосування такого методу відноситься до періоду Другої світової війни. Його використовували в армійських школах, де готували фахівців з допиту військовополонених. На заняття приводили людину, одягнену у форму офіцера або солдата супротивника, яка досконало володіла німецькою або японською мовою і поводитися так, ніби її тільки що узяли в полон. Ретельно підібрана для цієї ролі людина діяла як актор-професіонал. Він всіляко прагнув обдурити або заплутати допитуючого за допомогою всіляких прийомів, з якими йому доводилося зустрічатися насправді при допитах полонених у Європі і на Далекому Сході. Він або відмовлявся говорити, або рясними потоками виливав неістотну або плутану інформацію. Тримався він то замкнено, то образливо, то раболіпно, іноді навіть погрожував допитувачу. Після декількох таких занять допитувач набував досвіду для роботи з дійсним військовополоненим або псевдодезертером.

Такий метод переважно використовується і в навчанні працівників розвідки в даний час. Ситуації в розвідувальній практиці, звичайно, складніші, ніж ті, які виникають при допиті військовополонених.

Крім того, розвідувальні школи чинять так, як це робиться при підготовці психіатрів, які спочатку самі повинні пройти курс лікування, щоб повною мірою вважатися фахівцями з лікування психічнохворих. У розвідувальних школах створюють не тільки «реальні» ситуації, з якими слухач може коли-небудь зіткнутися у своїй практичній діяльності. Його примушують також грати роль агента. Це робиться з єдиною метою: дати відчуття слухачеві, що означає бути агентом, проникнутися до нього великою пошаною і розумінням, навчитися розуміти емоційні проблеми людей, які працюватимуть на нього, виконуватимуть його вказівки, часто ризикуючи своїм життям.

Практичні труднощі, з якими зустрічається людина, що присвятила себе розвідувальній роботі, а також її родина, частково породжуються необхідністю дотримання конспірації, що є обов'язковим для всієї розвідувальної діяльності. Кожна людина, що приймається в розвідку, підписує клятвене зобов'язання не розголошувати ніяких відомостей про те, що вона знає або

робить у розвідці, воно зв'язує її навіть після того, як вона йде з державної служби. Це означає, що розвідник не може говорити про суть своєї повсякденної роботи ані з дружиною, ані з друзями.

Мало хто йшов з розвідки через це обмеження або обтяжувався б ним. Хоча воно може здатися незвичним людям, чимось буквально паралізуючим їхнє життя, насправді труднощі не такі вже великі. У режимі секретності, можливо, навіть є деякі переваги з погляду світського життя: він примушує людей проявляти деяку винахідливість, знаходити собі другорядні улюблені заняття, виявляти цікавість до інших речей. Я знав одного хорошого розвідника, який захоплювався виведенням орхідей. Інші розвідники писали романи і детективні розповіді, треті у вільний час займалися музикою або живописом.

Що ж до дружин, то більшості з них, як тільки кінчиться медовий місяць, починають набридати розповіді чоловіків про їхню роботу і тонкощі тієї справи, якою вони займаються, або про юридичні і урядові кола, в яких вони обертаються.

АГЕНТ. Працівник розвідки, що займається таємним збором розвідувальної інформації, – це кадровий співробітник розвідувальної служби, американський громадянин, що виконує свої службові обов'язки в тому або іншому районі США або за кордоном і що діє за вказівками Центру. Він грає роль керівника, організатора, вербувальника, а також фахівця, що на місці оцінює ту розвідувальну продукцію, яку здобуває його апарат.

Людина, яку він підбирає, вербує, навчає і спрямовує на збір інформації і роботу якої він оцінює, – це агент. Агент (ним може бути громадянин будь-якої національності) має безпосередній доступ до інформації, що цікавить розвідку, або ж може отримувати її за допомогою своїх зв'язків. Його зв'язок з розвідувальною службою зазвичай продовжується до того часу, поки обидві сторони вважають, що він їх задовольняє і вигідний їм обом.

Якщо розвідникові вдається знайти людину, яка викликає інтерес розвідувальної служби внаслідок того, що вона має в своєму розпорядженні інформацію або має доступ до неї, він повинен перш за все визначити, на якій основі потенційний агент захоче співпрацівниками з ним або за допомогою яких засобів його можна змусити піти на співпрацю. Якщо агент сам пропонує свої послуги, подібні питання не встають перед розвідником, але він все ж таки повинен встановити, що підштовхнуло агента до ухвалення такого рішення, щоб зрозуміти цю людину і правильно нею керувати. Це потрібно також тому, що ця людина могла бути підслана супротивником.

Як основа співпраці агента з розвідувальною службою на першому місці знаходяться ідеологічні переконання і патріотичні відчуття. У відданості агента, що добровільно виявив бажання співпрацювати за ідеологічними мотивами, якщо він щирий, рідко буває необхідність сумніватися, тоді як у

відношенні людей, які працюють головним чином за грошову винагороду або з жаги пригод і інтриг, що хвилюють кров, у вас завжди повинна бути настороженість.

Власне кажучи, ідеологія – це не найточніший термін для характеристики того, про що ми говоримо, проте ми користуємося ним, зважаючи на відсутність кращого. Мало хто з агентів шляхом абстрактних міркувань приходять до висновку, що одна суспільна система краща за іншу. Мало хто відшукує виправдання вчиненим актам зради, як це робив, наприклад, Клаус Фукс, який заявив, що він міг би принести клятву вірності британській короні і разом з тим передавав англійські секрети Радянському Союзу. «За допомогою моєї марксистської філософії, – сказав він, – я розділив свій розум на дві ізольовані частини». Вірогідніше за все, погляди і судження ґрунтуватимуться на відчуттях і на цілком практичних міркуваннях.

Агент, який співпрацює на ідеологічній основі, у даний час, зазвичай, не вважає себе зрадником своєї батьківщини. Ним рухає перш за все прагнення добитися падіння ненависного йому режиму. Оскільки Сполучені Штати ведуть боротьбу проти комуністичних режимів, а не проти народів комуністичних країн, є основа для спільності цілей агента, який діє за ідеологічними мотивами, і розвідувальних служб вільних держав.

Переконані агенти нелегко йдуть на співпраці з розвідкою. Спочатку вони можуть надати перевагу приєднанню до якого-небудь підпільного руху, якщо такий існує, або взяти участь у політичній діяльності емігрантів, що добиваються ліквідації тоталітарного режиму, пануючого в їхній країні.

Під час Другої світової війни один з моїх кращих агентів у Німеччині, інформація якого мала найбільше значення для успішного ведення військових дій союзників, весь час намагався переконати мене в тому, що йому слід приєднатися до підпільного руху, який тоді розростався і ставив за мету позбавитися від нацистів. При кожній зустрічі я повинен був роз'яснювати йому, що, вчинивши так, він приверне до себе увагу, поставить себе під загрозу, і набагато доцільніше зберегти можливості, які у нього є, і надалі здобувати для нас дуже важливу інформацію. Було помітно, що він розчарований, бажає вступити в боротьбу. У нього було й інше міркування: він вважав, його положення після закінчення війни буде міцнішим, якщо він почне відкрито допомагати скиданню нацистів. Ніхто не вважатиме його героєм за те, що він забезпечував союзників розвідувальною інформацією. На жаль, у цьому він був прав.

Інший агент-антифашист, що співпрацював зі мною у той час, готовий був надавати будь-яку інформацію, за винятком відомостей, які могли б безпосередньо призвести до загибелі солдатів – його співвітчизників. Такі умови висувають люди з чистою совістю.

Всі розвідувальні служби користуються також послугами людей, що працюють головним чином за гроші або з любові до пригод і інтриг. Деяких

привертає атмосфера секретності й обману, оскільки вони переживають якесь збочене почуття задоволення від того, що з'являються нікому не відомими пружинами розвитку подій. Серед змовників часто зустрічаються люди з такою рисою. У перегорнутому світі шпигунства можна зустріти і таких людей, якими рухає жага влади або зарозумілість, – відчуття, які вони не можуть задовольнити, виконуючи звичайну роботу. Агенти часто обіймають високі посади. Вони можуть стати цінними і важливими фахівцями для урядових служб і іноді отримують доступ у дуже високі сфери.

У Сомерсета Моєма в шпигунській розповіді часів Першої світової війни («Ешенден, або Британський агент») добре сказано про людину, яка взялася за шпигунство. «Він не думав, що (Кайпор) став шпигуном лише через гроші, – пише автор. – Він був людиною з помірними запитамми... Мабуть, належав до числа тих людей, які віддають перевагу обхідним шляхам над прямими, оскільки, йдучи такими шляхами, відчувають досить складне почуття задоволення від того, що обдурюють своїх близьких. Можливо, він став шпигуном..., бажаючи взяти верх над важливими персонами, які навіть і не знали про його існування. Мабуть, ним рухала пихатість, відчуття того, що його таланти не отримують належного визнання, або просто витівне прагнення напустувати».

Те, про що тут пише Моєм, відомо кожному значному письменнику і психологу, а також кожному досвідченому працівнику розвідки. Спонукальні мотиви рідко діють окремо, у їх чистому вигляді, найчастіше вони переплітаються. Можливість отримання грошової винагороди, забезпечення особистої безпеки часто є тими чинниками, які супроводжують, доповнюють ідеологічну основу співпраці з розвідкою. Деякі розвідувальні служби вважають дуже корисним, щоб агент, який співпрацює з ними на ідеологічній основі, час від часу приймав гроші, подарунок або яку-небудь послугу, оскільки все це певною мірою прив'язує агента до розвідки, закріплює контакт зі спецслужбою.

Особи, які йдуть на співпрацю за платню, роблять це тому, що відчувають фінансові труднощі, мають борги, які не можуть погасити, або розтратили державні кошти і не можуть заповнити розтрату. Побойуючись викриття і не маючи можливості добути кошти законним шляхом, вони можуть врешті-решт звернутися до іноземної розвідки з пропозицією забезпечувати її інформацією, якщо вона заплатить їм досить, щоб убезпечити їх стан. Людина, що розраховує таким чином уникнути кримінальної відповідальності, сама йде на ще більше порушення закону і, ймовірно, активно працюватиме на розвідку, оскільки не бачить іншого виходу. Розвідка ж завжди дає їй зрозуміти, що здатна у будь-який час викрити її перед владами її країни.

Розвідувальні служби часто намагаються встановити контакт з посадовими особами, яким, на їх думку, загрожують відчуження, ганьба, а можливо, і суворіші покарання, і переконати їх в тому, що вони потребуватимуть допо-

моги й отримують її, якщо погодяться на співпрацю. Тут є видимою не стільки спроба чинити тиск, скільки прагнення налякати людину, позбавити її самовпевненості і самовдоволення і змусити відчувати, що вона має потребу в друзях і в допомозі. Одна з причин того, що цей метод спрацьовує не так часто, як хотілося б, закладена в самому характері людської натури. Перед обличчям небезпеки, яка загрожує всім, міркують зазвичай так: «Коли почнуть падати бомби, вони, можливо, потраплять у будинок навпроти або в сусідній будинок, але не в мій. Може, обійдеться».

Для створення розвідувальної служби, безумовно, необхідні різні люди: мудрий, проникливий аналітик, який обробляє «сирі» розвідувальні матеріали, що здобуваються в різних місцях; технічні фахівці, що допомагають створювати і використовувати наукові засоби збору розвідувальної інформації; адміністративні й оперативні працівники і працівники з питань координації, які спрямовують в належне русло роботу із добування інформації. Для виконання всіх вказаних завдань потрібні висока майстерність і професійна підготовка.

* * *

ЗА СЬОМА ПЕЧАТКАМИ

(Переклад з рос.: Гераскин Б. За семью печатями
(Записки военного контрразведчика). – М., 2000. – Гл. 6)

Кидаючи погляд з позицій часу і прожитого на діяльність органів безпеки, я дозволю собі висловити деякі думки і міркування.

Праця співробітника спецслужб все більше і більше набуває колективного характеру. Час королів розшуку, комісарів поліції типу Мегре, йде в минуле. Викрити шпигуна, терориста й інших злочинців, розкрити їх протиправну, законспіровану діяльність можна тільки колективними зусиллями десятків висококваліфікованих контррозвідників, комплексно і винахідливо застосовуючи весь арсенал агентурно-оперативних, технічних і аналітичних засобів органів безпеки. Тут напрошується паралель з організацією загальновоєнського бою, коли воєначальник досягає перемоги над супротивником, уміло підключаючи в процесі битви різні види військ і військової техніки.

Такий висновок підкріплюють [...] викриття шпигунів Попова, Пеньковського, Сметаніна, Філатова та інших.

Контррозвідники і розвідники все своє життя відчувають важке психологічне навантаження. Витрачаючи в таємній боротьбі величезні інтелектуальні і фізичні сили, вкладаючи працю і досвід у забезпечення безпеки держави і суспільства, вони позбавлені можливості «розрядитися», відкрито і широко розповісти про результати своєї складної праці. Перешкодою для цього є секретність, суворе дотримання таємниці операцій, що проводяться, і оперативних заходів. Часто співробітники залишаються наодинці з резуль-

татами виконаної роботи. Багато що вони вимушені ховати в собі, а іноді і йти з цим з життя. Така сувора специфіка професії контррозвідника і розвідника.

Якщо конструктор і інженер, учений і дослідник, письменник і драматург, представники інших професій можуть сказати: «Дивіться, люди! Ось чого я досяг своєю старанністю і талантом», то співробітнику органів безпеки подібного не дано.

Уміння віддавати всього себе невидимій боротьбі і в той самий час працювати в жорстких рамках конспірації, що позбавляє права на гласність, можна визначити словами легендарного чекіста Артура Артузова як «тихий героїзм».

...Підлеглого і керівника нерідко зв'язують не лише службові інтереси, але і людські симпатії, міцна дружба. У цьому виявляється саме життя. Але слід чітко відокремлювати здорові відносини такого роду від фаворитизму, лакейства і пристосовництва.

В органах безпеки, на мій погляд, не повинна заохочуватися сліпа особиста відданість, мати місце обстановка догоджання, боязні заперечити і доповісти свою думку. Такі відносини багаті на негативні наслідки не тільки для справи, але і для самих людей. Варто лише «господарю» потрапити в немилість, як відразу ж прибирають всіх його фаворитів.

Пригадаємо, що Берія двічі приводив свою «команду опричників» до керівництва спецслужбами держави – у 1938 і 1953 роках. Відомо, чим все це закінчилося. Сам пішов на той світ і повів за собою фаворитів.

Керуючи органами держбезпеки, Шелепін і Семичастний оточили себе великою групою близьких їм по комсомолу людей. Який кінець? Потрапив в опалу Семичастний, а за ним прибрали його і Шелепіна комсомольських прихильників. На нижчих рівнях управління подібних прикладів ще більше.

Влада й органи безпеки ніколи не живуть один без одного. Без жодного сумніву, у цій державній зв'язці влада займає домінуюче положення. Такий порядок взаємин з владою, а конкретніше – з партією, що фактично управляла Радянською державою, був властивий і ВНК-НКВС-КДБ.

На мій погляд, у засобах масової інформації прийнято перебільшувати весилля служб безпеки, зображувати їх монстром, що стоїть над владою, нав'язуючи їй свої рішення, верховодячи в державі. Таке твердження не відповідає дійсному стану справ. Воно часто використовується деякими внутрішніми і зовнішніми силами для компрометації органів безпеки.

В історії, та і в наш важкий час є чимало прикладів, коли партії і політики в боротьбі за владу намагаються перекласти власну провину за злочини і прорахунки на служби безпеки, звинувачуючи їх у здійснюваних провокаціях і підступах. Націлюють гнів натовпу на органи, знаючи, що обивателю їхня діяльність завжди здається підозрілою.

Радянські органи державної безпеки завжди підкорялися партії. Якоїсь своєї незалежної політики не проводили, партії себе не протиставляли, на владу в державі не претендували. Всі керівники органів держбезпеки, починаючи з Ф. Дзержинського і закінчуючи В. Крючковим, були відданими партійцями, персонально підібраними і призначеними ЦК. Якби хтось і спробував спровокувати бунт задля особистої влади, будь то навіть сам Берія, основна маса співробітників йому підтримки не надала б.

Та все ж таки знаючи, наскільки гострим і сильним державним інструментом є служба безпеки, керівництво партії постійно підстраховувалося. Разом з жорстким контролем, періодичними чищеннями і кадровими ін'єкціями, КДБ було суворо заборонено вести контррозвідувальну роботу в партійних структурах зверху донизу. Аналогічне табу діяло відносно політичних органів Збройних Сил Радянського Союзу.

Також відзначу, що в переломний період нашої історії саме еліта партії виділила зі свого середовища переродженців, сепаратистів і буржуазних лобістів.

Ведучи боротьбу за владу, верхи партії створювали позасудові структури з широкими каральними повноваженнями і зберігали їх до тієї пори, поки вони не загрожували їм особисто. Як відомо, 5 листопада 1934 р. ухвалою РНК СРСР при наркомові внутрішніх справ було організовано Особливу нараду (ОНА). Майже 19 років вона діяла всупереч Конституції СРСР, застосовуючи кримінальні репресії проти багатьох невинних людей. За цей час неодноразово мінялася внутрішньополітична обстановка в країні, але ЦК навіть пальцем не поворушив, щоб покінчити з цим беззаконням. Лише після того, як Хрущов, переляканий справою Берії, припустив можливість застосування каральних санкцій Особливою нарадою проти нього і його соратників, Верховна Рада СРСР своїм указом від 1 вересня 1953 р. ОНА скасувала.

Можна твердо стверджувати, що органи ВНК-НКВС-МДБ-КДБ на провідну роль партії в державі ніколи не робили замах. Влада і служби безпеки завжди були різновеликими величинами за своїм обсягом повноважень, завдань і методів їх рішення.

Навколо інституту негласних помічників, що займає важливе місце в діяльності органів безпеки, тривалий час ведуться суперечки, висловлюються різні думки. Спираючись на багаторічний досвід роботи з негласним апаратом, хотілося б і мені висловити деякі міркування з такого специфічного і делікатного питання.

Сліди використання негласних методів роботи йдуть в глиб століть. Навіть Біблія стверджує, що Ісус Навін, під час облоги Іерихона, послав до міста двох спостерігачів, щоб підготувати його захоплення і руйнування. У міру становлення держав, особливої системи органів влади в них, розвитку функцій оборони і безпеки, постійно удосконалювалися методи і засоби розвідки і контррозвідки, способи застосування агентури.

Не всі знають, що з утворенням ВНК (Всеросійської надзвичайної комісії) ішли палкі суперечки про те, чи етично в робітничо-селянській державі використовувати для її захисту негласний апарат, подібно до того, як він використовувався пануючими класами царської Росії.

Суперечку вирішила на користь негласного апарату наростаюча боротьба контрреволюції з молодого радянською владою, що розгорнулася після перемоги Жовтня. Для досягнення своїх цілей контрреволюція удавалася до змов і закатів, шпигунства і терору, диверсій і саботажу. При цьому широко спиралася на розгалужену, добре законспіровану агентурну мережу. Органи ВНК силою обставин вимушені були відповісти на таємні прийоми контрреволюції зіставленням своїх негласних методів роботи у поєднанні з опорою на допомогу працівників.

Як раніше, так і тепер іноземні держави навіть з розвиненою демократією не відмовляються від використання агентурного апарату для захисту своєї безпеки.

Якщо уважно перечитати опубліковані у пресі за останні роки вислови керівників американських спеціальних служб, то легко помітити, що і зараз з усіх засобів розвідки, які використовуються перш за все проти Росії і держав СНД, вони віддають пріоритет агентурним засобам. Американці вважають, що навіть за наявності могутньої електронної розвідки, використанні супутників і інших технічних засобів, не можна вирішити головні розвідувальні завдання. Сама техніка здатна відповісти лише на питання про можливість супротивника, але його наміри можна виявити тільки агентурними методами.

Характерна публікація з цього приводу в газеті «Нью-Йорк таймс». У ній, зокрема, говорилося: «Супутники, які колись вважали дивом розвідки, як виявилось, були нездібні виявити військові наміри Саддама Хусейна або сфотографувати економічний крах радянської системи... На гроші, які коштує один не дуже дорогий розвідувальний супутник, ЦРУ може найняти буквально тисячі агентів».

Таким чином, і міжнародна практика, якщо дозволено так узагальнено виразитися, не засуджує використання негласних засобів у системі забезпечення безпеки держав. Фактично спецслужби всіх країн світу спираються в своїй діяльності на можливість агентури.

Підрозділи контррозвідки вирішують завдання виявлення і нейтралізації операцій іноземних розвідок, направлених проти стратегічних об'єктів Росії, терористичних і диверсійних актів, злочинних дій, що мають на меті насильницьке повалення державного і суспільного ладу, проявів організованої злочинності. Щоб боротьба з цими злочинами велася успішно, органи безпеки повинні організувати своєчасне надходження інформації, що дає можливість попередити або розкрити підготовлені злочини. Одним з найважливіших засобів добування такої інформації і є інститут негласних помічників.

Сам інститут негласних помічників представляє досить динамічний організм. На його якість і кількість впливають зовнішня і внутрішня ситуація, завдання органів безпеки, що змінюються, процеси демократизації суспільства, що відбуваються в країні. У роботі з агентурним апаратом постійно враховуються уроки минулих помилок.

Органи безпеки здійснюють співпрацю з негласними помічниками на добровільній, довірчій і конспіративній основі. Ніяких клятв і присяг від них не приймають.

Робота з негласними помічниками будується відповідно до чинного законодавства Росії – законів «Про оперативно-розшукову діяльність» і «Про органи федеральної безпеки». Постійно проявляється турбота про цивільні права негласних помічників, захист їх інтересів.

У пресі стало модою, ознакою «демократизму» шельмувати, обливати брудом негласних помічників органів, образливо, на кримінально-базарному жаргоні називати їх «стукачами», «сексотами», таврувати іншими прізвиськами. Закликати негласних помічників до відкритого покаяння, заздалегідь відводячи для тих, які каються шпальта газет і журналів. Мимоволі виникає питання: що це? Наївність, лицемірство або просто дурість? Напевно, і те, й інше.

Відмітаючи подібні образи, необхідно підкреслити, що більшість негласних помічників – це люди чесні і гідні, справжні патріоти. Надаючи допомогу в забезпеченні безпеки держави, вони нерідко ставлять на межу ризика не тільки свою репутацію, але і життя. Тому звинувачувати громадянина, що вносить особистий внесок у забезпечення безпеки країни, в якихось гріхах, ображати його, щонайменше, безрозсудно.

У засобах друку часто ставиться знак рівності між поняттями «негласний помічник» і «провокатор». Це дезінформація, що має на меті затвердити читачів на думці, що робота органів безпеки будується на брехні і підбурюванні. Насправді все не так. Поява серед негласних помічників провокатора є для органів надзвичайною подією. Співпраця з такою особою негайно припиняється, а оперативний працівник несе службову і дисциплінарну відповідальність.

Зустрічаються твердження, що робота негласного помічника аморальна, не сумісна з демократією і гласністю, є доносом. Ті, хто так думають, опускаються до рівня обивателя, до примітивного розуміння дії негласного помічника.

Поведінка негласного помічника ними сприймається як підглядання в замкову щілину, підслуховування, написання доносів на друзів. Насправді нічого подібного немає. Негласний помічник, розкриваючи ознаки ретельно маскованих злочинних дій, допомагає органам безпеки виходити на осіб, що займаються збором шпигунської інформації, готують терористичні акти, причетних до корупції та інших злочинів, що несуть серйозну загрозу сус-

пільству. А зараз доречно поставити питання: хто ж чинить аморально? Той, хто бере участь у захисті безпеки нашої держави, або той, хто цей захист руйнує? Відповідь очевидна.

У теперішній час можна почути заклики взагалі ліквідувати негласну роботу в органах. У таких закликах фактично міститься прямий намір ослабити самі органи безпеки, обеззброїти їх перед зарубіжними спецслужбами і злочинними елементами в країні. Згорнути в органах держбезпеки Росії негласну роботу – це однаково, що зробити подарунок шпигунам, диверсантам, наркобізнесу, мафії. Ще раз нагадаю: в усьому світі немає прецеденту, коли б робота по забезпеченню безпеки здійснювалася тільки гласними методами.

* * *

ТЕСТ-АНКЕТА КАНДИДАТА НА РОБОТУ В КОНТРРОЗВІДКУ

(Переклад з рос.: Землянов В. М. Своя контррозвідка:
Практическое пособие. – Мн., 2002. – С. 262–266)

Для кожного питання потрібно вибрати один з трьох варіантів відповіді:

- варіант а) – 2 бали;
 - варіант б) – 1 бал;
 - варіант в) – 0 балів.
1. Я цікавлюся політичними подіями сучасного міжнародного життя:
 - а) так, постійно;
 - б) час від часу;
 - в) ні.
 2. Коло моїх інтересів і захоплень:
 - а) достатньо широке;
 - б) середнє;
 - в) скоріше обмежене.
 3. У професійній діяльності я віддав би перевагу:
 - а) працювати з людьми;
 - б) коли як;
 - в) мати справу з технікою.
 4. При можливості вибору я віддав би перевагу роботі, яка дає:
 - а) помірний, проте стабільний заробіток;
 - б) не упевнений;
 - в) великий, хоч і нестабільний заробіток.
 5. Мені легко дається іноземна мова:
 - а) так, безперечно;
 - б) важко сказати;
 - в) опанування мови пов'язано для мене з дуже великими зусиллями.

6. Я виявляю стійку і глибоку цікавість до історії, культури, способу життя в зарубіжних країнах:
 - а) так;
 - б) не впевнений;
 - в) мене це особливо не цікавить.
7. Робота, пов'язана з ризиком і небезпекою:
 - а) мені подобається;
 - б) для мене мало приваблива;
 - в) абсолютно не для мене.
8. У мене добре розвинена пам'ять на обличчя та імена:
 - а) так;
 - б) не впевнений;
 - в) ні.
9. Я впевнено і практично безпомилково орієнтуюся в незнайомій місцевості:
 - а) так;
 - б) не думаю;
 - в) якраз навпаки.
10. Я вмю швидко переходити з одного виду діяльності на інший:
 - а) так, безумовно;
 - б) коли як;
 - в) для мене це важко.
11. У мене є всі підстави сказати про себе, що я людина фізично витривала:
 - а) так, звичайно;
 - б) сумніваюся;
 - в) ні.
12. Я спостережливий, тобто помічаю істотні деталі чого-небудь, на що інші не звертають уваги:
 - а) так;
 - б) не впевнений;
 - в) навряд чи.
13. Я вмю чітко, ясно і стисло висловлювати свої думки:
 - а) вірно;
 - б) коли як;
 - в) не сказав би.
14. За інших рівних умов я скоріше став би працювати:
 - а) таксистом;
 - б) не впевнений;
 - в) програмістом.
15. Якщо за умовами роботи мені буде потрібно разом із родиною на тривалий період переїхати на проживання в інше місто, то це:
 - а) не створить для мене проблем;

- б) викличе певні незручності;
в) створить для мене надто великі труднощі.
16. Я легко можу знайти привід для вступу в контакт з незнайомою людиною, провести з нею бесіду з важливого питання і справити на неї при цьому приємне враження:
а) так;
б) не завжди;
в) для мене це дуже важко.
17. Думаю, що я зможу легко спілкуватися з іноземцями:
а) так;
б) не знаю;
в) ні.
18. Маючи в своєму розпорядженні мінімум довідкового матеріалу, я можу в короткий термін підготувати важливий документ для доповіді керівництву:
а) так, без особливих зусиль;
б) це вимагає зусиль;
в) для мене це вкрай важко.
19. При вирішенні поставлених задач я вважаю за краще:
а) самостійно визначати шляхи досягнення мети;
б) мати рекомендації моїх керівників;
в) мати чіткі вказівки про спосіб дій.
20. Стан свого здоров'я оцінив би як:
а) відмінний;
б) хороший;
в) задовільний.
21. Я володію силою переконання і вмю впливати на людей за допомогою логіки й аргументів:
а) достатньою мірою;
б) не завжди;
в) скоріше, так.
22. Я наполегливий, тобто, як правило, досягаю поставленої мети, долаючи перешкоди і опір:
а) так;
б) не упевнений;
в) думаю, що ні.
23. Я вмю працювати в групі, успішно взаємодіяти і ладнати з людьми:
а) так;
б) коли як;
в) скоріше, ні.
24. Я стійкий до зовнішнього тиску, вмю переносити його, зберігаючи самовладання і цілеспрямованість:
а) так;

- б) не завжди;
 - в) скоріше, ні.
25. Я вмю гнучко пристосовуватися до нових ситуацій:
- а) так;
 - б) в цілому, так;
 - в) не дуже.
26. Я можу назвати себе зовні представницькою людиною:
- а) так;
 - б) не упевнений;
 - в) навряд чи.
27. Я вмю раціонально розподіляти свій час:
- а) так;
 - б) коли як;
 - в) здається, ні.
28. Якщо мені не можна буде говорити друзям і навіть членам сім'ї відомості про місце і зміст моєї роботи, то це мене турбуватиме:
- а) ні;
 - б) певною мірою;
 - в) так.
29. Я готовий виконати вказівку свого безпосереднього начальника, навіть якщо не упевнений, що це приведе до успіху:
- а) так;
 - б) дивлячись на обставини;
 - в) у жодному випадку.
30. Мені важко знаходити спільну мову з людьми, які різко (дуже) відрізняються від мене стилем поведінки, рівнем інтелекту, моральними принципами тощо:
- а) ні, аніскільки;
 - б) іноді;
 - в) так.

Результат 50–60 балів – гарні перспективи;
менше 40 балів – перспективи посередні.

Втім, не засмучуйтеся, пригадайте Федора Шаляпіна, якого в молодості не прийняли до хору, не побачивши в ньому співацьких здібностей.

ПСИХОЛОГІЯ ЗРАДНИЦТВА, ПСИХОЛОГІЯ ПРОТИ ЗРАДНИЦТВА

(Переклад з рос.: Павлов В. Управление «С».

Во главе нелегальной разведки. – М., 2006. – С. 422–445)

На всіх напрямках практичної розвідувальної роботи найважливіше місце відводиться забезпеченню її надійності та безпеки, що передбачає захист зовнішньої розвідки від проникнення іноземної агентури, своєчасне виявлення підстав спецслужб супротивника, очищення власного агентурного апарату від осіб, які не варті довіри, глибоку систематичну перевірку діючих джерел інформації.

Аналіз провалів у нашій розвідці за останні роки показав, що в більшості випадків вони були результатом підстав або перевербування об'єктів наших власних вербувальних інтересів. Щоб успішно протидіяти такій небезпеці, весь оперативний склад повинен, звісно, проявляти максимальну пильність, ретельно слідкувати за ознаками можливого втручання іноземних спецслужб у процес роботи розвідника з агентами, довірчими зв'язками чи іншими об'єктами вербувального інтересу. Проте, цього не достатньо. Важливо навчити розвідників методам та прийомам, які дозволяють своєчасно виявляти зраду, яка готується, чи схильність до неї, обман та нещирість у поведінці агентури, розпізнавати агентів, які підставлені іноземними спецслужбами під виглядом зв'язків та знайомств, які є цікавими для нас...

Зараз для кожного співробітника зовнішньої розвідки є зрозумілим: без знання основ оперативної прикладної психології, без опори на психологічну науку не можна розраховувати на успіх у роботі, особливо при підборі, підготовці та використанні розвідувальних кадрів, іноземної агентури. Особливо важливим є вміння правильно психологічно аналізувати поведінку об'єкта вивчення чи агента при перевірці їх на щирість, при виникненні сумнівів у їх чесності та при додатковій перевірці достовірності отриманої від них інформації...

Для розвідника міжособистісні відносини складають основний зміст його професії. Тут він постає одночасно в декількох іпостасях: як лікар ставить діагноз відносно властивостей характеру, особливостей психічної та нервової організації, вольових та інших особистісних якостей об'єкта, який становить оперативний інтерес; як соціолог визначає його світоглядні позиції, коло суспільно-політичних інтересів, соціальне та службове положення; як професіонал з'ясовує його розвідувальні можливості, у тому числі реальність перспектив його залучення до співпраці, можливі основи для цього. І всюди йому необхідне знання психології.

Діючи на передньому краї протиборства наших та іноземних спецслужб, розвідник повинен завжди бути готовим до того, що може опинитися в полі зору супротивника, стати об'єктом якихось провокаційних дій, бути ув'язне-

ним або навіть зазнати нападу. Виховання в собі здатності до постійної волевої мобілізації, максимальної пильності – першочергова потреба та найважливіша задача кожного оперативного працівника. Досягти цього без опанування навичок прикладної психології важко.

Розвідник повинен вміти швидко оцінювати ситуацію, що складається, і яка дуже часто має конфліктний характер, без зволікання приймати вірне рішення, передбачати розвиток подій. Винятково важливою для нього є здатність свідомо керувати своєю поведінкою, психічним та нервовим станом у відповідності до умов, за яких доводиться виконувати поставлені задачі.

Розвідувальна діяльність, особливо особисті зустрічі з агентами, які викликають підозру в нещирості або навіть зрадництві, вимагають від оперативних працівників великих затрат психічної енергії. У зв'язку з цим найбільшої уваги заслуговують розроблені психологами методи регулювання емоцій, оскільки емоційна стійкість розвідника – одна з основних передумов, які дозволяють досягти успіху в роботі. Її відсутність веде до надмірної збудливості, запальності, надмірного азарту, а інколи, навпаки, – до розгубленості та невпевненості. А невпевненість у ситуаціях, де є ризик, нерідко переходить у страх.

Через це виникає питання щодо стресу. В оперативній роботі стресові ситуації виникають регулярно – при особистих зустрічах з агентами, за раптових змін у діяльності протилежної сторони, при виявленні помилки в оцінці оперативної ситуації, за необхідності одночасного виконання співробітником декількох завдань і навіть при спілкуванні з керівництвом. Найбільш серйозна причина стресу полягає в принциповій колізії прагнення отримувати від джерела якомога більше інформації і якомога частіше з вимогою дотримуватись у роботі з ним правил безпеки та конспірації та не розкривати свою зацікавленість у будь-яких конкретних відомостях.

Уміння оперативного працівника зняти стрес з себе та допомогти в цьому агенту є виключно корисним у розвідці. Поряд з переконанням велику роль тут грає навіювання. Якщо перше базується на силі логіки, аргументах, доказах, то друге діє безпосередньо на психічний стан об'єкта. Різновидом навіювання є самонавіювання, тобто вплив на власний психічний стан за допомогою прийомів саморегуляції нервово-психічних процесів. Воно дозволяє розвіднику в умовах небезпеки діяти впевнено, не втрачаючи розуму. Самонавіювання багато в чому залежить від волі людини. За відповідного тренування, використовуючи м'язову систему, як таку, що найбільше піддається волево-контролю, можна впливати і на емоційну сферу.

Все вищесказане покликане лише проілюструвати, що розвідувальна діяльність, як, напевно, жодна інша, наскрізь пронизана психологією. На власному досвіді я переконався, що більшість наших невдач впливала з недостатнього врахування нами психологічних факторів, а успіх, як правило, досягався тоді, коли оперативні співробітники були більше підготовленими саме в психологічному відношенні.

Особливо психологічно насиченими є взаємовідносини «розвідник – агент». Агент – та ключова фігура, яка визначає дієвість будь-якої розвідувальної служби. У нашій зовнішній розвідці відношення до агентів будується, насамперед, на повазі до людини, яка вступила на службу справі, яку вважає прогресивною та справедливою. Навіть тоді, коли людина залучається до співпраці на основі якихось даних, які компрометують її, то в цьому випадку розвідники, що працюють з нею, намагаються перевести відносини з таким агентом на добровільну основу.

У відносинах з агентом розвіднику – за винятком особливих, рідких випадків – рекомендується бадьоро триматись, щоб у того не зникало бажання продовжувати та розвивати вже сформовані контакти. Завойована довіра, як говорять, дорого коштує. Згадую випадок у Відні, коли об'єкт нашого оперативного інтересу на черговій особистій зустрічі із співробітником резидентури, з яким у нього склалися дійсно дружні стосунки, схвильовано визнав, що його викликали до держполіції та запропонували допомагати їм. Якщо б наш розвідник не зміг до того отримати повну довіру та повагу цієї людини, той міг би перетворитись на агента – підставу та завдати нам чималої шкоди.

Не втомлюсь повторювати, що знання оперативної (прикладної) психології має величезне значення для встановлення істинних мотивів поведінки особи, яка нас цікавить, особливо при проведенні спеціальної перевірки її на надійність. Усі види перевірки в розвідці зводяться до двох: оперативної, яка проводиться, як правило, на місці, у резидентурі, у безпосередньому зв'язку з аналізом поведінки джерела чи носія відомостей, що перевіряються; та аналітичної, яка проводиться в Центрі, з урахуванням усіх раніше відомих факторів.

З точки зору психології найбільший інтерес становить оперативна перевірка, яка при проведенні спеціальних заходів фактично перетворюється на свого роду психологічний експеримент. «Спостереження, – говорив великий російський фізіолог Іван Павлов, – збирає те, що йому пропонує природа, а досвід бере у природи те, що бажає».

У роботі з агентом деякі оперативні співробітники часто недооцінюють роль, як-то кажуть, людського фактора, зводять керівництво агентурою до встановлення суто оперативних та технічних завдань. Це в повністю неправильно. Свідчення того – хоча б феномен «психологічного зараження», коли агент значною мірою переймає і ставлення розвідника до проблем, які спільно вирішуються, і його поведінку в плані забезпечення безпеки...

Працюючи з агентами, я завжди надавав великого значення тому, щоб вони отримували задоволення від особистих зустрічей. Треба постійно пам'ятати, наскільки обмежені можливості агента отримувати моральне задоволення від самого факту співпраці з розвідкою. Тому дуже важливо компенсувати це сприятливою психологічною атмосферою спілкування з розвідником, який повинен прагнути до її створення. Звідси задача – усунути із

своєї поведінки та всієї обстановки особистих зустрічей те, що могло б викликати в агента негативну реакцію, і, навпаки, всіляко розширювати джерела позитивних емоцій.

Аналізуючи зустрічі, у тому числі власні, з новими людьми, я помічав, що в більшості випадків оцінка або, якщо так можна сказати, принциповий діагноз контакту ставились вже в перші декілька хвилин спілкування, а подальший процес, як правило, мало що додавав до початкового уявлення. Згадую парадоксальні, на перший погляд, вислови Олександра Короткова, який давав категоричні характеристики людям, стверджуючи: «Я бачив його на такій-то зустрічі», причому зустріч була явно швидкоплинною. Але і тих коротких моментів виявилось достатньо, щоб схопити головне в сутності людини, особливо, якщо вона не підозрювала, що за нею слідкують.

Неодноразово за зовнішнім виглядом, поведінкою, жестами, мімікою співбесідника я здогадувався про його внутрішні переживання. У бесіді, поряд із словом, бере участь і все тіло, звідси й приказка: «Мала мова, проте всім тілом володіє». Оскільки є мова поглядів, поз, жестикуляцій, навіть замовчувань. Уміння розуміти безсловесні зв'язки – виключно важлива якість для розвідника. Я б рекомендував тренувати її шляхом хоча б щоденних, хвилин по десять, спостережень за телевізійним диктором, з вимкненим звуком. Для нас, розвідників, важливим є те, що ця мова є універсальною і не потребує перекладу.

Психологи підкреслюють, що, спостерігаючи за вираженням почуттів, ми не просто розуміємо, що відчуває інша людина, але і заражаємося її станом, переживаємо разом з нею. Часто помилки в оцінках інших людей є результатом того, що ми нездатні поставити себе на їх місце. Наша схильність пояснювати чужі вчинки та дії, виходячи виключно з власних уявлень про те, чим вони викликані, призводить до помилок. Не випадково психологи стверджують, що, досліджуючи інших, насамперед треба добре пізнати самого себе. Як сформулював це один з вчених, «не можна вивчити шість тисяч слів чужої мови, якщо на своїй знаєш лише три тисячі».

Але не слід забувати: людина здатна не лише виражати свої почуття, але і приховувати їх. Важливо знати, як це досягається, щоб розуміння «мови почуттів» не ввело в оману...

Зрадництво, коли воно тільки замислюється або починає реалізуватись, завжди поєднане з ситуацією невизначеності та психологічно викликає напружені внутрішні переживання та емоції. Остаточному рішенню, у даному випадку – вчинити зрадництво, може передувати, як пише психолог Тихомиров, формування пробних, проміжних, попередніх рішень, які мають інтуїтивний характер або супроводжуються ваганнями у виборі між декількома варіантами.

Це положення наочно підтверджується прикладами відомих випадків зрадництва, коли агент, який має намір зрадити, але ще остаточно не вирішив цього, привертає до себе увагу розвідника своїми сильними психологі-

чними хвилюваннями та емоційним напруженням. Нерідко бувають такі випадки, коли нездоланні вагання щодо прийняття остаточного рішення спонукають агента розкрити розвіднику свій (або тих, хто стоїть за ним) задум, щоб вирішити, таким чином, психологічний конфлікт, який він переживає. Як правило, це стається, коли розвідник добре знає особистість агента і правильно буде стосунки з ним.

Сильні емоційні переживання людини, яка вже зрадила або намагається зрадити (або є просто нещирою і такою, що свідомо прагне ошукати) можуть бути виявлені та проаналізовані, з метою виявлення причини їх виникнення. Ось чому кожному розвіднику дуже важливо пильно слідкувати за емоційним станом агента, постійно досліджуючи його психологічне налаштування, всі сторони його особистості. Знаючи з основи всієї попередньої роботи з агентом, які мотиви та стимули детермінують його дії, завжди можна помітити ті чи інші відхилення в його поведінці, які, не виключено, пояснюються втручанням ззовні, з боку спецслужб.

Оскільки діловим якостям агента в розвідці завжди приділяється велика увага, зазвичай розвідник, який працює з ним, має доволі чітке уявлення про ці якості. За всякого зовнішнього втручання в дії та лінію поведінки агента ці якості неминуче змінюються. Особливо це впливає на самостійність у судженнях, оцінках, пропозиціях, рішеннях. Прояви в агента, зазвичай рішучого, який швидко приймає пропозиції розвідника, якихось вагань, нерішучості може бути ознакою впливу на нього чужої волі.

Те ж саме можна сказати і відносно характеру спілкування агента з людьми. Якщо він зазвичай легко міг підтримати розмову, відзначався свободою, невимушеністю в поведінці і раптом починає проявляти скованість, якість внутрішнє напруження у розмові із розвідником, або, той, котрий раніше відверто розповідав про найбільш інтимні сторони свого життя, стає потайливим, неговірким, нетовариським, то це може свідчити про те, що його пригноблюють, пригнічують якісь зовнішні обставини, у тому числі, не виключено, відповідні вказівки спецслужб.

Дуже важливо, оцінюючи потенційні можливості агента до зрадництва, враховувати наявність у нього негативних якостей, порочних схильностей.

При цілеспрямованих бесідах з агентом, проведенні психологічної перевірки і т.д. розвіднику в жодному разі не можна попередньо налаштуватися проти об'єкта перевірки, оскільки це може приховати або затушувати деякі суттєві моменти в його поведінці. Окрім того, така упередженість здатна розкрити настрій розвідника, насторожити агента і, відповідно, спецслужбу супротивника, з якою він може бути пов'язаний. Тому перед психологічною перевіркою дуже важливо налаштувати себе на об'єктивне, навіть доброзичливе прагнення розібратись у всіх нюансах стану об'єкта перевірки. Міг би рекомендувати тут перевірену мною на практиці самооцінку особистого внутрішнього стану з точки зору: чи відповідає він тому оптимальному стану, який ми зазвичай називаємо «бути у формі».

Бесіди, які мають за мету спеціальну психологічну перевірку, рекомендується будувати так, щоб першочергово не створювати для об'єкта якихось труднощів, не викликати у нього ніякої настороженості. Це допоможе створити атмосферу доброзичливості, невимушеності, приспати пильність співбесідника.

У цій частині бесіди велику увагу треба звертати на будь-які, навіть найбільш незначні відхилення об'єкта від звичної для нього манери триматись, розмовляти, на протиріччя в його висловлюваннях.

Друга частина психологічної перевірки впливає з передумови, що об'єкт обманює розвідника. Психологічні переживання агента, який виходить на особисту зустріч, а тим більше протягом зустрічі прагне обманювати розвідника, грати перед ним раніше підготовлену роль, виключно складні та суперечливі, оскільки і зустріч сама по собі, і особливо обман вимагають максимального напруження за максимально несприятливих умов – під пильним професіональним поглядом співбесідника. Емоціональні переживання набувають особливо гострого характеру, якщо об'єкт починає відчувати (або очікує) недовірливе до себе ставлення.

Проте, не можна забувати, що коли об'єктом керує спецслужба, вона перед зустріччю буде спеціально готувати його, формувати необхідне психологічне налаштування, навчати способам регулювати свій емоціональний стан.

При проведенні спеціальної перевірки агента, який довгий час працює з нашою розвідкою, необхідно враховувати, що таке співробітництво не лише неминуче сприяє виробленню у нього специфічних рис характеру, але й залишає відбиток на формуванні загальної структури його особистості. Очевидно, що такі необхідні для розвідника якості, як сміливість, самовладання, гостра спостережливість і т.д., виробляються і в агента, з яким той працює.

Для перевірки щирості об'єкта у другій частині бесіди використовують деякі закономірності поведінки людини в психологічно гострих ситуаціях. Коли об'єкт відчуває нестаток інформації або часу для прийняття правильного рішення і на деякий час втрачає орієнтацію, для нього характерні мимовільні дії, в які за звичайних умов маскуються прояви нервозності, страху та інше. Гострі ситуації можуть створюватись різними прийомами: несподівано поставленим питанням чи розпочатою темою, якої не чекав об'єкт, показом поінформованості розвідника про деякі сторони життя та діяльності агента, коли той цього не очікує.

Як правило, психологічно чітко і грамотно проведена перевірка якщо і не дає одразу однозначних відповідей, то надає достатньо матеріалу для інших оперативних заходів перевірки.

Розвідка – двосічна зброя. Вона подібна системі, яка контролюється єдиною кнопкою. Якщо супротивник отримав доступ до кнопки, то він може вивести всю систему з ладу. Звідси наполегливі спроби західних спецслужб пробратись до «кнопок» нашої зовнішньої розвідки.

У якості консультанта начальника зовнішньої розвідки мені довелося мати справу з аналізом провалів та зраджень, які в ній мали місце. Але такий аналіз мав, як правило, вельми оперативний характер і був спрямований на швидку локалізацію наслідків та проводився з кожної окремої справи. Явно не вистачало узагальнення отриманих висновків, але в процесі поточної розвідувальної роботи на таке узагальнення часу не вистачало.

При аналізі провалів у зовнішній розвідці, з якими мені довелося стикатися, виявилась велика трудність при визначенні мотивів зраджень. Базуватися у даному випадку на аналогіях з іншими справами дуже небезпечно, оскільки аналогія аж ніяк не тотожність. Обставини зраджень ніколи не бувають ідентичними.

Серйозною перешкодою для об'єктивного висновку щодо справи, яка розглядається часто слугувала інертність мислення, нездатність побороти стереотипи і шаблони, які сформувалися у тих, хто досліджував на місці обставини провалу. Значна частина з цих обставин визначалась діями супротивника, які відіграють суттєву роль у формуванні мотивів зраджень, але залишаються, як правило, невідомими нам. Оскільки вчинки людини є результатом складної взаємодії багатьох сил, які впливають на неї протягом всього її життя, шукати одну причину, яка визначає її поведінку, єдиний мотив зраджень – справа явно безглузда.

З іншого боку, причини, що спонукають до зраджень, у ряді випадків дуже прості. У випадку з Ігорем Гузенком визначним було патологічне боягузтво, яке було притаманне і Віку (член резидентури Р. Абея в США, якого він зрадив. – В. К.), який до того ж був алкоголіком. У випадках з Гартом та Олегом Ляліним основним мотивом зраджень став адюльтер. Цей мотив міг відіграти важливу роль і в інших справах, коли особисті, сімейні стосунки зрадників знаходилися далеко не в порядку. Невже можливо, скажімо, вірити твердженням Аркадія Шевченка або Олега Гордієвського, що вони «страждали» через розлуку з дружинами, коли, наприклад, перший одразу після того, як залишився в США, встановив зв'язок з професійною повією, а другий, ще до відкритого переходу на Захід, вже мав чисельні зв'язки «на стороні».

Звісно ж, ні про яке розчарування в домінуючій ідеології, правлячому режимі, власній країні і так далі немає сенсу говорити. Усі відомі мені зрадники – від Ігоря Гузенка до Олега Гордієвського – ніколи не мали міцних ідеологічних переконань, у роботі були лицемірами, які обманювали своїх колег, поки не зважились на відкриту зраду або були вимушені зрадити через певні обставини, які склалися, чи загрозу викриття.

Існуюча одного часу концепція «чотирьох мотивів» зради – гроші, ідеологія, конформізм, невдоволені амбіції – здається мені занадто спрощеною, у більшості випадків мотивація значно складніша. З'явилися нові фактори, такі, як нехтування авторитетами, неповага до закону як прояв, з одного боку, вседо-

зволеності, а з іншого – відчуття невпевненості та незахищеності, яке особливо розповсюдилось серед молоді в результаті політичних, соціальних та економічних змін. Вважається, що зараз вони відіграють зростаючу роль.

Говорячи про те, що приваблює потенційного зрадника до співпраці з іноземними спецслужбами, іноді посилаються на привабливість таємниці, атмосфери «змови». Мій власний досвід ставить під сумнів це твердження. Звісно, можуть зустрічатись певні винятки. Когось може спонукати до співробітництва ця сторона справи, проте домінуюча більшість людей якраз обтяжується необхідністю ретельно слідувати секретності та конспірувати свою діяльність. Хоча, можна погодитись, що володіння секретами викликає у деякого відчуття влади та переваги над іншими. Однак треба було б додати: багато хто з носіїв секретів переживають, що не можуть продемонструвати це «простим смертним», і в результаті дехто розголошує довірені таємниці, що часто використовує розвідка.

Не випадково Елізабет Бентлі [...] назвала стан конспірації «кабалою». Її грубі порушення, як кур'єра нелегальної групи Якова Голоса, вимог конспірації призвели до розшифрування ряду наших агентів одного за одним, а її зрада – до провалу групи важливих джерел нашої зовнішньої розвідки в США.

Життя зрадника, повне неправди, часто з домішками самообману, сприяє формуванню ще двох порочних рис характеру – зарозумілість та марнославство. Завищена оцінка власної персони особливо характерна для зрадників через нібито «ідейні» мотиви. До речі сказати, ці риси є якраз типовими для людей типу Анатолія Голицина та Станіслава Левченка. Марнославство також являє собою прояви зарозумілості, схильності переоцінювати власні достоїнства та успіхи. Цю якість у надлишку мав зрадник високого рангу Аркадій Шевченко, на чому і зіграла американська розвідка, яка завербувала його...

Хотів би додати до сказаного декілька слів стосовно нашого часу. Зараз все частіше в нашій пресі, в інших засобах масової інформації почали з'являтися статті про зрадників Батьківщини, їх інтерв'ю, спогади.

Важко спокійно сприймати це явище нашого смутного часу, не знаходжу йому іншого пояснення, окрім як гонитви за дешевою сенсацією та легким заробітком.

Я можу зрозуміти, коли у нас друкують, рецензують і навіть рекламують мемуари колишніх та нинішніх співробітників іноземних спецслужб, навіть колишніх радянських громадян, які у свій час були вимушені тікати на Захід або були вислані туди, але не ступили на шлях зрадництва своєї Батьківщини, не почали розкривати державні таємниці, сприяти підриву оборонного та економічного потенціалу країни. Прикладів тому немало – Раскольников, Олександр Орлов у довоєнний час, із післясталінського періоду – Олександр Солженіцин, Олександр Зинов'єв.

Взяти хоча б останнього. Висланий з країни у 1978 році великий радянський вчений, професор, доктор філософських наук Олександр Зинов'єв,

цей, здавалося б, «політичний ренегат», уявляється мені зараз дуже тверезо-мислячою людиною, яка реалістично оцінює те, що переживаємо ми. Я цілком підтримую його оцінку: «Радянська історія – важка, трагічна, страшна, але грандіозна. Не все в ній було злом. Були великі досягнення. Люди ще не оцінили їх як належне, проте це прийде з роками». Рівно як і розділяю його оптимістичну впевненість – «не мислю собі Росію не радянську...»

У той же час, коли Аркадій Шевченко, висунутий на високу дипломатичну посаду заступника Генерального секретаря ООН, задовго до втечі на Захід починає добровільно служити американській розвідці, передавати секретну інформацію нашому на той час головному супротивнику, – хіба ці дії можуть бути виправданими та прикритими будь-якими посиланнями на «незгоду» чи «неприйняття» державної системи, режиму, ідеології?

Якщо б Аркадій Шевченко не співпрацював таємно з ЦРУ, а просто пішов у відставку зі своєї посади в ООН та залишився в США, змінив сферу діяльності та навіть почав писати викривальні статті проти свого колишнього шефа – міністра закордонних справ Андрія Громика, який тягнув його все вище й вище за вуха, він міг би тепер стверджувати, що це був його протест проти беззаконня, корупції та іншого подібного зла, які панували у нас в часи застою. Але те, що робив він, – найбільш низька зрада, яка не дозволяє хоча б щось виправдати в його діях. Повторюю, якщо комусь вже була несил терпіти, він міг і піти, але як чесна людина, а не зрадник. А як же діють зрадники?

Ще у 1945 році у випадку із Ігорем Гузенком я наочно переконався, як діє цей механізм неправди. Тоді половину з ошуканих зрадником канадців влада була вимушена звільнити від необґрунтованих звинувачень. Але скільки ці жертви неправди перетерпіли, яку матеріальну та моральну шкоду завдав їм зрадник! Сам же він на чужому горі заробив зайві тридцять срібних монет.

Так і Петро Дерябін, рятуючи власну долю, завдав шкоди не лише радянській контррозвідувальній службі, але й багатьом колишнім своїм колегам, а головне, зламав життя десяткам австрійців, яких він зарахував до агентів зовнішньої розвідки.

Таким же чином іудували зрадники Станіслав Левченко в Японії, Анатолій Голицин у Фінляндії, Олег Лялін та Олег Гордієвський в Англії.

Прочитавши у 1995 році репортаж з Вашингтона спеціального кореспондента газети «Правда» про його зустріч із Станіславом Левченком, може скластися уявлення, що перед ним постає «борець за свободу», сміливий супротивник «колишнього прогнилого устрою». Але ж це просто нонсенс! Навіть читаючи його власні оповідання про те, як він з успіхом змінював одну посаду на іншу, незброєним оком можна розгледіти кар'єриста та пристосуванця.

Якщо Станіславу Левченку захотілось стати «справжнім» журналістом на Заході, пішов би, не зраджуючи чийсь «приватні» секрети, і навіть не се-

крети однієї лише зовнішньої розвідки, а всієї держави. Ні, він не лише ухотив з наміром завдати як можна більше шкоди своїй Батьківщині, він звів наклеп на десятки японців, видав тих, хто йому допомагав, вірив і думав, що сприяє укріпленню добросусідських стосунків між нашими країнами та народами.

Парадокс більшості зрадництва у тому, що наші цінні агенти, як правило, так і залишаються безвісними, а збитки несуть в основному непричетні до розвідувальної діяльності люди.

Адже ні у справі Рудольфа Абея, зраженого Віком, ні у справі Бена – Лонсейла, який був виданий американцям їх агентом – поляком Голеневським, супротивнику не стали відомими головні оперативні сили цих двох важливих нелегальних резидентур зовнішньої розвідки. Не менш різучим є приклад з Елізабет Бенглі, яка звела наклеп на десятки американців, а основні, найбільш цінні наші агенти, за рідкими винятками, залишились поза увагою місцевої контррозвідки і ще довго вносили у скарбницю зовнішньої розвідки.

Лунають голоси на користь публікації у нас «творів» зрадників із числа колишніх наших розвідників. Фігурує серед них і «праця» Олега Гордієвського, яка, правда, написана у співробітництві з відомим англійським істориком Крістофером Ендрю. І хоча напарник Олега Гордієвського – солідний вчений, який через незрозумілі причини опустився до такого партнерства, їх спільна робота не виглядає серйозним дослідженням на тему: «КДБ зсередины», а є скоріше компіляцією всього, що було зібране, а в основному домисленно і придумано щодо діяльності КДБ за останні сімдесят років. Думаю, що ця праця, написана на користь британських спецслужб та матеріальної вигоди зрадника, навряд додасть слави англійському вченому.

Але навіть не це є головним. Чому ми надаємо громадську трибуну зраднику, який протягом багатьох років таємно завдавав шкоди нашій державі, який робив доноси на своїх колег-розвідників, і який організував їм, спільно із закордонними спецслужбами, підступні пастки? До чого ми дійшли, якщо почали прославляти зрадництво? Дивують епітети, якими іноді наділяють це огидне явище деякі кореспонденти. Як можна додуматись назвати зрадництво «роботою», правда, «нелегкою», як примудрилась зробити газета «Известия». Навіть якщо це слова самого зрадника, навіщо надавати їм значення чогось реального?

Ці свої роздуми щодо проблеми зрадництва я на жаль завершую, роблячи висновок, що замість виховання почуття патріотизму деякі наші публіцисти зацікавлені зараз зовсім в іншому. Часом на передній план виходять міркування, які витікають з принципу: «гроші не пахнуть». Але справи, які базуються на цьому, видають огидний запах, яким легко може прослякнуту мундир видавця.

Розділ 6. ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ПОЛІТИЧНОЇ РОЗВІДКИ, КОНТРРОЗВІДКИ ТА ПОЛІТИЧНОГО РОЗШУКУ

Історія розвідки – надзвичайно цікавий та захоплюючий матеріал для будь-якого дослідника і читача. Серед присвячених їй розробок класичною працею була і залишається книга Р. Роуана «Нариси секретної служби. З історії розвідки» [21]. Не одне видання мала дуже популярна робота Є. Черняка «П'ять століть таємної війни» [26]. Цій темі присвячені також праці І. Дамаскіна «100 великих розвідників», Е. Бояджи «Історія шпигунства», В. Дмитренка «Розвідка та інші таємні служби Стародавнього Риму і його супротивників», П. Остапенка «Таємна війна в Стародавньому світі», фундаментальні видання «Всесвітня історія шпигунства», «Нариси історії російської зовнішньої розвідки», «Енциклопедія спецслужб» тощо [1; 4; 8; 9; 17; 18; 30]. Українську проблематику історії розвідки розкрито в роботах Д. Веденеєва, В. Сідака, О. Уривалкіна [2; 22; 24] та інших вітчизняних дослідників. Навіть цей короткий перелік показує, що послідовний виклад історії політичної розвідки значно перевищує можливості видання, що пропонується. Тому доцільно зупинитися лише на деяких подіях в історії розвідки, виокремлюючи, за можливістю, її політичну складову, і надаючи перевагу політологічним узагальненням.

Починаючи «*ab ovo*» – від тих відомостей, які містяться у біблійних джерелах, дослідники, зазвичай, починають історію розвідки від Ноя або Мойсея. Отже, за часів «Великого Потопу» уціліли лише Ной, його домочадці та ті тварини, що були з ним у ковчегу. Через сто п'ятдесят днів після закінчення дощу Ной з метою пересвідчитися в існуванні де-небудь непокритої водою землі випустив птаха. І ось, з другої спроби, голуб повернувся до Ноя з листочком свіжої маслини. Він знайшов землю. Мешканці ковчеза зійшли на сушу і рід людський продовжив своє існування. Таким чином, вважають деякі з дослідників, відбувся початок розвідувальної діяльності [17, с. 4–9].

В іншій біблійній історії Мойсей, після виходу з Єгипту, привів свій народ у пустелю Фаран поблизу території ханаанських племен. Готуючи захоплення цієї землі, він відправив дванадцять чоловіків зібрати відомості щодо стану її родючості, військових сил її мешканців тощо. Розвідники повернулися через сорок днів і розголосили широкому загалу всю набуту інформацію про чудову країну та великі труднощі й перешкоди, які завадять завоювати ці краї. Наляканий народ втратив віру у свої сили та в допомогу Господа Бога. Господь покарав тих, хто зневірився, сорока роками скитання в пустелі, а розвідників-панікерів смертю. Випадок із Мойсеєм привів деяких фахівців до думки, що саме це й було першою розвідувальною операцією [7, с. 32].

І все ж таки, якщо звертатися до біблійних джерел, то, на наш погляд, першу розвідувальну операцію здійснила Єва, коли, порушуючи заборону, з'їла яблуко, щоб отримати інформацію, яка приховувалася від неї та Адама. Таким чином, є підстави вважати, що саме Єва – перша біблійна розвідниця. Дія Єви, фактично, була спрямована проти божого промислу, зберігаючого певний лад та організацію життєдіяльності в раю, а результатом її стало вигнання людей з раю і створення нового світового ладу. Місце райської гармонії та ідилії зайняли природний відбір, боротьба за виживання та первісне самоврядування. У якому ступені цю розвідку можна вважати політичною, пропонуємо шановному читачеві поміркувати самостійно.

За часів первіснообщинного ладу людство гостро потребувало даних про оточуючий світ. Адекватна оцінка загроз та сприятливих чинників забезпечувала кращу життєздатність людства і прискорювала його еволюцію. Прагнення мати завчасну і вичерпну інформацію було породжено інстинктом самозбереження та самовиживання, що й можна розглядати як домінуючу в цей час закономірність виникнення розвідки. Доки не існував суспільний поділ праці, усі члени племені однаково займалися його справами, завдяки чому розвідувальна діяльність не виокремлювалася з інших видів суспільно-економічної активності, була часткою збирального способу виробництва, а відсутність політичних незгод та суперечностей у соціумі тривалий час позбавляла розвідку первісного суспільства політичного характеру.

Панування початкових форм релігійної свідомості призвело до виникнення обмеженого кола осіб, що займалися справами культу надприродних сил – шаманів і т.п., діяльність яких значною мірою ґрунтувалась на спостереженнях та випереджувальному отриманні специфічної інформації. До того ж серед мисливців та інших здобувачів засобів існування теж виокремлювалися найбільш кмітливі, здатні швидше і краще за одноплемінників «витягувати» з довкілля необхідні дані. Таким чином, можна вважати, що ще в додержавних формах організації суспільства (особливо на останньому етапі існування первіснообщинного ладу) розвідка, не стаючи суто політичною і фаховою, поступово починає входити до компетенції небагатьох. Втім, коли розвідувальні дані, якими користувалися релігійні та військові керівники, стосувалися владних питань або війн з іншими племенами (як відомо, війна є продовженням політики мирного часу), розвідка часом отримувала більш-менш виразний політичний характер.

Історія розвідки Стародавнього світу охоплює період виникнення, розквіту та кризи рабовласництва. Складовою розвитку ранньокласового суспільства був процес формування перших державних утворень, які поступово набули на кінець означеної епохи властивостей ранньофеодальних держав. Намагання хронологічно чітко зафіксувати межі періоду стародавності зіткаються з проблемою нерівномірності висхідного історичного руху різних регіонів планети.

Із розвитком суспільного виробництва, початком суспільного поділу праці, майнового розшарування та виникненням апарату публічної влади, розвідка все частіше набуває політичного спрямування. Що стосується політичного місця, яке посідали жерці в розвідці на початку Стародавніх часів, то це обумовлювалося такими чинниками: їх кращою обізнаністю з державними справами, навіть таємними; грамотністю, яка дозволяла упорядковувати інформацію; величезним впливом на всі верстви населення, у тому числі завдяки збиранню конфіденційних відомостей. У той же час в історії траплялося чимало випадків, коли передбачення пророків та оракулів залишалися поза увагою. Як приклад, можна згадати, як просто не повірили пророцтвам про загибель Трої (через Троянського коня) та викрадення Єлени. Здебільшого це траплялось через те, що розвідувальні провіщання надавалися із великою долею протиріч та невизначеностей, внаслідок чого вони ставали важкозрозумілими або незрозумілими взагалі. Пізніше у первісних державних утвореннях спостерігалася тенденція своєрідного «олюднення» образу оракула, який з надприродної особи все більш набував людського і майже світського характеру. Навколо жерців сформувалася розгалужена мережа інформаторів у всіх регіонах країни, що визначало їх кращу обізнаність щодо поточних проблем, ніж у людей, які зверталися до них за порадами. Крім того, жерці володіли таємницями, які їм довіряли клієнти. Тому володар чи багач, який користувався прихильністю жерців, а можливо і підкупивши їх, міг отримати відомості про секрети своїх суперників і ворогів, котрі ті самі ж і розповідали, коли радилися з оракулом, – цей чинник, вважається, поклав початок зародженню бізнес-розвідки [7, с. 34–35].

У стародавності починають користуватися певними засобами фіксації та передавання розвідданих. Так, під час розкопок бібліотеки ассирійського царя Ашурбаніпала (VII ст. до н.е.) археологами було знайдено глиняні листи в глиняних конвертах із донесеннями таємних агентів. Уже в той період задля зв'язку використовували поштових голубів та інших спеціально навчених птахів, застосовували первісні шифри.

В Ефесі, повідомляє давньогрецький письменник IV ст. до н.е. Аїнейас, інформацію переправляли так: великі листки, на яких було написано повідомлення, огортали навколо рани на голені гінця. Нерідко таємну інформацію видряпували на тонких вузьких пластинках із свинцю, які потім згортали у трубочку у вигляді жіночих прикрас. Жінка-агент могла носити їх не приховуючи – як оздоблення. Спартанці винайшли геніальну за своєю простотою систему шифрування військових донесень за допомогою гладкого свитку і скитала (палиці), які повинні були мати як відправник, так і одержувач. Свиток з нейтральним повідомленням одержувач намотував по спіралі навколо палиці таким чином, щоб мітка, нанесена на свиток, співпадала з міткою на скиталі. Тоді таємне повідомлення прочитувалось за особливими позначками, які були розташовані по прямій лінії на скиталі.

Наступна особливість розвідки Стародавнього світу – це початок створення й використання розгалуженої системи передачі інформації у вигляді пошти. Практично в кожній країні функціонувала така система, але кожна мала свої характерні риси. Одним з піонерів цієї справи був Єгипет. Система швидкої доставки документів тут являла собою своєрідну естафету: інформація, написана на глиняних табличках, передавалась від одного гінця до іншого, які змінювались через певні відрізки шляху. У Давньому Китаї поштова система поділялась на два види: а) імперська, державна; б) феодална – менш організована.

З плином часу спостерігалась тенденція вдосконалення та ускладнення системи інформування в усіх стародавніх країнах. Так, у Персії вистови царя були зобов'язані не лише доставляти пошту в усі куточки імперії, а й скласти звіти про все побачене і почуте протягом подорожі. Відомості передавались шляхом вже кінної естафети. За словами персидського мислителя Ксенофонта, цар Кір наказав виміряти, який шлях кінь подолає за день, якщо буде скакати швидко, але не настільки, щоб впасти. Потім, згідно із цією відстанню, він розпорядився зробити поштові станції, забезпечив їх кіннями, стайнями та обслугою. І на кожній станції поставив доглядача, в обов'язки якого входили прийняття та відправка донесень, турбота про відпочинок гінців та їх коней, своєчасну відправку посланців куди треба. Ще однією властивістю перської інформаційної системи було цілодобове функціонування поштових естафет. У Римі було створено першу регулярну таємну службу зі спеціальним штатом кур'єрів на всіх стратегічно важливих дорогах – так було закладено основи знаменитої римської «курсус публікус» – державної поштової служби зв'язку всередині країни.

Чи не вперше впровадив поштову цензуру як засіб добування інформації та внутрішньої розвідки Олександр Македонський. Це дозволило йому в 334 році до н.е. дізнатися про причини незадоволення у власній армії і виявити організаторів змови: він скасував запроваджену на початку одного з походів заборону на листування із домом, а коли кур'єри повезли велику кількість листів від воїнів до їх родин, їх, за наказом Македонського, зупинили і ретельно вивчили зміст листів. Так було розкрито і причини незадоволення, і тих, хто найбільш активно виступав проти дій царя.

Наступна особливість розвитку розвідки Стародавнього світу – це початкова інституалізація спецслужб. Імперії Давнього Сходу, створені й скріплені залізом і кров'ю, засновані на насильництві й терорі, за своєю природою були неспроможні функціонувати без розвідувально-поліцейського інструменту влади. І це не було примхою окремих царів і воєначальників. Це була суворая аксіома виживання в боротьбі з підкореними державами і народами, постійного прагнення до все нових і нових територіальних захоплень [17, с. 61].

Для захисту держав від зовнішніх та внутрішніх ворогів у стародавніх країнах виникають перші розвідувальні служби:

- служба зовнішньої розвідки в посольському апараті (прикладом можуть бути Візантія, де кожен посол мав свою агентурну розвідувальну мережу, шпигуни-посли Асирії, таємна дипломатична діяльність підготовлених агентів Давнього Китаю);
- служба внутрішньої розвідки в таємній поліції Єгипту та Асирії, імперська секретна служба та кур'єрська служба в Персії, служба політичного нагляду, котра займалась таємними спостереженнями за підозрілими особами і збирала компрометуючі відомості про можливих конкурентів – у Римі;
- особлива придворна служба, яка: а) займалась первинним відбором відомостей, а в особливо важливих випадках влаштовувала інформатору аудієнцію у царя (Персія); б) служба спеціальних уповноважених, що проводила допит усіх підозрілих осіб та примушувала всіх чиновників надавати детальні звіти про свою діяльність (Асирія);
- служба стратегічної та тактичної розвідки (Давній Китай, Індія);
- специфічні служби: а) своєрідне «центральне бюро», яке контролювало роботу чиновників поштової служби та кур'єрів (Асирія); б) організація негласних розслідувань (Єгипет), створення посади цензора, який займається контролем офіційної кореспонденції імперії (Рим).

Як закономірність функціонування проявляється тенденція до використання різних джерел інформації. Серед останніх найбільш помітне місце займають: спеціально підібрані і навчені лазутчики, метою яких було збирання відомостей про ворожу країну і населення, котре жило в районах можливих воєнних дій, а також перевірка даних розвідників (Рим, Єгипет, Асирія, Фінікія); таємні агенти – купці, аскети, моряки, що постійно тримали своїх володарів у курсі поточних подій у сусідніх країнах (Рим, Фінікія, Єгипет тощо); внутрішні інформатори, першою метою яких був збір та передача будь-якої інформації «в центр», а також виконання іншої роботи – від вивчення громадської думки до запобігання змовам, а другою – постачання інформації для армії від людей, що добре знали місцеві звичаї та дороги.

Із виникненням античних імперій посилилася потреба в розвідувальній інформації щодо об'єктів майбутніх завоювань. Спеціальна розвідувальна структура існувала вже у Візантійській імперії. У стародавності виникли та вдосконалювалися первісні методи та засоби розвідки і поєднання її з «таємними операціями», деякі з них застосовуються й досі:

- Підкуп. Потрібних людей – носіїв цінної інформації купували великими сумами грошей, високими посадами або роботою, званнями, відзнаками тощо.
- Вербування для передачі неправдивої інформації знатних осіб, воєначальників, послів, розкритих шпигунів. Ду-му (Давній Китай) так описував подібні операції з подвійними агентами: «...За допомогою грошей і

подарунків я притягну кого-небудь з ворожого табору на свій бік і він буде вимушеним виконувати мої власні доручення; можна прикинутися, нібито ти не здогадуєшся про його роботу, і, після переказу йому належних відомостей, дати перебігти до тих, хто його заслав. І в цьому випадку шпигун супротивника виконуватиме мої доручення».

- Постачання неправдивих свідчень, поширення чуток.
- Доноси секретних агентів.
- Використання принципу: «Розділяй і володарюй!» задля нацькування ворожих країн одна на одну.
- Поштова цензура, перлюстрація пошти.
- Прийом «редагування інформації» – застосовується самими агентами, які боячись покарання за небажані або неприємні відомості, просіюють дані, відкидаючи «непотрібне».
- Засилання резидентів. Досить часто використовувалися вихідці із знатних родин, яких засиляли в сусідні країни з метою схилити на свій бік авторитетних людей («операції впливу»). Іноді заради цього навіть утворювали уявні посольства, метою яких був виграш часу для підготовки до війни і т.п.
- Застосування шифру. Найбільшого розвитку цей прийом здобув у Римі. Інколи повідомлення писалося невідомою ворогу іноземною мовою, що позбавляло його можливості прочитати текст у разі його перехоплення. Юлій Цезар створив власну систему тайнопису – «алфавіт Цезаря» – першу повноцінну систему шифрування, відому в історії криптографії. Сутність її у перестановці всіх літер алфавіту на однакову відстань: наприклад, на чотири місця – замість «А» – «Г» і т.д.
- Постійне стеження за придворними чиновниками.
- Різні способи передавання інформації: використання поштових голубів або навіть ластівок, система сигнальних вогнів (передача особливо секретного повідомлення, наприклад, щодо змови), застосування незвичайних способів передачі таємних повідомлень: у наконечниках стріл, у тюках чи поклажах тощо.

Втім, на рубежі IV ст. до н.е. Схід значно випередив Захід у мистецтві розвідки, відмовляючись від послуг оракулів і віщунів, хоча вони, цілком імовірно, і відігравали важливу роль у більш давні періоди китайської історії. Тут частіше покладалися на звичайних людей та старанне використання досвіду предків, який перейшов до них через збірки правил розвідки. Так, наприклад, в одній із глав своєї книги «Мистецтво війни» під назвою «Використання таємних агентів» відомий воєнний теоретик, полководець та знавець розвідки Сунь-цзи (V-VI ст. до н.е.) викладає основи шпигунства, як воно практикувалося китайцями в той час. Він відзначає, що існує п'ять типів агентів: туземні, внутрішні, подвійні, неповернуті і живі. Терміни «туземні» і «внутрішні» агенти відповідають поняттю. «Подвійний агент» – термін, що вживається і зараз, – це ворожий агент, що був захоплений у полон, відповідним чином оброблений і посланий назад, туди, відкіля він прийшов, як агент сторони, що його захопила. Вираз «неповернутий агент»

– китайська тонкість. «Неповернутим» філософ називає таких агентів, через яких супротивнику постачається хибна інформація. Сунь-цзи вважає їх неповернутими, тому що супротивник, імовірно, вб'є їх, коли дізнається, що інформація, отримана від них, була хибною. Ті, кого Сунь-цзи іменує «живими» агентами, згодом одержали назву «проникаючих агентів», тобто агенти, що надсилаються до суперника і повинні повернутися назад з потрібною інформацією. У значній мірі шпигунство практикується так само й в наші дні.

Сунь-цзи також залишив детальний аналіз методів шпигунства, розробив рекомендації щодо організації розвідки, сформулював вимоги до інструкторів та керівників розвідки, вивів найважливіший принцип успішної розвідки – дотримання таємниці та безперервного вивчення супротивника. «Знати наперед наміри супротивника – це, по суті, діяти як Бог!» – стверджував Сунь-цзи.

Отже, узагальнюючи огляд генезису розвідки у Стародавньому світі, можна констатувати, по-перше, що в той час поки ще відсутні спеціалізовані розвідувальні установи; розвідкою, у тому числі політичною, займаються найчастіше випадково та за сумісництвом різні інститути та особи. По-друге, внутрішня розвідка розвивається перш за все на ґрунті намагання утримати та посилити релігійну або світську владу, у той час як зовнішня – переважно в руслі воєнної діяльності. По-третє, велика частина того, що виникло тоді не зникло, а стало фундаментом для подальшого розвитку та вдосконалення розвідувальної діяльності.

Епоха середньовіччя у загальному баченні характеризується прогресом у сфері матеріальної культури і техніки (завдяки чому Європа захопила економічне і політичне лідерство у світі), формуванням сучасних держав, складанням нових форм влади та політичної культури, інститутів і методів управління, далекими мандрівками та великими географічними відкриттями, розвитком дипломатії, появою шедеврів світової культури. У той же час це – період політичної роздрібненості, багатополярності влади, міжусобиць, боротьби за верховенство між світською та церковною владою, тортур та вогнищ, інквізиції, алхімії, кривавих хрестових походів, спустошуючих епідемій чуми, панування диких забобонів тощо. Ця епоха (у Європі вона охопила V – першу половину XVII ст.) була дуже несхожою на своєму початку та у кінці в усьому, у тому числі й у розвідці.

У цілому, раннє та класичне середньовіччя було часом занепаду розвідки. Організація розвідувальної служби була не під силу дрібним феодалним князівствам, з яких складалася Європа. Винятком була лише Візантійська імперія. У V ст. західна частина Римської імперії пала під тиском внутрішніх повстань та нападів варварських племен. Східна частина Римської імперії (Візантія) з центром у Константинополі збереглася та на багато століть залишилася однією з найбільш міцних та культурних держав середньо-

віччя. Саме Візантія з її імператорами, розкішним штатом та кривавими дворовими переворотами була країною, яка особливо підходила для подальшого вдосконалення розвідувальної діяльності. При імператорі Юстиніані (VI ст.) було налагоджене стеження за всіма ворогами імператора. Його дружина, правителька Феодора, колишня танцюристка, щоразу повторювала своїм шпигунам: «Клянуся Ісусом, який живе вічно, якщо ви не виконаєте моїх наказів, з вас живих здеруть шкіру». Візантійська розвідувальна служба започаткувала досить чітке розмежування у процесі здобуття інформації. Офіційно її добували дипломати у ранзі офіційних посланців імператора. А неофіційно, як це описував у той час автор однієї з перших історій розвідки Прокопій Кесарійський (VI ст.), інформацію збирали спеціальні агенти, які діяли за кошт держави під виглядом торговців.

За межами Візантії у Європі рідко хто займався налагодженням розвідувальної служби. Більшість феодалів мало що знали навіть про землі або країни, розташовані не дуже далеко від їх володінь. Основними постачальниками інформації в цей час були купці та різні торговці. Папам та єпископам не подобалась готовність купців торгувати з ворогами «справжньої віри», а королі та герцоги не мали з цими купцями ніяких контактів. Відома «Книга» (1298 р.) італійського мандрівника Марко Поло про Китай, куди він здійснив подорож у 1271–1275 рр., містить матеріал, який міг би бути корисним як джерело для стратегічної розвідки, але ніхто не намагався використувати її з цією метою.

Однак у Європі того часу існувала могутня структура, що активно займалася розвідувальною діяльністю, – це була християнська Церква. Після підкорення Риму германськими народами, справи в Італії були в хаотичному становищі. Усвідомлення масами слабкості імператорів та потяг до реальної влади спричинили те, що римські папи брали участь у громадському управлінні вже з середини V ст. і набули помітної політичної ваги. Важко переоцінити роль Церкви у Європі протягом всього середньовіччя. Церква мала свою розгалужену розвідувальну мережу майже у всіх країнах Старого світу. Щоправда, таємна служба в неї не виділялася як окрема організація. Проте безліч мандруючих ченців та весь апарат духовництва постійно збирали інформацію про поточну ситуацію на місцях. Ці повідомлення опрацьовувалися церковними особами, які керували духовництвом певного регіону чи країни, та надсилалися у Рим. Поступово римські папи стали одними з найбільш інформованих суб'єктів політичного життя Європи. Крім безпосередньо папських структур розвідкою також особливо діяльно займалися інквізиція та духовно-лицарські ордени (іоанніти, тамплієри та інші), а з 1534 р. – орден єзуїтів.

І все ж таки, більш цікавим і насиченим з точки зору історії політичної розвідки у Західній Європі було пізнє середньовіччя або ранній Новий час (кінець XV – перша половина XVII ст.) у зв'язку із початком створення

національних європейських держав, формуванням абсолютних монархій, проведенням широкого кола таємних операцій. Однак і у цей період функції розвідки ще не диференціювалися від збирання інформації для правлячих державців. Часто розвідник виконував працю, яку незабаром стануть виконувати дипломатичні працівники, купці, вчені, журналісти [16, с. 321]. У XV столітті італійці зробили важливий внесок в організацію збору розвідувальних даних – встановили постійні посольства в інших країнах. Особливою спритністю та якістю роботи в отриманні та опрацюванні стратегічної інформації вирізнялися венеціанські посланники. Постійні представництва забезпечували можливість безперервного спостереження за політичною ситуацією: на їх базі було зручно створювати розгалужені шпигунські мережі. До XVI століття більшість європейських урядів вже наслідувала приклад італійських міст-держав [7, с. 40]. Від XVI ст. в Європі навчилися відкривати чужі листи так, що адресат і не здогадувався про це. Однак характерною була поліцентричність діяльності агентів, відсутність спеціалізації, єдиного центру, оскільки кожен більш-менш впливовий суб'єкт політики мав своїх розвідників (король, королева, кардинал і т.д.) [7, с. 39].

Суттєвий крок вперед у розвитку організаційної стрункості європейська розвідка зробила в XVI ст. У цьому зв'язку найчастіше згадують спеціального міністра поліції Френсіса Уолсінгама при дворі англійської королеви Єлизавети I. Багато в чому спираючись на зроблене до нього лордом Берлі та Ніколасом Трокмортоном, Уолсінгам першим створив професійну розвідувальну службу, дарма що примітивну. До її складу входили не тільки випускники Оксфорду та Кембриджу, знатні особи, дипломати, відомі актори та драматурги, але й професійні злочинці, вбивці та авантюристи, яким щедро сплачували. «За потрібну інформацію ніколи не можна заплатити занадто багато», – вважав Уолсінгам. Його розвідувальна мережа мала ієрархічний характер. Крім того він вперше в історії розвідки створив технічну службу, яку очолив Томас Феліпес, відмінний фахівець у галузі дешифрування, перлюстрації листів, підробки почерків та печаток. Тут також розроблялися спеціальні прилади підглядання та підслуховування, а для дезінформації використовували навіть астрологів.

Коли в 1573 р. Уолсінгам став офіційним керівником англійських спецслужб, головним завданням його внутрішньої розвідки було запобігання змов проти Єлизавети, а зовнішньої – розкриття планів головного супротивника британців на міжнародній арені – іспанського короля, у тому числі стосовно підготовки та висадки десанту в Англії. Завдяки агентам Уолсінгама, у тому числі методу підставних осіб, було ліквідовано багато змов проти королеви, зокрема за участі головної суперниці Єлизавети, джерела католицьких інтриг – Марії Стюарт, операції фактично ініційованої Берлі та Уолсінгамом. Підставою для страти Стюарт були листи, котрі вона нібито написала, хоча насправді, як вважають дослідники, вони були підроблені Феліпесом.

У зовнішньополітичній сфері Уолсінгам, завдяки своєчасному здобуванню інформації через треті країни, створенню постів спостереження на узбережжі, перехопленню листів та дезінформації ворога, найбільшою мірою сприяв розгрому іспанського флоту вторгнення – «Непереможної армади» [8].

За прикладом Англії, на початку XVII ст. покращили організаційну структуру своїх розвідок Іспанія та Франція. Цікаво, якщо до першої половини XVII ст. таємні служби концентрували свою увагу, переважно, на противниках абсолютизму, то вже від другої половини XVII ст. головним напрямом інтересів стає закордонна розвідка. Окрім особистого кола наближених до монархів осіб, розвідка почала концентруватися у відомствах поліції, війська та в міністерствах закордонних справ [16, с. 321].

Подальшого розвитку принципи розвідувальної діяльності набули за діяльності О. Кромвеля, який запровадив правило, що жоден розвідник не повинен знати нічого, окрім того, що потрібно для виконання його завдання, і особливо не повинен бути освяченим без потреби у працю інших [26, с. 140]. Кромвель щедро фінансував розвідку і через деякий час вже говорили, що завдяки цьому він тримає таємниці всіх монархів у своїй кишені [8, с. 19]. Вагомий внесок у це зробили керівники кромвелівської розвідки – Т. Скот, Дж. Бішоп та Дж. Терло. Коли в 1653 р. загальне керівництво розвідкою перейшло до Джона Терло – найздібнішого керівника англійської розвідки з часів Уолсінгама, він постав спеціальний «розвідувальний департамент» і сформував надзвичайно розгалужену мережу шпигунів з представників усіх верств населення: від вельмож до бродяг та злочинців. Окрім того, Терло був директором пошти, тобто видав цензурою та перлюстрацією кореспонденції. Завдяки цьому Терло перервав багато інтриг та змов емігрантів-роялістів і забезпечив одну з історичних перемог англійського флоту – захоплення адміралом Блейком іспанської ескадри, що везла золото та срібло з колоній Нового світу. Терло відомий також як автор опрацювань розвідувальних методів та застосування науки в розвідувальних справах. На нього працював талановитий професор геометрії Оксфордського університету доктор Дж. Уолліс, відомий дешифрувальник, який стояв біля витоків нової дисципліни – криптології, науки про розшифровку кодів, котрими користувалися розвідники.

Середньовіччя у Східній Європі мало певну специфіку: якщо на Заході генезис феодалізму поклав край епосі стародавності десь у V ст., то на Сході виникнення ранньофеодальної держави затягнулося до кінця IX ст. Цьому на Русі передував період родової демократії та розладу родового ладу, коли верхівка племені, князь та його дружина поволі ставали самостійними суб'єктами політики. Паралельно відбувався розвиток розвідувальної справи, але відтепер таємною дипломатією та розвідкою керував князь, який для ведення розвідки призначав спеціальних людей з числа дружини –

«спостерігачів» (розвідників, що засилялися в стан супротивника, як в мирний, так і у військовий час) та «просоки» (окремі воїни або загони для розвідки та активних заходів у період бойових дій).

Головними функціями розвідки в добу Київської Русі (IX–XIII ст.) були: 1) попередження про агресію з боку сусідів та забезпечення підготовки власного нападу на супротивника; 2) забезпечення вигідних умов торгівлі з сусідніми державами (торгівля країни спрямовувала усю зовнішню політику київських князів). Методи збирання інформації у цей час були різними: від розвідки боєм до заслання розвідників у стан ворога (у період військових дій це були в основному дружинники та ополченці, а в мирні часи – купці та дипломати). Загальних правил по веденню розвідки у цей час ще не було, тому її результативність у багатьох випадках залежала від особистих якостей і знань князя, який нею займався [24]. Коли в 907 р. великий князь київський Олег здійснив дуже успішний похід на Константинополь, він обрав для вторгнення найзручніший момент, який тільки можна було собі уявити, – усі візантійські війська на цей час воювали з арабами далеко на півдні, до того ж в імперії піднявся заколот Андроніка Дуки проти центральної влади. Як вважає О. Уривалкін: «Двох думок тут бути не може: князь мав у своєму розпорядженні прекрасно працюючий розвідувальний «апарат», що забезпечив його, окрім військової, ще і політичною інформацією» [24, с. 12].

Перша в сучасному розумінні контррозвідувальна операція зафіксована у вітчизняних та зарубіжних джерелах вже за часів великого князя Володимира, з ім'ям якого пов'язано хрещення Русі. Його син, точніше пасинок, туровський князь Святополк за підбурюванням польського тестя Болеслава та католицького єпископа Рейнберна мав намір виступити проти Києва. Але хтось уважно стежив за інтригами Святополка і в належний момент повідомив Володимира Червоне Сонечко про підготовку заколоту, завдяки чому змовники потрапили у темницю [29, с. 9]. У 1379 р. за допомогою розвідки та активних заходів під час поїздки до тверського князя з метою умовити його вдарити у тил московського війська у майбутній битві з татарами був відстежений та захоплений перебіжчик у Золоту Орду боярин Іван Вельямінов. Задум Мамаєв зірвався, зрадник підпав під першу публічну страту в Москві, а у Куликовській битві тверська рать не виступила на боці Орди.

Але ці та інші подібні випадки були разовими акціями, які мали місце за власною ініціативою певних осіб або за прямим дорученням князів, не мали систематичного характеру і не здійснювалися професійними розвідниками та контррозвідниками. Не було й організаційної структури, яка б спеціально займалась цією сферою діяльності. Формування розвідки як професійної державної служби йшло поступово з розвитком державності. У 1549 р. при Івані IV (Грозному) засновано Посольський приказ, котрий і був першою в Росії державною структурою, що відала як питаннями зовнішньої політики,

так і розвідкою, а створення в 1654 р. приказу Таємних Справ стало одним з етапів на шляху формування професійної російської розвідки. З його появою відбувся деякий перерозподіл функцій розвідки у державному апараті. Зовнішня розвідка та контррозвідка все більше переходять з компетенції Посольського та Розрядного приказів до приказу Таємних Справ, який підпорядковувався безпосередньо царю і займався також спостереженням за підозрілими особами, таємним та відкритим збиранням інформації щодо посадовців, політичним розшуком та дорученнями секретного характеру. Відтепер розвідувальні та контррозвідувальні структури еволюціонували, змінюючи назви приказів, департаментів, канцелярій і т.п., набуваючи нових функцій та повноважень.

На Україні вагомий внесок у формування професійної розвідки здійснили запорозькі козаки, а в подальшому цей процес отримав свій розвиток у період Національно-визвольної революції 1648–1676 рр. Треба відмітити, що в політичних структурах на українській території в цей час не було відмінностей між дипломатичною та розвідувальною службою, так само як не було ані професійних дипломатів, ані професійних розвідників. У Запорозькій Січі для збору інформації та захисту від татарської загрози зі сторони «Дикого Поля» використовували козацькі розвідувальні роз'їзди і пікети, що діяли у прикордонній місцевості. Їх кількість у різні часи була різною, але діяли вони на постійній основі, відстежуючи передислокацію татарських сил і спроби вторгнення на Січ та захоплюючи «язиків». У Запорозькій Січі козацька старшина обиралась кожний рік, тому всі питання розвідки залишались на гетьмані (кошовому отамані). Саме він керував розвідкою або доручав виконувати ці функції кому-небудь зі старшин. Один з 38 козацьких куренів складався з пластунів-розвідників, які були призначені для виконання особливих завдань: розвідувально-дозорна служба, розвідка, агентурна робота на ворожій території, збирання інформації військово-дипломатичного характеру, проведення диверсій тощо. Розвідувальна інформація на Січ потрапляла також від невільників (бранців) і від мандруючих кобзарів.

У часи Національно-визвольної революції козацька розвідка вдосконалювалася, її розвідники діяли у Варшаві та інших містах Речі Посполитої. Один з українських розвідників Василь Верещака (Верещага) служив камергером короля Яна II Казимира, завдяки чому був присутній навіть на таємних радах у короля і мав можливість інформувати гетьмана Б. Хмельницького про секретні справи поляків [24].

У країнах Далекого та Середнього Сходу особливо помітна розвідувальна діяльність у VII–XIII ст. спостерігалася на території Арабського халіфату, де величезний апарат чиновників майже тисячі поштових станцій виконував і політичні функції нагляду і навіть розшуку. Як висловлювався халіф аль-Мансур (754–775 рр.): «Мій трон спочиває на чотирьох стовпах, а

влада моя на чотирьох особах: на бездоганному кадї (судді), на енергійному начальнику поліції, на чесному міністрі фінансів і вірному начальнику поштамту, що дає з усього достовірну інформацію». Інший феномен того часу – це могутня імперія Чингісхана, серед методів створення якої були інтенсивне ведення розвідки, налагоджена швидкісна система передачі повідомлень і використання масованих, вимуштруваних і високomobilьних підрозділів кінноти. Як правило, усім походам монголів передувала активна розвідувальна діяльність вивідачів, що найчастіше маскувалися під торговців, бродячих жебраків або музикантів. Їхньою головною метою було збирання інформації про можливі напрямки пересування військ, здійснення своєрідних психологічних операцій. Так, наприклад, коли в 1237 р. 150-тисячна армія Батия вторглася на землі болгар та кипчаків, поперед військ рухалися монгольські розвідники і таємні агенти, які розповсюджували чутки про непереможні «кровожерливі орди, що насуваються», залякуючи населення і наперед позбавляючи його психологічної здатності до опору.

Епоха середньовіччя змінилася Новим часом, початок котрого, як правило, зв'язують з англійською революцією середини XVII ст., а кінець – досить неоднозначно відшукується десь не межі XIX–XX ст. або у роках Першої світової війни. Основним змістом історичного процесу цього періоду була перемога капіталістичного устрою над феодализмом та переростання його до кінця XIX ст. в монополістичний капіталізм, що було прискорено буржуазними антифеодальними революціями, і супроводжувалося науково-технічною революцією, утворенням нових національних держав, формуванням колоніальної системи. Останнє стало передумовою для початку боротьби за насильницький перерозподіл колоній та сфер впливу.

У провідних монархіях Європи протягом другої половини XVII–XVIII ст. розвідка вже широко застосовувалася для розв'язання найрізноманітніших завдань, все частіше не пов'язаних із військовою справою. Відбувався поступовий розвиток організаційних основ розвідувальної роботи. В означений період «за суттю, у самостійний вид розвідувальної діяльності виокремилася політична розвідка, постає внутрішня розвідка» [10, с. 18]. Цей процес, безумовно, мав специфічні особливості у різних країнах. Зокрема, коли англійську секретну службу очолив Д. Дефо, більш відомий як автор знаменитого «Робінзона Крузо», було реалізовано його проект створення всезагальної шпигунської мережі для боротьби з ворогами британського уряду як всередині країни, так і за її межами. Серед інших заслуг Дефо – активні заходи щодо нав'язування супротивнику та громадській думці власних поглядів, поширення фальшивої або спрямованої інформації, робота за дорученням уряду в якості головного опозиційного журналіста – спочатку заради вігів у виданнях торі, а після зміни уряду – заради торі у виданнях вігів. Це не дуже приглядно, але в політиці він був типовим представником свого класу – буржуазії періоду «первісного нагромадження капіталу», для якої усі засоби добрі, аби вони приносили досить великі доходи [26, с. 170].

У XVIII ст. основою шпигунства в Європі служили гроші, всі інші мотиви відігравали похідну роль або зовсім ніяку. Як метод розв'язання розвідувальних завдань широко застосовувався підкуп. Все частіше розвідниками ставали жінки на взірць мадам де Тансен. В означеному столітті надзвичайно розквітла діяльність так званих «чорних кабінетів» – структур для перлюстрації та таємного нагляду за листуванням. Перші кроки на шляху створення такої поліцейської структури були здійснені ще кардиналом Мазаріні, що керував секретно-агентурною службою з 1642 р. Після його смерті в 1661 р. тіньову владу в державі здійснював фінансист, економіст і політик Жан Батист Кольбер. Він був творцем «чорного кабінету» у Франції. Пізніше створюється мережа філій «чорного кабінету» – в Іспанії, Нідерландах і Північній Італії – з метою перехоплення і перевірки всієї кореспонденції, що має цінність у світлі французької політики. Можна припустити, що саме завдяки цій мірі, у всякому разі в Іспанії, Франція домоглася значної, хоча і тимчасової, переваги в галузі шпигунства. При Людовіку XV (1715–1774) вже жоден лист не міг вислизнути від пильних очей таємної цензури («чорний кабінет» у Франції було ліквідовано лише в 1871 р., після падіння Наполеона III).

У другій половині XVIII ст. в економічно розвинених державах Європи, де розвідувальні служби функціонували у складі військових, морських міністерств та займалися шпигунством переважно в період війни, усвідомили необхідність розвідувальної діяльності на постійній, безперервній основі. В Англії цим зайнялося адміралтейство, у якому було створено два відділи – внутрішньої розвідки та закордонної.

На сході Європи Росія вступила у другу половину XVII ст. як держава слабка та знесилена десятиріччями «смутного часу», польсько-шведською інтервенцією та багатьма повстаннями міського та сільського населення, у тому числі селянською війною І. Болотникова. Але період історичних випробувань ще не минув, своєї черги очікували нові повстання та селянська війна С. Разіна, початково невдала війна із Швецією за повернення Балтійського узбережжя, напружена війна із Польщею за визнання прийняття України до складу Росії, ускладнення відносин із Оттоманською імперією та перспектива переростання їх у ще одну війну. Відповідно спрямовувалась і російська розвідувальна діяльність, покликана працювати на обережну зовнішню політику та бажання зберегти мирні відносини зі своїми сусідами.

Зокрема, на українському напрямку до Переяславської ради, де 8 січня 1654 р. було ухвалено рішення прийняти протекторат Росії, та до початку війни проти Речі Посполитої, Росія в основному займалася збором інформації стратегічного (політичного) характеру, активно залучаючи до цієї діяльності висококваліфікованих розвідників з числа дипломатів та купців. Одним з них був дяк Посольського приказу Григорій Кунаков, який двічі з

офіційними поїздками перебував на території України та Польщі. Глибокий і всебічний аналіз внутрішнього і міжнародного становища Речі Посполитої, котрий зробив у своєму звіті Кунаков, надав російській розвідці можливість ґрунтовно спрогнозувати політику цієї держави на той час. Іншим відомим російським розвідником середини XVII ст. був купець Порфірій Зеркальников, який неодноразово відвідував Україну, зустрічався з впливовими особами, у тому числі в березні 1651 р. доставив грамоту царя гетьману Богдану Хмельницькому. Його звіт містив детальний опис політико-економічного становища, у якому перебувала Україна після Білоцерківського миру. Активно діяла й агентурна розвідка, яку здійснювали на користь Росії декілька політичних агентів-греків, Кіндрат Юр'єв з міста Красного, митрополит Халкідонський Данило та майбутній гетьман, а на той час особистий секретар Хмельницького Іван Виговський, котрий, за деякими даними, був також агентом Польщі [24].

Разом з успіхами в розвідувальних справах Росії на території України були і невдачі, найбільша з котрих відбулася у 1656 р., коли розвідка не з'ясувала справжні наміри поляків і цар погодився на підписання в жовтні Віленського перемир'я, що зіпсувало його відносини з козацтвом і позбавило змоги Росію і Україну об'єднати свої зусилля у створенні зовсім поіншому геополітично структурованої Східної Європи [24].

Що стосується України, то у другій половині XVII ст. вона вступила до трагічного періоду Руїни, причиною котрої стала боротьба за владу серед козацької старшини, гострі соціальні конфлікти, політична і моральна нерозбірливість частини козацької еліти і постійне втручання у внутрішні справи України з боку сусідніх держав. У цілому це призвело до занепаду розвідувальної діяльності загальноукраїнського спрямування, розмін її на рівень забезпечення дрібних вузькогосподарських завдань окремих осіб, використання перебіжчиків, збирання доносів та окремих операцій військової розвідки за часів Кримських походів 1687–1695 рр. Деякі позитивні зміни в розвідувальній справі відбулися у період гетьманства І. Мазепи. Окремої організації, яка б займалась тільки розвідкою, у гетьмана не було, таємні доручення розвідувального та дипломатичного характеру зазвичай виконували довірені люди, як правило, родичі або знайомі – Іван Бистрицький, Андрій Войнаровський, Василь Велецький, Іван Биховець, Григорій Герцик та інші. І хоча відповідно до Коломацьких статей (1687 р.) гетьману було заборонено займатися зовнішньополітичною діяльністю, обставини, в яких знаходилася Україна і сам гетьман, примушували його це робити. Не дарма дослідники вказують, що Мазепа мав «скрізь своїх людей», «повсюди мав свої агентів» [24, с. 283]. Проте, це не врятувало його від прийняття помилкового рішення – зрадити Петра I з метою перейти під іншу владу. Але активізація розвідувальної роботи за часів Мазепи скоріше виняток, ніж тенденція. У цілому ж українська спільнота в XVIII ст. поступово все більше

втрачала самостійність, а її розвідка поволі зникала. Як висновок констатуємо, що *на початковому етапі української історії розвідка так і не набула якості певної організаційної структури*. З іншого боку, боротьба за лояльність українства та посилення контролю над ним з боку імперії призвела до розвитку структур контррозвідки та політичного розшуку на кшталт Таємної канцелярії та Таємної експедиції (створена в 1762 р.).

У Північній Америці друга половина XVIII ст. стала часом формування першої чисто буржуазної держави. У ході непростих колізій, якими супроводжувалося її становлення, закладалися й основи американської розвідки. Цілком природно, що американська розвідка зародилася саме у зв'язку з воєнними потребами, коли 13 колишніх колоній Англії проголосили свою незалежність і мусили її відстоювати зі зброєю у руках. Спочатку в американців не було професійно поставленої розвідки, необхідна інформація отримувалась найчастіше від випадкових осіб, прихильників визвольної боротьби. Із часом головнокомандуючий армією Північної Америки генерал Дж. Вашингтон почав використовувати розвідку, надаючи спеціальні завдання сміливим, але недосвідченим молодим людям. Одним з них був схоплений і страчений англійцями Натан Хейл, який, хоч і мало що зробив, вважається «батьком» американської військової розвідки, він став національним героєм і удостоєний пам'ятника на знак шани співвітчизників. Після загибелі Хейла Вашингтон зробив певні висновки і створив більш професійну розвідувальну службу з добре законспірованою агентурою на кшталт групи «Калперів». У результаті розвідка США виникла як сукупність певних структурних підрозділів, які безпосередньо спеціалізувалися на подібному виді діяльності. Причому розвідкою займалися не тільки підрозділи збройних сил, але і спеціально створені з розвідувальними цілями комітети Континентального конгресу, що прийняв «Декларацію прав» (1774 р.) та проголосив утворення нової держави (1775 р.). Втім, як підкреслює М. Дундуков, на момент виникнення американська розвідка була не самостійним видом діяльності держави, а «усього лише різновидом воєнної діяльності» [10, с. 20].

Американська революція була набатом, що сповістив про кінець «старого ладу», але остаточно поховала його на цвинтарі історії Велика французька революція 1789 року. Під її знаком майже чверть століття уся Європа вирувала революціями, щезали старі та виникали нові держави, європейське суспільство, його політичні структури набували нової якості. Одночасно і у зв'язку з цим на міжнародній арені спалахнула ціла низка війн. Все це суттєво вплинуло на розвідувальну справу на початку XIX ст. та її подальший розвиток. З одного боку, загроза політичних катаклізмів стимулювала розвиток таємної поліції, внутрішньої розвідки та політичного розшуку, а з іншого, масштабні дії величезних армій на терені континенту потребували адекватного постачання інформації стосовно держав-суперників, їх зброй-

них сил та військово-економічного потенціалу, відповідного контррозвідувального захисту власних таємниць. Таким чином посилювалася розбіжність між діяльністю по забезпеченню внутрішньої безпеки і збиранням розвідуваних про іноземні країни. Великі держави створювали з цією метою розвідувальні служби, кожна з яких очолював свій спеціаліст, і покладали на ці служби все більш несхожі завдання.

У Франції реорганізацію французької військової розвідки здійснив Наполеон ще за часів італійського походу в 1796 р., коли замість колишніх розвідувальних структур, що існували при штабах окремих генералів, сформував єдине «Секретне бюро», яке поділялось на два відділи – загальний і політичний. До завдань останнього входило спостереження за окупованою територією, придушення народних виступів тощо. Бюро використовувало велику мережу агентів, гру з подвійними агентами задля дезінформації супротивника, не хтувало й організацією провокацій. Після перевороту 18 брюмера, що привів Наполеона до влади в якості першого консула, він відразу ж узявся за створення власної системи розвідки на національному рівні, точніше – декількох добре профінансованих розвідувальних структур. Розвідувальні та контррозвідувальні функції у країні мали виконувати: служби міністерства поліції на чолі із Ж. Фуше; бюро незалежного від нього префекта паризької поліції; особиста розвідка агентів першого консула, у яких були свої організації. До цієї ж роботи залучалися міністерство закордонних справ та поштова служба, у веденні якої знаходилися «чорні кабінети».

Особливо треба відзначити надзвичайно активну розвідувальну діяльність Жозефа Фуше, який, з невеликими перервами, біля 12 років очолював французьке міністерство поліції. Завдяки всеохоплюючій мережі шпигунів він далеко просунувся у створенні масової розвідки, досить новим було також відстежування настроїв, що панували серед різних верств населення. Міністерство Фуше було розділено на кілька відділів. Перший підкорявся його особистому секретареві. Цьому відділові доручалися його найсекретніші завдання, які він не міг довірити нікому іншому. Тут працювали в неймовірно високому темпі, адже у відділі збиралася інформація з усього світу. Крім того, існували ще підрозділи загальної безпеки, спостереження за емігрантами, фінансовий відділ, архів, відділи у справах в'язниць і преси, по зв'язку з комісіями Сенату, відділ театру і газет. Фуше був першим шефом поліції, що надавав серйозне значення пресі. Він запросив у відповідний відділ кращих журналістів країни. З одного боку, Фуше використовував їх для пропаганди, а з іншого боку – сподівався духовно обезголовити опозицію. Він розумів, що таємна поліція повинна не тільки домагатися суворой організації і дисципліни, але і вірно оцінювати інтелект супротивників. Це діє набагато надійніше за будь-яку цензуру, якою Фуше теж умів мистецьки користуватися. Щоб позбавити опори емігрантів-роялістів, що розгорну-

ли активну діяльність за кордоном, Фуше створює загальний відділ політичного шпигунства. Він роз'яснював, що емігрантів, котрі таємно повертаються в країну, і іноземних агентів треба виявляти не в Парижі або головних містах провінцій, а на підступах до них. Морські порти і кордони повинні знаходитися під пильним спостереженням спеціальних агентів. Ворожих вивідачів, особливо з Англії, треба виявляти ще в них на батьківщині, щоб французькій секретній службі були відомі їхні імена або хоча б словесні портрети вже при переході кордону. Агенти Фуше були при усіх європейських дворах, в усіх емігрантських центрах. «Коні, які везли золото французького банку до майбутніх бойовищ в Австрії для фінансування таємних агентів, – писав Фуше у своїх «Мемуарах», – мали більше значення, ніж швидка та відважна кіннота Мюрата».

Найбільш помітною фігурою у наполеонівській розвідці був Карл Шульмейстер, якого іноді називають «Наполеоном військової розвідки». Як писав у 1938 р. відомий історик розвідки Р. Роуан: «більше ста двадцяти п'яти років минуло з тієї пори, як припинилась діяльність Шульмейстера, але за весь цей солідний період європейської історії не з'являвся більш умілий або відважний шпигун, ніж Шульмейстер» [21]. Спочатку Шульмейстер здійснив складну операцію із заманювання у Францію, захоплення і знищення політичного емігранта-рояліста герцога Енгієнського. Потім, у 1805 р., під час військових дій Франції проти Австрії та Росії він багато у чому сприяв блискучій перемозі Наполеона. Засланий задалегідь до австрійців, Шульмейстер невдовзі отримав там призначення на посаду керівника австрійської військової розвідки. Крім того, він став постійним радником і довіреною особою командуючого армією генерала Мака. Постачаючи переконливу дезінформацію у великих обсягах, французький шпигун підштовхнув генерала розпочати переслідування нібито слабкого наполеонівського війська і допоміг австрійцям потрапити у пастку. Результатом операції була капітуляція Мака й поразка Австрії у війні. Ульм та Аустерліц були в тій же мірі триумфом стратегічного генія Наполеона, як і таємної діяльності Шульмейстера. Не випадково Наполеон говорив: «Повірте мені: аналізуючи результати військових баталій, я дійшов висновку, що не стільки хоробрість піхоти та відвага кавалерії та артилерії вирішували долі багатьох битв, скільки ця клята та невидима зброя, яка називається «шпигун»». Після австрійської кампанії Наполеон призначив Шульмейстера керівником французької секретної служби, де він ще чимало попрацював на користь Франції, зокрема у вивідванні через жінок задумів російського імператора Олександра I у ході Ерфуртського конгресу 1808 р. тощо.

Численні війни XIX ст. призвели до виникнення під егідою генеральних штабів більшості європейських армій окремих підрозділів військової розвідки, які незабаром почали відігравати провідну роль у зовнішній розвідці, посунувши на друге місце дипломатів. Природно, що керували цими струк-

турами військові. Єдиним винятком аж до 1871 р. була Пруссія, де амбіційний та обдарований, жорстокий та підступний Вільгельм Штібер очолював як розвідку, так і таємну поліцію. Завдяки йому Пруссія фактично зробила революцію у розвитку спецслужб континенту. Саме він створив масове шпигунство, що отримало назву «методу мозаїки». У кінці 60-х рр., перед війною з Францією, у цій країні налічувалося, за словами Штібера, близько 40 тисяч, а насправді, вважають, від 10 до 15 тисяч його агентів [8, с. 44]. Вони повідомляли не тільки про французьку армію та сімейні справи офіцерів, але також постачали інформацію стосовно настроїв населення, транспортної системи, дислокації складів, ліній зв'язку, поголів'я худоби, птиці тощо в районах, де можуть розгорнутися військові операції [8, с. 44]. «Метод мозаїки» полягав у тому, що масово зібрані різні відомості дозволяли аналітику скласти цілісне уявлення про об'єкт розвідки, тоді як поодинокі подібні дані особливої цінності не мали. Таким чином аналітичне забезпечення збору інформації набуло особливо важливого значення у розвідці.

В Англії, на відміну від Пруссії, було зроблено акцент не на кількості, а на якості розвідувальної інформації, яка принципово орієнтувалась на повідомлення стратегічного характеру, не розмінюючись на дрібниці. Англіїці дотримувалися засилання висококваліфікованих шпигунів на тривале перебування в країні можливого супротивника для того, щоб у належний час і з належного місця вони постачали корисну стратегічну інформацію. Загалом можна стверджувати, що *в XIX ст. пройшла змістовна диференціація розвідок Європи, вони почали ділитися на військові та політичні, в апарати прийшли професійно підготовлені люди, фінансування відбувалося з державного бюджету*. Іншими словами, часи аматорства та дилетантства закінчилися. Характерним також стало те, що в Європі вже функціонували на постійній основі під опікою урядів спеціальні служби добування інформації [16, с. 324]. В Англії в 1872 р. було організовано спецвідділ військової розвідки, у 1876 р. – розвідку військово-морського флоту, у 1887 р. – спеціальний департамент Скотланд Ярду, політичну розвідку при міністерстві закордонних справ і деякі подібні спецслужби, їх стали називати «інтелідженс сервіс». Схожа картина відбувалася і в інших європейських державах [16, с. 324].

У США на початок громадянської війни 1861–1865 рр. практично не існувало військової розвідки. Незначна активізація розвідувальної діяльності відбулася у роки війни, у зв'язку з чим можна згадати зірок шпигунства Півночі Лафайета Бекера, Елізабет Ван-Лью та видатну розвідницю Півдня Белл Бойд. Але в кінці XIX ст. ця діяльність у США, як і раніше, залишалася видом військової, незалежно від факту заснування у складі Військового та Військово-морського міністерств постійно діючих розвідувальних служб. Відсутність близьких супротивників та загрози участі у масштабній війні була основною причиною того, що аж до Першої світової війни американська розвідка та контррозвідка серйозно відставали від рівня, досягнутого головними акторами європейської політики [10, с. 21–22].

У Росії початок ХІХ ст. був позначений сходженням на престол імператора Олександра І, яке супроводжувалося ліберальною реформою усього державного апарату, знищенням приказів і закладанням нової системи державного управління. Процес перебудови не оминув і спецслужб. У 1802 р. було створено Міністерство внутрішніх справ; у 1807 р. – Комітет охорони загальної безпеки із функціями контррозвідки; у 1810 р. – Міністерство поліції, котре займалося справами внутрішньої безпеки та внутрішньої розвідки; у 1811 р. – Особлива канцелярія (у 1819 р. увійшла до складу МВС), у компетенції якої було своє та чуже шпигунство, нагляд за діяльністю масонських товариств, релігійних сект тощо [25, с. 12–14]. Пізніше, у 1826 р., після повстання декабристів, було засновано ІІІ Відділення імператорської канцелярії, більш відоме як «охранка» або «третє відділення», та в 1827 р. – Корпус жандармів (з 1835 р. – Окремий корпус жандармів), що став головним органом політичного розшуку. Зовнішньою безпекою з початку століття займалися спецслужби, створені військовим міністром Барклаєм-де-Толлі: зокрема, на стратегічному рівні закордонну військову розвідку вели Військово-вчений комітет та Азійська частина Генштабу [23, с. 20].

Один з найвідоміших російських агентів цього часу – Олександр Чернишов у 1810–1811 рр. був відряджений до Парижа, де незабаром став дуже популярною особою. Він успішно виконав одночасно завдання стратегічної, оперативно-тактичної розвідки та контррозвідки. Головний висновок, котрий зробив Чернишов після бесід з Наполеоном та аналізу інформації, яку здобув, було сформульовано в одному з його повідомлень: «Війна невідвортна і не забариться вибухнути». Крім того, він правильно вказав термін та основний напрямок французького наступу.

Зовнішньою розвідкою, як завжди, займалися також російські дипломати – до середини ХІХ ст. теж, в основному, у руслі військової діяльності держави. Так, наприклад, у 30-х рр. посольства здобули чимало інформації щодо військово-технічних досягнень англійців та французів, а також про дислокацію їх військ. На жаль, це аж ніяк не вплинуло на переоснащення російської армії напередодні невдалої для неї Кримської війни 1853–1856 рр.

Наслідком появи політичної еміграції за кордоном, головним чином після польського постання 1830–1831 рр., було утворення інституту закордонної агентури ІІІ Відділення, після чого воно фактично виконувало функції як внутрішньої, так і зовнішньої розвідки. А постріл Д. Каракозова в імператора 4 квітня 1866 р. відкрив нову епоху в історії Росії – епоху політичного тероризму. Після цього з метою осучаснення та пристосування до змін в опозиційному русі, посилення внутрішньої розвідки та політичного розшуку жандармські округи замінили на жандармські управління, основним завданням яких, згідно з циркуляром, стало спостереження «за духом всього населення та спрямованістю політичних ідей суспільства», розкриття будь-яких спроб «поширення шкідливих вчень, які схиляють до хитання

корінних основ державного, суспільного та сімейного життя» [25, с. 20–21]. Пізніше, у 1880 р., у структурі МВС виник Департамент державної поліції, котрий став вищим розшуковим органом імперії замість ліквідованого III Відділення, на нього фактично поклали й контррозвідувальні функції. Втім, до середини 90-х років професійний рівень діяльності Департаменту залишався досить низьким, тому, під тиском постійного зростання обсягу роботи, у 1898 р. був утворений Особливий відділ департаменту поліції, що займався оперативно-розшуковими заходами в імперії і за її межами та аналітичною обробкою набутих матеріалів. Дієвість «*охранки*», особливо її агентурної складової, помітно підвищилися завдяки зусиллям С. Зубатова, спочатку на посаді начальника Московського відділення, а потім – керівника Особливого відділу Департаменту. Він першим перебудував російський політичний розшук за західноєвропейським взірцем, запровадив систематичну реєстрацію, фотографування, конспірування внутрішньої агентури. Зубатов також спробував замінити репресії «соціальним партнерством», створив школу агентурної роботи та зовнішнього спостереження тощо. Як стверджував Зубатов, «охорона суспільної безпеки неможлива без політичного розшуку, а розшук без інформації – це гончий собака без нюху. Життя змінюється. За царя Івана Грозного злочинців четвертували, за нашого государя ми поставлені на поріг парламентаризму. Але як за Івана Грозного, так і за теперішнього монарха неможливо викорчувати опозицію уряду і революційні тенденції. Проте бути в курсі діяльності опозиціонерів – наш обов'язок. Бути в курсі і наносити неочікувані удари. І єдиний, рішучий засіб для цього – мати своїх людей у кожній ланці суспільства. Внутрішня, цілком таємна і постійна агентура – головна і єдина основа політичного розшуку» [25, с. 67].

Отже, хоча *розвідка, контррозвідка і політичний розшук у Росії* ведуть свій родовід з часів Івана IV Грозного (XV ст.), як *особлива державна функція і відповідні інститути в найбільш розвиненому вигляді* вони *сформувалися лише в кінці XIX – на початку XX ст.*

На Далекому Сході в Японії, через політику самоізолювання та дуже обмежені зв'язки із закордоном, необхідності в зовнішній розвідці не відчували аж до кінця XIX ст. У той же час вже починаючи з XVI ст. в країні функціонувала ефективно налагоджена розвідка та нагляд за усіма верствами суспільства. Деспотична форма державного устрою, яку створив в кінці XVI ст. регент Іейясі, і котра протрималася до 1868 року, своїм існуванням, на думку І. Нікітинського, «значною мірою була зобов'язана добре організованій системі шпигунства всередині країни» [15, с. 6]. Розгалужена розвідка серед усіх шарів громади оберігала сегуна та його державну раду від змов дворян та феодалних вельмож (даймію). Після «революції Мейдзі» (1868 р.) до влади прийшли молоді реформатори, які проголосили реставрацію панування імператора, орієнтацію на створення сучасної держави,

прискорений розвиток капіталізму та кінець ізоляціонізму. Реорганізація та модернізація армії і флоту Японії супроводжувалися «пошуком знань» за кордоном, тобто науково-технічною розвідкою, та підготовкою до війни за нові території і сфери впливу. На цьому ґрунті на рубежі XIX–XX ст. в Японії сформувалась могутня і дуже дійова розвідувальна служба. У її склад поряд з державними розвідувальними підрозділами військового і морського міністерств, міністерства закордонних справ, входили також недержавні структури – всілякі товариства із розвідшколами. Перша подібна розвідслужба таємного релігійно-політичного Товариства «Чорний океан» виникла в 1881 р. Саме тут було виховано одного з відомих японських розвідників Фуццо Хатторі. Підготовкою розвідників та розвідкою займалися також Товариство «То-а-до Бункай», так зване Корейське національне товариство «Ільгин-Хой» (розвідка в Кореї), Товариство «Урадзіво-Кіорюмінкай» (розвідка у Владивостоці) та інші [15]. У 1881 році була заснована підпорядкована військовому міністерству національна таємна поліція «Кемпейтай» з функцією служби військової безпеки.

Експансіоністські зазіхання японських представників «паназіатизму» спрямовувалися на південь (острови Рюкю і Тайвань), на північ (Корея та Маньчжурія) та на російський Сибір від Уралу до Камчатки. Після японсько-китайської війни 1894–1895 рр., яку Японія виграла з деякими територіальними придбаннями, вона зосередилася на підготовці до нової війни – з Росією. Використовуючи переважно трудову міграцію було створено глибоко законспіровану масову мережу японських агентів, котрі працювали в російському штабі військового округу, вищих органах цивільного управління російським Далеким Сходом, здовж Транссибірської залізничної магістралі тощо. Разом з Генеральним штабом та в повному контакті з ним, шпигунською діяльністю займалися і японські дипломати, при цьому особливу активність проявили японський посол у столиці Росії Куріно та консули в Одесі, Владивостоці, Кореї і Маньчжурії [15, с. 7]. У цілому на початок XX ст. японська розвідка вважалась однією з кращих у світі [23, с. 53], а такі талановиті розвідники цього часу, як Акаші, Такігава, Сакаї, Кавакамі, Моріта та інші залишили помітний слід у її історії. Результативність японських шпигунів багато в чому забезпечила успішну підготовку Японії до російсько-японської війни 1904–1905 рр. та перемогу в ній.

Напередодні та у роки Першої світової війни розвідувальна діяльність проходила за умов розквіту монополій, їх налаштованості використовувати державу задля перерозподілу сфер впливу, ресурсів і джерел збагачення. Відповідно виникали військово-політичні союзи, у середині яких розвивалися нові форми контактів «союзних розвідок». У більш далекоглядних розвідслужб посилювався інтерес до невійськової інформації, у першу чергу економічної, ідеологічної, соціально-психологічної, яка набуватиме особливого значення в майбутній масштабній виснажливій війні. Це потребувало

збільшення кількості агентів та посилення уваги не лише до стратегічних, але й до оперативно-тактичних складових розвідки. У цьому плані англійські політики, вважаємо, спочатку сподівались, що їх армія залишиться осторонь жахливих баталій на континенті та зіграє активну роль на заключному етапі, ближче до розподілу плодів перемоги. Тому британська розвідка на перших етапах переважно займалася вузькоспрямованою стратегічною розвідкою із залученням нечисленних шпигунів високого фаху. У результаті вона виявилася менш готовою до реального ходу подій, тобто недостатньо інформованою щодо «дрібниць» потенціалу майбутнього супротивника. Однак, після початкового запізнення розвідувальної структури Англії у співпраці із союзними спецслужбами почали швидко збільшувати кількість своїх агентів на континенті і невдовзі в Бельгії діяло вже понад 2 тис. англійських шпигунів, а в Голландії Антанта створила більше 500 розвідувальних центрів [26]. Відпрацьовувалися різні організаційні схеми розвідки на місцях: групи незнайомих одних з одними агентів на чолі з резидентами чи агенти-одиночки, підпорядковані безпосередньо вищому керівництву. У США в 1908 р. було засновано Федеральне бюро розслідувань (сучасна назва з 1935 р.) з функціями контррозвідки та політичного розшуку.

Потреба у великій кількості агентів призвела до виникнення перших європейських розвідувальних шкіл. Однією з кращих серед них можна вважати засновану в окупованому Антверпені талановитою німкенєю Е. Шрагмюллер. У цей же час до шпигунства починають залучати етнічних співвітчизників у політичних елітах держав-учасниць війни. З метою дестабілізації внутрішньополітичного становища в таборі супротивника використовуються, особливо активно – німцями, його політична еміграція та політична опозиція. Така підривна діяльність (її започаткували ще японці за часів російсько-японської війни) німецьких спецслужб мала колосальні політичні результати в розпалюванні революції в Росії та виводу її з війни. З іншого боку, контакти спецслужб супротивника із політемігрантами та посилення терористичної загрози усередині країни примушували акцентувати увагу на закордонну контррозвідувальну діяльність та політичний розшук, поширюється застосування агентів-двійників та агентів-провокаторів, великого розмаху набула дезінформація. У свою чергу, у Росії виникає феномен революційної «охранки» в особі В. Бурцева – прообраз партійної контррозвідки.

Величезний вплив на розвиток розвідувальної справи здійснили нові науково-технічні винаходи – безпрецедентно зростали можливості розвідки завдяки винаходу радіо та радіозв'язку, успіхам математики та криптології, хімії вибухових речовин, тайнопису та отрут тощо. Передвоєнні та воєнні роки – це час таких майстрів шпигунства, як діючий на користь росіян полковник австрійського Генштабу А. Редль, англійський полковник Т. Лоуренс, якого називали Аравійським, англійська розвідниця, французька за походженням Л. Бетіньї, німецький шпигун-диверсант Ф. Ринтелен,

француженка М. Ріше, німець Ж. Зільбер, австро-німецький цензор-шпигун у Києві К. Ціверт та людина-легенда М. Харі [8].

Післявоєнний період позначений в історії розвідки засвоєнням набутого досвіду та пристосуванням до нових геополітичних умов, які принципово відбилися на характері розвідувальної діяльності. Світ поділився на дві антагоністичні частини: ту, де після Жовтневої революції (1917 р.) проголосили владу трудящих та обрали соціалістичний шлях розвитку, і капіталістичну, де при владі, як і раніше, знаходилися різноманітні угруповання буржуазії. Не було єдності й в таборі імперіалістичних держав. Версальський договір (1919 р.), покликаний покласти край військово-політичному розколу, за сутністю став волюнтаристичним перекроїнням Європи на користь переможців. Замість примирення він привів до нового протистояння та підготовки ще однієї війни. У той же час на Далекому Сході амбіційна Японія все більше відчувала себе здатною реалізувати загарбницькі плани і лише чекала слушного моменту.

У Росії крах самодержавства супроводжувався спробою Тимчасового уряду ліквідувати царські та сформувати власні спецслужби, але фактично розпущена була лише поліція, а розвідкою та контррозвідкою продовжували займатися відповідні структури діючої армії та штабів військових округів. Після Жовтневої революції на засіданні Ради Народних Комісарів, уряду Радянської республіки, 7 (20 нового стилю) грудня 1917 року було прийнято рішення про утворення ВНК – Всеросійської надзвичайної комісії, яка в руслі боротьби із контрреволюцією та саботажем мала займатися і розвідкою, і контррозвідкою, і політичним розшуком. Структура ВНК у подальшому багато разів змінювалась, але найважливішими її елементами постійно залишались контррозвідувальні відділи, відділи військової контррозвідки та підрозділи зовнішньої розвідки (Іноземний відділ ВНК було створено у грудні 1920 р., а військове розвідуправління – у серпні 1921 р.).

В Україні наслідком Лютневої революції був приход до влади Центральної Ради на чолі із М. Грушевським, яка після жовтневого перевороту в Петрограді проголосила 20 листопада створення Української Народної Республіки – УНР. Потім Центральну Раду змінив гетьманат, а його – Директорія, яка, у свою чергу, поступилася владою більшовицькому уряду. Висвітлення подій цього періоду в Україні сьогодні багато в чому перекручується та міфологізується залежно від ідеологічних уподобань авторів викладу, одне залишається без сумніву – те, що у сфері розвідувальної діяльності відбулася Друга Руїна. Певним винятком були лише ефективні зусилля гетьмана П. Скоропадського налагодити роботу розвідувального відділу, створеного в червні 1918 р. у складі генерального штабу, розвивати технічні засоби розвідки (кадри радіоперехоплення готувала спецшкола в Миколаєві) та активно використовувати дипломатичний апарат військових аташе. Функції політичної розвідки віднесли до компетенції Особливого відділу

«Особистого штабу Гетьмана» та Департаменту Державної варту у структурі МВС. Як наслідок, розвідувальна діяльність в Україні за часів гетьмана була досить успішною [2, с. 8–29].

В умовах складної політичної ситуації у світі в 20–30-х роках радянська зовнішня розвідка досягла значних результатів, багато в чому завдяки використанню осередків Комінтерну в різних країнах та симпатії антифашистів до СРСР; розвивалася взаємодія могутніх спецслужб Німеччини, Італії та Японії – країн-членів Антикомінтернівського пакту, які склали таємну урядову угоду про ефективну співпрацю їх розвідок; помітно посилилася активність дуже досвідчених розвідувальних служб Франції та Англії. США все ще відставали з будівництвом дієвої структури зовнішньої розвідки, хоча невдалі спроби Ф. Рузвельта реформувати спецслужби Сполучених Штатів все ж таки вперше в американській історії поставили проблему ефективності розвідувальної діяльності в один ряд з іншими загальнодержавними проблемами [10, с. 24].

У сфері внутрішньої розвідки та політичного розшуку найбільш поширеним було функціонування в тоталітарних країнах служб таємної політичної поліції та використання спецслужб тоталітарних держав у якості інструментів масових репресій та терору.

Напередодні Другої світової війни найпотужнішим розвідувальним службам були притаманні певні схожі риси, по-перше, ведення глибокої стратегічної розвідки головними суб'єктами усіх протистоянь. По-друге, розвідки цих держав набували подальшої інституалізації та спеціалізації. У деяких країнах вперше утворили державні офіційні міністерства та відомства, призначені для збору різноманітної інформації. По-третє, все більший акцент ставився не лише на військову розвідку, але й на політичну, соціально-економічну, наукову. По-четверте, для фашистських держав стало характерним паралельне існування державних і партійних розвідок. У СРСР завдяки зрощенню партапарату з державними інститутами такого роздвоєння не спостерігалось, але спецслужби були, практично, «інструментом партії». По-п'яте, розвиток науково-технічного прогресу спричинив широке використання наукових винаходів на потреби розвідки, що особливо стало помітним у її важливій ланці – передачі інформації. По-шосте, суттєво збагатилися тактичні засоби розвідки: застосування агентів-двійників, використання етнічних прибічників (так звана «п'ята колона»), цільова дезінформація та радіоігри, розбудова підпільних організацій для добування інформації в країнах-супротивниках, поєднання розвідувальної діяльності з саботажем і диверсіями [16, с. 327–328].

Асами розвідки довоєнних часів і періоду Другої світової війни були А. Дейч, Р. Зорге, В. Леман, Х. Шульце-Бойзен, М. Кузнецов, К. Філбі, Ю. Сосновський, Х. Ліндемманс, Н. Флюг, К. Доїхара та багато інших, чие національне походження відтепер не завжди вказувало, на чию користь вони працювали [8].

Період від закінчення Другої світової війни до кінця 80-х років ХХ ст. відмічено створенням військово-політичних блоків НАТО (1949 р.) та Варшавського Договору (1955 р.), їх відвертим військово-політичним та ідеологічним протистоянням, що отримало назву «холодної війни». У той же час під тиском національно-визвольних рухів народів Азії та Африки розпалася світова колоніальна система, посилилася боротьба проти неокolonіальної залежності в країнах Латинської Америки. «Третій світ» перетворився на арену жорсткого протистояння головних полюсів міжнародної політики – США та СРСР, осторонь якого не залишився швидко міцніючий Китай з його надзвичайно численною діаспорою. Такі політичні процеси відбувалися на фоні подальшого розвитку НТР, гострого суперництва в науково-технічній сфері, розробки зброї масового знищення та засобів її доставлення у будь-яку точку земної кулі. Все це наклало свій відбиток на діяльність розвідок та контррозвідок, поставило перед ними нові завдання.

Найбільш суттєві зміни відбулися в розвідувальній системі США. За період від прийняття Закону про національну безпеку США 1947 року до прийняття Закону про організацію розвідки 1992 року американська розвідка зробила гігантський якісний стрибок у своєму розвитку. Саме в цю добу були створені практично всі найбільші розвідслужби США, у тому числі ЦРУ (1947 р.), які об'єдналися в рамках розвідувального та військово-розвідувального товариства Сполучених Штатів; практично з нуля були утворені системи управління розвідкою, система контролю за розвіддіяльністю; сформувалася ціла система нормативно-правових актів, що регламентують усілякі аспекти організації та діяльності розвідслужб [10, с. 26, 68]. У роки «холодної війни» розвідка США, яка досі в усіх збройних конфліктах була лише допоміжним засобом, перетворилася на одне з основних і дуже ефективних знарядь [10, с. 25]. Процес реформування спецслужб відбувся й у СРСР, де в 1954 р. партійне керівництво країни визнало доцільним виділити з структур МВС у самостійне відомство 16 оперативно-чекістських підрозділів і на їх базі утворити Комітет державної безпеки (КДБ) при Раді Міністрів СРСР.

Як і раніше у розвідувальній діяльності Сходу та Заходу за нових умов було багато спільного. Головним стратегічним напрямом роботи спецслужб стала політична, військова, науково-технічна розвідка. Незважаючи на мирний період активність розвідок зростала з року в рік, особливо під час локальних, регіональних конфліктів (Корея, Куба, Близький Схід, В'єтнам, Афганістан). Деякі з політичних конфліктів, які мали системний характер, підігрівалися зусиллями спецслужб (Берлін, Угорщина, Чехословаччина, Польща). Якщо заходи натівських розвідок були спрямовані на дестабілізацію ситуації та руйнацію політичного ладу в країнах соціалізму та народної демократії, то радянська розвідка та її союзники, особливо НДР та Куба, намагалися здійснити експорт соціалістичної революції в держави Латинсь-

кої Америки, Азії та Африки. У деякі моменти спецслужби не просто постачали інформацію керівництву своїх країн, а навіть нав'язували через неї власне бачення розвитку подій – як це кажуть, «хвіст намагався крутити собакою». НТР створила небачені технічні можливості для розвідки, що різко підвищило її ефективність. Спецслужби держав-переможниць у Другій світовій війні не нехтували шантажем, щоб примушувати працювати на себе решту фашистської агентури, яка не була розкрита протягом війни. Розвідувальні операції мирного часу інколи здійснювалися паралельно із заходами диверсійного характеру, що загалом піднімало рівень насильства в світі. Поширилося використання так званих «кротів» – агентів у вищому керівництві розвідок тієї чи іншої держави [16, с. 329–330]. Посилилася взаємодія та співпраця розвідок у межах військово-політичних союзів, серед них спостерігалася нова географічна спеціалізація: Куба активно діяла в Латинській Америці, НДР – проти ФРН і навпаки. Розвідки країн-переможниць іноді практикували використання колишнього офіцерського складу спецслужб Третього рейху на керівних посадах власних структур. Що стосується внутрішньої розвідки та політичного розшуку, то в капіталістичних державах вони зосереджувалися на захисті «атомних таємниць», боротьбі з комуністичними та ліворадикальними організаціями, антиімперіалістичними та антивоєнними рухами, а в країнах соціалістичного табору було зроблено акцент на боротьбу з дисидентським рухом, виявлення та ізолювання інакомислячих.

Геополітична ситуація в Європі та в усьому світі кардинально змінилася на рубежі 80–90-х років ХХ ст., що було пов'язано з буржуазними ліберально-демократичними революціями в країнах Східної Європи, розпадом СРСР та зникненням організації Варшавського Договору. Головні трансформації в розвідувальних службах відбулися саме тут – їх принципово перетворили у відповідності з новообраними стратегіями суспільного розвитку та зовнішньополітичними орієнтаціями. Спецслужби колишніх союзників по Варшавському Договору та нових незалежних держав здебільшого фактично інтегрувалися у розвідувальні структури НАТО, або знаходяться на шляху до цього. Розвідки «старих» членів НАТО залишилися майже в попередньому організаційному та політичному форматі. Поки що досить складно робити припущення щодо властивостей, які «старі» та «нові» розвідки набудуть відповідно до сучасної розстановки політичних сил у світі. Тем не менш вже можна звернути увагу на деякі характерні риси сучасного етапу діяльності розвідувальних спецслужб. По-перше, кількісне зростання європейського розвідувального товариства вимагатиме, з одного боку, розвитку управлінських та координуючих структур, а з іншого, – заходів щодо централізації керівництва. По-друге, формування однополярного світу із центром в особі США, посилює намагання цієї держави розв'язувати зовнішньополітичні проблеми за допомогою збройних сил (Ірак – 1998 р., Ірак –

2003 р., Югославія, Афганістан), тому інтенсивно відбуватиметься розвиток військової розвідки США. До цього приєднуються їх союзники і, у якості зворотної реакції, – опоненти. По-третє, зростання терористичної загрози вимагатиме посилення та розвинення окремих підрозділів контррозвідки, внутрішньої розвідки та пристосування до цього політичного розшуку. По-четверте, боротьба з тероризмом спонукає всі спецслужби до більшої координації та об'єднання зусиль у спільній справі. По-п'яте, у умовах лібералізації політичних систем існує тенденція до зростання відкритості діяльності розвідслужб для широкої громадськості (зрозуміло, не за рахунок безпеки джерел інформації або успіху розвідувальних операцій). По-шосте, в перехідних політичних системах, під час загострення боротьби різних політико-економічних кланів, посилюватиметься тенденція використання державних спецслужб у «розбірках» на користь тих, кому ці служби підпорядковані.

Питання і завдання для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу

1. Політична розвідка виникла:
 - а) за часів первіснообщинного ладу;
 - б) у Стародавньому світі;
 - в) за часів середньовіччя;
 - г) на межі середньовіччя та Нового часу.
2. Які первісні методи та засоби розвідки виникли та вдосконалювалися у стародавності?
3. Охарактеризуйте внесок Ф. Уолсінгама в розвиток розвідувальної справи.
4. Як здійснювалась розвідка у Запорізькій Січі?
5. Позначте процес виникнення та розвитку американської розвідки в кінці XVIII – на початку XIX ст.
6. Що спричинило швидкий розвиток внутрішньополітичної розвідки в країнах Європи в кінці XVIII – на початку XIX ст.?
7. Кому належать слова: «Коні, які везли золото французького банку до майбутніх бойовищ в Австрії для фінансування таємних агентів, мали більше значення, ніж швидка та відважна кіннота Мюрата»:
 - а) Шарлю Талейрану;
 - б) Наполеону Бонапарту;
 - в) Жозефу Фуше;
 - г) Карлу Шульмейстеру.
8. Які події сприяли розвитку політичного розшуку в Росії в XIX ст.?
9. Що особливе було в розвідувальних структурах Японії у кінці XIX ст.?
10. У чому сутність «методу мозаїки» в розвідувальній діяльності?

11. Розкрийте принципову відмінність англійської та німецької розвідки на рубежі XIX–XX ст.
12. Яким було віддзеркалення наслідків Першої світової війни у сфері політичної розвідки?
13. Які спільні риси були притаманні найпотужнішим розвідслужбам світу напередодні Другої світової війни?
14. Позначте характерні риси розвідувальної діяльності сходу та Заходу в роки «холодної війни».
15. Як відбулися геополітичні зміни кінця XX ст. на діяльності розвідслужб?

Література

1. Бояджи Э. История шпионажа. – Т. 1–2. – М., 2003.
2. Веденеев Д. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. – К., 2008.
3. Водолеев Г. С. Люди и спецслужбы. – СПб., 2008.
4. Всемирная история шпионажа / Сост. М. И. Умнов. – М., 2000.
5. Горбунов Е. А. Схватка с черным Драконом. Тайная война на Дальнем Востоке. – М., 2002.
6. Грамон де С. История шпионажа. – Смоленск, 2002.
7. Даллес А. Искусство разведки. – М., 1992.
8. Дамаскин И. А. 100 великих разведчиков. – М., 2001.
9. Дмитренко В. Розвідка та інші таємні служби Стародавнього Риму і його супротивників. – Львів, 2008.
10. Дундуков М. Ю. Разведка в государственном механизме США. – М., 2008.
11. Зигуненко С. Н. Разведчики и шпионы. – М., 2007.
12. Кесарийский П. Тайная история. – М., 1991.
13. Киселев А. Внешняя разведка. Отдел специальных операций. – М., 2004.
14. Млечин Л. М. История внешней разведки. Карьеры и судьбы. – М., 2008.
15. Накитинский Н. Японский шпионаж: исторический экскурс // В мире спецслужб. – 2004. – № 6.
16. Основи політичної науки / За ред. Б. Кухти. – Ч. 4. – Львів, 1999.
17. Остапенко П. В. Тайная война в Древнем мире. – Мн., 2004.
18. Очерки истории российской внешней разведки. – Т. 1–6. – М., 1999.
19. Полмар Н., Аллен Т. Энциклопедия шпионажа. – М., 1999.
20. Ричелсон Д. Т. История шпионажа XX века. – М., 2000.
21. Роуан Р. Очерки секретной службы. Из истории разведки. – СПб., 1992.
22. Сідак В. С. Національні спецслужби в період Української революції 1917–1921 рр. (невідомі сторінки історії). – К., 1998.
23. Старков Б. А. Контрразведка Российской империи 1903–1914. – СПб., 2006.
24. Уривалкін О. М. Таємниці розвідок (діяльність таємних служб на території України). – К., 2007.
25. Хлобустов О. Госбезопасность от Александра I до Путина. – М., 2005.

26. Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны: Из истории секретной дипломатии и разведки. – М., 1985.
27. Широкоград А. Б. Русско-японские войны 1904–1945 гг. – М., 2003.
28. Энциклопедия военной разведки России / Авт.-сост. А. И. Колпакиди. – М., 2004.
29. Энциклопедия секретных служб России / Авт.-сост. А. И. Колпакиди. – М., 2004.
30. Энциклопедия спецслужб. – М., 2008.
31. www.shpion.h1.ru

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ **для поглибленого вивчення теми та окремих її питань**

* * *

СПЕЦІАЛЬНІ СЛУЖБИ **ЙОГО ЯСНОВЕЛЬМОЖНОСТІ**

(Переклад з рос.: Веденеев Д. В. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. – К., 2008. – С. 5–29)

...І до цього дня в істориків та публіцистів, у середовищі української діаспори існують неоднозначні оцінки діяльності гетьмана Павла Скоропадського (1873–1945), сутності створеної ним авторитарної Української Держави. Думки різняться від відвертої апологетики гетьманату, що ігнорує гострі протиріччя українського суспільства і внутрішньої політики Його Ясновельможності (офіційний титул Скоропадського), до явно нігілістичного ставлення до очевидних досягнень його адміністрації, конструктивного потенціалу державного будівництва. Треба враховувати, що історія відвела гетьманському режиму обмежений строк – 29 квітня 1918 року Скоропадський прийшов до влади в результаті майже безкровного перевороту (його підтримало зацікавлене в «сильній руці» австро-німецьке командування в Україні, але, не будемо забувати, висловився за гетьманство і виборний Хліборобський конгрес), а 14 грудня того ж року він підписав Грамоту про зречення й емігрував.

Дійсно, гетьман володів великими повноваженнями, був головнокомандуючим армією і флотом, визначав зовнішньополітичний курс. На зустрічі з представниками українських партій він заявив: «Україну... може врятувати лише диктаторська влада, лише волею однієї людини можна встановити в нас порядок... і провести демократичні реформи, які так необхідні для країни».

Як би не ламали списи навколо персони Ясновельможного, неможливо відмовити йому і соратникам в енергійному, цілеспрямованому державному будівництві...

Повчальною стороною створення силових структур була кадрова політика. У спогадах гетьман наголошував: «...Різниця між мною і українськими колами та, що останні, люблячи Україну, ненавидять Росію, у мене цієї ненависті немає. В усьому цьому гнобленні, яке так різко було проявлене Росією по відношенню до всього українського народу, не можна звинувачувати російський народ, це була система правління...» Він не був прихильником нав'язування українізації меншинам (при всьому зробленому для підйому національної культури і науки!) і вибрав курс на виховання, за власним визначенням, «державно-територіального» патріотизму. Це дозволило залучити до розвідки і контррозвідки чимало генштабістів, офіцерів царської розвідки, жандармерії, поліції, висококваліфікованих співробітників зовнішнього спостереження – «філерів». На жаль, чимала частина старого офіцера, рятуючись на берегах Дніпра від «червоного терору», об'єднувалася в монархічне підпілля, стаючи реальною загрозою українській державності.

У червні 1918 року реорганізується Генеральний штаб збройних сил. У складі його Першого генерал-квартирмейстерства створюється «розвідувальний відділ» на чолі з полковником Колосовським. Виходячи із пріоритетів зовнішньої політики і безпеки, цей підрозділ поділяється на «частини»: перша, під керівництвом штаб-офіцера Матвієнка, покликана привести до ладу розвідку в Румунії, Болгарії і Туреччині; друга, на чолі зі штаб-офіцером Щербицьким, – діяти в Росії, на Кавказі і в інших постімперських регіонах; третя – підтримувати зв'язки зі спецслужбами союзників України по Брестському миру – Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією і Туреччиною. Однак рівноправного співробітництва в області розвідки з ними досягти не вдалося...

Головними ж напрямками розвідки вважалася Радянська Росія (яка, незважаючи на попередню мирну угоду, розгортала ударну «Курську групу військ», вела активну розвідувально-підривну діяльність проти гетьмана) і Румунія (її територіальні претензії створювали загрозу війни). Штат відділу був невеликий: 10 старших офіцерів, 4 перекладачі (обер-офіцери), 4 канцеляристи. На червень-грудень йому встановили бюджет у 84 тис. рублів «на таємну розвідку» і 3 тис. – на придбання літератури і періодики «з розвідувальною метою».

Документи, які до нас дійшли, свідчать, що здобувати інформацію за кордоном планувалося через «спеціальних агентів зі спеціальними дорученнями» (кадрових розвідників), «постійних спеціальних агентів за кордоном» (агентура з кола іноземців, розвідники-нелегали). Не виключалася таємна купівля найважливіших документів, у першу чергу – планів мобілізації. Передбачалася ретельна конспірація в роботі із закордонною агентурою, знати про яку могли лише виняткові співробітники центрального апарату розвідки...

Передбачався збір конфіденційної інформації з позицій розвідвідділів штабів прикордонних корпусів, дивізій і бригад. Отримали певний розвиток технічні засоби розвідки. При Генштабі (вулиця Банкова, 11 у Києві) радіопереговори радянських військ відстежувала станція перехоплення, кадри радіорозвідки готувала школа підготовки персоналу станцій перехоплення в Миколаєві. Три чверті навантаження тодішньої авіації припадало на розвідку з повітря – армія гетьмана планувала мати авіазагони центрального підпорядкування і по одному в кожному корпусі. Крім цього, їй же залишилася від імперії ескадра найкращих у світі важких чотиримоторних бомбардувальників «Ілля Муромець», що використовувалися для дальньої розвідки. Загін з 20 гідропланів-розвідників Г-5 і Г-7 мав Чорноморський флот...

Вдале поєднання агентурної, польової і технічної розвідки дозволило гетьманській військовій розвідці складати місткі звіти про дислокації і переходи, озброєння, структуру, командний склад частин Червоної Армії.

Військовий аташат також отримав розвиток у межах активної зовнішньої політики Української Держави, рішуче відстоюючи національні інтереси. Військові аташе («військові агенти» тодішньою термінологією) підкорялися закордонному відділу Генштабу. На цю дільницю пропонувалося направляти найкращих офіцерів, які попередньо пройшли службу в розвідвідділі. Вже 31 травня керівник Генштабу Олександр Сливинський затвердив надзвичайно секретну інструкцію військовим аташе в частині розвідроботи. Вони зобов'язувалися, згідно з детальною схемою, що додавалася, здобувати дані про армії і військово-промисловий потенціал країн перебування, їхньої готовності до війни, аж до стану військово-радикальної думки.

4 липня приймається закон «Про призначення військово-морських агентів і введення посад військово-морських агентів при посольствах Української Держави». Їх поточною роботою керував закордонний відділ Морського Генштабу, що опрацьовував інформацію про склад і озброєння закордонних ВМФ. Морські аташе акредитуються в Німеччині (за сумісництвом у Скандинавських країнах і Голландії), Австро-Угорщині, Румунії, Туреччині. Військово-морські дипломати працювали в складі делегацій на мирних переговорах з Румунією, що завершилися на користь української сторони, на переговорах з урядом В. Леніна.

10 серпня гетьман підписав закон «Про призначення військових агентів» у столиці Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Румунії, Швейцарії, а 10 листопада посади військових аташе безпосередньо вводилися в штати посольств України. Реально ж аташе попрямували в Болгарію (генеральний значковий Борис Бобровський), Румунію (генерал-хорунжий генштабу Середін), Туреччину (полковник генштабу Васильєв), Швейцарію (генерал-хорунжий Лев Дроздовський), а союзницькі Німеччина і Австрія прийняли їх відмовилися.

Військові дипломати брали участь у переговорах з Всевеликим Військом Донським, що завершилися демаркацією кордону, гарантією прав українців на Донщині і торговельною угодою. Робота військових дипломатів отримала високу оцінку керівництва Генштабу. Керівник Першого квартирмейстерства Дроздовський націлював військову розвідку й аташат на більш тісну взаємодію. Передбачалося надати кожному аташе помічника для організації резидентур розвідки з позицій дипломатичних представництв, розширити мережу аташата на країни Західної Європи і Балкан.

Гетьманат, звичайно, не був янголом і виношував власні геополітичні плани посилення впливу за кордоном і територіальних розширень. Головним об'єктом закордонних спецоперацій української розвідки стає Кубань, де проживало до 2,5 млн етнічних українців – нащадків запорозьких козаків...

Нам пощастило відшукати в Центральному державному історичному архіві у Львові документи про діяльність гетьманської розвідки на Кубані. Під прикриттям посади першого секретаря посольства в Єкатеринодарі діяв резидент розвідки К. Поливан, що в грудні 1918-го підготував таємний звіт. Відповідно до цього документа резидентура зібрала значний матеріал про обстановку у краї, розстановку політичних сил (представники посольства брали участь у таємних нарадах Кубанської крайової ради й уряду). Вигідна орієнтація в розстановці місцевих політичних сил дозволила здійснити політичний і пропагандистський вплив, спрямований на агітацію за союз з Україною і поглиблення протиріч між кубанцями і Добровольчою армією. Була зібрана й інформація про економічні збитки окремих підприємців, що за спекулятивними цінами торгували північнокавказькою нафтою в Україні.

Активність К. Поливана не пройшла непомітною для денікінської контррозвідки – його заарештували, але, судячи з наданого звіту, здібному розвіднику вдалося повернутися на батьківщину. Менше пощастило послу України при Кубанській Крайовій Раді, полковнику Федору Боржинському – по дорозі до Києва він був схоплений «білими» на станції Волноваха і розстріляний «за зраду Росії» в Юзовці (тепер Донецьк). До речі, у 1910–1914 роках Федор Кондратійович вдало займався розвідувальною роботою в Монголії, Китаї і на Далекому Сході, за що отримав титул барона!

Дійшли до сучасників і розроблені невідомим українським розвідником, що діяв під виглядом журналіста, пропозиції по вдосконаленню розвідувально-підривної діяльності на Кубані (грудень 1918 р.). Мова йшла про створення довготривалої розвідувальної присутності під прикриттям представництва українських засобів масової інформації. «Головне інформаційне бюро на Кубані» створювало б у містечках і станціях регіону свої філії, кореспондентську мережу. Вони, разом з кооперативними організаціями і «Просвітою», служили б прикриттям для агентурної роботи. Планувалося, що резидентура не лише здійснювала би збір інформації, але і займалася

впливом на громадську свідомість на користь інтеграції з Україною. З часом рекомендувалося перейти до формування бойових груп для підготовки повстання проти Денікіна.

У складі апарату управління існував «Особистий штаб Гетьмана». До нього входив і Особливий відділ. Згідно з «Положенням про Особливий відділ Штабу Гетьмана» до його компетенції входив збір відомостей про ставлення до Його Ясновельможності різних суспільно-політичних сил, діяльності за кордоном політичних партій і окремих осіб, що прагнули підризу існуючого режиму і його зовнішньополітичних акцій – тобто він виконував функції політичної розвідки, а також особливі доручення голови держави. Відділу надавалося право створення власної агентури.

Підрозділ не міг поскаржитися на обмеженість повноважень. Його розпорядження були обов'язковими для органів внутрішніх справ, дипломатичного і митного відомств, і навіть митної, залізничної, лісової і прикордонної варти. «Посади дипломатичного відомства повинні всіляко сприяти Особливому Відділу і беззаперечно приймати пакети для відправки зі своїми кур'єрами як за кордон, так і з-за кордону, не цікавлячись, від кого вони поступають». Діловодство і бюджет ОВ були важливою державною таємницею. У кожному з восьми губерній призначалися представники відділу.

До штату інформаційного відділу входили посади 4 старших офіцерів-аналітиків, 4 співробітники з обробки української, російської, польської, німецької, австрійської, англійської, французької, єврейської преси...

Адміністрації «останнього гетьмана» довелося діяти в край важких внутрішніх умовах. Майже півмільйонний німецько-австрійський армійський контингент став фактичним господарем країни, призначеним забезпечити поставки продовольства до Німеччини, передбачені їй договором з Центральною Радою УНР від квітня 1918-го (60 млн пудів хліба, 3 млн пудів цукру, інша сільгосппродукція). Окупаційні військові частини й адміністрація досягали «годування» фатерлянда найбільш драконівськими засобами: каральними експедиціями, розстрілами, шибеницями, шомполами, примусовими реквізиціями, відвертим грабуванням селян.

У результаті посівні площі скоротилися вдвічі, а селянство відповіло повстаннями. Ситуація ускладнилася прийняттям адміністрацією Української Держави непопулярних законів (наприклад, про поновлення землеволодіння поміщиків, про обов'язкову примусову працю на землі). Силі гетьмана повинні були разом з німецько-австрійськими військами придушувати незадоволення, що повністю відвернуло від режиму більшу частину населення аграрної країни...

Чи варто казати, що в обставинах, які склалися, гостро постало завдання створення правоохоронних органів, у тому числі і контррозвідувального призначення.

У межах масштабного реформування апарату державного управління 18 травня 1918 року виходить постанова Ради Міністрів «Про зміну існуючих

законів про міліцію і створення Державної варти». У структурі МВС гетьманата створюється Департамент Державної варти (ДДВ) з функціями протидії кримінальним злочинам, контррозвідального захисту існуючого режиму, підтримки безпеки на транспорті, забезпечення паспортного режиму, на чолі з П. Аккерманом. Складається система його територіальних органів у великих містах, губерніях, повітах.

Підрозділом ДДВ, що безпосередньо займався контррозвідальною роботою, протидією політичним злочинам та іншим особливо небезпечним діям, виступав Інформаційний відділ (ІВ). Його формування почалося в червні 1918-го за розпорядженням керівника ДДВ Ю. Шкляревського, безпосередньо цим займався керівник відділу Л. Пономарьов (очевидно, досвідчений професіонал – він же розробив і «особливий шифр для зв'язку» у справах служби). Основними підрозділами ІВ виступали спеціалізовані діловодства, серед них – таємне (боротьба з політичними злочинами і шпигунством, запобігання терактів, збір відомостей про стан в країні) і агентурне («спостереження, інформування і вивчення прошарків населення, укомплектування кадрів інформаторів, агентів і зовнішнього спостереження»), а також залізничної варти (безпека на транспорті, розслідування аварій потягів).

ІВ створювалися при міських, губернських і повітових органах влади, підпорядковуючись в оперативно-службовому відношенні лише за відомчою вертикаллю. При розробці штатів керувалися досвідом «колишніх органів політичного розшуку». У спецпідрозділі в дусі традицій царської жандармерії приймали «людей перш за все відданих справі... з великим досвідом, енергією і бездоганних у моральному відношенні». Метою їх служби проголошувалося «забезпечення на території Української Держави державного порядку і громадської безпеки», причому їх «важка і відповідальна робота... нерідко поєднана з небезпекою для життя».

Провідним інструментом цієї роботи державної важливості була «секретна агентура». Про її вагу свідчить, наприклад, те, що з 553 тис. карбованців загального річного бюджету ІВ при Київському губернському старості на агентуру виділялося 180 тис. (найбільша стаття витрат), столичний же ІВ отримував на такі ж цілі 300 тис. Вважалося, що для «всебічного політичного спостереження столиці» знадобиться 100 агентів з місячним утриманням в 50 карб., у провідних губернських центрах – по 60 негласних помічників. Передбачалися і кошти на наймання конспіративних квартир. Особлива увага приділялася збереженню в секретності особи негласних помічників. «У справі політичного розшуку, – наставляв оперативних працівників П. Аккерман, – досить важливим є збереження особи секретного співробітника від можливого викриття... Треба мати на увазі, що справжнє прізвище секретного співробітника повинно бути відоме лише особі, яка керує ним...».

Для акумуляції інформації використовувалися архіви царської поліції і охоранки, органів влади, преса, застосовувалася перлюстрація поштових відправлень громадян. ІВ тісно взаємодіяв з територіальними органами МВС, прикордонними пунктами ДДВ, Окремим особливим корпусом прикордонної варти, німецькою таємною поліцією.

Як і при «білому царі», важливе місце відводилося «спостережливим агентам» («філерам», співробітникам зовнішнього спостереження). На них припадала друга за значенням стаття витрат і додаткові асигнування на оперативний гардероб, відрядження, «відвідування ресторанів, пивних, кав'ярень», без чого не можна було обійтися при проходженні служби. У Києві ІВ мав за штатом 80 філерів, губерньські ІВ 1-го розряду – по 30, 2-го розряду – по 40, Одеський ІВ – 50. Зовнішнє спостереження («наружка») виступала незмінним учасником всіх важливих оперативно-розшукових заходів, незважаючи на постійний некомплект кадрів – до чверті співробітників. При цьому керівник ДДВ незмінно підкреслював дисциплінованість, витримку, «службовий такт» співробітників цієї невдячної ділянки...

Контррозвідникам вдалося виявити в Києві, Житомирі і Бердичеві учасників організації, що готувала замах на гетьмана. У червні співробітники столичного ІВ затримали хорунжого 20-го Донського козацького полку. У цьому не було би нічого незвичного, якщо б «станичник» не виявився перевдягнутою житомирською міщанкою Розою Висоцькою, відомою серед товаришів-анархістів як Маруся Нікіфорова. На рахунку у цієї дамочки були пограбування заводу Ельфорта і держбанку в Єлисаветграді, що принесли до партійної каси 400 тис. карбованців, організація ряду вбивств, підпалів, нападів. Марусю передали слідчому з особливо важливих справ.

Судячи з документів, контррозвідники до останніх днів існування режиму П. Скоропадського отримували широку інформацію про настрої в політичних партіях, дії опозиціонерів з підготовки антигетьманського повстання, посадові злочини, пересування повстанців. З початком повстання співробітники столичного ІВ створили орган військової розвідки і контррозвідки, неодноразово отримуючи подяки армійського командування за точну інформацію про повстанців...

Існував і такий специфічний спецорган, як Особливий відділ штабу гетьмана (далі – ОВШГ). За суттю, це була «особиста спецслужба» голови держави. Крім внутрішньополітичної розвідки, на неї покладалися і досить широкі контррозвідувальні і контролюючі функції. Зокрема, юридичний відділ спеціалізувався на допиті і слідстві. Окремим чиновникам відділу надавалися права цензорів. Співробітники ОВШГ за розпорядженням його керівника могли здійснювати арешти і обшуки, керуючись чинним законодавством. Мали вони право і на власну агентуру, задля чого бюджет підрозділу передбачав статтю на «секретно-агентурні» потреби. Відділ тісно взаємодіяв з іншими правоохоронними органами, проводив, нічого приховувати, і спільні

операції з німецькою таємною поліцією проти робочих організацій – стачоків.

Штат відділу передбачав посади двох офіцерів – «завідуючих зовнішнім спостереженням». Їм підпорядковувалася група співробітників зовнішнього спостереження трьох «розрядів»: вищого (15 чоловік), середнього (20) і молодшого (15). Співробітники зовнішнього спостереження («*наружки*») мали статус унтер-офіцерів надстрокових і проходили спеціальну підготовку.

Відділ здійснював збір інформації про суспільно-політичні процеси в країні, що несуть загрозу існуючому режиму, збройні антиурядові виступи, селянський повстанський рух. Однак вістря роботи спрямовувалося на протидію політичним виступам і контроль над діяльністю високих посадовців. У цьому немає нічого дивного. Достатньо сказати, що лідери опозиційних соціалістичних партій переговори з членом радянської делегації Дмитром Мануїльським про спільні дії проти гетьмана вели в домі заступника міністра фінансів, соціал-демократа В. Мазуренка, а до складу Головного оперативного штабу антигетьманського повстання ввійшли керівник Охорони шляхів генерал А. Осецький, низка командирів частин і з'єднань.

Не гребували контррозвідники Його Ясновельможності і збором свідчень про поведінку членів урядового кабінету, повідомивши, наприклад, про укладення п'ятьма міністрами змови щодо проведення спільної лінії на засіданнях Ради Міністрів. У поле зору агентури потрапив навіть митрополит Антоній, у миру «систематично підтримуючий таємне листування» з міністром торгівлі і промисловості Мерингом.

У «послуговому листі» підрозділу – розкриття ряду спроб замаху на гетьмана. Так, агентура відділу повідомила про зібрання 28 осіб, що відбулося вночі 15 вересня в «Кавказькому погребку» на вул. Прорізній, «на якому було постановлено вбити Ясновельможного Пана Гетьмана». Називалися прізвища бойовиків, що виїжджали до Німеччини для організації замаху на голову держави під час його офіційного візиту до кайзера.

Серед заходів ОВШГ можна назвати недопущення службових зловживань українського есера Тоцького, що керував кадровою роботою в МВС. Цей посадовець «намагався всюди проводити людей однакових з ним політичних переконань», перешкоджав затриманню осіб, що вели підривну пропаганду, прагнув поставити під свій контроль контррозвідувальну роботу прикордонних пунктів на кордоні з Радянською Росією.

Про грамотність роботи «кишенькової спецслужби» свідчать рекомендації її керівника із забезпечення безпеки столиці (липень 1918-го). У них, виходячи з оперативних даних, говорилося про прибуття до Києва радянських агентів, «упакованих» значними сумами на підривну діяльність, неблагонадійних співгромадян, для «побачень з ватажками антиурядового руху», контакти політичної опозиції з радянськими представниками. Як серйозна загроза розглядалися «представники злочинного світу», «різного роду темні

особистості, аферисти... що прагнуть до столиці України для можливих брудних операцій комерційного характеру...».

Пропонувався комплекс заходів – укріплення кадрового складу правоохоронних органів за рахунок «старих» спеціалістів («за найсуворішої фільтрації», тому що частина з них встигла непогано влаштуватися до приватних структур), перенесення переговорів з Москвою подалі від столиці, посилення прикордонного контролю в потягах, режимності на телефонних вузлах державних установ, введення обов'язкової прописки протягом доби. Автора документа, оперативного робітника ще царського загартування, відверто обурювала «повна розпусність двірників і швейцарів, які повністю вийшли з підпорядкування... і не вважають своїм обов'язком надавати допомогу... у нагляді за мешканцями будинку». «Розпусників» він вимагав підкорити Державній варті.

ОВШГ проводив оперативно-слідчі заходи з пошуку осіб, що брали активну участь у розстрілах і пограбуваннях періоду радянської окупації Києва (9 лютого – 2 березня). Тоді, як відомо, головним ініціатором вакханалії терору виступав сам головнокомандуючий червоноармійцями, патологічно жорстокий есер Муравйов (колишній царський підполковник), що видавав накази про знищення «контри». У ті дні, за різних оцінок, загинуло від 3 до 10 тис. громадян, а німецькі дані свідчили про 2,5 тис. одних тільки вбитих офіцерів. Лише в Нікольсько-Слободському районі Києва контррозвідникам вдалося виявити 38 активних учасників «червоного терору» (під прикриттям якого найчастіше діяли і звичайні злочинці)...

* * *

«УКРАЇНСЬКИЙ ФРОНТ» РАДЯНСЬКОЇ РОЗВІДКИ (1920–1940-ві РОКИ)

(Переклад з рос.: Веденеев Д. В. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. – К., 2008. – С. 56–88)

«Зовнішня розвідка була парафією московського центру». Таке твердження нерідко можна було почути від зацікавлених минулим вітчизняних спецслужб. Не будемо такими категоричними в оцінках: «український фронт» радянської розвідки також мав достатньо таємних баталій і витончених операцій...

Вітри демократизації відкрили для громадськості чимало сторінок таємної історії Вітчизни і її синів – невідомих до того або відомих широко, проте без будь-якого зв'язку з діяльністю спецслужб. Класичний приклад останньої категорії наших предків – видатний український художник-імпресіоніст Микола Глущенко (1900–1977). Він же – результативний радянський розвідник «Ярема».

Уродженця Єкатеринославської губернії М. Глущенка в 1919-му примусово призвали до «білої» армії А. Денікіна, звідки інтернували до Польщі.

Потім Микола пробрався до Німеччини. Місцева влада підтримувала колишнього союзника – гетьмана Павла Скоропадського, і при сприянні «Його Ясновельможності» Миколі надалася можливість отримати освіту в Берлінській вищій школі образотворчих мистецтв, причому спонсорами виступали державний діяч ЗУНР професор Роман Смаль-Стоцький, колишній голова Директорії УНР письменник Володимир Винниченко. Незабаром Глущенко опинився, як і належить творчій особистості, на Монмартрі, завів власне ательє на вулиці Волонтерів, де дивував відвідувачів віртуозною роботою на трьох-чотирьох мольбертах одночасно.

Нестачі в замовленнях не було, та і клієнтура підібралася досить презентабельна – посадовці, дипломати, генштабісти, лідери емігрантських організацій, серед них – один з батьків-засновників і провідних ідеологів українського націоналістичного руху Дмитро Андрієвський, а також племінник імператора Австро-Угорщини ерцгерцог Вільгельм фон Габсбург (відомий як українофіл, полковник Українських січових стрільців Василь Вишиваний). Запросто заходили Іван Бунін, Володимир Маяковський, співробітник радянського генерального консульства Олександр Довженко. Тут же Глущенко зустрів і майбутню дружину Марію Давидівну, що походила з заможної бесарабської родини.

І хоча живописець не бідував, душа тягнулася на Батьківщину, і не у нього одного. Бажаючи повернутися до України, художник оббивав пороги радянського представництва.

До речі, патріотизм його був непідробним, і до кінця своїх днів художник зберігав щиру вірність радянському устрою, чого не скажеш про його дружину. Виявилось, що звертався Глущенко за радянським громадянством до... співробітників паризької резидентури Іноземного відділу (зовнішня розвідка) Об'єднаного державного політичного управління (ОДПУ) товаришів Полоцького і Львова. У 1926 році художника залучили до розвідувальної роботи під псевдонімом «Ярема», співпрацював на патріотичних засадах, в ім'я обіцяного повернення в Україну. Розвідка, говорять документи галузевого Державного архіву Служби безпеки України, визнала за корисне «на першому етапі націлити Глущенка на збір інформації про ворожу діяльність і наміри антирадянських і націоналістичних організацій, а потім – розширення контактів з їх керівництвом», добре, що контактів таких було достатньо.

Із завданням «Ярема» впорався, зумів добути інформацію про зв'язки Організації українських націоналістів з німецькими спецслужбами, сприяв здобуванню оперативних джерел для Головного управління держбезпеки (ГУДБ) НКВС «серед впливових посадовців із закордонних антирадянських націоналістичних організацій, що дозволило в значній мірі локалізувати їх ворожу діяльність проти СРСР».

Крім того, високі зв'язки серед істеблішменту Франції і Німеччини дозволили розвіднику дістати і передати до Союзу надзвичайно таємні крес-

лення на 205 видів (!) бойової техніки, включаючи мотори для винищувачів. В емігрантському середовищі він вже мав репутацію радянофіла. І той же В. Винниченко, що до революції примхливо просив грошей в українських меценатів на життя в Швейцарії, а потім принижено домагався індульгенції від радянського режиму, в останньому листі художнику від 19 липня 1935-го відмовляв йому в праві називатися українцем, дорікав у меркантильності і відсутності переконань. Але якраз власних принципів і переконань у Глуценка вистачало...

Резидентура повідомляла в Центр, що «Ярема» нервує, прагне повернення на батьківщину, незважаючи на прохання залишитися у Франції ще на рік для завершення важливої розвідувальної акції. У липні 1936-го художник з родиною повернувся до СРСР, задовольняючись у комуналці кімнатою на 9 квадратних метрів. Якраз пройшов «Великий терор», і жертвами репресій стали оператори «Яреми», співробітники 5-го відділу (розвідка) ГУДБ НКВС.

Репресії дуже викосили радянську розвідслужбу. У її центральному апараті з більше ніж 100 співробітників вціліло лише 20, у берлінській резидентурі – два співробітники, у Токіо – один без знання мови. Розвідку в Північній Америці один час курирував 25-річний молодший лейтенант, інженер, що закінчив 3-місячні курси підготовки оперативного складу (всього жертвами репресій у 1934–1939 роках стали 21880 співробітників органів держбезпеки). Спочатку перед війною довелося направляти за кордон 240 розвідників-початківців.

До органів НКВС від таємного співробітника «Агафона» поступив донос про те, що Глуценко – агент лідера ОУН Євгена Коновальця, і через нього здійснюється зв'язок з фашистським підпіллям в Україні. Щоправда, незабаром «Агафона» «розстріляли як провокатора». Але розвідувальна місія «Яреми» на цьому не скінчилася. Попри «стратегічне партнерство» з Берліном, Глуценку доручили встановити контакт з Клейстом, головним референтом з культури міністра іноземних справ Ріббентропа. Для зближення двох країн художник запропонував німецьким колегам обмінятися виставками в столицях. І 17 квітня 1940-го виїхав до Берліна на sensationну виставку «Народна творчість у СРСР». На знак захоплення талантом Глуценка фюрер, який вважав його найкращим пейзажистом Європи, передав у подарунок альбом з літографіями власних акварелей. По поверненні до СРСР альбом жахав Сталін і віддав через полковника НКВС лише в розпал битви під Москвою...

Напевне, головним досягненням розвідника стала інформація про підготовку нападу III рейху на СРСР, причому доповідь «Яреми» прибула до Сталіна на п'ять місяців раніше інформації відомого «Рамзая» – Ріхарда Зорге. У 1972 році М. Глуценко став лауреатом Державної премії УРСР, в 1976-му – народним художником СРСР. Був виїзним, але і не думав зали-

шатися за кордоном, де жили заможні родичі дружини і де мав би казкові гонорари. Контактів з органами держбезпеки він не розривав до самої смерті в жовтні 1977 року, дозволяючи собі мати власну позицію, попереджуючи КДБ про неприпустимість державної політики русифікації і адміністративного тиску на українську мову і культуру.

«Шпигунська історія» Миколи Глуценка була яскравим, але не єдиним епізодом діяльності радянської розвідки на «українському фронті»...

Для збору розвідувальних даних і підривної роботи з метою розповсюдження «світової революції» Радянська Росія і СРСР володіли унікальною всесвітньою інфраструктурою – Комуністичним Інтернаціоналом (Комінтерном (КІ), що існував у 1919–1943 роках). Вже з літа 1919-го року воююча, голодуюча країна з волі більшовистського керівництва «відстогувала» мільйони карбованців і багато кілограмів створених століттями праці народу дорогоцінностей на таємне фінансування компартій країн Західної і Центральної Європи, Балкан, Кавказу й Америки. У серпні 1920-го створюється Таємний відділ (потім – Конспіративний, з січня 1921-го – Відділ міжнародного зв'язку) КІ, який розсилає своїх емісарів для підготовки «революційного вибуху» в країні Європи й Азії. До весни 1921 року розробляється механізм координації розвідувально-підривної діяльності між Реввоенрадою Республіки, Розвідуправлінням РСЧА (Робітничо-Селянської Червоної Армії – В. К.), ІНВ ВНК і Виконкомом Комінтерна.

У першій половині 1920-х емісарами КІ спільно з місцевими компартіями здійснюються спроби військових державних переворотів у Німеччині, Болгарії, Естонії, розгортається підпілля в прикордонних районах Польщі і Фінляндії. Створюється ціла мережа спецкіл, спецкурсів, інститутів і лабораторій, радіоцентрів для послуг архітекторів насильницької комунізації людства.

На «червону павутину» КІ працювало і чимало ідейних, безкорисливих «борців за світле майбутнє», СРСР їм бачився вітчизною всіх робітників і селян, а про голодомори і репресії або не знали, або вважали їх неминучими недоліками побудови земного раю. У сукупності з антифашизмом СРСР (до 1939 року) це забезпечувало радянській розвідці феноменальні успіхи саме в міжвоєнний період, бо з нею співпрацювали за переконанням не лише «класово близькі» особи, але й аристократи на кшталт відомої «кембриджської п'ятірки».

Резиденти радянської розвідки гідно оцінили корисність фанатизму комінтернівців. Зі слів співробітника УНВ ОДПУ, що втік на Захід, Георгія Агабекова (пізніше ліквідованого «колегами»), резиденти «замість того, щоб самим ризикувати і вербувати потрібну агентуру, почали користуватися для шпигунської роботи місцевими комуністами, що в результаті коштувало дешевше і було безпечніше як в ідейному відношенні, так і у відношенні можливої провокації». Лише в Англії в 1934–1936 роках було здобуто біль-

ше 10 цінних джерел, що давали інформацію з королівських спецслужб, оточення прем'єра Чемберлена і голови МІСа Ентоні Ідена.

Виключно на агентуру КІ спиралася створена в 1926 році Особлива група ОДПУ на чолі з Яковом Серебрянським, призначена для розгортання мережі нелегалів з метою проведення диверсій у військовий час на особливо важливих об'єктах промисловості і комунікаціях на території країн Європи, Америки й Азії. Зусиллями групи і ІНВ ОДПУ вдалося через викрадення в 1930-х роках в Парижі генералів А. Кутепова і Е. Міллера обезголовити білоемігрантський Російський загальновійськовий союз (РЗВС, який мав тисячі підготовлених військових і диверсантів на випадок війни Заходу з СРСР). Незважаючи на послаблення позицій антирадянської еміграції народів СРСР, сталінське керівництво продовжувало розглядати роботу проти неї як пріоритетний напрям діяльності радянської розвідки, що дезорієнтувало спецслужби і відволікало сили з перспективних ділянок «невидимого фронту».

Серед успіхів української розвідки в міжвоєнний період – оперативні ігри «Академія», «Пруд», «Заморські», однак найбільш масштабною і результативною стала гра «Представництво», що велася в 1926–1935 роках. Спочатку англійській розвідці й еміграційним організаціям, що орієнтувалися на УНР, був підставлений агент ДПУ УРСР «Дністровський» (псевдонім змінено. – Д. В.). Саме через нього резидент британської спецслужби Богомолец став підбирати з антирадянського середовища кандидатів на вербування для наступного засилання з розвідувальними завданнями через радянсько-румунський кордон. «Дністровський» зумів увійти в довіру і до керівників «Комітету допомоги емігрантам» при ДЦ УНР Івашині-Геродоту і Порохіївському.

На допомогу «Дністровському» була потрібна вірна людина з репутацією запеклого ворога «комуняк». Вибір зупинили на мешканцеві Одеси Прокофії Федоровичу Капелюшному (ім'я змінено. – Д. В.), «щирому українцеві», з вищою освітою, колишньому члені Української партії соціалістично-революціонерів (УПСР) й учаснику антирадянського повстанського руху отамана Григор'єва. Капелюшного залучили до негласного співробітництва під псевдонімом «Цензор» (псевдонім змінено. – Д. В.) і перевірили на виконання ряду «делікатних» доручень чекістів. Особистість «досвідченого ворога більшовиків» так зацікавила резидента Богомольця, що він став вимагати від «Дністровського» швидше привезти знахідку з СРСР до Румунії.

На початку вересня 1928-го через «вікно» на Дністрі агенти ОДПУ прибули до бесарабського містечка Резину, де «Цензор» вміло доніс до резидента інформацію про керовану ним у СРСР «повстанську організацію». Згодом П. Капелюшний неодноразово зустрічався з англійським розвідником: противнику постачалася дезінформація про ситуацію в Україні, Червону Армію і звіти несправжнього підпілля. Авторитет «Цензора» виріс після

створення ним фіктивного пункту переправлення антирадянської літератури в селі Сарацеї під опікою агента ОДПУ «Антоненка» (псевдонім змінено. – Д. В.).

Виник і своєрідний «сімейний підряд» – у розвідроботі Капелюшному допомагала в якості кур'єра його заміжня сестра Ольга і дружина Анна, що отримала від ОДПУ псевдонім «Леся Українка» (псевдонім змінено. – Д. В.). Радянська спецслужба прийняла рішення про перехід до наступного етапу операції – виводу Капелюшного за кордон. Під час позачергового переходу до Румунії той попередив про загрозову небезпеку з боку контррозвідки ОДПУ у зв'язку з арештами у справі «Союзу визволення України» (СВУ, сфабрикована чекістами справа, за процесом над СВУ пройшло 45 видатних представників національної державності, науки і культури).

За кордоном повірили в легенду про «провали і арешти» соратників «Цензора» і погодилися на те, щоб той керував підпіллям з Румунії. Розвідник передав Богомольцю «свідчення» про 6-й армійський корпус РСЧА і маску від «нового» протигазу серії «БН» (вже знятого з озброєння і залишеного лише в частинах Одеського округу на випадок перевірки англійцями). У лютому 1931 року Капелюшний передав до ОДПУ інформацію про засилання до СРСР двох англійських агентів, затриманих на території УСРР. Незабаром на постійне місце проживання до Румунії перебралася дружина «Цензора».

Поступово, у результаті психологічно продуманої поведінки і керівники «Комітету допомоги емігрантам» перейнялися довірою до радянського розвідника і ділилася з ним думками відносно планів політичної діяльності. Правда, контррозвідка ДЦ УНР попередила їх про можливого радянського агента в середовищі «Комітету». Тоді «Цензор» розіграв недовіру до емігрантів, які діють пасивно, прирікають «його людей на арешти» в СРСР, і заявив, що переключає підконтрольне йому «підпілля» на розвідроботу на користь англійців. Останні залишилися дуже задоволені «розвідувальними матеріалами» про гарнізони РСЧА Одеси, Кіровограда, Житомира і Бердичева.

У травні 1931 року куратором «Цензора», замість відбувшого до Варшави Богомольця, стає активний учасник РЗВС (Російський загальновійськовий союз) Міллер-Ростовський, з яким агент також непогано ладив, і передає йому «розвідати» про плани бойової підготовки 9-ї кавалерійської дивізії. Між тим у Москві за наводкою розвідника затримали емісара Платонова-Петіна, досвідченого бойовика-терориста, заступника резидента англійської розвідки в Румунії. Його затримання зашифрували, розігравши з вистрілами і вибухами гранат, загибель Платонова при переході кордону. У Союзі були також обеззброєні, завдяки Капелюшному, ще кілька резидентур англійської спецслужби.

Однак в «Цензора» з'явився небезпечний недруг – колишній царський офіцер, функціонер РЗВС Аксаков (раніше розвіднику через нього вдалося

здобути свідчення про шпигунську активність резидента французької розвідки в Румунії капітана Кюрі). Бажаючи відсторонити успішного конкурента, Аксаков налаштував проти Капелюшного Міллера. Тоді за рішенням ОДПУ «Цензор» подав рапорт головному англійському резиденту в Румунії, де звинуватив зловмисника в численних провалах агентури в СРСР. Між тим за вказівкою Центру з гри вивели сестру Капелюшного, переконливо імітувавши буквально на очах Аксакова її затримання прикордонним загоном.

На Аксакова, по волі ОДПУ, сипалися одна невдача за іншою: руйнувалися встановлені ним кур'єрські лінії, «провалився» введений ним у СРСР досвідчений агент. Англійцям збитки «компенсували» відкриттям «Цензором» нових розвідувальних ліній у Полтаві і столиці УСРР Харкові, а також переданням Міллеру технічної «новинки» – протигазу для коней. Сам же розвідник у 1933-му дізнався установчі дані 13 англійських шпигунів, які готувались до засилання, більша частина яких була знешкоджена в СРСР, про три групи терористів з числа учасників «Братства руської правди» білого офіцера Строева, повідомив про завербованих румунами шість перебіжчиків.

Планувалося націлити «Цензора» на розробку лідерів української поліеміграції в Чехословаччині – есерів Григор'єва і Микиту Шаповала. Під видом лікування він виїжджав до Праги, дав свідчення на півсотні «активних есерів» в УСРР, і почав вербувальні підходи щодо функціонерів ДЦ УНР у Румунії. Однак 16 листопада 1935 року за доносом зрадника Прокофій Капелюшний був заарештований румунською контррозвідкою – Сигуранцюю. У 1936-му розвідника вбили, а його тіло викинули в Дністро. Там його підбрали і з почестями поховали радянські прикордонники. Тоді же заарештували і дружину «Цензора», яка до приходу радянських військ у 1944-му перебувала в тюрмі. Загальний підсумок закордонної роботи П. Капелюшного: 76 нейтралізованих агентів і емісарів еміграційних організацій, англійської і румунської розвідок, укорінювання оперативних джерел у розвідслужбу Великобританії, цінна інформація про діяльність західних держав проти СРСР з території Румунії, Польщі, Чехословаччини й інших країн...

...В Українській радянській енциклопедії можна прочитати про Павла Ладана – діяча міжнародного й українського комуністичного руху, відомого функціонера соціал-демократії і компартій Канади і США, Компартії Західної України (КПЗУ). Але, зрозуміло, ані слова про те, що він був кадровим співробітником радянської розвідки «Ігорем».

Ладан Павло Степанович, уродженець Тернопільської області, був секретарем бюро Української федерації Соціалістичної партії Америки, з 1924 року – членом Центрального комітету Компартії Західної України (КПЗУ) і кандидатом у члени Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу, представником КПЗУ в польській секції Комінтерну.

ІНВ ОДПУ зацікавили широкі зв'язки П. Ладана серед членів Української військової організації (УВО, предтеча ОУН), ветеранів Січових стрільців. За кордоном Ладан за завданням Луб'янки здобував потрібну їй розвідувальну інформацію. Наприклад, повідомляв про контакти з колишніми січовими стрільцями в Празі і Берліні, а також з представниками Української військової організації (УВО). У 1926–1928 роках працював в Америці, організовував фінансову підтримку КПЗУ. У кінці 1928-го в Берліні, зазначено в архівній справі, П. Ладан отримав пропозицію від шефа нелегальної резидентури ОДПУ в Німеччині «товариша Бера» перейти на роботу в розвідку.

Ділянкою роботи «Ігоря» (офіційно – співробітника секретаріату КПЗУ) стало вербування агентури серед функціонерів УВО й інших націонал-патріотичних організацій за кордоном. Він зумів залучити до негласного співробітництва чотирьох членів УВО.

Слід відмітити, що КПЗУ першою в комуністичному русі виступила проти Сталіна (через згорання українізації і насильницьку колективізацію). Розплата настала в 1938 році – КПЗУ виключили з Комінтерну і розпустили, останніх її лідерів розстріляли 16 жовтня 1941 року в лісі під Орлом.

На початку ж 1930-х заарештували «замаскованих агентів ОУН», лідерів КПЗУ Заячківського, Іваненка, Максимовича, Турянського, які знаходилися в той час у СРСР по лінії роботи Комінтерну. У сфабрикованому репресивними органами політичному звинуваченні проти КПЗУ важливу роль повинні були відіграти свідчення Ладана. Луб'янські фальсифікатори енергійно взялися за обробку жертви, намагаючись використати будь-які методи: від переконання до примусу. Підслідчому настійливо підказували, що він повинен «засвідчити зраду» функціонерами КПЗУ інтересів Комуністичного Інтернаціоналу і справи пролетарської революції, а також підтвердити приналежність заарештованих до «лівого крила УВО».

Арешт «Ігоря» узгодили з шефом радянської розвідки Артуром Артузовим (Фраучі). Через кілька років ця «тиха скромна людина, яка ніколи не носила нагород і скоріше створювала враження сільського вчителя» (характеристика історика А. Антонова-Овсеєнка), наживає ворога в особі самого Йосипа Віссаріоновича і теж згине в кровавих жорнах.

Відкликаний і заарештований на Луб'янці 18 серпня 1931 року, Ладан, за іронією долі, обвинувачувався в членстві в УВО тими її членами, яких сам же і завербував. Розвідника відправили до слідчого ізолятора «посидіти з рік», як заспокоював свого підлеглого Артузов. Виявилося, що цей арешт став увертюрою до ретельної чистки резидентури в Німеччині. Ладану запропонували викликати в СРСР під приводом «організаційних нарад» кількох негласних помічників, щоб тут їх, зрозуміло, теж притягти до реалізації плану придушення антирадянської опозиції. Павло Ладан опинився в оди-

ночний камері слідчого ізолятора, можна сказати, у самий розпал фальсифікаторської діяльності підлеглих В'ячеслава Менжинського і його заступника Генріха Ягоди – майбутнього Генерального комісара держбезпеки. Спочатку розвідника викликав на допити оперативний уповноважений 2-го відділення слідчого відділу ОДПУ Фінкельберг.

Шокований неприпустимим і жорстоким поведінням, Ладан 1 жовтня 1931 року написав листа до ЦК, ЦКК ВКП(б) і колегії ОДПУ. Він заявляв про лояльність до радянської влади, згадував про заслуги перед міжнародним комуністичним рухом, намагався довести, що навіть не думав про підризву, контрреволюційну діяльність. Дуже детально, майже по днях, виклав автобіографію аж до арешту в Москві. Але не зізнав у вірності ідеалам комунізму домагалися від підслідчого його «товариші по зброї».

Павлу Ладану пред'явили свідчення Косака, Дністренка і деяких інших осіб, які проходили за справами, пов'язаними з КПЗУ. Всі вони звинувачували Ладана в контрреволюційній діяльності: мова йшла про контакти останнього з польською дефензивою, спроби перенести вплив УВО-ОУН на робочий рух Канади і США...

Зусиллями Фінкельберга зі слідчого відділу ОДПУ П. Ладан 11 жовтня 1931 року написав лист з каяттям про свою «участь в українській націоналістичній контрреволюції». У ньому повідомлялося, що робота в КПЗУ велася під знаком боротьби проти ЦК КП(б)У і партійної політики в радянській Україні, а очолювала цю боротьбу група ренегатів-контрреволюціонерів шумкістської формації, лідером якої був Васильков-Турянський. «Крок за кроком, – «щиросердно» зізнавався Ладан, – я йшов далі в багно націонал-шовінізму, підмінюючи революційний інтернаціоналізм буржуазним націоналізмом, робочу солідарність – гнилою інтелігентською балаканиною, чим сплачував данину українській націоналістичній контрреволюції».

Але і це не допомогло... Павла Ладана визнали винним у тому, що він був членом УВО, вів розкольницьку діяльність у рядах КПЗУ, а також, будучи співробітником розвідки ОДПУ, приховував свою «контрреволюційну діяльність» і «зривав доручену йому роботу». Колегія ОДПУ на засіданні 20 січня 1932 року постановила: Ладана Павла Степановича розстріляти, справу здати в архів. Вирок чекістської Феміди привели у виконання 27 квітня того ж року. Реабілітували розвідника постановою Військової колегії Верховного Суду СРСР 11 червня 1959 року.

Того ж року редакція історії і філософії Української радянської енциклопедії звернулася до органів державної безпеки з запитом, що стосувався долі і реабілітації Ладана. Офіційна відповідь не змусила себе довго чекати: реабілітований. Про причину смерті повідомлялося без небажаних подробиць: «помер у місцях позбавлення волі 27 квітня 1933 року».

Просування оперативних джерел у закордонні центри УВО-ОУН часто здійснювалося і під приводом спрямування «націоналістичним підпіллям в

УРСР своїх учасників по каналах зв'язку» за межі СРСР. Оперативним позиціям радянської розвідки була притаманна близькість до керівних кіл українських націоналістів. Так, таємний співробітник «Лоцман» (псевдонім змінено. – Д. В.), який походив з родини одного з лідерів Української партії соціалістів-революціонерів і який особисто контактував з Є. Коновальцем, у 1936-му був нагороджений орденом Червоної Зірки за виконання важливих завдань відомства Генріха Ягоди, а його сестра стала дружиною одного з керівників розвідки ОУН.

Існує думка про те, що на радянську розвідку працював Петро Кожевников, один з засновників ОУН, член її Проводу. Після війни Кожевников був заарештований, сидів на Луб'янці в одній камері з керівником розвідувальної мережі ГРУ в Західній Європі «Червона капела» Леопольдом Трепером і після звільнення в 1955-му емігрував до ФРН.

Від імені однієї такої «глибоко законспірованої організації в СРСР» вдалося впровадити в націоналістичне середовище розвідника Павла Судоплатова який подавав надії. Ним же здійснений і достатньо детально описаний у мемуарах теракт, підготовлений за наказом Й. Сталіна проти Є. Коновальця – фрагменти тіла полковника, розірваного «адською машинкою» збирали в радіусі 20 метрів. Майбутній начальник відділу оперативної техніки 4-го Управління (зафронтена розвідувально-диверсійна робота) НКВС СРСР Олександр Тимашков виготовив для ліквідації лідера ОУН міну з механізмом-уповільнювачем, закамуфльовану під коробку цукерок. До речі, у роки війни він же конструював міни для знищення гітлерівських високих посадовців, включаючи вибуховий пристрій з 8 кг англійського пластику для ліквідації посла Німеччини в Туреччині фон Папена. «Що будемо висаджувати?» – любив примовляти вмілець.

У свою чергу, успіх Судоплатова був передбачений тим, що на початку 1930-х до Проводу ОУН ввели в результаті оперативної комбінації «керівника націоналістичного підпілля в Україні» В. Либідя, відомого в закордонній ОУН як Хом'як. Саме його «племінника» і зображував Судоплатов і у випадку «наїздів» різко обривав співрозмовників: «Вуйко не велів!», і завжди спрацьовувало. У 1937-му Судоплатов повернувся до Союзу, отримав орден Червоного Прапора з рук Вождя, і майже не помер від рюмки горілки «з приводу» – організм не переносив.

Відзначимо, що і до того радянська спецслужба прагнула «прибрати» лідера ОУН. Так, у 1936-му поліція Швейцарії викрила в Женеві групу радянських агентів Нормана, що готувала замах на Є. Коновальця.

Як повідомляв вже в 1970-ті П. Судоплатов в особистому листі заступнику Голови КДБ СРСР Пилипу Бобкову, у 1933-му ОДПУ СРСР отримало від агента «82» в оточенні Є. Коновальця інформацію про відрядження ним до США п'ятьох бойовиків на чолі з Мішугою для теракту проти наркома іноземних справ СРСР Максима Литвинова. Терористів заарештували.

«82-м» був згаданий Василь Либідь-Хом'як (народився в 1899 році), колишній офіцер Січових стрільців, який разом з Коновальцем розділяв тягар російського полону під Царіцином у 1915–1917 роках. Співпрацюючи з ВНК-ГПУ з 1920-х, В. Либідь потрапив за кордон за легендою: рятуючись від арештів, за фальшивими документами влаштувався на корабель і на початку 1933-го залишився в Бельгії, відновив зв'язок з Коновальцем. У червні 1935-го з ним до Фінляндії вивезли і племінника Павлуся (Судоплатова). Попутно Хом'як переконував лідерів ОУН не прагнути влаштовувати теракти в СРСР як безперспективне заняття. У роки війни працював в 4-му Управлінні НКВС, командував спецзагоном відомої Окремої мотострілецької бригади особливого призначення (ОМСБОП), потім працював на дипломатичній царині, на високих господарських посадах, помер у 1980-х в Києві. Похований на Байковому кладовищі.

Крім того, на ОУН за кордоном плідно працював і колишній член Української партії соціалістів-революціонерів Кондрат Полуведько, який став головою Української громади в Гельсінкі. У 1942-му чекіста Полуведька залишили для підпільної роботи в Харкові, де він був замучений гестапівцями.

Робота проти ОУН відкривала перед радянською розвідкою захоплюючі перспективи створення оперативних позицій у спецслужбах закордонних держав, з якими співпрацювала розвідка націонал-радикалів.

Справа в тому, що на початку 1920-х встановлюються ділові стосунки між німецькою спецслужбою і рухом українських націоналістів. Виникнення останнього стало реакцією радикально налаштованої частини населення Західної України на загибель національної державності 1917–1920 років, поразка у національно-визвольній боротьбі і територіальне розчленування українських земель між СРСР, Польщею, Чехословаччиною і Румунією.

Навколо колишнього командира Корпусу січових стрільців Армії УНР полковника Євгена Коновальця об'єдналися відчайдушні бойові офіцери, учасники Січового стрілецтва і Української галицької армії (УГА).

На засіданні «Стрілецької ради» в липні 1920 року, на з'їзді представників нелегальних військово-патріотичних організацій 31 серпня цього ж року в Празі приймається рішення створити «Військову організацію». Після 1924 р. утвердилася назва «Українська військова організація» (УВО). З липня 1921 року її очолив Є. Коновалець. Активісти УВО вели облік колишніх військовослужбовців УГА, збирали зброю, розробляли плани збройного повстання проти Варшави. Крім бойової і пропагандистської роботи, вони намагалися розгорнути підривну діяльність і індивідуальний терор проти польської влади.

Націоналісти створили широку мережу підпільних груп і резидентур у Галичині, у великих містах Польщі і деяких інших європейських країнах. У складі «Початкової команди» УВО створюється референтура розвідки, яку очолювали Ярослав Чиж (колишній співробітник розвідки Австро-

Угорщини, а потім і Корпусу січових стрільців), сотники Микола Колтуняк і Йосип Думін. Створюються розвідпідрозділи окружних і повітових команд УВО, конспіративні лінії зв'язку, за якими інформація надходила до «поштових скриньок», що знаходилися у веденні керівників розвідки УВО.

У підручнику «Розвідка», підготовленому Генштабом Польщі, відзначалося, що «розвідувальна мережа УВО була найбільшою і найкраще організованою в своєму роді в Європі». Збирається різнопланова інформація про збройні сили, державні установи, промисловість, комунікації Польщі. Джерелами інформації служили українці-військовослужбовці або цивільні особи, корисливі посадовці всіх національностей. Так, співробітники-українці штабу армійського корпусу в Перемишлі за завданням розвідника УВО Заблоцького здобули дані про дислокацію і командний склад частин, мобілізаційні схеми, таємні накази і документацію місцевого арсеналу.

Вже в березні 1925 р. відбувся гучний судовий процес над членами УВО за звинуваченням у розвідувально-підривної діяльності («справа басарабовців» – за ім'ям зв'язної О. Думіна Ольги Басараб, яка загинула в тюрмі під час слідства). По ньому проходило 10 учасників на чолі з керівником УВО в Галичині Андрієм Мельником, який отримав 4 роки тюрми. Всього до 1928 року біля 100 українських націоналістів відбувало покарання за обвинуваченням у шпигунстві. За даними «дефензиви» (контррозвідки, підпорядкованої II відділу Генштабу Польщі), у 1929–1935 рр. біля 630 українців збирали розвіддані (26% від загального числа підозрюваних у шпигунстві).

Світова історія має безліч прикладів, коли патріотичні сили, які домагалися національного визволення, діяли за принципом «ворог мого ворога – мій друг». Керівництво націоналістичного руху не могло, звичайно, сподіватися на відродження Української самостійної соборної держави лише своїми силами. За свідченням одного із засновників УВО Михайла Кураха, після санкціонованої державами Антанти анексії Західної України Польщею (14 березня 1923 р.) Коновалець повідомив найближчих соратників про крах надій на компроміс з режимом Пілсудського і про переорієнтацію на союз з традиційним ворогом Польщі – Німеччиною. Лідер УВО відверто вказав на мотиви співробітництва з німцями в листі митрополиту Андрію Шептицькому: «Нехай сьогодні ми знаходимося в прислужуванні німецьким посадовцям. Але завтра з їх допомогою ми здобудемо свою державу».

З німецької сторони співробітництвом з УВО займався шеф військової розвідки – Абвера полковник Вальтер Ніколаї, колишній начальник Київського гарнізону кайзерівських військ генерал Гренер, полковник контррозвідки Гемп і співробітники розвідцентру, діючого у Львові під прикриттям гданської фірми «Хартвіг», офіцери розвідвідділу штабу 1-ї німецької піхотної дивізії в Східній Пруссії. У 1923 році Гемп підписав з керівником УВО угоду про ведення нею розвідки на користь Німеччини, здійсненні, у випадку війни, диверсій у Польщі. За це УВО отримувала військово-технічну допомогу і 9 тис. марок щомісячно.

Характерно, що громадськість Західної України з розумінням ставилася до необхідності співробітництва із зовнішніми силами для протиборства з польським шовіністичним режимом. Як заявив на допиті 15 лютого 1948 р. в МДБ УРСР співробітник референтури пропаганди Центрального проводу ОУН Володимир Порендовський, про контакти Коновальця з німцями було широко відомо в Галичині, однак вони сприймалися як цілком природний спосіб боротьби з Польщею.

Вже в 1921 р. Є. Коновалець прийняв рішення про вступ в таємні відносини з Абвером і домовився про постачання розвідувальної інформації, що стосувалася Польщі. За даними радянської розвідки, у ролі «чесного маклера» в контактах між полковником Ніколаї і «Степановичем» (так в Абвері зашифрували Коновальця) виступав відомий авантюрист Ріхард (Ріко) Ярі (Ярий). Останній розвинув бурхливу діяльність, став керівником розвідувальних курсів для УВО, організованих того ж року майором Фосом у Мюнхені (Баварія).

У кінці 1920-х вже діяли шпигунсько-диверсійні курси «шефів українських розвідувальних бригад» у Берліні, Данцизі (Гданську), Кенігсберзі, на території Голландії. Як показав на допитах у МДБ вже після війни один із засновників ОУН Петро Кожевников, тільки в 1923–1928 роках бойовики Коновальця отримали до двох мільйонів німецьких марок. Лише через данцизький переправний пункт їм надійшло дві сотні револьверів, півтонни вибухівки, тисячі детонаторів. У липні 1926 р. керівництво УВО вирішує поширити розвідувальні прагнення і на інших потенційних противників Німеччини – СРСР, Англію, Францію, США, Канаду.

Широке співробітництво налагоджується між УВО і спецслужбами Литви (розвідувальним відділом Генштабу, поліцією державної охорони, прикордонною поліцією, розвідкою організації «Союз стрільців»). Частина території цієї країни (Віленський край) Польща окупувала в 1920 р. Коновалець і прем'єр-міністр Вальдермарас у 1923 р. домовилися про співробітництво в області обміну даними про Польщу і СРСР. У 1925 р. гданська філія УВО – один з найбільш результативних її розвідцентрів – посприяла литовській розвідці в організації транспортування в порт Клайпеда двох закуплених у Німеччині підводних човнів.

Наступного року розвідка УВО здобула план польського вторгнення до Литви. Про деталі операції Коновалець попередив литовський уряд, а через гданську філію інформацію довели урядам Англії і Німеччини, що ставило Польщу перед загрозою інтернаціоналізації конфлікту.

У тодішній столиці Литви Каунасі розмістилася резидентура УВО на чолі з сотником Йосипом Рев'юком («Йонасом Братвічусом»). До неї входило 15 співробітників, які володіли польською, литовською і білоруською мовами. Вони збирали інформацію в регіоні Вільнюс – Гродно – Ліда – Пінськ, сприяли закупівлі і переправленню до Галичини зброї, підтримува-

ли зв'язок з резидентурами УВО в Берліні, Відні, Парижі. В останні роки життя Є. Коновалець використовував для прикриття саме литовський паспорт.

За свідченнями, повідомленими польській розвідці її інформатором (насправді – подвійним агентом) пресвітером Яковом Кравчуком, близьким до вищих керівників ОУН, у бюджеті ОУН («Визвольному фонді») на 1936–1937 рр. із загальної суми, еквівалентної 126 тис. 282 доларам США, 50 тис. поступило від Німеччини, 30 тис. від Литви. Безпосередньо на розвідку витратили 20 тисяч.

У 1931 р. емісари ОУН встановили контакти з британською спецслужбою СІС через її кадрового співробітника в посольстві Англії в Варшаві Д. Роса. У 1934 р. японський військовий аташе в Стамбулі обговорив з представниками ОУН можливість збору інформації про СРСР. За даними розвідки НКВС, у серпні 1937 р. Ярій звів у віденському готелі «Бристоль» Коновальця і шефа Військового штабу ОУН генерала Миколу Капустяньського з японським військовим аташе в Берліні, генштабістом і кадровим розвідником Іто – радником посольства Японії в Парижі. Сторони домовилися про співробітництво в зборі розвідувальної інформації про Радянський Союз з позицій ОУН у Маньчжурії.

До речі, співробітництво між українськими націоналістами і японськими спецслужбами ще чекає свого проникливого дослідника. Воно активізувалося після виходу в 1927 р. меморандума прем'єра Танакі з рекомендаціями стосовно війни проти СРСР. На початку 30-х років розроблявся план бойових дій Квантунської армії («Оцу»), який передбачав широке застосування розвідувально-диверсійних засобів.

Після створення Японією маріонеткової держави Маньчжоу-Го (1931 р.) Р. Ярій направив туди своїх представників Федорова і Митника. Ті сформували в 1933 р. в Харбіні «Дальньосхідну січ» і встановили взаємодію з японською розвідкою. Третій відділ японського «Бюро у справах російських емігрантів» добирав кандидатури для навчання шпигунсько-диверсійному ремеслу. «Українська націоналістична громада» Харбіна працювала під контролем японського розвідоргану («військової місії»), направляла своїх членів на розвідувально-диверсійні курси з перспективою роботи на радянській території.

Нарешті, направили представників Проводу ОУН до європейських країн: М. Капустяньського (Франція), І. Габрусевича (Італія), Мошинського (Іспанія), Кентжинського (Фінляндія), які шукали контактів зі спецслужбами цих держав, а також Туреччини і Югославії.

Але, безумовно, головним напрямком співробітництва стали спеціальні заходи в контексті підготовки війни Німеччини з СРСР. З 1932 р. Абвер наполягає на отриманні від розвідки ОУН свідчень про оборонний потенціал СРСР. У грудні 1933 р. на зустрічі в Берліні генерал Рейхенау й інспек-

тор гестапо Дільс рекомендували Є. Коновальцю і Ярому розгорнути розвідку і підривноу пропаганду в радянській Україні. Врешті-решт, у 1938 р. полковники Лахузен і Штольце, куратори ОУН від Абвера в 1937–1945 рр., отримали від шефа розвідки адмірала Канариса вказівку переключити агентуру на діяльність проти СРСР. Напередодні Другої світової війни в розвідувально-диверсійних формуваннях рейху знаходилося до 4 тис. українців (з них 300 вчилася у спецшколах), а весною 1941 року С. Бандера одержав від Абвера на розвідувально-диверсійні заходи проти СРСР 2,5 млн марок...

Посилення репресивного характеру правлячого режиму призвело, зокрема, до того, що з грудня 1932-го в УРСР починаються арешти за справою «великої, широкорозгалуженої контрреволюційної» «Української військової організації», яка ставила, начебто, за мету «повалити радянську владу і встановити фашистську диктатуру». За «приналежність» до цієї «гумової» (влучне визначення відомого дослідника політичної історії України ХХ століття професора Юрія Шаповала) організації в 1933–1934 роках засудили до 150 осіб, у тому числі військовослужбовців-галичан, які служили в 1920-му в «Червоній Українській Галицькій Армії» і на свою біду поступили потім до РСЧА.

У перші ж дні «Великого терору» 13–15 грудня 1934 року в Києві відбувся політичний процес над 37 учасниками «Об'єднання українських націоналістів» з «філіями» в Москві, Ленінграді і Мінську. Тому обвинувачення в приналежності до націоналістичних організацій у СРСР стало стандартним клеймом для сценаристів незаконних репресій...

Слід підкреслити, що контингент оперативної зацікавленості по лінії боротьби з націоналістичним рухом визначився ще в 1920-х роках: ІНВ ДПУ УРСР на випадок перенесення бойових дій на територію близьких європейських держав підготував для військової контррозвідки списки «української контрреволюційної еміграції різних політичних забарвлень у Польщі, Румунії й інших державах».

Характерно, що за кілька місяців до приходу радянських військ у Західну Україну інтенсифікується протиборство із закордонними центрами ОУН. Як доповідав 10 лютого 1939 р. начальнику 5-го відділу (розвідка) ГУДБ НКВС СРСР Деканозову заступник наркома внутрішніх справ УРСР Амаяк Кобулов, українські чекісти приступили до ретельного підбору оперативних джерел для розробки закордонних націоналістичних центрів. Затверджена наказом НКВС СРСР № 0064 від 28 березня 1941 р. інструкція по закордонній роботі спрямовувала на оперативну розробку націоналістичних організацій, створення агентурних позицій в їхньому середовищі.

...Від початку 1940-го Краківський центр ОУН (Степана Бандери) розгорнув масштабну роботу з підготовки підпільної мережі і збройного повстання проти радянського режиму в Західній Україні. Створюється Повстанський штаб на чолі з Дмитром Грицаєм. Референтури розвідки і Служби

безпеки (СБ) Краківського центру перекидають до Галичини організаційно-інструкторські групи зі спеціалістів з розвідки, диверсій, мобілізаційної роботи, пропаганди і конспіративного зв'язку.

18 березня 1940-го кордон успішно перетнув мобілізаційний референт Повстанського штабу Ярослав Горбовий («Буй»). При собі емісар мав списки конспіративних і явочних квартир підпілля, місць зберігання зброї і списки аеродромів ВПС Червоної Армії, які потребували дорозвідки для німецьких партнерів. Однак 29 березня на підході до конспіративної квартири у Львові «Буя» затримали співробітники НКВС – він так і не зумів скористатися двома револьверами (очевидно, посланця з Кракова вже контролювали за наводкою раніше заарештованих підпільників).

Два тижні Я. Горбового допитував молодший політрук Піменов. Вилучені «речові докази» говорили самі за себе, і затриманий дав «розгорнуті свідчення про свою ворожу діяльність», плани Краківського центру і завдання підпілля Галичини. Почалися нові арешти, викривалися таємні сховища зі зброєю, лише в березні-квітні НКВС затримав 165 підпільників. Раптово допити припинилися, і кілька днів Ярослав розмірковував у камері про свою долю.

Новим співрозмовником «Буя» став молодого вигляду брюнет з генеральськими зірками і орденом Червоного Прапора на гімнастерці. Своє справжнє прізвище чекіст не називав. Пізніше, коли в СБ ОУН «Бую» покажуть фотографію неочікуваного візаві, він впізнає в ньому «Павлуся Валуха» – під таким псевдонімом у закордонній ОУН працював вбивця Коновальця Павло Судоплатов...

Досвідчений розвідник, який чудово знав українську мову й ідеологію ОУН, Судоплатов поведив себе з розроблюваним делікатно, не ображаючи його переконань. Він пропонував Горбовому згадати пригнічений стан українців під поляками, румунами, угорцями і порівняти його з «корінними перевагами соціалістичного устрою» (хоча слід відмітити, що за два передвоєнних роки населення радянської Західної України скоротилося майже на 400 тис. осіб, а жертвами репресій стало в кілька разів більше осіб, ніж у німецькому Генерал-губернаторстві в Польщі).

Так, – вів психологічну обробку Судоплатов, – оунівці – патріоти, романтики, але вони судять про радянській устрій лише з ворожої пропаганди, займаються донкіхотством. Справжній патріот України – активний будівельник соціалізму. У нас побудовані промислові гіганти, проведена електрифікація, ліквідована неграмотність. Агітація «за радянську владу» продовжувалася в Києві, генерал і вихованець відвідували передові колгоспи, підприємства, милувалися панорамою Дніпрогеса. Потім була Москва, затишні дачі НКВС, театри.

Вочевидь, виховна місія мала дію, і 17 червня Горбового за розпорядженням голови НКВС УРСР Івана Серова передали 5-му відділу УДБ НКВС

УРСР, де його куратором став лейтенант держбезпеки Іван Кудря – майбутній київський підпільник, який став Героєм Радянського Союзу (померт-но, у 1965-му). Саме він 21 червня 1940-го з санкції заступника прокурора УРСР звільнив Горбового з-під варти. П. Судоплатов поставив йому завдання повернутися до Кракова, відновити зв'язок з ОУН і намагатися ввійти до Берлінського або Римського центру націоналістів, він особисто відвіз нового негласного помічника до «вікна» на кордоні, на берег Сяна.

Про подальшу долю «Буя» можна дізнатися з матеріалів самої ОУН. «Дивовижне» повернення Горбового викликало підозри в СБ ОУН, тим більш, що період його відсутності співпав з відчутними оперативними ударами по нелегалах ОУН в Галичині. Допитували його шеф СБ ОУН(Б) Микола Арсенич, військовий референт ОУН Олекса Гасин-«Лицар». З ним вів бесіду і Степан Бандера, про що повідомила вже в 1944 році, сама того не підозрюючи, інформатору НКВС сестра лідера ОУН Володимира Бандера.

Схоже, «Бую» надали можливість спокутати провину, виманивши ненависного «Валуха» за кордон. Однак у польському Ряшеві М. Арсенича і «Буя» затримало гестапо, і подальша доля останнього невідома. За однією з версій, конкуренти бандерівців з ОУН Андрія Мельника повідомили німцям про співробітництво Горбового з НКВС і восени 1941-го його ліквідували в Освенцимі...

У передвоєнні роки радянській розвідці вдалося створити певні позиції в середовищі закордонних ланок ОУН, що давало результати навіть у період «холодної війни». Так, негласний помічник «Іосиф» (псевдонім змінено. – В. Д.) співпрацював з НКВС з 1939 року, а зв'язок з ним КДБ УРСР відновив лише в 1954 році. Про засилання на бази підпілля в Західній Україні емісара-розвідника Закордонного представництва Української головної визвольної ради Василя Охримовича (1951 рік) стало відомо від набутого до війни оперативного джерела, «розконсервованого» після 1945-го.

Створене в січні 1942-го 4-е Управління НКВС УРСР серед провідних функціональних завдань мало «просування» агентури до формувань ОУН і УПА для наступного її виводу до Німеччини й інших європейських держав.

Так, оперативній групі «Унітарці» майора Василя Хондожко, направлений 4-м Управлінням Наркомата держбезпеки (НКДБ) УРСР на базу партизанського з'єднання Сидора Ковпака в серпні 1943-го, ставилося завдання здобуття агентури серед українських повстанців, виводу її до закордонних ланок ОУН. Опергрупа «Дружба» Миколи Оніщука, що діяла на базах з'єднань С. Ковпака і Петра Вершигори, притягла до негласного співробітництва 49 оперативних джерел в ОУН і УПА. Опергрупа 4-го Управління НКВС УРСР в партизанському з'єднанні Бориса Шангіна здобула кількох цінних інформаторів у проводах ОУН Німеччини й Австрії.

У відповідності до директиви НКДБ УРСР від 28 липня 1944 року створюється 1-е Управління НКДБ (зовнішня розвідка). Цей підрозділ набув до

кінця війни ряд перспективних джерел у Німеччині, Австрії та інших європейських країнах. І хоча зовнішня розвідка завжди була прерогативою Москви, до 1948 року існували закордонні оперативні групи НКДБ-МДБ УРСР, що пізніше влилися до загальносоюзних у статусі «підрезидентур». За свідченням одного з керівників розвідки КДБ УРСР генерал-майора Василя М'якушко (який працював після війни у Франції і інших державах), набута тоді українськими розвідниками агентура використовувалася в Європі і за океаном щонайменше 1970-х років.

26 травня 1945 року Лаврентій Берія санкціонував направлення до Праги оперативної групи генерал-майора Горшкова «для вилучення активних українських націоналістів» з підпорядкуванням їй ряду відповідальних робітників НКДБ УРСР. Активізації роботи радянських спецслужб проти закордонних центрів українських націоналістів сприяло тісне співробітництво останніх з розвідками США й Англії, оголошеними в постанові Політбюро ЦК ВКП (б) від 20 серпня 1946 року основними противниками по таємному фронту.

Якщо судити об'єктивно, розвідувальна інформація сприяла шляхетній справі відновлення соборності українських земель, входженню Української РСР в світове співтовариство. Зокрема, конфіденційна інформація про позиції урядів Великобританії і США використовувалася на історичних Ялтинській і Постдамській міжнародних конференціях 1945 року на переговорах про західні кордони післявоєнної України, її вступ в ООН.

Особливої згадки заслуговує патріотизм українців – представників «трудової еміграції» в країнах Латинської Америки. Їх представники ввійшли до складу резидентур, створених в Аргентині, Уругваї і Чилі видатним радянським розвідником Йосипом Григулевичем («Максом»).

Ця талановита особистість більш відома як член-кореспондент АН СРСР, автор низки солідних монографій з історії католицизму і Латинської Америки, написаних під псевдонімом Лаврецький. Ризикуючи життям, наші земляки допомагали визволенню «неньки України», закладаючи міни у вугільні бункери судів, що везли з Буенос-Айреса до Німеччини стратегічну сировину (селітру) і продовольство. Всього в 1942–1944 роках заклали 150 мін – вони спрацьовували в морі, і Гітлер особисто розпорядився підібрати інший порт для транспортування вантажів.

Одним з оперативних прикриттів спецагента «Макса» слугувала посада посла Коста-Ріки в Італії, де він певний час навіть був дуаеном дипломатичного корпусу. Посол різко виступав з трибуни ООН з критикою зовнішньої політики СРСР, за що отримав прізвисько «американського підспівувача» від міністра іноземних справ Країни Рад Андрія Громика. У 1953 році посол просто зник...

Справа в тому, що розвідника «Макса» відізнали у зв'язку з арештом Берії і чистками старих кадрів спецслужби, особисто причетних до репресій

і «мокрих» акцій. Сам Григулевич, який почав співпрацювати з НКВС, імовірно, у період Громадянської війни в Іспанії 1936–1939 років, незабаром після вбивства в 1940-му Рамоном Меркадером Лева Троцького (який проходив у чекістів під псевдонімом «Козел») отримав орден Червоної Зірки «за успішне виконання урядового завдання»...

«Про Йосипа Григулевича, про все це чудове і жахливе покоління комуністів-чекістів, – відзначав відставний полковник розвідки, письменник Михайло Любимов, – ще багато напишуть і поганого, і доброго. Вони самозречено воювали, вони вбивали і білих, і фашистів, і ворогів, і друзів, і один одного, вони жертвували всім і не гналися за особистим добробутом. Їм є, чим пишатися і в чому каятися». Цими словами професіонала і завершеного нариса.

Частина III

ВІД РОЗВІДКИ ТА АНАЛІЗУ – ДО СПЕЦОПЕРАЦІЙ

Якщо починається політика, у тому числі латентна, із усвідомлення ситуації, з'ясування співвідношення власних і чужих інтересів та можливостей, то продовжується вона шляхом здійснення конкретних заходів щодо реалізації визначеної мети. У латентній політиці ці дії можуть мати як ординарний, проте закритий характер конфіденційного менеджменту (наприклад, закриті консультації членів Ради Безпеки ООН перед прийняттям заяви із складного питання; попереднє узгодження міжпартійних домовленостей задля подолання конфронтації у парламенті; підбір кандидатур до складу уряду; розгляд персональних справ членів партії тощо), так і характер особливих заходів, що виходять за межі звичайних процедур. В останньому випадку мова йде про спеціальні операції у політиці. Так, політична боротьба Сталіна та його прихильників з Троцьким у форматі звичайної практики здійснювалась би шляхом ідейного протиборства, викриття хибних засад політичної діяльності троцькістів, послаблення впливу Троцького на його прибічників і, як наслідок, припинення функціонування троцькістських політичних утворень, ізоляції і перетворення Троцького на політичний труп. Але Сталін обрав інший варіант боротьби – не звичайний, а за принципом: «Є людина – є проблеми, немає людини – немає проблем». Він вирішив ужити заходи для фізичного усунення Троцького зі світової політичної арени. У результаті операції радянських спецслужб Троцького було вбито. Цей випадок можна розглядати як приклад застосування в політиці спеціальної операції, яка відноситься до категорії «силових». Окрім силових у політиці існують і інші види спецоперацій, серед яких найбільш відомі інформаційні та психологічні спецоперації. Отже, **спеціальна операція в політиці – це окрема частина політтехнологічного процесу, якісною характеристикою якої є особливі дії, спрямовані на виконання якогось специфічного «делікатного» завдання у певному напрямку політичної діяльності.** Як правило, незвичайність спецоперацій, часом їх незаконність, вимагає прихованості. У наступній частині розглядатимуться спеціальні силові, інформаційні та психологічні операції у форматі латентної політики.

Розділ 7. СИЛОВІ СПЕЦОПЕРАЦІЇ У ЛАТЕНТНІЙ ПОЛІТИЦІ

Силкові спецоперації у латентній політиці (далі – ССО(л)) є особливим видом силових спецоперацій (далі – ССО). Через це доцільно почати із загальної характеристики ССО. Регулювання суперечностей засобами силового, фізичного протидорства та примусу є, мабуть, найстарішим методом політичної боротьби. Вже у давнині люди під час розв'язання конфліктів використовували як дієвий аргумент або авторитет богів, або зброю та могутні м'язи. Минали тисячоліття, на зміну палицям, списам та мечам прийшли автомати, літаки, танки і т.п., втім застосування сили у політиці існує і досі. У найбільш відомому вигляді це набуло форми війни. Війна, попри усі дискусії щодо її особливостей на межі ХХІ століття і піарівські зловживання термінами на кшталт «м'ясо-молочна війна», «митна війна», «цінова війна», «трубна війна», «газова війна» тощо, за сутністю залишається таким продовженням політики мирного часу, коли «збройна боротьба або інші дії збройних сил є головним засобом досягнення політичних цілей, а решта засобів відіграють допоміжну роль» [10, с. 27]. У цьому контексті ССО за своєю природою є елементом змісту війни. У той же час вони мають статус «спеціальних» дій, що означає наявність у них особливих якостей. По-перше, це їх незвичайність, неординарність. По-друге, ССО здійснюється не лише державними збройними підрозділами, а й спецслужбами інших суб'єктів політики, як, наприклад, це має місце в діяльності ісламістської політичної організації «Хесбола» в Лівані або палестинського політичного руху «Хамас» у секторі Газа. До ССО залучаються підприємницькі охоронні фірми, організовані злочинні угруповання, інші різновиди латентних об'єднань. Існують приватні корпорації, що надають комерційні послуги загонів озброєних сучасною технікою найманців для виконання завдань у будь-яких частинах світу [17]. Іноді їх використовують у ситуаціях, коли офіційним регулярним збройним силам небажано псувати репутацію своєї держави відверто брудними справами. Зокрема, так було зроблено США в Іраку [15]. По-третє, ССО можуть відбуватися не лише у ході війни, але й у мирний час. Свідченням цьому є приклади підготовленого ЦРУ невдалого десанту в кубинській затоці Кочінос (1961 р.), успішна операція ізраїльського спецназу в угандійському аеропорту Ентеббе (1976 р.), дії англійської армії після введення її у 1969 році в Північну Ірландію, американський переворот у Гренаді (1983 р.), силова акція Грузії проти населення Південної Осетії і, як відповідна реакція, – «примушення до миру» Грузії з боку Росії (2008 р.), ліквідація загонів УПА в Західній Україні у післявоєнні роки тощо. По-четверте, ССО здійснюються не лише на чужій території, але й на своїй. Згадаємо примусову депортацію народів за часів сталінського режиму, державний переворот генерала Піночета в Чилі (1973 р.), блокаду та

розстріл у 1993 році парламенту РФ Б. Єльциним – одним з «батьків-засновників» сучасної російської демократії, замаху та вбивства в різних країнах відомих державних, політичних та громадських діячів: А. Лінкольна, Олександра II, П. Столипіна, М. Л. Кінга, Дж. Кеннеді, І. Ганді, П. Лумумби, С. Міхоелса, А. Моро тощо. Як особливий за своєю масштабністю тип подібних ССО можна вважати розправи над звинуваченими в політичних антипатіях до правлячого режиму в гітлерівській Німеччині та сталінському СРСР. Іншим типом ССО було примусове ув'язнення та утримання в Радянському Союзі у «психушках» інакомислячих та дисидентів у післясталінську добу або політичних опозиціонерів у США у роки Великої Депресії.

Таким чином, **ССО в політиці – це така спецоперація, визначальною ознакою якої є вирішальне застосування силового ресурсу** (збройна боротьба, використання фізичної сили та примусу, отруєння, підпалювання, спецтехніка тощо) **зادля розв'язання конкретної політичної проблеми або безпосередня підготовка цієї дії.**

Частина ССО виконується цілком відкрито (розгін поліцією політичних маніфестацій у багатьох країнах світу, придушення радянськими військами антикомуністичного повстання в Угорщині (1956 р.), ізраїльська військова операція «Розплавлений свинець» проти ісламістського руху «Хамас» у секторі Газа (2008 р.) і т.п.), деяка частина реалізується так приховано, що механізм їх підготовки або здійснення залишається таємницею до нашого часу (вбивство президента Лівану Р. Моавада, президента США Дж. Кеннеді, колишнього прем'єр-міністра Болгарії А. Луканова тощо). Втім, руйнівний, навіть летальний наслідок ССО призводить до того, що найчастіше їх кінцеву фазу неможливо приховати, а потайними залишаються лише підготовча та початкова фази – через ризик силової превентивної дії, демонстрацію зневаги до законів та міжнародного права, моральне засудження світовою та вітчизняною громадськістю. Нарешті, частину ССО складають такі, що їх силову природу важко помітити, бо вона не проявляє себе через руйнацію або застосування зброї як безпосередній результат. Це може бути участь у навчанні в секретних таборах своєї країни іноземців – майбутніх бійців або політпрацівників партизанських загонів радикальних політичних угруповань та національно-визвольних рухів, підготовка на закордонних базах бойовиків-терористів, діяльність військових радників у оперативних заходах іноземних збройних сил – проурядових або антиурядових. Так, у перших числах вересня 2008 р. американська газета «Файненшл таймс» розповіла, що спецназівців для нападу Грузії на Південну Осетію готували, за завданням Пентагону, дві мілітаризовані комерційні фірми з США. Відомі також факти, коли радянські військові радники були задіяні у збройних сутичках чужих політичних сил навіть з обох боків. Їх залучення до бойових операцій, так само як і випадки загибелі, приховувалися. Щодо правомірності та специфіки віднесення підготовчих дій до ССО(л) йдетиметься нижче.

Отже, згідно з обраною проблематикою, надалі розглядатимуться ССО потайного або значною мірою потайного характеру. **ССО(л) – це спецоперації, у яких у руслі латентної політичної діяльності цілком чи переважно приховано використовуються силкові ресурси впливу або здійснюється потайна безпосередня підготовка цих акцій.**

До істотних ознак ССО(л) необхідно віднести такі показники, кожен з яких, узятий окремо, є необхідним, а сукупність їх буде достатня, щоб відрізнити подібний тип спецоперацій від інших, що існують у латентній політиці. Отже, суттєвими ознаками ССО(л):

- Руйнівний та насильницький характер. Зазвичай під впливом у форматі ССО розуміємо **ліквідацію чи нейтралізацію супротивника** зброєю, фізичною силою, знищенням його матеріальних ресурсів, підпаленням, отруєнням, застосуванням спецтехніки – сльозогінного газу, димових гранат, гумових куль тощо.
- Таємність та конспірація. Лише за умов таємності підготовки та організації ССО в політиці вона може претендувати на успішність. Через це взагалі більшість ССО за своєю природою є латентними. О. Івахін та П. Пригунов визначають конспірацію як дію або бездіяльність однієї людини чи групи осіб, спрямовану на приховування справжніх цілей тих чи інших заходів, діяльності, угруповань людей. Це комплекс заходів, пов'язаних єдиною метою [5, с. 12].

Тут важливо зауважити, що думка про обов'язкову нелегальність суб'єктів ССО та злочинність або незаконність їх цілей не відповідає дійсності. Адже конспірація також є невід'ємним принципом діяльності державних спецслужб, які діють легально та нелегально, але при цьому покликані досягти законної мети – захисту свого суспільства.

Назвемо основні види конспірації, які є невід'ємною частиною будь-якого типу ССО(л):

- конспірація при збиранні секретних або інших необхідних для проведення ССО даних (проникнення, впровадження, контакт, робота через третіх осіб, викрадення документів, фотографування секретних матеріалів, проведення оперативно-технічних заходів тощо);
- конспірація при зберіганні секретної та іншої інформації;
- конспірація при передаванні інформації (позбавлення зовнішнього спостереження, контрспостереження, моментальні контакти, шифри, коди, поштові скриньки, закладка і вилучення тайників, миттєва передача, використання апаратури для автоматичного зняття інформації з магнітофона або іншого пристрою тощо);
- конспірація зв'язку (телефон, радіо, тайник, особисті зустрічі, зв'язки);
- конспірація при веденні зовнішнього спостереження;
- конспірація при від'їзді в країну-об'єкт або поверненні на батьківщину [5, с. 13–14].

До загальних правил конспірації при здійсненні ССО слід віднести такі:

- чим частіше відбувається заміна виконавців операції, тим більша загроза провалу;

- про спецоперацію не можна говорити із знайомими, друзями, родичами;
- виконавці не повинні знати замовників операції. У такому випадку при провалі вони не здатні видати нічого істотного;
- одне порушення здатне звести нанівець зусилля усіх учасників конспіративного процесу;
- як тільки противник розкрив задумані проти нього наміри, від них слід відмовитись. Яким би розумним та досконалим не здавався план дій раніше, його необхідно скасувати у момент, коли тайна припинила бути тайною [5, с. 20].
- Просторова необмеженість. ССО(л) здійснюються: а) на вільній території власної держави; б) на території своєї країни, що тимчасово знаходиться під контролем супротивника; в) не виключено, що й на території (іноді навіть не санкціоновано) інших держав.
- Часова необмеженість. ССО(л) застосовуються як у мирний час, так і протягом війни, хоча в останньому випадку вони майже не відрізняються від звичайних ССО.
- Аполідність (а... – як вираз заперечення, відсутності + гр. *polis, polidos* – держава), тобто здійснення ССО(л) по відношенню до громадян іноземної держави так само, як і проти громадян власної країни.
- Особливі принципи застосування сил та засобів. Принципи ССО(л) – тобто їх основні вихідні положення – розглядатимуться нижче, але їх спільною особливістю є поєднання заходів, що дотримуються загальноприйнятих моральних, етичних, правових норм, із такими, що відверто ними нехтують, посилаючись на правило: «*A la guerre comme a la guerre*» – «на війні як на війні» (фр.).
- Спеціальні способи та методи виконання завдань. Принципи націлюють виконавців ССО(л) на усебічне використання всіх методів латентної діяльності заради успішного виконання поставлених завдань. Основними способами реалізації спецзавдань у сучасних умовах можуть бути: адресна ліквідація, засідка, напад, диверсія, пошук, рейд, захоплення (людей, документів, об'єктів), організація збройної боротьби, підготовка бойових сил, радницька діяльність в активних воєнізованих формуваннях тощо.
- Спеціальна виконавча структура. Здійснення ССО(л) можливе за наявності спеціальних структур, що їх розробляють, організують безпосередньо реалізацію, прикриття, підтримку та забезпечення. Створення певного порядку «активної дії» державним силовим підрозділом або іншим силовим утворенням є відмінною ознакою ССО(л), що відмежовує їх від руйнівної стихії натовпу або гурту хуліганів. Ці виконавчі структури можуть бути державними, комерційними (найманцями), політичних партій та рухів (особливо екстремістського взірця), самостійними бойовими групами політичних фанатиків і т.д.
- Спеціальне матеріальне оснащення. Для ліквідації об'єкта може вистачити й звичайної зброї, проте для найкращого виконання спецзавдань, як правило, потрібне спеціальне оснащення: для засідок – безшумна і безполюменева стрілецька зброя, прилади нічного бачення; для

адресної ліквідації – снайперські гвинтівки надзвичайної дальності та точності дії або спеціальні мінно-вибухові пристрої; для координації дії – спеціальні засоби радіозв'язку та переговорів; для розгону демонстрації – зброя з гумовими кулями, гранати з сльозоточивим газом; для захисту виконавців – куленепробивні жилети, протигazi, щити тощо. Особливі вимоги висуваються до продовольства, амуніції та інших елементів оснащення. На випадок необхідності мають існувати відповідні засоби доставки та евакуації поранених (крім акцій бойовиків-смертників). Специфіка ССО(л) проявляється у тому, що разом із звичайними, загально визнаними засобами силового впливу в секретних спецопераціях іноді використовуються засоби ураження, застосування яких засуджується або заборонено. Так, наприклад, для знищення у важкодоступних точках Латинської Америки плантацій рослин, з яких виробляється сировина для наркотиків, американці таємно розпорозували з літаків небезпечні для людей та тварин дефоліанти, тобто вживали хімічну зброю.

- Самостійність, автономність і анонімність. Необхідність діяти надзвичайно швидко, без втрати часу на узгодження поточних питань; ризик виявлення супротивником та загроза знищувальних контрзаходів вимагають від виконавців ССО(л) вміння діяти цілком самостійно та автономно. А оскільки операції відбуваються у царині латентної політики, то, у разі викриття або полону, від їх учасників часто вимагають збереження анонімності (навіть шляхом самогубства) або використання вигаданих «легенд».
- Спеціальний порядок підготовки. Успішне проведення ССО в латентній політиці потребує специфічних умінь та особливого професіоналізму їх виконавців, що забезпечується спеціальною фаховою підготовкою, у тому числі бойовою.

Звертаючись до досвіду новітньої історії можна стверджувати, що силові спецоперації здійснювалися протягом усього ХХ століття, маючи тенденцію до широкого застосування в період після закінчення Другої світової війни аж до теперішнього часу. На думку А. Колобова, саме у зв'язку з гострою необхідністю забезпечення силового впливу в цілому як загальнопланетарного контролю за всіма сферами життєдіяльності людства (фінансовими потоками, розподілом різних суспільних благ, матеріальних резервів і справами в політичній, економічній та духовній сферах) спеціальні операції набувають все більшого значення (по інтенсивності, об'єму і багатьом іншим характеристикам) та розповсюдження [9, с. 176]. Не є винятком з цього й ССО(л). До тенденцій їх розвитку можна віднести також використання високотехнологічної зброї, новітніх розробок у сфері комунікації, організації і технічному оснащенні, виникнення багатьох різноманітних спеціальних форм ССО(л). У світовій практиці простежується яскраво виражена тенденція пріоритетного розвитку сил і засобів спеціальних операцій.

У внутрішньодержавній сфері провідною тенденцією/закономірністю, пов'язаною із ССО(л), є те, що *із збільшенням застосувань силових спецопе-*

рацій як способу ведення латентної політики, зменшується рівень демократичності та правозабезпеченості суспільства.

Вихідними положеннями, тобто принципами ССО(л) можна вважати такі:

1. Прихованість як природна основа латентної політики та необхідна умова ефективності силових спецоперацій.
2. Принцип застосування сили (безпосереднього, опосередкованого або відкладеного).
3. Правильний вибір спеціальних цілей, визначення спеціальних завдань і способів їх виконання. Політичний супротивник може мати велику кількість різних об'єктів, що забезпечують, наприклад, функціонування його політичної партії, проведення політичної кампанії, акції. Тому зниження здатності супротивника до опору може бути досягнуте дезорганізацією однієї з його керуючих або забезпечуючих систем. Це, у свою чергу, припускає багатоваріантність цілей спеціальних дій.
4. Зосередження зусиль проти найбільш слабого або уразливого місця супротивника. Це може бути комп'ютерно-інформаційне устаткування із базами даних, склади агітаційних матеріалів, окремі керівні особи і т.п.
5. Дезорієнтація супротивника щодо реальної ситуації і примушення до розосередження зусиль.
6. Раптовість.
7. Зменшення ефективності дії засобів, які використовує супротивник.
8. Спланованість та чіткість відпрацювання дій.
9. Необмежене використання всіх елементів обстановки для успішного виконання поставлених завдань.
10. Організованість, особливий порядок підготовки, управління і забезпечення спеціальних дій [8].
11. Використання інформаційно-пропагандистського прикриття або відволікання громадськості шляхом створення інформаційного шуму, гучних псевдоподій тощо.

Головна мета ССО(л) – це позбавлення політичного супротивника/опонента шляхом силового впливу влади, матеріальної, фізичної або моральної здатності вести політичну боротьбу чи суттєве обмеження можливості здійснення ним цієї боротьби.

За подальшою конкретизацією, у залежності від того, які наслідки ССО(л) очікуються та досягаються, ця мета може набувати стратегічного, оперативного або тактичного вигляду та змісту.

Стратегічна мета силових спеціальних дій передбачає такий результат застосування сили і засобів, досягнення якого приводить до корінних змін у політичній діяльності і стратегічній позиції політичної партії, політичного лідера чи навіть певної країни.

Оперативна мета силових спеціальних дій передбачає досягнення такого результату застосування сили і засобів, який приведе до суттєвої зміни обстановки в колі супротивника/опонента.

Тактична мета силових спеціальних дій передбачає досягнення такого результату застосування сили і засобів, який приведе до різкої зміни поточної ситуації в суспільно-політичному житті як окремої партії, руху, так і всієї країни [8].

Реалізація визначених цілей досягається шляхом вибіркового або комплексного виконання типових завдань ССО(л), до яких, зокрема, відносяться такі:

Підготовка та здійснення державних переворотів. Це найбільш визначні стратегічні ССО(л). Мова йде про усі види переворотів – путчі, повстання, політичні та палацові, «оксамитові» та «кольорові» тощо. Взагалі державний переворот є насильницьким, здійсненим із порушеннями чинної конституції (або основних принципів режиму), поваленням існуючого державного ладу або насильницьким захопленням державної влади [12]. З історії відомо багато прикладів державних переворотів: в Ірані (1953 р.), Гватемалі (1954 р.), Греції (1967 р.), Чилі (1973 р.), Афганістані (1979 р.), Гренаді (1983 р.), Нігерії (2008 р.) і т.д.

Ось, зокрема, як це може відбуватися. У жовтні 1944 року в одній з так званих «бананових республік» – Гватемалі – демократична революція повалила диктаторський режим генерала Убіко. У грудні того ж року в результаті виборів президентом країни став Хуан Аревало. Пізніше, у 1951 р. на президентських виборах переміг Хакобо Арбенс, який у званні капітана гватемальської армії був одним з керівників повстання 1944 р. Налаштований радикальніше, ніж його попередник, він прагнув вивести Гватемалу із стану напівфеодальної відсталості, укріпити національну економіку, забезпечити елементарні права трудящих, проводити незалежну зовнішню політику.

Преса США розгорнула галасливу кампанію, переконуючи громадськість, що нібито в Гватемалі «встановлена диктатура червоних», створюється «комуністична республіка», а президент Арбенс є «рукою Москви». Все це не відповідало дійсності. Гватемальський лідер ніколи не був комуністом. Він лише хотів діяти на благо своєї країни, але це і не могли йому пробачити у Вашингтоні. У кінці 1953 р. президент США Ейзенхауер видав наказ ЦРУ про підготовку перевороту в Гватемалі. У січні 1954 р. на засіданні РНБ був обговорений план повалення уряду Арбенса, що отримав кодову назву «Ель діабло». Він був розроблений заступником директора ЦРУ по плануванню Ф. Уїнером і заступником держсекретаря США, колишнім директором ЦРУ генералом У. Б. Смітом за участю посла США в Гватемалі Дж. Періфуа, резидента ЦРУ в цій країні Дж. Рендона і військово-повітряного аташе полковника Г. Шака. Передбачалося організувати вторгнення в країну «армії звільнення» під прикриттям ВПС США і одночасний заколот у гватемальській армії. Для здійснення свого плану ЦРУ створило в Гондурасі і Нікарагуа сім баз для підготовки найманців. Там же розміщувалася і таємна радіостанція, що віщала на Гватемалу. На чолі «армії звіль-

нення» був поставлений колишній підполковник гватемальської армії Кастільо Армас, що служив ще при диктаторові Убіко.

Вранці 16 червня 1954 року на засіданні РНБ директор ЦРУ Аллен Даллес повідомив про завершення підготовки операції «Ель діабло». Після закінчення наради його брат, державний секретар США Джон Даллес зібрав прес-конференцію, на якій оголосив, що за його даними, народ Гватемали готовий повстати проти ненависного «комуністичного режиму».

Наступного дня озброєні загони на чолі з Армасом перейшли кордон Гватемали, а «невідомі» літаки висадили десанти і бомбардували гватемальські міста. Ставши диктатором Гватемали, Армас почав розправу над інаклюдцями. 10 тисяч чоловік було знищено, 8 тисяч було кинуте у в'язниці і концтабори. 25 серпня 1954 року новий правитель країни видав закон «про захист демократії», що забороняє «будь-яку опозиційну діяльність, хоч би побічно спрямовану проти уряду». У результаті Гватемала повернулася в лоно «вільного світу», співробітники ЦРУ, що брали участь в операції, отримали підвищення і нагороди, а У. Б. Сміт, який незабаром звільнився з державної служби, зайняв пост члена ради директорів «Юнайтед фрут компанії» [13, с. 139–142].

Політичні вбивства конкретних осіб (адресні ліквідації) – фізичне знищення політичних лідерів та ключових фігур владних структур (президентів, прем'єр-міністрів, міністрів і т.д.), відомих політичних або громадських діячів на своїй та чужій території. Як правило, підготовка, замовники, цілі і, дуже часто, виконавці подібних акцій залишаються невідомими. Проте одна частина політичних вбивств має відверто неприхований характер, тоді як інша – всіляко маскується та утаюється, наприклад, під виглядом нещасного випадку, автомобільної аварії, авіаційної катастрофи, раптової хвороби тощо. У такому разі проявляється більш високий ступінь латентності ССО.

Державні і політичні діячі світу завжди знаходилися під загрозою вбивства. Своєрідним рекордсменом став президент Куби Фідель Кастро, на життя якого антикастровські організації та ЦРУ готували замах понад 600 разів. Замах здійснювалися і на президентів США. У 1865 р. був застрілений А. Лінкольн, а в 1963 р. – Дж. Кеннеді. У 1981 р. був поранений терористом-одинаком президент Р. Рейган. У 1993 р. іракські спецслужби організували невдалий замах на президента Дж. Буша-старшого.

Ось найвідоміші в світі політичні вбивства кінця ХХ – початку ХХІ століть:

- 1982 рік. Обраний президентом Лівану Башир Жмайель убитий у результаті вибуху бомби в Бейруті. Замовники вбивства невідомі. В організації підозрюються спецслужби Ірану, Ізраїлю і ряд терористичних організацій.
- 1984 рік. Прем'єр-міністр Індії Індіра Ганді застрелена в Делі двома своїми охоронцями-сикхами.

- 1986 рік. Прем'єр-міністр Швеції Улоф Пальме застрелений на вулиці в Стокгольмі. Вбивці не знайдені. У вбивстві підозрюються неонацисти. Президент Лівану Рене Моавад загинув у результаті вибуху бомби. Замовники вбивства не знайдені. У числі підозрюваних – терористичні групи і політичні супротивники Моавада.
- 1993 рік. Ранашинге Премадаса, президент Шрі-Ланки, убитий у результаті вибуху бомби в Коломбо. Замах був організований терористами з організації «Тигри звільнення Таміл-Ілама».
- 1995 рік. Прем'єр-міністр Ізраїлю Іцхак Рабін застрелений у Тель-Авіві. Замах здійснив єврейський екстреміст.
- 1996 рік. Андрій Луканов, колишній прем'єр-міністр Болгарії застрелений поряд зі своїм будинком. Вбивці не знайдені.
- 2000 рік. Лідер правоекстремістського воєнізованого сербського угруповання Аркан застрелений у Белграді. Пізніше були арештовані четверо його вбивць. Замовники злочину не визначені.
- 2001 рік. Президент Конго Лоран Кабіла убитий своїм охоронцем у президентському палаці в Кіншасі. Деталі вбивства і результати розслідування невідомі.
- 2009 рік. Президент Гвінеї-Бісау Жуан Бернарду Віейра вбитий групою солдат. Яка політична сила за ними стояла можна лише здогадуватися.

Традиція вбивства політичного супротивника або конкурента існувала в політичній боротьбі із давніх часів. Достатньо згадати, зокрема, історію Стародавнього Риму та хрестоматійний приклад із Цезарем та Брутом. Але нової якості вона набула в Росії у 1878 р., коли революціонерка-народниця В. Засуліч здійснила замах на петербурзького градоначальника Ф. Трепова (стріляла і поранила). Присяжні виправдали її, від чого російську громадськість, що була в залі суду, охопив бурхливий захват. Проте насправді це було легалізацією вбивства за політичними переконаннями, вбивства за совістю – терору. Адресні політичні вбивства та замаху стали звичайною формою боротьби в Росії як до, так і після Жовтня 1917 р. У серпні 1918 р. відбувся відомий замах на В. Леніна, у якому звинуватили напівсліпуну-напівбожевільну есерку Фані Каплан. Її відразу ж розстріляли, а комендант Кремля П. Мальков швиденько спалив її тіло у залізній бочці з паливом у присутності поета Д. Бідного, який від запаху гару знепритомнів. Насправді постріли у Леніна були зроблені не Каплан, а двома чекістами, що незадовго до цього «стали» есерами. Невідомі замовники сподівалися вбити Леніна, «приписати» це есерівській верхівці і розправитися із нею. Одного з виконавців (матроса Протопопова) розстріляли, іншого із співучасницею виправдали (!) через зізнання та корисні показання. Невдовзі обидві особи знову працювали у ВНК, доки не були розстріляні у 1937 р. Що стосується Каплан, то її до місця замаху викликав давній одеський друг, колишній бандит, а в той час вже співпрацівник НК. Усю правду щодо описаного замаху на Леніна було сховано у цілком таємних архівах КДБ (ФСБ) аж до 2002 року, коли про нього розповіло російське телебачення.

Історія свідчить також, що об'єктами гучних політичних вбивств були не лише державні високопосадовці, але й відомі громадські діячі, навіть церковні ієрархи. У роки Великої Вітчизняної війни бойовики ОУН та УПА з певних ідейних міркувань всіляко підтримували українську автокефальну церкву і вели жорстоку боротьбу проти альтернативних їй, антифашистські налаштованих релігійних конфесій. 7 травня 1943 р. націоналісти здійснили замах на митрополита канонічної Української автономної православної церкви Олексія Громадського, коли він їхав до Луцька. Втім, під час панахиди, що відбувалася у Києві, німці безуспішно намагалися приписати цей злочин «більшовикам». Марно. Не треба звалювати на комуністів зайвого, достатньо й того, що спецслужби їх режиму зробили протягом 20–30-х років, коли знищили тисячі священників та ченців. Лише у 1937–1938 рр., за різними джерелами, було розстріляно від 80 до 106 тис. священників [18].

Що стосується замаскованих політичних вбивств, то таким шляхом було знищено у вигляді дорожньо-транспортної пригоди відомого режисера та громадського діяча С. Міхоелса, непомітно вкололи у натовпі отруту письменнику О. Солженіцину (на його щастя, вона виявилася недостатньо сильнотривкою), «загадково зник» опозиційний український журналіст Г. Гонгадзе, ідентифікація тіла якого досі не завершена. У 2005 році за сумнівних обставин внаслідок нещасного випадку помер прем'єр-міністр Грузії Зураб Жванія, але стверджують, що його вбили через незгоду з курсом президента Саакашвілі, втім слідство зайшло у глухий кут.

Однією із найбільших інтриг пізньої радянської епохи була загадкова загибель в автокатастрофі 4 жовтня 1980 року Петра Машерова, першого секретаря ЦК Компартії Білорусії (з 1965 р.), кандидата у члени політбюро ЦК КПРС. Ще за часів війни Машеров був командиром партизанського загону, потім – бригади, після війни весь час знаходився на керівних посадах, багато чого зробив на користь своєї республіки, населення якої наприкінці 70-х років жило, як ніколи заможнo і без проблем. Машеров користувався дуже великою, щирою та заслуженою любов'ю білорусів та авторитетом у партійних колах. Дехто, не без підстав, вважав його майбутнім наступником Л. Брежнєва на посаді Генерального секретаря ЦК КПРС. Враховуючи стан здоров'я Брежнєва, момент фінальної схватки партійних бонз за «царський трон» наближався. Намагаючись посилити свій полюс політичних сил у верхівці партії на противагу Дніпропетровському клану, керівник КДБ Ю. Андропов добився переведення Машерова в Москву на ключову роль голови Кабміну, на місце Косигіна.

Партизанське буття загострило інтуїцію Машерова, мабуть, він відчував і ризик, і небезпеку. Його не любив Суслов – друга і найвпливовіша людина в партійній ієрархії. На 70-річчя Брежнєва Машеров запропонував нагородити Генерального секретаря орденом Жовтневої революції, проте Суслов висунув і реалізував ідею вручення ювіляру третьої Золотої Зірки Героя

Радянського Союзу. Потім з нагоди ювілею Машеров подарував Брежневу годинник, льняний рушник та ще щось дороге (за що родина генсека образилася на нього), тоді як з південних республік привезли різні коштовності, зокрема, золотий бюст Брежнева вагою 15 кг. Не склалися стосунки у Машерова і з головою МВС Щолоковим через причетність останнього до сумнівних операцій з контрабандою та дорогоцінностями. Машеров був практично «чужий серед своїх»...

Останні дні, години та миті життя Машерова – це низка загадкових подій. Напередодні від'їзду до Москви вночі він вдома спалював особисті папери, вигляд його обличчя при цьому, як стверджують, був такий страшний, що близькі не наважилися щось питати. Андропов, передбачаючи можливість несподіванок, відрядив 4-го жовтня до Мінська додатково чотирьох офіцерів 9-ого управління КДБ, що займалося охороною перших осіб держави. Але вони запізнилися до Машерова на дві години. Той вже поїхав. Але замість звичайного броньованого «ЗІЛ-114» (найбезпечніша на той час у СРСР президентська машина, здатна витримати зіткнення з будь-яким транспортним засобом) в останню поїздку невідомо за чім наказом Машерову подали стареньку «Чайку», у яку він і сів із чорним портфелем у руці. Наступна загадка – це незрозумілий маршрут, за яким авто чомусь їздило Мінськом аж до ранніх осінніх приміроків. Далі. За правилами, на шляху пересування першої особи республіки мали знаходитися міліцейські пости, яких насправді не було. Наступна незрозумілість – за інструкцією Машеров мав знаходитися на задньому сидінні, а охорона на першому, але в цей день все було навпаки. Інше питання: водієм до Машерова посадили (невідомо хто) Є. Зайцева – літню людину, пенсіонера, який страждав на радикуліт і навіть одягнув корсет. На автостраді за містом події розвивалися таким чином. До Мінська із швидкістю 50 км на годину прямував великий «МАЗ», який за наказом гучномовця охорони із наближенням зустрічної «Чайки» раптово загальмував, але «стоп»-сигнали його не спрацювали (потім з'ясувалося, що вони були розбиті), тому водій вантажівки «ГАЗ-53» Микола Пустовіт, що рушив слідом, ухиляючись від зіткнення, виїхав на зустрічну смугу автостради, де на швидкості біля 120 км на годину рухалася «Чайка» із Машеровим. Зіткнення відбулося о 15⁰⁴. Удар був жакливий. Але не зрозуміло, чому Зайцев не відвернув від зіткнення, не виїхав на узбіччя, а мертвий Машеров тримався рукою за руль, наче бажав допомогти водію... Втім, перелік питань не вичерпано. Куди зник чорний портфель Машерова та його зміст? Нарешті, чому на церемонію поховання кандидата в члени Політбюро, керівника республіки не приїхав жодний значний партійно-державний діяч... Справді загадкова подія, особливо якщо згадати, що незадовго до цього у вересні 1978 р. дивною смертю помер секретар ЦК КПРС Ф. Кулаков, який нібито розтяв собі вени, але, на думку слідчого, на цю мить вже був у непритомному стані. У сучасній українській історії теж є

подібні загадкові факти. Зокрема, у 2005 р. міністр внутрішніх справ Ю. Кравченко застрелився двома кулями в голову, хоча, на думку деяких незалежних фахівців, кожна з них завдавала шкоди, від якої вмирають відразу, тобто другу кулю собі в голову відправила вже мертва людина.

Політична «санація» – приховане позбавлення або нейтралізація окремих осіб, небажаних для правлячого режиму чи то політичних супротивників: конкурентів, дисидентів, опозиційних журналістів або письменників, правозахисників, активістів громадських рухів тощо. Іноді «санація» перетворюється на фізичну ліквідацію об'єкта, що робить її тоді схожою із адресним політичним вбивством, як це трапилось у Парижі із викраденням радянськими спецслужбами керівників військової білоеміграції генералів О. Кутєпова (1930 р.) та Є.-Л. Міллера (1937 р.). Але, у такому разі, операція здійснюється ще більш таємно. Взагалі «санація» застосовує вельми широкий спектр нейтралізуючих заходів нелетального характеру. Існують різні способи вирішення подібних завдань: заслання (як було зроблено з академіком А. Сахаровим), «загадкове зникнення» (наприклад, американської комуністки Дж. Пойнтц, шведського дипломата Р. Валленберга), примусове замкнення інакомислячих у закритих психіатричних лікарнях або заборона повернутися на Батьківщину із зарубіжної поїздки (як це зробили із співачкою Г. Вишневською та музикантом М. Ростроповичем) тощо.

Як особливий варіант ізоляції та потайного позбавлення від опозиціонерів та супротивників може розглядатися інститут концентраційних таборів, де утримуються політично неблагонадійні особи або обвинувачені в політичних злочинах. У цьому зв'язку найчастіше згадують Головне управління таборів у СРСР – ГУЛАГ (російське скорочення *ГУЛАГ* вже давно набуло міжнародного розповсюдження без перекладу у якості специфічного терміна завдяки назві роману О. Солженіцина, аналогічно без перекладу вживаються: НАТО, ЮНЕСКО, ОПЕК, БААС тощо) та «фабрики смерті» фашистської Німеччини. Існує багато оцінок кількості жертв ГУЛАГу. Автори, налаштовані спекулювати на жахах сталінізму (на кшталт колишнього британського розвідника Р. Конквіста, що писав свої праці за замовленням та фінансовою підтримкою спецслужб) схильні перебільшувати і тому пропонують цифру біля 12 млн політв'язнів на 1950 рік, до яких ще треба додати тих, хто вже помер у таборах. Навпаки, оприлюднене у 90-х роках у США в журналі «American Historical Review» спільне дослідження вчених – американця Дж. А. Гетті, французя Г. Т. Ретерспорна та росіянина В. Земскова – наводить розрахунки щодо 578 тис. політв'язнів у 1950 р., до яких слід додати приблизно 1 млн померлих протягом 1934–1950 рр. В обох випадках необхідно додати тих, кого на цей час вже було звільнено. Але, незалежно від цифр, злочинність утримання політв'язнів у концтаборах беззаперечна. Втім, різні модифікації подібного методу силового впливу на людей часом виникали у практиці багатьох країн. Взагалі, перші концтабори були ство-

рені поширювачами цивілізації – англійцями на початку ХХ ст. у період англо-бурської війни в Південній Африці. Найсучасніші моделі політичних концтаборів та в'язниць були створені апологетами демократії – США на військовій базі Гуантанамо (Куба) та за допомогою літаків із політв'язнями, які таємно переміщувалися з місця на місце по країнах Європи.

Різноманітні диверсії та напади. Мова йде про знищення і ушкодження важливих об'єктів (диверсія) або напад на державні установи, резиденції керівних органів політичних партій, помешкання партійних осередків, склади матеріальних цінностей, штаб-квартири учасників виборчих перегонів, типографії тощо. Так, наприклад, 6 лютого 2007 року у Львові мало місце підпалення приміщення обласного комітету Партії Регіонів. Згоріло все. За інформацією «регіоналів», це був шостий напад на їх офіс протягом останніх років.

Якщо одні диверсії перш за все орієнтуються на завдання безпосереднього збитку, то інші здійснюються заради дезорганізації управління, зокрема, через пошкодження телекомунікаційного устаткування або ліній зв'язку. Іноді в політичних цілях напад учиняють на культурно-просвітницькі, мовні, релігійні центри, намагаючись залякати людей, примусити їх залишити місця, де вороже ставляться до представників інших політичних сил, національно-етнічних груп, конфесій і навіть до людей, що розмовляють «чужою мовою». Терор як політика залякування насильницькими акціями поширює свою дію на будь-які об'єкти, не хештуючи убивством невинних людей, які випадково опиняються на місці теракту. Таке, відбувалося, наприклад, у Токіо, коли релігійно-політичні екстремісти випустили отруений газ у метрополітені; у Москві, коли в метрополітені було підірвано вибухівку; у Нью-Йорку, коли терористи знищили Світовий торговельний центр за допомогою літаків; у Мадриді, коли вибухнули заміновані пасажирські потяги на вокзалах тощо.

Крім підривної діяльності, диверсії можуть здійснюватися в провокаційних цілях (лат. *diversio* – відхилення, відволікання). Наприклад, у 1933 році в Німеччині, коли Гітлер вже став канцлером і країна готувалась до нових виборів, нацисти підпалили 27 лютого будівлю німецького парламенту (рейхстаг) і звинуватили в цьому комуністів задля того, щоб мати привід розв'язати проти них жорстокі репресії і остаточно позбавитися серйозного супротивника.

Що стосується нападу, то іноді основною метою його може бути отримання (розвідка) конфіденційної інформації, проникнення у приміщення, де зберігаються секретні матеріали. Прикладом диверсійно-розвідувальної ССО є відома Уотергейтська справа. 17 червня 1972 р. (за чотири місяці до президентських виборів 1972 р., на яких кандидат від Республіканської партії Ричард Ніксон був переобраний на другий термін) у штабі Демократичного комітету кандидата в президенти Джорджа Макговера, розташованому

у Вашингтонському комплексі «Уотергейт», були затримані п'ять чоловік, що проникли в готель шляхом взлому. Вони займалися налаштуванням підслуховуючої апаратури і, за деякими даними, фотографуванням внутрішніх документів штабу демократів.

До цих пір не доведений зв'язок саме цього інциденту з адміністрацією Ніксона. Відомо, що в нього дійсно були плівки з нелегально записаними переговорами демократів, але те прослуховування не мало відношення до готелю «Уотергейт». 6 лютого Палата представників США ухвалила почати процедуру імпічменту Ніксона, але і тут Ніксон упирався в небажанні пред'являти слідству плівки, котрі є у нього, посилаючись на привілей виконавчої влади. Проте Верховний суд США в липні 1974 р. одногосно визначив, що у президента немає таких привілеїв, і наказав йому негайно видати плівку прокуратурі.

5 серпня, вже після того, як висновок по імпічменту був підготовлений до передачі в Сенат США, за визначенням Верховного суду були оприлюднені раніше невідомі касети, записані 23 червня 1972 р., всього декілька днів після інциденту в Уотергейті. На них Ніксон обмірковує з начальником свого апарату Холдменом Уотергейтську історію, називає її рушницею що димить і далі обговорює, як завадити розслідуванню за допомогою ЦРУ і ФБР. Після цієї публікації навіть для найфанатичніших захисників Ніксона стало безперечним, що президент з самого початку подій намагався перешкодити правосуддю в особистих і партійних інтересах; імпічмент став вирішеною справою. Холдмен, начальник його штабу і співбесідник президента на скандальній плівці, був засуджений за змову і заваду правосуддю і відбув півтора роки тюремного терміну.

Досить цікавим є варіант нападу на власний парламент російського президента-«демократа» Б. Єльцина в 1993 році, відомий також як «Конституційна криза 1993 року», «Розстріл Білого дому», «Розстріл Будинку Рад», «Жовтневе повстання 1993-го» і т.п. Конфлікт двох гілок російської влади відбувся 21 вересня – 4 жовтня 1993 р. унаслідок конституційної кризи. 24 вересня, під приводом захисту москвичів від «озброєних бойовиків, що засіли в парламенті», доступ у Будинку Рад був повністю заблокований і депутати, що прибували, вже не могли потрапити всередину. Будинку Рад був оточений кільцем поливальних машин, загороною із спіралі Бруно, підрозділами внутрішніх військ і ЗМОП, що мали на озброєнні, крім бронежилетів, палиць і касок, також автомати, слезоточиві спецзасоби, бронетранспортери і водометні установки. До Будинку Рад почали приходити громадяни, стихійно утворився безстроковий мітинг.

Після невдачі переговорів за посередництвом патріарха Алексія II у Ново-Огарьово, почалася блокада Верховної Ради спецназом МВС. Вночі з 3 на 4 жовтня, за наказом президента Б. Єльцина, був підготовлений план штурму Будинку Рад, в якому передбачалося задіяти близько 1700 чоловік,

10 танків і 20 бронетранспортерів. Акція була украй непопулярною, учасників довелося набирати зі складу п'яти дивізій, близько половини всього контингенту були офіцери або молодший командний склад, а танкові екіпажі набрали майже цілком з офіцерів.

О 9²⁰ ранку розташовані на Калинінському мості танки почали обстріл верхніх поверхів Будинку Рад. Всього в обстрілі брало участь шість танків Т-80, що випустили 12 снарядів. О 15⁰⁰ загонам спеціального призначення «Альфа» і «Вимпел» було наказано узяти Будинок Рад штурмом. Командири обох спецгруп перед тим, як виконати наказ, спробували домовитися з керівниками Будинку Рад про мирну здачу. «Альфа», пообіцявши захисникам Будинку Рад безпеку, зуміла до 17⁰⁰ умовити їх здатися. Спецпідрозділ «Вимпел», чиє керівництво відмовилося виконувати наказ про штурм, згодом було передано з ФСБ до складу МВС, що привело до масового відходу у відставку його бійців. Після 17-ї години за домовленістю почався масовий вихід захисників Будинку Рад. Декого з тих, хто виходив з будинку, було вбито неподалік від нього. За офіційними даними, число загиблих під час безладів склало 150 чоловік, число поранених – 389 (нагадаємо, під час «серпневого путчу» 1991 р. загинуло три чоловіка). У результаті цієї операції в Росії була ліквідована вся попередня структура Радянської влади, що надало підстави деяким авторам класифікувати означені події як своєрідний державний переворот або маленьку громадянську війну.

Диверсії та напади можуть бути також пов'язані із діяльністю партизанських загонів – партизанські ССО(л). Втім, делікатність їх аналізу полягає у тому, що дуже часто різні учасники подій по-різному ставляться до них. Одна сторона називає партизан патріотами та борцями за справедливу справу, тоді як інша – терористами та бандитами. В останньому випадку має місце виконання антипартизанських та антитерористичних заходів. При цьому часто передбачається також розв'язання пошуково-рятувальних завдань, особливо якщо це стосується розшуку та визволення заручників та полонених, захоплених терористами, політичними екстремістами тощо.

Силовий напад іноді набуває «м'якої» форми вторгнення силкових структур у приватні приміщення з метою обшуку та конфіскації небезпечних політико-ідеологічних матеріалів. Перший в історії Росії обшук з конфіскацією було зроблено в домі М. Ломоносова на другий день після його смерті Г. Орловим за наказом імператриці Катерини II. З кабінету великого ученого вивезли багато паперів. Залишили переважно те, що стосувалося фізики та математики. Проте зник і не знайдений досі рукопис праці з політичної історії, якою він займався дванадцять (!) років. Про її зміст мало що відомо, але вважають, що серед іншого небезпечний характер могли, зокрема, містити германофільські думки Ломоносова та його плани реформування православ'я у бік протестантизму (Ломоносов перейшов до протестантизму в юнацтві, щоб одружитися з німецькою дівчиною під час стажування за кордо-

ном). Подібні матеріали могли справити негативний вплив на російську громадськість.

Організація та проведення антиурядових виступів політичних партій, рухів та мас населення **для дестабілізації обстановки в країні** і з метою примушення влади до певних дій: відправлення у відставку непопулярних членів керівництва держави, зміна хибних законів, відміна результатів виборів тощо. В Україні подібні дії у 2004 р. відбулися у вигляді так званої «помаранчевої революції», котра супроводжувалася захопленням урядових будівель і примусовим «паралічем» центральних органів виконавчої влади. У Таїланді наприкінці 2008 р. маси незадоволених урядовою політикою громадян захопили аеропорти та інші важливі об'єкти, повністю дестабілізували обстановку у країні, і, урешті-решт, примусили прем'єр-міністра піти у відставку. У липні 2009 р. в Ірані прибічники опозиції влаштували масові безлади, вимагаючи перегляду результатів виборів.

Придушення повстань та заколотів, здійснення різних силових заходів на ворожій території чи території, контрольованій супротивником або на власній території у якості акцій протидії супротивнику, терористичним, таємним або напівзакритим організаціям. Прикладом цього може бути приховане від громадськості СРСР застосування зброї проти демонстрантів за вказівкою М. Хрущова в Новочеркаську в 1962 році; операції спецпідрозділів та Збройних сил РФ проти бойовиків на Північному Кавказі у 90-х роках і пізніше; визволення російським спецназом заручників, захоплених чеченськими бойовиками в театральном-розважальному комплексі в Москві; атаки спецназу Ізраїлю на об'єкти екстремістського палестинського руху «Хамас» на території Палестинської автономії. Сюди ж можна віднести оперативне масове знищення опозиції, політичних конкурентів або інакомислячих («ніч довгих ножів» у Німеччині, «Варфоломійська ніч» у Франції) тощо.

Прихована від широкого загалу **силова ліквідація** правлячим режимом **деяких інститутів громадянського суспільства**, їх інфраструктури. Зокрема можна згадати дії радянської влади проти церкви всупереч власному законодавству щодо культів. Так, наприклад, за часів Сталіна було знищено сотні культових споруд, у тому числі в Москві 5 грудня 1931 р. повністю зруйнували зведений на честь перемоги у війні 1812 року храм Христа Спасителя. У Харкові було закрито, а потім висаджено в повітря великий храм Олександра Невського. Наприкінці правління Хрущова антицерковна кампанія набула нової сили. Так, у селі Горці Новгородської області без усякого попередження місцева влада закрила храм, зняла ікони та викинула церковне майно. У с. Сосновка біля м. Глухова Сумської області зусиллями радянсько-партійного активу та груп дружинників (добровільні помічники міліції) було закрито монастир «Глинська пустинь». У ніч з 14 на 15 липня 1961 р. монахів – хто у чому був – силою посадили в автомашини, відвезли

до залізниці і відправили кого куди у різні регіони країни. Храми на території монастиря знесли, а на місці найбільшого зробили туалет. 16 жовтня 1961 р. радянський уряд прийняв секретну постанову, що дозволяла ліквідацію храмів за рішенням місцевої влади. Боротьба з монастирями стала пріоритетним напрямком у наступі на церкву. Тому, наприклад, якщо до 1958 р. Полтавська єпархія нараховувала 340 храмів, то на кінець 1964 р. у ній залишилися лише 52 діючих храми. Справжні баталії відбулися навколо Почаївської лаври, що розташована поблизу м. Почаїв Тернопільської області. Дії влади були рішучими. Протягом року, на початок 1962 р. кількість монахів скоротилася з 130 до 75 чоловік. Цілком здорових монахів відвезли до психіатричної лікарні. Потім почалися напади на монастир. Людей, які намагалися допомогти монахам, розганяли водою з брандспойтів пожежних машин. 19 червня 1963 р. міліція жорстоко побила декілька тисяч паломників та відбрала в них паспорти, монахів посадили у в'язницю, одного послушника забили до смерті. Але кілька десятків ченців, що залишилися в монастирі, стійко продовжували його оборону. Прихована від громадськості боротьба отримала розголос і міжнародний відгук. Тому в листопаді 1963 р. вороги церкви тимчасово відступили. Проте в цілому у країні на 1963 рік, у порівнянні з 50-ми роками, кількість храмів та монастирів скоротилася удвічі, служби дозволялося вести лише у 6 тис. храмів та 30 монастирях (для відома – у 1914 р. в Росії діяло 55 тис. храмів).

Потайна бойова та політична підготовка (або допомога в ній) іноземних учасників збройної боротьби та силових операцій. У світовій латентній політиці це явище досить поширене і виступає у двох іпостасях. По-перше, іноземці можуть опановувати мистецтвом військово-політичної справи у спеціальних навчальних закладах та на базах у межах країни-«підтримувача». Зокрема на території США на 1988 р. знаходилось близько 25 таборів та 130 «приватних шкіл» з підготовки терористів [7, с. 160]. З такою ж метою функціонували бази афганських моджахедів на території Пакистану. У Радянському Союзі лише задля підтримки національно-визвольного руху в Анголі було підготовлено за військовими спеціальностями понад 6 тис. ангольців. Тривалий час короткотермінову та довготермінову спеціальну політичну підготовку революційного юнацтва з країн Латинської Америки, Африки, Азії та Близького Сходу здійснювала Вища комсомольська школа при ЦК ВЛКСМ у Москві.

По-друге, підготовка іноземних урядових військових підрозділів та силових структур, чи то навпаки – іноземних антиурядових, партизанських, національно-визвольних сил та допомога в оперативній діяльності може справджуватися військовослужбовцями, технічними спеціалістами, військовими та цивільними радниками, працівниками служби забезпечення, відрядженими країною-«підтримувачем» у регіон збройної боротьби. У такому разі часто-густо ці фахівці залучаються до бойових дій. З 1946 по 1991 р.

підрозділи та частини Радянської Армії та Військово-Морського Флоту, окремі групи військовослужбовців (радники та військові спеціалісти) брали безпосередню участь у більш ніж двох десятках збройних конфліктів та локальних війн за межами СРСР. Ось перелік лише деяких країн, де радянські громадяни знаходилися у період бойових дій: Алжир, Ангола, Афганістан, Бангладеш, В'єтнам, Ефіопія, Єгипет, Ємен, Камбоджа, Китай, Куба, Лаос, Мозамбік, Північна Корея, Сирія, Сомалі і т.д.

У 1987–1988 рр. в Анголі під Куїто-Куанавале відбулися події, які стали переломною ланкою в історії всього Півдня Африки. Вони почалися із розробки радянськими військовими радниками спецоперації ангольських військ проти антиурядових формувань УНІТА, якого підтримувала расистська ПАР. Операція за безпосередньої участі радянських громадян розвивалася настільки успішно, що виникла реальна загроза повного розгрому сил УНІТА. На захист їх ПАР терміново направила в Анголу великий контингент своїх регулярних військ, оснащений важкими танками та могутньою артилерією, що принципово змінило ситуацію: південноафриканці та унітовці перейшли в наступ, намагаючись захопити опорну базу урядових військ – Куїто-Куанавале. Катастрофу відвернуло своєчасне прибуття з Куби підрозділів з російськими танками Т-62 та літаками «Міг-23», хоробрість та самопожертвування кубинських військовослужбовців, які 18 листопада 1988 р. зупинили агресорів у 10–15 км від міста. Хоча за масштабами захист Куїто-Куанавале поступався обороні Сталінграда, за напругою і запеклістю боїв із застосуванням сотень танків та БТР, десятків бойових літаків та вертольотів, за героїзмом 40 тис. кубинців та решти ангольських частин, за стратегічним значенням перемоги у цій неоголошеній війні, оборону Куїто-Куанавале люди обізнані небезпідставно порівнюють із Сталінградською битвою і називають «Ангольським Сталінградом». 27 травня 1988 р. кубинці здійснили швидкий маневр в обхід військ ПАР і вийшли у їх тил до кордону з Намібією. Перспектива оточення та знищення примусила південноафриканців стрімко відступити з Анголи і навіть підірвати міст через прикордонну річку Кунене, боячись, що кубинські танки увійдуть у Намібію. Після цього 22 грудня 1988 р. у Нью-Йорку була підписана угода щодо повного виведення військ ПАР з Анголи і надання незалежності Намібії. У свою чергу це суттєво прискорило падіння режиму апартеїду в ПАР і приход до влади Африканського національного конгресу Південної Африки. Необхідно додати, що весь час у бойових порядках анголо-кубинських військ були російські військові радники, перекладачі та спеціалісти з техніки. Деякі з них загинули: полковник А. Горб, молодший лейтенант О. Снітко, рядовий О. Никитенко... Всього в Анголі в період 1975–1991 рр. загинуло і померло 54 військовослужбовця СРСР, у тому числі 45 офіцерів. Багато було поранених. Втім про це ніколи не писали і не говорили. Більш за

те, у 1989 році офіційна Москва через Міністерство закордонних справ заявила, що «радянські радники у бойових діях за кордоном участі не беруть».

Що стосується можливого заперечення щодо правомірності віднесення підготовки силових операцій та збройної боротьби до ССО(л), то це питання досить неоднозначне. У суто юридичному баченні *підготовка* до використання сили не тотожна її *застосуванню*. Проте 7 вересня 2009 року англійський суд визнав винними чоловіків, котрі планували підірвати 7 літаків з Лондона до Північної Америки. Для суддів відмінність між підготовкою та застосуванням силової акції відбивається у ступені покарання. Але політика не є юриспруденцією, особлива латентна. У неї власний спектр оцінок, заохочувань та відповідальності. Тому, вважаємо, у форматі латентної політики безпосередню підготовку ССО можна визначити як специфічну фазу ССО(л), особливістю якої є створення необхідного базису прямого насильства.

На ґрунті викладеного вище можливе створення різних класифікацій ССО(л). Так, залежно від цілей та завдань ССО(л) поділяються на такі види або типи:

- Державний переворот із силовим впливом збройного характеру.
- Державний переворот із силовим впливом у вигляді так званих «оксамитових» або «кольорових» революцій.
- Політичні вбивства звичайного типу, у тому числі розправа над внутрішньою опозицією.
- Політичні вбивства, замасковані під нещасні випадки, хвороби тощо.
- Політична «санація» як прихована нейтралізація політичних супротивників, зазвичай, без навмисного вбивства.
- Диверсійні ССО(л) – дії, у тому числі напади, з метою нанесення збитку, дезорганізації керування, захоплення політичних діячів.
- Диверсійно-розвідувальні ССО(л), що мають за мету спровокувати бажану поведінку уряду, опонента або громадськості.
- Протидиверсійні (контртерористичні, протипартизанські) та контррозвідувальні ССО(л).
- Правоохоронні ССО(л) – правові дії із захисту конституційного ладу і державного устрою, власності і прав своїх громадян. Це можуть бути також дії по недопущенню державних переворотів.
- ССО(л) у вигляді повстань та елементів, за висловом видатного російського фахівця Є. Е. Месснера, – «*мятежевойны*».
- Придушення повстань та заколотів.
- Пошуково-рятувальні ССО(л) – дії, у яких за мету ставиться звільнення заручників та захоплених у полон, пошук і повернення політичних лідерів та важливих державних діячів, що потрапили в контрольовані супротивником райони.
- ССО(л) з організації та підготовки на власній території збройної, повстанської боротьби в інших країнах.
- ССО(л) як участь в організації та супровід збройних дій урядових та антиурядових сил на території інших країн.

- Допоміжні ССО(л) із збільшення ефективності засобів поразки та силового впливу на політичного супротивника.
- ССО(л) з вилучення або ліквідації документів та доказів, які компрометують певну політичну особу, партію чи уряд [7; 8].

За пропозицією У. Баришева та М. Сьоміна, ССО(л) можна класифікувати в залежності від спрямованості і поділити на два види:

- Реактивні операції, котрі проводяться як реакція на певні загрози, що вже виникли та дії політичних опонентів, які вже відбулися;
- Превентивні операції – ліквідація загрози до її безпосередньої реалізації. Тут існує певний ризик, адже рішення про превентивні дії необхідно приймати, базуючись лише на достовірній інформації точних розвідувальних даних [1, с. 25].

Далі зупинимось на змісті та технологіях окремих, найбільш значних видів ССО в латентній політиці.

Одним з найбільш розроблених у політичній теорії видів ССО є державний переворот. **Державний переворот – це насильницьке, здійснене з порушенням Конституції (або основних принципів режиму) повалення існуючої державної влади.** Державні перевороти умовно розділяють на збройні та мирні (палацові перевороти, «оксамитові революції»). Втім, інколи досить складно дати точну оцінку перевороту, оскільки мають місце комбіновані форми. Переворот може початися як мирний, але потім поступово перейти в збройне протистояння: все залежить від конкретних особливостей ситуації в країні і від співвідношення сил між урядом і опозицією. Він може відбуватися під керівництвом однієї або декількох політичних партій, нездатних домогтися влади демократичним шляхом (тобто через вибори).

Державним переворотом є і узурпація однією гілкою влади всіх владних повноважень у країні – мається на увазі припинення діяльності органу представницької влади, якщо воно набуває форм, не прописаних у конституції держави.

Державний переворот часто набуває форми «військового перевороту» (путчу), коли політичне управління в країні переходить до представників збройних сил у результаті військової змови і здійснюється в більшості випадків із залученням обмеженого контингенту військ. І хоча «оксамитові революції» відбуваються без застосування зброї, їх теж можна віднести до ССО(л), оскільки вони передбачають певну демонстрацію сили, могутній тиск на існуючу владу і є прихованими до останнього етапу.

На думку М. Петрова, збройний державний переворот, для того щоб претендувати на успішність, має відповідати ряду вимог:

- Удар повинен завдатися по життєво важливих центрах державного організму;
- Необхідно задіювати всі наявні у змовників сили;
- Операція повинна проводитись швидко;
- Необхідна повна нейтралізація сил, які здатні виступати проти змови [12, с. 22].

Перевага змовників полягає в тому, що вони знають про державу багато, у той час як держава не знає про них. Тому в підготовці та проведенні державного перевороту важливе місце посідає конспірація. До основних прийомів конспірації можна віднести:

- кожна група знає лише своє завдання;
- усю інформацію в групі передають лише усно по односторонній лінії зв'язку;
- кожна група знає лише свого керівника та/або зв'язківця [12, с. 24].

Проаналізувавши досвід державних переворотів у кінці ХХ – на початку ХХІ століть, М. Петров виокремив таку структуру організації, необхідну для здійснення державного перевороту:

- Верхівка – замовники і фінансисти перевороту.
- Центр управління – штаб змови, де здійснюється стратегічне планування і управління переворотом.
- Допоміжні групи №1 та №2. Група №1 займається питаннями підготовки бойовиків, забезпечення транспортом, оперативним прикриттям, збором інформації. Група №2 забезпечує таємність операції та шляхи відходу на випадок провалу.
- Найнижчий рівень – бойовики-виконавці перевороту [12, с. 54–55].

Групи цілей, які мають бути намічені для захоплення під час перевороту, включають:

- Група А: технічні структури засобів масової інформації, зв'язку та транспорту (телебачення, радіо, електростанції, вокзали, аеропорти тощо).
- Група Б: вищі державні посадові особи (місця їх роботи, проживання, відпочинку).
- Група В: урядові установи, об'єкти збройних сил, органів державної безпеки і поліції.

Члени групи №1 та №2 складають докладні плани міста, на яких вказані місця розташування таких об'єктів, сил і засобів їх охорони. До таких планів вони додають маршрути руху бойових груп до об'єктів, а іноді і шляхи відходу в разі невдачі [14, с. 57].

У технологіях здійснення «оксамитових революцій», на думку М. Петрова, зазвичай присутні три етапи.

Перший етап – створення нелояльної, дієвої опозиції. Він передбачає:

- появу політичних кіл (всередині країни або за її межами), зацікавлених у зміні влади і здатних фінансувати операцію;
- залучення людей, спроможних розробити план перевороту і привести його в життя;
- створення організації (таємної або легальної), що об'єднує таких людей в єдине ціле.

Другий етап включає такі заходи:

- об'єднання (політичне блокування) опозиційних сил;
- вироблення їх представниками єдиних політичних і економічних поглядів щодо майбутнього країни;

- формулювання стратегічних і тактичних цілей спільних дій;
- створення об'єднаного центру керівництва опозицією;
- розробка ефективних організаційних і оперативних методів роботи;
- завоювання підтримки з боку великих груп населення;
- розгортання в більшості національних ЗМІ кампанії жорстокої критики режиму.

Третій етап – це активна фаза перевороту. Для нього характерне:

- створення хаосу, дестабілізація обстановки в країні, дезорієнтація вищого керівництва, деморалізація спецслужб і збройних сил;
- саботаж усіх заходів, спрямованих на подолання кризи, щоб підштовхнути повалення існуючої влади;
- зміна влади шляхом масових виступів на вулицях і (або) вільних демократичних виборів [12, с. 8–9, 55–57, 224–228].

Дуже велику роль на цьому етапі має активне маніпулювання масовою свідомістю, використання технологій керування масовою психологією та поведінкою натовпу, про що пише С. Кара-Мурза у книзі «Революції на експорт» [6].

До основних методів підготовки і проведення **диверсійних ССО** можна віднести такі:

- відео- і фотоспостереження об'єкта ССО;
- спостереження (у т.ч. із застосуванням технічних засобів – біноклів, телескопів);
- складання схем об'єкта і шляхів підходу до нього;
- збирання даних про систему охорони й оборони об'єкта;
- прослуховування;
- закладання вибухівки; засідка; напад (у комплексі або окремо).

У тактичній моделі проведення диверсійної ССО можна виділити такі типові стадії:

1. Проведення розвідки об'єкта.
2. Вибір способу проведення ССО і відбір виконавців.
3. Доведення плану операції до виконавців.
4. Здійснення розстановки допоміжних сил, у тому числі і для проведення заходів щодо забезпечення відходу або безпеки.
5. Проведення ССО.

До найпоширеніших засобів **фізичного знищення** опонентів належать:

- а) знищення за допомогою стрілецької зброї, у тому числі снайперської;
- б) знищення за допомогою підпалів і отрут;
- в) знищення за допомогою імітації нещасних випадків;
- г) знищення за допомогою вибухів.

Для вирішення завдань **пошуково-рятувальних ССО** можуть використовуватись такі прийоми:

- опитування громадян;
- збирання інформації про зниклу особу;

- візуальне спостереження;
- спостереження і документування за допомогою сучасних методів і технічних засобів;
- збирання матеріалів (зразків) для порівняльного дослідження;
- дослідження предметів і документів;
- обстеження приміщень, споруд, ділянок місцевості і транспортних засобів;
- контроль поштових відправлень;
- прослуховування телефонних й інших переговорів;
- отримання інформації з технічних каналів зв'язку;
- проведення бесіди з підозрюваними із застосуванням детекторів симуляції;
- укорінювання в злочинні співтовариства співробітників оперативних підрозділів і осіб, що співпрацюють на конфіденційній основі з органами, що здійснюють оперативно-розшукову діяльність.

У Законі України «Про оперативно-розшукову діяльність» передбачено ряд обмежень щодо методів, які можна застосовувати при проведенні пошуково-рятувальних ССО. Зокрема: методи і засоби діяльності Служби безпеки та розвідувальних органів не повинні завдавати шкоди життю, здоров'ю, честі і гідності людей; для одержання інформації забороняється застосовувати технічні засоби, психотропні, хімічні та інші речовини, які пригнічують волю або завдають шкоди здоров'ю людей та навколишньому середовищу; забороняється залучати до виконання оперативно-розшукових завдань медичних працівників, священнослужителів, адвокатів, якщо особа, щодо якої вони мають здійснювати оперативно-розшукові заходи, є їх пацієнтом чи клієнтом.

Інший різновид ССО, який отримав широке висвітлення в роботах політологів та правознавців – **контртерористичні ССО** – дії з пошуку, блокування, захоплення або ліквідації диверсійних груп, партизанських загонів, терористичних формувань.

Практика останніх років свідчить про взаємозв'язок зростання насильницьких посягань, терористичних акцій на різні сфери життя тієї чи іншої держави та вироблення розгалуженої системи відповідних контрзаходів державними спецслужбами. З урахуванням цих обставин істотно змінюється сам підхід до антитерористичної діяльності державних спецслужб. Зокрема, враховуючи тенденції до таємного характеру тероризму, відповідні протидії також набувають латентного змісту та вміщують потайні компоненти.

Можна виділити такі складові технології антитерористичних ССО:

- визначення суб'єктів терористичної діяльності (або джерел загрози тероризму);
- визначення умов, що сприяють розвиткові тероризму;
- заходи фізичного захисту потенційних об'єктів терористичного нападу;
- контррозвідка;

- оперативно-розшукова діяльність і слідство;
- знищення таборів і баз підготовки терористів і найманців;
- звільнення заручників;
- вияв та ліквідація терористичної інфраструктури, включаючи джерела фінансування терористів;
- виявлення, нейтралізація та затримання терористів;
- ліквідація лідерів терористичних організацій.

Зупинимось докладніше на такому методі ССО, як ліквідація лідерів терористичних організацій.

Фізичне усунення спецслужбами лідерів терористичних організацій є рідкістю в сучасному світі. До недавнього часу переважна більшість держав, що проводили антитерористичні кампанії, прагнули не знищувати високопоставлених терористів, а захоплювати їх живцем, що, втім, не виключало можливості їх подальшої страти. Існує точка зору, що вбивства терористичних лідерів покликані вирішити два головні завдання. Першим і головним з них є запобігання здійсненню нових терактів. Іншим – і менш важливим – покарати злочинця. Але донині вважається, що держави не повинні слідувати нав'язаним ним правилам і зобов'язані дотримуватися демократичних процедур відносно всіх людей, у тому числі і терористів. Фізичне знищення злочинця допустиме лише за рішенням суду і з дотриманням всіх необхідних процедур, включаючи право обвинуваченого на захист. У разі, коли спецслужби знищують терориста, вони, фактично, привласнюють функції правосуддя. Підсумовуючи викладене вище, необхідно зазначити, що антитерористичні спецоперації поєднують гласні (законодавчо описані) та негласні (латентні) методи і прийоми боротьби.

Питання і завдання

для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу

1. Що таке ССО(л) та у чому її особливості?
2. Дайте характеристику основних ознак ССО(л).
3. Розкрийте зміст загальних принципів ССО(л).
4. Назвіть головну мету ССО(л).
5. Проаналізуйте типові завдання ССО(л).
6. Розкрийте варіанти класифікації ССО(л).
7. Які основні модифікації політичних вбивств?
8. Назвіть основні функції диверсій та нападів.
9. Охарактеризуйте механізм державних переворотів.
10. Визначте зміст основних етапів «оксамитових революцій».
11. Розкрийте технологію пошуково-рятувальних та контртерористичних ССО(л).

Література

1. Барышев И. А., Семин Н. Л. О взаимодействии национальных спецслужб в борьбе с современными вызовами // США. Канада. Экономика, политика, культура. – 2008. – №2.

2. Бирюк В. С. Секретные операции XX века: Из истории спецслужб. – СПб., 2003.
3. Дамаскин И. А. 100 великих операций спецслужб. – М., 2003.
4. Демкин С. И. Великие тайны спецслужб XX века. – М., 2002.
5. Ивахин А. Е., Прыгунов П. Я. Оперативная деятельность и вопросы конспирации в работе спецслужб. – Т. 1. – К., 2006.
6. Кара-Мурза С. Г. и др. Революции на экспорт. – М., 2006.
7. Кассис В. Б., Колосов Л. С. Из тайников секретных спецслужб. – М., 1988.
8. Квачков В. В. Спецназ России. – М., 2004.
9. Колобов А. О. Роль специальных операций в современной мировой политике: государственный, международный и наднациональный уровни. – Нижний Новгород, 2002.
10. Курілло В. Є. Політична думка щодо сутності та джерел сучасної війни // Наукові праці: Науково-методичний журнал. – Т. 65. Вип. 52. Політичні науки. – Миколаїв: МДГУ ім. П. Могили, 2007.
11. Лавренов С., Попов И. Советский Союз в локальных войнах и конфликтах. – М., 2005.
12. Петров М. Н. Механизмы государственных переворотов: Историко-теоретическое исследование. – М.; Мн., 2005.
13. Пыхалов И. В. Спецслужбы США. – М., 2002.
14. Русские герои засекреченных войн / Сост. Н. Н. Городненский. – Мн., 2007.
15. Сагайдачный И. Тайная война в Ираке // Зеркало недели. – 2004. – №32.
16. Сотников А. В. Антикиллер: Как предупреждать заказные убийства. – Мн., 2006.
17. Хентшел Ф. Частные военные корпорации: наемники как новая латентная сила дестабилизации безопасности // Персонал. – 2004. – №7.
18. Шкаровский М. В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве. – М., 2005.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

для поглибленого вивчення теми та окремих її питань

«НІЧ ДОВГИХ НОЖІВ»

(Переклад з рос.: 100 великих заговоров и переворотов /
Автор-сост. И. А. Мусский. – М., 2002. – С. 320–323)

НІМЕЧЧИНА. 30 ЧЕРВНЯ 1934 РОКУ. Кривава різанина 30 червня 1934 року, коли Гітлер знищив верхівку штурмових загонів – СА, була завершальним етапом боротьби за владу всередині нацистських рядів. СА – наймавовіша організація гітлерівців, прагнула встановити свою диктатуру за допомогою «другої революції». При цьому її ватажок Рем використовував

«ліві» гасла: «Геть фінансовий капітал», «Геть власників великих універсальних магазинів» і т.д.

І це в той момент, коли Гітлер «легально» прийшов до влади з шаленою швидкістю, не даючи нікому схаменутися, почав демонтувати державну машину Веймарської республіки, знищуючи всі демократичні інститути. У нових умовах Гітлеру вперше знадобилась стабільність, він проголосив, що революція закінчена.

Саме в 1934 році на авансені подій з'явився Генріх Гімmlер...

Весною того року Герінг призначив Гімmlера «інспектором» гестапо. З Баварії Гімmlер забрав з собою Гейдріха. Перед ними було поставлено цілком конкретне завдання – провести «чистку». У травні вони, мабуть, уклали списки людей, яких треба було негайно прибрати. Списки не комуністів і не соціал-демократів, не євреїв або непокірних священнослужителів, а колишніх спільників і меценатів, які допомогли прийти до влади Гітлеру, але які заважали йому встановити абсолютну диктатуру – мали занадто багато шанувальників, самі претендували на владу або дуже багато знали.

16 травня Гітлер змовився з Фрічем – командувачем сухопутними силами і з іншими вищими офіцерами, які ненавиділи Рема. 25 червня Фріч оголосив бойову тривогу в рейхсвері. 28 червня, тобто за два дні до «ночі довгих ножів», до різанини, відбулася зустріч Гітлера з Крушом і Тиссенем в Ессені. Армію попередили, монополістів теж – для тих і для інших головне було видалити «лівих» екстремістів, а такими були Рем і Грегор Штрассер.

Розправа йшла під знаком запобігання путчу. Це був кривавий терор, що породжував загальний страх, розтління. Терор з наміром покінчити з будь-якими заворушеннями, опозиційними настроями відносно політики Гітлера – і в керівництві державою, і в самій партії.

Бліц-різанина розігралася 30 червня 1934 року. «Чорну роботу» взяли на себе частини СС... Вночі озброєні люди вдиралися до будинків і брали політиків просто в ліжках. А потім розстрілювали їх у камерах, зачитавши обвинувальний вирок. Генерал Шлейхер, колишній рейхсканцлер, і його дружина були вбиті в своєму будинку в Бабельсберзі, під Потсдамом. Це була помста за те, що своєю пропозицією Штрассеру стати віце-канцлером він намагався розколоти нацистську партію. Розправилися також з ад'ютантом Шлейхера генералом фон Бредовим. Убитий був Рем і сотні фіурерів СА і штурмовиків, зокрема три обергрупенфіурери СА – Хейнес, Крауссер і Шнейдхубер, глава берлінських штурмовиків Карл Ернст і багато інших. Був схоплений і убитий Грегор Штрассер, суперник Гітлера по партії. Знищені були і ті колишні члени баварського уряду, хто в 1923-му перешкодив Гітлеру здійснити путч.

...Незвичайну активність як до подій, так і під час їх розгорнув Герман Герінг. (Після 30 червня Герінг отримав вітальну телеграму від Гінденбурга

за придушення «змови».) Спочатку він збирав фальшиві «коричневі листки» – мовляв, Рем готує змову проти фюрера, хоче його вбити. Потім, за наказом Гітлера, керував розстрілами в Північній Німеччині, зокрема в Берліні і Потсдамі.

30 червня 1934 року постраждало порівняно небагато людей – декілька сотень, можливо, тисяча з невеликим. Але був створений певний прецедент – розправа позасудовими методами, так би мовити, на очах у приголомшеній публіки.

Гітлер оголосив різанину походом за «порядність» і «моральну чистоту». 30 червня Відділ друку націонал-соціалістичної партії опублікував таке повідомлення:

«Вже протягом багатьох місяців окремі елементи намагалися увігнати клин і створити суперечності між штурмовими загонами і державою. Підозри про те, що ці спроби були справою невеликої кліки з особливими установками, все більш і більш підтверджувалися. Начальник штабу штурмових загонів Рем, який користувався винятковою довірою Гітлера, не лише не виступив проти цих явищ, але, поза сумнівом, заохочував їх... Гітлер особисто, у супроводі декількох людей, вирушив у Вісезе, де проводили відпустку Рем і група близьких йому осіб, щоб там у зародку подавити будь-які спроби опору. Проведені арешти виявили настільки сумні з моральної точки зору картини, що будь-який натяк на жалість повинен був зникнути. Деякі з цих керівників штурмових загонів узяли з собою хлопчиків, з якими вони жили разом. Одного застали в найогиднішій ситуації та одразу ж заарештували його.

Гітлер віддав наказ про безжалісне знищення цього гнійника. У майбутньому він не хоче терпіти того, щоб мільйони пристойних людей страждали і були скомпрометовані окремими особами з хворобливими відхиленнями. Гітлер дав наказ прусському прем'єрові Герінгу провести в Берліні подібні заходи, зокрема, ліквідувати там реакційних союзників цієї «політичної змови».

О 12 годині дня Гітлер виголосив перед присутніми в Мюнхені вищими керівниками штурмових загонів промову, у якій підкреслив свій непохитний зв'язок зі штурмовими загонами. Він заявив, однак, що він відтепер безжалісно винищуватиме і знищуватиме недисциплінованих і неслухняних суб'єктів, а також асоціальні елементи або людей з патологічними відхиленнями.

...Головне обвинувачення – «аморальність» Рема. І це при тому, що Гітлер незадовго до червня 1934 року неодноразово заявляв у відповідь на докори в аморальності верхівки СА, що штурмові загони – не «інститут шляхетних дівичь», а бойова організація «справжніх чоловіків»...

Розгромлені СА втратили престиж і колишнє своє призначення, їх функції стали другорядними, на зразок несення охорони концтаборів. Зараз на

сцену виходять СС, очолювані Гімлером. Донині вони здійснювали охорону Гітлера, входили в склад СА і були підпорядковані Рему. Зараз СС стали не лише самостійними, але швидко нарощували потужні терористичні функції. У цьому ж 1934 році була створена таємна державна поліція – гестапо. 30 червня поклато початок нацистському терору при мовчазному схваленні і Гінденбурга, і генералів...

Після смерті Гінденбурга 2 серпня 1934 року Герінг відразу ж привів всіх офіцерів і солдатів військово-повітряних сил до присяги не... Німеччині, а особисто фюрерові нацистів. Отже, віднині в рейху був один бог.

* * *

ВБИВСТВО ЄВГЕНА КОНОВАЛЬЦЯ

(Переклад з рос.: Дамаскин И. А. 100 великих операцій спецслужб. – М., 2003. – С. 163–166)

У 1918 році після укладення Брестського миру німецький кайзер створив «незалежну Україну» під німецьким протекторатом, уособленням якого став фельдмаршал Герман фон Ейхгорн. Було створено уряд, що очолював доти невідомий російський кавалерійський генерал П. П. Скоропадський. Генерал, що не знав ні слова українською, отримав титул гетьмана України.

В Україні розгорнулася громадянська війна. Петлюра, Махно, червоні, німці, білі, зелені, Винниченко, Котовський, Щорс, «Цупчрезком», анархісти, французи, білогвардійці, есери, «Комітет звільнення», «Директорія» – все перемішалось в цьому смертельному котлі, яким в 1918–1920 роках була Україна.

Територію країни ділили між собою регулярні війська, партизанські загони, бандитські зграї. Однією з них командував Євген Коновалець...

Єврейські, політичні і просто кримінальні погроми стали його методом «боротьби» за самостійну Україну. Колишній голова Директорії В. К. Винниченко заявляв, що уряд нібито навіть боровся з ним. «Коли перший раз у Києві була розгромлена профспілка загоном Коновальця, – згадував Винниченко, – я негайно викликав тих, хто проводив погром... Але за першим погромом послідував другий, за ним третій...» Коновалець здобув на Україні репутацію бандита і насильника. Поступово Коновалець виріс у політичну фігуру, його ім'я згадувалося разом з Петлюрою...

Покидаючи Україну, Коновалець вивіз з собою дві валізи з нагробованим золотом, сріблом і коштовним камінням.

Гітлер познайомився з Коновальцем у 1922 році, неодноразово зустрічався з ним і з першого погляду відчув до нього симпатію. Обидва виношували плани захоплення України в майбутній війні. За пропозицією Гітлера, прихильники Коновальця проходили навчання в нацистській партійній школі в Лейпцизі. Під керівництвом германської розвідки Коновалець ство-

рив «Організацію українських націоналістів» (ОУН), емісари якої з'являлися усюди, де були значні групи українського населення: у СРСР, Франції, Румунії, Чехословаччині, Польщі, Південній Америці, Канаді, США, і створювали осередки ОУН.

У Німеччині для членів ОУН були відкриті особливі школи, де слухачі ґрунтовно вивчали техніку розвідки, диверсій і терору. Перша така школа була створена німецьким військовим міністерством у Данцизі в 1928 році. Викладали в ній офіцери німецької розвідки.

У кінці 20 – початку 30-х років члени ОУН, що закінчили данцизьку школу, здійснили ряд диверсійних і терористичних актів у Польщі. Особливо активізувалися вони в 1934 році, коли у Варшаві був убитий польський міністр Перацький, а у Львові – радянський дипломат Майлов. Після вбивства Майлова голова ОДПУ Менжинський видав наказ про розробку плану дій з нейтралізації терористичних акцій українських націоналістів.

До цього часу в ОУН був упроваджений перевірений агент ОДПУ Либідь. Він був давнім другом Коновальця і командував піхотною дивізією. Після втечі Коновальця до Польщі Либідь був направлений ним на Україну для організації підпільної роботи ОУН. Тут він був заарештований, а потім завербований органами ОДПУ.

З метою підходу до Коновальця і впроваджень в ОУН, за кордон під виглядом небожа Либідя був виведений молодий співробітник ОДПУ Павло Судоплатов. Йому вдалося зустрітися з Коновальцем і встановити з ним непогані стосунки... Вдалось дізнатися про терористичні акти ОУНівців і про те, що вони фінансуються Абвером – розвідкою вермахту...

Судоплатов, після виконання першої частини завдання, повернувся на Батьківщину. Про результати його роботи було повідомлено самому Сталіну. Павло був нагороджений орденом Червоного Прапора...

Судоплатова разом з наркомом внутрішніх справ Єжовим було запрошено до Сталіна. Розвідник доповів про стан справ в середовищі українських націоналістів і про роль Коновальця, який представляв реальну загрозу, готуючись до війни з СРСР разом з німцями.

Після цієї бесіди за вказівкою генсека було розроблено план оперативних заходів проти ОУН. Коли його доповідали Сталіну, один з керівників України, Г. І. Петровський, повідомив, що на Україні Коновальця заочно засуджено до страти за найтяжчі злочини проти українського народу: він віддав наказ і особисто керував стратою робітників київського «Арсеналу» в січні 1918 року.

Після цього Судоплатову було наказано особисто ліквідувати Коновальця.

Було розроблено декілька варіантів операції. За першим передбачалося вбивство впритул з пістолета. Але від нього відмовилися.

За другим передбачалося вручити Коновальцю «подарунок» з вмонтованим вибуховим пристроєм і годинниковим механізмом...

Судоплатов відплив з Ленінграду як радист на вантажному судні «Шилка». З Норвегії він зателефонував Коновальцю і домовився про зустріч у Роттердамі, у ресторані «Атланта». Ресторан був зручний тим, що знаходився всього в десяти хвилинах ходу від вокзалу. Тимашков, що супроводжував Судоплатова в поїзді, зарядив пристрій перед тим, як Павло зійшов на берег. Капітан отримав вказівку: у випадку, якщо Судоплатов не повернеться до четвертої години дня, відплисти без нього.

23 травня 1938 року об 11⁵⁰ Судоплатов і Коновалець зустрілися в ресторані «Атланта». Павло сказав, що побачення має бути дуже коротким, оскільки він зобов'язаний повернутися на судно, проте о 17⁰⁰ вони зможуть поговорити «по-справжньому». Домовилися про наступну зустріч. Павло, діставши з нагрудної кишені, поклав на стіл «подарунок з України» і покинув Коновальця, ледве стримуючи інстинктивне бажання скоріше втекти.

У першому ж магазині купив капелюх і світлий плащ, а при виході почув слабкий звук, що нагадував звук шини, що луснула, і побачив, як у бік ресторану побігли люди. На найближчому поїзді він вирушив до Парижа.

...Наступного ранку на станції метро Судоплатов зустрівся з працівником резидентури Агаянцем і передав йому текст телеграми, яку слід було відправити до Москви: «Подарунок вручено. Пакунок зараз у Парижі, а шина автомобіля, в якому я подорожував, луснула, поки я ходив по магазинах».

Агаянц нічого не зрозумів з цієї абракадабри, та йому це і не було потрібно. Кому треба, той зрозумів!

Після цього Судоплатов близько двох тижнів ховався на явочній квартирі, потім перебрався до Іспанії, а вже звідти додому.

...У той час загибель Коновальця викликала розкол в ОУН. Під час боротьби за владу всередині ОУН між Бандерою та офіційним наступником Коновальця Мельником загинули поважні бойовики та прибічники Коновальця, яких знищили бандерівці.

* * *

СТРАШНА ПОМСТА

(Переклад з рос.: Веденеев Д. В. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. – К., 2008. – С. 380–385)

Ярослав Олександрович Галан народився 27 липня 1902 року в містечку Динів під Перемишлем (зараз територія Польщі). Достаток батька-службовця дав можливість синові закінчити гімназію. Від батьків він успадкував демократичні переконання, багато читав російських класиків, полюбляв Достоевського.

...З приходом радянської влади до Західної України Галан активно включився в «соціалістичне будівництво». Співпрацював у часописах, завідував літчастиною Львівського драмтеатру ім. Лесі Українки. У роки війни на-

пружено працював як коментатор і автор більше ніж 200 передач на радіостанції ім. Тараса Шевченка в Саратові. У 1943 році вийшла його збірка «Фронт в ефірі». Як спецкор «Радянської України» Галан освітлював Нюрнберзький процес. Не забував і про пропагандистську прочуханку «буржуазним націоналістам» – тим, хто, шокований сталінським терором, бився в УПА і підпіллі ОУН.

...Безпосередньою організацією теракту зайнявся керівник Жовковського надрайонного проводу ОУН Роман Щепанський («Буй-Тур»), син священика, уродженець села Звертів на Львівщині, нелегал ОУН з 1943 року. За декілька років його бойовики ліквідували близько 250 співробітників силових структур та рад партактивістів. Буй-Тур і знайшов виконавців «страсти» Ярослава Галана.

Ілларій Денисович Лукашевич народився в 1931 році в селі Петранка Печеринського району Станіславщини. У його роду служителі церкви відомі з 1623 року. Хлопець ріс недовірливим, слабкої волі, побожним. Вступив до Львівського лісотехнічного інституту, прилучився до оунівців. За їх правилами, юнака (кандидата в підпільники) слід було перевірити на виконанні завдань. Ілларію Буй-Тур доручив стежити за Галаном і увійти йому в довіру.

Непримиренний до ідейних супротивників полум'яний трибун Ярослав Галан, за відгуками близьких, був тонким естетом, людиною м'якою, уважною. На цьому і зіграв Лукашевич. Навідуючись у будинок письменника, студент скаржився на «утиски» інститутського начальства і депутат обласної ради Галан клопотав про «сільського хлопця».

Повною протилежністю Ілларію був Михайло Васильович Стахур. Народився в 1932 році в селі Ременув Новояричевського району на Львівщині. Насилу закінчив п'ять класів. Виріс в сім'ї баптистів, але, судячи з усього, був явно патологічною особою. У підпіллі за дорученням бойовиків «Нечая» і «Тигра» убив директора сільської школи, його дружину, трьох дільничних міліціонерів.

Слід зазначити особисту жорстокість Стахура (псевдонім – Стефко). У грудні 1948-го він гостював у знайомих з нагоди свята св. Андрія. На свою біду теплу компанію відвідали два заготівельника худоби з райспоживспілки – попросили погрітися. У цей час присутні підвипили і, як сказано в кримінальній справі, «співали пісні націоналістичного змісту». Стахуру здалося, що гості можуть «настукати» на них. Нещасних по черзі виманили на двір, і Стахур зарубав їх сокирою-колуном. На фото місця вбивства чітко видно, як кисть руки, якою намагалася захиститися одна з жертв, відлетіла на декілька метрів від спотвореної голови... Чи доводиться дивуватися з холонокровності Стахура в квартирі письменника?

З вересня 1949-го Стахур ховався у Львові. Незабаром Буй-Тур викликав його в село Сулимов Куликовського району – познайомити з

«Ярко» (Лукашевичем). Стефко відверто повідав про свої «заслуги» перед підпіллям. Наказ Щепанського про ліквідацію Галана його не здивував. Ілларій накидав план квартири письменника. Вбивати домробітницю Буй-Тур заборонив.

Озброївшись пістолетами і гранатами, Стахур і Лукашевич переночували в селі Сороки-Львівські. Вірний звичці Стефко прихопив кухонний топірець з короткою рукояткою, прикривши його накинутим на руку плащем. На 11 годину 24 жовтня зловмисники з'явилися до місця проживання письменника на вулицю Гвардейську, 18.

Галан працював за письмовим столом. 23-річна домробітниця Катерина Довгун, яка знала Лукашевича в обличчя, впустила гостей у квартиру. Господар привітно їх прийняв. Ілларій почав розмову про «образи» за місцем навчання, а тим часом Стахур знайшов момент та з-за спini письменника обрушив на голову жертви сокиру...

* * *

ВІДПЛАТА БЕЗ ТЕРМІНУ ДАВНОСТІ

(Переклад з рос.: Веденеев Д. В. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. – К., 2008. – С. 325–326)

...У роки війни 40 тис. кримських татар влилося в діючу армію, семеро стали Героями Радянського Союзу, а льотчик-ас Ахмет Хан Султан, що збив три десятки ворожих літаків, – двічі Героєм. Але вже в травні 1942 року Державний комітет оборони (ДКО) планував виселити цей народ і інші етнічні групи Криму. Удар Еріха Манштейна, що прорвав Перекоп двома піхотними дивізіями без танків, залишив план на папері. У рядах кримських партизан татари склали близько 16%. Повідомлення радянських підпільних партійних комітетів свідчать, що велика частка селян-татар лояльно ставилася до партизан, допомагала їм, переховувала поранених і оточених. Старійшини засуджували тих, хто переходив на службу до «Гітлер-ефенді». У ряді місць окупанти розстрілювали татар десятками за допомогу патріотам.

У той же час наслідки політики сталінізму і масована демагогічна пропаганда гітлерівців привели до формування з татар «загонів самооборони» і «народної міліції» по 200–350 бійців. Вони брали участь у каральних акціях проти партизан, розстрілах мирних жителів, грабунках, бойових діях проти Червоної Армії. За сучасними даними, у них нараховувалось до 20 тис. добровольців-татар (Кримсько-татарський легіон з 8 батальйонів), а також колабораціоністів інших національностей.

Проте бюро Кримського обкому ВКП(б) і командування партизан застерігали від формування образу ворога за національною ознакою, зазначаючи огульність звинувачень на адресу всього татарського народу. Втім після ви-

гнання загарбників принцип персональної відповідальності за скоєне підмінили розправою над цілими етнічними групами. За німецькими даними, до січня 1945 року в збройних силах Німеччини ще служило 10 тис. кримських татар (з 200 тис. їх загальної чисельності до 1941 року).

13 квітня 1944-го НКВС і НКДБ видали сумісний наказ «Про очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів». На «зачистку» кинули 23 тис. солдатів спецвійськ і 9 тис. оперативників. Заарештували півсотні членів органів мусульманського самоврядування, до середини травня виявили близько 14 тис. «антирадянські налаштованих елементів». 11 травня 1944-го ДКО, який очолював Й. Сталін, прийняв постанову про насильницьке виселення з півострова 228543 осіб (з них понад 180 тис. татар), а також вірмен, греків, болгар.

Операція з виселення почалася о 18 годині 18 травня. Двадцять хвилин на збори під прицілом – і менш ніж за добу до «місць призначення» до Узбекистану, Казахстану, Удмуртії, Кузбасу та інших «віддалених районів СРСР» відправилися 63 ешелони. Всього в травні зірвали з обжитих місць 188 тисяч татар – винятків не робили навіть партійним і радянським функціонерам. Їх долю розділили і десятки тисяч громадян згаданих національностей, італійці (що жили тут з середньовіччя), румуни, німці і, рапортували Л. Берії підлеглі, «до тисячі повій з курортів Кримського узбережжя». Навіть за офіційними даними, на спецпоселенні за рік померло майже 45 тисяч позбавлених батьківщини, а смертність серед них склала біля однієї п'ятої!

Тільки у вересні 1967 року Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про громадян татарської національності, які проживали у Криму» зняв з цілого етносу клеймо зради Батьківщині.

* * *

ТІ, ЩО ПОТРАПИЛИ ПІД РОЗСТРІЛ

(Переклад з рос.: Тайны советской эпохи /

Автор-сост. Н. Н. Непомнящий. – М., 2006. – С. 258–281)

...Новочеркаськ був не першим. Новочеркаськ був не першим, але, мабуть, найбільш яскравим у всій низці народних протестів і відчайдушних криків про допомогу. Сімнадцять років минуло з закінчення Другої світової війни, а життя людей не змінювалось: той же голод, ті ж злидні, те ж безправ'я, «країна панів, країна рабів...»

З квітня (1962 р. – Ред.) по всіх цехах на заводі підвищили норми майже на 30 відсотків, і робочий люд глухо ремствував: за ті ж гроші доведеться працювати на третину більше – кому сподобається.

...По радіо було передано указ уряду: на 30 відсотків з першого червня підвищити ціни на м'ясо і масло, ось всі і зашуміли.

Сергій змотав вудку і побіг на завод. У заводському дворі вже шумів мітинг, робітники вимагали відмінити підвищення або додати зарплату, інакше на пиріжки з м'ясом не вистачить. Примчався директор заводу Курочкін і, перервавши перших ораторів, зло кинув у натовп: «Не вистачає на пиріжки з м'ясом, жеріть пиріжки з капустою!» Натовп зашумів, засвистів, криючи директора матом, і він вирішив більше не випробувати долю: кинувся до заводоуправління...

Близько десятої ранку про страйк на заводі доповіли Хрущову. Страйкує декілька цехів, робітники вимагають відмінити постанову про підвищення цін. До Новочеркаська виїхав перший секретар Ростовського обкому партії Басов. Хрущов похмурнів. Він знав, що підвищення цін «з задоволенням» зустрічатися не буде, але щоб почався страйк, робітники відмовилися ставати до роботи, такого не очікував.

Хрущов зв'язався з міністром оборони СРСР маршалом Малиновським і наказав негайно навести порядок у місті, якщо потрібно, задіяти війська. Малиновський повідомив, що зателефонує командувачеві Північно-Кавказьким військовим округом генералу Плієву і віддасть відповідне розпорядження. Під Новочеркаськом стоїть 18-а танкова дивізія, якщо буде необхідно, піднімуть і її.

Хрущов схвалив його дії, віддав аналогічні накази КДБ і МВС, викликав до себе члена президії ЦК КПРС Андрія Кириленка і секретаря ЦК Олександра Шелепіна. Останній нещодавно перейшов у ЦК, а до цього очолював Комітет державної безпеки. Проінформувавши обох про ситуацію в Новочеркаську, Хрущов наказав їм терміново вилетіти туди і на місці зробити все можливе для придушення бунту, що спалахнув. Якщо буде необхідно, задіювати і війська, наказ Малиновському вже відданий.

Тим часом у Новочеркаську страйкувало вже чотири тисячі робітників...

Хтось запропонував перекрити рух пасажирських поїздів на Ростов, тоді вже Москва неодмінно дізнається про те, що відбулося в Новочеркаську. Ідея робітникам сподобалася – залізничні шляхи проходили поряд із заводом, і багато хто кинувся туди. Рівно опівдні залізнична магістраль була перекрита, а ще через деякий час був зупинений пасажирський поїзд Москва–Ростов. Від радості вчиненого робітники побили вікна у вагонах, нагнавши страху на пасажирів, а разом розграбували вагон-ресторан, витягнувши звідти декілька ящиків горілки. Молодих хуліганів намагалися напутити старі робітники, що ще пам'ятали з розповідей батьків досвід революційних фабричних страйків, але оскільки єдиних організаторів не було, то кожен страйкував сам по собі, як того бажала його бунтівлива душа.

На той час декілька підрозділів міліції, увійшовши на заводську територію, спробували розігнати робітників. Але міліціонерів закидали камінням, і ті миттю зникли.

1 червня опівдні Хрущов відкривав у Москві новий Палац піонерів на Ленінських горах... Але повідомлення з Новочеркаська отруювали радісне

свято. Буквально перед від'їздом Хрущову доповіли: число страйкуючих досягло шести тисяч чоловік. Після повернення з Палацу піонерів, Хрущов викликав другого секретаря ЦК КПРС Фрола Козлова і Анастаса Мікояна. Потім подумав і додатково запросив ще двох секретарів ЦК – Полянського та Іллічова, наказавши їм летіти до Новочеркаська. Важливо швидко й енергійно погасити пожежу бунту, знайти його призвідників і суворо їх покарати, влаштувати прочуханку і місцевій владі. Зробити все потайки, швидко, щоб пожежа бунту не перекинулася на інші південні регіони. Народ там гарячий і якщо рознесеться чутка, то зберемо таку бурю, що самі не видеремося.

Відповідальним за операцію призначив Козлова Фрола Романовича.

Ще за годину декілька літерних літаків вилетіли на Ростов.

Зі стенограми допиту Олександра Шелепіна в 1992 році: «Ми дочекалися приїзду Козлова і Мікояна та проінформували їх про те, що нам стало відомо. Тоді Козлов сказав: «Треба застосувати зброю, а тисячу чоловік посадити в залізничні теплушки і вивезти їх з міста». За вдачею Козлов боязка людина, а тут така жорстокість. Для мене це залишилося загадкою».

...Отримавши схвалення Хрущова в разі необхідності застосувати зброю, Козлов з перших секунд прильоту до Ростова вирішив без зволікання за будь-яку ціну придушити бунт. А найлегший – завжди шлях кровопролиття.

Близько четвертої години на завод, щоб угамувати страйкуючих, прибув перший секретар Ростовського обкому партії Басов. Ледве вийшовши на трибуну, Басов заговорив про доцільність підвищення цін на м'ясо і масло. Слухати його не стали. Залунали свистки, улюлюкання, а ще через декілька секунд на трибуну полетіло каміння. Басов поспішив сховатися в заводоуправлінні.

Прибувши до Новочеркаська і дізнавшись, що Басов разом з помічниками сидить, забарикадувавшись у будівлі заводоуправління, Козлов розлютився. Він велів сформувану групу спецназу і негайно звільнити Басова, а якщо знадобиться, то відкривати вогонь. Козлов запросив до себе командуючого військами округу генерала Плієва і, вислухавши доповідь про обстановку в місті, наказав стягнути до Новочеркаська додаткові частини і роздати солдатам боєприпаси. Плієв здивувався, він говорив, що на вечір робітники заспокоїлись, розходяться по домівках, а з ранку, за розвіданими КДБ, частина з них хоче йти на площу до міськкому партії і зустрітися з керівництвом міста. Слушна нагода, щоб напряду поговорити з призвідниками бунту, заспокоїти, щось пообіцяти... Але Козлов обірвав Плієва, заявивши, що час умовлянь закінчився, і сказав генералові робити те, що йому наказано. Плієв пішов.

Не сподіваючись більше на військових, Козлов сформував особливу групу снайперів і наказав їм з ранку 2 червня зайняти горища і верхні поверхи будівель, що прилягали до центральної площі. Наказ відкрити вогонь на ураження буде повідомлений по рації.

Напруга в місті зростає. До вечора навколо заводу вже стояли танки, вулиці прочісували патрульні команди та арештовували всіх підозрілих, відправляючи в КПЗ. Патрульним було віддано наказ застосовувати зброю.

До одинадцятої години вечора група спецназу вивела з будівлі заводу управління першого секретаря Ростовського обкому Басова. До ранку були відпущені й багато з заарештованих.

Не було жодної сім'ї в Новочеркаську, де б не обговорювались події, що сталися. Це був бунт. За довгі роки безумовної покори, страху перед ежовськими «воронками», перед караючою правницею ОДПУ-НКВС простий люд виразив незадоволення діями влади. Для останніх це був страшний знак.

П'ятниця повільно перетікала в суботній день – 2 червня 1962 року.

...З шифротелеграм КДБ Хрущов знав, що вранці робітники збираються йти на площу, а значить, бунт продовжується, і тепер було важливо за будь-яку ціну не лише погасити його, але й не дати просочитися з Новочеркаська будь-якій ворожій інформації про страйк. До міста було стягнуто 5 установок радіолокацій, які почали глушити ефір навколо Новочеркаська, щоб присікти радіолюбительські вилазки. З'їжджалися перлюстратори зі всієї країни: Хрущов віддав наказ перевіряти будь-який лист і затримувати будь-яке письмове повідомлення, у якому згадувались події 1 червня. Козлов на місці розробив план з висилки під Орел і Куйбишев 1500 найбільш активних зачинателів бунту. Для здійснення цієї операції до Новочеркаська було відправлено 20 автозаків, 18 вагонзаків і 25 пульмановських вагонів. Операція з насильницької депортації була призначена на 3 червня.

Вночі 2 червня наказом Козлова в місті була введена комендантська година.

Вранці 2 червня робітники як завжди прийшли на завод, проте до роботи не стали, а вишикувавшись в колони, вирушили до центра міста, на площу перед міськкомом партії. Більшість вже знала про цю акцію, і люди прийшли в святкових костюмах, з дітьми. З червоних куточків витягнули прапори і транспаранти, портрети Леніна, з чим зазвичай ходили на першотравневі демонстрації. Серед червоних знамен, прапорців і гасел миготіли саморобні плакатики з вимогами підвищення зарплати, зниження цін на м'ясо і масло. Дехто приніс гармошку, розгорнув міхи, і над колоною спалахнула стара революційна пісня: «Сміливо, товариші, в ногу, духом зміцніємо в боротьбі...» Її з ентузіазмом підхопили всі, і пісня повела робочий люд до площі.

Серед робітників йшли переодягнуті в штатське співробітники міліції і КДБ, вони непомітно фотографували учасників маршу, запам'ятовували уривки фраз і розмов, імена і прізвища.

Єдиний шлях до центру міста лежав через тузловський міст, але його перекривали танки. Хід на секунду зупинився, але найбільш відчайдушні

застрибнули на танки, збили танкістів, і колона, просочуючись поміж незграбних машин, спокійно минула цей заслін. Перша легка перемога додала робочим упевненості. Колона прискорила крок, ще голосніше спалахнули пісні.

Козлов розлютився, коли дізнався, що колона робітників без особливих перешкод минула танковий заслін, і що солдати не скористалися зброєю. Заступник Плієва генерал Шапошников схвильовано відповів, що робітники йдуть мирною колоною, багато хто з дітьми і відкривати вогонь було б злочинно, але, зіткнувшись з роздратованим поглядом Козлова, замовк. Розмова була закінчена. Ледве Шапошников пішов, Анастас Мікоян боязко відмітив, що, можливо, йому варто піти на площу і поговорити з робітниками, переконати їх розійтись по домівках. Його в місті знають, він сам колишній робітник і в старі часи очолював Ростовський губком партії. Але Козлов різко осадив його, заявивши, що час домовленостей закінчився, їх прислалі сюди навести порядок і його буде відновлено.

На 10³⁰ ранку, коли робітники прийшли на площу, снайпери Козлова вже зайняли горища і верхні поверхи будівель, що примикали до площі, і чекали наказу.

Площа була оточена військовими. Робітники, прийшовши на площу і зрозумівши, що влада не збирається з ними розмовляти, прорвали оточення і увірвалися в міськком. Але кабінети були порожніми, партійні чиновники втекли... Балкон другого поверху міськкомівської будівлі виходив на площу і знову стихійно виник мітинг. Робітники говорили про свої потреби, самі себе закликали до спокою й організованості... Поруч, на центральних вулицях, у сквері вирувало своє життя, десятки тих, хто цікавився, слухали і стежили за тим, що відбувається на площі, чекаючи, чим все закінчиться... Частина людей кинулася до будівлі міськвідділу міліції.

О 11⁴⁵ натовп вже вирував біля будівлі міськвідділу, вимагаючи звільнити ув'язнених. Міліціонери не відкривали, прохаючи обложників розійтись.

Почувся дзвенькіт розбитого скла, посипалося каміння у вікна. Ще за мить під натиском обложників затріщали вхідні двері. Перші, а через декілька секунд і другі двері зірвали з петель, і натовп увірвався на перший поверх. Один з тих, хто увірвався, збив з ніг міліціонера Репкіна, вирвав у нього автомат, але скористатися їм не зумів: пролунали постріли. Декілька нападаючих у першому ряду впали, інші кинулися в різні боки.

О 12⁰⁰ Козлов, дізнавшись про напад на міліцію, наказав відправити на допомогу міліції два танки і батальйон солдатів, але ця допомога не було потрібна. Перші постріли, перша кров і перші жертви – п'ять чоловік було вбито – швидко протверезили нападників.

Напад на міліцію активізував і Козлова. Він наказав заступникові Плієва генералові Олешку, командувачеві військами на площі, негайно очистити будівлю міськкому від мітингуючих.

О 12³⁰ будівлю міськкому було очищено від бунтівників. Олешко вийшов на балкон і попросив натовп розійтись.

Козлов віддав наказ своїй групі першій відкрити вогонь на ураження, якщо натовп на площі не буде розходитись. Козлову нагадали про слухачів вищої партійної школи, що знаходяться на площі. Він наказав вивести їх і лише після цього відкрити вогонь. Мікоян, присутній при цій розмові, промовчав.

О 13⁰⁰ з натовпу почали виводити слухачів вищої партійної школи.

О 13⁰⁸ всі слухачі партшколи були благополучно виведені з натовпу. Генерал Олешко знову попросив натовп розійтись, дав знак солдатам з оточення дати залп у повітря. Ледве він пролунав, як люди на площі засміялися. Це була суто нервова реакція: ніхто не вірив, що по беззбройному натовпу буде відкрито вогонь на ураження.

О 13¹⁰ за знаком генерала Олешка пролунав другий залп у повітря, і в ту ж секунду під цей гуркіт з горищ і верхніх поверхів будівель був відкритий по натовпу вогонь з кулеметів і снайперських рушниць. 16 чоловік було вбито, більше 40 поранено за декілька хвилин.

Снайпери, що сиділи в різних будівлях, мали огляд не лише всієї площі, але і скверу, що прилягав до неї, і декількох вулиць. Ті, у кого були снайперські рушниця, самі могли вибирати собі жертв. Два кулеметники ж палили, не розбираючи...

Перерахувати імена всіх жертв неможливо. Більшість з них не мала ніякого відношення до мітингу і бунту, і у слідства, яке проводилося в 1992–1993 роки під керівництвом помічника головного військового прокурора Російської Федерації Юрія Баграєва, виникло дивне відчуття, що ті, які стріляли, точно обирали своїх жертв, менш за все думаючи про тих, хто знаходиться на площі, бо більшість вбитих – у сквері, на вулицях, у перукарні – ніяк не могли бути вбиті «очманілими кулями».

Відразу ж після розстрілу на площу пригнали декілька вантажних машин, солдати завантажили трупи і машини виїхали. Негайно приїхали пожежники і стали брандспойтами змивати кров з асфальту. Проте повністю криваві плями змити не вдалося, так глибоко кров просякла в асфальт, що довелося уторувати площу новим шаром асфальту.

Розстріл на площі викликав заціпеніння у жителів міста. Більшість з них припускала, що учасникам бунту буде не солодко, але щоб ось так цинічно розстріляти власний народ лише за те, що він попросив м'яса і масла, цього не чекали навіть вірні сталінці.

Розповідали, що після розстрілу генерал Олешко плакав, повторюючи, що його солдати зробити це не могли, він наказ про розстріл не видавав. Але переживання генерала мало хвилювали Козлова. В офіційних донесеннях вказувалося, що заради наведення ладу і щоб уникнути погромів довелося застосувати зброю, і є окремі жертви із сторони призвідників безладь...

Оперативні фотографії активістів і призвідників мітингу до вечора 2 червня були віддруковані і розмножені. Активісти були пізнані, відмічені хрестиками. До ранку 3 червня були виписані ордери на арешт перших 57 чоловік, і покотилося колесо обшуків і арештів. Людей хапали на вулицях, на очах у дітей, запихували у машини і забирали.

Приїжджали і ночами, як в роки сталінських репресій.

Операцію з насильницького вивозу учасників бунту з Новочеркаська перенесли на 4 червня.

3 червня вночі трупи вбитих таємно вивезли за місто, звалили до виритої ями, при світлі ліхтарів провели пізнання і сфотографували кожен труп. На третю годину ночі до виритої ями почали з'їжджатися спецмашини з Новошахтинська, Каменськ-Шахтинська, Таганрога, інших міст і населених пунктів Ростовської області. У кожен район відправляли по чотири-п'ять трупів з наказом ховати їх таємно на старих кладовищах.

Тіла закочували в брезент і кидали в старі могили. З міліціонерів брали секретні підписки про нерозголошення даної операції. Родичів про таємні поховання не сповіщали.

Довідки про смерть убитих 2 червня видали лише через рік. У них взагалі не згадувалося про вогнепальні поранення, а в графі «причина смерті» писали слово «травма».

Арешти, що почалися з 3 червня, продовжувалися півтора тижні. Всього за цей час було заарештовано 116 чоловік. В основному це були молоді люди: робітники, студенти училищ, технікумів, інститутів, що часом не мали прямого відношення до страйку на електровозобудівному. Але якщо ти з цікавості або через інші причини зважився прилучитися до колони, що йде на площу, або приєднатися до мітингуючих, ти вже вважався за учасника подій 1–2 червня. З 3 червня почалися допити...

Достатньо було Хрущову кинути фразу про те, що треба для прикладу покарати призвідників цього бунту, як всі відразу ж стали шукати призвідників. І марно було переконувати начальство, що призвідників взагалі не було, що бунт спалахнув сам собою. Якщо треба знайти призвідників, значить, вони були. У цій небувалій за розмахом слідчій операції були задіяні десятки слідчих міліції і КДБ з різних регіонів країни.

Операцію з насильницького вивозу учасників новочеркаського бунту з 4 червня перенесли на 5-е, а на кінець дня 5 червня її остаточно відмінили. Народ більше не страйкував.

3 червня відбувся міський партактив, на якому з довжелезною промовою виступив Фрол Козлов. Його мова дихала гнівом на адресу місцевої партійної влади, а все, що трапилося, він назвав мерзотним заколотом.

Перші допити показали, що вчинки більшості учасників страйку вичерпуються змістом статті 79 Кримінального кодексу РРФСР – участь у масових безладах. Про це доповіли вгору Козлову і Хрущову, які уважно стежи-

ли за закінченням подій у Новочеркаську. Партійні вожді залишилися незадоволені. Максимальний термін за 79-ю статтею – 15 років тюремного ув'язнення. Хрущову ж важливо було покарати призвідників так, щоб іншим не кортіло, тому до Новочеркаська спішно вилетів Генеральний прокурор країни, давній випробуваний ставленик Хрущова, Роман Руденко.

Руденко, проглянувши протоколи допитів, запитав у слідчих: чому ніхто не застосовує статтю 77 КК – бандитизм?

77-ма передбачала вже вищу міру покарання – розстріл. Слідчі розвели руками: для 77-ї потрібно довести, що були всі ознаки організації банди: ватажок, структура, розподіл обов'язків, а тут призвідників знайти не вдається. Руденко жорстким незаперечним тоном заявив: шукайте, це установка зверху. І слідчі узяли «під козирок».

Ще не так давно їм треба було доводити і не таке: оголошувати ні в чому не повинних професорів і полководців англійськими і японськими шпигунами, а вже підігнати хуліганство під бандитизм – це нескладно.

Суди почалися в липні 62-го і йшли без перерви до кінця року, одночасно в Новочеркаську і в Ростові. За те, що людина наважилася вступити на площу, давали п'ять-сім років таборів. Але головний суд, на якому судили «призвідників» бунту, відбувся в Новочеркаську з 14 по 20 серпня. Це було візне засідання Верховного суду РРФСР під головуванням Льва Смирнова.

Вже заздалегідь було виділено 14 чоловік. Під категорію «призвідників» потрапили ті, хто хоч раз виступив на мітингу або поширював особливо злісні і наклепницькі розмови проти радянської влади та її керівництва. Але серед цієї групи, немов за рознарядкою, сімом було визначено винести вирок – розстріл, а іншим дати по 12–15 років ув'язнення...

Втім, слово «судили» має в даному випадку зовсім інше розшифрування. Обвинувальний вирок відвезли до Москви, в ЦК, показали Хрущову і Козлову, вони схвалили, і суду залишалося лише цей документ озвучити.

Розвіявши диктаторський культ Сталіна, Хрущов встановив свій, і все повторювалось вже як трагіфарс: якщо Сталін розстрілював найбільших політиків, полководців і учених, то Хрущов не менш люто розправлявся з робітниками.

Сталін полюбляв яскраві показові процеси, які проходили з шумом, мітингами, маніфестаціями, на них натовпи обурених громадян вимагали страти для злочинців, про новочеркаський бунт і подальший судовий процес не написала жодна газета в СРСР, жодна радянська радіостанція ні словом не обмовилася про те, що відбулося в цьому містечку...

* * *

ХТО ВБИВ ГЕНЕРАЛА ТОРРІХОСА

(Переклад з рос.: Демкин С. И. Великие тайны спецслужб XX века. – М., 2002. – С. 409–419)

...Як повідомили газети, 31 липня 1981 року «в результаті трагічної випадковості» в авіаційній катастрофі загинув генерал Омар Торріхос. Проте приватне розслідування, проведене кореспондентом американського тижневика «Евейшн уіклі» Джимом Корфілдом, встановило, що ніякої «випадковості» в загибелі генерала не було...

Коли весною 1981 року протягом 70 днів у Латинській Америці один за іншим в авіаційних катастрофах загинули президент Еквадора Хайме Рольдос Агілера і міністр оборони Мартінес, потім командувач збройними силами Перу генерал Рафаель Ойос Рубіо і, нарешті, панамський лідер Омар Торріхос, це наводило на думку про якусь зловісну закономірність. Особливо враховуючи, що всі вони викликали незадоволення Вашингтона. І Джим Корфілд вирішив спробувати розслідувати загадковий ланцюг авіакатастроф, починаючи з останньої.

...Неоголошена війна проти генерала Торріхоса почалася влітку 1973 року, коли агент ЦРУ Мануель Артіме, кубинський контрреволюціонер, що втік у Штати, за завданням американських спецслужб завербував трьох професійних вбивць-снайперів. Їм доручили застрелити Торріхоса в урядовій ложі на стадіоні столиці Панами під час спортивних змагань. Але замах зірвався, і в 1977 році ЦРУ відрядило до Панами свого чергового найманця на ім'я Хосе Селсо. На військовій базі США в зоні каналу йому вручили схему пересувань Омара Торріхоса країною, дали рушницю з оптичним прицілом, а також забезпечили швидкохідним катером і пообіцяли півмільйона доларів, якщо він зуміє вбити генерала на морській рибалці. Проте злочинець був заарештований. Нарешті, у 1980 році співробітники одного з підрозділів ЦРУ Філіп Сміт і Уільям Даркін, які для маскування значилися чиновниками по боротьбі з наркотиками, готувалися підстроїти панамському лідерові смертельну пастку. Для цього у них були безшумні автомати, стріляючі палиці і сигари, начинені вибухівкою фотокамери, електроліхтарі, сигаретні пачки, які вибухають за електронним сигналом з далекої відстані. Не дивлячись на сувору секретність, відомості про акцію, що готується, якимсь чином просочилися в друк, і вона була відмінена. Проте від своїх задумів, як показали наступні події, ЦРУ не відмовилось.

...Джим поглянув на те, що сталося, під іншим кутом. ЦРУ неодноразово заслало до Панами вбивць із завданням застрелити «небезпечного» генерала. Ці операції закінчувалися невдало. Мабуть, тепер у штаб-квартирі американської розвідки в Ленглі вирішили відступити від шаблону і влаштували полювання не на Торріхоса, а на його літак. Зробити це було не так вже

і важко, знаючи точний маршрут його щотижневих польотів. Диверсант, озброєний зенітною ракетою, очікував «Твін Оттер–205» на підході до Коклесіто і, вочевидь, при зниженні збив його міні-ракетою.

...Через три місяці на адресу американського журналіста з Мексики прийшов [...] лист. У ньому повідомлялося, що, оскільки його розслідування викликало широкий резонанс, редакція «Діалогу соціал» на прохання читачів вирішила звернутися до брата загиблого генерала Мончо Торріхоса. У своєму інтерв'ю він не лише підтвердив достовірність викладених у нарисі фактів, але і навів додаткові деталі, пов'язані зі змовою проти його брата.

...Факти такі. ЦРУ розробило план вбивства генерала Торріхоса під кодовою назвою «Сокіл, що летить». Воно заздалегідь дізналося про маршрут, день і годину вильоту літака, який повинен був доставити Омара в селище Коклесіто в провінції Колон. У день проведення операції, 31 липня, у Пенономі прибули два співробітники ЦРУ: полковник М. Річард і сержант, у минулому кубинський контрреволюціонер. На автомобілі вони виїхали в напрямку Коклесіто. Сержант того ж дня зник, а полковник повернувся на одну з американських баз у зоні каналу і доповів у Ленглі: «Операція «Сокіл, що летить» завершена». Згодом знайшли знівечене тіло кубинця, але ніхто ніякого розслідування з цього приводу не проводив...»

Розділ 8. ІНФОРМАЦІЙНІ ВІЙНИ ТА СПЕЦОПЕРАЦІЇ

Різновидом латентної політичної діяльності є інформаційні війни (ІВ) та інформаційні спецоперації (ІСО). Обидва поняття мають досить багато тлумачень і своєрідних «двійників». Так найчастіше спостерігається дублювання термінів «інформаційна війна», «психологічна війна», «інформаційно-психологічна війна»; «інформаційна операція», «психологічна операція», «інформаційно-психологічна операція».

Означене ототожнення пов'язане, у першу чергу з тим, що інформація є дуже широким поняттям, яке охоплює всі рівні та сфери людського буття. За визначенням Я. Жаркова, «інформація – це відомості про осіб, предмети, технології, засоби, ресурси, події та явища, що відбуваються в усіх сферах діяльності держави, життя суспільства й в довідлі, незалежно від форми їх надання; відомості, подані у вигляді сигналів, знаків, звуків, рухомих або нерухомих зображень чи в інший спосіб» [7, с. 45]. Тривалий час межа між інформаційними та психологічними впливами була нерозбірливою, оскільки інформація потрібного змісту використовувалася як з метою зміни психологічного, емоційного стану людей, так і для впливу на усвідомлення реальності, на процес прийняття політичних (військових) рішень державними діячами та воєначальниками. Схожими були й технологічні аспекти психологічних і інформаційних операцій. Ситуація серйозно змінилася на початку ХХ ст. і зовсім кардинально – у його другій половині. У першу чергу докорінно перетворилася природа інформаційного простору як місця формування, поширення та споживання інформації за допомогою різних технічних пристроїв. Якщо до розвитку сучасних комп'ютерних та телекомунікаційних мереж простір поширення інформації включав у себе головним чином атмосферу, стратосферу, космос, водні акваторії океанів і морів, то сьогодні у нього також входять кібернетичні та віртуальні системи. У цілому розмежування психологічних та інформаційних спецоперацій відбулося з таких причин:

- розвиток соціальної психології та теорії комунікацій;
- винахід таких засобів впливу на психологічний рівень свідомості людей, які не є, по суті, інформаційними (психогенних, психоаналітичних, психотропних тощо);
- прогрес засобів комунікацій, у тому числі ЗМІ;

- поява нових засобів збирання, обробки і передавання інформації;
- розвиток засобів маніпулювання когнітивними компонентами свідомості аудиторії;
- вплив масової культури на стандартизацію способу життя людей;
- винахід комп'ютерів та розвиток комп'ютерних мереж, у тому числі Інтернету;
- розвиток інформаційного забезпечення процесів державного та військового управління.

І хоча інформаційні спецоперації (ІСО) та психологічні спецоперації (ПСО) залишаються дуже близькими, а з багатьох позицій збігаються, доцільним є поділ їх з певним ступенем умовності таким чином: ті, що врешті-решт стосуються впливу на підсвідомість, настрої та емоційне підґрунтя поведінки, скоріше відносяться до ПСО, а ті, що впливають на інформаційні ресурси, процес прийняття рішень та раціональні засади поведінки, – до ІСО.

Отже, поступово і досить нерівномірно людство увійшло в початкову фазу всесвітнього інформаційного суспільства. На рубежі ХХІ ст. інформаційні ресурси стали відігравати ключову роль не лише у функціонуванні державних інституцій, а й у житті майже усіх людей. Лише протягом останніх трьох десятиріч створено більше інформації, ніж за попередні п'ять тисяч років. Інформаційна сфера буття стала привабливою для впливу на об'єкти політичного життя заради реалізації конкретних інтересів, а ІСО – предметом вивчення багатьох дослідників.

Автор монографії «Спеціальні інформаційні операції та пропагандистські кампанії» О. Литвиненко поділяє сучасні роботи з проблематики спеціальних інформаційних операцій на три групи.

Першу групу складають теоретичні наукові дослідження, виконані в класичній академічній манері. Сюди ж можна зарахувати розробки спеціалістів збройних сил і спецслужб, у яких розглянуті проблеми спеціальних інформаційних операцій у широкому контексті воєнної науки або розвідки. Серед них варто назвати класичний твір А. Даллеса «Мистецтво розвідки» (до речі, О. Литвиненко вважає, що назва «Ремесло розвідки» краще відповідає б змісту цієї праці. – В.К.)

До другої групи віднесено мемуари та роздуми колишніх співробітників спецслужб. Особливо багато подібних матеріалів з'явилося після розпаду Радянського Союзу. Деякі з них містять цікаві думки стосовно проблематики дослідження, інші присвячені самовиправдовуванням.

Третя група досліджень – це прикладні розробки фахівців та ухвалені на базі таких праць керівні документи державних установ. Багато з цих матеріалів є таємними, тому не потрапляють у відкритий науковий обіг. Крім того, окремий напрям утворюють роботи, які через їх велику пропагандистську заангажованість не є безпосередньо науковими [10].

Термін «інформаційна війна» вперше було введено в обіг у 1976 році американським вченим Т. Рона, який сформулював основні її принципи. З цього часу найжвавіші обговорення відповідної проблематики здійснюються в США, тому розробки американських фахівців отримали заслужено широке використання. Зокрема, звернемо увагу на думку Л. Джонсона, про те, що суттю інформаційної війни є впливи на інформаційний масив, який можна уявляти певною сукупністю повідомлень. Ці впливи, вважає він, можуть мати три основні напрями: вплив на форму повідомлень, механізми їхньої передачі, зберігання, обробки даних тощо; блокування передачі повідомлень; вплив на зміст повідомлень [10].

У пострадянському просторі значний внесок у розробку проблематики інформаційної війни зробили сучасні українські та російські вчені С. Бухарін, В. Васін, М. Галамба, Я. Жарков, С. Кара-Мурза, В. Лисичкін, О. Литвиненко, І. Панарін, Г. Почепцов, С. Расторгуєв, В. Толубко та інші. Практично всі вони, виходячи із специфіки методології, що застосовується, та спрямованості досліджень, надають власні дефініції інформаційної війни. Наприклад, автор відомих у цій галузі робіт український науковець Г. Почепцов спирається на розуміння «інформаційної війни як комунікативної технології, що діє на масову свідомість з короткочасними та довготривалими цілями» [12, с. 20]. Узагальнюючи різні тлумачення цього феномена пропонуємо таке визначення інформаційної війни: **ІВ – це комплексне явне чи приховане протиборство в інформаційній сфері, обумовлене зіткненням антагоністичних інтересів.**

Означена діяльність може носити конструктивне і деструктивне спрямування. Вона передбачає використання розгалуженої сукупності різноманітних заходів, частина яких має відкритий характер, а решта – напіввідкритий/напівзакритий або навіть цілком латентний. Серед цих заходів можуть бути як спрямовані проти когось, так і на захист власної інформаційної функції від атакуючих впливів. Війною, з точки зору прихильників цього терміна (бо є і незгодні із застосуванням слова «війна», оскільки у класичному розумінні війна має на увазі кровопролиття, і, у такому разі, тому більш коректним вважається термін «протиборство»), цю діяльність робить гостре зіткнення *антагоністичних* інтересів, нав'язування *чужих* цінностей та цілей, *підкорення* супротивника. Не виключаються також руйнівні акції проти інформаційної системи супротивника. Все це може мати місце як за межами держави, так і усередині її. Тим, хто намагається делікатно уникнути застосування поняття ІВ до внутрішньополітичного життя країни (зокрема, до міжпартійних стосунків), пропонується згадати про існування ще більш небажаного, але віддавна відомого внутрішньополітичного явища – громадянської війни. Не слід додавати ІВ лише негативний сенс – вона може мати і позитивний зміст, як це було під час Другої світової війни, коли союзники впливали на свідомість німців, визволяючи її від фашистської ідеології.

ІВ передбачає дію на масову та індивідуальну свідомість, інформаційні ресурси ворожої, нейтральної або дружньої («свої») аудиторії з метою отримання від неї бажаної поведінки. Це може досягатися як через спотворення інформаційних систем і масивів, що використовуються для усвідомлення ситуації та прийняття рішень високопосадовцями, соціальними групами або загалом, так і через управління пересічною особистістю на основі стереотипності методики вироблення рішень. Зміна поведінки людей та вкорінення цілей, що не входять у коло їх інтересів, досягається переважно шляхом цілеспрямованого трансформування світоглядних засад соціуму або їх елементів, маніпулювання свідомістю мас за допомогою спеціально створеного та розповсюдженого інформаційного продукту. У цьому зв'язку досить часто вживається термін «пропаганда» як більш-менш систематичне поширення інформації – фактів, аргументів, ідеологічних поглядів та конструкцій, не виключаючи хибних чи фальсифікованих, задля здійснення впливу на громадську свідомість (у цілому суспільства або його окремої цільової групи). Якщо мета друкованої, усної, монументальної та іншої пропаганди – когнітивний контроль за мисленням та поведінкою, то близька до неї агітація частіше обмежується впливом на свідомість та настрої людей з метою спонукання їх до безпосередньої конкретної дії. Окремим напрямом війни в інформаційній сфері стає напад на системи телекомунікації супротивника, його інформаційні мережі, банки даних тощо за допомогою хакерських атак (хакерінг), «вірусних» атак і т.п.

Отже, підсумовуючи, виділяємо основні складники ІВ (інформаційного протиборства):

- інформаційний вплив (внутрішній або зовнішній) на масову та індивідуальну свідомість людей задля отримання від них поведінки, що відповідає нав'язаним цінностям та цілям;
- інформаційний вплив на процес прийняття рішень;
- техногенний вплив на інформаційно-комунікаційні системи та мережі;
- інформаційна розвідка;
- дії з метою захисту від інформаційних впливів супротивника або їх блокування.

Стратегічні завдання, що розв'язуються в процесі ІВ:

- створення потенційної або реальної можливості зміни напрямку чи темпів розвитку держави, суспільства, партії, індивідів;
- заподіяння шкоди життєво важливим інтересам особистості шляхом інформаційного впливу на свідомість, інформаційні ресурси та інфосферу машинно-технічних систем;
- посилення дії чинників, що перешкоджають розвитку і використанню інформаційного середовища в інтересах особистості, партії, суспільства і держави [7];
- захист від різного роду інформаційних небезпек та атак, протидія інформаційним впливам супротивника.

Ці основні завдання отримують подальшу деталізацію стосовно конкретних учасників ІВ та умов їх діяльності. Зокрема, стратегічні завдання інформаційного протиборства з іншою державою, тобто на міждержавному рівні, на думку американських фахівців із «Ранд-корпорейшн», поділяються на перше та друге покоління. Інформаційне протиборство першого покоління розглядається поряд з традиційними засобами боротьби (ядерними, хімічними, біологічними та ін.). Воно більше орієнтується на дезорганізацію функціонування систем управління і має підтримувати та забезпечувати використання традиційних сил (засобів). Інформаційне протиборство другого покоління являє собою принципово новий тип стратегічного протиборства, що виник завдяки інформаційній революції, додав до можливих сфер протиборства інформпростір, низку інших галузей і розтягнутий у часі надовго [19, с. 401].

Стратегічні завдання інформаційного протиборства першого покоління:

- вогневе знищення (у военний час) елементів інфраструктури державного й військового керування;
- ведення радіоелектронної боротьби;
- одержання розвідувальної інформації через перехоплення і розшифрування інформаційних потоків, переданих каналами зв'язку;
- здійснення несанкціонованого доступу до інформаційних ресурсів з подальшим їх спотворенням або розкраданням;
- формування і масове поширення інформаційними каналами противника або глобальними мережами дезінформації для впливу на оцінки, наміри осіб, що приймають рішення;
- одержання інформації через перехоплення відкритих джерел інформації.

Стратегічні завдання інформаційного протиборства другого покоління:

- створення атмосфери бездуховності й аморальності, негативного ставлення до культурної спадщини противника;
- маніпулювання суспільною свідомістю й політичною орієнтацією соціальних груп населення країни з метою створення політичної напруженості й хаосу;
- дестабілізація політичних відносин між партіями, об'єднаннями й рухами з метою провокації конфліктів, розпалення недовіри, підозрілості, загострення політичної боротьби, провокування репресій проти опозиції й навіть громадянської війни;
- зниження рівня інформаційного забезпечення органів влади й керування, інспірування помилкових управлінських рішень;
- дезінформація населення про роботу державних органів, підрив їх авторитету, дискредитація органів управління;
- провокування соціальних, політичних, національних і релігійних зіткнень;
- ініціювання страйків, масового безладдя та інших акцій економічного протесту;

- утруднення прийняття органами управління важливих рішень;
- підрив міжнародного авторитету держави, її співпраці з іншими країнами;
- здійснення ударів по життєво важливих інтересах держави в політичній, економічній, оборонній та інших сферах [7].

Досить складною є проблема визначення часу початку та закінчення ІВ. Стосовно першого все пояснюється розмитістю межі, за котрою звичайні інформаційні непорозуміння переростають у розходження, сутички і протиставлення, яке, у свою чергу, набуває антагоністичного характеру. Особливо все ускладнюється, якщо за цим знаходиться латентна діяльність спецслужб. Втім, дуже часто поштовхом до початку ІВ є якась значна політична подія. Так, наприклад, ІВ між керівництвом ВКП(б) на чолі із Сталіним та керівництвом компартії Югославії на чолі з Тіто спалахнула в березні 1948 року через намагання останнього проводити самостійну внутрішню та зовнішню політику: спроба не запитуючи дозволу Москви приєднати Албанію, відмова надавати відомості про стан своєї економіки та секретну інформацію про власні збройні сили тощо. У результаті цього відділ зовнішньої політики ЦК ВКП(б) підготував довідку «Щодо антимарксистських установок керівників компартії Югославії у питаннях зовнішньої та внутрішньої політики», датовану 18 березня 1948 р. Того ж дня міністр закордонних справ СРСР Молотов відправив телеграму Тіто із закидами за недовіру до радянських працівників у Югославії та прояв «недружелюбності по відношенню до СРСР», а 27 березня Сталін та Молотов вдвох підписали листа на адресу Тіто із повним комплексом звинувачень: ревізія марксизму, опортунізм та антирадянщина. За цим листом послідував ще один подібний, потім вимога до усіх компартій осудити поведінку югославів, підготовка нездійсненого перевороту проти Тіто і далі – багаторічний розрив відносин між двома країнами та тривала міжпартійна ІВ у межах світового комуністичного руху.

Що стосується закінчення ІВ, то вона або за певних обставин припиняється без переможців, або завершується поразкою однієї із сторін. Факт поразки, на думку С. Расторгуєва, характеризується рядом ознак, до яких відносяться [14]:

1. Включення частини структури ураженої системи у структуру системи переможця (еміграція із переможеної країни і в першу чергу найбільш цінного людського матеріалу, наукомісткого виробництва, корисних копалин) [14]. Ця думка, на наш погляд, потребує розширення – вона може також означати цілковитий перехід суспільної свідомості переважної частини населення країни на чужі позиції, тобто, за сутністю, ідеологічне підкорення. Так, наприклад, є підстави вважати, що у 90-ті роки в боротьбі соціалізму із капіталізмом на теренах СНД, у тому числі в Україні, ліві політичні сили отримали поразку в інформаційному просторі. Відбулася повна дискредитація соціалістичної ідеї, замість якої вкоренилася західна доктрина лібералізму та американсь-

кий ідеал способу життя. Як написав відомий французький вчений М. Альбер у книзі «Капіталізм проти капіталізму»: «Історичний крах не тільки згубив комунізм у його сталінському варіанті, несправедливо загинуло усе, що було близько або віддалено пов'язано із ідеалом соціальної справедливості» [1]. Радянські люди, і в першу чергу інтелігенція, зауважує український науковець О. Кузнецов, не змогли «гідно і комплексно оцінити весь набір втрачених цінностей, що культивуються в радянській системі. До цих цінностей перш за все слід віднести: гарантоване стовідсоткове працевлаштування громадян, безкоштовну медицину, безкоштовну освіту, забезпечення безкоштовною житлоплощею з мізерною платою за комунальні послуги, фінансову стабільність, високий рівень соціального забезпечення (безкоштовні дитячі садки, безкоштовні шкільні табори, безкоштовні путівки у дома відпочинку та санаторії), побудова ідеології, заснованої на піднесенні і звеличенні праці як вищої цінності, головного засобу благополуччя і основного показника суспільної значущості людини» [8].

2. Повна руйнація тієї частини структури, яка гарантує безпеку суспільства від зовнішніх загроз (позбавлення дієздатності армії переможеної в ІВ країни та її системи інформаційної безпеки).
3. Цілковитий розпад тієї частини структури, яка відповідає за відновлення елементів і структур підсистеми безпеки (руйнація виробництва, у першу чергу наукомісткого виробництва, а також наукових центрів і всієї системи освіти; припинення і заборона розробок та виробництва найбільш перспективних видів зброї). У зв'язку з цим в українських реаліях варто згадати занепад багатьох науково-дослідних інститутів «оборонки», науково-виробничих об'єднань та підприємств, що були на першій лінії науково-технічного прогресу. Зокрема, трагічну долю порізаною на металобрухт недобудованого атомного авіаносця «Ульяновськ» та проданого в 1998 р. за безцінь (20 млн дол. – це тогорічна трансферна ціна провідного гравця, навіть не «зірки», середнього футбольного клубу англійської прем'єр-ліги) практично закінченого важкого авіанесучого крейсера «Варяг», а також сумний талан спущеного на воду в Миколаєві в 1990 р. ракетного крейсера «Україна» (раніше – «Адмірал Лобов»), який за типом був таким, що на Заході через вогневу могутність прозвали «вбивцею авіаносців». Цей крейсер, станом на 1993 р., коли перейшов із складу ВМФ РФ у власність України, був побудований на 75%, ще шістнадцять років знадобилося, щоб довести його готовність до 96%, але потім будівництво взагалі припинилося, проте виникло питання щодо моральної застарілості корабля і доцільності його існування взагалі.
4. Руйнація та знищення тієї частини структури, яка не може бути використана переможцем у своїх цілях. Як приклад, в економічній сфері можна вказати на фактичне знищення могутніх галузей українського науково-промислового комплексу, у соціальній – розгалуженої системи фондів суспільного споживання, завдяки яким громадяни отримували додатковий, по відношенню до заробітної плати, обсяг безоплатних благ тощо.

5. Скорочення функціональних можливостей переможеної системи за рахунок скорочення її інформаційної місткості (у випадку країни – це відторгнення частки території або континентального шельфу, знищення частини населення) [14]. До речі, загальновідоме 5-мільйонне скорочення населення України з початку 90-х років та «втрати» шельфу навколо о. Зміїний.

Сукупний розгляд ознак поразки у світлі українських реалій дає підстави стверджувати, що не лише ліві політичні сили України, а вся вона в цілому, за винятком незначної частини правлячої верхівки, стала своєрідним «лузером» в ІВ, що розгорталася проти СРСР протягом тривалого часу. Її вели ті суб'єкти міжнародної політики та їх внутрішні помічники, які у відповідності із принципом «розділяй і володарюй» були зацікавлені у знищенні могутньої держави та перетворення Радянського Союзу на півтора десятки країн, ослаблених сильніше, ніж ці ж регіони після війни з гітлерівською Німеччиною і до того ж схильних до розбрату.

Наведений перелік прикмет поразки в ІВ супроводжувався проекцією їх у площину міждержавного протистояння, тоді як ІВ може виникати також у процесі гострого політичного, економічного та культурного протистояння чи суперництва політичних блоків, партій та окремих угруповань всередині країни. У такому разі тлумачення ознак поразки вимагатиме застосування відповідних прикладів у форматі внутрішньополітичної взаємодії. Втім, у цьому випадку все ж найчастіше мають місце не ІВ, а ІСО, які є структурним елементом ІВ, але таким, що може здійснюватися і у якості самостійної акції, тобто без ІВ. У руслі латентної політичної діяльності це буде **ІСО(л) – спеціальний вплив латентного характеру на інформаційний масив/систему, орієнтований на розв'язання певного політичного завдання.**

Проте, як підкреслює український дослідник М. Галамба, слід уникати надто негативного сприйняття ІСО, зокрема в політиці. Адже вони можуть проводитись задля захисту власних інтересів та інформаційних ресурсів, а також як латентний засіб корегування чужих установок і переконань та інструмент їх налаштування у потрібному руслі. Саме тому, якщо звернутися до сутності розуміння ІСО в політичній сфері, то стане очевидним, що це в першу чергу вплив на процес прийняття рішень керівництвом і населенням, вплив на вибір політичних цілей, методів та усвідомлення політичних реальностей світу. З точки зору засобів, якими послуговуються політичні ІСО, їх можна визначити як інтегроване і узгоджене в часі використання різних видів інформаційної зброї, орієнтоване на досягнення певної політичної мети. З огляду на спрямування таких операцій, ІСО можна розглядати як дію проти інформаційної функції супротивника та захист власної інформаційної функції. Слід зазначити, що ІСО проводиться шляхом розповсюдження інформації певного роду (правдивої чи фальшивої) різними способами. Це – використання комунікативних технологій впливу на масову свідомість із

довготривалими чи короткотривалими цілями. Треба підкреслити, що ІСО створюють загрозу не стільки своїм існуванням як явище взагалі, а тим, що вони можуть збуджувати та скеровувати такі процеси, масштаби яких у багато разів більші за саму операцію [5].

Якщо звернутися до структури ІСО, то в першу чергу слід визначити їх об'єкт та суб'єкт. Отже, об'єктом інформаційних спецоперацій є будь-який об'єкт, стосовно якого можна здійснити інформаційний або ж інший вплив, результатом якого буде модифікація властивостей об'єкта як інформаційної системи. Загальною ознакою об'єкта є будь-яка форма використання інформації в його функціонуванні. Таким чином до об'єктів ІСО належать:

- система соціальних відносин;
- система політичних відносин;
- система економічних відносин;
- система культурних відносин.

Також об'єктом ІСО може стати будь-який сегмент інформаційного простору, у тому числі:

- масова та особиста свідомість громадян;
- соціально-політичні системи і процеси;
- інформаційна інфраструктура;
- інформаційні ресурси.

Суб'єктами ІСО можуть бути:

- міжнародні організації, держави та їх союзи;
- таємні об'єднання світової політики, закриті наддержавні структури;
- державні установи;
- правляча еліта;
- політичні партії, партійні блоки та коаліції, громадські організації та суспільні рухи;
- недержавні збройні формування та організації терористичного, екстремістського, радикального політичного, радикального релігійного спрямування;
- транснаціональні корпорації;
- віртуальні соціальні спільноти та віртуальні корпорації;
- медіа-корпорації, окремі ЗМІ;
- окремі політики та представники політичного топ-менеджменту;
- релігійні організації та структури;
- спеціалізовані комерційні фірми або агенції.

Основною метою ІСО в політиці є отримання певних політичних переваг (перемог) над супротивниками/суперниками, контроль інформаційного простору для ведення інформаційних атак на ворога та ефективного захисту власної інформаційної функції від шкідливих впливів. Більша конкретизація цілей ІСО здійснюється, виходячи із характеру суб'єкта та завдань, які він розв'язує у цей час.

Приклади використання ІСО можна знаходити протягом всієї історії людства. У первісних формах це була звичайна омана, проте звернемося до деяких досить показових ІСО періоду Нового часу.

У міждержавних стосунках. 13 липня 1870 р. канцлер Бісмарк отримав з Емса, де лікувався прусський король, депешу із змістом бесіди Вільгельма I з французьким послом Бенедетті, яка містила перспективу переговорного врегулювання загострившихся на цей час франко-пруських відносин. Прагнувши переможної війни з Францією Бісмарк власноручно викреслив частку повідомлення (Бісмарк: «...від депеші я залишив лише голову і хвіст»), яке таким чином отримало принизливий для Франції вигляд, і дав вказівку терміново оприлюднити цей текст у газетах. Не менш войовничо налаштований Наполеон III відреагував негайно. Париж проголосив війну. У франко-пруській війні завдяки успішній ІСО агресивною стороною виглядала Франція, яка через це опинилася у міжнародній ізоляції і без підтримки, що значно сприяло її поразці.

У внутрішньопартійних стосунках. Коли керівник Радянської держави В. Ленін захворів, то Я. Свердлов, на той час друга людина у владній ієрархії, провів через ЦК партії рішення про необхідність відпочинку вождя і, фактично, ізолював його на дачі в Горках, зробивши себе основним каналом постачання інформації і зворотного зв'язку. Для створення у Леніна бажаного уявлення про стан справ у країні спеціально для нього друкувалися примірники газет із зміненним текстом.

У військовій сфері. На початку 1942 р. завдяки ефективній діяльності німецької розвідки до Сталіна потрапив фіктивний стратегічний план літньої військової кампанії Німеччини, згідно з яким гітлерівські війська нібито основного удару завдадуть у центрі театру військових дій. Операція мала назву «Кремль». Насправді німці готували стратегічний наступ на півдні – у напрямку Кавказу і далі – до Ірану, через який здійснювалося постачання зброї та іншої матеріальної допомоги СРСР союзниками, і де були родовища нафти. І хоча радянська фронтова розвідка повідомила Сталіна про зосередження військ противника на Півдні, він не повірив їй і адекватних рішень не прийняв, навпаки – сконцентрував свої сили на Московському напрямку, що призвело до відчутних поразок і величезних втрат з боку Радянського Союзу протягом 1942 року.

У зовнішньополітичній сфері. Наймасштабнішою і найуспішнішою ІСО періоду «холодної війни» була розроблена американцями з таємною метою виснаження економіки СРСР та проголошена президентом Р. Рейганом програма «зоряних війн». Вміла пропаганда цієї загрози здійснила бажаний вплив на радянське керівництво і, як результат, ЦК партії, всупереч застереженням фахівців, прийняв рішення, що втягнули країну в руйнівну економіку гонку космічних озброєнь. Це стало одним з вагомих чинників падіння життєвого рівня радянських людей, розчарування їх у соціалістичному ладі та готовності відмовитися від соціалізму.

У внутрішньополітичній сфері. Доленосною ІСО відзначилася руйнація СРСР. Суперечки відносно її оцінки тривають до цих пір. У серпні 1991 року у країні створилася дуже складна ситуація: соціально-економічне становище населення відчутно погіршилося, посилювалися дестабілізаційні процеси, авторитет керівництва держави на чолі з Горбачовим упав у край низько, а серед лідерів союзних республік зростали настрої перехопити владу та вийти з-під контролю Кремля. Політична еліта країни розкололася на фрагменти і у ній спостерігалось протистояння двох полюсів. З одного боку були партійно-державні діячі, які прагнули застарілими методами запобігти розпаду СРСР, досягти стабілізації і, таким чином, утримати владу у своїх руках. У їх число входив і президент та, за сумісництвом, генсек Компартії Горбачов, який легко піддавався зовнішнім впливам, і вагався в усьому, крім бажання покінчити чужими зусиллями з особистим опонентом – Єльциним, та завжди намагався опинитися у будь-якому підсумку серед переможців. З іншого боку до влади рвалися нові амбіційні особи, що активно використовували гасла демократизації, ліквідації монополії на владу, усунення набриднувшої усім команди партократів і т.п. Цей пістрявий конгломерат тимчасових союзників об'єднався навколо Єльцина – людини суперечливих вчинків, з слабким стратегічним мисленням, проте талановитого тактичного гравця та персонального супротивника Горбачова і так званих «консерваторів» в особі Лігачова і Ко. Громадська думка, схильна керуватися не стільки глибоким розумінням ситуації, скільки емоціями та симпатіями до «ображеного владою» Єльцина, була переважно на боці других.

Коли практично усі перші особи держави (окрім Горбачова, що займав очікувальну позицію) – віце-президент, прем'єр-міністр, голова Верховної Ради, міністри оборони та внутрішніх справ, голова КДБ та інші – зробили нерішучі початкові кроки для реалізації своїх намірів, цим діям в інформаційному просторі опоненти надали ярлик «путчу», «перевороту», «заколоту», «імперської спроби танками принести переворот у національній республіки» тощо, чим, за сутністю, вони не були. Керівництву держави не був потрібен переворот, щоб захопити владу – вона, в принципі, і без того належала цим особам, і діяли вони з метою закріплення, а не повалення старого соціалістичного конституційного ладу. Втім, єдності політичній верхівці бракувало.

За дорученнями Горбачова в таємниці готувався досить суперечливий договір, згідно з яким союз соціалістичних республік замінювався на союз суверенних держав, про соціалістичний характер яких у назві навіть згадки не було. На 21 серпня намічалось підписання нового договору, але тижнем раніше до прем'єр-міністра Павлова цілком випадково потрапив примірник цього конфіденційного документа. Зміст його підштовхнув «консерваторів» до введення у країні надзвичайного стану, необхідність якого вони вже попередньо обговорювали з Горбачовим, але явної підтримки від нього не

одержали. У відкритому зіткненні «консерваторів» та їх супротивників на чолі з Єльциним обидві сторони не завжди дотримувалися чинних законів, проте в інформаційному просторі стара влада цілком віддала ініціативу своїм опонентам. Замість масованої енергійної пропагандистської атаки вона за гіршими сценаріями «кремлівських поховань» демонструвала по телебаченню балет і все таке подібне. У той же час з протилежного боку відбувалося наполегливе пропагування (до того ж активно підтримане західними ЗМІ) думки про «путч» та захист свободи. Це стало вирішально успішною ІСО сил, що стояли за Єльциним: як щирих, але наївних патріотів, так і багатьох тих, хто мав виключно корисливі інтереси – посадові, кар'єрні, майнові, фінансові і т.д., небезпідставно розраховуючи на майбутню подяку «за підтримку й участь». Як зізнався журналістам у кінці 1991 року колишній голова ЦРУ Р. Гейтс: «Ми добре розуміли, що Радянський Союз ні гонкою озброєнь, ні економічним тиском, ні тим більше силоміць не візьмеш, його можна було узяти лише організувавши вибух зсередини». Отже, інформаційна операція, яку умовно можна позначити як «Серпневий путч», стала вирішальною складовою цього вибуху. На теренах СРСР відбулася буржуазна ліберально-демократична революція. В іншому вимірі руйнація та розпад СРСР стали найзначнішою геополітичною катастрофою новітнього часу.

У сфері міжнародних відносин. У 2003 році відбулося вторгнення США, союзників та шукачів їх прихильності в Ірак з метою повалення влади С. Хусейна. Приводом до війни була інформація американського уряду в ООН про наявність в Іраку зброї масового ураження, що надалі не отримало ніякого підтвердження. Світову громадську думку просто ввели в оману, а іракцям це коштувало сотні тисяч життів, втрачених у процесі експорту західної демократії, а насправді – заради забезпечення доступу американських монополій до іракської нафти. Перелік загиблих зростає, прибутки американських нафтокомпаній теж.

У технологічній сфері. У 1997 році американці моделювали спецоперацію з використання інформаційних ресурсів задля руйнівного або шкідливого впливу на функціонування систем життєзабезпечення США. Ізольована група фахівців цілком самостійно, лише за допомогою мережі Інтернету, за сім днів дісталася пульта управління глобальною енергосистемою країни – залишалось лише зробити останній «клік», після якого без електрики та енергопостачання повністю залишилась би східна половина території Сполучених Штатів. Це підтвердило, що боротьба в інформаційному просторі – це не лише битва ідей, дезінформація або пропаганда, вона має і технологічну складову.

У залежності від природи об'єкта впливу та того, переважно якими засобами здійснюється вплив, ІВ та ІСО можна поділити на два основних типи:

Перший – це *антропогенні/когнітивні ІСО*, головним об'єктом інформаційного впливу яких є окремі особи, різні соціальні групи, масова свідомість соціуму. У цьому разі мова йде про індоктринацію, вкорінювання у розум людей певного світогляду, ідеологічних доктрин, економічних теорій, моральних концепцій, політичних переконань, історичних конструкцій і т.п., що покликані забезпечити бажаний тип поведінки, свідомий вибір нав'язаної моделі розвитку суспільства, нав'язаного шляху розв'язання окремої проблеми або прийняття запрограмованого політичного рішення. Отже, атака супротивника здійснюється не на підсвідомість та емоційно-психологічні структури людей, як це має місце в ПСО, а на когнітивну модель світу, на способи обробки інформації в процесі усвідомлених міркувань. Вважається, що в інформаційному суспільстві, на порозі якого стоїть людство, життєві стандарти не нав'язуються силою, а уміло пропагуються і розповсюджуються за допомогою нових технологій, так званих «метатехнологій». Основним об'єктом «метатехнологій» є масова свідомість. Впровадження чужих цінностей та ідеалів як елемент когнітивної ІСО – це те, що принципово відрізняє її від інших систем раціонального впливу на поведінку людей, зокрема, від «паблік рилейшнз». Останнє, у неспотвореному технологіями «брудного» або «чорного піару» вигляді, перш за все означає налагодження взаємовигідних стосунків між ПР-суб'єктом та громадськістю.

Як зазначає Г. Почепцов, «інтенсивний інформаційний вплив на країну протягом декількох місяців цілком здатен привести до зміни влади в ній, причому населення навіть не відчує, що управління цими процесами має зовнішній характер» [12, с. 55]. Проспекція думки відомого в цій галузі українського фахівця веде до висновку, що таким чином може відбуватися не лише зміна влади в особистісному або партійному розумінні, а і зміна громадсько-політичних, економічних та моральних засад суспільства в цілому.

Другий тип – це *техногенні ІСО*, головним об'єктом впливу яких є технічні системи: програмне і безпосередньо інформаційне забезпечення; програмно-апаратні та телекомунікаційні засоби, канали зв'язку, що здійснюють циркуляцію інформаційних потоків і інтеграцію комплексів управління тощо [19, с. 408]. Поле дії ІСО такого типу – достатньо широке і охоплює такі області: інфраструктуру систем життєзабезпечення держави (телекомунікації, транспортні мережі, електростанції, банківські системи і т.д.), комп'ютерне шпигунство (розкрадання інформації, спотворення або знищення особливо важливих даних, послуг, збір інформації розвідувального характеру про конкурентів і т.п.), злом і використання особистих паролів VIP-персон (ідентифікаційних номерів, банківських рахунків, даних конфіденційного плану), електронне втручання в процеси командування і управління військовими об'єктами і системами, всесвітня комп'ютерна мережа Інтернету [15]. Важливими формами ведення техногенної ІСО є кібернетична та радіоелектронна боротьба, хакерінг та боротьба з хакерами і т.д.

Конфлікт у Косово в 1999 році став першим реальним проявом інформаційної війни та операцій у мережі Інтернету [19, с. 427].

У теперішній час в Інтернеті відбувається боротьба між ізраїльтянами та палестинцями, що набула характеру справжньої війни. У цій «мережевій війні», яка почалася 6 жовтня 2000 року нападом на йорданський портал «AL-Bawaba» і зломом декількох палестинських сайтів, беруть участь хакери з обох боків. Агенція «iDefense» (www.iddefense.com), що відстежує Інтернет-атаки проізраїльських та пропалестинських прихильників, констатує, що в ході конфлікту кількість зломів сайтів завжди пропорційна гостроті сутичок у реальному світі. За її даними, багато терористичних організацій та груп (наприклад, «Хезболлах») почали збирання коштів на «кіберджихад» [19, с. 429].

Наступний поділ ІВ та ІСО доцільно зробити **за ступенем їх структурованості**. При цьому під структурованістю розуміємо наявність певних організаційних структур та їх функціональна якість.

До *високоструктурованих* ІВ та ІСО належать такі, що мають конкретного, хоча, можливо, і прихованого суб'єкта або спецструктуру, яка їх здійснює. Як правило, у такому разі спостерігається дотримання науково-теоретичних вимог щодо планування, організації та координації діяльності досвідчених виконавців за певною схемою. У випадку спільної інформаційної атаки декількох суб'єктів забезпечується узгодження їх зусиль. У різних випадках авторами та виконавцями подібних операцій виступають як спецслужби окремих країн, так і органи державної пропаганди (політосвіти), спеціальні елементи структури політичних партій, комерційні інформаційні агенції, що діють «за замовленням», групи змовників тощо.

Слабоструктуровані ІВ та ІСО здійснюються конкретними структурами, які функціонально не зосереджуються на ІСО, але свідомо займаються цією справою навіть без попередньої науково-теоретичної проробки, створення належних організаційних схем та залучення високопрофесійних фахівців відповідної галузі. За наявністю низки подібних суб'єктів узгодження їх акцій має несистемний характер. Так, до слабоструктурованих відносяться тривалі війни або окремі операції на шпальтах газет та в інших ЗМІ з приводу ставлення до бойовиків ОУН-УПА як до героїв боротьби за незалежність України, чи як до злочинців, що служили фашистам та катували усіх незгодних допомагати їм.

Нарешті, *неструктуровані* ІВ та ІСО виділяються за сукупністю однаково спрямованих (переважно, за чиеюсь ініціативою), але, практично, безсистемних, нескоординованих дій багатьох різнорідних, розпорошених суб'єктів, більшість з яких імпровізує «з листа», керуючись особистими уподобаннями, світоглядними принципами, життєвим досвідом або нав'язаними ідеологемами. Прикладом цього може бути масштабна інформаційна операція, під впливом якої антиконституційні події кінця 2004 року в українській

громадській думці тимчасово набули вигляд так званої «помаранчевої революції». Завзятими пропагандистами та захисниками цього хибного за суттю, з точки зору політичної науки (див. у словниках розкриття змісту категорії «революція»), визначення були численні ЗМІ, активісти деяких політичних партій та громадських рухів, значна частина інтелігенції, маса недостатньо освічених пересічних громадян, довірлива молодь і навіть політологи за фахом (що поставило питання «ангажованість vs професійна об'єктивність» останніх а також їх фахової здатності не лише розуміти поточний політичний процес у відкритому вимірі, а і передбачати та прогнозувати його подальший розвиток із врахуванням латентних чинників). Складним питанням неструктурованих ІСО є відсутність у складі суб'єкта спеціальних сил (структур), функціонально призначених для ведення ІСО або уповноважених на їх проведення – як того вимагає традиційне бачення суб'єктності ІСО. Можна лише припустити, що в цьому разі має місце прояв нових якостей сучасного соціуму. Наприклад, сучасні американські солдати в Іраку, Афганістані та інших місцях зазвичай знімають на свої відеокамери бойові операції, у яких беруть участь «із автоматом в одній руці та камерою в іншій». Потім вони знайомлять родичів та усіх, хто цікавиться, із тим, як коаліційні війська героїчно захищають інтереси західного світу, таким чином намагаючись нейтралізувати у громадській думці негативне ставлення до дій США. Отже, є підстави вважати, що в наш час пропаганда на користь збройних сил Сполучених Штатів здійснюється у двох форматах – високоструктурованому, через спецпідрозділи ЗС США з ведення інформаційно-психологічної війни, та в неструктурованому – через безліч пересічних військовослужбовців. Втім, слід добре усвідомлювати, що неструктурована інформаційно-пропагандистська діяльність завжди поступається в ефективності високоструктурованій.

За сферою діяльності розрізняють:

1. *Внутрішні ІСО*, що здійснюються всередині держави і мають за об'єкт власне населення. Суб'єктами таких інформаційних спецоперацій можуть бути: правляча еліта, окрема партія, окремі угруповання еліт або ж навіть окремі особи. Внутрішні ІСО можуть бути:

- передвиборчі;
- антикризові;
- між політичними силами в державі;
- між урядовими інституціями та громадським сектором.

Г. Почепцов, спираючись на досвід сучасної Росії, наводить такі різновиди інформаційних війн (когнітивного типу), що проводяться усередині країни:

- інформаційні війни між олігархами;
- інформаційні війни між владою та олігархами;
- інформаційні війни між владою та опозицією;
- інформаційні війни, що інспіровані протистоянням різних сегментів влади [12, с. 485].

Додамо сюди ж політичні ІСО між партіями та рухами; виборчими штабами; окремими громадськими діячами і навіть інформаційні спецоперації влади, її установ відносно населення своєї країни. Ось приклад подібної ІСО. Після смерті Леніна Сталін у телеграмі Троцькому повідомив неправильну дату поховання вождя, щоб головний суперник не потрапив своєчасно до Москви і не був побачений народом на цій дуже важливій у контексті майбутнього протистояння церемонії.

2. *Зовнішні ІСО*, що проводяться в сфері міжнародної політики і мають на меті поширення на міжнародній арені поглядів, що відповідають інтересам своєї держави та забезпечення підтримкою інших країн стосовно власної національної політики. Такі ІСО здійснюються на міжнародній арені і мають за об'єкт держави як окремі одиниці міжнародної політики. Суб'єктами ж зовнішніх інформаційних спецоперацій можуть бути як окремі держави, так і міжнародні організації. Варто згадати, як Захід наполегливо нав'язував світові думку, що Радянський Союз є «імперією зла», проти якої треба всім об'єднатися.

За цілями інформаційні спецоперації поділяються на:

- стратегічні;
- оперативні;
- тактичні.

Існує також розподіл ІВ та ІСО **за часом здійснення** (у якості самостійної роботи над темою пропонується опрацювати відповідні розділи третьої глави монографії Г. Почепцова «Інформаційні війни», де розглянуто інформаційні війни в мирний час, у воєнний час та в період розв'язання миротворчих проблем [12]), **за рівнем політичної структури**, на якому здійснюються ІСО, **за відповідністю законодавству** країни або нормам міжнародного права.

Вважається доцільним акцентувати увагу на класифікації ІСО **за спрямованістю**, що наведена в роботі О. Литвиненка «Спеціальні інформаційні операції». Він виокремлює:

- 1) операції, спрямовані проти суб'єктів, які ухвалюють рішення (СУР);
- 2) операції, спрямовані на компрометацію, завдання шкоди опонентам;
- 3) операції, спрямовані на політичну (економічну) дестабілізацію.

Операції, що спрямовані проти суб'єктів, які ухвалюють рішення (СУР).

Під «суб'єктом, який ухвалює рішення» традиційно розуміють три типи суб'єктів:

- особи, які ухвалюють рішення (ОУР);
- компактні структури, які ухвалюють рішення (адміністрації, штаби, комісії тощо);
- розподілені структури, що ухвалюють рішення.

У реальному житті чітко відокремити типи операцій за суб'єктами впливу неможливо, проте така класифікація все ж таки, з точки зору О. Литви-

ненка, є доречною. Незважаючи на певні зміни, що відбулися в процесі ухвалення рішень останніми десятиріччями, роль політичного лідера, державного діяча залишається надзвичайно важливою, а в багатьох випадках – вирішальною. Саме на цьому ґрунтується ідея впливу на свідомість осіб, які ухвалюють рішення (ОУР) [10].

Операції, спрямовані проти ОУР, можна розділити на два види: контактні та позаконтактні або дистанційні. Контактні операції відомі з давніх часів. Їхнім підґрунтям є ідея підведення агентів до ОУР і реалізація через нього впливу на рішення. Що стосується дистанційних операцій, то в цьому випадку канали передачі інформації ОУР можуть бути найрізноманітнішими. Досить ефективно використовуються ЗМІ, чутки, навіть офіційні документи. Головною вимогою до каналу є максимальна ймовірність доведення інформації до ОУР. Важливо, що суттєвою передумовою успішного здійснення подібних впливів є уніфікація і стандартизація мислення, що виховується зі шкільної лави. Стандартизованість, віра в універсальність відомих рецептів призводить до значного зростання передбачуваності поведінки об'єкта.

Операції, спрямовані на компрометацію, зашкодження опонентам. Подібні операції частіше здійснюються з метою послаблення позицій і/або, якщо це можливо, «усунення» опонентів на першому етапі операцій з дестабілізації. Зміст поняття «матеріал, що компрометує» суттєво залежить від національних, історичних та інших умов. Те, що є компроматом для певного часу, не обов'язково є таким за інших часів.

Прикладом подібних операцій є хакерські дії в Інтернеті. Невідомі знищують, або спотворюють Web-сторінки політичних ворогів. Найпоширенішим є заміна посилань на сторінках, де правильні посилання замінюються на хибні, що вказують, наприклад, на порнографічні сторінки мережі. Тільки за 1997–1999 рр. Web-сторінки президентів Польщі, Білорусі та Іраку відчували подібний вплив.

Показовим прикладом, на думку О. Литвиненка, є масована кампанія, що стосувалася ядерного роззброєння України. Найпомітнішим її моментом була публікація у грудні 1993 р. таємної доповіді ЦРУ щодо кризового становища в Україні. Інформаційна операція досягла мети в січні 1994 р., коли в Москві було підписано спільну Заяву США, РФ та України щодо ліквідації української ядерної зброї.

Операції, спрямовані на дестабілізацію політичного (економічного) становища. Подібні операції є класичним видом спеціальних інформаційних операцій. Основною метою їхнього проведення є здійснення дестабілізації політичної ситуації в регіоні, країні, створення умов для досягнення певної мети, наприклад, приведення до влади дружньо налаштованих урядів (або зміна політичного курсу). Необхідно дуже чітко розуміти, що дестабілізація ніде та ніколи не може бути самоціллю. Для з'ясування мети здійснення

операції, її вивчення чи захисту від неї вкрай необхідно розглядати події відповідно до ситуації. Нині є досить широкий набір методик і сценаріїв таких операцій. Практично всі вони побудовані за такою емпіричною схемою:

- дискредитація влади з метою її подальшої делегітимації;
- створення та подальша підтримка опозиції;
- приведення опозиції до влади та закріплення позитивних результатів операції.

Слід ще раз підкреслити умовність цієї та інших подібних схем. Можна розглядати операції, метою яких є так звана «керована нестабільність». Навіть за матеріалами відкритих джерел, методи інформаційних спецоперацій активно застосовуються практично усіма спецслужбами [10].

Спеціальні інформаційні операції різних типів здійснюються за приблизно однаковою схемою.

1. Попередній етап. Метою діяльності на цьому етапі є планування операцій, зокрема визначення доцільності її проведення, цілей, завдань, сил і засобів, цільової аудиторії впливу, прийомів і методів впливу тощо.
2. Інформаційний привід. На цьому етапі спеціальної інформаційної операції необхідно вибрати або створити так званий інформаційний привід. Під інформаційним приводом тут і далі розуміється подія (можливо і «псевдоподія»), що її можливо використати як привід для пропагандистської кампанії або інформаційної операції.
3. «Розкрутка» інформаційного приводу. Цей етап є основною частиною будь-якої інформаційної операції. Його сутність полягає у використанні інформаційного приводу задля досягнення цілей операції, тобто для посилення, формування або руйнування певних стереотипів і настанов.
4. «Вихід із спеціальної інформаційної операції або етап закріплення». Найважливіше завдання цього етапу – забезпечення плавного завершення пропагандистської кампанії або інформаційної операції після досягнення поставлених цілей або через форс-мажорні обставини.

Детальніше про окремі елементи цієї схеми.

Етап планування спеціальної інформаційної операції. Можливий такий порядок діяльності на цьому етапі:

- Визначення мети.
- Визначення об'єкта.
- Зваження сил і засобів, ресурсів, визначення виконавців.
- Визначення методів і прийомів.
- Розробка приблизного сценарію.
- Визначення критеріїв успіху [10].

Етап створення інформаційного приводу. Як інформаційний привід можна застосувати будь-яку подію. Втім, набагато краще, коли вона є важли-

вою. Ефективно спрацьовують події, що якимось співвідносяться (чітко суперечать) наявним, актуальним стереотипам аудиторії, порушують певні заповіді. Іноді негативне тлумачення штучно додається.

Другий варіант інформаційного приводу – події, що здійснюють безпосередній вплив на осіб, які складають переважну більшість цільової аудиторії. Дієвим прикладом подібного приводу для масової аудиторії є негаразди в економічному житті – особливо в постачанні продовольства, непередбачувана різка девальвація, стрибок цін, вбивство опозиційного лідера, громадського активіста або журналіста тощо.

У переважній більшості випадків як інформаційний привід використовують певні негативні події, що набагато чіткіше відбиваються у свідомості аудиторії. На вибір/створення інформаційного приводу передусім впливають характеристики цільової аудиторії, зокрема її національні, соціальні та інші стереотипи і настанови.

«Розкриття» інформаційного приводу. Цей етап фактично є пропагандистською кампанією. Проте врахування вимог зворотного зв'язку – важливе й під час звичайних пропагандистських кампаній – у спеціальних інформаційних операціях набуває ще більшого, ключового значення.

«Закріплення або вихід зі спеціальної інформаційної операції». Будь-яка ІСО містить маніпулювання суспільною або індивідуальною свідомістю, але розгадана маніпуляція, за визначенням, є невдалою. Адже, якщо об'єкт впливу може відчувати проведення спеціальної інформаційної операції, то він зможе знайти методи протидії та зірвати її. Саме тому важливо здійснювати «м'який» вихід із спеціальної інформаційної операції. Часто цією вимогою нехтують, що призводить до значного, а подекуди й катастрофічного послаблення ефективності операції. На цьому етапі необхідно вирішувати завдання закріплення досягнутих результатів, що дуже важливо в операціях, спрямованих проти суб'єктів ухвалення рішень [10].

У першу чергу ІСО використовують той інформаційний простір, що існує, лише змінюючи набір повідомлень. Проте, ефективність ІСО можливо суттєво підвищити за рахунок зміни організації самого інформпростору. Г. Почепцовим наведено варіанти подібних трансформацій стосовно антропогенних/когнітивних ІСО:

- **розширення контексту:** коли одній групі суспільства ЗМІ дають можливість висловитись за рахунок інших. У в'єтнамській війні пропагандисти надавали слово, наприклад, інтелігенції, чиє невдоволення ситуацією проєктувалося на все суспільство, при цьому голос малої частини суспільства ставав голосом усього суспільства, що було вигідно для пропагандистських цілей.
- **уповільнення/прискорення інформаційних процесів:** залежно від потреб деякі інформаційні процеси можуть уповільнюватися, інші – прискорюватися. У результаті відбувається прискорення/уповільнення пот-

рібних для комунікатора процесів. Наприклад, розкривши країну для новин з однієї частини земної кулі, прискорюють вироблення поширених там цінностей і ідеалів. Інший приклад, уповільнивши процес книговидання, створення власної кіно- та телепродукції, гальмують процеси власного осмислення ситуації.

- **заміна ключових комунікаторів:** у випадку, коли ключові комунікатори не працюють на потрібні цілі, їх ізолюють, надавши суспільству інших ключових комунікаторів. Відповідно, кожна різка зміна демонструє нові типажі ключових комунікаторів. Наприклад, період перебудови вивів журналістів, письменників на нові для них політичні позиції.
- **створення пасивної більшості:** телебачення зорієнтовано на фактичний матеріал, що надходить із різних джерел. Відповідно, сприймається правдиво лише та картина, яку хочуть дати комунікатори. Надання такої єдиної інтерпретації сприймається як одкровення й відразу фіксується в пам'яті.
- **трансформації тексту із зовнішніми орієнтирами на внутрішні:** більш серйозний вплив має повідомлення, що враховує наявні внутрішні інтереси, тому навіть американські листівки часів війни в Перській затоці розповідали про арабське братерство. У пропаганді проти В'єтнаму також розігрувалася «китайська карта» – робилися посилання на старого ворога В'єтнаму – Китай як сторону, зацікавлену у війні.
- **перехід інформації особистого рівня в публічний дискурс:** «чужі» радіостанції завжди відзначалися тим, що видавали інформацію, що була принципово забороненою. Наприклад: деталі життя верхівки колишнього радянського світу. Англіїці під час Другої світової війни мали станцію «Gustav Siegfried Eins», що використовувалася як джерело «чорної» пропаганди. Наприклад, після допитів полонених команд німецьких підводників йшла в ефір компрометуюча інформація про деякі німецькі фігури, результатом чого були відставки або самогубства.
- **використання звичних міфологічних сіток для осмислення нових ситуацій:** наприклад, Г. Рослі вважає, що висвітлення угорської кризи було більш вдалим, ніж висвітлення суецької кризи того ж року. Це пов'язано з тим, що предмет висвітлення був більш зрозумілим для пропагандистів.
- **введення інформації цілими блоками:** незрозумілі більшості населення теми (типу «валютного коридору») принципово не підлягають власному осмисленню й обробці, вони входять у масову свідомість тільки разом, записуються в незмінному вигляді в пам'яті. Постійне повторення таких тем сприяє блоковому їх запам'ятовуванню. До речі, за цим же методом працюють тоталітарні секти, коли вводять свою інформацію: незрозумілі тексти однаково запам'ятовуються, але без відповідного осмислення [12, с. 466–468].

Існує дуже широкий набір форм, методів та технологій антропогенних ІСО. Найбільш характерними серед них є такі:

- дезінформування;
- пропаганда;
- розповсюдження чуток;

- диверсифікація суспільної свідомості;
- створення інфологем;
- метод негативних груп сортування;
- продовження через медіаторів;
- фальшивий вибір;
- ініціювання інформаційної хвилі;
- метод відволікання;
- метод резонансу.

Розглянемо їх докладніше.

Дезінформування – форма ІСО, котра спеціалізується на обмані чи введенні об'єкта впливу в оману щодо справжності намірів для спонукання його до запрограмованих суб'єктом ІСО дій.

Історичний досвід свідчить, що існують різні методи проведення заходів із дезінформування, кожен з яких зазвичай має власні позитивні та негативні риси. Конкретний вибір того чи іншого методу безпосередньо залежить від оперативної обстановки, котра складається на конкретній ділянці політичної діяльності, завдань, які поставлені тощо. Найчастіше в світовій практиці застосовуються такі методи:

- тенденційний виклад фактів – вид дезінформування, котрий полягає в упередженому висвітленні тих чи інших фактів або іншої інформації щодо подій за допомогою спеціально підібраних правдивих даних у певні проміжки часу. Як правило, за допомогою цього методу об'єкту спрямувань дозовано постачається спеціально сформована інформація, підтримується напружений стан об'єкта шляхом постійного «підкидання» нових порцій суворо обмежених і дозованих даних в умовах інформаційного дефіциту;
- дезінформування від «зворотнього» відбувається шляхом надання правдивих відомостей у перекрученому вигляді чи в такій ситуації, коли вони сприймаються об'єктом спрямувань як брехливі. Внаслідок застосування подібних заходів виникає ситуація, коли об'єкт фактично знає правдиву інформацію про наміри чи конкретні дії протилежної сторони, але не готовий протистояти негативному впливу;
- термінологічне «мінування» полягає у викривленні первинної правильної суті принципово важливих, базових термінів і тлумачень загальносвітоглядного та оперативно-прикладного характеру [5].

В узагальненому вигляді акції дезінформування можуть проводитися шляхом використання засобів масової інформації, включаючи власні інформаційні агентства, телерадіокомпанії, друковані видання та окремих «кишенькових» журналістів, або ж створення видимості випадкового витоку закритої інформації.

Пропаганда – розповсюдження різних політичних, філософських, наукових, художніх, інших ідей з метою їх впровадження в масову свідомість суспільства та активне використання цих ідей у масовій практичній діяльності населення. Одночасно, до пропаганди відносяться повідомлення, котрі роз-

повсюджуються для здійснення вигідного впливу на громадську думку, провокування запрограмованих емоцій та зміни ставлення чи поведінки певної групи людей у напрямку, прямо чи опосередковано вигідному організаторам.

За своєю суттю пропаганда розподіляється на «білу», «сіру» та «чорну». Так, «біла» пропаганда репрезентує відверто лояльну щодо об'єкта спрямувань позицію, проводиться через будь-які ЗМІ офіційними каналами без приховування її спрямованості та джерела. «Сіра» – нелояльна до адресата пропаганди, проводиться через ЗМІ офіційними каналами, але з приховуванням її джерела та достовірної спрямованості. «Чорна» – проводиться від імені неіснуючих чи спеціально створених під відповідними легендами нелегальних опозиційних організацій.

Основним методом пропагандистського впливу, на думку Я. Жаркова, є переконання – цілеспрямований і свідомо організований вплив на конкретну масову аудиторію, що апелює до раціональної сфери свідомості особистості й здійснюється з метою формування певних установок, закріплення або зміни раніше засвоєних установок, а в кінцевому рахунку – зміни поведінки індивіда відповідно до визначених цілей [7]. Переконанню властиві такі риси: по-перше, спрямованість на раціональний рівень свідомості особистості. При виконанні даного методу вплив на аудиторію здійснюється з дотриманням обов'язкової чіткої логіки викладу матеріалу, переконливої аргументації й вірогідності фактів, тому він націлюється на світогляд, що носить стійкий, стабільний характер. По-друге, – використання вербальних (мовних) засобів впливу. Переконання адресується людям, які мають більш-менш стійку систему поглядів, що склалася в результаті попереднього досвіду [7]. У результаті пропагандистського впливу досягається перенесення політичних переконань ніби на саму людину, створюється модель прийняття рішень усередині – або індивідуальної особи, або соціальної системи в цілому. Існує декілька різновидів проведення пропаганди:

- пропаганда способу життя (соціологічна) – натуральний показ досягнень, переваг, перспектив і т.ін. конкретної держави;
- використання засобів масової інформації та друкованих наукових і художніх видань;
- «резонансна» – коригуюче посилення вже існуючих думок замість формулювання та створення нових [5].

Розповсюдження чуток – діяльність щодо поширення різної інформації (як правило, неправдивої) серед широких верств населення, в основному, по неофіційним каналам з метою дезорганізації життєдіяльності суспільства та держави або ж їх окремих установ чи організацій.

В одному з тлумачень визначається, що чулки – це циркулююча форма комунікації, за допомогою котрої люди, які знаходяться в неоднозначній ситуації, об'єднуються, утворюючи зрозумілу їм інтерпретацію цієї ситуації, спільно використовуючи при цьому власні інтелектуальні можливості.

Диверсифікація суспільної свідомості – розпорошення уваги загалу та правлячої еліти держави на вирішення різних штучно акцентованих проблем і відволікання тим самим від вирішення нагальних першочергових завдань суспільно-політичного та економічного розвитку, котрі необхідні для нормального функціонування суспільства і держави.

Методи диверсифікації суспільної свідомості:

- дестабілізація обстановки в державі чи окремих її регіонах;
- активізація кампанії проти політичного курсу правлячої еліти держави, керівництва партії та окремих лідерів;
- ініціювання різного роду скандальних судових процесів, застосування судових санкцій [5].

Створення інфологем. Інфологема – це неправдива, викривлена або неповна інформація, яка представляє реальні події артефактами, ідеологічними міфами, політичними пропагандистськими вигаданнями. Інфологеми з'являються як результат свідомих, цілеспрямованих маніпулятивних впливів або неусвідомлених хибних переконань. Інфологеми здатні до розширеного самовідтворення, самозбільшення кількості та складання в системи. Вони формують картини світу в індивідуальній, груповій та масовій свідомості, стійкі стереотипи індивідуальної та соціальної поведінки, ціннісні установки та орієнтації майбутніх поколінь. Інфологеми активні та агресивні. Вони енергійно витісняють достовірну інформацію, дуже часто залишаючись правдоподібними [11, с. 65–66].

Метод негативних груп сортування. Полягає в тому, що стверджується, що дана сукупність поглядів є єдино правильною. Усі ті, хто володіє цими поглядами, володіють певними цінними якостями і кращі за тих, хто думає інакше.

Продовження через медіаторів. Ефективний інформаційний вплив на людину надходить не безпосередньо від засобів масової комунікації, а через важливих для неї, авторитетних людей. У якості медіаторів у різних ситуаціях і для різних соціальних груп та прошарків можуть виступати неформальні лідери, політичні діячі, представники релігійних конфесій, діячі культури, науки, мистецтва, спортсмени, військові і т.д.

Фальшивий вибір. Широкому загалу надається декілька різних точок зору, проте у вигідному світлі демонструється лише одна, та, що має бути позитивно оцінена аудиторією [11, с. 73].

Ініціювання інформаційної хвилі. Полягає у проведенні пропагандистської акції такого характеру, що вона вимагає висвітлення її у деяких ЗМІ. І тоді вже не сама акція, а саме її відображення змушує більшу кількість ЗМІ цікавитись нею. Таким чином виникає певна хвиля.

Метод відволікання полягає у цілеспрямованій заміні однієї інформації іншою. Призначення нової інформації – створити альтернативу і перемикнути громадську увагу з однієї конкретної проблеми на іншу.

Метод комунікативного резонансу базується на використанні здатності людей гостро реагувати на різні расові, національні, соціальні, релігійні питання, якщо вони безпосередньо торкаються їх життя. Слово «комунікативний» підкреслює побудову стосунків з аудиторією через постачання очікуваної нею інформації, тобто такої, що спирається на інтереси, цінності, ідеали та стереотипи адресатів. Завдяки цьому уявлення, що вже мають отримувачі інформації, суттєво активізуються і починають охоплювати та збуджувати все більшу масу населення. Таким чином, зрештою досягається ефект, який набагато перевищує силу початкового інформаційного імпульсу. Як вважає Г. Почепцов, модель резонансного впливу має спиратися на такі складові:

- а) утрирування вже зафіксованого стереотипу;
- б) переведення його з вербальної у візуальну або подієву форми;
- в) підсилення пропонованого повідомлення ознаками достовірності, наприклад, шляхом деталізації тощо [12, с. 138].

Суто інформаційний вплив на індивідуальну, групову і масову свідомість здійснюється за допомогою таких каналів поширення й технологій (засобів):

- ЗМІ та спеціальні засоби інформаційно-пропагандистського призначення;
- глобальні комп'ютерні мережі і програмні засоби швидкого розповсюдження в мережі пропагандистських матеріалів;
- засоби, що нелегально модифікують інформаційне середовище, на ґрунті якого людина приймає рішення;
- засоби створення віртуальної реальності [7].

ЗМІ – найбільш ефективні для здійснення інформаційного впливу на масову аудиторію. Радіомовлення досягає практично усіх точок світу, а телебачення має особливу властивість створювати переконливий ефект безпосередньої присутності на місці подій. Негативною властивістю ЗМІ є їхня здатність приховувати за уявною об'єктивністю цілеспрямоване перекручування дійсності, формувати віртуальну картину буття. До спеціалізованих засобів відносяться мобільні теле- та радіоцентри, плакати, листівки тощо.

Могутнім інструментом інформаційних впливів на індивідуальну та масову свідомість стала мережа Інтернету. Політичні партії та неурядові організації різноманітних політичних уподобань використовують її «за» та «проти» своєї держави, з метою нападок на політичних опонентів усередині країни, не хтуючи поширенням наклепницької сумнівної інформації, маніпуляціями з текстом, звуком та відеозображенням. Це дозволяє багатьом індивідуальним або колективним Інтернет-користувачам брати активну участь у масових інформаційно-пропагандистських кампаніях різного спрямування, утворювати віртуальні спільноти за інтересами, що поступово можуть перетворитися на реальні політичні угруповання та організації.

Засоби, що нелегально модифікують інформаційне середовище, на підставі якого людина приймає рішення, призначені втручатися у процес збирання, обробки, збереження та відображення інформації. Людина, особливо важливо, якщо це посадова особа, приймаючи рішення, цілком покладається на інформацію, що постачає їй комп'ютер. Тому здійснення навмисних змін в інформаційних масивах і даних, котрі постачаються, призводить до хибних рішень.

Засоби створення віртуальної реальності у якості імітації дійсності в більшій мірі належать до інструментів психологічного впливу на свідомість та підсвідомість індивіда, затаюючи його у світ уявного життя. Проте технології мультимедіа й віртуальної реальності, поєднання реального відеозображення із елементами комп'ютерної графіки застосовується також у науково-популярних фільмах, відеовідтворенні історичних подій, у програмах теленовин. У цьому разі має місце інформаційний вплив.

Окреме позиціонування специфічних засобів техногенних ІСО, призначення яких – порушити й паралізувати інформаційні й управлінські системи, що забезпечують діяльність органів управління державних і військових об'єктів, функціонування елементів інфраструктури тощо.

Комп'ютерний «вірус» – це спеціальна програма, що без відома і згоди користувача приєднується до програмного забезпечення комп'ютера, знищує, порушує, дезорганізує його функціонування, саморозповсюджується по мережам зв'язку, виводить з ладу системи управління і т.п.

«Логічна бомба» – це програмна закладка, що завчасно укорінюється в мікропроцесори або мікросхеми комп'ютерної пам'яті і не може бути виявлена програмними засобами. У встановлений час або за зовнішнім сигналом «логічна бомба» приводиться в дію і починає знищувати або перетворювати програмне забезпечення комп'ютерів інформаційно-управлінських центрів військової або цивільної інфраструктури, виводячи її з ладу. Прикладом застосування даного виду інформаційної зброї став факт неможливості використання Іраком проти коаліційних сил систем ППО, що були куплені у Франції. Їх програмне забезпечення містило «логічні бомби», які були активовані з початком бойових дій [19, с. 430].

«Троянський кінь» (різновид «логічної бомби») – це програма, що дозволяє здійснювати несанкціонований доступ до інформаційних ресурсів супротивника і отримання даних, які там зберігаються, або їх цілеспрямовану зміну з метою дезінформації.

До інших видів інформаційної зброї техногенних ІСО відносяться засоби порушення інформаційного обміну в телекомунікаційних мережах, фальсифікації інформації в каналах державного та військового управління; засоби нейтралізації тестових програм; різноманітні помилки, що свідомо упроваджуються в програмне забезпечення об'єктів. Окрему групу утворюють засоби радіоелектронної боротьби (радіоелектронне придушення, радіоелектронний захист, радіоелектронне забезпечення) [19, с. 431].

На закінчення пропонується характеристика ситуації в інформаційному просторі сучасної України, що наведена наприкінці статті «Небезпеки особистості в інформаційному просторі» Я. Жаркова – начальника кафедри інформаційно-психологічного протидіювання Військового інституту Київського національного університету ім. Т. Шевченка, оскільки з нею збігається думка автора: «Не секрет, що в Україні відбувається активна боротьба за владу різноманітних партій і течій, причому нерідко без правових чи інших обмежень. Кожний день ми зустрічаємося із брехнею, яку розповсюджують деякі офіційні й неофіційні ЗМІ. При цьому свідомо викривляється історія, руйнуються традиції країни, Збройних Сил. Ініціатори цього дійства прекрасно розуміють, що поле, зоране і засіяне брехнею, може принести лише один «урожай» – деградацію країни, виснаження духовного й психологічного потенціалу, ослаблення волі до опору й навіть до виживання. Можна з повним правом стверджувати, що положення у вітчизняних засобах масової інформації набуло характеру національної проблеми.

В одному з інтерв'ю «Фінансовій Україні» ведучий аналітичної передачі «Підтекст» Олександр Кочура сказав: «Останні 2–3 роки минули під знаком «накату» на наш інформаційний і духовний простір найбільш різноманітних за культурним, релігійним і політичним спрямуванням символів. Настав час відділити в цьому «бурхливому потоці» піну від чистої води. Сьогодні численні телепрограми, публікації, рекламні ролики несуть в собі заряд іншої духовності, іншого способу життя. Я зовсім не хворий на ксенофобію, але самі основи українського національного менталітету, які формувалися протягом сотень і тисяч років, опинилися під загрозою. Вічні цінності рідної землі, хліборобства, домашнього осередку, терпимості й природної доброти підміняються іншою етикою – яскравим папугою, бейсбольними кепками й лосинами, клубними куртками (на яких вже не зустрінеш напис «Динамо-Київ»), неприродною псевдозахідною розбещеністю й грубістю в повсякденній поведінці. По суті, ми одержуємо не краще в західній культурі, а субкультуру покидьків західної цивілізації, а також суто матеріальні життєві орієнтири, від яких сам Захід вже почав відходити».

Не обминув він увагою і релігійну тематику: «Після семи десятиріч державного атеїзму з'явився шанс повернути Україні християнські православні цінності. На жаль, він не був використаний – замість релігійного ренесансу ми отримали релігійний розкол, що переростає в чвари. Вже важко перерахувати всіх патріархів і митрополитів, які вважають свою церкву єдино канонічною. Люди почали втрачати віру в українське православ'я. В утворений вакуум хлинули конфесії, зокрема секти, секточка, різні течії, багато з яких несуть загрозу психічному здоров'ю і навіть життю людей. Не говорячи вже про добре відпрацьовані технології впливу на духовний світ» [7, с. 57].

Питання і завдання

для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу

1. Дайте розгорнуте визначення поняття «інформаційна війна».
2. Які стратегічні завдання розв'язуються в процесі інформаційної війни?
3. Назвіть стратегічні завдання інформаційного протиборства першого та другого покоління.
4. Якими ознаками володіє перемога/поразка в інформаційній війні на міждержавному рівні?
5. Самостійно розробіть перелік прикмет перемоги/поразки в інформаційній війні у площині внутрішньополітичного протиборства.
6. Охарактеризуйте об'єкти та суб'єкти ІСО.
7. Що є основною метою ІСО?
8. Розкрийте класифікацію ІСО за природою, структурованістю, сферами та спрямованістю.
9. Як може здійснюватися зміна організації інформпростору?
10. Охарактеризуйте основні форми, методи та технології антропогенних/когнітивних ІСО.
11. Що таке «комунікативний резонанс»?
12. Назвіть основні канали поширення (засоби) інформаційного впливу.
13. Самостійно опрацюйте третю главу монографії Г. Почепцова «Інформаційні війни» та визначте основні риси ІСО у мирний час, воєнний час та в період миротворчих операцій.
14. Охарактеризуйте інформаційне протиборство в сучасній Україні.

Література

1. Альбер М. Капитализм против капитализма. – СПб., 1998.
2. Бунтовский С., Калашников М. Независимая Украина. Крах проекта. – М., 2009.
3. Василенко И. А. Политические переговоры. – М., 2006.
4. Волковский Н. Л. История информационных войн. – В 2 ч. – СПб., 2003.
5. Галамба М. Сутність, види та методи спеціальних інформаційних операцій // Юридичний журнал. – 2007. – №1.
6. Грачев Г. В. Информационные технологии политической борьбы в российских условиях // Полис. – 2000. – №3.
7. Жарков Я. Небезпечи особистості в інформаційному просторі // Юридичний журнал. – 2007. – №2.
8. Кузнецов А. Утраченные ценности советской цивилизации // «2000». – 2009. – №16.
9. Литвин В. Громадянське суспільство: міфи й реальність // Дзеркало тижня. – 2002. – №3.
10. Литвиненко О. В. Спеціальні інформаційні операції та пропагандистські кампанії. – К., 1999.
11. Панарин И. Н., Панарина Л. Г. Информационная война и мир. – М., 2003.
12. Почепцов Г. Г. Информационные войны. – М., 2000.
13. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз для профессионалов. – К., 2001.

14. Расторгуев С. П. Очень краткая лекция по теории информационной войны // Режим доступа: <http://infwar.ru/article.php?num=1>.
15. Расторгуев С. П. Информационная война. – М., 1999.
16. Сенченко М. Парламентаризм – велика брехня нашого часу // Персонал. – 2006. – №2.
17. Смирнов А. И. Информационная глобализация и Россия: вызовы и возможности. – М., 2005.
18. Толубко В. Б. Інформаційна боротьба (концептуальні, теоретичні, технологічні аспекти). – К., 2003.
19. Требин М. П. Войны XXI века. – М., 2005.
20. Хозиков В. И. Информационное оружие. – СПб., 2003.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ для поглибленого вивчення теми та окремих її питань

* * *

ТРИ ШКУРИ З БАТЬКІВЩИНИ

(Переклад з рос.: Корнилов В. Три шкуры с Родины // «2000». – 2009. – №12)

Зараз модно говорити про «інформаційні провокації», про «інформаційну війну», про «кампанії дискредитації» тощо. Поширюються чутки, одна безглуздіша за іншу, про якісь скажені суми, що виділяються десь кимось для поширення дезінформації в українських ЗМІ. Насправді ніяких грошей і сторонніх структур для цього не треба: багато наших ЗМІ вже настільки самі себе позбавили хоч якихось інформаційних фільтрів, що купуються на будь-яку дезінформацію, тиражуючи, творчо розширюючи й доповнюючи її.

Найчастіше це відбувається зовсім не зі злими намірами, не з бажання домогтися якоїсь кінцевої мети, а через елементарне небажання перевірити джерело інформації. Чого тільки варта історія з рейтингом журналу «Forbes»...

«РОСІЙСЬКЕ ЧТИВО»: MADE IN UKRAINE. А от інша кампанія, що розгорнулася в тих же ЗМІ і є за своєю суттю ще більш безглуздою дезінформацією, носила й носить (оскільки ще не закінчилася) набагато більш чіткі ідеологічні орієнтири. Я маю на увазі гнівні повідомлення, що пронизали практично всі українські ЗМІ, про «українофобські» книжки, які, мовляв, у масовому порядку став видавати підступний Кремль. Як приклад були наведені видання зовсім різних жанрів: «Епоха мертвонароджених» Гліба Боброва, «Російсько-українські війни» Олександра Севера, «Незалежна Україна. Крах проекту» Максима Калашникова й Сергія Бунтовського, «Війна–2010. Український фронт» Федора Березіна.

Напевно багато читачів «2000» бачили інформповідомлення про ці книжки в Інтернеті, у газетах, журналах і, звичайно ж, по ТБ. Якими тільки заголовками не забезпечили повідомлення наші ЗМІ: «Інформаційна війна. Брат у воріт», «Росія вступить у війну з Україною», «Російське читиво. Запастися валеріанкою», «У Росії все більше охочих повоювати із Україною» і навіть «Руссо-нацисто обличко морале».

При цьому, піддавшись на чийсь інформаційну провокацію, українські ЗМІ стали тиражувати її, навіть не звертаючи уваги на декотрі нісенітниці й розбіжності.

Українські журналісти, «що не читали, але гнівно засудили» дану літературу, настільки захопилися викриттям Кремля й ФСБ, де нібито і створювалися згадані книжки, що не спромоглися зробити те, що їм варто було б зробити в першу чергу згідно з усіма журналістськими канонами: глянути в першоджерело й спробувати поговорити з авторами. І тоді «викривачам» відкрилася б разюча істина: виявляється, більшість письменників, чії праці були розцінені українськими ЗМІ в якості «російської провокації», насправді мають до України набагато більше відношення, аніж до Росії.

Оскільки протягом декількох днів я тільки й коментував повідомлення про ці книжки, довелося роздати величезну кількість порад нашим журналістам, де і як знайти деяких авторів даних творів. Журналістка одного з провідних українських телеканалів обурювалася навіть не книжками (як і більшість «критиків», вона їх, звичайно, не читала й в очі не бачила), а «псевдонімом», що нібито взяв один з авторів «Незалежної України. Крах проекту».

Журналістка розсерджено вигукувала: «Це ж треба вигадати собі такий псевдонім – Бунтовський! Це в Росії так відкрито натякають на швидкий бунт в Україні?» Я щиро порадив цій дівчині зв'язатися з цим паном, який з дитинства носить прізвище Бунтовський, є цілком публічною персоною й навіть депутатом Куйбишевської райради Донецька, де його легко знайти.

Я потім спілкувався з Бунтовським, і, ви знаєте, як і слід було сподіватися, українські журналісти не занадто вже докучали йому в ці дні дзвінками, незважаючи на те, що я кожному справно вказував, де можна знайти першоджерело інформації.

А ось Калашников – дійсно псевдонім! І ховається за ним корінний одесит на ім'я Володимир Кучеренко. Він, можна сказати, етнічний українець, що називає себе представником південноросійської гілки великоросійського суперетносу й при цьому завжди підкреслює своє південноросійське походження, пишається ним, як і любов'ю до малоросійської мови. Так-так, не «трикляті москалі», виявляється, стурбовані устроєм цих земель, а люди, що мають до цієї країни, до цього народу найбільш безпосереднє відношення, у тому числі й громадяни України, які, наскільки нам відомо, мають право брати участь у налагодженні життя в рідній державі.

Українські журналісти, що легко повелися на гучну сенсацію про появу «українофобських» книг у Росії, навіть не вважали за потрібне довідатися що-небудь про авторів книг. А «Епоху мертвонароджених» написав корінний донбасівець, ветеран-афганець Гліб Бобров, що проживає в Луганську. Колишній офіцер-ракетник Федір Березін, автор «Українського фронту», народився й живе в Донецьку, давно вже створюючи популярні книжки в стилі фентезі.

Я загострю на цьому увагу тому, що це підкреслює: не в Росії пишуть і створюють вищезазначені твори, а тут, в Україні! І той факт, що місцеві, українські, автори не мають змоги у своїй рідній країні видати власні книжки (де, до речі, вони розходяться не гірше, ніж у Росії) рідною мовою, а змушені робити це за межами України, повинен поставити зовсім інші питання.

ЧОРНИЛЬНІ «ОРГАНИ». Розумію, що мені заперечать: мовляв, яка різниця, громадянами якої держави є ці письменники? Головне – що вони пишуть! Згоден. Хоча наслідуюсь припустити: ті, хто галасував навколо вищезгаданих книг, навіть і в руках їх не тримали, діючи за принципом «чукча не читач, чукча – письменник».

Автор гнівної рецензії, розповсюдженої на солідному українському сайті, зізналася, що обмежилася прочитанням коротких анотацій на інтернет-сторінках російських книжкових магазинів. А «всезнаюче» агентство УНІАН оприлюднило докладну статтю якогось москвича Сергія Ільченка, який заявив, що п'ять книг, про які йдеться, опубліковані в рамках єдиної серії «Війна на порозі». Це свідчить про те, що автор не бачив книг у вічі, тому що не звернув уваги навіть на те, що вони видані в зовсім різних видавництвах під різними рубриками і в різних серіях. Але це не завадило пану Ільченку авторитетно заявити: «Коментувати ці твори та їхніх авторів, прямо скажу, важко. Не тому, що цю шкрябанину, вкрай бездарну й безграмотну (Господи, звідки ж йому це знати? – Авт.), не так уже складно розібрати по кісточках, а тому, що там просто немає теми для дискусії як такої... Немає сенсу ловити кожну вошу окремо, якщо й для читача, і для мене – для нас обох – очевидно, що автор вошивий з голови до ніг».

От такий висновок за потенційних читачів зробив кореспондент УНІАН, що не читав «рецензованих» книжок. Правда, відразу додав: «А якщо для якогось читача ця вошивість не є очевидною, то починати сперечатися про якість книжки просто даремно». Тобто Ільченко вважає, що в цьому світі існує думка тільки його і неправильна, з якою даремно сперечатися.

От у такому дусі і складені всі, з дозволу сказати, «рецензії» на критиковані в Україні книжки. Іншим «критикам» також, очевидно, невтямки, що ці твори написані у зовсім різних жанрах і на різні теми. «Російсько-українські війни» Севера – це досить поверховий історичний огляд різних

військових кампаній і битв, у яких, з одного боку, були задіяні російські, а з іншого – українські сили. Не скажу, що в книзі наявна якась сенсація. В Україні такі книжки зараз штампуються у величезній кількості – і про Котоп, і про Батурич, і про Мазепу. І начебто галасу це не спричиняє.

Север якраз постійно намагається підкреслити: воювали не тільки (і часом навіть не стільки) росіяни проти українців, а одна Україна – проти іншої. Мені здається, що автор робить це без особливої майстерності, але від цього його книжки не стають українофобськими. Він говорить про єдність російського й українського народів, які часто були розділені політиками й авантюристами. Якийсь дивний висновок для «українофоба».

Приблизно на ту ж тему, але все-таки з більшою зануреністю в сучасність, з політичним ухилом написана книжка Бунтовського й Калашникова. Донеччанин присвятив її історичному аналізу виникнення проекту «Україна», а південноросійський одесит піддав критиці сучасний концепт цього проекту, заявивши про його повне банкрутство – і політичне, й економічне.

Не буду приховувати, книжка (особливо друга її частина) написана в досить різких висловах і має ряд досить спірних висновків, у тому числі й про можливу громадянську війну в разі розпаду України.

Але пробачте, а що, в Україні ця тема не обговорюється на численних «круглих столах», сайтах, на всіляких ток-шоу? І що, їх хтось забороняє або піддає гонінням? А Сергій Бунтовський сказав мені, що, прийшовши в донецьку книгарню, щоб купити цю книжку, зіштовхнувся з разючою відповіддю продавців: «Так, книга була. Але приходили дві особи з органів і зажадали вилучити її із прилавків, тому що вона визнана шкідливою й антиукраїнською».

Цікаво, що це за органи такі, які є вповноваженими без рішення судів визначати «шкідливість» і «антиукраїнськість» тієї або іншої книги? Щось я не пам'ятаю, щоб когось на це вповноважували. Хоча деякі організації вже вихваляються, що перетворилися на подібні «органи». Наприклад, 1 лютого ц.р. якийсь «Західноукраїнський Кіш» об'єднання «Тризуб» оголосив безстрокову акцію під гаслом «Не дозволиш нікому плямити слави ні честі Твоєї Нації!», метою якої є «протидія широкомасштабній цілеспрямованій русифікації». Першим же пунктом звернення був заклик «проти поширення агресивної антиукраїнської літератури в книжкових торговельних мережах».

Відповідно до повідомлення прес-служби ВО «Тризуб», цей самий «Кіш» звернувся «до власників книгарень і лотків, а також до розповсюджувачів друкованої продукції із закликом вилучити ворожу літературу із продажу (особливо книги відомого українофоба Олесь Бузини)». І ще цитата із прес-релізу: «Але знайшлися й такі, хто проігнорував заклик українських націоналістів... Безсмертний дух повстанців змусив молодих невідомих

патріотів покарати знахабнілих яничарів: 20 лютого близько години дня у місті Івано-Франківську чорнильна бомба не на одній торговельній точці влучно пояснила продавним торгашам, що до слів бандерівців потрібно прислухатися, а то лише одним чорнилом не обійдеться...»

Для підтвердження «героїзму» «невідомих патріотів», що самозабутньо борються проти українських же дрібних торговців літературою, прес-служба гордовито забезпечила даний реліз фотографіями цього акту вандалізму. І що, даний прес-реліз не є прямою погрозою, прямим порушенням українських законів?

Та хіба українські ЗМІ відреагували на такі вражаючі факти знуцання над свободою слова й свободою підприємництва в Україні? Ну що ви, набагато комфортніше здійсмати хвилю, яка стосується «порушення прав і свобод» у сусідній Росії.

А мені цікаво, ті представники «органів», які в Донецьку вимагали вилучити із продажу книги Калашникова й Бунтовського, теж виконували вказівку «Тризуба»? І якби донецькі продавці не послухалися, у них стали б чорнилом метати?

ГОЛОВНА ЖЕРТВА – ДОНЕЦЬК. Інші «українофобські» книжки значно відрізняються від вищезазначених двох: вони написані в зовсім іншому стилі – військового художнього фентезі, дуже популярного у сучасного російського й (підкреслюю) українського читача.

У фантастичній книзі луганчанина Боброва мова йде про розпад не тільки України, але і Євросоюзу. За задумом автора, наша з вами держава розпадається на кілька частин, у тому числі: Східну Конфедерацію (Донецька, Луганська й Харківська області), Республіку Галичина, Крим і Центральну Українську Республіку (ЦУР). Саме остання за підтримки Галичини й «младоевропейців», нацькованих США, спочатку «наводить порядок» у Новоросії, Запоріжжі й Дніпропетровську. А потім зіштовхується із серйозним опором у Донбасі, за який, власне, і йдуть основні бої.

Зауважте, йдеться зовсім не про війну Росії й України, як це уявляють «літературні критики», що не читали цих книжок. Мова йде про ту ж війну декількох Україн. Хоча протягом дії ополченці, що обороняють рідний Донбас, постійно сподіваються, що «увійде Росія», але та обмежується лише технічною підтримкою, не ризикуючи вплутуватися в саму війну. Сценарій теж сумний, але, погодьтеся, зовсім не той, котрий нам піднесли. Сам автор, звичайно ж, цього сценарію не хоче й до нього не закликає. В одному з інтерв'ю він прямо говорить: «Моя робота художника – намалювати сценарій можливого кошмару – виконана. Тепер справа за суспільством – не дати цьому сценарію втілитися в життя».

До речі, Бобров у цьому плані зовсім не першопрохідник. Із зовсім інших ідеологічних позицій, хоча й на схожу тему, давно вже видав в Україні

свою книжку рівненський письменник Олександр Ірванець. Його роман «Рівне/Ровно», виданий майже десятиліття назад, теж описує розпад Української держави на тоталітарну Українську Соціалістичну Республіку й прогресивну, прозахідну Західно-Українську Республіку, а також поділ рідного письменникові Рівного на два міста по типу минулого поділу Берліна. І нічого, книга визнана майже класичною, одержала масу позитивних відгуків у пресі. Ніхто не пише про моторошні сценарії. І навіть не засудив набагато менш необразливий, ніж у Боброва, коментар Ірванця до своєї книжки в газеті «Сьогодні»: «...Тих, хто живе на Південному Сході, я не визнаю українцями. Вони, звичайно, громадяни України й, на жаль, як і я, мають її паспорти. Через це я не можу їздити до Європи без візи, тому що вони можуть їздити в Росію без візи».

Ну і хто отут більший «українофоб» – Бобров, що закликає уникнути його сценарію, або Ірванець, що не визнає українцями масу співгромадян? Однак, підкреслюю, ані книга Ірванця, ані його висловлювання не викликали в українських ЗМІ ніякого галасу.

Якщо у творі луганчанина основні бої відбуваються саме в Луганській області – під Родаково, Алчевськом тощо, а на порятунок намагаються прийти донеччани, то в не менш сумній книзі донеччанина Березіна основні події відбуваються саме в Донецьку, куди йде танкове підкріплення з Луганської області (зауважте, не російське, а українське!). Відповідно до цієї книги в 2010 р. при мовчазній підтримці Заходу турецькі підрозділи висаджуються в Донецьку й починають там різанину мирних жителів. Незважаючи на мовчання «помаранчевих» («або які там зараз?» – питає персонаж книжки), командир танкового батальйону йде на порятунок донеччанам трасою Луганськ-Донецьк. Потім донецький письменник зі знанням справи описує окремі бойові операції в добре знайомому йому місті: думаю, багато жителів Донецька будуть із жахом впізнавати звичні місця й топоніми. А уявіть, що відчуває житель Нью-Йорка, у кожному фільмі дивлячись, як на його рідні будинки падають інопланетяни, метеорити, цунамі й Брюс Уїлліс?

За Березіним, незважаючи на мляву реакцію офіційних Києва й Москви, українські розрізнені сили починають опір. При цьому, звичайно ж, офіційна пропаганда Києва намагається цей опір показати у вигляді «російської агресії», незважаючи на бездіяльність Росії. Знов-таки «критики» навіть не спромоглися поглянути в книжку, котра насправді описує збройні сутички українських військових із турками, а зовсім не з росіянами!

Березін пише скоріше не про війну, а описує бойові якості бойової техніки, що перебуває на озброєнні України, Туреччини, НАТО, Росії тощо. Він у цьому – визнаний дока. І фанати його книжок – це саме фанати військової техніки.

Нещодавно він видав книжку «Руїнами Пентагона задоволений!» З назви приблизно зрозуміло, про що книжка. І хтось чув обурення американсь-

ких ЗМІ із приводу її появи? Як ви гадаєте, чому? Чи не тому, що Голівуд щомісяця штампує десятки фільмів, у яких бравий американський спецназ воює то з Іраком, то з В'єтнамом, то з Росією, то з усім світом. Не обминає Голівуд і Україну, з якої періодично під носом у п'яних охоронців вивозять ядерні ракети або ще яку-небудь військову техніку. Але ніхто ж не піднімає навколо цього пропагандистський галас, який підняли в Україні навколо декількох книжок!

Так само, як ніхто в Росії чомусь не рве на собі волосся через появу чималої кількості російських книжок того ж жанру, у яких описується й розпад російської держави в результаті тих чи інших катаклізмів і війн. Наприклад, у досить популярній (у певних шарах) книзі «Мародер», підписаний псевдонімом Беркем Аль-Атомі, описується повний розпад Росії. Або почитайте «баклужинський» цикл сатиричних романів Євгенія Лукіна, який намагається в стилі «Історії одного міста» повідати про боротьбу «баклужинської демократії», що потрапила під НАТО, проти «православного соціалістичного» Лицка.

Так що заспокойтеся, панове «письменники, а не читачі», не тільки українці так про Україну пишуть, але й росіяни – про Росію. І не роблять із цього трагедії.

ЩО РОБИТЬ АМЕРИКАНСЬКИЙ АВІАНОСЕЦЬ В АЗОВСЬКОМУ МОРІ? Не хочу давати оцінку вищезазначеним книгам, оскільки не є літературним критиком. Не будучи любителем фентезі, із усього цього прочитав би тільки політологічне есе – робота зобов'язує. Я не збираюся рекомендувати ці більш ніж специфічні книги широкій аудиторії. Але я закликаю цю аудиторію задуматися над тим, хто і чому підняв навколо цього такий галас, намагаючись презентувати кілька книг ледь не закликом Росії воювати з Україною.

От лише декілька цитат (дослівно) з різних форумів, на яких були оприлюднені «сенсації»: «От вам «бращий» руский народе!», «Росія – фашистсько-шовіністична країна», «Тупий народ. Безмозке м'ясо», «Якби щось подібне видали в Україні, нас би вже заковали! Видно росіян насправді готують до війни з українцями!!!» і т.д.... Як ви розумієте, це я ще не навіть нецензурного. Тобто ефект, задуманий розповсюджувачами літературної «сенсації», досягнутий!

Мені так і хочеться запитати: а що ОСОБЛИВОГО уgliedили наші «літературні критики» у самому факті появи книг у жанрі фентезі, де бойові дії відбуваються в Україні? Це що, інновація? Весь минулий рік комп'ютерні огляди постійно смакували появу декількох ігор (зауважте, в основному від українських розроблювачів), де бої з різними монстрами і мутантами відбуваються то в зруйнованому Києві серед руїн Майдану, то біля Чорнобиля і т.д.

У комп'ютерній грі «Козаки», розробленій у Києві, можна воювати за українських козаків проти Росії і навпаки. Це що, свідчить про агресивну налаштованість українців відносно росіян? Чи просто світ зараз такий, коли в будь-якій комп'ютерній стратегії ти можеш самозабутньо винищувати інші нації і їхніх вождів?

Скажімо, абсолютно ніхто в Україні або в Росії не підняв галасу із приводу появи в США класичної комп'ютерної іграшки USNF. У цій грі було три місії – бомбити В'єтнам, Курильські острови (відвойовуючи їх, зрозуміло, у Росії) і, так-так, Україну. Відповідно до легенди цієї гри, ваш літак повинен був злетіти з авіаносця «Ейзенхауер», що стояв не де-небудь, а в Азовському морі (це ж треба було ще авіаносець в Азовське море ввезти), і летіти бомбити... багатостраждальний Донецьк. Виявляється, у березні 1997 р. «російські націоналісти» захопили владу в Москві. Президент Росії Борис Єльцин утік, але його літак посадили в Донецьку, де главу російської держави інтернували. Тому завдання гравця полягало в тому, щоб допомогти наземній операції американських спецназівців зі звільнення Єльцина, для чого потрібно було влаштувати бій «Харриєрів» і МіГ-ів над самим Донецьком.

Я назвав цю іграшку класичною тому, що випустила її не просто якась комп'ютерна компанія, а дуже впливова корпорація Jane's, чії довідники з військової техніки вважаються найдетальнішими та найавторитетнішими у світі. Як мені сказали в США, на авіатренажерах цієї корпорації вчать майбутні пілоти західних ВПС. Так що можна припустити, що нинішні американські льотчики 10–12 років тому, будучи молодиками, осягали свою науку, бомбардуючи Донецьк і Маріуполь. При цьому, зауважте, ніхто із цього скандалу не робив і не робить.

«ДЕФІЛЯДА У МОСКВІ». Певні інтернет-форуми після появи статей про нібито «українофобські» книги буквально кишать різними повідомленнями на кшталт: «Треба б і нам написати що-небудь таке – як українці трощать Московію». От це теж новина! Ще в 1997 р. досить відомий в українських літературних колах письменник Василь Кожелянко видав книгу «Дефіляда в Москві» у жанрі альтернативної історії. От там дійсно українські військові частини в тісному співробітництві з фашистськими Німеччиною та Італією воюють із Росією і навіть перемагають її.

Померлий у минулому році письменник докладно й смачно описував сцени взяття Москви українськими частинами (підкреслюю, союзниками фашистів!). «Героїв» українська влада нагородила орденом «За взяття Москви». «Міська управа Києва власним коштом виготовила й нагородила десять тисяч вояків – від шеренгового до генерал-полковника Романа Шухевича дуже гарним хрестом зі срібла й емалі «Архістратиг Михаїл», – говорить в книзі. – ...Найвищою державною нагородою України було проголо-

шено «Орден Святого Андрія Первозваного» (золотий хрест із тризубом у центрі одягався на шию). Цього гонору вдовоїлись лише командувачі 1-ї та 2-ї ударних армій – генерал-хорунжі Тарас Боровець та Євген Побігуций, конструктор зброї Калачник, авіаконструктор Антоненко, вістун Єгоренко та шеренговий Кантарчук, останні два за те, що 9 жовтня 1941-го року встановили синьо-жовтий Прапор Перемоги на Спаській вежі московського Кремля».

Автор не цурається і докладних описів того, як «доблесна» українська авіація бомбить і штурмує Одесу. Довше за всіх тримався Севастополь, який українці і нацисти взяли навіть після Москви. «Взяття Севастополя – ще одна славна сторінка в історії легендарного міста, в історії Визвольної війни», – радісно повідомляє автор.

Закінчується книга описом «параду перемоги» («дефіляди») в окупованій Москві 7 листопада 1941 р. От тільки фрагмент цієї урочистості: «Нарешті виїхав на бричці, пофарбованій золотянкою, розведеною на оліфі, що треба було вважати золотою колісницею, сам великий фірер. Друг усіх народів світу, захисник цивілізації від більшовицької інвазії Гітлер Адольф Алоїзович. Треба віддати належне організаторам – коні були добрі, білі, ситі, підковані й баскі... За колісницею Адольфа Гітлера йшов президент України Степан Бандера в міцних чоботах і теплій шинелі... Йшов дуче Муссоліні задубілий від холоду» і т.д.

Ну, і скажіть, ця «безневинна» книжечка, що одержала навіть літературні премії (!) в Україні, викликала такий ажіотаж у Росії? Хтось взагалі там на неї звернув увагу? Я не чув, щоб яка-небудь російська тележурналістка запитувала: «Ви там на Україні псевдонім Кожелянко вибрали, натякаючи на те, що шкіру з москалів будете здирати?»

«СОЮЗ ЗНАВ, ЯК ЗРОБИТИ З УКРАЇНИ БАТЬКІВЩИНУ». Ухопившись за книги стилю фентезі, наші «літературні критики» якось впритул не помітили ще однієї книги – «Бібліотекар», що не просто була видана в Росії, але і отримала там престижну премію «Руський Букер» за минулий рік. А варто було б! Оскільки автор цієї книги – Михайло Єлізаров – теж не чужа для України людина. Він народився в Івано-Франківську, навчався у Харкові і залишається громадянином України.

У цієї зубодробильної фантазії (у якій, заспокою, ніхто Донецьк або Харків не бомбить) є вражаючі за своєю суттю слова про СРСР: «Союз знав, як зробити з України Батьківщину. А ось Україна без Союзу так і не змогла нею залишитися»...

Прочитавши цю фразу, я згадав одного свого приятеля дитинства, що, пам'ятається, під час кожної Спартакіади народів СРСР гарячково підраховував кількість медалей, завойованих тією або іншою республікою, і просто-таки верещав від захвату, якщо збірна УРСР обходила медалями збірну

РРФСР. Не дуже давно він зателефонував мені проконсультуватися із приводу того, як можна українське громадянство змінити на російське, мотивуючи це небажанням жити в «бандерівській» країні.

Ось так за роки незалежності змінилося ставлення до України людини, яка все життя прожила на своїй рідній землі, щиро любила і любить свій край. Не може вона, ця людина, як і Єлізаров, як і деякі з тих українських авторів, яких наші ЗМІ обвинуватили в «українофобстві», вважати своєю ту державу, що завзято не хоче вважати їх своїми. Не можуть ці люди примиритися з тим, що їхня держава старанно намагається нав'язати їм іншу мову, іншу церкву, інших героїв, іншу історію, іншу культуру.

Не можуть погодитися з тим, що в цій країні клімат визначається ніколи нічого не читаючими «письменниками», а не «читачами»...

* * *

ОБІЙДЕМОСЯ БЕЗ МАНІПУЛЯЦІЙ?

(Переклад з рос.: Токарев В. Обойдемся без манипуляций? // «2000». – 2008. – №47)

У №40 нашого тижневика з'явилася майже «епічна» праця пана Є. Турчина «Чому наша мова заросла бур'яном». Автор веде суперечку зі своїм опонентом, шукаючи в того логічні похибки, але в той же час безсоромно маніпулює фактами.

Скажу про те, що одразу кинулося в очі. Спеціально не буду торкатися «мовних» екскурсів часів Київської Русі, а також трьохсотлітньої давнини. Щоб робити це, треба глибоко вивчати тему, і не на аматорському рівні. Тобто бути висококваліфікованим істориком або філологом. Але ось про часи більш «свіжі» (про них також йде мова у статті) можу говорити з повним правом, і, перш за все, як свідок, який на власні очі бачив, як складалася мовна ситуація на сході України за радянських часів.

«У 1990 р. в Славути Хмельницької обл. я зупинився біля центрального газетного кіоску. На перший погляд газет з українськими назвами і текстами ніби було вдосталь. Крім «Радянської України», «Робітничої газети» – чимало обласних і районних газет. Я взявся за підрахунки. Виявилось, що газети «Правда», «Известия» за газетною площею та кількістю сторінок перевищують україномовні «Радянську Україну» чи обласні газети. До того ж наклад їх значно більший за місцеві газети. Кіоскерка дала мені можливість підрахувати кількість україномовної і російськомовної преси не тільки за кількістю газет, але й за їх газетною площею. У результаті виявилось: газетна площа українською мовою становить 5%, а російською – 95%. Ось таким він був, цей «стрімкий» розвиток», – пише автор.

Це ж співвідношення (5% і 95%) у нього проскакує аж чотири рази! І не в одному з них він не наводить посилання на якесь джерело. Правда, ось у

першому випадку посилається на власний «аналіз» («Щоб не бути голослівним»).

Пане Турчин, якщо ви претендуєте на серйозність ваших письмових робіт, то, як мінімум, повинні були підняти статистику тиражів україномовних і російськомовних газет того часу (причому не по СРСР, а по Україні!), порівняти би ці тиражі (врахували б і обсяг видань), а потім виводити проценти. А так, вибачте, більше схоже на мантри, які, як ви вирішили, від багаторазового повторення стануть фактом?

Ви пишете про газети «Правда» і «Известия». Невже вам незрозуміло, що порівнювати і тиражі, і обсяг загальносоюзних газет (призначених для читачів 15 республік) з республіканськими як мінімум некоректно!

Що ще показово. Подаючи власну процентовку, потім ведучи мову про весь «інформаційний простір», ви наводите як приклад тільки періодики. Я навіть розумію чому.

Довірливий читач не побіжить підіймати газетну статистику радянських років. А радіо і телебачення тих часів ви щасливо уникаєте (чи воно не «інформаційний простір»). Тут кожен незаангажований громадянин, спираючись виключно на власну пам'ять, з повним правом може сказати вам: «Не вірю!»

Ви ведете мову про 90-ті роки минулого століття, я можу розповісти приблизно про той же час, про середину 80-х, коли був старшокласником донецької середньої школи.

На той час у республіці існував телеканал УТ і радіостанція «Промінь», що видавали в ефір безліч програм (у т.ч. дитячих) українською мовою.

Ну ось, скаже читач, розпещений десятками телеканалів і непомірною кількістю FM-станцій, всього один канал і одна станція. Але не треба забувати, що тоді «ящик» показував всього два канали (лише в кінці 80-х додався третій): перша кнопка – центральне телебачення з Москви, друга – УТ з Києва. Правда, на радіо можна було ловити аж три вітчизняні станції (разом з тим же «Променем»).

Можу додати і те, що багато офіційних документів були двомовними. Як приклад наводжу власні.

Свідоцтво про народження кінця 60-х років минулого століття: перша сторінка ще не державною тоді українською мовою, друга – російською. Свідоцтво про закінчення восьмирічки, видане в середині 80-х: дві перших сторінки українською, дві інших – російською. Диплом про закінчення технікуму, виданий у 1988 році: і знову – перша сторінка українською мовою, і тільки друга – російською. І, нарешті, паспорт 1996 р., тобто виданий у незалежній країні, – двома мовами, але інститутський диплом, отриманий того ж року, заповнений лише українською. Всі ці документи видані в «русифікованому» Донецьку.

Розумію, що ті, хто вбиває в голови співгромадян деякі мовні міфи, всі ці свідчення сприймуть під своїм специфічним кутом зору – мовляв, радян-

ська влада, виправдовуючи тезу про дружбу і рівність народів, пускала пил в очі, маскуючи справжнє ставлення до української мови. Я не адвокат радянської влади, але ж нині, на жаль, навіть такою ось офіційною «бутафорією» з тим же оформленням документів і не пахне у ставленні до російськомовних.

Можу привести ще один красномовний факт, що стосується книговидання. Тодішні тиражі україномовної літератури не снилися багатьом нинішнім авторам і видавцям. У збірнику «Книговидання у СРСР», випущеному в 1987 р., знаходимо таку інформацію.

Станом на середину 80-х років минулого століття в Україні діяло 23 видавництва. Що стосується тиражів, то наводяться дані про випуск літератури в період з 1928-го по 1987 рік. Так ось, за 59 років радянської влади українською мовою видано, приготуйтеся, 4 млрд 250 млн книг і брошур!

Звісно, вельми солідна часина виданого за всі ці роки – збірники, звіти різних з'їздів і інше ідеологічне сміття. Але навіть при цьому тиражі художньої літератури українською мовою були дуже значними.

Ви посилаєтеся на досвід візиту радянського газетного кіоску, а я можу описати свій нещодавній візит до букініста на донецькому книжковому ринку.

На полицях сотні україномовних книг. Листаю «Вибрані твори» Т. Шевченка, книга на вид майже раритет. Видавництво «Радянський письменник», 1949 рік, тираж 56 тис. екземплярів. Чимало місця займають томи серії, заснованої в 1982 р., «Бібліотека української літератури» (тираж кожного тому від 120 тис. екз.). Багато історичної, розважальної літератури, казок (Марія Конопніцька «Про карликів та сирітку Марисю», казка, переклад з польської, 1955 р., тираж 115 тис.; «Українські народні анекдоти, жарти, дотепи», 1967 р., тираж 100 тис.; Леся Українка, зібрання в 12 томах, 1975 р., тираж 100 тис.; К. Воннегут «Бойня номер п'ять», 1976 р., тираж 65 тис.; І. Франко, в 2 томах, 1981 р., тираж 300 тис.; М. Вовчок, 1988 р., тираж 200 тис.; «Українські народні казки», 1988 р., тираж 700 тис.; Ж. Верн «П'ятнадцятирічний капітан», 1990 р., тираж 300 тис.; «Казки Карпат», 1990 р., тираж 265 тисяч.

А також книги О'Генрі, Юліана Семенова, Кіра Буличова, Данієля Дефо, Діккенса, Генріха Манна, Сент-Екзюпері, Боккаччо, Рабле... Все, нагадаю, українською мовою.

Досі в мене зберігається підручник для 10 кл. середньої школи («Українська радянська література»), видання 1981 р., тираж 580 тис. екземплярів! Сподіваюся, ви не станете доводити, що всі вищепераховані книги тишком-нишком видавала якась підпільна типографія УПА.

Ще один ваш пасаж, м'яко кажучи, здивував: «...з протилежної точки зору, яка теж має місце в ЗМІ, можна дізнатися, що за роки незалежності в Україні щодо утвердження української мови майже нічого не зроблено, а процес русифікації триває далі».

Змилюйтеся, українська мова має вищий ступінь – держмова. Про яку русифікацію може йти мова? Де вам нав'язують російську, як мені нав'язують українську в кіно, на ТБ, в освіті, судах?!

Вочевидь, що під терміном «українізація» мається на увазі насильницьке адміністративне нав'язування мови, без врахування інтересів і побажань громадянина.

Але про яку русифікацію може зараз йти мова? Що є її ознакою? Те, що я пишу російською? Те, що мільйони самі вибирають російськомовну пресу, книги або фільми? Вибачте, це право громадян і врешті-решт їх особиста справа! Я ж не звинувачую вас в українізації за те, що ви пишете статті українською мовою або, наприклад, захочете піти подивитися «Гетьмана Мазепу».

Чесно кажучи, навіть при швидкому читанні вашої праці я знайшов чимало не тільки абсолютно некоректних тверджень, але і відверту маніпуляцію. Про деякі факти написав вище і хотів би звернутися із проханням. Теми «українізації» і «русифікації» не такі однозначні, як зараз їх зображують «патріотичні сили», точніше ті, хто безсоромно присвоїв собі цей «бренд».

Якщо ви плануєте писати з даної теми і в подальшому, прошу тільки про одне – якомога менше маніпулювати «на потребу дня» і частіше звертатися до першоджерел (цифр і фактів), щоб все-таки доводити свої твердження.

* * *

**ПОЛІЩУК В.В. ПОГЛЯД З КАНАДИ
ВІДКРИТИЙ ЛИСТ ІСТОРИКУ, ПРОФЕСОРУ
СТАНІСЛАВУ КУЛЬЧИЦЬКОМУ**

(до відома Прем'єр-міністра України і депутатам Верховної Ради України) // ОУН-УПА. Правда історія. – К., 2006. – С. 25–35*

...Темою Вашої статті є захист законопроекту «Про відновлення історичної справедливості щодо борців за свободу і незалежність Української держави» підготовленого «Урядовою комісією з вивчення діяльності ОУН-УПА», яку Ви очолюєте. На жаль, я не читав тексту проекту, тому обмежуся виключно до Вашої статті.

Мешкаючи у Канаді, я понад двадцять років досліджую феномен українського інтегрального націоналізму і в ході праць над темою дослідив тисячі архівних документів і доступну літературу в українській, англійській, польській, російській і чеській мовах. Пишу про це, щоб не було сумніву щодо моєї необізнаності проблеми.

Пробачте мою відвертість, але після прочитання Вашої статті в мене склалася думка, що:

* Друкується в редакції В. Поліщука. – В. К.

- а) Ви ніколи не досліджували доступних в Україні архівних документів і літератури, які торкаються ідеології, програм і діяльності структур ОУН, зокрема ОУН Бандери, а однією з тих структур була т.зв. Українська повстанська армія, членів якої Ви називаєте «борцями за свободу і незалежність Української держави» – і тому Вам невідомі факти, а якщо так, то Вам би не брати слова у цій справі і не очолювати названу комісію;
- б) знаючи історичну правду про злочинну суть ОУН-УПА Ви (це ймовірніше) свідомо стали на захист цього формування не з позицій людини науки, а з позицій політичного прихильника збройної структури, яку в українському народі називають «бандерівцями».

Щоб не ускладнювати проблеми, віднесуся до тверджень зі статті в такому порядку, як вони викладені Вами.

Вже на самому початку Ви, всупереч фактам, пишете, що раніше у хорі недругів Української повстанської армії звучав тільки голос українських комуністів. Самі слова: хор недругів, засвідчують, що їх не пише людина науки, а радше пропагандист, бо ж це лексика пропагандиста, а не історика. Це ж неправда, що тільки українські комуністи виступали (і надалі виступають) проти ОУН-УПА, тому й треба запитати: а чи українські соціалісти, соціал-демократи, українські демократи в Україні і поза нею мають іншу, ніж в українських комуністів, думку про це формування? Зверну увагу, що ОУН Бандери від лютого 1940 року узурпувала собі право репрезентувати весь український народ, і Ви, виявляється, йдете по цій же лінії, хоч ідеологія, політичні програми й діяльність ОУН чужі українському народові, чужі його природі, доказом чого є наслідки виборів до Верховної Ради України.

Далі Ви кажете, що до українських комуністів приєдналися російські політичні діячі, і що працівникам МЗС України довелось нагадати 16 липня ц. р. своїм колегам про неприпустимість втручання у внутрішні справи України. Виявляється, що й МЗС України стоїть на позиціях, за якими діяльність ОУН-УПА – це внутрішня справа України. Чи справді воно так? Чи МЗС України не помиляється в цьому? Чи ж МЗС України не відомо, що від рук ОУН-УПА-СБ мученицькою смертю загинуло щонайменше 120000 польського населення і тому діяльність ОУН-УПА (і СБ) не може бути байдужою для Польської держави? Саме тому міністр закордонних справ Польщі 24-го вересня ц.р. заявив, що «УПА для всіх поляків була злочинною організацією» і що реабілітація учасників ОУН-УПА була б прийнята в Польщі як «глибоко несправедлива». Саме злочинна діяльність ОУН-УПА-СБ по відношенню до польського цивільного населення і брак засудження цього формування державною владою України й досі стоїть на перешкоді дружньому співжиттю польського й українського суспільств. Від рук названого формування мученицькою смертю гинули мирні росіяни, чехи, про українське цивільне населення в цьому місці не згадуючи. Чи ж може МЗС Російської Федерації бути байдужим на намагання визнати «бійців

УПА» воюючою стороною, коли структури ОУН Бандери виловлювали колишніх радянських солдатів (котрі переховувалися у волинських селян) і розстрілювали їх або душили путами, а трупи вкидали в колодязі? Ні, справа ОУН-УПА, це не «внутрішня справа України», це біль України й суміжних країн, але передовсім України, якого можна позбутися тільки шляхом розкриття історичної правди про це формування. Це ж бо проблема, яка стоїть на перешкоді скласти дружні відносини між українським і польським народами (не між державними структурами, бо це інша річ, а між народами). Тарас Бульба-Боровець писав у «Відкритому листі до проводу ОУН Бандери» (Оборона України, 10 серпня 1943 р.) таке: Чи правдивий революціонер-державник може підпорядкуватися проводові партії, яка починає будову держави від вирізування національних меншин та безглузлого палення їх осель? Йшлося про партію ОУН Бандери. То що ж – держави, яких громадян були вирізувані боївками ОУН Бандери «національні меншості», не можуть противитись визнанню ОУН-УПА? Пригадаю, що національні меншості захищаються міжнародним правом. При цьому зразу ж, з позиції українця, скажу: чи світлу мету – побудову української держави, можна здійснювати методами народовбивства «вирізуванням національних меншин» і, додам, терором у відношенні до українців?

Ви учасників УПА називаєте бійцями УПА, маючи на думці УПА, як армію. А чи справді УПА була армією? Хто, крім держави, може творити армію? То, може, Ви вважаєте, що ОУН Бандери 30 червня 1941 року справді прокламувала українську державу? Якщо так, то розмова з Вами взагалі недоречна. УПА не була ні армією, ні повстанським рухом, ні партизанкою. Про «армію» я вже сказав, що її творити може тільки держава, а не якась партія, натомість щодо «повстанського руху», то в його склад входять виключно добровольці, тоді коли в УПА вже в травні 1943 року понад 50% були терором, отже злочинним шляхом, «мобілізовані» українські селяни. Те саме відноситься до «партизанки» – її учасниками можуть бути послані в партизанку державою солдати, або ж добровольці, а щодо УПА, слід повторити, то в її складі були терором «мобілізовані», отже не послані державою і не добровольці.

Якщо учасники УПА не були ані бійцями (солдатами), ані партизанами, ані учасниками повстанського руху, то не можна про них говорити, як про «ветеранів». Не випадково ж Міжнародна Асоціація Ветеранів II світової війни не прийняла до свого гурту УПА, хоч ОУН Бандери багаторазово й наполегливо домагалася цього.

У цьому контексті слід поставити запитання: то чим же була УПА?

За визначенням того ж Тараса Бульби-Боровця, збройні відділи ОУН Бандери мали характер партійних боївок (див. ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 113, ар. 103–105). Хто ж входив у склад тих «партійних боївок»? Архівні документи дозволяють на сформулювання досить чіткої відповіді на це запитання: хребет УПА, тобто її середній і вищий командний склад, становив

ли члени ОУН Бандери, як правило галичани – колишні поліцаї в німецькій службі, котрі на наказ ОУН Бандери в березні 1943 року пішли зі зброєю в руках «до лісу» (це в основному середнього рівня командування) і колишні солдати, підофіцери й офіцери батальйонів Нахтігаль і Роланд, з яких під кінець 1941 року створено 201 батальйон *Schutzmannschaften*, розформований під кінець 1942 року, а весною 1943 року вони, на наказ ОУН Бандери, пішли на Волинь формувати бандерівські збройні відділи, які початково називалися «Українська Визвольна Армія» (УВА) – див. Літопис УПА, т. 1, с. 46. Названі тут члени ОУН Бандери створили також хребет підпільної мережі цього формування й залучили до неї морально сумнівний волинський елемент, в тому й 16-літніх хлопчаків. До весни 1943 року гітлерівський терор настільки посилювався, що тисячі селян Волині були вимушені переховуватися від переслідування по волинсько-поліських лісах, частина з них пішла в радянську партизанку, а частину «організувала» ОУН Бандери, оперуючи гаслами боротьби проти німецьких окупантів. Але таких було замало, то ж від самого початку існування збройних відділів ОУН Бандери, тобто від весни 1943 року починаючи, ця ОУН, застосовуючи терор, узурпує право до державної влади, почала «мобілізувати» волинських селян у ряди організованих боївків. З архівних документів видно, що у травні 1943 року не менш 50% учасників бандерівських боївків були «змобілізовані», тобто силою, терором залучені до них. Наведу за українцем, який досі живе у США, на Флориді, опис «мобілізації» до УПА в Галичині після визволення її з-під гітлерівської окупації. Цей українець у листі до варшавського українського націоналістичної орієнтації Нашого слова написав так: вночі прийшли до села «есбісти», тобто боївкарі бандерівської «Служби безпеки», й забрали всіх, понад сотню, здатних до «війська» чоловіків і хлопців і вивели їх у ліс, там поставили в шеренгу й сказали: ви змобілізовані в ряди УПА, а хто не хоче бути в УПА, хай вийде з шеренги. Вийшло кількаканадцять молодих галичан і їх тут же, на місці, розстріляли, про що вістка рознеслася по всій околиці. В архівах ДАРО, ДАГОУ та ДАВОВУ я знайшов кількадесят індивідуальних і бланкових «мобілізаційних листків» з періоду гітлерівської окупації західних областей України і після їх визволення, якими волинські й галицькі селяни «покликалися до УПА під загрозою відповідальності перед революційним судом», з репресіями по відношенню до родин включно.

А Ви, шановний Професоре, пишете, що українці «вступали до УПА».

З кожним місяцем «мобілізування» до УПА посилювалося, 1944 року понад 60% учасників УПА були «змобілізовані», отже терором до неї залучені, були «мобілізовані» не тільки рядові учасники УПА, але й майбутні її командири. Приблизно 30% учасників УПА, це були ті, котрих, використовуючи стан гітлерівського терору, фальшивою пропагандою ОУН Бандери залучила до УПА. Вони й «змобілізовані», боячись помсти на родинах, боялися залишити ряди УПА, найчастіше з неї втікали українці з Великої

України, але їх, після переловлення, засуджували за «дезерцію» й карали смертю, найчастіше розстрілом перед відділом, а інколи й шляхом відрубання голови перед відділом. Про це також є архівні документи авторства структур ОУН-УПА-СБ. Це і є зразок класичного терору.

У контексті статті Сергія Гончарова Ви ставите авторові у закид, що він пише про участь бандерівців у гітлерівському геноциді, тоді коли законопроект, про який мовиться, торкається виключно діяльності УПА після визволення з-під гітлерівської окупації, коли йдеться про УПА, якої учасники вели збройну боротьбу з радянською владою. Цим Ви намагаєтесь відмежувати діяльність ОУН-УПА, яка була скерована проти сталінського режиму, від її іншої діяльності, причому встановлюєте не відомо чому межу – жовтень 1944 року, хоч західні області України були визвалені починаючи з ранньої весни того року. Ви, як видно, з тактичних міркувань, вигідних під сучасну пору, навіть намагаєтесь відмежувати УПА від ОУН Бандери, бо остання має за собою співпрацю з німецьким окупантом, має за собою страхотливі злочини бандерівської структури у вигляді «Служби безпеки». Те що Ви робите, це намагання увести в оману Верховну Раду України. Таке Вам, мабуть, підказав чільний захисник ОУН-УПА, колишній упівець, співредактор Літопису УПА, канадський професор Петро Потічний, саме він, теж з тактичних міркувань, пропонує тимчасово відокремити структуру УПА від неславної ОУН Бандери, хоч ОУН-УПА-СБ, це теж ж саме формування і воно нероздільне ані в часі, ані в просторі.

Тут доречним буде пригадати визначення ОУН, яке зробив для потреб Канаріса чільний діяч НСДАП (NSDAP – гітлерівська партія) Шікельданц (*Schikeldanz*): *ОУН є нічим іншим, як тільки малою терористичною групою зі специфічним галицьким забарвленням*. Такою ОУН була в міжвоєнний період, в час гітлерівської окупації і після неї, вона, ОУН Бандери, терором присилувала волинських і галицьких селян скоювати злочини проти поляків, росіян, чехів і українців, проти мирного, цивільного населення, вона організовувала й вводила в дію народовбивство.

Ви наголошуєте на тому, що в законопроекті йдеться *про тільки учасникам збройної боротьби із радянською владою*. Тепер модно виступати проти радянської влади, але такий підхід до справ слід залишити політикам, пропагандистам, натомість історик повинен розглядати події в контексті діючого в час подій державного й міжнародного права. Радянський Союз був державою визнаною міжнародним правом, він був важливим членом антигітлерівської коаліції, натомість ОУН вступила в другу світову війну як союзник гітлерівської Німеччини, ОУН Бандери дала їй батальйони *Nachtigall* і *Roland*, вона до пізньої осені 1942 року віддала своїх членів у розпорядження гітлерівського окупанта (201 батальйон *Schutzmannaschqfteri*), а до весни 1943 року в розпорядженні німців була, політичне підпорядкована ОУН Бандери, українська допоміжна поліція. Ця ж ОУН від грудня 1943 року

поновила співпрацю з гітлерівським окупантом. Ви, шановний професоре, пишете неправду про те, що галицькі хлопці воювали тільки за свої клаптики землі, за свою греко-католицьку церкву. Ні, вони брали участь у протирадянській боротьбі на наказ ОУН Бандери, яка очікувала на третю світову війну, про що Ви повинні знати на підставі вже післявоєнних постанов ОУН Бандери, тексти яких доступні в українських архівах і в бандерівській літературі.

Ви, професоре Кульчицький, словосполучення «злочини УПА» пишете у лапках, неначе ці злочини – лише видумка «недругів ОУН-УПА». Невже Ви не знаєте зізнань отих 16-літніх волинських хлопчаків (родина Подолець), яким ОУН Бандери надала необмежену владу над людьми, наділяючи їх членством у боївках «Служби безпеки», хлопчаків, котрі в потилицю стріляли колишнім радянським полоненим, душили їх путами і вкидали в колодязі (пригадайте тільки з архівів колодязь Куровського!). Невже Ви, професоре, не знаєте звітів з широкомасштабних «акцій» ОУН-УПА на Іванову Долину, Гуту Степанську, звітів, які знаходяться в українських архівах? Ви кажете, що «злочини УПА», це радянська пропаганда, то невже Ви не знаєте двохтомної фактографічної праці авторства Владислава й Еви Семашків, в якій на кожній сторінці описи жахливих масових, планових, методичних убивств мирного польського населення Волині й багато прикладів убивств тих українців, котрі помагали беззахисним поляками схоронитися перед мученицькою смертю?

Ну, хай Вам – ОУН-УПА-СБ обтяжують радянські, польські й українські комуністичні автори, але ж є в архівах документи авторства українця, який 1940 року був посланий на Волинь Андрієм Лівіцьким організувати там протирадянську партизанку, отже документи авторства послідовника політики Української Народної Республіки. Йдеться про згаданого вже Тараса Бульбу-Боровця. Пригадаю, отже, дещо з тих документів.

У листі від 25 березня 1943 року до «Крайового Проводу Організації Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери» (ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 113, ар. 103–105), його автор, Тарас Бульба-Боровець, отже не комуніст і не полонофіл (у міжвоєнний період репресований польською владою в Березі Картузькій), писав: *Польське титання. На згаданій нашій нараді 21.1.1943 р. ця справа була всебічно обговорена. Тимчасом, замість дотримуватися устійненої тактики, Організація в останніх днях відкрила для українців ще один фронт – польський. Пішли в рух сокири і віхоть. Вирубується та вивішується цілі родини і випалюється польські оселі. «Сокирники» вирубують та вивішують ганебно безборонних жінок і дітей.*

У «Відкритому листі до членів Проводу Організації Українських Націоналістів Степана Бандери» від 10 серпня 1943 року (див. *Оборона України* від 10.08.1943 р.) той же Тарас Бульба-Боровець пише: *Вже в час переговорів, замість того, щоб проводити акцію по спільно накресленій лінії, військовій відділі ОУН, під маркою УПА, та ще й нібито з наказу Бульби, заходились*

винищувати ганебним способом польське цивільне населення й інші національні меншини. Тут повторю з цього ж листа: *Чи правдивий революціонер-державник* (за такого вважав себе Тарас Бульба-Боровець – В. П.) *може підпорядкуватися проводові партії, яка починає будову держави від вирізування національних меншин (...)* *За що ви боретесь? За Україну чи за вашу ОУН? За Українську Державу, чи за диктатуру в тій державі? За український народ, чи за свою партію?*

Тарас Бульба-Боровець восени 1943 року був арештований німцями, але встиг ще написати листа від 24 вересня 1943 року до Проводу ОУН-Бандери і Головної команди УПА (ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 113, ар. 100–102), в якому мовиться: *Ви узурпуєте собі право на суверенну всеукраїнську державну владу, до чого як одно з багатьох політичних угруповань не маєте найменших підстав (...)* *Ваша «влада» поводитьсь в терені не як народна революційна влада, а як звичайна банда. Ви замість поборювати анархію в країні, самі її збільшуєте своїм ганебним поступуванням, яке зводиться до варварського мордування безборонних, жінок і дітей національних меншин, палення та грабування їх майна, чим стягаєте вічну ганьбу на цілий український народ (...)* *шомполування й розстрілювання українських селян та палення й грабування їх майна зробилося вашим щоденним заняттям (...)* *сьогодні ніхто не хоче з українцями говорити. Цілий культурний світ через вас трактує українців не як людей, що шляхом революції борються за свою державу, а як звироднілих варварів і звичайних бандитів (...)* *так звана «Безпека» на право і наліво шомполує та катує людей.*

Пресовий орган Т. Бульби-Боровця Оборона України, отже неначе сам Т. Бульба-Боровець, у номері за серпень 1943 року (ДАРО, ф. Р-30, оп. 2, спр. 15, ар. 6, 7) пише: *Пригадайте собі 1941 рік, коли бандерівці з висолопленими язиками перли за німецьким фронтом і проголошували «бандерівську самостійну» (...)* *Що це коштувало Україні? В першу чергу життя півтора мільйона полонених українців, що на заклик бандерівців пішли в німецькі руки і яких німота виморила по таборах. Хто поверне їх Українському народові? Бандера, Максим, Ришард Ярій, чи може інший провід? (...)* *Що спільного з українською революцією мають всі бандерівські безправ'я, побої, грабежі, мордування та вбивства, яких ми є щоденними свідками. Чи існувала коли на Україні така революційна організація, якої власний народ жахався гірше від найлютішого ворога, а її членів не називав інакше, як «путярами» та «сокирниками» (...)* *мордувала гірше від Геітапо або НКВД? (...)* *А скільки жертв народу, закатування, або ганебне замучення отих голів сільських рад, бульбівців, мельниківців, радикалів, старих петлюрівців, безпартійних свідомих і чесних українців, які згинули тільки тому, що були інших переконань і осуджували злочинну бандерівську роботу (...)* *Дика і чужа для нас бандерівщина.*

Наведені вище слова писані не «москалями», не українськими комуністами, ані прихильником поляків, їх писав українець, ворог більшовизму, прихильник принципів УНР. Тут процитовані тільки малі фрагменти листів

(ширше я їх процитую у статті Рік 1943: ОУН Бандери на Волині), але й на їх підставі можна стверджувати, що Ви глибоко помиляєтесь, коли слово «злочини УПА» пишете в лапках, коли з тактичних міркувань намагаєтесь відокремити УПА від ОУН. А була ж ще «Служба безпеки» ОУН, була «Польова жандармерія», які до підозрілих, на наказ ОУН Бандери, публічно застосовували тортури, домагалися зізнань підвішуючи над вогнищем. Архівні, авторства «Служби безпеки» документи, показують, що в «слідстві» в підозрілого, підвішеного над вогнищем, спалали ноги по коліна, а той і так не зізнався у провині. При нагоді скажу, що цитовані вище листи Тараса Бульби-Боровця не поміщені у багатотомному виданні Літопис УПА, хоч вони безпосередньо торкаються цього формування.

Професоре, замість того, щоб давати наукові докази на тему суті і методів діяльності ОУН-УПА-СБ, Ви, щоб відвернути увагу від злочинів ОУН-УПА-СБ, взялися звинувачувати органи радянської влади у злочинах. Щоб не підозрювати мене у прихильності до цієї влади, скажу, що мого батька, Варфоломія Левковича Поліщука (як і понад три тисячі інших, арештованих в Західній Україні після вересня 1939 року, не враховуючи інших понад 20000 польських громадян), у квітні 1940 року НКВД розстріляло без суду, на підставі резолюції Політбюро ЦК ВКП(б) від 5 березня 1940 року; мене ж з матір'ю і двома сестрами в той же час депортували (в адміністративному порядку) до Північного Казахстану. Незважаючи на це і в жодному разі не виправдовуючи радянські структури у скоєних ними злочинах, скажу, що «спецгрупи», про які Ви пишете, мали за завдання поборювати ОУН-УПА і це вони робили, а що в ході здійснюваних ними операцій мали місце зловживання (тими ж колишніми упістами), то це окрема проблема. Так як окремою проблемою є, навіть бандерівські, докази злочинних масових убивств українських селян, вчинених боївками «СБ ОУН» під ширмою радянської партизанки. Крім же цього Ви, Професоре, повинні б знати, що військовий радянський прокурор офіційно вказав на ряд злочинів, вчинених «спецгрупами» і що їх члени, котрі їх допустилися, були притягнені до карної відповідальності. Є теж документи, які показують, що організування «спецгруп» було в очах деяких радянських діячів помилкою радянської влади. При цьому слід вказати на те, що організування згаданих «спецгруп» не натрапляло на великі труднощі тому, що «змобілізовані» учасники УПА не погоджувалися ані з метою, ані з методами діяльності, до застосовування яких примушувала їх ОУН Бандери. Може саме тому НКВД був спроможний створити 156 «спецгруп», може саме тому Б. Козак («Смок») спричинився до смерті тисячі бійців УПА і 889 членів ОУН? Цікавим було б психологічне дослідження діяльності того ж «Смока» за час його активності в «СБ» і в «спецгрупі».

Далі, Ви пишете про *сталінський набір про злочини бандерівців*, я ж кажу, що більш доказового матеріалу про злочини ОУН-УПА-СБ, який залишив

історикам Тарас Бульба-Боровець (побіч того також документи авторства структур ОУН-УПА-СБ), не треба щоб встановити злочинну суть ОУН-УПА-СБ. Це правда, що в радянську епоху *радянських людей з дитинства привчали бачити в них (бандерівцях – В. П.) ще небезпечніших ворогів, ніж самі гітлерівці*. Але те ж саме ще 1943 року твердив Тарас Бульба-Боровець: українці боялися бандерівців (бандерівців, а не примушених бути в УПА упівців) гірше, ніж гітлерівського гестапо чи НКВД.

Ви, професоре, з одного боку вивищуєте вочевидь злочинну «Службу безпеки» ОУН Бандери, а з другого делікатно вказуєте на «негативний відбиток» діяльності цієї структури. Вам повинно бути відомим, що в рядах ОУН Бандери після визволення західних областей України прийшло до суттєвих ідеологічних і політичних розходжень, Ви, мабуть, знаєте що на цю тему написав «Дубовий» у своєму обширному, з 1946 року, елабораті (60 сторінок, шукайте в київських архівах). Цього не можна було уникнути: ОУН була партією фашистського типу, а більшість українців Волині були прихильниками УНР, а для українців Великої України фашизм ОУН і поготів був чужий їх природі. Ви, Професоре, ставите у закид Сергію Гончарову, що він наголошує на злочинах ОУН-УПА, а не на самому законопроекті, який, за його словами, є *сомнительным продуктом* і який, за словами того ж С. Гончарова, *очень плохо пахнет*. Але погодьтеся – Ви ж самі захищаєте ОУН-УПА як цілісну структуру – з її програмою, метою і, мабуть, методами, й одночасно Ви в полеміці проливаєте сльозу, кажучи, що Вам *незрозуміла, чому так затято ці люди намагаються не допустити інших* (тобто упівців – В. П.) *до мізерних благ, які сучасна Україна спроможна надати ветеранам*. То ж про що Вам, Професоре, йдеться: про історичну правду про ОУН-УПА, чи, просто, про жалість над залишками учасників УПА? Бо, на мою думку, Вашим опонентам (і я до них належу, хоч тільки з наукових, а не політичних позицій) йдеться про те, щоб не створити претексту пробити хвірточку, кризь яку легше буде просмикнути проект щодо визнання ОУН-УПА воюючою стороною за визволення України.

На закінчення скажу: радянський терор – це одна тема, а масовий терор ОУН-УПА-СБ – інша тема, не слід їх мішати ані протиставляти, кожному з них треба вивчати окремо.

І ще: Ви у заголовку статті ставите: «Воював – а не ветеран, боровся – а не борець?» Правдою є, що учасники УПА боролися проти радянської влади, однак не за волю українського народу, вони, учасники УПА, не боролися теж за українську, бандерівського зразка, державу. За таку державу боролися ОУН Бандери. Ви, Професоре, як людина науки, повинні знати, що сама держава не є самоціллю, не є самоцінністю, поняття «держави» слід пов'язувати з її змістом і формою. Український народ не прагнув до створення української держави фашистського типу. Бандерівський рух був рухом, якого метою була українська, фашистського типу, держава, ОУН Бан-

дери боролася за диктатуру в тій державі, але за таку державу не боролися «змобілізовані» учасники УПА, боротьбу за таку державу не підтримував український народ. Саме тому формування ОУН-УПА-СБ не може бути визначене як народно-визвольне. Рух ОУН Бандери не мав на меті визволити народ, тільки побудувати державу, в якій матиме владу, в якій уводитиме в життя фашистську диктатуру. Пригадайте що сказав на цю тему Степан Бандера: «Наша влада буде страшна!». То чи такої «страшної», «своїєї» влади бажав український народ?

Отже: учасники ОУН-УПА, це в приблизно 90% – жертви ОУН Бандери. Правильно пише Григорій Скірка, *що судити треба тих, хто змушував їх воювати проти свого народу – керівників ОУН-УПА*. А якщо деяких не примушували, то їм матеріальну підтримку повинні надати бандерівські організації Заходу об'єднані в т.зв. «Українському визвольному (тепер «державницькому») фронті».

Верховна Рада України давно вже повинна засудити ОУН-УПА-СБ, як злочинне формування, відмежувати його від українського народу, а «змобілізовані» учасники УПА, щоб очистися від скверни бандерівщини, повинні розповісти про те, як вони опинилися в УПА і що вони в ній робили і ний наказ. Це їй досі не досліджена, вельми важлива для встановлення правди про ОУН-УПА, тема, варто їй присвятити увагу й зусилля, щоб відмежувати український народ від злочинної ОУН-УПА-СБ. Тим, котрі терором були примушені воювати за ідеали ОУН Бандери, керуючись гуманізмом, матеріальну допомогу повинні надати харитативні, в тому й церковні, українські організації.

З огляду на завдання очолюваної Вами, Професоре, урядової комісії (вивчення діяльності ОУН-УПА) я вимушений пригадати Вам, що національна держава не є самоціллю для народу, для нього тільки така національна мирна держава є метою, яка гарантує справедливість для всіх її громадян, свободу слова й інші свободи, яка організовує виховання й освіту, охорону здоров'я і безпеку. Держава фашистського типу (в якій верховодить «еліта», «верства луччих людей», які у відношенні до української «маси», «черні» застосовують «творче насильство») не є і не була метою українського народу. ОУН Бандери змагала до побудови саме такої держави, отже (у великій мірі вимушена) боротьба за таку державу не була народно-визвольною боротьбою українського народу ані хоч би його значущої частини, в тому й поліщуків, волинян і галичан...

P.S. Після написання цього листа я, 2003 року, опублікував польською і українською мовами список понад 5 тисяч українських жертв бандерівців, географія цих убивств дозволяє зробити висновок, що в 1941–1950 роках від рук структур ОУН Бандери мученицькою смертю згинуло не менше 80 тисяч українського цивільного населення. – В. П.

* * *

«ІСТОРИК» ІЗ ЗАРПЛАТОЮ ПРЕЗИДЕНТА

(Переклад з рос.: Лозунько С. «Историк» на зарплате президента: калейдоскоп сенсаций // «2000». – 2009. – №12)

Історичні фальсифікації, маніпуляції, викривлення фактів в «оранжевій» Україні стали звичним явищем. Особливо в тому, що стосується спільного історичного минулого росіян і українців, а також радянського періоду. В авангарді процесу фальсифікації історії йде президент Ющенко. 15 березня Віктор Андрійович знову «відзначився» на цьому тлі.

Як повідомляла президентська прес-служба, цього дня Ющенко взяв участь у заходах, присвячених 70-літтю проголошення Карпатської України. У виступі на Червоному полі президент заявив, що «з Карпатської України розпочалася наша остаточна, переможна битва за свободу і державу». «Карпатська частка нашого єдиного духу першою з перших утвердила: ми – українці. Ми – єдиний народ. Ми – єдина соборна Українська держава, – підкреслив Ющенко. – Ми вшановуємо увесь український провід, який проголосив Карпатську Україну. Вшановуємо її Президента, отця Августина Івановича Волошина».

Звісно, Ющенко міг би – у світлі історичної правди – сказати, що в Карпатській Україні (а якщо точніше – Карпатській Русі) того часу були дві тенденції: українська, спрямована на створення незалежної держави, і русинська, представники якої симпатизували СРСР. На протиріччях між ними активно грала Прага і всіляко сприяла розпалюванню внутрішніх суперечностей у політичному житті цієї області.

Ще 10 вересня 1919 р. в ході роботи Паризької мирної конференції був підписаний Сен-Жерменський мирний договір між державами-переможцями і Австрією. Одним з його пунктів було надання автономії Підкарпатській Русі – Рутенії. Положення про автономію містилося і в конституції Чехословаччини, але уряд Праги, який відстоював ідею централізму, це питання відтягував.

11 жовтня 1938-го, незабаром після Мюнхенської угоди (від 30 вересня 1939-го, що справедливо іменується також «Мюнхенською змовою») Підкарпатська Русь отримала-таки автономію. І практично відразу ж пішли арешти політиків русинських поглядів, у тому числі голови автономного карпаторуського уряду Бродія. Празька влада тоді і не приховувала, що ці кроки зроблені за вказівкою з Берліна... Звісно ж, про репресії у відношенні до русинів Ющенко промовчав... 26 жовтня 1938 р. був створений другий кабінет на чолі з Августином Волошином. Останній, який стояв на націоналістичних позиціях, виступав ініціатором політики насильницької українізації русинів. Зрозуміло, що дії уряду Волошина в цій сфері, що стосувалися мови, релігії, стійких звичаїв і традицій цього місцевого населення, не сприяли миру і злагоді в краї. Лише в грудні 1938-го Підкарпатська Русь перет-

ворилася на Карпатську Україну (30 грудня 1938 р. «Урядовий вісник» опублікував рішення автономного уряду про нову назву краю). Орієнтувався пан Волошин у своїй політиці на Третій рейх і розраховував на підтримку Гітлера. Однак не для того німецький фюрер кромсав Чехословаччину. 2 листопада 1938 р. під час т.зв. Віденського арбітражу (Німеччини й Італії) на користь Угорщини було відмежовано 1856 кв. м території Підкарпатської Русі зі 180 тисячами мешканців, переважно вважавшими себе русинами. Ввійшли сюди Ужгород (колишня столиця) і Мукачеве – найбільші міста регіону. Уряд Волошина перебрався до нової столиці – Хуст.

При цьому Віктор Андрійович вказав, що «тут, на цьому полі розпочалася для України Друга світова війна. Коли Гітлер і Сталін розподіляли Європу, саме тут ми стали до нерівного бою за свободу». Крім того, якимось чином «битва на Червоному полі» виявилася прелюдією до євроінтеграції України: «Я вірю, що Україна об'єднається з європейським простором, і ми разом досягнемо цього», – сказав Ющенко ([http:// www.president.gov.ua/news/13161.html](http://www.president.gov.ua/news/13161.html)).

Будь-хто, трішки знайомий з історією, не може не дивуватися: що означає ця фраза президента – «коли Гітлер і Сталін розподіляли Європу» – стосовно до вказаних подій 70-літньої давнини? Адже мова йде про березень 1939 року, а не про серпень. Ні про які радянсько-німецькі договори/пакти, які навіть натяком мали на увазі переділ Європи, на той момент і мови не велося. Навпаки – СРСР всіляко прагнув до створення системи колективної безпеки в Європі за участю західних демократій.

Гітлер тоді дійсно розподіляв Європу, але Сталін-то тут при чому? Якщо хтось і виступав партнером-подільником Гітлера з частини розкромсання Європейського континенту, то це Англія, Франція, Італія, Польща й Угорщина.

Не секрет, що знищення Чехословаччини в середині березня 1939-го – прямий наслідок Мюнхенської конференції в складі Німеччини, Італії, Англії і Франції. Саме Париж і Лондон, що діяли в дусі «умиротворення» Гітлера, відмовили Чехословаччині в підтримці. Це Англія і Франція зруйнували систему колективної безпеки за участю СРСР, що гарантувала Чехословаччині суверенітет і територіальну цілісність (хоча та ж Франція мала з ЧСР договір про взаємодопомогу), передали Гітлеру Судети, лишивши Чехословаччину стратегічно важливого району і можливості чинити військовий опір агресору.

А допомагали Гітлеру добивати Чехословаччину Угорщина (яка, власне, і претендувала на Карпатську Україну) і Польща.

Пан Ющенко міг би заглянути хоча б в мемуари Черчилля, який писав з вказаного приводу: «14 березня стало днем ліквідації і поневолення Чехословацької Республіки. Словаки офіційно проголосили свою незалежність. Угорські війська, таємно підтримані Польщею, вступили в східну область

Чехословаччини – Закарпатську Україну, яку вони вимагали собі. Прибувши до Праги, Гітлер проголосив німецький протекторат над Чехословаччиною, яка, таким чином, була включена до складу рейху» (Черчилль У. Вторая мировая война. – М., 1997. – Т. 1. – С. 152)... При чому тут Сталін?

А Сталін у цей час відправив голову радянської дипломатії Литвинова на зустріч з польським послом у СРСР Гжибовським – для прояснення спільних позицій відносно чехословацьких подій. І Гжибовський, відповідно до запису бесіди, відмітив, що Польща в даній ситуації займає позицію «добррозичливого нейтралітету». Більш того, що стосується відмежування Карпатської України на користь Угорщини, то, вказав польський посол, Варшава проявить у цьому питанні активність – повністю підтримає дії Угорщини! Тому що Польща зацікавлена у встановленні польсько-угорського кордону (Документи по истории Мюнхенского сговора 1937–1939 гг. – М., 1979. – С. 423–426).

Ще 24 жовтня 1938 р. в меморандумі на ім'я Гітлера, який був направлений делегацією Карпатської України, говорилося, що Карпатська Україна «тепер переходить під міжнародну опіку чотирьох великих держав, представлених у Мюнхені»... Але ніякої допомоги від цих європейських «опікунів» Карпатська Україна у вирішальний момент не отримала. Ні від західних демократій, які брали участь у «Мюнхенській змові» – Англії і Франції. Ні від Німеччини й Італії.

15 березня Августин Волошин телеграфував до Берліна: «Ми проголошуємо незалежність Карпатської України і просимо захисту у Німецького рейху. Одночасно інформуємо вас, що угорські війська сьогодні, о 6 годині, перейшли кордон недалеко від Мукачева...»

Природно, підтримки від Третього рейху Волошин не отримав, тому що дії Угорщини були узгоджені з Берліном. Трьома тижнями раніше, 24 лютого 1939-го, угорський фашистський диктатор Хорті оголосив про приєднання Угорщини до Антикомінтернівського пакту, крім того, отримавши натомість і «добро» Гітлера на анексію Карпатської України.

Те, що німецька дипломатія дала «червоне світло» незалежній Карпатській Україні (на відміну від Словаччини) пояснюється і тим, що Гітлер намагався втягнути до своєї орбіти Польщу. Останні регулярно підіймали це питання перед німцями. Скажімо, у бесіді радника посольства Німеччини у Варшаві фон Шелія з віце-директором політичного департаменту МЗС Польщі Кобилянським, що відбулася в листопаді 1938-го, при обговоренні питання про Карпатську Україну польський представник, підкресливши зацікавленість Варшави в тому, щоб ця територія відійшла до Угорщини, заявив німецькому дипломату: «Міністр (міністр закордонних справ Польщі Юзеф Бек. – Авт.) не може говорити так відкрито, як можу говорити я. Питання про Карпатську Русь має для нас вирішальне значення... Якщо Карпатська Русь відійде до Угорщини, то Польща погодиться виступити на стороні Німеччини в поході на Радянську Україну».

Під час зустрічі Гітлера з Ю. Беком від 5 січня 1939 р. мова зайшла про українське питання. Як записано в тексті бесіди, «фюрер вказав на те, що світова преса підсовує Німеччині деякі інтенції (наміри. – Авт.) відносно України і заявив, що в цьому плані Польща не має ні найменшої причини остерігатися Німеччини, яка не має ніяких інтересів по той бік Карпат і їй все одно, що в цьому регіоні роблять зацікавлені держави...»

Бек зі свого боку нагадав Гітлеру слова Пілсудського про «балканізацію Середньої Європи». Польща, вказував він, бачить в агітаторах, які активізуються на карпато-українській території, своїх давніх ворогів і остерігається, що Карпатська Україна може в якийсь момент розвинутися у вогнище тривоги для Польщі. Це головна причина, чому Польща домагається спільного кордону з Угорщиною. Польща, повідомляв Бек, намагається вплинути на Угорщину у визначеному Гітлером напрямку і радить енергійно діяти. Він (полковник Бек) привіз для Мадярщини (Угорщини – Авт.) зі своєї поїздки до Румунії завірення, що Румунія її не атакує, а президент Польської держави заявив перед закордонними дипломатами, що Польща в серйозній ситуації буде допомагати Угорщині.

Поляки в переговорах з німцями оскаржували і легітимність самої назви «Карпатська Україна». Той же Бек у розмові з Гітлером відзначив, що населення так званої Карпатської України (русини) не має нічого спільного з населенням власне України: «Україна» – це польське слово, яке означає «прикордонні землі на Сході». Століттями поляки так називали окраїни на схід від їх території, над Дніпром».

Так що ж Ющенко не клеймить ганьбою Польщу, Угорщину, Англію, Францію – прямо винних у знищенні Карпатської України в березні 1939-го? Тоді як відпускає філіппіки в бік СРСР (через Сталіна), не лише не причетного до тих подій, але навпаки – прямо і недвозначно засудившого агресію Німеччини й Угорщини.

У ноті НКЗС СРСР від 18 березня 1939 р. (20 березня 1939 р. була опублікована в газеті «Вісті»), що була заявлена народним комісаром іноземних справ СРСР від імені радянського уряду, вказувалося: «... 4. За відсутності якого б не було волевиявлення чеського народу, окупація Чехії німецькими військами і подальші дії німецького уряду не можуть не бути визнані довільними, насильницькими, агресивними.

...6. Дії німецького уряду слугували сигналом до грубого вторгнення угорських військ до Карпатської Русі і до порушення елементарних прав її населення.

7. Зважаючи на викладене Радянський уряд не може визнати включення до складу Німецької імперії Чехії, а в тій чи іншій формі також і Словаччини правомірним і відповідаючим загальноновизнаним нормам міжнародного права і справедливості або принципу самовизначення народів» (Документи по истории Мюнхенского сговора 1937–1939 гг. – М., 1979. – С. 426–428).

СРСР був єдиною державою, яка виразила своє обурення діями фашистів у відношенні до Карпатської Русі (Карпатської України). Інші європейські столиці поставилися до трагедії або з повною байдужістю або (як Варшава) підтримали агресорів.

Ющенко виступав на Червоному полі, розташованому неподалік від Хуста, де 15 березня 1939 р. розгорнулися найбільш великі бої між силами, що обороняли Карпатську Україну (близько 2 тис. січовиків і 2 тис. солдат чехословацької армії), і значно переважаючими їх чисельно і якісно угорськими військами. При цьому значна частина тих, хто оборонявся з боку Карпатської України, потрапили в полон до угорців і більшість з них були тут же розстріляні. До кінця 18 березня угорські війська повністю окупували Карпатську Україну і вийшли до кордону з Польщею, де їх тепло зустріли польські війська.

Але Ющенко не виразив з цього приводу ніяких претензій ні до Угорщини, ні до Польщі. Замість того «пройшовся» по СРСР і Сталіну, поклавши на них провину за чужі злочини.

І на останок. 25 червня 1945 р. між СРСР і Чехословаччиною був підписаний договір про приєднання Закарпатської України до УРСР («Про Закарпатську Україну»). 22 січня 1946 р. президія Верховної Ради України прийняв постанову «Про створення Закарпатської області в складі УРСР».

Тому якщо пан Ющенко є таким вже поборником соборності українських земель, то, говорячи про приєднання Карпатської України до основного «тіла» України, він повинен не до Європи звертатися, а дякувати СРСР. У т.ч. і Сталіну, який зіграв важливу роль у збиранні українців і українських територій в складі однієї держави. Не завдяки, а всупереч Європі (Німеччині, Угорщині, Польщі, Італії, Англії, Франції та ін.) Карпатська Україна спільними зусиллями народів Радянського Союзу, які отримали перемогу у війні, зусиллями радянського уряду опинилася в складі УРСР, а потім і сучасної України.

* * *

ЩОДО КОРИСТІ ПАМ'ЯТІ ТА ВДЯЧНОСТІ

(Переклад з рос.: Табачник Д. О. О пользе памяти и благодарности // «2000». – 2009. – №16)

...Кувейт – наочний доказ того, наскільки прогрес залежить від духовного стану суспільства та правлячої еліти... Зараз Кувейт – високорозвинена держава з величезним потенціалом, найвищим рівнем і якістю освіти населення...

Тут нікому і на думку не може спасти влаштовувати істерики з приводу «окупації», вимагати виплат компенсацій, визнання геноциду кувейтського народу, стогнати, що «національна культура знищилась британськими імпе-

ріалістами». І це при тому, що Кувейт дійсно був протекторатом Великобританії. Для керівництва країни очевидно: позитивні моменти спільного співіснування дали безцінний імпульс подальшому розвитку, і це переважає усі негативні моменти. Тим більше апріорі не можливо уявити, щоб сучасні відносини із Сполученим Королівством будувалися на патологічно-нікрофільських звинуваченнях або неприкритій фальсифікації історії.

Кувейтський приклад особливо рельєфно показує божевілья блюзнірської політики танців на кістках, невдячності, що зводиться в принцип, і розриву історичної спадковості. Ющенківська кліка, захоплена фальсифікацією історії, викреслюванням цілих сторінок великого минулого, розпаленням міжнародної та міжрелігійної ненависті, не розуміє простої істини: цим вона сама себе викреслює із цивілізованого світу.

У 1999 р. на Мадридський ювілейний саміт НАТО, присвячений 50-річчю альянсу, був запрошений у якості почесного гостя «багатовекторний» президент України Леонід Кучма. Через десять років у Страсбурзі, на черговому ювілейному саміті, не знайшлося навіть приставного стільця для великого «натолуба» й «американського друга» Віктора Ющенка...

У СВІТІ «УЯВНИХ СПІЛЬНОТ». Майданний режим повністю відірвався від реальності, а його верхівка живе в штучно створеному нею фантомі людиноненавистницьких ілюзій. Якщо використати термінологію професора Корнуольського університету Бенедикта Андерсона, то вона веде ілюзорне існування в світі «уявних спільнот».

Варто, до речі, зазначити, що присвячена дослідженню генезису націоналізму однойменна монографія Андерсона (Андерсон Б. Воображаемые сообщества: Размышления об истоках и распространении национализма / Пер. с англ. – М., 2001. – В.К.), написана задовго до майданового путчу, читається як детальний опис «оранжевої» ксенофобської політики. Остання вичерпно характеризується рядками англійського культуролога: **«Систематичне, навіть по-макіавелівськи цинічне уприскування націоналістичної ідеології через засоби масової інформації, систему освіти, адміністративні приписи і т.д.»**. Чим не характеристика діяльності Ющенка та його міністрів-«патріотів»?

Постмайданна державна ксенофобія була не лише очікувана, але й історично неминуча. Тому тим, хто розумів, куди веде майдановий «месія», було нестерпно боляче в 2004-му спостерігати падіння країни в прірву наступаючого «офіційного націоналізму». Саме це визначення Андерсона, не зважаючи на те, що його праця побачила світ чверть століття тому, є найкращою дефініцією державного маразму ющенківців.

Не відмовлю собі у задоволенні процитувати такі рядки «Уявних спільнот»: **«Модель офіційного націоналізму стає актуальною перш за все в той момент, коли революціонери успішно беруть державу під свій контроль і впе-**

рише отримують можливість використовувати державну міць для втілення в реальність своїх видінь... Тому не варто надто вже дивуватися, коли революційне керівництво свідомо чи несвідомо починає виконувати роль господаря маєтку».

І не можна не погодитись з тим, що не народ, а нове «революційне» керівництво, всі ці самозвані «господарі маєтків» (а на власний «маєток» вони перетворили всю Україну), є провідниками небезпечної міфології «офіційного націоналізму».

КОЛОНІАЛЬНА ПОЛІТИКА ЗАПЕКЛИХ «БОРЦІВ З НАСЛІДКАМИ КОЛОНІАЛІЗМУ». Однак ключове місце в Андерсона відводиться положенню про те, що політика «будування нації», не дивлячись на декларований фальшивий антиколоніальний пафос, всередині глибоко колоніальна: *«Безпосередню генеалогію націоналізму необхідно шукати в способах бачення, притаманних колоніальній державі. На перший погляд цей висновок може здатися неочікуваним, оскільки колоніальні держави, як правило, були антинаціоналістичними і часто навіть войовничо відстоювали цю позицію. Однак якщо відкинути зовнішній покрив колоніальних ідеологій й колоніальної політики і поглянути на граматику, у відповідності до якої вони з середини ХІХ ст. розгортались, то шукана спорідненість рішуче прояснюється».*

Слова британського дослідника знайшли повне підтвердження в сучасній Україні. Скільки б націонал-маргінали не стверджували, що «долають наслідки» ніколи реально не існуючого «російського і радянського колоніалізму», насправді вони проводять класичну колоніальну політику.

Україну з її величним минулим, нерозривним із загальною російською та радянською історією, «оранжеві» компрадори намагаються перетворити на колонію Галичини, де століттями знищувались прихильники православно-слов'янської єдності. Справа не лише в безсоромному економічному грабунку промислово розвинених областей-донорів південного сходу, змушених сплачуваними податками фінансувати русофобську політику. Не лише в призначенні галицьких політкомісарів, що перетворилися на подобу «латиських стрілков» Банкової. Ще більш небезпечно руйнує традиційний менталітет України відкрите зневажання нашої культури, релігії і історії, колоніальне нав'язування антислов'янської і антиправославної системи цінностей, очевидна нерівність у правах громадян за мовними, релігійними та ідеологічними ознаками.

Руйнування фундаменту традиційної культури України базується на культивуванні явищ і якостей, які в будь-якому суспільстві, що піклується про своє морально-етичне здоров'я, вважаються ненормальними, – цинічної брехні і невдячності...

Україна... була невід'ємною частиною великої держави, а її мешканці – повноправними громадянами останньої, видатними письменниками, полко-

водцями, міністрами, державним лідерами, вченими, діячами церкви. Не можливо уявити російську літературу без Гоголя, Булгакова, Короленка, Савіна, Паустовського, військову історію – без Гудовича, Паскевича, Драгомирова, Тимошенка, Малиновського, Рибалка, державне управління – без братів Розумовських, Родзянка, Михайла Терещенка, Хрущова, Брежнєва, науку – без Максимовича, Вернадського, Сікорського, Королева, Глушкова, Російську Православну Церкву – без Феофана Прокоповича, святителя Дмитрія Ростовського, преподобного Лаврентія Чернігівського, нинішнього настоятеля УПЦ митрополита Володимира...

Цей абсолютно довільно складений перелік можна продовжувати майже безкінечно, але **не можна штучно вичленити з єдиного цілого одну із його складових**. Саме це мав на увазі безсмертний провидець російсько-української єдності Гоголь, стверджуючи, що в росіян та українців душі близнюків, що доповнюють одна одну, рідні й однаково сильні. І справа не лише і не стільки у видатних прізвищах. Українці воювали за спільну Батьківщину – отримували бойові відзнаки, ставали повними георгіївськими кавалерами і Героями Радянського Союзу, робили наукові відкриття, будували, лікували, викладали, просто були своїми серед своїх.

У розпорядженні України знаходились величезні духовні спадки, державні і культурні традиції найвищого рівня. Складно переоцінити роль отриманого багатства, але саме його безцінність викликає умовний рефлекс люті в націоналістів з їх примітивною псевдокультурою запозичення. Замість того щоб відчутти гордість за створений нашими пращурами великий цивілізований проект, ретиви ландскнехти євроатлантизму почали з 2005 р. садистсько-послідовне руйнування історичної пам'яті. Метою є перетворення країни на випалену духовну пустелю, яку легко потім засіяти отруєними зубами дракона і перетворити Україну на фронтове передпілля проти Росії.

Для виконання поставлених цілей культивується брехня на державному рівні, **що перетворює народ країни на «уявну спільноту», позбавлену історичної пам'яті, а значить – орієнтирів сьогоденного і майбутнього. Визнання нерозривних зв'язків з Росією і спільних досягнень робило Україну сильнішою, але сильна Україна не потрібна розпорядникам «нового світового порядку».**

Спостерігаючи бездарність нав'язаної брехні, дуже важко усвідомити реальність загрози, не обманюватися тим, що лобова пропаганда безпечна. Це ілюзія – і ілюзія небезпечна, що виправдовує байдужість і бездіяльність.

ЗА РЕЦЕПТОМ ДОКТОРА ГЕББЕЛЬСА. Абсолютно очевидно, що «оранжева» пропаганда, аж до дрібниць, побудована на пропагандистському досвіді доктора Геббельса, який аж ніяк не можливо вважати неуспішним. Геббельс відкрив простий закон тотальної пропаганди. Їй не потрібно було бути інтелектуально насиченою і тим більше – хоча б скільки-небудь правди-

вою. Головна умова успіху криється в тотальності пропагандистського впливу і в недопущенні невідконтрольної інформації. Послідовно впроваджена геббельсівська схема до початку Другої світової війни перетворила переважну більшість народу Лютера, Гете, Шиллера й Бетховена на бездумних робітників, які покірливо прийняли антилюдську ідеологію нацизму. І нехай коричнева пропаганда відторгнулася вузьким шаром інтелігенції, самостійно думаючих людей, віруючих християн – це вже було питання не Геббельса, а Гімлера.

На жаль, «оранжевий» агітпроп наступає на майбутнє України, а ми безупинно здаємо позиції і майже нічого не протиставляємо йому. Націоналісти, не дивлячись на притаманну їм бездарність, технологічно діють правильно: використовуючи можливості підконтрольних президенту структур, роблять все, щоб пропаганда, що знищує історичну пам'ять і народний менталітет, стала тотальною. Вона не діє для достатньо широких прошарків населення, але в багатьох випадках, перш за все в обробці дітей і молоді результат очевидний.

Пропаганда проводиться починаючи з дитячого садка – дітям вбивається у свідомість брехня про «окупацію», у них виховується почуття ненависті до Росії і до спільної історії. Блискучі спільні перемоги замовчуються або обмовляються, цілі сторінки історії і знакові прізвища викреслюються. Символічним є й те, що твори автора «Тараса Бульби» вивчаються (якщо так можна назвати знущання, що практикується над його творчістю) в школах у курсі «зарубіжної літератури».

У великих містах пропагандистський тиск відчувається не так гостро, але подібна ідеологічна обробка небезплідна в селах, невеликих містах, та і стосовно всього зубожілого на очах населення. Багатьом доступні лише «підчищені» від «незручних» книг бібліотеки та православні телеканали, що примудряються до пропаганди націоналізму. У мільйонів наших співгромадян не має грошей на Інтернет, супутникові тарілки, придбання хороших книг, і їхні діти прирікаються на отримання жалюгідного ерзацу освіти, що перетворює Україну на слаборозвинену державу.

Тотальність пропаганди додатково забезпечується другою складовою формули рейхміністра освіти і пропаганди – перекриттям додаткових джерел інформації, чим наразі займається Нацрада по телебаченню, Нацкомісія по суспільній моралі й інші президентські інституції, що мріють перетворити Україну на «оранжеву» Північну Корею.

Впроваджувана в суспільну свідомість всеосяжна брехня не може існувати без культивування невіддячності і забуття добра. Якщо розставити всі крапки над «і», то Ющенко намагається створити суспільство не лише тотальної брехні, але й тотальної аморальності. Не може бути морально здоровим суспільство, якому планомірно нав'юється, що на добро потрібно відповідати злом, що зрада присязі гідна похвали, служіння окупантам –

абсолютно нормальне явище, а розправи з мирним населенням і етнічні чистки – мало не патріотичний подвиг, за який (вдумайтеся!) можна отримати звання Героя.

Вітчизняна історія перетворюється на безпросвітне жертвне оповідання (віктимний нарратив), що неминуче веде до масового депресивного психозу, прийняття стереотипу віктимної поведінки і порушення психологічного здоров'я нації.

Навіть нова топоніміка наших міст немовби створена не національною, а окупаційною владою. У Києві – слов'янському Єрусалимі – з'явилися вулиці, названі іменами приданого анафемі заклятого злочинця Мазепи, галицьких найманців, що по-звірячому вбивали киян у роки громадянської війни. Таку ж «топонімічну політику» проводять призначені гауляйтери в інших регіонах. Для них важливо не лише досягти самого перейменування. Ще важливіше знищити почуття власної гідності мешканців України, подібно до того, як це робили лагерні охоронці з числа тих, хто продався за есесівський пайок з доброю кавою, зрадників...

Символом падіння і моральної деградації України, повної відсутності елементарної людської моралі у її правителів є культивована ненависть до світлої пам'яті успішних і талановитих людей, внесок яких у розвиток України і придбання нею нових земель неможливо переоцінити.

Наприклад, режим не жалкує зусиль для прославлення різноманітних катів і гітлерівських колабораціоналістів при одночасному стиранні пам'яті про дійсних особистостей нашого минулого...

Звичайно, суцільною чорною фарбою брудняться Катерина Велика і князь Григорій Потьомкін-Таврицький, без яких Новоросія і Крим так і лишилися б турецькими. Виключно кривожерливими монстрами видаються діячі радянського періоду, що перетворили Україну на одну із найбільш розвинених країн, – на залишках створеного в ті часи і тримається паразитарний режим, здатний лише розграбовувати і знищувати не ним створене.

Ретельно стирається з народної пам'яті і викреслюється з історії Велика Вітчизняна війна, підленько названа в ющенківсько-вакарчуковських пародіях на підручники «радянсько-німецькою». Зовсім не випадково з негласного благословення влади зносяться кладовища загиблих при звільненні України солдат Червоної Армії, а висока підтримка будівництва меморіалів військовим злочинцям СС «Галичини» і «Нахтигалья» стала державною політикою.

«Завдяки» ющенківській політиці «оранжева» Україна перетворилася для міжнародної спільноти на вагомий фактор геополітичної і гео економічної дестабілізації...

Націоналістична кліка, стираючи історичне минуле, одночасно перекриває Україні шлях вперед. Необхідно усвідомити: залишаючи нашу історію і пам'ять без захисту, ми безповоротно втрачаємо майбутнє. Ми самі прокладаємо дорогу в світ майбутнього без України...

Розділ 9. ПСИХОЛОГІЧНІ ВІЙНИ ТА СПЕЦОПЕРАЦІЇ

Одним із видів латентної політичної практики є психологічна війна та психологічні операції – специфічні види прихованої політичної діяльності, особливістю яких є застосування психологічних впливів на індивідуальну та масову свідомість заради реалізації певних політичних цілей.

З чітким визначенням дефініцій «психологічна війна» та «психологічні операції» іноді виникають проблеми, оскільки:

- поняття «війна» переважно сприймається в традиційному розумінні кровопролиття. Тому задля запобігання непорозумінь деякі фахівці уникають терміна «психологічна війна», надаючи перевагу «психологічному протиборству» або «психологічній операції»;
- спостерігається дублювання або ототожнення понять «інформаційна війна», «психологічна війна» та «інформаційно-психологічна війна»; «інформаційна операція», «психологічна операція» та «інформаційно-психологічна операція», що вже зазначалось у попередньому розділі.

Однак, проаналізувавши факти психологічних впливів на населення, можна дійти висновку, що **психологічна війна/психологічне протиборство – це специфічний вид суспільної діяльності, особливістю якого є обумовлене антагонізмом інтересів комплексне застосування різноманітних засобів** (пропагандистських, військових, політичних, дипломатичних, економічних, психологічних, хімічних, фізичних тощо) **прямого або непрямого впливу на емоційно-психологічну сферу людей** (думки, настрої, почуття, волю) і, у підсумку, **на їх поведінку з метою примушення діяти в бажаних напрямках**. Вона може мати місце в процесі міждержавного протиборства (зокрема – військових дій) або гострого політичного, економічного та культурного суперництва елементів соціальної системи, охоплюючи як приховані, так і відкриті компоненти. Структурно цей комплекс включає сукупність окремих психологічних операцій, які, втім, можуть здійснюватися і у форматі одиничних акцій.

За своєю природою **психологічна спецоперація в латентній політиці – ПСО(л) – є прихованим впливом на людей з метою зміни в бажаному напрямі їх психологічних характеристик, а також масових настроїв, суспільної свідомості заради досягнення конкретних політичних результатів**.

Головними ознаками ПСО є:

- викривлення свідомості об'єкта впливу;
- як правило, прихованість механізму впливу (особливо в мирний час);
- використання психофізіології людини для досягнення мети психологічного впливу.

Вельми точно сутність професійно організованих психологічних операцій виражена в настановах давньокитайського філософа та воєнного діяча Сунь-цзи. Вони зводяться до такого: 1. Розкладайте все добре, що є в країні

вашого супротивника. 2. Втягуйте видних діячів супротивника в злочинні справи. 3. Підривайте престиж керівництва супротивника й виставляйте його в потрібний момент на ганьбу громадськості. 4. Використовуйте в цих цілях співробітництво з найбільш підступними та мерзотними людьми. 5. Розпалюйте сварки й зіткнення серед громадян ворожої вам країни. 6. Підбурюйте молодь проти старих. 7. Заважайте усіма засобами роботі уряду. 8. Перешкоджайте усіма засобами нормальному забезпеченню ворожих військ і підтриманню в них порядку. 9. Сковуйте волю воїнів супротивника піснями й музикою. 10. Робіть все можливе, щоб знецінити традиції ваших ворогів і підірвати їхню віру в своїх богів. 11. Посилайте жінок легкої поведінки з тим, щоб доповнити справу розкладання. 12. Будьте щедрі на пропозиції і подарунки для купівлі інформації і спільників. 13. Узагалі не економте ні на грошах, ні на обіцянках, тому що вони приносять чудові результати. Зазначені принципи і до сьогодні використовуються організаціями психологічних спецоперацій та війн. На думку В. Криська, відомого фахівця в галузі психологічних війн, чії розробки утворюють основу значної кількості досліджень ПСО, у *повсякденному розумінні* термін «психологічна операція» означає стихійне, некваліфіковане використання засобів спілкування і механізмів соціально-психологічного впливу одними людьми на інших людей з метою підкорення їх собі або створення сприятливих умов для свого існування і діяльності. Психологічна операція в такому вигляді існує (застосовується) стільки часу, скільки існує сама людина. Однак у далекому минулому люди вміли впливати один на одного лише в процесі безпосереднього спілкування, діючи на своїх співрозмовників за допомогою слів, інтонації, жестів, міміки. Із часом способи впливу на людську свідомість стали різноманітнішими, дівішими й витонченішими завдяки накопиченому за тисячоліття практичному досвіду, а також внаслідок наукового розроблення спеціальних технологій спілкування, взаємодії і управління людьми [4, с. 6–7].

Розробки щодо психологічного впливу, які здійснювалися під контролем і за безпосередньою участю спецслужб, відомі ще з кінця ХІХ – початку ХХ сторіччя, їх активно використовували під час Першої світової війни як коаліційні англо-франко-російські війська, так і Німеччина. У колишньому СРСР вони пов'язувалися з працями В. Бехтерева на теми «Коллективно-рефлекторне навіювання», «Коллективна рефлексологія», «Навіювання і його роль у суспільному житті», «Навіювання і натопи»; у Німеччині – з геббельсівською пропагандою; у США – із зацікавленістю у спеціальних методах впливу на людську психіку першого директора створеного в 1941 році Управління стратегічних служб США (попередника Центрального розвідувального управління) генерал-майора У. Донована. Одним із перших його кроків був запит до доктора У. Лангера про складання психологічного портрету Гітлера на предмет з'ясування: чим керується фігурер у прийнятті своїх

рішень. Портрет фіюера був «зверстаний», підготовили до нього й супроводжувальну записку. Лангер пізніше пишався, що його передбачення справдилися. Він визначив Гітлеру таке: «З кожною поразкою Німеччини фіюер буде все більше приходити в психічний розлад, на цьому ґрунті він скоріше може скоїти самогубство, аніж прийняти милість переможця і здатися в полон». Шеф УСС Донован продовжував активно досліджувати всі можливі варіанти впливу на мозок людини, прагнучи підкорити його своїй волі. Донован віддав наказ розробити спеціальні тести, які б могли використовуватися для визначення характеристик особистості людини. Саме за цим наказом працював Г. Мюррей, відомий автор тесту тематичної апперцепції (ТТА). Методику Мюррея ЦРУ вдосконалило, проте невдовзі підібрало доктору заміну – молодого, перспективного психолога з Оклахоми Дж. Гіттинберга, якому було поставлено завдання щодо створення «поліграфа» – детектора брехні. Сьогодні підходи, визначені Мюрреем та його колегами й послідовниками, із відповідними доопрацюваннями активно використовуються фахівцями з побудови психологічного профілю особистості за відео- й аудіоматеріалами для прогнозу поведінки індивіда в тій чи іншій ситуації.

Застосування технологій психологічного впливу можуть характеризувати:

- політичну діяльність окремих осіб, угруповань, партій, рухів;
- виборчі кампанії кандидатів на різноманітні виборні посади;
- рекламну діяльність комерційних фірм;
- боротьбу індивідів (і малих груп), які змагаються між собою за лідерство у виробничих, наукових та інших колективах;
- політичне, економічне або культурне протистояння конфліктуючих між собою етносів;
- переговорний процес між конкуруючими фірмами або організаціями [4, с. 7].

Розкриваючи суть ПСО, варто зупинитися на їх **різновидах**. Психологічні спецоперації бувають різних видів, які, у свою чергу, класифікують за сферою впливу, строками, умовами здійснення та спрямованістю.

За сферою впливу психологічні спецоперації поділяються на:

1. *Внутрішні ПСО*, що здійснюються всередині власної держави і мають за об'єкт її населення. Суб'єктами таких психологічних спецоперацій можуть бути: правляча еліта, окрема партія, окремі угруповання еліт або ж навіть окремі особи. Внутрішні психологічні спецоперації можуть здійснюватись у декількох напрямках:
 - стосовно власного населення в цілому (ПСО, спрямовані на залучення електоральної підтримки; ПСО з метою схвалення населенням впроваджуваної політики; ПСО, спрямовані на формування

позитивного іміджу серед населення; ведення виборчої кампанії крізь призму психологічних спецоперацій; поширення настроїв недовіри або ворожнечі до окремих груп населення та політичних сил, до певних країн та народів);

- стосовно конкурентів (ПСО, спрямовані на дискредитацію правлячої верхівки конкуруючої структури; ПСО, спрямовані на введення конкурентів в оману, розповсюдження дезінформації стосовно цілей, стратегії, програми, часу проведення заходів та ін.; ПСО, спрямовані на поширення серед прибічників суперника настроїв розчарування, песимізму та пасивності);
- стосовно прибічників (ПСО, спрямовані на закріплення настроїв підтримки, упевненості в перемозі).

Наприклад, в Україні боротьба у площині психологічних спецоперацій, що не вщухала з моменту проголошення незалежності, після «оранжевих» подій 2004 р. помітно активізувалася. Деякі політичні сили в намаганні утриматися при владі або прорватися до неї, чи то підігруючи закордонним покровителям, наполегливо застосовують ПСО задля створення у країні відповідного їх потайним задумам морально-психологічного клімату. Вони майже примусово домагаються докорінної зміни суспільних настроїв та орієнтацій тієї частини населення, яка незгодна з їх ідеологічними доктринами і політичним курсом, розпалюють емоції своїх прихильників. Багато що із зазначеного вище вже зроблено завдяки використанню владних інституцій та адміністративного ресурсу. Ці ПСО стосуються переважно таких проблем:

- перегляд та міфологізація історії українського народу із укорінюванням у свідомість людей стереотипу російського Зла та психології вічної жертви (царського пригноблення, радянської окупації, терору, геноциду тощо);
- нерозбірливе прославлення всього, навіть злочинного, що має хоч якийсь відношення до руху за незалежність України, у т.ч. героїзація образу ОУН-УПА;
- ігнорування мовно-етнічних реалій України та насадження негативних почуттів до російської мови і культури, залякування російськомовністю;
- позбавлення українців відчуття причетності до спільного багатонаціонального подвигу народів СРСР у перемозі над гітлерівською Німеччиною, ідеологія якої передбачала врешті-решт знищення «неповноцінних», у т.ч. слов'янських рас, або перетворення їх на рабів;
- протиставлення українців за територіально-мовною ознакою і створення на цьому ґрунті образливих та принизливих образів-стереотипів;
- намагання відірвати православних українців від православних росіян, повністю розколоти духовну основу більшості українців – православну церкву;
- викривлення почуття толерантності в масовій свідомості, підбурення настроїв нетерпимості, помсти та реваншу.

Ось як про це пише директор Інституту археології НАН України, академік П. Толочко: «...В Україні відбувається повзуча націонал-радикальна експансія. Влада, а разом з нею і суспільство втрачають моральність. Те, що було святим упродовж багатьох історичних періодів, сьогодні очорнюється й стирається з пам'яті. На перший план виходять нові герої, нові ідеологічні принципи. На превеликий жаль, і неофашистські.

Я був шокований фразою одного націонал-радикального діяча на встановленні пам'ятника жертвам голодомору 1932–1933 рр. у Запоріжжі. Вона здається неймовірною у XXI столітті. «Прийшов наш час, і Дніпро стане червоним від крові жидів і москалів».

Та наша біда не тільки в цьому людоджері, а й у тих, хто стояв поруч із ним. Там були чільні працівники запорізьких адміністрацій – обласної і міської, представники інтелігенції, і ніхто не сказав: «Що ж ти, чоловіче, робиш!»

Досі немає відповідної реакції влади на факт популяризації в одній із елітних шкіл Києва націонал-соціалістичної ідеології Гітлера. Одна вельможна дама начебто сказала: «Ах, якщо це правда, я заберу з цієї школи своїх дітей». Чи не правда, радикальне розв'язання проблеми?

Прибирати треба не дітей, а тих, хто їх навчає. Але хто ж це зробить? Та й іноземний директор цієї школи, напевно, не бачить у цьому нічого поганого. Адже його педагогічні новації лежать цілком у руслі офіційної позиції нашої «оранжевої» влади. Президент Ющенко видав п'ять указів, якими реабілітуються вояки УПА, котрі співпрацювали з фашистами. Одному із них – гауптштурмфюреру СС Р. Шухевичу – він навіть присвоїв звання Героя України.

Подивіться, як розв'язується в Україні проблема державного й етнонаціонального розвитку. Кожна політико-економічна корпорація будує власну державу. Донеччани – свою, галичани – свою. Єдиного загальнонаціонального проекту просто не існує в природі.

Ніхто не хоче зрозуміти, що Україна може бути лише такою, якою склалася в процесі тривалої еволюції: різномовною, різноконфесійною, різнокультурною. Намагання зробити з неї велику Галичину чи великий Донбас нічого, крім шкоди, не принесе. Не можна ламати людей через коліно. Усі, а не лише якась частина людей мусять почувати себе комфортно в Україні.

Ще одна наша біда пов'язана з небажанням брати на себе відповідальність за **свою минулу історію**. Все, що було поганого в ній, то, мовляв, принесли нам «вороженьки» – монголо-татари, литовці, поляки, росіяни. І живемо ми сподіваннями, що ось-ось вони згинуть, «як роса на сонці», і тоді вже заживемо. А поки що проклинаємо Російську імперію, Радянський Союз, які впродовж віків збиtkувалися над нещасними українцями.

Але ж якби ми були чесними, то мусили б визнати, що до творення цих державних структур приклали руку й українці. Це Феофан Прокопович, який був ідеологом у Петра I, брати Раї

зумовські у Єлизавети і Катерини, В. Кочубей у Миколи I, О. Безбородько в Олександра II.

А хіба радянську владу тільки Муравйов приніс на своїх штиках? А що, не було Боженка, Щорса, Ворошилова, Коцюбинського,

Пархоменка та інших українських революційних діячів? І чи не були соціалістами батьки-засновники Української Народної Республіки Петлюра і Грушевський? То чому ж ми ні за що не хочемо відповідати? Державницький народ не може сповідувати психологію вічної жертви.

У сфері українсько-російських відносин у нас повний провал. Я багато разів говорив, що без східнослов'янської співдружності, без тісних добросусідських відносин з Росією Україна як самодостатня держава може і не відбутися. З Росією у нас спільна тисячолітня історія, етнічна спорідненість, віками налагоджені культурні і економічні зв'язки, нарешті, майже півторитисячкілометровий спільний кордон. Хіба можна від усього цього відмахнутися? Як можна називати російську мову і літературу іноземними? Це взагалі якась недоумкуватість влади. В Україні навіть за останнім переписом 8,5 млн громадян ідентифікують себе етнічними росіянами. Як же можна ставитися до них як до іноземців?

Як можна зневажати діячів російської культури, які прославляли нашу історію, культуру і навіть ідеологію» [12].

Протилежна сторона, як і слід очікувати, не погоджується із критикою на її адресу. Але, замість наведення переконливих наукових аргументів, вона часто-густо підміняє патріотизм – націоналізмом, системно та всебічно висвітлені (тобто в сукупності їх позитивних та негативних складових) події минулого – ідеологічно обумовленими кон'юнктурними міфологемами, опору на історичні джерела та раціональні оцінки – масою емоційних спогадів, зверненнями до родинних установок, відданості пам'яті предків тощо. Таким чином використовуються елементи психологічного рівня, переважно почуття, які, втім, треба враховувати.

Так, наприклад, в одному з інтерв'ю член фракції Партії регіонів у Верховній Раді народний депутат А. Герман, відповідаючи на питання щодо її відношення до Р. Шухевича – гауштурмфюрера СС і заступника командира батальйону «Нахтігаль», сказала: «Моя думка може не співпадати із думкою колег по фракції, але особисто для мене Роман Шухевич – головнокомандувач УПА, армії, що воювала за незалежність України. І я не можу назвати «фашистом» Шухевича ...На цьому я виросла, виховувалась, і не можу відкинути, забути, відректися лише тому, що я у фракції «Регіонів». Не можу відмовитися від того всього, що мені дорого, – від землі, де народилась, від тих цінностей, які там є. Розумієте, мене виховували на повстанських піснях. А старшу сестру мого батька на 10 років відправили у Воркуту лише за те, що шістнадцятилітньою дівчиною вона носила в ліс партизанам їжу. Я не можу відмовитися від пам'яті моїх рідних, навіть якщо за це мені завтра скажуть: «Йди геть з партії!» («2000». – 2007. – №48).

Зміст деяких інших ПСО, що здійснюються в сучасній Україні, наведено після даного розділу в додатковому матеріалі для поглибленого вивчення теми та окремих її питань.

2. *Зовнішні ПСО*, що проводяться в сфері міжнародної політики і мають на меті поширення на міжнародній арені поглядів, що відповідають інтересам своєї держави та залучення підтримки інших країн стосовно власної національної політики. Такі ПСО здійснюються на міжнародній арені і їх об'єкт є держави як окремі одиниці міжнародної політики. Суб'єктами ж зовнішніх психологічних спецоперацій можуть бути як окремі держави, так і міжнародні організації. Зовнішні ПСО теж можна розділити на декілька напрямків:

- стосовно дружніх країн (ПСО з метою закріплення прихильності та намірів розвивати щирі взаємини);
- стосовно країн, які налаштовані нейтрально (ПСО, спрямовані на забезпечення підтримки власної політики серед нейтрально налаштованих країн; ПСО, спрямовані на перетворення нейтральних країн на союзників та ін.);
- стосовно недружніх держав (ПСО, спрямовані на дискредитацію країни-супротивника перед світовим загалом; ПСО, спрямовані на введення країни-супротивника в оману; ПСО з метою дискредитації правлячої верхівки країни-супротивника, підриву її авторитету в очах власних громадян; ПСО, спрямовані на підтримку дисидентських та опозиційних рухів всередині вороже налаштованої держави та ін.).

За строками здійснення психологічні операції поділяють на:

1. *Стратегічні (довгострокові)*, що мають глобальний характер, здійснюються протягом тривалого періоду часу (тривалістю від місяця до декількох років). Ці операції зазвичай мають виражений політичний характер, як правило, вони є собою інформаційно-пропагандистськими кампаніями, об'єктом яких може виступати вся світова громадськість, включаючи, зрозуміло, населення своєї країни. Наприклад, західні ЗМІ протягом десятиріч залякували населення своїх країн «дикунами зі Сходу», «російським ведмедем», а у громадян СРСР намагалися посягти незадоволення соціалістичним ладом, недовірливе або презирливе ставлення до керівників КПРС. Досить часто головною метою стратегічної ПСО є підготовка суспільної думки до збройних акцій або війни, до репресій проти політичних опонентів та окремих соціальних груп. Так, у фашистській Німеччині пропаганда тривалий час нав'язувала народу думку про необхідність зламу Версальської системи, а у внутрішній політиці – розпалювала ворожість до євреїв та антикомуністичні настрої.

2. *Оперативні (середньострокові) психологічні операції*, що у військовому вимірі здійснюються на підтримку війни в цілому або великомасштабних бойових дій, а у цивільному – відносно певної політичної сили. Прикладом останнього може бути кампанія «Україна без Кучми!», яка була розв'язана свого часу лише з метою нагнітання відповідної психологічної атмосфери, оскільки суперечила конституційним нормам і процедурам зміни керівництва країни.

У період подій у зоні Перської затоки (1991–1992 рр.), на етапі розгортання коаліційних військ основні зусилля їх ПСО оперативного рівня були спрямовані на встановлення добрих стосунків між місцевим населенням і військовослужбовцями багатонаціональних сил. Пояснюється це тим, що США і їхні партнери по коаліції з західноєвропейських країн уперше вели великомасштабні бойові дії в незвичній для себе обстановці арабського і мусульманського оточення [9].

3. *Тактичні (короткострокові) психологічні операції*, що проводяться для підтримки конкретних заходів уряду, політичних партій, громадських рухів або бойових дій частин і об'єднань своїх військ. Основний психологічний вплив у їхньому ході спрямовано, як правило, на розпалення національно-етнічних, конфесійних (релігійних), соціально-політичних та інших протиріч. На внутрішньополітичній арені їх найчастіше застосовують під час виборчої кампанії, з метою відвернення уваги громадськості від прорахунків урядової політики, залучення людей до масових політичних акцій на кшталт «оранжевих» подій тощо. На початковому етапі операції США проти Гренади (жовтень 1983 р.) головною задачею ПСО тактичного рівня було забезпечення дій частин і підрозділів по захопленню острова шляхом переконання тих, хто вчиняв опір, до здачі зброї, а також недопущення участі у збройній боротьбі місцевого населення [5].

За часом здійснення психологічні операції поділяються на:

1. *Психологічні операції, що проводяться в мирний час.* Це майже аналог стратегічних психологічних операцій. Різниця лише в тому, що вони носять менш глобальний характер. Серед ПСО цього виду переважають внутрішньополітичні, які відбивають колізії боротьби за владу та її використання.

2. *Психологічні операції, що проводяться у воєнний час.* Вони відрізняються підпорядкуванням реаліям військових дій, насамперед максимальною широтою спектра застосованих видів, методів, способів і прийомів психологічного впливу, розмаїтістю й найбільшою концентрацією його засобів, опорою на широке використання психогенних факторів. Крім того, ці операції, у свою чергу, поділяють на підвиди: проведені в обороні, у наступі, у тилу супротивника й своєму тилу, у ході діяльності військ спеціального призначення. На внутрішній арені ці ПСО проявляються у пошуках «п'ятої колони», у розпалюванні патріотичної ненависті, шпигуноманії – з одного боку, і навіюванні ідеї згуртованості всіх навколо уряду – з іншого.

3. *Психологічні операції в ході миротворчої діяльності.* Вони проводяться в інтересах запобігання військових конфліктів або для їхнього припинення. Як правило, ці операції носять відкритий характер і повинні санкціонуватися ООН [4].

Поділ ПСО за часом здійснення має особливе значення для збройних сил та їх підрозділів, що займаються психологічними операціями.

За спрямованістю психологічні операції поділяють на:

1. *Психологічні операції, спрямовані проти політичних супротивників у своїй країні.* Так, протягом 2008 р. українська громада неодноразово була свідком взаємних звинувачень Президента Ющенка та його Секретаріату, з одного боку, і Прем'єр-міністра Тимошенко та осіб з її оточення, з іншого, – у популізмі, корумпованості, некомпетентності, використанні влади у власних інтересах тощо. Президент також здійснював психологічний тиск на парламент, а партії застосовували ПСО одна проти одної.

2. *Психологічні операції, спрямовані проти цивільного населення іншої країни.* Психологічний вплив, що застосовується на населення якої-небудь країни, може здійснюватися «м'яко», тобто гуманними засобами для того щоб викликати позитивне відношення до своєї країни й своїх військ, і «жорстко», з використанням усього арсеналу способів і прийомів впливу на суспільну свідомість людей з метою введення в оману. Ці операції є прелюдією й доповненням збройної боротьби.

Наприклад, у ході миротворчої операції американських збройних сил у Сомалі в 1995 році з подачі кланового лідера Муххамеда Айдіда був організований показ по телевізійних каналах фотографій сомалійців, що волочили трупи американських військовослужбовців по вулицях Могадішо. У результаті негативної реакції населення США американське керівництво було змушене завершити своє перебування в Сомалі і вивести війська [11].

3. *Психологічні операції, спрямовані проти збройних сил супротивника.* Психологічний вплив у ході даних операцій орієнтовано переважно на «прокручування» у свідомості військовослужбовців супротивника різних варіантів двох традиційних тем: а) посилення страху бути вбитим або пораненим, залишитися калікою на все життя; б) розпалення ненависті до тих, хто в тилу, і навпаки. Прикладом може бути факт деморалізації іракських військ військовими силами США під час проведення операції «Буря в пустелі». Сюди ж можна віднести ПСО, спрямовані проти командування військ супротивника. Вони мають на меті дезорієнтацію командного складу супротивника, вселення йому думки про неминучість поразки, порушення його самовладання й на цій основі спонукання до дій, що наносять шкоду своїм військам. Так, Ірак під час кризи в Перській затоці думав, що США будуть використовувати свої військово-повітряні сили лише обмежений час і винятково перед проведенням наземних операцій. Американці ж продовжували авіаційні нальоти безупинно сорок діб. Це та ряд інших несподіванок фактично деморалізувало командування супротивника.

4. *Психологічні операції по сприянню опозиційним силам і дисидентським рухам.* Вони проводяться як у мирний, так й у воєнний час. Психологічний вплив, що здійснюється, спрямований на створення сприятливих умов, надання моральної та іншої підтримки опозиційним силам і дисидентським елементам. Найбільш ефективно у цьому плані спрацьовують заклики до «плюралізму», «свободи слова», «свободи інакомислення», «демократії».

5. *Психологічні операції по здійсненню культурної експансії й диверсії.* Багато держав свідомо прагнуть поширювати свої «культурні» ідеали й принципи серед населення інших країн. Зрештою це призводить, з одного боку – до встановлення моральної залежності других від перших, з іншого боку – сприяє порушенню сталих культурно-етнічних уявлень у суспільстві, призводить до деградації національної свідомості. Із цієї причини багато народів всерйоз стурбовані масштабами вторгнення в їхню національну культуру західної (переважно американської) масової культури.

6. *Консолідуєчі психологічні операції.* Вони проводяться в інтересах психологічного впливу на населення нейтральних і дружніх країн, а також на населення своєї держави.

Психологічні операції в нейтральних країнах мають на меті спонукати їх лояльно ставитися (активно підтримувати) до держав-союзників, що виступають проти реального або потенційного супротивника [5].

Основною метою ПСО є створення передумов для досягнення намічених військових, політичних, економічних та культурних цілей з мінімальними людськими й матеріальними витратами. Якщо ж розглядати **цілі та завдання ПСО**, то потрібно зазначити, що їх можна класифікувати за різними ознаками.

ЦІЛІ ТА ЗАВДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ СПЕЦОПЕРАЦІЙ У МИРНИЙ ЧАС. У мирний час основна ціль зовнішніх ПСО полягає в тому, щоб шляхом впливу на морально-політичний і психологічний стан населення й збройних сил супротивника запобігти військовому конфлікту (або підготувати його) невоєнними засобами [4]. Внутрішні ПСО підпорядковуються боротьбі різних політичних сил за владу або її утримання, реалізацію певних цілей.

Основні довгострокові (стратегічні) завдання внутрішніх та зовнішніх ПСО мирного часу:

- забезпечувати довіру та підтримку населенням власної країни своєї політичної партії;
- критикувати діяльність політичного керівництва й лідерів країни з позиції опозиційних сил;
- дискредитувати політичні теорії, доктрини, концепції, погляди керівництва партій-суперників;
- домагатися ослаблення морально-політичного потенціалу електорату суперників;
- формувати серед населення негативне ставлення до можливого отримання влади політичними конкурентами;
- розпалювати ворожнечу між різними групами прихильників політичних опонентів/супротивників;
- пропагувати перевагу політичної програми своєї партії;
- організувати ефективну протидію психологічним операціям супротивника;

- закликати громадськість інших країн до стримування войовничих настроїв військово-політичного керівництва держави-супротивника;
- поширювати на міжнародній арені погляди, що відповідають інтересам своєї держави;
- змінити масову свідомість населення країни-супротивника на свою користь;
- формувати міжнародну довіру до оборонної політики своєї держави, доброзичливе ставлення до її збройних сил;
- вносити недовіру та розкол у коаліцію вороже налаштованих держав.

У якості прикладу успішної стратегічної ПСО на рівні ПВ можна згадати ту, що здійснили США проти СРСР. Перспективу її окреслив А. Даллес вузькому колу осіб на засіданні Ради міжнародних відносин (РМВ) ще наприкінці Другої світової війни. У тезах його виступу стосовно Радянського Союзу було сказано: «...Посіявши там хаос, ми непомітно підмінимо їхні цінності на фальшиві й змусимо їх у ці фальшиві цінності вірити. Як? Ми знайдемо своїх однодумців, своїх союзників і помічників у самій Росії.

Епізод за епізодом буде розіграватися грандіозна за своїм масштабом трагедія загибелі найнепокірливішого на землі народу, остаточного, незворотного згасання його самосвідомості... Література, театри, кіно – усе буде зображувати й прославляти найнижчі людські почуття. Ми будемо всіляко підтримувати та піднімати так званих митців, які стануть насаджувати й утовкмачувати в людську свідомість культ сексу, насильства, садизму, зрадництва – словом усякої аморальності. У керуванні державою ми створимо хаос та плутанину... Ми непомітно будемо сприяти самодурству чиновників, хабарників, безпринципності. Чесність та порядність будуть висміюватися і нікому не стануть потрібні, перетворяться на пережиток минулого. Хамство і нахабність, неправда й обман, пияцтво й наркоманія, звірачий страх один перед одним й безсоромність, зрадництво, націоналізм і ворожнечу народів, насамперед ворожнечу й ненависть до російського народу, – все це ми будемо спиритно й непомітно культивувати, все це розцвіте махровим квітом. І лише деякі, далеко не всі, будуть здогадуватися або навіть розуміти що відбувається. Але таких людей ми поставимо в безпорадне становище, перетворимо на посміховище, знайдемо спосіб оббрехати» [13, с. 8–9]. Перемога у цій ПВ стала одним з найважливіших (якщо не найважливішим) зовнішніх чинників руйнації радянської політичної системи, оскільки забезпечила кардинальну зміну масової свідомості, масової політичної культури радянських людей. Що стосується каналу, через який наведений секретний матеріал потрапив до Радянського Союзу, то висловлюються припущення про причетність до цього або дружини президента США, або його особистого секретаря [13, с. 10].

ЦІЛІ Й ЗАВДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ СПЕЦОПЕРАЦІЙ У ВОЄННИЙ ЧАС. У воєнний час головна ціль ПСО зводиться до того, щоб підірвати моральний і бойовий дух особового складу збройних сил та населення країни-супротивника, консолідувати політичні сили власної країни, зміцнити бойовий дух її військовослужбовців та психологічну стійкість цивільного населення, практичними діями партії досягти зростання її популярності.

Основні стратегічні завдання:

- переконувати власне населення у могутності своїх збройних сил;
- створювати сприятливе уявлення щодо перебігу справ на фронті;
- формувати єдність різних соціальних, релігійних, етнічних груп країни, готовність до героїзму заради перемоги;
- нейтралізувати пацифістські настрої серед громадян своєї країни;
- сіяти недовіру до політичних супротивників-конкурентів;
- домагатися зростання підтримки та популярності своєї партії, пропагувати її внесок у справу перемоги над ворогом;
- залучитися підтримкою нейтральних держав й домогтися появи у їх середовищі ворожого ставлення до супротивника;
- підірвати довіру до військово-політичного керівництва держави-супротивника, дискредитувати його внутрішню й зовнішню політику;
- нейтралізувати ворожу пропаганду, спрямовану на своє населення й військовослужбовців;
- сіяти сумнів серед населення й особового складу військ супротивника стосовно доцільності бойових дій.

Детальну характеристику ПСО воєнного часу на прикладі війни у Перській затоці 1990–1991 рр. наведено в додатковому матеріалі для поглибленого вивчення теми та окремих її питань у кінці даного розділу.

ЦІЛІ Й ЗАВДАННЯ ПСИХОЛОГІЧНИХ СПЕЦОПЕРАЦІЙ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД. У післявоєнний час заходи ПСО здійснюють в основному для закріплення результатів своєї перемоги над супротивником (або для нейтралізації результатів його перемоги), отримання максимальної користі для політичної партії від участі в боротьбі за перемогу. Серед основних завдань, які розв'язуються в цей час, можна, зокрема, виділити такі:

- роз'яснення підсумків щодо завершення збройного конфлікту серед своїх і чужих громадян;
- остаточний підірив довіри громадян і військовослужбовців супротивника до їхнього військово-політичного керівництва;
- сприяння заходам щодо стабілізації суспільно-політичної ситуації в переможеній державі;
- дискредитація громадських, військових та інших діячів із табору політичних суперників, що погано проявили себе під час військових дій;
- широке висвітлення власного внеску у справу перемоги, зміцнення популярності та підтримки в суспільстві.

Цивільне населення будь-якої країни менш ідеологізоване, ніж військовослужбовці, тому воно піддається навіть слабкому психологічному тиску. Психологічні операції проти цивільного населення іншої країни ведуть задля впровадження в його свідомість ідей та поглядів, що знижують готовність людей брати активну участь у війні, що розхитують їх морально-політичну єдність, змушують виступати проти війни. Від власного населення намагаються отримати максимальну згуртованість, мобілізованість та здатність до можливих жертв.

До особливих завдань психологічного впливу на цивільне населення, зокрема, відносяться такі:

При впливі на населення вороже налаштованої держави:

- зображення жахливих наслідків війни на господарсько-побутовому рівні;
- дискредитація військово-політичного керівництва супротивника та поширення недовіри до нього;
- залякування населення, що веде до нездатності здійснювати свої цивільні обов'язки в повному обсязі;
- критика популярних політичних і військових гасел та поширення настроїв розчарування;
- провокування масових психозів;
- спонукання людей до протидії своєму уряду й збройним силам;
- розпалення протиріч між різними групами й верствами населення;
- морально-психологічна підтримка опозиційних сил і рухів.

При впливі на населення своєї країни:

- консолідація всіх прошарків і груп населення навколо керівництва країни й на підтримку його політики;
- зміцнення політичних позицій конкретної політичної сили серед широких верств населення;
- формування позитивного ставлення до так званих «непопулярних заходів», що необхідні в певних умовах;
- критика пацифізму й пораженства;
- дискредитація опозиції та інакодумства;
- протидія пропаганді супротивника [4].

Психологічний вплив – це вплив на людей (на окремих індивідів і на групи), **що здійснюється з метою зміни ідеологічних і психологічних структур їхньої свідомості і підсвідомості, трансформації емоційних станів, стимулювання визначених типів поведінки** [4]. Як вказує В. Крисько, він може здійснюватися різноманітними способами. По-перше, власне психологічними засобами. Наприклад, у передвоєнний період уряд будь-якої країни через засоби масової інформації або іншими шляхами прагне сформува-ти у свого народу патріотичні погляди й переконання, забезпечити в масовій свідомості пріоритет цілей державної політики. У той же час можливий супротивник намагається ввести у свідомість населення цієї держави вигід-

ні тільки йому, протилежні за напрямком ідеї і настрої. Наприклад, розпалює націоналістичні пересуди, незадоволеність політичними або економічними заходами уряду. У результаті у свідомості людей відбувається боротьба мотивів, що часто-густо веде до зниження рівня морально-психологічного стану населення. Так робили всі світові держави напередодні Першої та Другої світових війн, у ході різноманітних збройних конфліктів (у Кореї, В'єтнамі на Близькому Сході тощо).

По-друге, психологічний вплив може здійснюватися військовими засобами. Наприклад, Радянський Союз розміщав з метою психологічного тиску свої війська та ракети біля кордону з Китаєм, у В'єтнамі, на території Куби. СРСР і США неодноразово намагалися досягнути своїх політичних цілей за допомогою демонстрації військової сили. Один з класичних прикладів психологічного тиску за допомогою військового демаршу – відправка до берегів Гаїті 20 бойових кораблів ВМФ США у 1994 р. Хунта генерала Седраса, яка захопила там владу, відчуваючи, з однієї сторони, психологічний тиск світової громадськості, обробленої США, а з другої – зважаючи на пряму погрозу застосування військової сили, була змушена передати важелі управління скинутому нею президенту Аристиду [7]. Ще два приклади – систематичне бомбардування авіацією США об'єктів на території Іраку і застосування авіації НАТО проти Югославії. Тут справа не обмежилася тільки демонстрацією сили, військова машина була пущена в хід.

По-третє, для психологічного впливу може використовуватися система торгових та фінансових санкцій, спрямованих на економічний підрив потенційного супротивника. Так, економічні санкції (у тому числі і від імені ООН) проти Іраку, Югославії, Куби, Лівії, Судану та ряду інших країн мали спричинити значне зниження рівня життя більшості населення, численні побутові труднощі, зростання захворювань, недоїдання і, як наслідок, масове незадоволення громадян існуючим станом речей.

По-четверте, психологічний вплив може здійснюватись лише політичними засобами. Наприклад, проведений у Москві в січні 1999 року демонстративний марш членів націоналістичної організації Баркашова «Російська національна єдність» викликав загальну полеміку між представниками різних політичних сил Росії й підсилив протистояння між ними.

По-п'яте, психологічний вплив може здійснюватися психотронними, психотронними засобами тощо [4, с. 9–10].

Систему закономірностей психологічного впливу ПСО структурно можна поділити на три блоки:

1. *Загальні закономірності психологічного впливу:*

- якщо психологічний вплив спрямований, у першу чергу, на ціннісно-мотиваційну сферу людей, то його результати першочергово вплинуть на спрямованість та силу спонукань (потягів і бажань) людей;

- коли під прицілом виявляється емоційна сфера психіки, то це відбивається на внутрішніх переживаннях, а також на міжособистісних відносинах;
 - сполучення впливів на обох названих сферах дозволяє впливати на волюву активність людей і в такий спосіб керувати їх поведінкою;
 - вплив на комунікативно-поведінкову сферу (специфіку взаємин і спілкування) дозволяє створювати соціально-психологічний комфорт та дискомфорт, змушувати людей співпрацювати або конфліктувати з оточуючими;
 - у результаті психологічного впливу на інтелектуально-пізнавальну сферу людини, тобто у спільній з інформаційними спецопераціями площині, змінюються в потрібний бік її уявлення, характер сприйняття інформації, яка надходить, і в результаті, вибудовується потрібна «картина світу».
2. *Закономірності формування й прояву установок*, серед яких для психологічних спецоперацій найбільш важливими є такі:
- якщо психологічний вплив має на меті формування нових переконань, поглядів, ціннісних орієнтацій, а людина в цей час елементарно голодує, не влаштована, не має даху над головою, хвора тощо, то такий вплив не призведе до бажаного результату;
 - незалежно від майстерності подачі й особливостей змісту психологічного впливу, він не буде ефективним, якщо не відповідає внутрішнім потребам людини.
3. *Закономірності зміни установок* (допомогтися довгострокової стійкої зміни поведінки людей у результаті психологічної спецоперації можна тільки тією мірою, у якій вдасться похитнути систему вже наявних у них установок. Потім на цій основі можна сформувати нові установки):
- людині необхідно пояснити загальну спрямованість процесу зміни її установок;
 - трансформація установок успішно проходить тоді, коли психологічний вплив, що здійснюється у цих цілях, відповідає потребам і мотивам людини;
 - зміна установок більш імовірна, якщо зміст сприйнятої в ході психологічного впливу інформації відповідає сформованим нормам групової й індивідуальної поведінки людей, а джерело інформації викликає довіру;
 - зміна установок є більш стійкою, якщо оточуюча дійсність людини підтверджує зміст сприйнятої в ході психологічного впливу інформації;
 - трансформація установок тим ефективніша, чим активніше використовуються різні способи психологічного впливу [4].

Якщо аналізувати технології психологічних спецоперацій, то для початку варто визначитися, що ж включає в себе **технологія ПСО**. По-перше, це внесення у свідомість індивідів під виглядом об'єктивної інформації пові-

домлень викривленого або прихованого, бажаного для певних політичних груп, змісту. По-друге, вплив на слабкі місця суспільної свідомості, що породжують страх, тривогу, ненависть тощо. По-третє, реалізація певних задумів та прихованих цілей, досягнення яких суб'єкт ПСО пов'язує з підтримкою суспільною думкою своєї позиції [5]. По-четверте, різноманітні впливи на підсвідомість індивіда, які змінюють його емоційно-психологічний стан.

Варто також зупинитися на **основних етапах підготовки і здійснення ПСО**. До них належать наступні:

- 1) чітке визначення мети та завдань ПСО;
- 2) планування та формулювання робочих цілей;
- 3) визначення цільової аудиторії та вивчення об'єкта впливу, виявлення точок вразливості;
- 4) вибір конкретних видів, форм, методів, способів і прийомів здійснення психологічного впливу;
- 5) розробка змісту психологічного впливу, створення пропагандистського повідомлення;
- 6) визначення каналів комунікації, а за необхідністю, й створення;
- 7) розповсюдження пропагандистського повідомлення та здійснення впливу на емоційно-психологічну сферу іншими засобами;
- 8) забезпечення контролю за ефективністю проведення конкретних операцій і заходів.

Підготовку психологічних операцій й їхнє застосування здійснюють у відповідності з такими принципами:

- підготовка психологічних операцій починається завчасно, потай, ретельно, з урахуванням індивідуальних і соціально-психологічних особливостей об'єктів впливу;
- психологічні операції планують і проводять із врахуванням виявлених слабких місць у морально-психологічному стані населення й особового складу військ супротивника, з урахуванням особливостей військово-політичної й оперативної обстановки, наявних сил і засобів;
- відповідні керівники органів ПСО особисто відповідають за проведення й ефективність психологічних операцій, а також за використання наявних у їхньому розпорядженні сил і засобів;
- психологічні операції різних видів проводять за єдиним планом, погоджуючи їх між собою;
- всі сили й засоби психологічних операцій треба використовувати масово, комплексно й різноманітно [4].

Об'єктами впливу в психологічних війнах та спецопераціях є люди, від вивчення їх основних характеристик прямо залежить ефективність впливу.

В. Крисько виділяє такі основні характеристики об'єктів впливу:

1. Національно-психологічні особливості.
2. Індивідуально-особистісна приналежність.
3. Групова приналежність.
4. Особливості морально-психологічного стану [4].

Втім, якщо групову приналежність визначати через розмір, статус, рівень розвитку тощо, то наведений перелік варто доповнити ще двома характеристиками: зміст ідейно-політичних переконань та релігійна приналежність. Всі ці характеристики створюють своєрідну матрицю змісту ПСО.

На думку вітчизняних і закордонних фахівців, **психологічний вплив, який здійснюється в системі ПСО, поділяється на такі види:**

- 1) інформаційно-психологічний;
- 2) психогенний;
- 3) психоаналітичний;
- 4) нейролінгвістичний;
- 5) психотронний;
- 6) психотропний [4, с. 10–25].

Зупинимося на них більш детально.

1. Інформаційно-психологічний вплив – це вплив словом, інформацією. Такий психологічний вплив ставить собі за мету формування визначених ідеологічних (соціальних) ідей, поглядів, переконань, одночасно він викликає в людей позитивні чи негативні емоції, почуття і навіть бурхливі масові реакції [4]. Так, листівка, здійснюючи пропагандистський вплив (тобто впливаючи на свідомість), може одночасно викликати психологічні переживання, наприклад, почуття туги за батьківщиною.

2. Психогенний вплив є наслідком:

- а) фізичного впливу на мозок індивіда, у результаті якого спостерігається порушення нормальної нервово-психічної діяльності (тобто психотравмуючий вплив). Наприклад, людина отримує травму головного мозку, у результаті якої вона втрачає можливість раціонально мислити, у неї зникає пам'ять тощо;
- б) шокowego впливу навколишніх подій (наприклад, картин масових руйнувань, численних жертв тощо) на свідомість людини, у результаті якого вона не в змозі раціонально діяти, втрачає орієнтацію в просторі, знаходиться в стані афекту чи депресії, впадає в паніку тощо [4].

Дуже показовим випадком психогенного впливу виступає вплив кольору на психофізіологічний та емоційний стан людини – правильне оформлення інформаційно-пропагандистських матеріалів. Доповнюючи й емоційно збагачуючи гамою кольорів їхній зміст, вдається спровокувати визначені реакції об'єкта. При цьому виходять з того, що:

- правильно обрана кольорова гама дозволяє створити потрібне емоційне забарвлення, що сприяє сприйняттю і засвоєнню тексту;
- кольори, неправильно підібрані до змісту, викликають невдоволення;
- негативна реакція на кольорову комбінацію може поширитися на зміст тексту, що знижує ефективність його психологічного впливу в цілому.

Так, наприклад, влітку 2009 р. в містах України з'явилася наочна агітація на користь відомого політичного діяча, який вирішив взяти участь у президентських перегонах. Проте якість зображення та дуже невдале вико-

нання його у кольорах брудного хакі з чорним чисто психологічно викликали, переважно, негативні відчуття.

3. Психоаналітичний (психокорегуючий) вплив – це вплив на підсвідомість людини терапевтичними засобами, особливо в стані гіпнозу або глибокого сну. Існують також методи, що виключають свідомий опір як окремого індивіда, так і груп людей у стані, коли вони не сплять. Зокрема, у процесі звукового керування психікою людей і їхньою поведінкою словесні команди у закодованій формі виводяться на будь-який носій звукової інформації (аудіокасети чи радіо-телепередачі, шумові ефекти). Людина слухає музику чи шум прибою в кімнаті відпочинку, стежить за діалогами персонажів фільму і не підозрює, що в них містяться приховані для свідомості, але завжди фіксовані підсвідомістю команди, що змушують її згодом робити те, що запропоновано.

4. Нейролінгвістичний вплив (НЛП – нейролінгвістичне програмування) – вид психологічного впливу, що змінює мотивацію людей шляхом введення в їхню свідомість спеціальних нейролінгвістичних програм. При цьому основним об'єктом впливу є нейрофізіологічна активність мозку й емоційно-вольові стани, що виникають завдяки їй. Головним засобом впливу виступають спеціально підібрані вербальні (словесні) і невербальні лінгвістичні програми, засвоєння змісту яких дозволяє змінити в заданому напрямку переконання, погляди й уявлення людини (як окремого індивіда, так і цілих груп людей).

Суб'єктом нейролінгвістичного впливу виступає фахівець (інструктор).

У ході нейролінгвістичного програмування звичайно використовують ефекти «дзеркального відображення», «синхронізації» і «психологічної сигналізації» [4].

«Дзеркальне відображення» – це пряме запозичення, що рідко осмислюється, (копіювання) поз, жестів, характерних рухів, інтонацій, діалектичних або жаргонних особливостей мови, що підсилює взаємозв'язок і взаємовплив людей один на одного.

«Синхронізація» – це взаємне підлаштування тілесних ритмів (включаючи ритм подиху) слухачем і тим, хто говорить. Так, відомо, що люди під час розмови ніби «підтанцювують» своїм тілом у такт власній мові для додачі їй більшої виразності.

«Психологічна сигналізація» – це взаємозв'язок, що існує між положенням очей суб'єкта і сенсорних процесів, що відповідають за прийом, переробку, надходження у його мозок інформації. Зокрема, коли людина-правша дивиться нагору і ліворуч, вона активізує свою візуальну (зорову) пам'ять тощо.

5. Психотронний (парапсихологічний, екстрасенсорний) вплив – це вплив на інших людей, який здійснюється шляхом передачі інформації через позачуттєве (неусвідомлюване) сприйняття.

У зв'язку з цим необхідно відзначити, що телевізійні й інші масові сеанси нібито екстрасенсорного впливу (наприклад, Кашпировського, Чумака й інших «чарівників») є яскравими прикладами самого звичайного обману. Тут має місце масовий гіпноз, але більшою мірою – масова істерія і масове психічне зараження [4].

Що ж стосується психотронної зброї, то відомі факти робіт зі створення генераторів височастотного і низькочастотного кодування мозку, біолокаційних установок, з використання хімічних і біологічних засобів з метою стимулювання визначених психологічних реакцій. На думку В. Криська, прикладом психотронного впливу на психіку людини може бути масова «телевізійна епідемія», що спалахнула в Японії 1 грудня 1997 року після демонстрації чергової серії популярного мультфільму «Покемон» («Pocket monster» – «Кишенькові чудовиська»). Більш ніж 700 дітей були доставлені в лікарню із симптомами епілепсії. На думку психіатрів, масову недугу викликали епізоди, що супроводжувалися численними сліпучими різнобарвними спалахами. Медики довели, що мерехтіння червоного кольору з частотою від 10 до 3030 спалахів на секунду викликало спочатку роздратування очних нервів і частковий спазм судин головного мозку, а потім втрату свідомості, судоми і навіть спазматичне припинення подиху [4].

6. Психотронний вплив – це вплив на психіку людей за допомогою медичних препаратів, хімічних чи біологічних речовин.

Щоб змусити людину робити те, що вона робити не хоче, зовсім не обов'язково хірургічним шляхом змінювати будову її головного мозку чи примушувати її силою. Потрібно тільки правильно підібрати препарати і відповідним чином їх застосувати. Так, 25 років тому з'явився препарат «бі-зет» – могутній психотронний засіб, що ефективно впливає на маси людей. Досить обробити ним, скажімо, батальйон на марші, і той стає некерованим. Хоча кожен окремих солдат залишається при цьому практично нормальним. Немає гарантій того, що його не використовують для організації «стихійних» мітингів чи демонстрацій хоча б для стимуляції поведінки людей у натовпі. Тим більше, що до сьогодні вже створені так звані нейромедіатори, що контролюють (у тому числі здатні різко підсилити) агресивну поведінку людини [4].

Як зазначає Г. Почепцов, приблизно так само можна використовувати нешкідливі для людини хімічні і біологічні речовини. Наприклад, можна посипати порошком, що знищує покриття вантажівок, дороги в країні; можна обробити резервуари з нафтопродуктами спеціальним складом, що перетворює пальне на желе тощо. Усе це неминуче зробить сильний деморалізуючий вплив на психіку супротивника, обумовить невиконання намічених задач, змусить багатьох опустити руки [10].

Психологічні спецоперації можуть здійснюватися різними методами. **Базові методи впливу ПСО** – це переконання та навіювання.

Переконання – це метод впливу на свідомість людей, який звертається до їх власного критичного сприйняття. Використовуючи метод переконання, психологи виходять із того, що воно орієнтоване на інтелектуально-пізнавальну сферу людської психіки. Його суть у тім, щоб за допомогою логічних аргументів спочатку домогтися від людини внутрішньої згоди з певними судженнями, а потім на цій основі сформувані й закріпити нові установки (або трансформувати старі), що відповідають поставленій меті.

До факторів переконання, що суттєво визначають ефективність ПСО, належать:

- фактор джерела;
- фактор змісту;
- фактор аудиторії;
- фактор каналу [10, с. 319];
- фактор ситуації.

Отже, маси більш налаштовані довіряти інформації з престижних джерел. Часто-густо підтверджується вислів, що «більшу вагу має авторитет людини, ніж слова, які вона висловлює», хоча, так буває протягом не дуже довгого часу.

Зміст повідомлення здається людям цікавішим та вартим уваги, якщо він безпосередньо торкається їх власних інтересів та проблем. Крім того, зміст, який спирається на конкретні дії, переконує краще за той, що обмежується промовою.

Перш ніж почати ПСО, необхідно мати чітке уявлення щодо аудиторії, на яку вона спрямована: виокремити цільові групи, їх основні потреби, властивості та особливо те, що турбує в першу чергу. По-одному здійснюється розраховане на дружню аудиторію переконання через посилення існуючих установок, по-іншому – переконання як кристалізація нечітких або невизначених позицій нейтральної аудиторії, і зовсім інакше – переконання заради кардинальної зміни орієнтацій об'єкта – супротивника. Мають значення також рівень інтелектуального розвитку, освіта, життєвий досвід, фахова діяльність, соціальне оточення, вік, релігійна причетність, місце проживання, спосіб життя та багато інших характеристик об'єкта ПСО.

Що стосується каналу впливу, то дуже важливим є адекватне уявлення про включеність об'єкта ПСО до системи суспільних комунікацій, ступінь/можливість доступу до засобів масової інформації. Крім того, радіо, телебачення, друковане та усне повідомлення – все це має свої особливості, «плюси» та «мінуси».

Переконуючи, необхідно дотримуватись таких правил:

- логіка переконання повинна бути доступною інтелекту об'єкта впливу;
- переконувати треба доказово, спираючись на факти, відомі об'єкту;
- крім конкретних фактів і прикладів інформація повинна містити й узагальнені положення (ідеї, принципи);

- переконуюча інформація повинна виглядати максимально правдивою;
- факти й загальні положення, які повідомляються, повинні бути такими, щоб викликати емоційну реакцію об'єкта впливу.

Критерієм результативності переконуючого впливу є переконаність. Це глибока впевненість в істинності засвоєних ідей, понять, образів. Вона дозволяє приймати однозначні рішення й здійснювати їх без коливань, займати тверду позицію в оцінках тих або інших фактів і явищ. Завдяки переконаності формуються установки людей, що визначають їхню поведінку в конкретних ситуаціях.

Навіювання – це метод психологічного впливу на свідомість особистості або групи людей, який базується на некритичному (і часто неусвідомленому) сприйнятті інформації.

При навіюванні спочатку відбувається сприйняття інформації, що містить готові судження, а потім на її основі формуються мотиви й установки певної поведінки. У процесі навіювання інтелектуальна (аналітико-синтезуюча) активність свідомості або відсутня, або вона значно ослаблена, а сприйняття інформації, настроїв, почуттів, шаблонів поведінки базується на механізмах наслідування [4].

Основні характеристики навіювання:

1. Цілеспрямованість і плановість. Навіювання здійснюється на основі конкретних цілей і завдань, що відповідають планам психологічних операцій і тих умов, у яких вони проводяться.
2. Конкретність об'єкта навіювання. Навіювання ефективно відносно певних груп населення й військовослужбовців супротивника.
3. Некритичне сприйняття інформації об'єктом навіювання. Навіювання припускає дуже низький рівень критичності й свідомості об'єкта. На відміну від переконання, навіювання ґрунтується не на логіці й розумі людини, а на його здатності сприймати слова іншої особи як належне, як інструкцію до дії.
4. Визначеність ініційованої поведінки. Кінцевою метою навіювання є провокування певних реакцій, певних учинків об'єкта впливу, що відповідають цілям психологічної операції.

Ефективність навіювання зазвичай залежить від:

1. Здатності суб'єкта до навіювання, пов'язаних з такими його якостями, як:
 - інтелект і спритність;
 - воля й впевненість у собі;
 - кругозір і компетентність;
 - доброзичливість до об'єкта;
 - власна думка про те, що є предметом навіювання.
2. Змісту навіювання, що залежить від:
 - характеру інформації;
 - її місця в інформаційному потоці.

3. Сугестивності об'єкта впливу, пов'язаної з відношенням об'єкта до суб'єкта. Об'єкт навіювання завжди вивчає суб'єкт (здебільшого не-усвідомлено) [4].

Наступне, на що хотілося б звернути увагу, це способи та прийоми ПСО. **Особливими способами та прийомами ПСО є:**

- Дезінформація (омана);
- Маніпулювання;
- Поширення чуток та міфів.

Дезінформація – це спосіб впливу, що полягає в навмисному наданні супротивникові такої інформації, що вводить його в оману щодо правдивого перебігу справ і викликає бажану психологічну реакцію. Дезінформація містить у собі використання свідомо помилкових даних і відомостей. У цьому випадку вона стає обманом. Грані між дезінформацією й обманом важко помітити. Дезінформація широко застосовується у всіх видах психологічних операцій.

Маніпулювання – це спосіб впливу, націлений на зміну напрямку активності інших людей, який здійснюється настільки професійно, що залишається непоміченим ними. Виділяють три рівні маніпулювання:

- перший рівень – посилення існуючих у свідомості людей ідей, установок, мотивів, цінностей, норм, які потрібні маніпулятору;
- другий рівень пов'язаний із малими змінами поглядів на ту або іншу подію, процес, факт, що також впливає на емоційне й практичне ставлення до конкретного явища;
- третій рівень – корінна, кардинальна зміна життєвих установок шляхом повідомлення об'єкта [4].

Найпопулярнішими способами маніпулювання є наступні:

Дозування інформації. Повідомляється тільки частина фактів, а інші ретельно приховуються. Це призводить до того, що картина реальності спотворюється в ту або іншу сторону, або взагалі стає незрозумілою.

Велика неправда. Улюблений прийом міністра пропаганди нацистської Німеччини Й. Геббельса. Він стверджував, що чим нахабніша й нереальніша брехня, тим скоріше в неї повірять, головне – подавати її максимально серйозно. Не цураються неправди й сучасні українські політики. А. Гриценко – голова інформаційно-аналітичної служби кандидата в президенти В. Ющенка, тобто людина, яка радить про що говорити, а про що – мовчати, майже за рік до виборів, прогножуючи майбутні перегони, чесно написав: «Обіцяти мало – не оберуть. Отже, доведеться брехати... Більше, ніж зазвичай» [1].

Змішування правдивих фактів із усілякими припущеннями, гіпотезами, чутками. У результаті стає неможливим відрізнити правду від вимислу.

Затягування часу. Цей спосіб зводиться до того, щоб під різними причинами відтягувати обнародування дійсно важливих відомостей до того моменту, коли буде вже пізно щось змінити.

Зворотний удар. Суть цього способу в тому, що вигадану (природно, вигідну для себе) версію тих або інших подій через підставних осіб поширюють в органах ЗМІ, нейтральних стосовно обох конфліктуючих сторін. Преса супротивника звичайно повторює цю версію, тому що вона вважається більш «об'єктивною», ніж думки прямих учасників конфлікту.

Своєчасна неправда. Спосіб полягає в повідомленні зовсім неправдивої, але надзвичайно очікуваної в цей момент інформації [4].

Чим більше зміст повідомлення відповідає настроям об'єкта, тим ефективніший його результат. Потім обман розкривається, але за цей час гострота ситуації спадає, або певний процес набуває незворотного характеру.

Детальне дослідження конкретних технологій маніпулювання натовпом за допомогою навіювання та інших прийомів впливу на психіку має містити праця С. Кара-Мурзи «Правда про «оранжеву революцію» в Україні». Одночасно його аналіз настільки широко (майже хрестоматійно) репрезентує фундаментальні ідеї видатних розробників соціальної психології, зокрема Гюстава Лебона, автора класичних праць «Психологія мас» та «Душа натовпу», що вважаємо виправданим і корисним у навчальних цілях навести з роботи Кара-Мурзи досить велику цитату, яка безпосередньо стосується досліджуваної проблематики:

«...Головним завданням постановників спектаклю «оксамитової революції» є створення *натовпу*, що відповідає їх завданням. Це означає, по-перше, залучення до дії достатньої маси людей, їх концентрація в потрібних точках міського простору, утримання їх у потрібних місцях протягом необхідного часу і така обробка їх свідомості, щоб натовп за сигналами режисерів точно виконував саме ті дії, які потрібні за сценарієм. Це досягається за допомогою маніпуляції свідомістю...

Давно було помічено, що в людини, яка знаходиться в тісному і прямому контакті з великою масою людей, різко змінюється свідомість. Ніцше писав: «Коли сто чоловік стоять один біля одного, кожен втрачає свій розум і отримує якийсь інший». Лебон у своїй книзі «Психологія мас» перераховує помічені ним особливості натовпу як короткоживучого людського колективу. Наведемо його тези із розділу «Душа натовпу».

У натовпі «свідома особа зникає, причому відчуття і ідеї всіх окремих одиниць, утворюючих ціле, приймають один і той самий напрямок. Утворюється колективна душа, що має, звичайно, тимчасовий характер, але і дуже певні риси... Індивід, пробувши деякий час серед натовпу, що діє, чи під впливом струмів, витікаючих від цього натовпу, або яких-небудь інших причин – невідомо, приходить скоро в такий стан, який дуже нагадує стан загіпнотизованого суб'єкта».

Натовп – якісно нова *система*, а не конгломерат незв'язаних одиниць. У ній «немає ні суми, ні середнього елементів, що входять до її складу, але існує комбінація цих елементів і утворення нових якостей». Лебон пише: «Індивід у натовпі набуває свідомість непереборної сили, і ця свідомість дозволяє йому піддаватися таким ін-

стинктам, яким він ніколи не дає волю, коли буває один. У натовпі ж він менш схильний приборкувати ці інстинкти, тому що натовп анонімний і не несе на собі відповідальності. Відчуття відповідальності, що стримує завжди окремих індивідів, абсолютно зникає в натовпі».

Свідомість натовпу набуває рис специфічної раціональності пост-модерна – з цієї свідомості випадає проблематика *істини*. Головним критерієм, що визначає сприйняття натовпу, стає привабливість повідомлень. Лебон пише: «Натовп ніколи не прагнув до правди; він відвертається від очевидності, що не подобається йому, і вважає за краще поклонятися помилці, якщо тільки помилка ця спокушає його. Хто вміє вводити натовп в оману, той легко стає його володарем; хто ж прагне надумити його, той завжди буває його жертвою».

Властивістю свідомості натовпу є нетерпимість, відмова від раціонального, діалогічного типу міркувань. Лебон пише: «Натовпу знайомі тільки прості і крайні відчуття; всяку думку, ідею або вірування, вселені йому, натовп приймає або відкидає цілком і відноситься до них або як до абсолютних істин, або ж як до таких же абсолютних помилок. Так завжди буває з віруваннями, які встановилися шляхом навіювання, а не шляхом міркування... Які б не були почуття натовпу, хороші або погані, характерними їх рисами є односторонність і перебільшення... Сила відчуттів у натовпі ще більш збільшується відсутністю відповідальності, особливо в натовпі різнокаліберному».

Людина в натовпі володіє дивовижно високою *сприятливістю до навіювання*. Лебон пише: «У натовпі будь-яке відчуття, будь-яка дія заразлива, і притому в такій мірі, що індивід дуже легко приносить в жертву свої особисті інтереси інтересу колективному. Подібна поведінка, проте, суперечить людській природі, і тому людина здатна на неї лише тоді, коли вона складає частинку натовпу... Перш ніж вона втратить всяку незалежність, у її ідеях і відчуттях повинна відбутися зміна, і притому настільки глибока, що вона може перетворити скупого на марнотратного, скептика – на віруючого, чесну людину – на злочинця, боягуза – на героя. Зречення від всіх своїх привілеїв, вотоване аристократією під впливом ентузіазму у відому ніч 4 серпня 1789 року, ніколи не було б прийнято жодним з її членів окремо»...

Нарешті, Лебон висуває одне важливе положення, яке, мабуть, випереджало його час і, напевно, викликало у сучасників здивування. Але сьогодні, з розвитком радіо і телебачення, воно стало дуже актуальним. Суть його в тому, що для утворення натовпу не є необхідним фізичний контакт між його частинками. Лебон пише: «Тисячі індивідів, відокремлених один від одного, можуть у певні моменти підпадати одночасно під вплив деяких сильних емоцій або якої-небудь великої національної події і набувати, таким чином, всі риси натхненного натовпу... Цілий народ під дією певних впливів іноді стає натовпом, не представляючи при цьому зібрання у власному сенсі цього слова».

Саме це ми і спостерігали в останні десятиліття: населення, що визнає постійного впливу мас-культури і телебачення, перетворюєть-

ся на величезний віртуальний натовп. Цей натовп знаходиться не на площі, а в затишних квартирах у телевізорів, але весь він не структурований і слухає одних і тих самих лідерів і пророків, не вступаючи з ними в діалог.

Всі перераховані властивості натовпу виявляються притаманні тим натовпам, які організовуються для здійснення «оксамитових» революцій...

У звертанні до натовпу в ході таких революцій політики застосовують всі головні засоби маніпуляції свідомістю. Першим таким засобом можна вважати постійне повторення *магічних слів-заклинань*. Впливаючи на духовну сферу людини, слово породжує багатоплановий ланцюговий процес, що володіє кооперативним ефектом. Пробуджене словом відчуття підсилює хід думки, викликаной цим словом, а в уяві виникають і починають жити своїм життям *образи*. Лебон писав: «Могутність слів знаходиться в тісному зв'язку з образами, що викликаються ними, і абсолютно не залежить від їх реального сенсу. Дуже часто слова, що мають найневизначений сенс, роблять найбільший вплив на натовп. Такі, наприклад, терміни: демократія, соціалізм, рівність, свобода і так далі, настільки невизначені, що навіть у товстих томах не вдається з точністю роз'яснити їх сенс».

Культуролог з Москви В. Осипов високо оцінює володіння цією технікою вождів «оранжевої революції»: «Слово *свобода* взагалі звучало всюди. Як і тема свідомого, відповідального народу... Це було ніби відповіддю на нібито фальсифікацію виборів – тобто на спробу позбавити народ можливості щось вирішувати... Ющенко зіграв добре – оголосив людям: вас хотіли обдурити. Вас вважають за бидло. Але ви – не бидло, ви – народ, і скажите своє слово, від якого залежить все».

Всі ці слова, які Ющенко кидав у натовп, не мають чіткого конкретного змісту. Їх функція – згуртувати людей у натовп загальною ідентифікацією («ми – не бидло»), наелектризувати привабливим магічним словом *свобода*. У зіткненні із запрограмованою свідомістю цього натовпу прогнала типова російсько-радянська раціональність – і еліти, і маси шахтарів і робітників. І Янукович, і його виборці говорили про ті цінності, які були для них очевидними і найважливішими і, як їм здавалося, повинні були бути найважливішими для всіх. Ці цінності – відновлення українського господарства, зростання виробництва вугілля і сталі, підвищення пенсій і зарплати, політична стабільність і порядок.

Мова Майдану була зовсім інша, з погляду шахтарів Донбасу або металургів Кривого Рогу, *ірраціональна*. Там говорили і думали про свободу, Європу і рок-музику. В. Осипов пише: «Ющенко говорив дивовижні речі (нічого подібного українці не чули ніколи): ви назавжди запам'ятаєте ці дні! Вони перетнуть ваше життя межею! Ви ніколи вже не будете колишніми! Тут і зараз ви стали народом, що вирішує долю країни! Ви розповідатимете внукам, що були з нами на Хрещатику. Не дайте поставити себе на коліна!»

У цих промовах була відсутня логіка, але вони чинили сильну дію на почуття. Проте у великій маніпуляції свідомістю гра на відчуттях – обов'язковий етап. Лебон писав: «Маси ніколи не вража-

ються логікою мови, але їх вражають плотські образи, які народжують певні слова й асоціації слів». Він особливо підкреслював, що «в своїй вічній боротьбі проти розуму почуття ніколи не було переможеним»...

Американський соціолог Г. Блумер у праці «Колективна поведінка» пише: «Функціонування пропаганди в першу чергу виражається в грі на емоціях і забобонах, якими люди вже володіють». Крім того, в області почуттів легко створити «ланцюгову реакцію» – *зараження*, епідемію почуттів. Тут відвіку відомі явища, яких немає в індивідуальній психіці, – *наслідування*, стихійне розповсюдження масового почуття. Спостерігач подій у Києві пише: «Безліч людей пов'язують собі оранжеві пов'язки – символи приналежності до опозиції – на всі частини тіла: руки, ноги, голову. Автовласники прив'язують оранжеві стрічки на антени, на дзеркала, на колеса, ставлять прапорці усередині салону, по ночах носяться по місту і сигналять на підтримку Ющенка (три сигнали – по кількості складів у прізвищі Ющенка). Безумовно, ця масова істерія явно не спланирована». Українське телебачення передавало навіть репортажі про киян, що виводили на вулицю своїх кішок і собак з пов'язаними оранжевими стрічками.

Чи не головним почуттям, яке найширше експлуатується в маніпуляції свідомістю, є *страх*. Є навіть така формула: «суспільство, схильне до впливу неадекватного страху, втрачає загальний розум». Оскільки страх – фундаментальний чинник, що визначає поведінку людини, він завжди використовується як інструмент управління. Причому використовується не страх, що відповідає на реальну небезпеку, а страх ілюзорний, «невротичний», який створюється в уяві, у світі символів, у «віртуальній реальності»...

«Щіпку страху» додавали до своїх гасел, що визивали ейфорію, і вожді «оранжевої» революції на Майдані. В. Осипов пише: «Промови лідерів опозиції – Ющенка, Тимошенка, інших – були дуже добре побудовані. Їх сенс зводився до того, що будь-який новий хід опозиції оголошувався черговою перемогою, але при цьому завжди підкреслювалося, що не можна розслабитися, не можна йти з Майдану! У кожному виступі звучало: влада вже комусь роздає палиці, прибули натовпи люмпенів з Донецька, деś ховається московський спецназ... Стверджувалося: мороз приходить з Кремля!»

Натовп вірив цьому. Процитований вище спостерігач (А. Вальцев) пише про настрої на Майдані: «Їх (зокрема заможних людей і істотну частину інтелігенції, студентів і старшокласників) легко заплутати, обдурити... По відношенню до українського виборця застосовувалися вигострені до деталей західними політтехнологами методи обдурення великих мас людей. Виборча кампанія Ющенка – це суцільний чорний піар, мета якого розпалити антиросійські настрої і змусити повірити, що українці живуть погано через Росію. Абсолютна більшість ющенківців вірять в те, що до України приїхав російський спецназ, готовий вбивати беззахисних українців. Всі бачили цей ефемерний спецназ, а відрізняли його за говором. Люди вірили не тільки в ахінею про російський спецназ, але і про російські війська на кордоні, про таємні плани вторгнення російських військ, про те, що росіяни обкрадають бідних українців і т.д.»

Важко повірити, що освічені люди в Києві вірили в страшний російський спецназ, але це так. Вже з кінця XIX століття ряд європейських учених (особливо Гюстав Лебон) акцентували увагу на значення *навіювання* в суспільних процесах...

Лебон неодноразово повертається до ролі образів у програмуванні поведінки: «Натовп мислить образами, і викликаний у його уяві образ у свою чергу викликає інші, що не мають ніякого логічного зв'язку з першим... Натовп, здатний мислити тільки образами, сприйнятливий тільки до образів. Тільки образи можуть захопити його або породити в ньому жах і зробитися двигунами його вчинків».

Тому крім відчуттів найважливішим об'єктом маніпуляції свідомістю є уява – перетворення якоїсь частинки реальності на образ, що створюється свідомістю (фантазією) людини. Лебон писав у книзі «Душа натовпу»: «Могутність переможців і сила держав власне і ґрунтуються на народній уяві. Натовп захоплюють за собою, діючи головним чином на його уяви... Не факти самі по собі вражають народну уяву, а те, яким чином вони розподіляються і представляються натовпу. Необхідно, щоб, згущуючись, якщо мені буде дозволено так виразитися, ці факти надали б такий вражаючий образ, що він міг би оволодіти цілком розумом натовпу і наповнити всю область його понять. Хто володіє мистецтвом справляти враження на уяву натовпу, той і володіє мистецтвом ним керувати».

Коли читаємо промови ораторів «оксамитових» і «оранжевих» революцій, можна побачити, що вони будуються не з раціональних понять і категорій, а саме з образів. Вони заповнюють простір, як примари – народ і бидло, «донецькі урки», російський спецназ... Максимальною рухливістю і уразливістю щодо маніпуляції володіє поєднання двох «гнучких» світів – уяви і *почуттів*. Говорять, що емоції – основні діячі у психічному світі, а образи – будівельний матеріал для емоцій. Карл Густав Юнг пише: «Образи, створені уявою, існують, вони можуть бути такими ж реальними – і рівною мірою такими ж шкідливими і небезпечними, – як фізичні обставини. Я навіть думаю, що психічні небезпеки куди страшніше за епідемії і землетруси»...

Від того, якою мірою вдається революціонерам захопити ті центри, з яких ведеться інтерпретація поточних подій, багато в чому залежить успіх всієї «оксамитової» революції. В Україні опозиція цю сутичку виграла, вона завоювала «символічну владу». Р. Шайхутдинов пише: «Символічна влада, або влада інтерпретацій – контроль того, як люди розуміють і сприймають події і ситуації з використанням механізмів комунікації. Влада направляє і підказує: що важливе, а що ні, на що звернути увагу, а на що не треба, що існує, а чого немає зовсім. Влада, що діє в цій площині, не дала б транслювати клятву Ющенка на Біблії у вірності українському народу на всю країну».

Всі спостерігачі, що вивчали хід «оранжевої» революції в Україні, відзначали уміле поєднання безлічі каналів дії на масову свідомість – тексту і образів, музики і пластики, світла і кольору. Для цього застосовувалися і найсучасніші спеціальні ефекти. В. Осипов пише: «Тут важливо підкреслити цікаві технічні аспекти. Уявіть

собі: Ющенко, виступаючи на Майдані, викрикує гасло. І тут же воно висвічується лазером на стінах будинків. Натовп скандує речівку, і знову – лазерна графіка. Технічно революціонери були оснащені прекрасно. Тобто для підключення мас до зміненого стану свідомості задіявалися всі канали сприйняття – слух, зір...»

В «оксамитових» революціях ми бачимо застосування особливої мови – коротких (іноді з одного слова) гасел, які безперервно повторюються, – і у вигляді графічних образів, і в мові вождів революції з трибун, і в скандуванні натовпу...

Повторення – один з тих «психологічних трюків», які притупляють розум і впливають на несвідомі механізми. При інтенсивному вживанні цього прийому стереотипи посилюються до стійких забобонів, людина тупіє. С. Московічі пише: «Повторення надає твердженням ваги додаткового переконання і перетворює їх на нав'язливі ідеї. Чуючи їх знов і знов, у різних версіях і різних приводів, врешті-решт починаєш проникатися ними... Будучи нав'язливою ідеєю, повторення стає бар'єром проти думок, що відрізняються або протилежних. Таким чином, воно зводить до мінімуму міркування і швидко перетворює думку на дію... Повторення має також функцію зв'язку думок. Асоціюючи часто розрізнені твердження і ідеї, воно створює видимість логічного ланцюжка».

Як тільки з'являється ця видимість, полегшується захоплення аудиторії з інтелігенції. Тепер інтелігент може з легким серцем вірити будь-якому абсурду, тому що в його свідомості не протестує логіка – «поліція моралі інтелігенції».

Найважливішим засобом (і ознакою) маніпуляції свідомістю в політиці є *замовчування проекту*. Проект замінюється *політичним міфом*. Тому загальне правило маніпуляції при зверненні до натовпу – ухильність у викладі позиції, використання туманних слів і метафор. Ясне виявлення намірів і інтересів, які відстоює «відправник повідомлення», відразу включає психологічний захист тих, хто не розділяє цієї позиції, а головне, спонукає до уявного діалогу, а він різко затрудняє маніпуляцію.

Іншими словами, політик, що збирає під свої прапори громадян, ретельно уникає говорити про мету свого «проекту», про те, що чекає громадян і країну в тому випадку, якщо він за допомогою їх голосів (або дій) прийде до влади. Вся його явна пропаганда зводиться до викриття супротивника, причому до викриття головним чином його «загальнолюдських» дефектів: зневажає свободу, заохочує несправедливість, бреше народу, служить ворожим силам і так далі. Зі всіх цих викриттів витікає, що при новому режимі всіх цих гідот не буде, а запанує свобода, справедливість, моральність, тверезість і т.д...

Техніка підміни проекту міфом була ефективно застосована і в «оранжевих» революціях останніх років. Наприклад, зі всіх промов Ющенка і Тимошенко не можна скласти ніякого зв'язного образу того життєулаштування, яке вони пропонують для України на протигагу буденному, але зв'язному проекту їх опонентів. Замість проекту був запропонований міф про *боротьбу опозиції з корумпованою владою*. Ющенко був представлений як *сила Добра* («борець з режимом»), а Янукович – як *сила Зла* («ставленник режиму Кучми і Москви»).

Зараз не аналізуватимемо всю цю конструкцію, візьмемо тільки міф «борець з режимом». Український оглядач пише: «Політична програма і риторика Ющенко еkleктичні. Ющенко, як і Кучма, і Янукович, і Саакашвілі, і Путін, і Лукашенко – не правий і не лівий, не ліберал і не консерватор, не фашист і не соціал-демократ. Виборцям він запропонував «мікс» з розварених до повного несмаку шматочків ліберальних і соціалістичних ідей, провінційного українського націоналізму і провінційного ж західництва. Але головним компонентом все ж таки був *протест*. Протест проти непопулярної «влади», роздробленої, нерішучої, а тому безпечної, тобто надзвичайно зручної як мішень...

До безперечних успіхів його самого і команди треба віднести наві'язування суперникові власної повістки кампанії «*влада проти опозиції*». До речі, при будь-якій іншій повістці Ющенко б неминуче програв боротьбу за симпатії українців. Це і «проросійський кандидат проти прозахідного», і «кандидат Сходу проти кандидата Заходу [України]», і «кандидат від промисловців проти кандидата від спекулянтів» та ін. Себе колишній голова правління Нацбанку і колишній прем'єр подавав як опозицію...

Дійсно, представлення Ющенко в плані боротьби протилежностей *опозиція-влада* було єдиною можливістю не дати виникнути в свідомості наговпу роздумам і хоч би внутрішньому діалогу щодо реальних наслідків обрання Ющенко президентом для України – і в економічному, і в геополітичному плані. Для такої ситуації був вибраний добре вивчений і надійний міф...

Нарешті, начебто для того, щоб зробити «оранжеву революцію» в Україні хрестоматійним прикладом маніпуляції свідомістю, масова свідомість була збуджена *сенсацією* – отруєнням Ющенко.

Сенсація – це повідомлення про події, яким додається така висока важливість, що на них концентрується і потрібний час утримується майже вся увага публіки. Під прикриттям сенсації можна або умовчати про важливі події, яких публіка не повинна підмітити, або припинити скандал або психоз, який вже час припинити, але так, щоб про нього не пригадали. Сенсаційність – це технологія. Вироблені навіть кількісні критерії підбору тих подій, які можна перетворити на сенсацію. Для створення образу Ющенко як «борця з системою» була використана навіть його хвороба, яка, здавалося б, повинна була б погіршити естетичні якості його образу.

Маніпулятивний характер розкрученої в ЗМІ сенсації видно вже з того, що в технологів навіть не було необхідності виробляти і пропонувати правдоподібні версії. Пояснення були часто безглуздими, але це абсолютно не мало значення – сенсація діє не за законами раціональності.

У ЗМІ була запущена версія «отруєння діоксином»...

Преса була заповнена гримучою сумішшю ключових слів і фраз: «отрути», «КДБ», «отруєння борця за свободу і демократію Ющенко», «Ющенко при смерті»... Чого вартий один заголовок статті в «Нью-Йорк Таймс» (20 грудня 2004 р.): «Вбивство за столом. Тарілка супу з рук диявола»...

Коли відпала необхідність, вся ця «сенсація» була тихо згорнута, і про неї практично більше ніхто не згадує. Вона – всього лише витратний матеріал в технології маніпуляції свідомістю» [2, с. 4–24].

Ще одним способом впливу, що широко використовується в практиці ведення психологічних спецоперацій, є поширення чуток і міфів.

Чутки – це специфічний вид інформації, що з'являється спонтанно в силу інформаційного вакууму серед певних верств населення, або спеціально кимось розповсюджуваної для впливу на суспільну свідомість.

Для того щоб якась інформація стала чутками, необхідно, щоб:

- інформація була важлива для об'єкта впливу (тобто стосувалася його інтересів);
- інформація була зрозумілою всім учасникам процесу трансляції чуток;
- володіння інформацією сприяло підвищенню престижу транслятора чуток.

Вважають, що інтенсивність циркуляції чуток (Ч) – швидкість поширення чуток, широта аудиторії, яка охоплюється, й обсяг уваги – прямо пропорційна інтересу аудиторії до теми (І) і обернено пропорційна кількості офіційних повідомлень на даний момент часу – $\text{к.п.}(\text{ч})$ та ступеню довіри до джерела повідомлення – д.і. [14]:

$$\text{Ч} = \frac{\text{І}}{\text{к.п.}(\text{ч}) \times \text{д.і.}}$$

Фахівці звичайно класифікують чулки за трьома параметрами: *експресивному* (відповідно до емоційних станів, виражених у змісті чуток й особливостях емоційних реакцій на неї), *інформаційному* (у відповідності зі ступенем вірогідності сюжету чуток) і *за ступенем впливу на психіку людей*.

За експресивною характеристикою виділяють:

- *Чутки-бажання*. Інформація, яка в них розповсюджується, має на меті викликати розчарування з приводу несправджених очікувань і деморалізувати об'єкт впливу. Так, під час Першої світової війни у Франції та Німеччині супротивники навмисно поширювали чулки про швидке закінчення війни, які не виправдалися, що викликало масові прояви невдоволення в цих країнах.
- *Чутки-страшилки*. Інформація, яка в них розповсюджується, має на меті ініціювати в об'єкта впливу стан тривоги, непевності. Такими можуть бути чулки про дефіцит продовольства, про зараження місцевості, відміну соціальних пільг, підвищення цін тощо.
- *Роз'єднувальні агресивні чулки*. Інформація, яка в них розповсюджується, має на меті викликати розлад у взаєминах у середовищі супротивника, порушити соціальні зв'язки. Так, серед німецьких селян напередодні Першої світової війни ходили чулки про жовті автомобілі, що перевозять із Франції в Росію через Німеччину золото для підготовки майбутньої війни. Вони настільки розбурхували свідомість селян, що ті натягали поперек багатьох доріг ланцюги й через це неможливо було проїхати [4]. У сучасному українському політикумі чулки щодо розладу, роз'єднань та інтриг часто виникають у парламенті в процесі створення коаліцій.

За інформаційною характеристикою виділяють чутки абсолютно недостовірні, частково недостовірні (з елементами правдоподібності), правдоподібні чутки.

За ступенем впливу на психіку людей чутки поділяють на:

1. Ті, які хвилюють громадську думку, але не такі, що викликають антигромадську поведінку окремих осіб або цілих груп.
2. Ті, що викликають антигромадську поведінку серед деякої частини певних соціальних груп.
3. Ті, що порушують соціальні зв'язки й організаційно-управлінські відносини між людьми, викликають масові безладдя, паніку тощо [4].

Міф – це така інформація, що пояснює походження й подальше перетворення тих або інших явищ винятково на основі вигаданих подій. Осмислення людиною навколишньої дійсності за допомогою міфів базується не на наукових знаннях, а на вірі й переконаннях представників конкретної культури, етносу, соціальної групи.

Фахівці вважають, що міфи здатні:

- здійснювати вплив одночасно на інтелектуальну й емоційну сфери людської свідомості. Це змушує людей вірити в реальність змісту міфу;
- здійснювати гіперболічний опис окремого випадку ідеальною моделлю бажаної поведінки. Завдяки цій особливості зміст міфів впливає на поведінку людей;
- опиратися на конкретну традицію, що існує в суспільстві [4].

Визначеним є й інструментарій (форми) ПСО:

- друковані та зображувальні засоби (листівки та брошури);
- радіо;
- телебачення;
- Інтернет;
- чутки;
- некомунікаційні засоби впливу на психіку.

Розглядаючи технології ПСО, варто звернутися до факторів ефективності проведення психологічних спецоперацій. Серед них виділяють такі:

- тип і розміщення цільової аудиторії;
- кількість і різноманітність доступних аудиторії комунікативних каналів;
- ступінь насичення програми;
- ступінь відповідності повідомлення стандартам аудиторії [9].

Дослідниками запропоновано два індикатори результативності: прямі і непрямі. Прямі – оцінюють дії супротивника, які є наслідком ПСО, непрямі індикатори відносяться до подій, що не можна напряму пов'язати з проведеними операціями [9].

Питання і завдання

для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу

1. Дайте розгорнуте визначення поняття «психологічна спецоперація».
2. Поясніть відмінність між поняттями «внутрішні ПСО» і «зовнішні ПСО».
3. Охарактеризуйте стратегічні, оперативні та тактичні ПСО.
4. Назвіть основний зміст ПСО, що проводяться у мирний, військовий та післявоєнний час.
5. Якими бувають ПСО за спрямованістю?
6. Що Ви розумієте під психологічним впливом?
7. Розкрийте зміст основних закономірностей психологічного впливу.
8. Як Ви уявляєте логіку ПСО?
9. З яких етапів складається підготовка та здійснення ПСО?
10. Назвіть та охарактеризуйте основні види психологічного впливу в ПСО.
11. Проаналізуйте базові методи впливу ПСО.
12. Яке місце посідають чутки в ПСО?
13. Наведіть приклади з історії сучасної України, коли було здійснено психологічні спецоперації у політиці.

Література

1. Гриценко А. І все ж пролонгація? // Дзеркало тижня. – 2004. – №6. – 14 лютого.
2. Кара-Мурза С. Г. Правда об «оранжевой революции» в Украине. – К., 2007.
3. Крысько В. Психологическое воздействие в военных целях // Режим доступа: <http://www.psyfactor.org/psywar4.htm#Top>.
4. Крысько В. Г. Секреты психологической войны. – Минск, 1999.
5. Основы психологических операций в локальных войнах и вооруженных конфликтах XX века // Режим доступа: http://www.vrazvedka.ru/main/analytical/lekt-01_01.shtml.
6. Почепцов Г. Г. Информационные войны. – М.; К., 2001.
7. Почепцов Г. Г. Информация и дезинформация // Досье секретных спецслужб. – 2001. – №1.
8. Почепцов Г. Г. Как ведутся тайные войны: Психологические операции в современном мире. – Харьков, 2000.
9. Почепцов Г. Г. Паблик рилейшнз для профессионалов. – К., 2001.
10. Почепцов Г. Г. Психологические войны. – М.; К., 2002.
11. Токов Е., Касюк А. Психологические операции вооруженных сил США в войнах и конфликтах XX века // Зарубежное военное обозрение. – 1996. – №6.
12. Толочко П. Не третья, а другая сила // «2000». – 2008. – №3.
13. Шевякин А. П. Разгром советской державы. От «оттепели» до «перестройки». – М., 2004.
14. Шерковин Ю. А., Назаретян А. П. Слухи как социальное явление и как орудие психологической войны // Режим доступа: <http://psyfactor.org/lib/rumours.htm>.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ для поглибленого вивчення теми та окремих її питань

* * *

ВІЙНА В ПЕРСЬКІЙ ЗАТОЦІ

(Переклад з рос.: Крысько В. Г. Секреты психологической войны. – Минск, 1999. – С. 423–439)

У найбільш повному і всесторонньому вигляді психологічна дія на супротивника здійснювалася під час війни США і їх союзників проти Іраку в 1990–91 роках. Психологічна боротьба проводилася в реальній бойовій обстановці, у ході активної ідеологічної протидії спеціальних служб обох сторін, відрізнялася залученням максимальної кількості сил і засобів, що існували, використанням майже всіх відомих форм і методів дії на війська і цивільне населення.

Загальна характеристика психологічних операцій у війні 1990–91 рр. Вперше планування психологічних операцій здійснювалося разом з плануванням бойових дій і було включене до загального плану проведення операцій «Щит пустелі» і «Буря в пустелі»...

Психологічна війна проти Іраку включала ряд психологічних операцій, що мали стратегічне, оперативне і тактичне призначення.

Необхідність психологічного забезпечення військових дій багатонаціональних сил проти Іраку.

Війна в районі Перської затоки відбулася в той період, коли колишня система міжнародних відносин зазнала краху, а нова ще не склалася... Отримуючи в минулому великі прибутки від видобутку нафти, Ірак створив могутні збройні сили, оснащені радянською і французькою зброєю. Іракська армія отримала значний бойовий досвід у війні з Іраном (1980–88 рр.).

Навесні 1990 р. іракська армія раптово окупувала сусідній Кувейт. Диктатор С. Хусейн оголосив про включення цієї країни до складу Іраку як 19-тої провінції. Такі дії стали спробою перерозподілу частини світового багатства. Відомо, що Кувейт і Саудівська Аравія протягом тривалого часу збивали світові ціни на нафту. Вони робили це шляхом перевищення квот видобутку, завдаючи тим самим величезного збитку економіці Іраку, а також СРСР. Ірак вирішив узяти під свій прямий контроль нафтові запаси Кувейту, а на нафтову політику Саудівської Аравії впливати загрозою застосування своєї військової міці.

Зрозуміло, що ані США, ані інші країни Заходу не могли змиритися з фактичною втратою контролю над зоною Перської затоки – найбільшим у

світі районом видобутку нафти і газу. Занадто сильно економіка цих країн залежить від безперервних поставок нафтопродуктів, лівова частка яких доводиться якраз на країни Перської затоки. Тому в певному сенсі Ірак був приречений. Ніхто не хотів погоджуватися з його бажанням підвищити ціни на нафту. Тим більше жодна західна держава не могла дозволити собі потрапити в залежність до кривавого режиму психопата Саддама Хусейна.

Проте крик на весь світ про те, що дійсна причина війни – боротьба за контроль над нафтовими ресурсами став би порушенням «правил доброго тону». Треба було «правильно» роз'яснити міжнародній громадськості причини війни. Як такі виступали: а) відновлення втраченої незалежності Кувейту; б) захист Саудівської Аравії, Об'єднаних Арабських Еміратів, Катару й Оману від агресивних намірів С. Хусейна; в) захист свободи світового (тобто західного) судноплавства в Перській затоці; г) захист зневажених прав курдів і шіїтів у самому Іраці; д) необхідність встановлення демократичного режиму в Іраці.

Таким був основний зміст небувалих за масштабом заходів щодо психологічної обробки світової громадської думки напередодні, у ході, і після війни в зоні Перської затоки.

Стратегічна психологічна операція перед початком війни.

Одним з головних напрямів діяльності органів психологічної війни БНС (багатонаціональних сил. – В. К.) у підготовчий період до бойових дій стала дезінформація. У таких значних масштабах дезінформація була застосована вперше після Другої світової війни. Вважається, що саме успіх кампанії зі стратегічної дезінформації світової громадськості і військово-політичного керівництва Іраку дозволив багатонаціональним силам досягти максимальної раптовості і скритності своїх дій.

По-перше, вона включала переконання світової громадськості в необхідності заходів, що приймаються керівництвом союзників. Основне навантаження у зв'язку з цим лягло на ЗМІ – пресу, радіо і телебачення. Вони ширили чутки про наявність в Іраку величезних запасів хімічної зброї, а також про плани її можливого застосування, повідомляли завищені дані про чисельність іракських збройних сил, про підтримку режимом Хусейна ряду терористичних організацій і т.п.

США і їх союзники змогли нав'язати міжнародним ЗМІ (а значить і міжнародній громадськості) свою точку зору на хід розвитку подій, у першу чергу завдяки домінуючому положенню американських інформаційних агентств, що поставляють світу до 70% міжнародної інформації. Окрім цих агентств, для формування відповідної громадської думки широко використовувалося багато міжнародних і національних політичних, суспільних, культурних і релігійних організацій, окремі діячі.

Були призначені офіцери по зв'язку з громадськістю, функція яких полягала в спеціальній підбірці таких інформаційних матеріалів (включаючи відеосюжети), які керівництво БНС і органи психологічної війни вважали

найбільш «відповідними» для передачі представникам ЗМІ. Американські, британські і французькі журналісти дали підписку, що зобов'язала їх дотримуватись жорстких норм відносно змісту повідомлень, що передавалися, і були встановлені військовою владою. Практично всі відомості з району конфлікту перевіряла військова цензура. Телевізійні і радіомовні компанії могли інтерв'ювати лише спеціально відібраних для спілкування з репортерами військовослужбовців. Згідно з установкою Пентагону, тільки 160 журналістів (переважно американських), із загального числа 1600 акредитованих у Саудівській Аравії, отримали дозвіл брати інтерв'ю у військовослужбовців БНС і відвідувати місця бойових дій. Завдяки жорсткій военній цензурі, накладеній на всі журналістські матеріали, які висвітлювали підготовку і хід війни проти Іраку, Пентагону вдалося маніпулювати громадською думкою, а також поширювати явну дезінформацію.

США вдалося налаштувати проти Іраку світову громадську думку і поглибити розкол в арабському світі. Завдяки цьому спроби Іраку знайти підтримку в інших країнах по суті провалилися.

По-друге, у рамках стратегічної психологічної операції проводився широкий комплекс заходів щодо дезінформації супротивника...

Відповідно до плану посилення радіопропаганди радіостанція «Бі-Бі-Сі» збільшила час віщання на арабській мові з 3 до 10,5 годин на добу, для чого була створена спеціальна група, що нараховувала 80 співробітників. Крім того, з території сусідніх з Іраком країн віщали радіостанції іракської опозиції. Найбільша з них – «Голос вільного Іраку» – транслювала свої передачі з 1 січня 1991 р. на чотирьох частотах, наданих державними службами Саудівської Аравії і Бахрейну. Опозиційні радіостанції нелегально працювали також в Іраці і в окупованому Кувейті. Проте їх передавачі мали невелику потужність, тому їх успішно глушили іракські засоби радіоелектронної боротьби.

Для підвищення ефективності радіопропаганди серед іракців за допомогою кочівників, торговців і авіації було поширено близько 150 тисяч радіоприймачів з фіксованими частотами, що приймали тільки радіопередачі, трансльовані коаліцією. Одночасно до Йорданії і інших суміжних з Іраком країн були завезені відеокасети для подальшого переправлення їх до Іраку і Кувейту. У них рекламувалася міць армії США, її озброєння і бойова техніка, демонструвалася висока виучка американських військовослужбовців, критикувався режим С. Хусейна, а його уряд показувався продажним, брехливим і жорстоким...

Калейдоскоп «точних» дат початку бойових дій, що суперечили одна одній, докази неготовності сил коаліції, різного роду «витік інформації» і інші заходи дезорієнтували керівництво Іраку щодо дійсних термінів початку бойових операцій, реальних планів дій антиіракських сил. «Все пройшло більш ніж несподівано, – писала сирійська газета «Ас-Саура», – Хусейн і його оточення майже п'ять годин знаходилися в шоці і розгубленості».

Достатньо переконливо командування БНС вводило іракців в оману щодо свого уявного наміру висадити десант на узбережжі окупованого Кувейту. Так, у повідомленнях західних ЗМІ з'явилися чутки про те, що «наземній кампанії проти Іраку обов'язково передуватиме висадка крупних сил десанта, зокрема морської піхоти». Активне обговорення цієї версії в ЗМІ; демонстративні вчення в Перській затоці десантно-амфібійного з'єднання; заходи щодо знищення рифів, піщаних мілин і інших природних перешкод; розмінування протидесантних загород; придушення авіацією деяких вогняних точок на березі – все це змусило іракське командування виділити п'ять дивізій для оборони узбережжя Кувейту.

Після закінчення військових дій командування БНС визнало, що дезінформація була складовою частиною інформаційної політики в ході війни. І хоча ця політика була направлена перш за все на введення в оману керівництва Іраку і його збройних сил, обдуреною виявилася і світова громадськість. виправдовуючи політику дезінформації, міністр оборони США Р. Чейні сказав: «Головне, ми повинні вирішити нашу задачу. Це треба зробити за найнижчу ціну у вигляді життів американців. А це важливіше за те, як ви поведетеся з пресою».

Особливості психологічних операцій у ході бойових дій БНС.

Основними цілями психологічних операцій БНС у ході бойових дій, що отримали кодову назву «Буря в пустелі», були такі:

- формування потрібної громадської думки в США, в арабських країнах і в світі в цілому;
- дискредитація іракського режиму й особисто президента С. Хусейна;
- підрив морального духу особового складу збройних сил Іраку, конкретних їх підрозділів і частин;
- психологічна підтримка дій опозиційних сил в Іраці;
- дезінформація супротивника.

Головною серед цих цілей був підрив морально-психологічного стану особового складу конкретних частин і підрозділів супротивника, переконання його в безперспективності опору і т.д. Про те, яке значення надавали американці саме психологічній дії на іракські війська, свідчить заява голови сенатського комітету США у справах збройних сил С. Нанна: «Я вважаю, що головним є психологічний стан іракських військових. Вони можуть бути психологічно зломлені і якщо це відбудеться, все закінчиться дуже швидко»; «моральний дух особового складу іракської армії є вирішальним чинником для визначення тривалості цієї війни».

Оцінюючи ступінь морально-психологічної стійкості іракських військ (зокрема елітних частин Республіканської гвардії) органи психологічної війни БНС виходили з реальних обставин того часу. Вони не перебільшували релігійний фанатизм, зневагу до смерті і відчуття самопожертвування, нібито властиві більшості мусульман. Визначаючи зміст психологічної дії, осно-

вний натиск вони робили на природжений інстинкт самозбереження, на превалювання в екстремальних ситуаціях у будь-якої людини прагнення вижити над рештою всіх почуттів...

Наприклад, були вміло використані і обернені проти самого ж Іраку неодноразові погрози С. Хусейна застосувати хімічну зброю. Фахівці БНС негайно підготували пропагандистські матеріали, де роз'яснювалося, що використання такої зброї викличе у відповідь акцію відплати з боку сил коаліції і що іракці, третина яких не має індивідуальних засобів захисту від зброї масового ураження, опиняться перед обличчям подвійної смертельної небезпеки. Така пропаганда викликала паніку в окремих підрозділах іракської армії, особливо серед тих, що знаходяться на передових позиціях.

Ефективність діяльності органів психологічної війни БНС по розкладанню іракських військ багато в чому ґрунтувалася на високому професіоналізмі їх офіцерів, умілому застосуванні ними різних форм, методів і способів дії. Так, у своїх пропагандистських матеріалах вони часто зверталися до мусульманської релігії. При цьому здійснювалася високопрофесійна інтерпретація ісламських догм стосовно «завдань дня». Зокрема використовувалася допомога визнаних ісламських авторитетів з Єгипту, Саудівської Аравії, інших країн. Саме завдяки їх аргументації вдалося скласти цикл «правдивих і бездоганних» передач про те, що ця війна з боку С. Хусейна є «несправедливою, такою, що не має нічого спільного з ісламським джихадом» і що відмова військовослужбовців від участі в ній є «богоугодна» справа.

Ось характерний приклад розуміння важливості релігійного чинника в арабському світі. Спецслужби Іраку через всі доступні їм засоби масової інформації звинуватили сили коаліції в оскверненні мусульманських святинь у Мецці і Медині: нібито там присутні ізраїльські військові контингенти і жіночі підрозділи БНС. Для викриття цієї вигадки Іраку в «святі» місця негайно були відправлені спеціальним авіарейсом відомі всьому мусульманському світу єгипетські богослови. Побачивши обстановку своїми очима, вони виступили із спростуваннями, широко використаними службою психологічних операцій.

Форми і методи психологічної дії на супротивника в ході операції «Буря в пустелі».

Під час бойових дій БНС у зоні Перської затоки використовувався комплекс різноманітних форм і методів психологічної дії, доповнюючих один одного.

По-перше, як і під час операції по розгортанню військ «Щит пустелі», активно застосовувалася радіопропаганда. Вона здійснювалася з використанням всіх можливих засобів, зокрема підрозділів радіоелектронної боротьби, на які, зокрема, було покладено завдання по порушенню трансляцій іракської державної радіостанції «Голос Багдада». Глушення проводилося

шляхом трансляції на її частотах радіопрограм, підготовлених службою психологічних операцій коаліції...

Аналіз результатів проведених психологічних операцій згодом показав, що радіопропаганда була найбільш ефективним засобом психологічної дії. Четверо з кожних п'яти іракських військовополонених слухали передачі радіостанції «Голос Затоки», що проводилися фахівцями 4-ої групи психологічних операцій. Більшість з них вірили цій радіостанції майже також, як Бі-Бі-Сі, і вже в усякому разі більше, ніж передачам свого урядового радіо.

По-друге, інтенсивно здійснювалася друкарська пропаганда. Вже в ході перших рейдів ВПС коаліційного угруповання на Ірак, Кувейт і позиції іракської армії було скинуто велику кількість листівок, віддрукованих на місці або доставлених із США і Європи. Всього за час операції було поширено більше 30 мільйонів екземплярів листівок.

Основним способом їх розповсюдження було авіаційне скидання. Його здійснювали літаки США і Великобританії. Пізніше був застосований спосіб розповсюдження листівок агітаційними артилерійськими снарядами. Для цього залучалася артилерія корпусу морської піхоти ВМС США.

Головними темами листівок були:

- даремність опору;
- неминучість розгрому;
- схилення до здачі в полон; до дезертирства; до залишення зброї при відступі;
- покладання всієї провини за війну на С. Хусейна.

Про високу ефективність листівок, що були використані, говорять дані дослідження, проведеного фахівцями резервного 13-го батальйону психологічних операцій армії США по роботі з військовополоненими. Так, 98% опитаних визнали, що вони бачили ці листівки; 88% з них вірили в те, що там було написано; 70% підтвердили, що саме листівки вплинули на їх рішення здатися в полон або дезертирувати...

Поєднання цілеспрямованої друкарської і радіопропаганди з безперервними бомбардуваннями і артобстрілами дуже сильно деморалізувало іракські війська і сприяло їх масовій здачі в полон в період наземного наступу БНС.

За оцінками експертів із Саудівської Аравії, органи психологічних операцій БНС впродовж всього конфлікту готували свої пропагандистські матеріали з урахуванням національно-психологічних особливостей арабів. Листівки відрізнялися лаконічністю, простотою і дохідливістю тексту, а стиль викладу – «щирістю і щиросердістю». Технічне виконання листівок було таке, що вони не боялися ні вогкості, ні прямих сонячних променів.

По-третє, у ході бойових дій широко використовувалася усна пропаганда. 66 груп фахівців із звуковідтворюючими засобами були додані командирам частин і підрозділів по всьому фронту дій БНС з метою надання ним

тактичної підтримки. Групи були виділені зі складу регулярних 6-го і 9-го батальйонів психологічних операцій армії США, а також з п'яти резервних рот.

Мобільні звуковідтворюючі станції, встановлені на автомобілях високої прохідності, розташовувалися уздовж переднього краю, і диктори зачитували арабською текстові повідомлення, ненадовго перериваючи трансляцію східної музики. Передачі для звуковідтворюючих станцій готувалися з урахуванням реального рівня морально-психологічного стану особового складу іракських військ і велися на діалектах арабської мови, доступних розумінню більшості іракців.

Ефективність усної пропаганди виявилася дуже високою. Так, за допомогою змонтованої на вертольоті звуковідтворюючої установки потужністю 2700 ватт вдалося схилити до здачі в полон батальйон іракської армії, що обороняв острів Файлак у затоці Кувейт. В іншій ситуації, після проведення передачі про «неминучість приходу смерті з небес» цілий іракський батальйон здався в полон екіпажу одного вертольота 1-ї кавалерійської дивізії.

По-четверте, у ході операції «Буря в пустелі» використовувалася така форма психологічної дії, як відеопропаганда. Через Йорданію та інші сусідні з Іраком країни переправлялися і розповсюджувалися відеокасети пропагандистського змісту.

По-п'яте, величезну роль відіграла дезінформація в ході бойових дій. Вона активно застосовувалася протягом всього періоду бойових операцій, «дозувалася» разом з об'єктивною інформацією для створення максимальної психологічної дії на супротивника. Наприклад, помилкові повідомлення про колосальні успіхи, досягнуті вже в першу годину війни проти Іраку, передані всіма світовими ЗМІ дали саме той ефект, на який були розраховані. Вони деморалізували іракців і одночасно створили атмосферу захопленої ейфорії серед населення країн антиіракської коаліції, зняли стресову напругу в задіяних в операції військовослужбовців.

По-шосте, особлива роль відводилася пропаганді полону. Для подолання іракськими військовослужбовцями «боязні полону», органи психологічних операцій БНС постійно впроваджували в їх свідомість думку про те, що полон – це єдина можливість вижити. Крім того, пропагандистські матеріали всіляко рекламували прекрасні умови життя в полоні. Полоненим гарантувалося гарне харчування, медичне обслуговування, можливість листування з рідними, право на відправлення релігійних обрядів і навіть вільний вибір подальшого місцепроживання.

По-сьоме, активно здійснювалася робота з полоненими. У спеціально облаштованих на території Саудівської Аравії величезних наметових містечках офіцери служби психологічних операцій БНС здійснювали «політичну фільтрацію» багатотисячного контингенту іракських полонених. Вони від-

бирали серед них найбільш підходящих для залучення до пропагандистської роботи...

Практикувалося також вельми своєрідне «зворотне відпускання» військовополонених. Цілі групи розпропагованих іракців із зброєю в руках прямували в тил іракських частин для проведення диверсійно-терористичної діяльності. Ця робота дала певні позитивні результати. За словами командувача арабо-ісламським контингентом у районі Перської затоки саудівського генерала Х. Азиза, головним ядром розпочатого незабаром «антисаддамівського» повстання в Іраці стали військовослужбовці розгромленого в Кувейті окупаційного угруповання, що пройшли в американському полоні відповідну обробку.

Підводячи підсумки психологічних операцій у війні проти Іраку, слід особливо відзначити, що вся пропаганда БНС ґрунтувалася на повній військово-технічній і тактичній перевазі сил коаліції над іракськими військами. Останні 40 днів знаходилися під безперервною вогняною дією. У ході цілодобових нальотів авіація скинула на них тисячі тонн бомб величезної руйнівної сили, масово застосувала новітні високоточні системи зброї. За даними Пентагону, тільки за перші 2 доби бойових дій авіація коаліції скинула 5 тисяч тонн бомбового вантажу, що майже в 2 рази перевищило сумарну потужність наймасштабнішого в ході Другої світової війни повітряного нальоту англо-американської авіації на Дрезден у 1945 році.

Отже, перемога сил коаліції стала результатом не стільки фізичного знищення військової машини Іраку, скільки уміло організованого психологічного впливу, що багато разів підсилив військові успіхи і що привів до повної втрати іракцями здатності до опору. Так, за даними Пентагону, 40-денна повітряна операція в суто військовому плані принесла досить обмежені результати: втрати іракців склали в літаках – 10 відсотків, в бронетехніці – 18 відсотків, в артилерії – 20 відсотків, тоді як морально-бойовий дух (за показниками, що реєструвалися) знизився на 40–60 відсотків. Вже перші бої з передовими підрозділами іракської армії показали, що вона повністю деморалізована і не здатна вести навіть оборонні дії. Фактично іракські війська при зіткненні з силами коаліції починали безладно відступати, залишаючи на позиціях бойову техніку і озброєння або натовпами здавалися в полон.

* * *

ІНСТИНКТ «ОРАНЖЕВОГО» НАТОВПУ

(Переклад з рос.: Камышникова В. Инстинкт «оранжевой» толпы // «2000». – 2006. – №13)

Кожен, хто стояв рік тому на Майдані, вірив тим, хто зібрав цей Майдан, вірив у те, що «завтра буде краще, ніж вчора!» А віра, як відомо, один із проявів інстинкту натовпу, до якого схильні не тільки рядові малоосвічені обивателі, але часом і високоінтелектуальні особистості.

Беззаперечно, що в умовах Майдану відбувалася розумова і душевна ментальна перебудова, яку можна оцінити як соціальну душевну хворобу, свого роду психічну епідемію, заражену вірусом індоктринації. Серед тих, хто стояв на Майдані, витала ілюзія щасливого життя, яка підкріплювалася словами про вступ до Євросоюзу. Абсолютно правим був Фазіль Іскандер, одного разу сказавши, що «бувають часи, коли люди приймають колективний сморід за єдність духу».

Відомо, що людський індивід відчуває екстатичний захват, відчуваючи себе членом групи. Древні механізми створення цього особливого натхнення – спільність ритму руху, пісні. У «Майн Кампф» Гітлер стверджує: «Масові зібрання необхідні, щоб людина відчула, що вона «член і боець «всеохоплюючої корпорації». На такому зібранні людина «захоплена потужним впливом гулу, який навіюється, та наснаги трьох і більше тисяч людей... Вона сама підпадає під чаклунський вплив того, що ми називаємо самонавіюванням... Людина, яка прийшла на таке зібрання, сумніваючись і вагаючись, залишає його внутрішньо укріпленою: вона стала членом спільноти».

Сама масовість дійства, об'єднуюча натовп єдиним почуттям і єдиним ритмом, виступає як фактор переконання. Люди натовпу, збираючись для слухання промов, упиваються також і ілюзією «залучення до влади», яку вміло створюють у них ватажки-оратори. За допомогою формул ідентифікації («ми, українці .., ми, європейці .., у нас чисті руки .., прозора влада ...») та інших прийомів оратор ніби ділиться своєю владою з натовпом або ж прилучає її до свого бажання завоювати владу. А безперервне навіювання переваги – це найсильніша спокуса для «маленької людини» із задоволеною потребою у владі.

Перевірено, що натовп призводить до кадрової чехарди, інтриг, пов'язаних із поділом владних повноважень, до люстрації, обмеження прав громадян за політичними мотивами. Все це за допомогою Майдану сталося і в Україні. А «оранжевим» лідерам Майдану не соромно, що держава руйнується. Вони себе чудово почувають, захищені капіталом, депутатськими мандатами та покійною судовою владою.

Коли «оранжеві» на Майдані заявляли: «Ми прийшли захистити свій вибір!» (причому будь-якою ціною!) – вони ж тим самим відмовляли у виборі іншим. Інші не з ними. Тоді треба змусити інших керуватися емоція-

ми, підштовхнути їх до афективних дій. Адже існує достатньо технологій з управління натовпом. Наприклад, чим довше може оратор протримати натовп (а «оранжеві» тримали довго!) у стані шаленого збудження, тим вище цінується його мова, і він сам оцінюється за якістю своєї промови. У цьому випадку не завадить звернутися до щоденника Геббельса.

«22 серпня 1924 р. у Вюрцбергу виступав запеклий і фанатичний Юліус Ш. (Штрейхер). За чотири години він так завів своєю пристрасною натовп, що він спонтанно заспівав німецький гімн ... Ось так змушені ми, апостоли нової ідеї, пробуджувати народ...»

«13 квітня 1926 р. Увечері прибуття в Мюнхен ... Гітлер вже тут. Моє серце б'ється, готове розірватися. У залі шалене привітання. Штрейхер відкриває. І потім я говорю 2 години. Я видаю все. Шаленіють і шумлять. В кінці мене обіймає Гітлер. Сльози стоять в очах ... Після обіду продовження ... Приходить Гітлер ... Він говорить 3 години. Блискуче. Може звести з розуму...».

Для натовпу лідер стає чимось на зразок ікони, ритуального символу, обожнювання якого часто без будь-яких на те підстав сприймається як щира повага.

Людина натовпу не тяжіє до свободи. Їй набагато зручніше, коли її життям, волею, розумом розпоряджається якийсь індивідуальний чи колективний лідер.

Американський вчений Еріх Фромм, проаналізувавши причини «втечі від свободи» людських мас, розглянув типи характерів, які схильні до такої соціальної поведінки: авторитаристський у його садистському (схильному до знущань над іншими), мазохістському (схильному піддаватися катуванням) або змішаному варіантах, причому підкреслив, що садомазохістські спонукання існують практично у всіх; руйнівний; автоматично конформістський. Фромм писав: «Підміна справжніх актів мислення, почуття і бажання в кінцевому рахунку веде до підміни справжньої особистості псевдоособистістю» (Фромм Э. Бегство от свободы. – М., 1990. – С.149).

«Ми так Вам вірили, товаришу Сталін, як, можливо, не вірили собі» – писав радянський поет Михайло Ісаковський. Кожна поява генералісимуса або Гітлера перед публікою була своєрідною театральною виставою, супроводжуваною громом оплесків і захопленими криками. А чи не такий «оранжевий» натовп з його скандуванням: «Ющенко! Ющенко!»?

Люди, які стояли рік тому на Майдані, були переконані у правильності власного вибору. Вони порівнювали тогочасну економічну ситуацію не з ситуацією, яка мала місце при попередніх урядах, а з «картинкою» «намальованих» опозицією обіцянок. Обіцялося багато чого. У результаті – економічна криза, інфляція, загальна нестабільність, повна невідповідність рівня доходів населення з реальною вартістю життя. І, напевно, правий був Олександр Галич, який писав:

*Не бойтесь золы, не бойтесь хулы,
Не бойтесь пекла и ада.
А бойтесь единственно только того,
Кто скажет: «Я знаю, как надо!»
Кто скажет: «Идите, люди, за мной,
Я вас научу, как надо!»*

«Разом нас багато! Нас не подолати!» – основний рефрен «оранжевого» натовпу. Але відомо, що відчуття ліктя в натовпі використовується широко і цілеспрямовано, зі злим наміром деструктивно не тільки для того, щоб забезпечити своїм акціям свідому підтримку народу, але й для виокремлення з натовпу людей, тих, які діяли цілеспрямовано в ім'я власних інтересів. «Оранжеві» вожаки повсюди розкривали «ворогів Майдану» за принципом «я не буду заарештований, бо я разом із Майданом. А всі, хто у тюрмах (проводжувана люстрація! – Авт.), це вороги нації».

Важлива риса оранжевої революції – використання популярних ідейно-психологічних і політичних масок (міфологем), наприклад у музичних шоу, сценічні площадки яких простягалися у багатьох містах України. Акторами і у той же час глядачами виступав все той же натовп, який скандував на майданах: «Ми не бидло, ми не козли». І з великодушною посмішкою спостерігали за всім цим «головні режисери» країни, радісно потираючи «чисті руки».

Маску натовпу, як правило, ховають під значно більш прийнятною маскою народу. Мета її – нівелювати, знищити окрему особистість, підмінити її маскою псевдоособистості, яка модулюється тільки в натовпі і не існує сама по собі.

Разом зі створенням масок виникає специфічний лексикон, що складається в основному із лозунгів. Наприклад: «Думай про Україну! Це твоя земля! Твоя відповідальність! Твоя місія!.. Ти – нащадок рівноапостольних Ольги, Володимира Великого, Ярослава Мудрого. Історія вимагає від тебе віри в себе і в Україну! Думай як українець! Віктор Ющенко, Президент України». Або звернення до народу Юлії Тимошенко: «Кожен день без вас – для мене втрачений день!», «Бандити повинні сидіти в тюрмах!» та ін. Майдан вірив. Але де принцип доказовості сказаного? А його не було і немає. Лідери «оранжевих» виставляють незаперечною істиною вигідні для них у даний момент положення, не утруднюючи себе підбором логічних аргументів. Звідси:

- моралізуючий пафос «оранжевих», самовихваляння та оптимізм сьогоднішньої і особливо «завтрашньої радості», використання притаманної натовпу схильності вірити в те, що йому хотілося б побачити здійсненим, навіть якщо йому пропонують дещо, жодною мірою не засноване на логічних і фактичних передумовах;
- розмах і концентрація, використання одних і тих же гротескних гасел, які обухом вбиваються у свідомість обивателя, постійне повторення одних і тих самих кліше і примітивних ідей.

Історик О. А. Галкін у своїй книзі «Германський фашизм» пише: «Витягуючи коробок сірників і наклеюючи марку, німецький обиватель бачив те ж знайоме гасло. Воно було надруковане на обгортковому папері, в якій упакована його остання покупка, на придбаному ним театральному квитку, на паперових серветках та картонних підставках для пива» (Галкін А. А. Германський фашизм. – М., 1989. – С. 342).

І ми бачили й бачимо: оранжеві прапори, оранжеві ялинки, оранжеві поліетиленові пакети, оранжеві етикетки на сірникових коробках, де оранжевим кольором написано слово «Так!» і ще багато чого оранжевого, яке веде до «світлого майбутнього». А майбутнє за своєю природою непередбачуване. Часом події, які здаються незначними і навіть випадковими можуть мати фундаментальні наслідки, бо історія людства – дама вельми примхлива, вітряна і нороллива...

* * *

БІЛЬШІСТЬ УКРАЇНЦІВ ПРОТИ

(Переклад з рос.: Макогон С. Большинство украинцев против // «2000». – 2007. – №4)

У №1 тижневика за цей рік надрукована репліка З. Колбуна, уродженця Волині, на підтримку ОУН-УПА. Не маю претензій до оціночних суджень автора – це особиста справа його світогляду, совісті та моралі. Але багато наведених ним фактів та аргументів – відверта брехня, що й змусило мене взятися за перо.

«УПА діяла на своїй автохтонній території. Більшовики, гітлерівці, поляки – це окупанти. Необхідно також пам'ятати, що на Волині жили і польські поселенці-колоністи (так звані «осадники»), які з'явилися тут ще до Першої світової війни і після неї. Військові дії УПА розпочала проти «осадників» і поліцейських з їх числа як відповідну акцію на дії поляків проти українців на Холмщині та інших землях, що входять нині до складу Польщі. Допомогав полякам у цьому Сталін», – заявляє пан Колбун.

Тут все перевернуто з ніг на голову. – «До Першої світової» Холмщина, Полісся і більша частина Волині (за винятком Західної) входили до складу Російської імперії, через це ніяких «польських колоністів» у той час там бути не могло. У сучасному розумінні «осадники» – це «назва польських колоністів на західноукраїнських і західнобілоруських землях у 20–30-х рр. ХХ ст. Вони отримували від держави кращі земельні наділи й щедрі фінансові субсидії, їм були передані місцеві органи адміністративної влади». (Енциклопедія Воєводіна <http://www.enbv.narod.ru/Text/Econom/encyclo/index.html>).

Дійсно, за Пілсудського колонізація й ополячування західноукраїнських земель йшли активно, але до цих процесів Сталін не має ніякого відношен-

ня. Якраз навпаки, відразу після приєднання цієї території до УРСР у 1939 р. тут розпочалася активна українізація. Наприклад, у Львівському воєводстві у вищезазначеному році, була 691 польська школа і тільки 81 українська, а до квітня 1940-го – 748 українських та 266 польських. А на Волині було 907 українських, 33 єврейських, 8 чеських, 7 російських шкіл і лише 145 польських (Ярош Б. Західноукраїнські землі напередодні Другої світової війни//Історія України. – 2004. – №19. – С.10).

У 1940–41 рр. із Західної України та Білорусії було виселено понад 300 тисяч поляків – осадників, поміщиків, жандармів, священнослужителів, військовослужбовців, чиновників і членів їх сімей, а також майже 100 тис. колишніх громадян Польщі, утікачів із території, що опинилася під владою фашистів. (Необхідно зазначити, що за польськими даними на східних землях довоєнної Польщі проживало не більше 8 тис. сімей осадників. У 1940 р. фактично було депортовано понад 27 тис., тобто в 3–4 рази більше істинного їх числа. Звідси слідує, що термін «осадники» використовувався радянськими органами досить широко, включаючи інші категорії сільських жителів польського походження, які підлягали виселенню).

Після ліквідації великого землеволодіння малоземельні селяни Західної України отримали 1 млн 136 тис. га землі, більше 84 тис. коней, 76 тис. корів, 14 тис. свиней та іншу живність (там само).

Як вказував народний комісар внутрішніх справ БРСР, комісар держбезпеки 3-го рангу Л. Ф. Цанава в доповідній записці Л. П. Берії «місцеві жителі в західних областях не лише позитивно сприйняли проведення депортації, але й охоче вказували місце розташування будинків тих кого виселяли і викликалися в провідники та в якості понятих при обшуках».

А в доповідній записці НКВС УРСР від 12 лютого 1940 р. про підсумки операції по виселенню осадників і лісників було зафіксовано: «За наявними відомостями, бідняцьке населення, особливо українське, позитивно ставиться до проведеної операції; мали місце випадки затримання населенням осадників, які втікали» (<http://www.nash-sovremennik.ru/p.php?y=2004&n=10&id=7>).

Так що вже до літа 1941-го жодних осадників, а тим більше поліцейських з їх числа, на території Волині не було. А от поляки були, адже розселились вони тут ще з XIV–XV ст., за кілька століть до того, як русинів, росіян і малоросів, які населяли окраїну польських земель, стали називати українцями. Тому, висловлюючись зрозумілими З. Колбуну термінами, поляки Волині проживали «на своїй автохтонній території».

Безпардонною брехнею є спроба уявити звиряче знищення українськими «повстанцями» польського населення на Волині в 1943 р. як якусь «акцію у відповідь» на дії польських влад на Холмщині, адже переселили українців звідси тільки в 1947 р.

Як і всі «національно свідомі патріоти», З. Колбун навмисно об'єднує політичні та етнічні поняття – «більшовики, гітлерівці, поляки – це окупан-

ти... УПА не воювала з Червоною Армією, але воювала з енкаведистами, німцями, поляками. Доводилося воювати з червоними партизанами».

Насправді т.зв. «більшовиками-окупантами» були тисячі радянських людей (у більшості своїй – безпартійні українці), направлені в західні області на відновлення зруйнованого війною господарства, розвиток освіти і культури. Саме проти радянських вчителів, медичних працівників, інженерів, бібліотекарів, будівельників і агрономів воювала УПА.

А на боротьбу з бандерівщиною були кинуті не тільки підрозділи НКВС, але й армійські з'єднання (наприклад, у грудні 1944 р. дві стрілецькі дивізії із Закавказзя). Незважаючи на нинішню велику кількість матеріалів, присвячених УПА, так і не з'явилося жодних доказів її «війни» проти німців...

...Необхідно запам'ятати, як «Отче наш», таке:

- Західна Україна була невід'ємною частиною СРСР у рамках міжнародно визнаних кордонів. Тому дії УПА – це злочин не тільки за радянськими законами, але й за міжнародними правовими нормами;
- Необхідно розрізняти політичну кон'юнктуру та історичну дійсність. Всі ці мазепи, бандери і шухевичі в свій час зробили свідомий вибір, проти якого виступила переважна більшість українців. Саме тому вони програли. І саме тому, а не через підступи «московської п'ятої колони» вони назавжди залишаться в історії злочинцями, зрадниками і ворогами України.

* * *

КОЛИ ВОСКРЕСНЕ УКРАЇНА?

(Яровий О. Коли воскресне Україна? // «2000». – 2008. – №21)

...Усе пізнається, як відомо, у порівнянні. В Україні заведено ганити недавнє минуле. Але не створено чогось нового й кращого – економіка, освіта, культура животіють на доїданні здобутків радянської доби. Втім, непотрібні або й руйнівні «новації» настирливо спускаються згори.

ТРЕБА ЗРОЗУМІТИ ДУХ ЧАСУ. У вищих навчальних закладах впроваджується так звана «кредитно-модульна система» згідно із так званою Болонською угодою, від якої відмовилися сам Болонський університет, Оксфорд, Сорбонна...

Ця система слугує тільки примітивізації й схематизації навчального процесу, перетворюючи співпрацю викладача та студента на «бухгалтерську» діяльність із механічним підрахунком балів, на механічне формальне звітування як самоціль. Та хто нас чує?!

А тести! Що таке тести з літератури? Це «математична перевірка» на бездумне знання вхоплених довільним жмутком фактів, які часом не мають ніякого відношення до розуміння учнем художньої вартості твору, це «вбивство» всяких навичок сприйняття й аналізу явищ літератури. Важко

сказати, чим загалом не вгодила стара добра система оцінювання: «відмінно», «добре», «задовільно», «незадовільно» – може, тим, що, по-перше, ніби «радянська» (хоч існувала ще до 1917 року), по-друге (і це найголовніше!) – аби не так, як у москалів...

Росію в нас образити може кожен. І – ніби «треба», щоб образив. І – «нічого не буде». Кілька місяців тому преса рясніла повідомленнями про те, що СБУ заснувала підрозділ по боротьбі з проявами ксенофобії та національної нетерпимості. Цікаво, чи поширюється діяльність цього розділу на «боротьбу з москалями» і нетерпимість до них? Чи спускалися хлопці з Володимирської на майдан Незалежності, під поштамт, до переходів, інших торгових п'ятачків столиці, де один з найпоширеніших сувенірів – футболка із написом «Дякую тобі, Боже, що я не москаль»?

Нас уперто переконують, що Україна снить і бачить себе в НАТО, хоча ми ні сном ні духом не відаємо про таке хотіння переважної більшості українського народу. Високі урядовці не хочуть помічати масових хресних ходів проти експансії НАТО, як і потужного протесту лівих сил...

З високих кабінетів народ переконують, що він живе чи не в найщасливішій країні світу – ми таке вже чули колись, але підстав для подібних запевнень значно менше, ніж «тоді». Прекрасні міфи про наше буття творять і із чужих трибун: на відкритті Бухарестського саміту НАТО Буш запевнив, що Україна й Грузія пройшли «важкий шлях» до... «процвітання (!) і свободи (!)».

Пани президенти США й України, мабуть, готові показати та аргументувати нам вияви як процвітання, так і свободи... Але на ділі все має вигляд буквально з точністю до навпаки. Наша Вітчизна ввійшла в стадію глибокої системної кризи: нема ділянки національного буття, яку б не зачепила катастрофа занепаду та пригнічення здорових продуктивних сил...

Важливо зрозуміти, що східнослов'янська єдність як останній і найважливіший фактор опору стрімкому наступу безбожного й аморального глобалізованого світу «поза нами» базується на єдності церковній. Розірви її – і дуже легко буде мати «кишенькову Україну», перевернути на свій копил і зручно видозмінити маленьку спокійну Білорусь, а там можна добиратися й до Росії, в якій, за словом преп. Серафима Саровського, до кінця віку збережуться залишки християнського благочестя. Ціль на знищення №1 – Росія, що встає (і встане) з колін.

Український націоналізм (який за плодами його точніше буде назвати антиукраїнським) помпується небаченими темпами. Те, що нам підноситься як Україна, насправді нею не є. Дійшли ж ми у своєму нацзамилуванні й самовозвеличенні до дірки від бублика. Просто дивно, як наша національна інтелігенція, «еліта» умудряється бачити плюси прогресу, навіть цитуючи статистику занепаду.

МОСКАЛІ ВЖЕ ЗА КОРДОНОМ. На форумі інтелігенції в кінці березня цього року М. Жулинський підсумовує: «за період з 1990 до 2007 рр. у світовому індексі людського розвитку Україна з 45 перемістилася на 76 місце серед 173 країн. За якістю життя Україна посідає 98 місце серед 111 країн». Це з Концепції гуманітарного розвитку України. Учасник форуму, народний художник України А. Гайдамака каже кореспондентові «Слова Просвіти» (3–9.04.2008): «Проблем дуже багато. За час незалежності, зокрема за останні два-три роки, в культурі знищено, вважаю, більш ніж 1937-го».

Все. Приїхали! Що ж це за незалежність така, що нищить гірше тоталітаризму? Яка її мета і можливі перспективи?.. Це все питання, які й здоровий глузд зроблять хворим. Бо те, що коїться в державі, геть далеко від задекларованих цілей.

Жоден «щирий український інтелігент», який за інерцією говорить, що останні три століття українську культуру тільки те й робили, що забороняли росіяни, не зможе пояснити, чому в сучасній, незалежній Україні немає умов для розквіту тієї самої, колись забороненої, культури. Москалі вже далеко, за кордоном. А в рік на Україні видається аж... 1 (одна) книга з розрахунку на 1 громадянина. З 1991-го по 2007 рік в Києві закрито понад 80 книгарень. Ми вже забули, як відчайдушно відстоювали магазин «Знання» на Хрещатику його працівники? А магазин відкрили у 30-х роках, і ніхто на нього не зазіхав – аж до «епохи грошей», як писав Борис Олійник.

Якщо порівняти, скільки книг українською мовою видавали в УРСР, то сучасні цифри стануть просто сміхотворними. Класика, переклади, сучасна література... Беремо першу-ліпшу книгу з полиці – «Твори» Гоголя в 3 томах. – Київ, 1952 рік. Тираж – 30 000 примірників. Перекладали Гоголя першокласні українські письменники: М. Рильський, С. Васильченко, І. Сенченко, П. Панч; подано детальні, фахові академічні примітки. Ціна добротного тому – 10 крб. 65 коп.; (після реформи 1961 р. це трохи більше за півтора карбованці – цілком доступна для будь-якого громадянина ціна).

Хай би осромилися лукаві апологети сьогоднішнього розвалу: отримавши безкоштовну освіту, безкоштовні квартири, зробивши собі імена в літературній, науковій сферах, вони тепер займаються конструюванням «жахів ХХ століття», прекрасно відаючи, що тоді було не тільки чорне. Та такого занепаду літератури й культури, як сьогодні, ХХ століття не знало!

У 1928 р. було засновано журнал для дітей «Барвінок», тираж його перевищував 1 мільйон. Тепер – кілька нещасних тисяч і прозахідний зміст у дусі штатівських мультиків про дядечка Скруджа, який все хоче збагатитися. Для чого ж було створювати в СРСР мільйонні тиражі українським дітям – щоб через 5 літ викосити їх голодомором?.. Ні, щоб навчати дітей. А сьогодні елементарна безграмотність сягнула рівня передлікнепівського.

Під диктовку Заходу. Настирне педалювання проблеми щодо визнання голодомору геноцидом рішуче не має підстав. Так, режим здійснював форсовано, фанатично, дуже жорстко індустріалізацію і в жертву було кинуто село, були погублені мільйони людей України, Росії, Казахстану. (Чи відомо взагалі більшості сучасних українців, що в той голод загинули половина казахів! І в Казахстані не використовують могил співвітчизників у блюзнірських політичних ігрищах. А в нас розпалюють угодні бушам і бжезинським інквізиційні антиросійські кострища з кісток жертв, загнаних на той світ як «власними більшовиками», землячками-українізаторами Любченком, Косіором, Чубарем на верхах, так і запопадливими садистами, холоуями й донощиками по селах – на низах.)

Це був злочин проти селянства як класу, та він не мав на меті винищення українців як нації. Але що – якісь там селяни? Тут кровожерного «москаля» як убивцю цілого народу українського подавай!

Втім, чому дивуватися, коли раз-у-раз з'являються такі фальшивки, як нібито наказ маршала Жукова про депортацію всіх (!) українців, чи нібито «генеральна угода» 1938 р. між НКВС СРСР та гестапо Німеччини. Незаангажовані історики давно розтовкмачили любителям липових сенсацій, що це маячня. Але зараз на коні історики іншого розливу (чи «перегону?»). Один із них так захопився в радіоефірі викриттям «винуватців геноциду», що вже й Гітлера записав у благодійники голодуючим. Мовляв, «райх» прислав по кілька марок голодуючим німцям, а ті ділилися з українцями. Словом, такі «патріоти» (більшість із них позакінчували аспірантури при кафедрах наукового комунізму) до 1991 р. чомусь не боролися за волю України, як В. Стус чи В. Чорновіл. Тепер вони зомбують український загаль отакими «відкриттями».

Україна вже не перший рік живе під пряму диктовку Заходу, якому геть не треба, щоб пострадянські люди були людьми, а народи – народами. Тому тут і замахуються на православну релігію, донищують культуру й літературу. Україна «погоджується» (без згоди народу!) бути пішаком у геополітичній грі Сполучених Штатів, і пішаком, якого хочуть використати в далеко не шахових ходах «каїнової стратегії». Без антимосковської складової український націоналізм позбавлений сенсу. Він завжди брався на озброєння, коли потрібно було силам зла повстати на православну Росію...

Тільки Росія, як це не дивно звучить для слуху антиросійської «еліти», здатна сьогодні бути гарантом збереження нашої національно-культурної ідентичності. Гляньте в історію: Росія завжди була незалежною і найбільшою православною державою. Припустимо, що нас відірвуть від Росії, зроблять її ворогами. Створять автономну кишенькову церкву із місцевим патріархом. І такі ми, здрібнені, локалізовані й самостійні, полетимо в темряву Європи: з її культом гаманця, шлюбними договорами замість нормальної любові, байдужістю до старих і розтлінням малих, з легальними одностате-

вими парами, відсутністю мистецтва, порнографією, взаємною відчуженістю і моральною деградацією?

Церкву ніхто не винищуватиме відкрито. Просто створять умови, щоб храми та монастирі продавалися заради вартості земельної ділянки, як у Чехії: вони там нікому не потрібні. Церкву поставлять у становище рядового «суспільного інституту», одного із численних, причому – далеко не найголовнішого й малочисельного. Добре, якщо геївське лобі ще не «продавлюватиме» вимог про вінчання збоченців.

І хай православна громада виживає у такій постмодерній ситуації – в одному ряду з сектами, гей-клубами, казино і тому подібним.

Страшно уявити? Страшно. Православної громадськості як такої не буде, її ніхто не слухатиме, її ніхто не чутиме. А в Росії церква – не «інститут», не організація. Це спосіб існування, стрижень буття й основа народу. Там православних – мільйони. Там відбувається потужний поворот до фундаментальних релігійних і національних цінностей. Тому зберігати нашу єдність всіма силами – це вкрай важливо передусім для нас, поставлених на грань цивілізаційного нищення при галасі про духовний і національний «розвій».

При «клятому комуністичному режимі» в паспортах писали: українець, росіянин, білорус... Тепер у нашій незалежній, з дозволу сказати, державі мов на сміх вказують стать, і це, можливо, не межа: в деяких штатах США стать уже не вказують...

Не позаздриш сучасним ідеологам: як їм трактувати, наприклад, козацтво, воєнне існування якого проходило в обширах боротьби з окатоличуванням та унією, настільки жалуваними теперішнім українським курсом! Козацтво передусім захищало православну віру, яка дорівнювала їй національній ідентичності.

«РАДУЙСЯ, ТАРАСЕ...» Що ж це за дивина, коли панахиди по Шевченку відправляють уніатські священики, мов забувши Тарасові рядки, що стосуються їх: «Ще як були ми козаками, а унії не чуть було, – тоді-то весело жилось!» Звичайно, ніхто не вправі їм цього заборонити. Але який галас зняли навесні 2004 р. «патріотичні» ЗМІ, коли делегація духовенства УПЦ на чолі з блаженнішим митрополитом Володимиром відслужила панахиду на могилі Кобзаря в Каневі! «Московські попи поїхали на Чернечу гору!» – захлиналися газетки. Ну, власне, необхідно нагадати, що в цій церкві Тарас Григорович і хрестився, і причащався, і був відспіваний. (Хоч відбудований храм Святителя Миколая на Подолі, де зробив останню зупинку раб Божий Тарасій, тепер у віданні філаретівців.)

Дуже сумнівно, що «сім'ю вольну, нову», про яку писав Шевченко, ми бачимо зараз... Хоча вона твориться, мабуть, не політиками, а єдністю душ людських. Ще в 1861 р. Куліш у «Слові над гробом Шевченка» казав: «Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний. Де б він не вмер на

великому слов'янському мирові... всюди він був би між своїми... Радуйся ж, Тарасе, що спочив ти не на чужині, бо немає в тебе чужини по всій Слов'янщині».

Ми часто забуваємо гуманізм та інтернаціоналізм Шевченка: тепер програмно підкреслюється, як мало не єдиний, тільки антимосковський вектор його поезії – далеко, скажемо, не вирішальний; взагалі ж це поет – поборник правди, якою вона йому уявлялася за мірками Божими й людськими. Він є ворогом неправди, а не інших народів.

У тлумаченнях Шевченкової поезії ми часом зліші від його прижиттєвих цензорів. У 1859 р. член головного управління цензури О. Тройницький доповідав, що в поемі «Катерина» «выражается горький упрек русскому, соблазнившему и потом жестоко покинувшему молодую малороссиянку, но в ней нет направления, враждебного целому народу». Бо цього справді нема. А сама поема присвячена великому російському поетові В. Жуковському, що брав активну участь у викупленні поета з кріпацтва.

Біографічний факт, що поета викупили російські діячі, нині краще й не нагадувати: «треба» говорити тільки про те, що «Москва» як універсальне уособлення чогось страшного, нелюдського й послідовно антиукраїнського знущала над поетом...

Про те ж, як забороняли Шевченка польські чиновники, католицькі й уніатські клерикали на заході України мовби забуто.

Підозрілим з точки зору науковості фактом є новомодне протиставлення Шевченка і Гоголя. Один, мовляв, боровся за Україну, інший – прислужував Москві.

Авторитетний літературознавець Ю. Барабаш говорить про Гоголя і Шевченка як про дві найвпливовіші постаті української культури світового значення... Шевченко і Гоголь – це два шляхи, та це одна Україна. Шевченко самотвердив народ, а заслуга Гоголя – у пропаганді української культури «численним язикам», народам близьким і далеким. Ми вже не кажемо про духовний бік справи, про концепцію Бога в обох митців, про їхні християнські переконання.

Чи мільйонам українців це видається зараз актуальним? Ні, роздувається тільки протиставлення двох націй і двох культур, роздирання тканини православної спільноти, того Богом даного покрову землям Київської Русі, який ткався віками.

На чий млин ллємо воду. Ми не ідеалізуємо сучасної Росії, як і її історичного минулого; ми говоримо про народ, який генетично відданий Богові. І такими є загалом русичі – східні слов'яни, а нас хочуть пристебнути до ментально, релігійно і культурно чужорідного нам «західного вектора».

Можна довго розводитися про ментальність Сходу і Заходу, порівнювати традиційну ментальність росіянина і, скажімо, американця. Тільки пара фа-

ктів для порівняння. Доводилося читати інтерв'ю із радянським сапером високої кваліфікації, офіцером, що служив у Афганістані. Він казав: «Ми могли дуже легко розв'язати проблему безпеки шляхів: просто зробити бордюри із мін. Але ми думали і про мирних жителів, у тому числі дітей...» Що робиться тепер в Афганістані «під патронатом» Північно-атлантичного альянсу, всім нам відомо.

Різко негативна реакція на українців тепер і в сербів Косово: ще одне каїнове діло для нашого брата-українця – брати участь у розчленуванні стражденної Сербії, «у безплідних ділах тьми», точніше – у ділах із кривавими плодами.

З ким ми маємо справу, на чий млин ллемо воду? Нема більших недолуків і негідників, ніж ті, які використовують США у своїх маріонеткових режимах. Справжньою сенсацією стало оприлюднення з трибуни ООН інформації про те, що так звана «влада незалежного Косова» замішана не тільки в міжнародній наркоторгівлі, а й у продажу внутрішніх органів закатованих сербських полонених. Ця «влада» з її субструктурами становить одне з найнебезпечніших мафіозних утворень Європи. «Скажи мені, хто твій друг...» Чи те ще буде?!

Наступний штрих. Рік тому помер пілот Пол Тіббетс, який у 1945 р. скинув атомну бомбу на Хіросіму. Престарілий ветеран заявляв, що за необхідності повторив би це з нинішніми «ворогами Америки», дослівно: «я б стер їх з лиця землі. При цьому б загинули невинні люди, але так у кожній війні. Така вже їхня доля»...

Отже, ми, «вибираючи» НАТО (хоч наш справжній вибір, повторимо, ніяких демократів не цікавить – ні «своїх», ні американських), незаперечно маємо брати участь у тому блюзнірському кривавому балагані, що зветься мовою американських політиків то «просуванням демократії», то «боротьбою з тероризмом». Хоча що це за боротьба, що «просувається», ми бачимо по скривавлених гарячих точках земної кулі... тому ж Афганістані американці донищують рештки збудованого й прокладеного радянськими «щураві», яких місцеві жителі, порівнюючи з американцями, вважають, до слова, чесними бійцями. А відвагу і чесність у бою шанують не лише на Сході. Тільки цей кодекс – не указ для янкі...

Щоб зомбувати люд на потребу сьогодення, треба провадити препарацию минулого – особливо для молоді. Наше багатостраждальне історичне минуле продовжує страждати від страшних перекосів-глуначень. Усі пам'ятають похмуру фантазію роману Дж. Оруела «1984» – там замість старих газет видавали «правильні» нові й зберігали їх у бібліотеках... Отаке щось коїться і з нашою історією.

Академік П. Толочко, людина православна і принципова, вчений, який не пішов за віяннями кон'юнктури, не приніс у жертву власну совість, пише: «Сферою, яку безжально експлуатує націонал-патріотична владна еліта, є

історична пам'ять. Причому звертання до неї носить дивний характер. З незбагненою впертістю і послідовністю в свідомість українців втілюється комплекс народу-страждальця, народу-мученика. Країна перманентно відзначає «ювілеї» якихось трагедій: батуринської 1709, Крут 1918, голодомору – 1933, радянської окупації тощо».

Причому ясно, хто був мучителем – звісно, Росія. Вона – мішень координованого Заходом «обстрілу нечистотами» тільки тому, що вона – православна країна, вона – НЕ-ЗАХІД...

Про те ж, наприклад, що польські пани (європейці!) вважали навіть наших гетьманів бидлом, запрягали українців у карети й плуги, садили їх тисячами на палі (а потім практику паль, кострищ, відсічення голів принесли нам інші «європейці», німецькі фашисти), – ні слова.

«СВЯТКУЄМО» ЧЕРГОВУ СКОРБОТУ. Мало того, що сам Київ – місто вскрай оптимістичного архітектурного й природного наповнення – хочуть у проєкті перетворити на якийсь похмурий некрополь освенцімського плану (через численні безрадісно-скорботні меморіали), то ще й у наші історичні друзі записуються доволі підозрілі партнери по історії, щоб не сказати – істинні вороги, нищителі й загарбники.

Намічене на наступний рік святкування фантазмагоричного «українсько-шведського союзу» не принесе нічого, крім іще більшого розколу української нації. Замість прилучитися до святкування Росією її перемоги над спільним загарбником ми «святкуємо» чергову скорботу – розгром чужоземного полководця, якого самі шведи вважають «невдахою серед королів»... Він ніс нам незалежність – сміх і гріх! Святкувати доводиться незреалізований (на щастя) «дерібан» України між Мазепою та шведським ставлеником у Польщі Ліщинським і зраду Мазепою клятви на хресті, в якій (зраді) його підтримала маленька групка відщепенців серед старшини...

За соборною постановою 1666–1667 рр. зрадник царя вважався позбавленим «християнського звання». За законом зрадженої сторони зрадника й піддали анафемі. Що тут святкувати православному люду?

Як свідчить акад. Дмитро Багалій, шведи спалили тоді й село Хоружівку, яка через три століття подарує Україні президента. Та чому дивуватися! Церква в рідному селі В. Юценка з канонічної юрисдикції «добровільно-примусово» перейшла в руки «київського патріархату». Де стовпи віри на різних ярусах народу церковного?..

Свого часу священномученик Володимир (Богоявленський) на пропозицію стати «патріархом» України суворо сказав: «Посміятися над церквою я не дам!» Замість вишукувати патріотичні чесноти у зажерливого й цинічного феодала Мазепи, який понад півтора десятиліття служив, доки було вигідно, російській короні й потім тільки через зміну ситуації для власних же шкурних інтересів поміняв «вектор» на західний і знайшов безславну кон-

чину бездомного втікача, – краще б історикам докопатися й дослідити, яка роль автокефалістів у вбивстві більшовиками священномученика Володимира. Чи не предтечі «київського патріархату» послугували «наводчиками» для катів?..

ЧОМУ Б НЕ ВСТАНОВИТИ ПАМ'ЯТНИК АДЛЬФУ? Те, що укладачі «українсько-шведського союзу» дозволили шведам перетворити сіверянські храми на конюшні, що голодні «союзники» видрали всіх курей і поросят у своїх «гостинних партнерів» – про те мовчок. Як і про те, що учасники «українсько-німецької угоди» з гітлерівським «райхом» відправили на той світ не тільки тисячі поляків і євреїв, а й єдинокровних українців. Втім, тепер натужно колекціонуються «свідчення про переодягнених енкаведистів». Цікаво б запитати: чи були ще колись в діяльності чекістської контори аналогічні вдавання до маскараду, крім повоєнної Західної України? Чи типово це? Чи не заскладний, не надто дорогий і малоефективний «художній прийом» – розігрувати такі костюмовані спектаклі з тисячами статистів, з десятками тисяч убивств? Щось тут не в'яжеться...

Таке можливо тільки в нас, у сучасній Україні: святкування розгрому агресора і встановлення йому пам'ятника на місці цього розгрому. Чому б не встановити пам'ятник старому Адольфу (прости нас, Господи) десь на заході України: теж як-не-як був союз – «українсько-німецький», чому свідчення – батальйон «Нахтігаль» і кривава діяльність отих всіх бандер, шухевичів і куків. Один із засновників ОУН – М. Сціборський – не приховував симпатій до фашизму і схвально відгукувався про диктатуру як стабільний елемент устрою, про позитиви «фашистської ідеології, що творить культ сильної одиниці – вождя, і провідної меншості, при одночасовому недовір'ї до будучої ролі народних мас. Провідна еліта творить і наказує; маси виконують і повинуються – така формула фашизму».

Сергій Лозунько зазначає («2000», 12.10.2007): «Саме за такою фашистською формулою був складений Сціборським і проект Конституції України»... Далі дослідник питання цитує артикули цього «актуального документу»: «Україна є суверенною, авторитарною, тоталітарною... державою»; «Владу Українська Нація здійснює через Голову Держави – Вождя Нації, що уособлює її суверенітет і єдність. Цей Голова Держави пропонується довічно, пожиттєво».

Чим це краще від більшовизму? Втім, сьогодні «патріоти» можуть вбачати позитив у тому, що ця держава Сціборського «признає релігію за велику цінність, що сприяє розвитку духовно-моральних сил людини, суспільства і Нації». Причому національними церквами визнавалися дві – українська православна автокефальна церква з патріархом у Києві й греко-католицька з митрополитом у Львові.

Схоже, сучасні державотворчі сили пішли ще далі. Автокефалія привабливо світить багатьом. А «престол» уніатів уже давненько перенесено до

Киева – це при тому, що в столиці віруючих даної конфесійної приналежності коли б не якісь долі відсотка...

Лозулько, наводячи присягу, яка планувалася Сціборським для українського фюрера, резонно зазначає: «зверхник» держави дає обіцянки перед Господом Богом та Україною «взагалі», яка «понад усе»: тобто і понад окрему людину. Про народ ані слова.

Почитаєш такі «документи епохи» і думаєш: може, і шкода, що в пані історії немає сміттєспалювальних заводів. Такий матеріал не перегниває, бо він не має нічого природного й органічного, по-людськи живого. Він штучний, як отруйна синтетика, він виник у хворій свідомості людей, які маніакально прагнули і прагнуть «фюрерства» за будь-яку ціну. У православній традиції таке інакше, як одержимістю, не назвеш: тільки одержимі диявольською манією люди могли кидати у жерла жертвних печей мільйони людських доль – на втішення своїх невиситимих, страшних амбіцій. Амбіції сатанізованої душі!

Що ж, Україну чекає чергова Полтава. А «Полтава», Полтавська битва в історії двобічна: кому – блискуча вікторія, кому – ганебна «конфузія» і «драп нах вестен».

Україна перед вибором – тільки біда, що знов вибирає хтось за неї...

«НОВА ВІРА» ВИМАГАЄ СТРІЛЬБИ. На 2009 рік притягнуто і «ювілей» т.зв. Конотопської битви та зрадницької діяльності Івана Виговського, попередника Мазепи, що обагрив зброю православною кров'ю, так само не підтриманого більшістю старшини і козаків. З усіх заплених і заснованих павуками шухляд історії квапливо (у народі кажуть – «як не перед добром») видобуваються горезвісні дати, об'єднані спільною ознакою: антиросійським (читай – спрямованим на розчленування східнослов'янського православ'я) забарвленням. Виводиться із могильної тьми все затавроване історією, анафематствуване, іудоподібне, руйнівне для православної України, злобне і похмуре.

Складається враження, що західному світові чим гірший стан справ в Україні – тим краще. Західних диригентів влаштує всяка Україна – аби антиросійська. Можна було б на це махнути рукою нашому обивателю та й сказати: ну нехай буде антиросійська, аби жити по-людськи. Ні, так просто не буде.

Згадується факт, розказаний очевидцями чеченських воєн. Бандити пропонували полоненим прийняти іслам. Дехто теж махнув рукою: ну що там!.. Зніму хрестика, для вигляду відбуду якісь ритуали... Але новоявленим «мусульманам» треба було закріплювати нову віру: розстрілювати тих, хто хвилину тому були товаришами. «Як же я буду?..» «А ти ж тепер правовірний воїн, а це – твій ворог, невірний... Стріляй!»

«Нова віра» вимагає стрільби по колишніх єдиновірцях. Вистрілимо в Росію – яку б там не було – радянську, путінську, медведівську, олігархіч-

ну, п'яненко, дику, незбагненну чи святу – наступний постріл буде у православ'я, а він стане пострілом самогубця. Бо православ'я – це наша душа. Ніяким протезом західного споживацтва її не заміниш. Якщо тут, не доведи Господи, зникне незамулена віра, у річищі якої жила Україна, за яку героїчно вмирали запорозькі козаки, завдяки якій творилася культура матеріальна й духовна, – не буде ніякої України. Буде територія чужих інтересів, заселена покірними слугами Заходу. Якщо хтось гадає, що США бажають кожного нашого громадянина відправити відпочивати на екзотичні острови, то він глибоко помиляється, а от втягнути в нові криваві конфлікти – це більш імовірно.

І Російська імперія, і Радянський Союз мали в собі не суцільний негатив, як це зараз виставляють, а й багато конструктивного. Це все – наша історія, вона починалася не з 1991 р., і не з «оранжевого» Майдану. Українці теж були серед творців обох цих супердержав, з якими рахувався світ. А що утопічно-прекрасних епох не було, нема і не буде на землі – це давно треба збагнути.

Із усякої епохи слід засвоювати позитив, пригадувати краще, корисне, побудовче.

Чи багато істориків у школі й вузі зацентують на тому, що Україна набула сучасних територіальних обрисів саме у складі СРСР? Чи багато філологів знають про те, як потужно в 30-х р. асигнувалася радянським урядом українська книга – у тім числі до 125-літнього ювілею Тараса Шевченка? Чи звертають увагу мільйони киян на той факт, що вже через чотири роки після війни, фактично на руїнах, починається будівництво Київського метрополітену, одного з найкрасивіших у світі (у нас він був виявом архітектурно-інженерного мистецтва аж до нинішньої доби тиражних однотипних станцій, на Заході ж – це щось на зразок підземного трамваю для бідних...)

І страшно подумати, що було б, якби Чорнобиль вибухнув не в 1986-му, а в 1996-му чи 2006 році, для прикладу. «Тоді» – допомагали всім миром. А тепер?..

Київську Куренівку в 1961 р. залила стихія глиняним валом, погубивши сотні людських життів, невдовзі після перетворення Лаври на заповідник. Тепер знову, вдруге за тисячолітню історію монастиря (після більшовиків!), монастир відбирають у монахів...

НЕ ОБЛУДНИМИ СЛОВЕСАМИ. Багато говориться патетичних слів про воскресіння України, а в «реальному часі» йдеться, власне, про її згасання. Як може бути воскресіння країни при занепаді всіх виявів державного життя, коли суспільна дійсність – нищення, розкол, розділення? Нас оточує абсурд. Взяти хоча б ситуацію з російською мовою: це ще один фактор розколу українського суспільства, яке щиро хотіли б будувати представники різних народів. Обидві мови – й українська, й російська – є державотвор-

чим чинником. Не можна такими варварськими методами викорінювати мову Пушкіна і Достоевського з кінематографії, ЗМІ, навчальних закладів. Це аж ніяк не піде на користь українській мові. До того ж спеціалісти – психологи й філологи – давно переконалися, що при вивченні двох споріднених мов обидві легше й більш плідно засвоюються. А ми маємо тепер в Україні ситуацію, коли української гаразд не навчилися, а російську занедбали. Російськомовні газети столиці рясніють «україногенними» ляпами: «людские органы» (замість «человеческие»), «бьются с демонстрантами» (замість «дерутся»). А ось зразок «писання» хлопця, четвертокласника, який у родині говорить російською, а навчається в українській школі: «Лудше на улице гулять». Він не знає, наприклад, що є російське «ы». Й таких випадків – тисячі.

Треба бити на сполох, бо так наші громадяни не знатимуть достатньо жодної мови, не вмітимуть грамотно писати ніякою! Може, такого «суспільства віслюків» планомірно й добиваються – руйнуючи освіту, літературу, загалом, національну і релігійну самобутність під вивіскою їх захисту?

Міністр освіти бідкається: таке враження, що ми від суцільної грамотності йдемо до суцільної безграмотності... Так, колись був радянський рух під назвою «лікнеп» (російською «ликбез») – ліквідація неписьменності, а тепер, схоже, йде ліквідація грамотності – у найширшому розумінні...

Ніколи за всі віки відхід від православ'я та православної спільноти (заради «лакомства нещасного», заради амбіцій вождів і вождиків) не давав Україні щастя, від неї справедливо відходило Боже благословення. Ми прикличемо його знову тільки братолюбністю, покаанням, сердечною чистотою і – правдою.

Хай ця правда не така, як дає лукавий світ, але вона завжди перемагала, завжди воскресала Україну.

* * *

МІФИ ІСТОРІЇ: БІЙ ПІД КРУТАМИ

(Переклад з рос.: Лобанов О. Мифы истории: бой под Крутами // «Я». – 2007. – №5)

Нещодавно Україна відзначила одне із свят своєї нової історії – день пам'яті Героїв Крут. За переконанням тих, хто створює країні вигаданий історико-культурний обрис, 29 січня 1918 року стало унікальною сторінкою історії України.

З точки зору об'єктивної історії, події, які відбулися під Крутами, породжують багато питань. Наприклад, географічних. Чому бій відбувся саме під Крутами, а не під Бахмачем або Ніжином? Адже, обійти Крути безкрайніми просторами землі Чернігівської не створює жодних перешкод. Отже, крім географії, мали вплив й інші фактори? Ось і спробуємо в них розібратися.

ОФІЦІЙНА ВЕРСІЯ ПОДІЙ. За версією, яка стала в Україні канонічною, москальсько-більшовицькі орди в січні 1918 р. розпочали інтервенцію з метою знищити молоду незалежну Українську республіку в особі Центральної Ради в Києві.

7 січня 1918 р. командуючий каральними більшовицькими військами В. Антонов-Овсієнко дав наказ про наступ на війська Центральної Ради (ЦР). 8-го числа його частини окупували Харків. 9-го під тиском армійської групи Єгоров вправ Катеринослав. 20-го розпочалися бої за Полтаву. 25-го частини під командуванням заступника Антонова-Овсієнка М. Муравйова Полтаву захопили. Після цього Муравйов змінив напрям удару: він повернув на північ і об'єднався з частинами Гомельського напрямку, вирішивши продовжити атаку, пересуваючись залізницею по лінії Бахмач-Крути-Ніжин-Київ.

27 січня Бахмацька сотня Українського Вільного Козацтва (УВК) і сотня юнкерів школи ім. Гетьмана Б. Хмельницького залишили Бахмач і відійшли до вузлової станції Крути. Туди ж наступного дня прибули і дві чернігівські сотні УВК...

МІФ ПРО ОКУПАЦІЮ УКРАЇНИ. Сучасних істориків України не влаштовує те, що війська Муравйова рухались на Київ із Харкова, де в кінці грудня 1917 р. відбувся Всеукраїнський з'їзд Рад, і Україна була проголошена Радянською республікою. Їх влаштовує версія про окупацію України «більшовицькими ордами». Однак на момент початку конфлікту в Україні діяв 3-й Універсал Центральної Ради від 20 листопада 1917 р., в якому вона визнавала входження України до складу Росії як автономної території. Універсал проголошував: «Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими надати допомогу всій Росії...»

Таким чином, формально виходить, що обидва ворогуючих уряди – ЦР у Києві і Харківський Радянський уряд – претендували на владу не в суверенній державі, а в її автономній частині під назвою Українська народна республіка в складі Росії.

Ще одне. Харківський уряд складався із етнічних українців (громадян Росії), а верхівка ЦР, починаючи з самого Грушевського складала значну кількість галичан (які були громадянами Австро-Угорщини – держави, яка знаходилася в стані війни з Росією).

Загальновідомо, що деякий час ЦР і Радянський уряд у Петрограді визнавали один одного. Але потім, із початком Калєдинського заколоту, ЦР фактично прийняла сторону Калєдина. ЦР без перешкод пропускала на Дон загони юнкерів та офіцерів із фронту і всіляко заважала руху загонів червоних, які йшли на придушення заколоту. У цих умовах 18 грудня 1917 р. уряд Леніна пред'явив ультиматум ЦР, який та відхилила, після чого і розпочалися воєнні дії.

Розклад сил на той момент був не на користь ЦР, хоча вона війни не злякалася, розраховуючи на національну самосвідомість українців. Так, Петлюра сподівався, що, демобілізувавши етнічних росіян (він видав наказ про звільнення на 3 місяці всіх солдат-великоросів), і, сформувавши національні українські полки, він роздавить більшовиків. Петлюра запевняв, що за ним, крім мас, мільйон штиків! Але це виявилось іще одним міфом. Мас нічого, крім розподілу землі поміщиків не цікавило. ЦР цього не розуміла і займалася законотворчістю. Верхівкою цього процесу виявився земельний закон. Для його прийняття призупинили дію Декрету про землю. Цього було достатньо, щоб Петлюрівський «мільйон штиків» остаточно просяк апатією до ідеї незалежної України.

ПОХІД ЧЕРВОНИХ НА КИЇВ. 18 січня, коли загін Муравйова перейшов у наступ із Харкова на Полтаву, він разом із червоними козаками Примакова мав не більше 1 тис. чоловік. Муравйов тріумфально ввійшов у Полтаву 19 січня (а не 25-го). Потім він поміняв маршрут руху і пішов не на Київ, де на станції Гребінка його очікував Петлюра зі своїм загonom, а на північ, до Конотопа. Там він міг об'єднатися із частинами червоних, які йшли йому на допомогу із Бердянська і Гомеля (вони мали бронепоезди).

Тактично, рішення правильне. Оскільки декілька сотень донецьких червоногвардійців П. Єгорова і червоних козаків Примакова разом з ентузіастами і полтавськими більшовиками, які до них приєдналися, не являли серйозної воєнної сили. Всупереч розбіжним твердженням, ударну силу Муравйова, які наступали на Київ, склали етнічні українці.

ЦР у цей час спробувала виставити заслін проти загонів Муравйова, які рухалися залізницею Конотоп-Київ. 23 січня в Бахмач прибув 1-й курс військової школи під командуванням сотника Аврекія Гончаренка. Бахмач був наповнений пробільшовицьки налаштованими залізничниками. Захищати його в цих умовах було нерозумно.

Гончаренко мав 4 сотні – всього біля 600 бійців із 18 кулеметами. І глава воєнної адміністрації Чернігівської губернії сотник Тимченко, не маючи взагалі нічого, намагався поставити юних воїнів під своє командування. Проте Гончаренко не дав. У суперечках із цього приводу пройшло 2 дні, по закінченні яких Гончаренко відступив на станцію Крути без будь-якого бою. Тут він отримав підкріплення із Києва – 118 чол. студентської добровільної сотні Омельченка.

КОЛИ БУВ БІЙ? Бій під Крутами має декілька різних описів. І невідповідності в них розпочинаються з дати бою. Загальноприйнято, що він був 29 січня 1918 р. За іншими версіями, він відбувся 27 січня. За третіми – бій йшов 2–3 дні (з 27 по 29 січня).

Але існує джерело. Сотник Аверкій Гончаренко після відступу (вже в Броварах) подав рапорт генерал-хорунжому Удовиченку, де описав бій. Цей

архівний документ до цих пір не опублікований. (Можливо, тому, що не вигідний для влади?). Але якщо архіви можна приховати, то мемуари приховати складніше. А. Гончаренко написав спогади. Під час еміграції в Польщі він опублікував в одній із газет опис бою під Крутами.

Там Гончаренко писав, що бій був 27 січня, а не 29, як нас запевняють сьогодні. За Гончаренком: «...25 січня 1918 р. дістав повідомлення, що до мене вислано з Києва студентську сотню...» Прибуття підкріплення могло вплинути на загальне співвідношення сил.

До речі, у 20 км, у Ніжині, стояв цілий полк ім. Шевченка. Але він був ненадійним. Тому в Ніжині міг повторитися Бахмацький варіант. 28 січня так воно і відбулося: полк перейшов на бік червоних. Після цього стає зрозумілою причина оборони саме Крут, хоча ця станція жодної стратегічної цінності не являла.

Бій нерівний, бій кривавий... Бій під Крутами нині описується так. 29 січня величезна орда москалів (від 6 тис. до 400 тис. (!) чол.) під командуванням Муравйова біля станції Крути зустрілися із військами ЦР. Міф про 300 учасників бою (українських спартанців, котрі всі загинули від ударів окупантів) з'явився з легкої руки головного історика України і глави ЦР М. Грушевського в березні 1918 р.

За свідченнями тих же документів і мемуарів, у бою брали участь 420 чоловік: 250 офіцерів і юнкерів 1-ї української військової школи, 118 студентів і гімназистів із 1-ї сотні Студентського куреня, біля 50 місцевих вільних козаків – офіцерів і добровольців.

Під час бою 29 січня загинуло лише декілька чоловік, всі інші, відносячи тіла товаришів, відступили до ешелонів і поїхали в Київ. І лише один взвод із студентської сотні в складі 34 чол. за власною помилкою потрапив у полон. Шестеро із них були поранені. Їх посадили в поїзд і відправили в Харків (у подальшому їх звільнили із полону). 27 полонених, які залишилися на станції, більшовики розстріляли і потім закололи штиками (факт звірячої страти сумніву не викликає). Трішки пізніше, ввіймали і привели на станцію ще двох молоденьких офіцерів, які служили в студентській сотні, і яких потім стратили.

Стверджується, що студенти були погано озброєними і мали лише по 3 обойми на гвинтівку. Незважаючи на це, вони героїчно переходили в штикові контратаки і нанесли червоним неймовірні втрати. Ще стверджується, що затримка червоних під Крутами на декілька днів дозволила придушити в Києві повстання російських більшовиків, не дати їм захопити місто і виграти час, щоб уряд ЦР (Генеральний Секретаріат) уклав у Бресті мир із Німеччиною. А потім із її допомогою прогнати інтервентів із української території.

Крути БЕЗ МІФІВ. Що ж відбулося під Крутами насправді?

Загін Єгорова (біля 3600 чол.) атакував станцію Крути 27 січня. Серйозного опору він не очікував. За це і поплатився, потрапив під кулемети. Атака захлинулася з великими втратами. Далі бій вівся за правилами. Червоні мали в своєму складі колишніх офіцерів, які швидко розтягнули фронт, здійснили флангове загарбання і, використовуючи численну перевагу, примусили правий фланг юнкерів до відступу і в кінцевому рахунку, до здачі дистанції.

Гончаренко протримався до вечора. У сутінках станцію було взято. Саме була взята, а не здана. Організованого відступу не було. Гончаренківці відступили до поїздів, відведених у тил за 1,5–2 км від станції.

Ось так описав бій у своїх мемуарах комісар Московського червоногвардійського загону С. Моїсєєв: «Якщо б у ворога збереглася рішучість до боротьби, то в степу перед Крутами на місці червоногвардійських загонів залишилося б криваве місиво. Та, на щастя для нас, юнкерський заслін, залишений в окопах, був повністю деморалізований нашим штурмом. Юнкера зупинили вогонь і, висипавши сірою масою із окопів, що було духу, кинулись до станції... Проте догнати юнкерів не змогли і побачили лише останні вагони поїзда, які зникли за поворотом...»

Зараз пишуть, що студенти були не навчені і мали лише один тиждень бойової підготовки в Києві. Це не так. Студентський курінь січових стрільців (а під Крутами була саме їх сотня) складався із студентів-фронтовиків, зарахованих у ВНЗ за особистим наказом Грушевського. Тому лише один взвод, той самий, який із-за відсутності досвіду потрапив у полон, складався із справжніх новобранців – студентів 1-го курсу і гімназистів 17–18 років. А всі їх більш досвідчені товариші благополучно відступили.

Заявляючи про втрати, Гончаренко вказав 280 чоловік. Однак вони залишилися не доведеними. Потім знайшли лише 27 тіл розстріляних студентів, яких поховали на Аскольдовій могилі. Але напередодні заготували 200 гробів (очевидно, орієнтуючись на звіт Гончаренка). Де ж тоді решта? Виходить, просто розбіглися, у той час як Гончаренко записав їх до вбитих...

ПИТАННЯ ПІСЛЯ БОЮ. Всупереч твердженням, бій під Крутами не затримав просування Муравйова на Київ. Є свідчення, що Муравйов підійшов до Дарниці вже 28 січня. Чому ж сьогодні дату бою призначають на 29 січня? Для того щоб стверджувати, нібито затримка червоних під Крутами дала можливість укласти рятувальну для ЦР угоду з німцями?

Та факти говорять про те, що представники ЦР встигли укласти з німцями мирну угоду в Бресті до взяття Києва, завдяки... Муравйову, а не героям Крут. Йому потрібно було взяти Київ з ходу, а не обстрілювати місто цілий тиждень, випускаючи в день по 2 тис. снарядів. Своєю бездіяльністю Муравйов дав можливість Коновальцю придушити повстання в місті і розстріля-

ти 1500 чоловік. У кінцевому рахунку, непомірні амбіції призвели Муравйова до поразки. Вже в березні німецькі війська вигнали більшовиків з України. На німецьких штиках до Києва повернулась і ЦР.

Існують також ще питання до Муравйова: навіщо було розстрілювати студентів наступного ранку і знущатися над їх тілами? Після взяття в полон студентів посадили під арешт. Що трапилося потім – невідомо. Відомо лише те, що комісари Лапідус і Моїсеев були здивовані тим, що студентів розстріляли без їх відома. Ще відомо, що раніше Муравйов доніс Антонову про знищення під Крутами відбірних військ ЦР на чолі із самим Петлюрою. Може бути, три десятки юнців могли завадити доказу цієї «відбірковості»? Тому їх і позбулись?

Є в «історії Крут» ще одна цікава обставина. Справа в тому, що студентський курінь січових стрільців, як і переважне число самих стрільців, складався із галичан. Ті, хто прибули в Київ після залишення Руською армією Галичини в 1915 р., військовополонених галичан та інших їх земляків, які з'явилися в місті в 1917 р. після розпаду фронту з німцями.

Особливої уваги заслуговує і подальша доля Аверкія Гончаренка, який вважався головним героєм Крут. У 1944 р. він став полковником дивізії СС «Галичина». Напевно, це закономірність. Після цього стає очевидною і подальша логіка сучасних істориків України...

Частина IV

ПРИХОВАНА МІЖНАРОДНА ПОЛІТИКА ТА КОНФІДЕНЦІЙНИЙ ПАРТІЙНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

Окрім «активних» заходів у вигляді розвідки та спецоперацій, система латентних напрямів політичної діяльності містить також приховані дії більш буденного характеру в міжнародній сфері та сфері організаційно-управлінської роботи. У першому випадку мова йдеться про таємну дипломатію та функціонування наддержавних і недержавних латентних структур світової політики. У другому – про приховані, але досить ординарні елементи організаційно-управлінської діяльності суб'єктів політики, які пропонується умовно позначити як «конфіденційний менеджмент».

Розділ 10. ТАЄМНА ДИПЛОМАТІЯ ТА ЛАТЕНТНІ СТРУКТУРИ СВІТОВОЇ ПОЛІТИКИ

У міжнародних відносинах існують два основних засоби взаємодії між акторами – дипломатія і військове насильство. Якщо здобувати інформацію тільки зі ЗМІ, то може здатися, що військове насильство зустрічається на кожному кроці. Однак, хоча щодня десь у світі проливається кров і йдуть війни, тисячі щоденних міжнародних взаємодій в основному носять ненасильницький характер. Основним **засобом міжнародного спілкування є дипломатія**, а не війна. Як доказ цього твердження наведемо *аргументи*:

- по-перше, як правило, політики звертаються до воєнних дій після того, як дипломатичні взаємодії провалилися, але, якщо при цьому все-таки мали місце воєнні дії, вони найчастіше закінчуються переговорами (навіть коли переможець висуває ультиматум);
- по-друге, міжнародні відносини часто подібні до гри в шахи, де партнери ведуть гру задля своїх інтересів.

Сьогодні слова «дипломат» і «дипломатія» часто вживаються для зовсім різних понять. Слово «дипломат» походить від давньогрецького слова «диплома» і означає офіційні документи (у тому числі, уживаючи сучасну термінологію, таку як: посвідчення, інструкція, сьогоднішні «вірчі грамо-

ти»). Буквально «диплома» означало «подвоюю», від способу, яким складалися документи. У Стародавній Греції послы, що направлялися на переговори, одержували інструкції, грамоти, що засвідчували їхні повноваження і являли собою дощечки, складені разом. Тому їх називали «диплома». Звідси й виник термін «дипломатія». Втім, саме це слово стали вживати пізніше, на початку XVII в. В Англії, наприклад, перший випадок уживання поняття «дипломатія» відноситься до 1645 р. У 1693 р. відомий німецький філософ, математик і мовознавець Г. В. Лейбніц опублікував «Звід дипломатичного права». У ньому він ужив слово «дипломатичний» (лат. – *diplomaticus*). З тих часів воно стало означати «що стосується міжнародних відносин». Але, мабуть, першим у тому значенні, що надається сьогодні цьому слову, поняття «дипломатія» стало вживатися Франсуа Кальєром, французьким дипломатом, послом Людовика XIV у декількох європейській країнах, учасником важливих і успішних переговорів. У 1716 р. він опублікував книгу «Способи ведення переговорів з державцями». Слово «дипломат» він ще не вживав, воліючи говорити про «переговорщиків» [11].

Існує багато дефініцій поняття «дипломатія», але доцільно звернутися до декількох визначень, що найкраще відбивають його суть.

Політологічний словник розглядає поняття «**дипломатія**» як засіб здійснення зовнішньої політики держави, що є сукупністю мирних заходів, пов'язаних зі здійсненням міжнародних відносин; це також офіційна діяльність державних органів, що здійснюють функцію представництва держави, спрямовану на реалізацію зовнішньої політики країни.

М. Шепелев дає найповнішу дефініцію поняття і визначає **дипломатію** як один з головних інструментів міжнародної політики, що полягає в офіційній відкритій або таємній діяльності міжнародних акторів в особі їхніх органів зовнішніх відносин, спрямований на здійснення цілей та завдань міжнародної політики. Дипломатія гармонійно впливає на міжнародні відносини і дотримується у своїй діяльності певних правил та звичаїв [19].

Тобто, **особливість** дипломатії полягає в тому, що це, перш за все, спосіб взаємодії між державами, у рамках якого вони прагнуть впливати на національні інтереси один одного, не застосовуючи військової сили.

Основна роль дипломатії – мирні міжнародні комунікації. Виходячи із цього, головні **функції** дипломатії такі:

- формулює міжнародно-правові позиції держави, виходячи із цілей і принципів її зовнішньої політики;
- урегулювання конфліктів між державами;
- неконфліктні дво- і багатосторонні взаємодії між державами щодо основних відносин або з поточних і приватних питань;
- пропонувати норми міжнародного права, домогтися визнання їх іншими державами як керівних принципів міжнародного поведіння, дотримання яких є для них обов'язковим;
- представництво в інших державах і в міжнародних організаціях.

Таким чином, можна визначити основні **форми** дипломатичної діяльності:

- дипломатичні конгреси, конференції, наради;
- дипломатична переписка за допомогою заяв, листів, нот, меморандумів і т.п.;
- підготовка й укладення міжнародних договорів і угод;
- повсякденне представництво держави за кордоном, здійснюване його посольствами й місіями;
- участь представників держави в діяльності міжнародних організацій; висвітлення в пресі позиції уряду з тих або інших міжнародних питань.

Відповідно до напрямків дипломатичних відносин можна виокремити **форми дипломатії**:

- двостороння дипломатія, що здійснюється на постійній основі через дипломатичне представництво однієї держави на території іншої держави;
- дипломатія, що здійснюється шляхом проведення спеціальних місій;
- багатостороння дипломатія в рамках міжнародних організацій, що здійснюється через делегації й постійні представництва держав при міжнародних організаціях.

Фахівці визначають багато типів засобів, котрі використовуються учасниками міжнародних відносин в їхній взаємодії, а саме:

- сила, переконання та обмін;
- сила та переговори;
- переконання, торг, погроза і насилля [7].

Організація поточної діяльності дипломатичних відомств має в основному гласний, публічний характер. Тільки деякі її аспекти, котрі містять загрози розкриття поточних дипломатичних задумок або оперативної діяльності спецслужб щодо реалізації певних «делікатних справ», мають закритий характер. Окрім цього, негласне вирішення вищезазначених питань використовується правлячими колами, щоб уникнути певних небажаних наслідків для своєї держави.

У зв'язку із цим історичний процес визначив такі **форми організації дипломатичної діяльності**:

- публічна або відкрита;
- секретна або таємна («таємна дипломатія»);
- змішана (конфіденційні переговори між дипломатами, котрі супроводжуються або завершуються деклараціями, інформацією про досягнуті угоди тощо) [7].

До Першої світової війни навіть у країнах із глибокими парламентськими традиціями контроль над зовнішньою політикою не належав народу. Умови франко-російського союзу (1891–1893 р.) стали відомі тільки завдяки опублікуванню їх радянським урядом у 1918 р., незважаючи на те, що у відповідність із ними ці країни повинні були вступити у війну у випадку

агресії проти свого союзника. Аналогічний характер носив Троїстий союз між Німеччиною, Австро-Угорщиною й Італією 1879 р. Росія, зв'язана союзницькими договорами, змушена була вступити в Першу світову війну, будучи зовсім не готовою до неї. Підсумок – поразка у війні, яка неабияк вплинула на весь хід російської історії в ХХ ст. У більш пізній новітній історії секретним документом, що викликав багато дискусій, був, наприклад, протокол до радянсько-німецького договору про ненапад 1939 р., відомий як Пакт Рібентропа-Молотова, розсекречений у зв'язку з демократичними змінами в СРСР наприкінці 1980-х рр. Суттю таємної дипломатії було те, що народ опинявся перед фактом війни або інших серйозних подій в області зовнішньополітичних взаємин своєї країни, не підозрюючи при цьому й не будучи до них готовим. У відносинах між державами переважали недовіра й підозрілість.

Перехід від традиційної до нової дипломатії після Першої світової війни був зумовлений впевненістю у тому, що до міжнародних справ можна застосовувати демократичні ідеї. Цей перехід був пов'язаний з ім'ям президента США Вудро Вільсона, який був лібералом-ідеалістом, і, як більшість американців, відчував недовіру до дипломатії. Перший з відомих «14 пунктів» В. Вільсона, проголошених 8 січня 1918 р., передбачав, що у майбутньому мають укладатися тільки «відкриті мирні договори, які обговорюються відкритим шляхом», і що «дипломатія буде діяти відверто і на очах у всіх» [19].

На початку ХХ ст. у дипломатії сталися важливі зміни, зумовлені тим, що:

- 1) Конгрес США відмовився ратифікувати підписаний президентом Вільсоном Версальський договір, що посягло сумніви щодо непорушності угод і надійності переговорів;
- 2) зросла роль міжнародних організацій, заснованих Лігою Націй, а згодом – ООН;
- 3) теорія рівності держав призвела до закулісної змови малих країн проти великих держав, що особливо проявилось після розпаду колоніальної системи [19].

Таємна дипломатія являє собою низку прихованих мирних заходів задля реалізації офіційними представниками держави специфічних національних інтересів у світовій політиці, зміцнення будь-яким невоєнним шляхом міжнародного співробітництва, запобігання міжнародним конфліктам або їх врегулювання, пошук компромісів або взаємоприйнятних рішень.

Особливості таємної дипломатії:

По-перше, народ не несе відповідальності за наслідки прийнятих зовнішньополітичних рішень. Коли безліч невідомих виборців контролюють зовнішню політику за допомогою впливу на ратифікацію договорів через парламент або пресу, почуття особистої й корпоративної відповідальності осіб, що приймають рішення, знижується.

Для прикладу розглянемо підготовку і проведення Другого Ватиканського Собору (1959–1965 рр.), що співпав з початком прямих політичних контактів між Радянським Союзом та Ватиканом. Тоді, в умовах величезної секретності, була досягнута домовленість про початок таємних переговорів між представниками СРСР і Ватикану щодо нормалізації двосторонніх відносин. Але вся суперечність налагодження відносин полягала в тому, що таємна міжнародна політика СРСР аж ніяк не співпадала з офіційною міжнародною політикою Радянського Союзу. Крім того, Російській Православній Церкві не було відомо про домовленості керівництва Союзу щодо її присутності на Ватиканському Соборі. Фактично, радянське керівництво нав'язувало Російській Православній Церкві участь у Католицькому Соборі, від чого Православна Церква відмовилася.

По-друге, рядові виборці, як і їхні депутати, як правило, не інформовані про те, що зовнішня політика «робиться» принципово інакше, ніж внутрішня політика. Це суть міжнародних справ, тобто те, що зачіпає не тільки інтереси їхньої країни, але й інтереси інших країн, які необхідно враховувати. Пересічні виборці думають, що досить сформулювати зовнішню політику, яка відповідає інтересам своєї країни, щоб ця політика була реалізована. Крім того, рядовим виборцям і депутатам, котрі їх представляють, властиво емоційне відношення до питань зовнішньої політики, засноване на націоналістичній або іншій ідеологічній перевазі. Професійний дипломат, що витратив все життя на вивчення іншої країни, уникає робити поспішні висновки.

По-третє, демократична процедура ратифікації й затвердження договорів тягне за собою зволікання там, де необхідні негайні рішення. Так, наприклад, у 1919 р. фахівці-фінансисти переконали англійського прем'єра Ллойд Джорджа й французького прем'єра Клемансо в тому, що надзначні репарації, накладені на Німеччину за результатами Першої світової війни, не вигідні Англії й Франції, оскільки розорять німецьких торговельних партнерів і порушать всю міжнародну фінансову систему. Але треба було півтора роки, щоб англійська Палата Громад прийшла до тієї ж думки. Французькій же громадській думці для усвідомлення даної обставини треба було п'ять років. За цей час дрібна буржуазія Німеччини була розорена, що стало одним з найважливіших факторів не тільки міжнародно-фінансових безладь, але й приходу до влади фашистів у Німеччині.

Отже, А. Шепелев розподіляє дипломатію на нову і стару.

Риси старої (прихованої) дипломатії:

- а) застосування концепції європоцентризму, згідно з якою Європа вважалася найважливішим з усіх континентів, і тому європейським справам приділялася найбільша увага;
- б) теза, що великі держави, які складають «європейський концерт», мають більше значення і несуть більшу відповідальність, ніж малі держави;

- в) ідея, що великі держави несуть спільну відповідальність за поведінку малих держав і збереження миру між ними;
- г) наявність у кожній державі професійної дипломатичної служби, що використовувала одні й ті самі прийоми професійної техніки;
- д) впевненість у тому, що серйозні переговори мають бути тривалими і конфіденційними [19].

Основні риси сучасної таємної дипломатії:

- належність до сфери міжнародних відносин, сфери зовнішньої політики держави;
- є необхідним атрибутом дипломатичної діяльності, особливо в дражливих, делікатних для зовнішньої політики тієї або іншої держави питаннях;
- застосування таємних переговорів як основного інструмента облаштування мирними засобами міждержавних стосунків;
- процедура переговорів приховується під завісою таємниці заради досягнення позитивного результату;
- підсумки переговорів можуть бути оприлюднені, а можуть і не висвітлюватися;
- наявність інституту державних службовців-дипломатів, які безпосередньо ведуть переговори і виконують усі інші функції, передбачені статутом дипломатичної служби кожної держави.

Так, наприклад, навіть Устав ООН розроблявся в тихому американському містечку Думбартон-Оксе (1944 р.) поза полем зору преси й громадськості й лише в наступному році був винесений на міжнародне затвердження. Те ж стосувалося й багатьох інших міжнародних договорів ХХ – початку ХХІ ст.

У сучасному світі міжнародної політики витік інформації практично неминучий, і все-таки дипломатія навряд чи може остаточно відмовитися від дипломатичної таємності. Найбільш важливі переговори як і раніше ведуться конфіденційно, посольства спілкуються із центром шляхом шифротелеграм. Головне, очевидно, полягає в тому, щоб зовнішньополітичні акції не виходили за межі демократичного контролю й здійснювалися в законних рамках, установлених міжнародним правом [3].

Потреба у таємній дипломатії особливо виникає у періоди криз і зумовлена:

- необхідністю конфіденційних домовленостей;
- відмовою від деяких колишніх правил узгодження позицій і початком пошуку нових форм співробітництва, що підмінює собою існуючі колись інститути.

Досить яскравим прикладом може вважатися поява на міжнародній арені на початку 70-х років самітів нового типу. Каталізатором цієї форми став крах Бреттон-Вудської системи, невтримний ріст цін на нафту й енергетична криза, що стала потім всесвітньою [3].

На думку Г. Моргентау, у своєму широкому значенні *наука дипломатії складається із чотирьох елементів*:

1. Дипломатія повинна визначати свої цілі у світлі тієї сили, що дійсно або потенційно є в її розпорядженні для здійснення цих завдань, іноді приховуючи свою неспроможність та слабкість.

2. Дипломати повинні чітко розуміти всі цілі, які вони переслідують у переговорах, керуючись тими ресурсами, якими вони володіють, і для цього слід передбачати всі можливі слабкості своєї сторони. Наприклад, наприкінці 1968 року Л. Брежнев викликав у Кремль керівників радянської делегації, що від'їжджала в Хельсінкі на переговори зі США по обмеженню стратегічних озброєнь. Ніколи раніше не виїжджала за кордон настільки висока й представницька радянська делегація. Головний секрет, який треба було берегти як зіницю ока, полягав у тому, що Радянський Союз далеко відставав від Америки в цих озброєннях, хоча в промовах радянських керівників, у пресі й по телебаченню все подавалося навпаки.

У директивах, які обговорювалися тоді на нараді в Генерального секретаря, делегації суворо пропонувалося домагатися визнання паритету із США в стратегічних озброєннях. Тільки в екземплярі керівника делегації Семенова, що зберігався в нього в сейфі, у графі про паритет олівцем було проставлено: «0,7-1». За цим ховалося, що в крайньому випадку Радянський Союз міг погодитися з 30-відсотковою перевагою США по стратегічних ракетах.

Це був найважливіший секрет радянської делегації. Але Володимир Семенович Семенов був дуже завзятий і верткий переговорщик, і він переграв свого американського партнера Джеррі Сміта. Договір ОСО-1, укладений у 1972 році, свідчив про паритет по числу ракет і не обмежував кількості головних частин, що розділяються, на них.

Цим скористався радянський військово-промисловий комплекс. Міністр оборони Д. Устинов розгорнув масштабне виробництво ракет і боеголовок. Їм віддавалося все – гроші, ресурси, слава [1].

3. Дипломатія повинна оцінювати цілі інших країн і власні ресурси, що дійсно або потенційно є в неї для здійснення цих цілей, у тому числі незручні, нерозголошені оцінки і таємні сили. При вирішенні важливих дипломатичних питань дуже важливо володіти повною інформацією щодо цілей протилежної сторони, а за відсутності такої інформації – уміти спрогнозувати ці цілі.

Так, наприклад, у зверненні президента Дж. Кеннеді до американських послів 1961 року, зазначалося, що Америка живе в критичний момент історії, тому від дипломатів вимагалось не тільки розуміння діяльності іноземних урядів, але і знання народів зарубіжних країн, їх інститутів і культури. У зв'язку з цим вважалося необхідним, щоб послы та інші дипломати мали тісне особисте співробітництво за межами дипломатичних кіл.

Дипломатія повинна визначати, у якій мірі ці різні цілі (у т.ч. і таємні) сумісні одна з одною.

Тобто, якщо сторони сідають за стіл переговорів, їх цілі повинні мати хоча б декілька точок дотику. Прекрасною ілюстрацією даної ситуації з реальної світової політики є суперечка між Ізраїлем і Єгиптом із приводу Синайського півострова – єгипетської території, захопленої Ізраїлем у ході шестиденної війни 1967 р. Первісна невдача єгипетсько-ізраїльського мирного договору в 1978 р. у Кемп-Девіді демонструє корисність прагнення розібратися в тому, що стоїть за тією або іншою позицією. Коли Єгипет і Ізраїль сіли за стіл переговорів, їх позиції були несумісні. Ізраїль наполягав на частині Синай. Єгипет зі своєї сторони наполягав на тому, щоб весь Синай до останнього дюйма був повернутий під суверенітет Єгипту.

4. Дипломатія повинна використовувати засоби (як відкриті, так і приховані), придатні для здійснення цих цілей. Наприклад, напередодні російсько-японської війни 1904–1905 рр. і нападу на Порт-Артур японці намагалися створити в російській стороні враження, що війни не буде. Напередодні нападу на Перл-Харбор у 1941 році японська делегація протягом довгого часу вела переговори із США, знаючи, що ніяких угод підписано не буде, і Японія нападе на Сполучені Штати. Вона затягувала переговори, намагаючись приспати пильність партнера (майбутнього супротивника) і створити тим самим найкращі умови для агресії [6].

Зовнішня політика завжди реалізується шляхом не тільки офіційної, але й таємної дипломатії й стратегії. Необхідність держав довідатися потайні цілі реального або потенційного супротивника й здійснити свої таємні наміри, або домогтися не приховуваних цілей, але таємним шляхом, обумовила появу й удосконалення спеціальних структур, призначених для такої діяльності.

В умовах існування на міжнародній арені різних груп держав не залишається місця для однотипної зовнішньої політики й дипломатії. Відповідно знаходять і різне застосування прийоми й методи сучасної дипломатії, які використовують держави у своїй різноманітній зовнішньополітичній діяльності [6].

Г. Моргентау виокремлює такі методи ведення таємної дипломатії:

- **Переконання.** Воно передбачає «м'який» вплив на індивіда, який має на меті радикально скорегувати його погляди, щоб цим вплинути на подальшу поведінку. Цей варіант – найетичніший спосіб впливу, тому що тут немає грубого насильства чи підступного проникнення в підсвідомість об'єкта.
- **Компроміс.** Це – згода, порозуміння з політичним противником, що досягнуті шляхом взаємних поступок. Наприклад, Люксембурзький компроміс – спосіб розв'язання кризи «порожнього крісла», що виникла в липні 1965 р., внаслідок демонстративної відмови Франції від свого місця в Раді Європи. Рішення президента Франції Шарля де Голля бойкотувати засідання Ради Європи було викликано завершенням перехідного періоду, упродовж якого рішення щодо єдиного ринку ухвалювались одностайно. Перспектива голосування кваліфікованою більшіс-

тю такого життєво важливого для Франції питання, як фінансування спільної сільськогосподарської політики, і вірогідність залишитись у меншості змусили де Голля вдатися до такого радикального заходу. Люксембурзький компроміс, завдяки якому країни-члени здобули право накладати вето на пропозиції, що зачіпають головні національні інтереси, досягнуто в січні 1966 року.

- Погроза силою. Це – засіб досягнення мети конфлікуючих сторін, використовуючи погрозу військової інтервенції. Як приклад – «холодна війна» між СРСР і США.

Таємна дипломатія використовує такі засоби:

1. Переговори – один з найважливіших засобів як відкритої, так і таємної дипломатичної діяльності.

Характерними рисами переговорів є:

- *Наявність проблеми.* Дійсно, наявність проблеми для обговорення є необхідною передумовою будь-яких переговорів.
- *Подібність і розходження інтересів сторін.* За повною відсутністю спільних інтересів відносини між сторонами (державами) можуть бути нейтральними, при розбіжності інтересів можлива конфронтація. Для переговорів необхідна ситуація зі змішаними інтересами.
- *Взаємозалежність учасників переговорів.* Взаємозалежними робить учасників переговорів неможливість здійснити свої інтереси поодиноці. Природно, що чим вищою є взаємозалежність, тим більше шансів успішного завершення переговорів, і навпаки.
- *Складна структура.* Більшість дослідників переговорного процесу виділяють три стадії переговорів: підготовку, взаємодію (власне переговори) і імплементацію.
- *Спілкування сторін.* Будь-які переговори припускають обговорення якої-небудь проблеми, тому спілкування є невід'ємним елементом переговорів. Інакше кажучи, без спілкування сторін не буває переговорів.
- *Спільне рішення проблеми.* Це найважливіша характерна риса переговорів, що й відрізняє, властиво, переговори від інших способів взаємодії.

Таким чином, переговори – це діалог між сторонами, які обговорюють ідею, інформацію й альтернативи, щоб досягти взаємоприйнятого рішення (угоди).

2. Торг – вид дипломатичних відносин (найчастіше під час переговорів), що мають такі особливості:

- між сторонами є конфлікт інтересів;
- завдання кожної зі сторін – піти якнайдалі від свого «мінімуму» до свого «максимуму» і змусити опонента проробити зворотнє;
- опоненти в позиціонуванні своїх інтересів мислять раціонально, тобто здатні до компромісів (неможливий торг із фанатиками).

Під час ведення переговорів у процесі торгу використовуються військові, економічні, психологічні важелі впливу.

Наприклад, військові ресурси держави можуть використовуватися і як заохочення («пряник»), і як погроза («батіг») у міжнародному торзі. Так, у період холодної війни і СРСР, і США «залицялися» до країн Третього сві-

ту в гонитві за їхньою політичною лояльністю, голосами на Генеральній Асамблеї ООН, постачаючи їх озброєнням. Країни Третього світу також використовували цей прийом – давали згоду на розміщення військових баз на своїй території в обмін на економічну допомогу. До засобів заохочення військового характеру може бути віднесене також укладання формальних і неформальних оборонних союзів, інших домовленостей у сфері військових взаємин.

3. Розвідка відіграє важливу роль в оперативному інформаційному забезпеченні дипломатії, у прийнятті її структурними підрозділами поточних політичних рішень найбільш вигідних для власної держави. На розвідку покладаються також функції здійснення прихованого спостереження за виконанням іншими партнерами умов підписаних міжнародних договорів та угод [7].

Функції розвідки в системі таємних дипломатичних відносин:

- створення, підготовка та зведення в системи спеціальних сил і засобів здобуття інформації;
- залучення до роботи сил з інших органів держави та неурядових організацій;
- визначення правового положення чиновників і службовців зовнішньополітичних органів (зокрема, обмеження низки їхніх прав і свобод);
- розробка системи підготовки та перепідготовки штатного й позаштатного складу зовнішньополітичних служб;
- забезпечення відповідних посад в оперативних підрозділах, прикриття для цілих підрозділів на основі використання правового статусу державних і неурядових закладів і їхнього персоналу тощо.

Яскравий приклад дієвості розвідки в системі таємної дипломатії подає П. Судоплатов. Мало хто знає про спробу Сталіна й Молотова створити три «буферні зони» відносин з капіталістичним світом. Радянська розвідка й дипломатія діяла у трьох напрямках ведення таємних переговорів про розподіл сфер впливу й протидії агресії Німеччини і Японії у Центральній Європі, Скандинавії й Китаї [16].

У Фінляндії Радянський Союз активно підтримував політичні партії, зокрема дрібних хазяїв, які виступали за те, щоб Фінляндія й Швеція стали посередниками між країнами Заходу й Радянським Союзом у відкритті постійного коридору для поставок радянської сировини до Європи. Радянський посол у Швеції О. Коллонтай неодноразово висловлювалася в довірчих бесідах про необхідність установа особливих відносин між СРСР і Скандинавією. В обмін на гарантований доброзичливий нейтралітет Радянський Союз готовий був надати серйозні економічні пільги для Швеції й Фінляндії, включаючи навіть право реекспорту деревини, нафтопродуктів зі СРСР у «треті країни».

Крім каналів Іноземного відділу НКВС, що мав сильні агентурні позиції в Скандинавії, не було іншої можливості вийти на неофіційні й неформаль-

ні переговори з фінським керівництвом. Знаменно, що резидент у Фінляндії Б. Ярцев-Рибкін (Кін) вів секретні переговори про зондажні виходи на фінів з фінським керівництвом таємно від радянського посла Дерев'янка, який разом із наркомом іноземних справ Литвиновим був інформований про це лише після їхнього невдалого завершення [16].

Поряд із цим у науковій літературі висувається припущення, що змушена відкритість сучасної дипломатії значною мірою компенсується зростанням ролі закритих військових відомств і спеціальних служб. До військових й спеціальних відомств безпеки поступово переміщується центр прийняття рішень з найбільш складних і делікатних питань [3].

4. Пропаганда в дипломатичних відносинах використовується як засіб впливу на закордонну суспільну думку. Наприклад, у ході реформи Міністерства закордонних справ Росії, запропонованої міністром О. Ізвольським у 1910 р., було створено бюро преси. Міністерство закордонних справ зуміло стати головним джерелом зовнішньополітичної інформації для більшості російських газет. Редактори іноземних відділів центральної преси періодично одержували від міністерства необхідні інструкції й рекомендації, своїми публікаціями формували потрібну громадську думку, забезпечували підтримку народом найважливіших російських зовнішньополітичних акцій. Практика регулярних зустрічей завідувача бюро преси МЗС із керівниками політичних партій і найбільших газет впливала на настрої громадськості й вироблення зовнішньополітичних платформ.

Однак таємна дипломатія, – або, у більш коректному визначенні, дипломатія, що містить у собі елемент прихованості, не обов'язково має негативний характер, вона є досить ефективною у деяких випадках. Більше того, у сучасній дипломатії з'явилися її нові, досить витончені форми.

Форми таємної дипломатії:

- *тиха (човникова) дипломатія* була успішно використана Генрі Кіссинджером при вирішенні складного завдання, пов'язаного з виходом США з війни у В'єтнамі, й прийоми якої були тоді розроблені під час переговорів із В'єтнамом, Китаєм і СРСР. Цей вид таємної дипломатичної комунікації отримав назву «тиха дипломатія», оскільки її результати проголошували мир після досягнення угод у ході таємних переговорів, про які було відомо надзвичайно вузькому колу осіб;
- *дейтонівська дипломатія* походить від назви містечка Дейтон недалеко від Вашингтона, де під патронажем США відбувалася зустріч представників Боснії й Герцеговини. Метод проведення зустрічі відрізнявся повною закритістю й ізольованістю;
- *різні форми угод*, які не мають характер договорів, а тому не повинні проходити процедури парламентської ратифікації. Особливої уваги заслуговують при цьому меморандуми, які «являють собою документ, що докладно викладає фактичну сторону того або іншого питання, який містить аналіз тих або інших положень і який полемізує з доказами іншої сторони». Але ця система в останні роки набуває усе більш ви-

тонченого характеру, що обумовлене прагненням виконавчої влади держав уникнути ратифікації й взагалі зробити угоди секретними.

- *неофіційний обмін листами*, що містить суть угоди, після якого міністри іноземних справ обмінюються вже офіційними паперами, у яких, без викладу змісту цих листів, просто дають на них посилання.

Провідні принципи сучасної таємної дипломатії:

1. Захист інтересів своєї країни.

Дуже повчальним прикладом наслідків недотримання цього принципу може бути випадок закритого обговорення М. Горбачовим та Г. Кодем на рубежі 90-х років умов об'єднання Німеччини, про що пізніше розповів російський генерал В. Варенников. Коли канцлер приїхав до Москви, він мав дозвіл бундестагу погодитись на сплату Радянському Союзу компенсації за втрати у розмірі 100 млрд марок, навіть додати, якщо буде потреба, у процесі торгу ще 20 млрд марок, оскільки лише побудованої нерухомості радянські війська залишали на 90 млрд марок. Але Горбачов випередив Коля і сам запропонував цифру 13,8 млрд марок. Це так здивувало канцлера, що він не повірив своїм вухам, перепитав і лише потім дав згоду. Так, «за копійки», радянські військові частини було поспіхом виведено до СРСР, іноді розташовуючи їх у чистому полі. Набагато краще б відповідав інтересам Радянського Союзу варіант домовленості з поступовим виведенням військ у той час, як німці будували б для них у СРСР необхідну інфраструктуру.

2. Важливі угоди просто ніколи не могли б бути досягнуті, якби вони із самого початку мали відкритий публічний характер і, зокрема, висвітлювалися в пресі, що здатна чинити серйозний тиск на громадську думку, а, значить, на результат переговорів. Тому відмова від сучасних форм таємної дипломатії в деяких випадках може привести до ще більш негативних наслідків, якщо формально наполягати на публічності й відкритості дипломатичної комунікації.

3. Таємна дипломатія, на перший погляд, входить у суперечність із принципами відкритої комунікативної толерантності, але при цьому тільки вона в багатьох випадках може бути основою для успішної комунікативної взаємодії.

Наприклад, згідно з Коломацькою угодою гетьману І. Мазепі заборонялося вести дипломатичні переговори з правителями сусідніх держав. Відповідне положення її застерігало «до польського короля та інших государів і кримського хана ні про що не писати та не посилати». А якщо від чужих держав «надходитимуть до них листи, то ті листи прийняв, надсилати до великого государя до Москви в Приказ Малої Росії, а від себе їм у відповідь на ті листи ні до кого нічого не писати». Проте потреба мати неофіційні контакти з Польщею та Кримським ханством час від часу виникала. Мазепа шукав союзників на випадок непередбачува-

них санкцій Москви щодо Батурина. У гетьманській ієрархії не було інституції, яка б відповідала за зносини з іншими державами. Відповідні, дозволені Малоросійським приказом дипломатичні функції, найчастіше виконував генеральний писар. Гетьман також залучав до цієї роботи у стосунках з царями практично більшість генеральних старшин. Зносини ж з Польщею та Кримським ханством носили таємний характер. Вони не могли афішуватись, позаяк російські урядовці ревниво слідкували саме за виконанням цього положення Коломацької угоди. Ці реалії ініціювали пошук відповідних найнадійніших виконавців таємничих місій.

4. Таємна і відкрита дипломатії є повністю сумісними в сучасному політичному житті.

Сумісність «таємної» та «відкритої» дипломатії

Стосовно можливості поєднання різних форм дипломатії корисним є приклад Народи з безпеки й співробітництва в Європі 1975 року. При її проведенні чергувалися публічні, відкриті форми переговорів із закритими.

Перший етап був відкритим. Виступи міністрів закордонних справ, пропозиції, внесені країнами-учасницями, публікувалися. Але й на цьому етапі відбулося закрите засідання, присвячене узгодженню комюніке. Не були опубліковані також «рекомендації» (а за суттю – інструкції), прийняті міністрами закордонних справ для подальшої роботи наради на другому етапі.

Другий етап був робочою стадією підготовки текстів документів, і його хід не піддавався розголосу (тобто був прихований).

І нарешті, засідання третього етапу були відкритими, публічними. Всі засоби масової інформації з винятковою повнотою висвітлювали його роботу. Передавалися по телебаченню виступи голів делегацій й церемонія підписання документа, у якому були виражені результати переговорів на всіх трьох етапах, – Заключного акту. Більше того, у самому Заключному акті було положення, котре передбачало його опублікування в кожній державі-учасниці, що поширить його й забезпечить можливість більш широкого ознайомлення з ним.

Таким чином, переговори за закритими дверима на певних стадіях обговорення міжнародних проблем часто є фактично неминучими й корисними з погляду інтересів миру [6].

Структурні рівні дипломатичної діяльності:

1) емпіричний – безпосередня практика дипломатичної роботи.

Особливості даного рівня:

- інформація, збір і аналіз якої завжди становить найважливіший аспект діяльності дипломата в чужій країні, у цьому випадку має, на відміну від інформації різних засобів масової комунікації, довірливий характер, заснований на чесності й відкритості персоналістичного діалогу з великою роллю особистого авторитета дипломата;

- значна різниця між інформацією, що отримують і оприлюднюють журналісти і тією, котру добувають дипломати, оскільки вони одержують інформацію від осіб, з якими близько знайомі й довіряють один одному.
- 2) теоретичний – системні умови сучасної дипломатичної діяльності як такої.

Основні риси даного рівня:

- сучасні міжнародні відносини, а значить і сучасна дипломатія, стає все більш відкритою, публічною. А це означає, що успіх або неуспіх дипломатичної взаємодії все більше будується на висуванні вагомих аргументів у приватній дискусії;
- сучасна дипломатія збагачується зовсім новими формами комунікації, що мають відкритий і навіть наближений до наукового характер.

Незважаючи на всі позитивні сторони таємної дипломатії, варто виокремити обмеження таємної дипломатії:

- масштаб або характер рішень, що приймаються, різко збільшує відповідальність за них;
- якщо домовленості, що були досягнуті в результаті прихованих переговорів, будуть вважатися помилковими після їх підписання і оприлюднення, то відмовитися від них буде дуже складно, оскільки в такому випадку дискредитованими залишаються перші особи держав;
- як відкрита, так і таємна дипломатія більшою мірою залежить від особистих симпатій та антипатій, і це впливає на прийняття зовнішньополітичних рішень;
- необхідно мати на увазі, що таємна дипломатія лише тоді буде ефективною, коли вона добре підготовлена.

Функції таємної дипломатії:

- узгодження домовленостей про припинення військових дій (у даному випадку є досить дієвою таємна дипломатія, адже для домовленості щодо припинення військових дій можуть використовуватися різні засоби ведення таємних дипломатичних відносин – від переконань ключових особистостей конфлікту до торгу і навіть блефу);
- налагодження військової допомоги воюючим сторонам (чудовим прикладом є ведення таємної військової дипломатії США під час Першої та Другої світових воєн щодо постачання зброї ворогуючим країнам);
- вироблення умов капітуляції – закриті політичні процедури (наприклад, на Ялтинській конференції 1945 року «Велика трійця» вела переговори щодо розподілу впливу на міжнародній арені, визначаючи умови капітуляції Німеччини);
- вирішення питань репарацій;
- узгодження документів щодо об'єднання або співпраці двох сторін проти третьої, яке використовується при необхідності залучитися таємною підтримкою з боку інших держав, що знаходяться поки що поза межами конфлікту;

- налагодження зв'язків з країнами за відсутності офіційних дипломатичних відносин;
- прийняття рішень з найбільш складних і делікатних питань (наприклад, улітку 2008 р. президент Литви Валдас Адамкус заявив, що не вважає потрібним розташування на території його країни елементів американської системи протиракетної оборони, якщо Вашингтону не вдасться досягти відповідної домовленості з сусідньою Польщею. Через декілька годин після заяви литовського президента його прес-служба розповсюдила повідомлення, в якому підкреслювалося, що у разі невдачі переговорів з ПРО між США і Польщею, Литва готова обговорювати питання про дислокацію елементів ПРО на своїй території. На думку деяких експертів, такі суперечливі вислови можуть свідчити про тонку приховану дипломатичну гру з питань ПРО);
- узгодження позицій держав або їх представників під час виборів кандидатів у міжнародних організаціях;
- домовленості в антитерористичних акціях.

Суб'єктами таємної дипломатії можуть бути:

- а) *глави держав, глави урядів, міністри закордонних справ і інші члени урядів, що перебувають із офіційними, приватними та таємними візитами за кордоном;*
- б) *посол або тимчасовий посланник* – особи, які перебувають на постійній або тимчасовій дипломатичній службі і виконують свої повноваження як за допомогою відкритих офіційних переговорів, так і за допомогою таємних засобів дипломатичних відносин;
- в) *посол з особливих доручень* – спеціальна категорія чиновників високого рангу, що постійно виконують спеціальні (часто таємні) дипломатичні місії. У США такі дипломати мають звання «*ambassador at large*», у Республіці Молдова, Росії й інших державах вони називаються «*посли з особливих доручень*». Під час виконання повноважень на територіях інших держав послы з особливих доручень користуються тими ж правами й привілеями, що й інші послы.
- г) *дипломати*, що виконують функції делегатів або членів спеціальної місії, що направляються для участі в офіційних церемоніях, оскільки більшість офіційних церемоній (коронація, одруження, поховання монархів або їхніх спадкоємців) також сприяють веденню таємних переговорів;
- д) *дипломат як кур'єр* – це особа, наділена повноваженнями з боку глави держави або уряду для виконання спеціальних таємних місій з метою подання або повідомлення в усній формі послання високій посадовій особі тієї держави, куди він був відряджений;
- е) *секретні емісари* – особи, уповноважені державою, інтереси якої представляють, налагодити контакт із представником іншої держави з метою отримання певної інформації, її передачі, вивчення можливості ініціювання офіційних переговорів;

- е) *конфіденційні спостерігачі* – особи, що проживають на території іншої держави й уповноважені виконувати секретну місію, що спрямована на передачу інформації своїй державі від держави, в якій тимчасово дана особа проживає. Місія цих спостерігачів вважається тимчасовою, оскільки за мету не ставиться формування регулярного дипломатичного представництва, а присутність їх конфіденційна;
- ж) *виконавчі й політичні агенти* – особи, що не належать до категорії дипломатів, однак виконують тимчасову або постійну політичну місію при іншій державі або уряді;
- з) *приватні агенти глав держав* – особи, які виконують приватне доручення від імені глави держави з метою проведення таємних переговорів і встановлення відносин із приймаючою державою в різних конкретних галузях.

Проте досить важливо зазначити, що наявність великої кількості суб'єктів дипломатичних відносин не означає, що кожна людина може представляти інтереси держави в міжнародних переговорах на високому рівні, оскільки вимоги до суб'єктів дипломатичних відносин (особливо таємних) є досить високими. Адже непрофесійність суб'єктів дипломатичних відносин може дискредитувати не тільки дипломата (чи іншого суб'єкта) на міжнародній арені, а і державу, яку він представляє.

* * *

Безпосередній вплив на світові політичні процеси та історію взагалі має прихована діяльність потайних та напівпотайних наддержавних об'єднань, недержавних структур світової політики та міжнародних таємних товариств.

Сучасні геополітичні процеси свідчать про те, що зараз спостерігається латентна боротьба на таких рівнях:

- світових суспільно-політичних рухів (ліберал-демократичні, соціал-демократичні, сіоністські, фашистські, комуністичні та ін.);
- світових релігій (католицизму, православ'я, магометанства, конфуціанства, іудаїзму, буддизму та ін.);
- елітних закритих об'єднань, союзів, лож, товариств масонського типу;
- транснаціональних фінансово-економічних і воєнно-політичних об'єднань;
- мафіозних й іншого роду організованих транснаціональних злочинних групових об'єднань;
- міждержавних відносин [8].

Наддержавні організації найчастіше асоціюються з масонськими ложами, таємними товариствами, підпільними спілками. Проте у наш час обставини, в яких функціонують сучасні латентні структури, змінилися. Це уже не таємні масонські ложі, якими вони були в період клерикальної реакції і панування тоталітарних режимів. Офіси масонських лож і клубів діють офіційно

і достатньо доступні для широкого загалу. Діяльність Тристоронньої комісії, Більдерберзького клубу, Давоського форуму висвітлюються в пресі, і журналістів, які про це пишуть, ніхто не переслідує, а дуже часто навіть винагороджують.

Нині підвищену увагу дослідників привертає той факт, що міжнародні наддержавні структури і неурядові організації в реалізації завдань, які ставлять перед ними держави-учасники, використовують не тільки можливості публічної політики, основаної на міжнародному праві, а й постійно використовують технології так званої «таємної дипломатії». Крім того, для досягнення корпоративних інтересів так звані «міжнародні чиновники» міждержавних структур і функціонери міжнародних неурядових організацій намагаються встановлювати конфіденційні контакти з представниками національних спецслужб, щоб вигідно використовувати їх можливості та впливати на правлячі кола держави.

Загалом, можна окреслити такі вектори діяльності недержавних структур світової політики:

1. У стратегічному відношенні латентні структури тримають курс на глобалізацію інформаційно-політичного, економічного, культурного і релігійного просторів планети.
2. У воєнному відношенні латентні структури намагаються сформувати щось схоже на світові збройні сили, при цьому цілком природно, що за основу беруться війська країн НАТО.
3. В економічному відношенні латентні структури, актив яких складається з найбагатших людей планети, підтримують розвиток ринку через такі інститути, як СОТ, СБ, МВФ та ряд інших; основні зусилля спрямовані на підтримку життєвого рівня так званого «золотого мільярда» – населення США, Канади, Австралії і країн Західної Європи.
4. У культурній сфері таємні товариства дотримуються стратегії подвійних стандартів, згідно з якою більша частина людства знаходиться в просторі масової культури.
5. У релігійному відношенні таємні структури виступають за єднання релігій і припинення релігійних війн [15].

Якщо говорити узагальнено, то **таємне товариство – це різна за кількістю група людей, об'єднана якоюсь певною метою, що, керуючись різноманітними чинниками, вважає за потрібне зберігати факт свого існування або зміст діяльності в таємниці.**

Умовно таємні товариства можна поділити на три групи:

1. Товариства, які не приховують свого існування і частково популяризують деякі аспекти своєї діяльності (масони, Римський клуб, Світовий форум тощо).
2. Товариства, про яких відомо, що вони лише існують і не більше того (сатаністи, тоталітарні секти і їм подібні).
3. Товариства, про існування яких можна тільки здогадуватися, але підтвердити здогади неможливо за браком будь-якої інформації. Такі това-

риства, за умови того, що вони існують, найбільш ефективні і повною мірою відносяться до таємних.

Недержавні та наддержавні потайні структури мають певний перелік ознак:

- їх діяльність, а іноді і членство, як правило, носить прихований характер і практично не висвітлюється;
- влада, що належить їм, не завжди визнана та легітимізована, але вона – реальна і подекуди сильніша за офіційну владу;
- створюються з метою захисту власних інтересів, таємниць та боротьби з ворогами або суперниками;
- вони тримають зв'язок як з представниками легітимованої влади так, не виключено, й з тіньовими структурами паралельно, фінансуються і з тих, і з тих джерел;
- суб'єктами їх діяльності можуть виступати світові спільноти, а об'єктом – світовий порядок;
- часові рамки діяльності, як і територія впливу, можуть бути величезними в історичному та географічному розуміннях;
- члени даних організацій входять до керівних органів багатьох світових структур та урядів численних держав;
- у найбільш таємних структурах членство можливе лише за умов прийняття присяги чи клятви не розголошувати таємниці.

Таблиця 9

Форми діяльності латентних структур світової політики

Критерій класифікації	Форми діяльності латентних структур світової політики
За напрямками здійснення	державна, партійна, громадсько-політична, комунікаційно-інформаційна
За суб'єктами політики	класова, соціально-групова, національна, міжнародна, індивідуальна
За специфікою предмета впливу	теоретична, практична
За політичним простором	зовнішньополітична (міжнародна), внутрішньополітична (самоврядувальна)
За специфікою сфер	військова, діяльність органів безпеки, економічна

У реальному житті види політичної діяльності недержавних та наддержавних організацій можуть здійснюватися одночасно в різних формах. Що стосується засобів управління людським суспільством, то їх можна поділити на три способи концентрації управління і розширення сфери впливу:

- пряма військова агресія з окупацією території;
- економічна експансія та підкорення;
- підпорядкування методом «культурного співробітництва».

Пріоритети недержавних та наддержавних структур, на думку дослідника М. Сенченка, такі:

1. Методологічне (концептуальне) управління інформацією світоглядного характеру, формуюче методологічні стереотипи. Воно є основою управління суспільством.
2. Хронологічне управління за допомогою інформації щодо хронологічного порядку фактів і явищ, що відбуваються. При володінні методологією хронологічне управління дозволяє виділити окремі процеси і об'єднати їх відповідно до поставленої мети. Історія нашої країни тільки на наших очах мала декілька трактувань. Зараз створюється чергова версія. Це страшна зброя в руках сучасних жерців. Вона вбиває клин між слов'янськими народами, зокрема між російським і українським.
3. Фактологічне управління за допомогою описової, фактологічної інформації щодо окремих процесів і їх взаємозв'язків, що подається в спотвореному вигляді. Стосовно суспільства – це ідеологічне управління.
4. Економічне управління за допомогою кредитно-фінансової системи з паразитичним позичковим процентом. Сьогодні більшість країн і народів світу перебувають у полоні позичкового процента, що застосовується до країн «третього світу» з боку так званих «розвинених країн» Заходу.
5. Управління за допомогою зброї геноциду. Це зброя масового враження сьогоднішнього і майбутнього поколінь. Давня – алкоголь, наркотики, нікотин – її застосовують і сьогодні. Сучасна – хімічна і бактеріологічна зброя, генна інженерія, психотронні засоби. Згадаємо, як була завойована Америка: мечем і алкоголем. І не тільки завойована. Колонізаторами, за якими стояло жрецтво, практично знищена була вся індійська цивілізація.
6. Управління, що використовує зброю знищення матеріальної інфраструктури і жителів держави. Це, у першу чергу, ядерна зброя [14, с. 14–15].

Щодо методів роботи латентних недержавних організацій, то до них відносяться:

- пропаганда – поширення думок шляхом повільного переконання;
- підтримка різноманітних сект, розповсюдження так званих ідей віротерпимості (дозволяється все, окрім християнства);
- поширення певних революційних ідей серед всіх верств населення;
- запрошення до своїх організацій потрібних людей;
- підкупи, погрози, вбивства, шантаж.

Особливе місце в інформаційній та розвідувальних функціях наддержавних структур займає створення різного роду благодійних фондів, організацій і т.д. У центрі уваги таких структур можуть опинитися носії інформації конкурента. Крім того, подібні фонди і організації використовуються з метою лобіювання. У багатьох розвинених державах Заходу не тільки правляча еліта, а також політичні, релігійні і суспільні рухи, емігрантські об'єднання, структури діаспори, транснаціональні «закриті елітарні союзи, ордени, клуби» і опозиційні організації проводять власну політику, яка може не

співпадати з офіційною. Усі вони, а також різноманітні фонди, комітети, асоціації використовуються для лобювання за кордоном інтересів корпорацій.

Практика утворення та використання наддержавних об'єднань та недержавних структур світової політики бере початок аж у діяльності таємних організацій давнини (із врахуванням обмеженості тогочасного «світу»). У наш час найбільш впливовими таємними або напівтаємними структурами світової політики можна вважати такі.

Масони. Це світове таємне товариство так званих «вільних мулярів» (від англ. «freemason» – вільний муляр, каменярь) є релігійно-етичним рухом, заснованим на принципах доброти, взаємодопомоги, удосконалення людини та створення морального суспільства. Але практична спрямованість руху багато в чому відхиляється від декларованих цілей та цінностей. Існує близько 26 різних версій виникнення масонства. За одними джерелами коріння руху простежуються у Середньовіччі, за іншими – ще раніше. Його ідейні засади склалися як синтез попередніх учень давніх гностиків, маніхейів, тамплієрів та різноманітних утопій. Із часом теоретична частина доктрини масонства була викладена Дж. Андерсоном у «Книзі конституцій» (1723 р.), але у подальшому, під впливом історичних обставин, доповнювалася новим змістом.

Діяльність масонів організують місцеві ложі. Перша масонська ложа з'явилася в 1717 р. у Британії. На початку 1980-х рр. з 6 млн масонів у світі 4 млн мешкали в США та 1 млн – у Великій Британії. Привабливість декларованих цілей забезпечила широке залучення до масонства видатних осіб різних епох: вчених – Леонардо да Вінчі, І. Ньютон, письменників – В. Гюго, Ф. Купер, У. Шекспір, Й. В. Гете, Г. Уеллс, композиторів – К. Дебюсі, Й. Гайдн, В. Моцарт, політиків – Дж. Вашингтон, Б. Франклін, Т. Джефферсон, У. Черчилль, Ф. Рузвельт, Г. Трумен, Р. Ніксон, Б. Клінтон, В. Брандт, Г. Коль та інші.

Серед відомих масонів України – І. Котляревський, М. Грушевський, С. Петлюра. Висловлюються припущення, що членами товариства були Т. Шевченко та І. Франко. Відродження масонства в Україні відбулося після проголошення її незалежності в 1991 р. Вважається, що у країні функціонує 5–6 масонських лож, які об'єднують декілька сот чоловік. За словами лідера СПУ О. Мороза, у 2003 р. біля 300 вищих керівників країни та народних депутатів входили до масонської ложі «Орден Святого Станіслава».

Масони завжди були причетні до великої політики. Дослідження фахівців показали, що всі збройні конфлікти останніх століть, починаючи з походів Наполеона, і усі революції, починаючи з Французької, фактично готувалися за участю керівників масонських орденів та фінансувалися зв'язаними з масонськими ложами банкірськими домами Рокфеллерів, Ротшильдів, Морганів, Вартбургів і т.д.

Сьогодні масонство – це регламентоване відповідними (писаними) міжнародними чи державними законами громадянське співтовариство світової еліти, яке бере на себе розробку моделей розвитку людського суспільства у відповідності з об'єднуючою їх ідеєю щодо гармонізації співіснування народів та міжнародних відносин. Воно намагається реалізувати цю ідею у вигляді формування Ново-

го Світового Порядку з метою подальшого упорядкування правил та звичаїв управління соціально-політичними й економічними процесами розвитку земної цивілізації. В іншому баченні – це створення Світового уряду, політика якого буде спрямована на геноцид народів і встановлення на Землі «влади добірних», так званого «клубу найбагатших людей світу», які мають керувати всесвітніми економічними відносинами через своїх «найманців» – представників легітимних урядів нинішніх держав – за встановленими масонськими ідеологами законами і правилами.

Комітет 300. Ця структура була заснована в 1729 році британською Східно-Індійською компанією з метою проведення операцій з міжнародними банками, а також підтримки комерційних підприємств і торгівлі опіумом. Комітет 300 є центральною фігурою в світових наддержавних об'єднаннях і включає сотні центрів і офіційних установ, які керують широким спектром осіб та організацій – від приватного бізнесу до урядових лідерів. Серед всесвітніх організацій Комітету 300 найбільші: «Американці за безпечний Ізраїль», Більдерберзький клуб, Канадський інститут міжнародних відносин, Рада міжнародних відносин, Орден «Череп і кістки», Компанія «Брітіш Петролеум», Орден «Бідні рицарі-тамплієри», Соціалістичний інтернаціонал, Герметичний орден «Золота зірка», Клуб четвертого стану свідомості, Королівський інститут міжнародних справ, «Всесвітній сіонізм», «Всесвітнє франкмасонство», Всесвітня рада церков, Чорний орден, Товариство Туле, Церква єдиного світового уряду, Круглий стіл, Тристороння комісія і понад сто установ, які контролюються цією організацією.

Якщо більш детально проаналізувати діяльність Комітету 300, то вона об'єднує в собі банківську справу, страхування, добування вугілля, торгівлю медичними препаратами, нафтову промисловість. Члени структури несуть відповідальність виключно перед своєю організацією.

Мета Комітету 300 – єдиний Світовий уряд і єдина грошова система при постійних олігархах, які вибирають свого лідера у форматі федеральної системи, як це було прийнято в середні віки. У цьому «єдиному» світі населення обмежуватиметься штучним скороченням кількості дітей на одну сім'ю через хвороби, війни і голод, доки по всій Землі не залишиться один мільярд людей, які приносять користь правлячому класу в чітко визначених галузях діяльності. Згідно з теоретичними принципами Комітету 300, всі закони уніфікуватимуться в рамках юридичної системи світових судів, що використовуватимуть один і той же кодекс законів, за виконанням якого стежитиме поліція єдиного Світового уряду, а об'єднані збройні сили єдиного світу силоміць впроваджуватимуть закони у всі колишні національні країни, не розділені кордонами. Система діятиме на базі найсильнішої держави.

Сьогодні Комітет 300 є потужною владною структурою, що переважає владу кожного окремого світового лідера й будь-якого уряду, включаючи уряд США. Це – таємне товариство, до складу якого входять представники недоторканого правлячого класу, зокрема, королева Великобританії, королева Нідерландів, королева Данії, інші королівські сім'ї Європи, а також надзвичайно могутні лідери корпоративного бізнесу.

«Круглий стіл». Організація «Круглий стіл» з'явилася у Великій Британії 2 травня 1891 року (її засновником був Сесіль Родс) і побудована за принципами ордену єзуїтів. Головним завданням організації на той час було поширення британського панування на весь світ, впровадження англійської мови як всесвітньої, створення Світового уряду.

Члени Круглого столу розповсюдилися по усьому світу, аби взяти у свої руки контроль за фінансовою політикою й політичними лідерами в країнах, де вони діють. У США останніми роками завдання Круглого столу найактивніше реалізовував Уільям Янделлі Елліот, який підготував Генрі Кіссінджера й організував його блискавичне сходження на владний Олімп як головного радника Комітету 300 з проблем Америки. Сам Елліот ще в 1917 році, після закінчення університету Вандербільта, був відібраний для роботи в банківській мережі Ротшильдів – Варбургів. Він працював у Федеральному резервному банку Сан-Франциско й дослужився до посади директора. Діяв як офіцер розвідки Ротшильдів – Варбургів, подаючи дані про найважливіші події в галузях, за якими вів спостереження. Масонські діячі помітили таланти Елліота й рекомендували його до стипендії Родса. 1923 року він поїхав до Оксфордського університету, після навчання в якому його прийняли до Круглого столу, а потім відправили знову до США.

Основа філософії Круглого столу полягає у тому, щоб просувати своїх членів на посади, які надають можливість формувати й втілювати в життя свою соціальну політику й маніпулювати масами. Через Ротшильда Круглий стіл встановив зв'язки з сіоністами, а також із сімействами Шіффів, Варбургів, Гутенхаймів, Рокфеллерів і Карнегі. Пізніше керівництво організацією взяв на себе лорд Мілнер, утворивши на її основі Королівський інститут міжнародних справ, Раду міжнародних відносин та Інститут удосконалення досліджень.

«Римський клуб». Римський клуб і його фінансисти під назвою «Німецький фонд Маршала» є добре організованими філіями Комітету 300, які діють під егідою Організації північноатлантичного договору (НАТО), більшість функціонерів Римського клубу прийшли в нього з НАТО. Всі основні положення політики НАТО були сформовані Римським клубом. Римський клуб і далі залишається одним із зовнішньополітичних підрозділів Комітету 300. Він створений у 1968 році, після того як Ауреліо Печчеї особисто зв'язався телефоном із представниками Групи Моргентау і закликав їх об'єднатися з метою прискорення реалізації планів створення єдиного Світового уряду. На дзвінки відгукнулися «архітектори майбутнього» з США, Франції, Швеції, Великої Британії, Швейцарії та Японії. За період з 1968 до 1972 року Римський клуб перетворився на організацію, що об'єднує вчених «нової науки», глобалістів, футурологів й інтернаціоналістів різних напрямів.

Римський клуб має приватні розвідувальні агентства, а крім того – доступ до Інтерполу, який контролює Д. Рокфеллер. З ним дуже тісно співпрацювали всі розвідувальні служби США, а також КДБ і «Моссад». Римський клуб має також власні добре організовані політичні й економічні агентства. Організатор та ідейний наставник

Римського клубу Печчеї завжди заперчував існування національних держав. Він стверджував, що вони гальмують прогрес людства, й закликав до «колективної відповідальності». Ще один ідеолог Римського клубу Харланд Клівленд (посол США в НАТО) підготував надзвичайно цинічну доповідь щодо країн «третього світу». У цій доповіді йшлося про те, що країни «третього світу» самі повинні вирішувати між собою, яка частина населення має вижити, а яка – бути знищена. Римський клуб доручив перший «контракт з глобального планування» Массачусетському технологічному інституту, одному з головних дослідницьких інститутів Комітету 300. На чолі цього проекту стояли Дж. Форрестер і Д. Мідоуз. Підготовлена цими дослідниками доповідь по суті мало відрізняється від проповіді Мальтуса, який стверджував, що природних ресурсів на всіх не вистачить.

Група Більдерберг (Більдерберзький клуб) – це наднаціональна група владної еліти Європи та Північної Америки. Її формування є спробою створити аналітичний центр багатонаціональних корпорацій та фінансових олігархів, який розробляв би загальну світову політику, спрямовану на отримання надприбутків, та служив інтересам фінансового інтернаціоналу та транснаціональних корпорацій. Виникнення Більдерберзького клубу також пов'язане із намаганням еліти Європи будь-яким чином стримати прагнення США очолити світову політику, керівництво якою взяла на себе Рада міжнародних відносин, що складається в основному з американців. Однак американські політики доволі активно брали участь у створенні клубу, реальними організаторами якого були американські спецслужби.

За їхньої ініціативи 1948 року було створено Американський комітет об'єднаної Європи, головою якого був У. Donovan, колишній керівник відомого Управління стратегічних служб США, а його заступником – А. Даллес, директор ЦРУ. Генеральним секретарем європейського руху був Й. Регінгер, через якого ЦРУ фінансувало підривну діяльність у Європі.

І членство, і діяльність групи Більдерберг секретні. Вона не має офіційної назви, позаяк, вважається, що назва привертатиме до неї підвищену увагу. Неформально вона називається Групою Більдерберг, бо її створено 29–31 травня 1954 року на зустрічі в готелі «Більдерберг» у нідерландському місті Остербе.

Членства в Більдерберзькому клубі не існує, кожна нарада відбувається за значної зміни складу клубу. Проте існує актив із 383 членів, з них 128 американців, решта – європейці. Очевидно, що від створення Більдерберзького клубу найбільше виграла еліта США. Вона має у ньому досить розвинену структуру: 42 представники апарату президента, міністерства оборони, держдепартаменту й інших органів влади США, 25 представників найбільших корпорацій, банків, ділових кіл, 54 представники американських університетів, засобів масової інформації і громадських організацій. Фактичним керівником Більдерберзького клубу, як і Ради міжнародних відносин, є Д. Рокфеллер, формальним головою – американець П. Керрінгтон. Навіть штаб-квартиру цієї організації розміщено в приміщенні фонду Карнегі в Нью-Йорку. Зазвичай засідання Біль-

дерберзького клубу відбуваються в обстановці цілковитої таємності, через особливі запрошення, без повідомлень про збори в засобах масової інформації. Країна, у якій відбуваються збори, забезпечує безпеку його учасників. Проте, попри засекреченість, зустрічі «більдербергерів» викликають значний інтерес світової спільноти. Адже ці таємні конференції відвідують міжнародні авторитети в галузі економіки, фінансів, торгівлі, а також політики. Члени Більдерберзького клубу – гіганти світової політики, які колись обіймали або невдовзі обійматимуть високі посади в різних країнах світу. Це Дж. Форд – колишній президент США, Г. Кіссинджер – колишній державний секретар за президента Ніксона, С. Венс – міністр внутрішніх справ за Картера, Р. Макнамара – колишній міністр оборони за Кеннеді, згодом директор Світового банку, Г.Шмідт – колишній канцлер Німеччини, М. Тетчер, яку тричі поспіль обирали прем'єр-міністром Великої Британії, Ж. д'Естен – колишній президент Франції, а також Д. Рокфеллер і барон Ротшильд. Безсумнівно, що люди, які контролюють Більдерберзький клуб, – справжні лідери і господарі у світі бізнесу. Вони дають розпорядження офіційним чільникам держав – президентам, віце-прем'єрам, королям.

На засіданнях клубу вирішуються не тільки економічні проблеми, а й політичні. Зокрема, своїми зусиллями він посилає у відставку президентів незалежних країн. Так, після прес-конференції президента Франції генерала де Голля 27 листопада 1967 року, на якій він виступив за скасування «доларового стандарту» і різко критикував агресію Ізраїлю, у квітні 1968-го в Монжраблане (Канада) відбулося засідання Більдерберзького клубу, присвячене переважно адекватним діям проти французького президента. Головними дійовими особами цього засідання були банкір Ротшильд, глава провідного відділу ЦРУ Енглтон і представники розвідок кількох європейських країн. Протоколів засідань не залишилося, але події подальших днів красномовно демонстрували ухвалені там рішення. Страйки, масові виступи студентів, серед яких, зокрема, діяли представники спецслужб різних країн, почалися 1 травня, а наприкінці місяця майже весь пролетаріат Франції – 10 млн осіб – вийшов на вулиці. Банкіри відмовили президентові у кредитах, необхідних для задоволення вимоги страйкарів підвищити їм заробітну плату, а фінансові дільці почали продаж франків і купівлю німецьких марок. Таким чином, еквівалентну майже мільярду доларів суму було виведено з країни, що призвело до різкого знецінення франка. Отже, є підстави вважати, що відставка президента де Голля в квітні 1969 року стала результатом засідання Більдерберзького клубу й ухвалених на ньому рішень.

У зв'язку з існуванням Більдерберзького клубу виникає питання про членство в ньому представників колишнього СРСР. Згідно з М. Сенченком, єдиний росіянин у списку членів клубу – Анатолій Чубайс. У компанії з ним значаться такі члени «світового уряду», як президент Світового банку Дж. Вольфенсон, президент Федерально-го банку Нью-Йорка У. Мак-Донахью, президент «Сорос фонд менеджмент» Дж. Сорос, президент «Чейз Манхеттен банк» Д. Рокфеллер та ін. Як відомо, Чубайс, коли був першим віце-прем'єром РФ і

відповідав за приватизацію держвласності, розпродав її разом із російськими військовими секретами і технологіями з вигодою для Заходу, зокрема для НАТО. У звіті про перевірку підсумків приватизації Рахунковою палатою РФ сказано: «Виконавча федеральна влада активно залучала іноземних фахівців і організації. У розробці брала участь фірма «Бейн енд компані». У списку Більдерберзького клубу значиться Оріт Гантіс – президент компанії «Бейн енд компані», і Роберт Букейнон – член правління «Бейн енд компані».

Рада міжнародних відносин (РМВ), що має значний вплив на світові політичні процеси, була заснована 29 липня 1921 року в Нью-Йорку за аналогією групи Круглий стіл. Фінансували створення Ради міжнародних відносин Дж. П. Морган, Дж. Д. Рокфеллер, Б. Барух, П. Варбург, О. Канн, Я. Шіфф та ін. Цікаво, що майже всі ці особи фінансували російську революцію. Її ще називають «істеблшментом», «невидимим урядом» чи «Рокфеллерівським міністерством іноземних справ». Ця напівтаємна організація належить до найвпливовіших у США, а її членами можуть бути виключно американські громадяни. РМВ сьогодні здійснює найретельніший контроль над націями Західного світу безпосередньо чи то через зв'язки з такими ж організаціями, або через посередництво таких інституцій як Світовий банк, керівництво яким здійснює Рада міжнародних відносин.

З початку існування РМВ її членами були всі американські президенти, ця організація робить усе для досягнення своєї головної мети – заснування Світового уряду. У 1977 році директором РМВ був Джордж Буш – старший. Щодо мети створення Ради міжнародних відносин, то, як зазначається в одному із документів, надрукованому в журналі «Форін ефес» 25 листопада 1959 року, «Нарис №7» – РМВ виступає за «створення «Нового світового порядку», який сприятиме прагненню до миру в усьому світі й суспільним економічним змінам...» Незважаючи на те, що в наш час ця організація нараховує понад 2 тис. членів, які представляють урядову, фінансову, ділову і політичну еліту США, американці не дуже ознайомлені з її діяльністю. Головною причиною цього є друга стаття статуту РМВ, що вимагає секретності зборів членів і змісту прийнятих рішень. Порушення цієї статті автоматично виключає винуватця з числа членів Ради.

Тристороння комісія. Історія цієї організації розпочинається в 1972 році, коли на таємному засіданні Більдерберзького клубу Рокфеллер запропонував ідею зближення США, Європи і Японії. Ця ідея була прийнята більшістю, і вже в червні цього ж року Рокфеллер і Франклін відвідали Японію, провівши переговори з великими банкірами, які погодилися створити Тристоронню комісію.

23 і 24 липня 1972 року в маєтку Девіда Рокфеллера, голови Ради міжнародних відносин, було створено Тристоронню комісію. Серед присутніх на установчих зборах були представники (фінансисти, промисловці, політики, державні діячі, вчені) США, Канади, Японії і країн Західної Європи (назва комісії символізує представництво трьох регіонів). Усі вісім представників США на установчих зборах були членами РМВ. Своє призначення Тристороння комісія пояснює так: «Тісне тристороннє співробітництво для

підтримки миру, в управлінні світовою економікою, у сприянні подальшому економічному розвитку і полегшенні страждань бідних світу збільшити шанси мирної і плавної еволюції глобальної системи». Проте головним завданням комісії, як зазначає сенатор Баррі Голдуотер у книзі «Без вибачень», було ось що: «До чого насправді прагнуть члени Тристоронньої комісії, то це до створення світового економічного панування, яке стоїть над політичними урядами країн-учасників. Як керівники і творці системи вони будуть управляти світом».

Таким чином, активісти Більдерберзького клубу створили третю важливу мондіалістську структуру – Тристоронню комісію. Її очолюють американці, які входять до складу РМВ і Більдерберзького клубу; крім штаб-квартири в США вона має ще дві штаб-квартири – в Європі та Японії. Тристороння комісія покликана об'єднати три великих простори, що є лідерами в технічному розвитку й ринковій економіці: Північну і Південну Америки, Європу та Тихоокеанський простір, контрольований Японією. За кількістю членів Тристоронньої комісії розподіл відбувається таким чином: США мають 109 місць, Європа – 106, Японія – 74. Підрозділи Тристоронньої комісії добре укомплектовані й охоплюють усі сфери життя. Так, вони фактично володіють більшістю відомих американських університетів: Колумбійським, Джорджтаунським, Гарвардським, Гуверівським, Массачусетським та ін. Найбільші фонди, зокрема фонди Рокфеллера, Форда, Карнегі, контролюються ними. Найбільші газети, радіо-й телекомпанії також перебувають під їхнім впливом.

Світовий форум (Фонд Горбачова). Штаб-квартира цієї організації розташована на західному березі Тихого океану, у Сан-Франциско (США), на вулиці з характерною назвою «Масонська», на території колишньої військової бази США. Створення і подальший розвиток цієї організації безпосередньо пов'язаний з діяльністю такої мондіалістської структури, як Рада міжнародних відносин, а також із спецслужбами США.

Рішення про створення Фонду Горбачова було прийнято на Раді міжнародних відносин. Наприкінці 1991 року два члени РМВ, Д. Гаррісон і А. Воссбрік, дістали завдання сформуванню спеціальну організацію, яка була б прикриттям підривної політики США на території колишніх республік СРСР. Ця організація отримала назву «Міжнародна асоціація іноземної політики» й була зареєстрована Агентством США з міжнародного розвитку як приватне добровільне підприємство, що «сприяє переходу до демократії та ринкової економіки колишніх радянських республік». Діяльність асоціації зводилася до організації транспортування гуманітарних вантажів до Росії та Грузії. Через цю організацію Міністерство оборони США направляло до Росії на своїх транспортних військових літаках продовольство, медикаменти, списаний одяг і обмундирування. Користуючись цим, що літаки ніхто не оглядав, а людей, які супроводжували їх, пропускали без віз та обліку, ЦРУ й військова розвідка США переправляли в Росію чимало своїх агентів й спеціальної техніки. Майже через три місяці після створення асоціації, Д. Гаррісон і А. Воссбрік отримали дозвіл колишнього президента СРСР Горбачова на створення фонду його імені. Нова організація виникла

в 1992 році фактично на базі персоналу Міжнародної асоціації іноземної політики. З 1995 р. фонд отримав нову назву – Світовий форум. В межах цієї організації було розроблено план встановлення глобального контролю над людством у вигляді висунутого «Проекту глобальної безпеки». Цей проект, декларуючи відомі істини побудови світу без війн і конфліктів, передбачав різке посилення влади наднаціональних міжнародних організацій, і насамперед НАТО. Фактично повний контроль над людством, відповідно до проекту Фонду Горбачова, передавався до рук США і їхніх союзників з Північноатлантичного блоку. Багато засідань мали закритий характер, де, як стало потім відомо, обговорювалися питання відмови від ліберального підходу до регулювання кількості жителів планети, скорочення природних ресурсів, спрощення способу життя, перерозподілу світових багатств і чимало інших питань щодо «зайвого» населення, яке, нібито, заважає мати квітучий рівень життя населенню західних країн. Висловлюючи побажання щодо роззброєння, діячі Світового форуму мають на увазі одностороннє роззброєння армій тих країн, які не бажають підкорятися диктату США, та інших західних країн. Вноситься пропозиція провести через ООН міжнародний закон про заборону продажу зброї та стратегічних компонентів тим країнам, у яких «порушуються права людини» або при владі перебувають «диктаторські режими».

Згідно з планами членів Світового форуму, персональний склад Світового уряду визначатиметься на засіданнях таких монділістських структур як Більдельберзький клуб, Рада міжнародних відносин, Тристороння комісія, Комітет 300.

Співголовами М. Горбачова, зокрема, були члени РМВ, колишній держсекретар Д. Бейкер і М. Едельман, член Більдерберзького клубу і колишній прем'єр-міністр Нідерландів Р. Лубберс, члени Тристоронньої комісії, колишній прем'єр-міністр Японії Я. Накасонє, вдова прем'єр-міністра Ізраїлю Л. Рабін, інформаційний магнат Т. Тернер та ін.

Езуїти (Товариство Ісуса) – військовий Орден, створений Ватиканом для боротьби з ворогами католицької церкви та захисту церковних таємниць. Засновником Ордену був дон Ініго Лопес де Рекардо Лойола, який народився на півночі Іспанії. 15 серпня 1634 року у підземній церкві Монмартру в передмісті Парижа – Сен-Жак, семеро перших членів майбутнього Ордену дали клятву присвятити своє життя Богові. Клятва закінчувалася словами – *Ad maiorem Dei gloriam* (Для більшої слави Божої). На олтарі церкви 40-річний Лойола написав три великі літери – *J.H.S.* (*Jesus Hominum Salvator*) – «Ісус, людей Спаситель». Ці три літери стали девізом езуїтів.

Орден було створено передусім для боротьби з Реформацією. Його членами ставали ретельно відібрані люди, які погоджувалися беззаперечно, сліпо коритися вищим особам. Езуїтів навчали всіх прийомів духовного впливу на віруючих. Устав та правила езуїтів були спрямовані на перетворення їх на заповзятливих проповідників та агентів католицизму, до того ж частіше – агентів таємних служб.

Езуїтські структури були організаторами багатьох успішних змов, повстань, підступних вбивств, інтриг як засобів вирішення

важливих політичних питань. Під їх впливом укладалися та розривалися союзи між державами, возвеличувалися або піддавалися ганьбі придворні вельможі. Єзуїти прямо або опосередковано брали участь у найвідоміших політичних вбивствах кінця XVI – першої половини XVII століття. Один з провідних принципів діяльності єзуїтів – «мета виправдовує засоби» – потім був лише повторений Н. Макіавеллі в контексті створення єдиної Італії.

У другій половині XX століття Орден єзуїтів займає впливові позиції у Ватикані, у керівництві католицькою церквою, бере участь у складанні папських булл та послань. На початок 1970-х рр. орден нараховував близько 34 тис. осіб. Він є інтелектуальною елітою Ватикану. Його генерал (названий чорним папою) – найближчий сподвижник Папи Римського. Орден ділить всі країни на 89 провінцій, об'єднаних у 12 асистенцій – територіальних політичних зон: північноамериканську, центральноамериканську, латиноамериканську, індійську, африканську, східно-азійську, німецьку, французьку, італійську, іспанську, англійську та слов'янську. Діяльність Ордену керують генерал, його асистенти та курія, до якої входить секретар, генеральний прокурор, генеральний економіст, генеральний постулатор та секретар у справах місій. Орден об'єднує у собі масові організації – маріанські конгрегації та «Апостолат молитви». Конгрегації об'єднують віруючих за парафіями або професіями. Близько 70 тис. таких союзів на чолі з національними секретаріатами охоплюють більш як 7 млн осіб. «Апостолат молитви», або «Ліга пресвятого серця» видає більш як 1100 журналів 60 мовами, які читають близько 40 млн осіб. Керівний друкований орган – «Чівільта католика», редакція якого підпорядкована генералу та Папі Римському. Єзуїти приділяють велику увагу засобам масової інформації та комунікаціям. Їх штаб-квартира – у Римі, на вулиці Борго Санто Спіріто, поряд з ватиканським палацом. Більшість документів про Орден єзуїтів зберігаються у «Секретному ватиканському архіві» (*Archivio Segreto Vaticano*). Жодна установа католицизму не викликала проти себе більшої ненависті і водночас не вселяла такого почуття відданості до себе, як Орден єзуїтів.

«Опус деї» (лат. – «Божа Справа») – напівконспіративна політико-релігійна організація, заснована Ескривою де Балагером у 1928 році. Ставить за мету активний захист політичних та економічних інтересів великого капіталу у зв'язку із нездатністю ліберальної демократії протистояти антиімперіалістичним рухам. На думку лідерів «Опус деї», ліберали недооцінюють роль церкви у формуванні ідеологічного та соціального життя. На відміну від багатьох інших релігійних організацій, «Опус деї» вчить своїх послідовників, що релігійність не вимагає відмовлення від світу і що кожен мусить виконувати свої професійні обов'язки, слідуючи євангельському духу та вказівкам свого керівництва. Члени організації мають повністю і добровільно підкорятися її вимогам. А у статті 191-й Статуту 1950 р. говориться: «Нікому і ніколи не слід повідомляти про свою належність до «Опус деї», за винятком тих випадків, коли на це надано прямий дозвіл». Навколо «Опус деї» функціонує мережа тіньових «дружніх» утворень у бізнесі, видавничій справі, навчанні та «допоміжних товариств». За повідомленням керівництва органі-

зації, у 80-х роках члени ордена працювали майже у 500 університетах та інших навчальних закладах п'яти континентів, більш ніж у 600 газетах та журналах, на 52 радіо- та телевізійних станціях, у 38 інформаційних та рекламних агенціях, у 12 кінокомпаніях. Загалом це складало 75 тис. «агентів» 80 національностей. (Довідку підготовлено із використання матеріалів, що містяться у публікаціях В. Гастинщикова, Р. Епперсона, Дж. Колемана, Б. Печникова, І. Римаренка, М. Сенченка).

Питання і завдання

для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу

1. Дайте визначення поняття «дипломатія».
2. Назвіть основні форми організації дипломатичної діяльності.
3. Визначте основні передумови розподілу дипломатії на відкриту і таємну.
4. Дайте дефініцію поняття «таємна дипломатія» та назвіть її особливості, проілюструвавши їх на прикладах.
5. Охарактеризуйте риси старої прихованої дипломатії і сучасної прихованої дипломатії.
6. Розкрийте суть елементів науки дипломатії за Г. Моргентау.
7. Дайте характеристику методів та засобів таємної дипломатії.
8. Які існують форми таємної дипломатії?
9. Охарактеризуйте принципи сучасної таємної дипломатії.
10. Наведіть приклади співіснування відкритої і таємної дипломатії на сучасній міжнародній арені.
11. Визначте структурні рівні дипломатичної діяльності.
12. Назвіть основні функції таємної дипломатії, її особливості та обмеження.
13. Дайте характеристику суб'єктам таємної дипломатії.
14. На основі вивченого матеріалу доведіть необхідність існування таємної дипломатії в сучасному світі.
15. Окресліть основні вектори діяльності недержавних структур світової політики.
16. Розкрийте суть поняття «таємні товариства» та дайте їх типологію, наведіть приклади таких товариств.
17. Охарактеризуйте ознаки та форми діяльності наддержавних та недержавних потайних структур світової політики.
18. Визначте пріоритети наддержавних та недержавних структур та методи їх роботи.

Література

1. Гриневский О. Тайны советской дипломатии. – М., 2000.
2. Зінченко А. Історія дипломатії: від давнини до початку Нового часу. Навч. посібник. – Вінниця, 2002.
3. Зонova Т. В. Современная модель дипломатии: истоки становления и перспективы развития. – М., 2003.
4. Камбон Ж. Дипломат. – М., 1945.

5. Кашлев Ю., Галумов Э. Информация и PR в международных отношениях. – М., 2003.
6. Ковалев А. Азбука дипломатии – М., 1988.
7. Кузьменко А. Розвідувальна діяльність як явище в сучасних міжнародних відносинах // Юридичний журнал. – 2006. – №2.
8. Кузьменко А. Особенности конкуренции «групп влияния и давления» с государственной властью // Персонал. – 2004. – №7, 8.
9. Курілло В. Є. Види латентної політики // Сучасна українська політика: політики і політологи про неї. – Випуск 8. – К.; Миколаїв, 2006.
10. Никольсон Г. Дипломатия / Пер. с англ. Под ред. А. А. Трояновского. – М., 1941.
11. Попов В. И. Современная дипломатия: теория и практика. Дипломатия – наука и искусство: Курс лекций. – М., 2006.
12. Сагайдак О. П. Сардачук П. Д. Дипломатичне представництво: організація і форми роботи: Навч. посібник. – К., 2008.
13. Сатоу Е. Посібник з дипломатичної практики. – М., 1961.
14. Сеченко М. Латентні структури світової політики. – К., 2003.
15. Соин Д. Латентные структуры и глобализация: социологическая интерпретация // Персонал. – 2004. – №8.
16. Судоплатов П. А. Разные дни тайной войны и дипломатии. 1941 год. – М., 2001.
17. Черняк Е. Б. Пять столетий тайной войны: Из истории секретной дипломатии и разведки. – М., 1985.
18. Черняк Е. Б. Секретная дипломатия Великобритании. Из истории тайной войны. – М., 1975.
19. Шепелев М. А. Теорія міжнародних відносин: Підручник / Передм. Д. В. Табачника. – К., 2004.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

для поглибленого вивчення теми та окремих її питань

* * *

ПЕРЕДМОВА ДО КНИГИ:

Сенченко М. І. Латентні структури світової політики: нариси з конспірології. – К., 2003. – С. 3–7

Ще наприкінці XVI ст. дослідники (переважно конспірологи) виявили вплив тіньових структур на політичну динаміку планетарної макроструктури. Раціоналістична політологія досить часто залишає за дужками і не враховує впливу на політику та всю суспільну систему різних тіньових елементів. Водночас динаміка світової політики багато в чому визначається лише тіньовими структурами. Тому без урахування тіньового елемента більшість схем і моделей, які створюються політологами, є ідеалізованими і зрештою дають далеку від реалій картину політичного життя.

Тіньові структури світової економіки достатньо вивчені, проте, незважаючи на їх потужний вплив на політику, дослідження таких структур у політичній сфері мають поки що гіпотетичний характер. З ініціативи цих структур у пресі дедалі частіше з'являються публікації, які зі скепсисом і навіть іронією висвітлюють проблеми «світової змови», «змови фінансистів», «єврейської змови», «змови сіоністів», «змови спецслужб» тощо.

Відомий конспіролог О. Дугін називає більше десяти можливих версій світової змови, які, на думку інших фахівців, історично застаріли. Проте ситуація з розпорошенням Радянського Союзу та події останніх 30 років ХХ ст. підтверджують існування потужного впливу тіньових структур на світову політику.

Нелегко усвідомлювати, що протягом кількох століть людство жило й продовжує жити під впливом тотальних ідеологій з фальшивими цінностями, які були нав'язані ідеологічними й силовими методами, давали можливість казково збагачуватись незначній групі людей, а іншій, значно більшій, самознищуватися й існувати на межі чи за межею виживання. Проте час, коли ми жили за «залізною завісою», минув. Вийшовши на дорогу до європейської спільноти (не в європейський дім), українські політики ідеалізують західне суспільство, бо надзвичайно мало знають про політичні сили, які рухають європейську й світову політику. Ми маємо переглянути свої погляди, зважаючи на те, що кожна західна країна, кожен політик цих країн дбають тільки про власні інтереси, а для їх досягнення використовують різноманітні таємні чи тіньові структури. Особливо багато їх у Сполучених Штатах Америки, які за кількістю видимих і таємних організацій утримують лідерство у світі. Масонські ордени, фінансові структури, міжнародні релігійні організації й секти досить продуктивно управляються латентними (невидимими) правителями і визначають шляхи історичного розвитку людства.

Чи існують насправді латентні правителі, які управляють світом через вищі таємні структури, що ховаються за спиною публічних правителів?

На це запитання читач зможе сам дати відповідь після ознайомлення з таємними структурами світової політики, огляд яких проведемо в подальшому. Подамо різноманітну інформацію про архітекторів, виконробів і «вільних мулярів» перебудови, про латентні й таємні товариства, їхні ієрархії, що мають таємні статuti й обряди, а також дані стосовно відомих фінансових та благодійних організацій, що впливають на світову політику.

Можливо, назвемо й тих, хто сьогодні визначає українську політику. Бо видимі політичні діячі є пішаками на шахівниці, де гру ведуть зовсім інші люди. Ці «господарі світу» визначають соціальну організацію нашого суспільства, їм слугують президенти, прем'єри та більшість лідерів численної когорти наших мікроскопічних партій.

Що ж таке таємне товариство?

Це більш-менш значна група людей, які час від часу проводять зібрання лише для своїх членів і старанно оберігають таємниці обрядів і ритуалів за символами, які кожна організація бере на озброєння. Таємні організації можуть проголошувати різні цілі: економічні, релігійні, політичні, кримінальні, філософські. Проте між ними не завжди є чітка межа. Понад те: як свідчить історія таємних товариств, їхні цілі часто перетинаються: вони можуть мати кілька ієрархій, частина з яких є видимою, а частина латентною. Наприклад, чимало масонських організацій у країнах, де вони не заборонені законом, мають власні приміщення, влаштовують відкриті конференції, називаючи навіть імена керівників. Проте глибоко утаємничують свою діяльність, яку знають тільки члени таємних товариств.

Не заглиблюючись у таємниці товариств, що ставлять перед собою обмежену мету, розглядатимемо організації, що мають вищі й глобальні цілі. Вони входять до вищої категорії таємних товариств. Закономірно постає питання: чи не існує, крім товариств, про які щось відомо (наприклад, масони), ієрархічної системи з нашарувань і переплетіння структур, які здатні організувати революції, війни, демонстрації протесту, інфляції, вбивства політичних діячів тощо й відіграють керівну роль у світовій політиці? На це запитання ми не можемо й не хочемо давати однозначної відповіді.

Таємні організації й погляд на історичні події, що відбуваються з причин, які не розкриваються людям, необхідно вивчати із залученням конспірологів, не заангажованих ідеологією недавнього минулого. Конспірологи, які присвятили своє життя вивченню латентних структур світової політики, мають власні бази даних, їм добре відомі люди й організації, що хочуть таємно правити нами. Коли люди будуть знати, хто ховається за лаштунками світових подій, вони збагнуть суть цих подій і зможуть поставити на місце невидимих правителів, які все роблять нібито «від імені народу і в ім'я народу».

Після II світової війни, в 1945 році, видавництво «Едісон Медісі» в Парижі випустило книгу Жеоффруа де Шарне. Йдеться у ній про те, що таємні товариства, які визначають світову політику, мають триступеневу структуру. Прізвище Жеоффруа де Шарне, одного з тамплієрів, спаленого разом з Великим магістром Жаком де Моле в 1314 році, взяв за псевдонім французький фізіолог і психолог Рауль Юссон (1901–1967). Він загинув у дорожній автокатастрофі, можливо, й не випадковій.

Так от: у своїй книзі Рауль Юссон стверджує, що існує мережа «нижчих таємних товариств», до яких легко вступити. Він порівнює їх зі ставком, де вирощують рибу і звідки до більш закритих груп відбирають «велику рибу», тобто людей для них корисних. Над ними розміщуються так звані кадрові групи, або групи посередників; доступ до них дуже обмежений. Члени цієї групи, як правило, займають керівні посади в національній та міжнародній політиці. Ложі вищого ступеня, куди відбирають значно ретельніше,

віддають перевагу символічним, ритуальним, магічним й духовним заняттям.

А на вершині піраміди – вищі таємні групи, що завжди лишаються за лаштунками історії. У їхніх руках всі незримі важелі світової політики. Члени цих вищих таємних груп ведуть активне чи аскетичне життя, володіючи всією повнотою невидимої влади. Імена їх ніколи не з'являються на шпальтах газет.

Один із adeptів (посвячених у таємниці) маркіз Шефдеб'єн, масонський псевдонім якого був «Вершник у шоломі», масон вищого ступеня масонської ложі «Первинного ритуалу», так описував третю, останню категорію цієї системи: «Десятиступенева ієрархічна драбина Первинного ритуалу – практично нескінченне число розрядів чи ступенів, класифікація яких дає змогу об'єднувати чи роз'єднувати їх як завгодно, не порушуючи цілісності системи й чудової координації, завдяки чому кожному з них можна дати ім'я одного з днів сонячного року».

Сьогодні, як і раніше, переважна частина людей планети, й України також, не має жодного поняття про назви та діяльність таємних структур, які відігравали й відіграють важливу роль у світовій історії. Проте всі без винятку президенти США, починаючи з першого президента Джорджа Вашингтона (1732–1799), всі кандидати в американські президенти – масони й, зважаючи на залізну масонську дисципліну, підкоряються всім порадам і директивам «братів», що стоять на вищих щаблях масонської ієрархії.

Крім масонських організацій, існують й інші інститути таємної влади. Серед них – організації, що виношують ідеї мондіалізму (новий американський проект світового уряду дістав назву «мондіалізм» – від французького *mond* – світ), нового світового порядку. По суті, це завуальована форма ідеї створення світового уряду. Із зосередженням у США всієї концептуальної та стратегічної влади над Заходом американська держава стала головним центром мондіалізму. Представники його утворили паралельну владі структуру, до якої входять радники, аналітики, інститути стратегічних досліджень. Так склалися три основні мондіалістські організації, про існування яких західна спільнота дізналася порівняно недавно: Рада міжнародних відносин, Тристороння комісія, Більдерберзький клуб. Слід зазначити, що такі відомі організації, як Ліга націй, а пізніше Організація Об'єднаних Націй (ООН) та Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки й культури (ЮНЕСКО) – також певною мірою належить до мондіалістських організацій, що відчутно впливають на світову політику.

Згідно з теорією Т. Куна, важливе значення в науці має концепція прогресу, в якій ідеться про неминучість послідовної зміни парадигм. Основною причиною розвитку він вважає конкуренцію вчених усередині наукових товариств, які сповідують однакову парадигму, а також між різними групами, що сповідують різні парадигми. На наш погляд, сьогодні настає

такий період; парадигма, що ґрунтується на випадковості й стихійності світових подій, втратила актуальність, більше того, не відповідає реальним подіям, які відбувалися й відбуваються на земній кулі...

* * *

«ТОТАЛЬНА» ДИПЛОМАТІЯ АТЛАНТИСТІВ

(Переклад з рос.: Табачник Д. В. «Утиный суп» по-українски:

Беседы с украинским политиком: диалоги с глухими. –

Харьков, 2008. – С. 357–376)

Як і у дипломатії російської, коріння дипломатії американської беруть свій початок у далекому минулому. Вона в повній мірі стала наступницею традицій зовнішньополітичної діяльності Великобританії, яку можна охарактеризувати як «тотальну» дипломатію. «Інтеллідженс сервіс» недаремно, з моменту створення, входить у структуру МЗС – британські посольства ніколи не обмежувалися тільки вузькодипломатичною діяльністю. Причому вони займалися не лише збором розвідувальної інформації, але і проводили операції, які за сучасною термінологією можна охарактеризувати як вербування прямої агентури, агентів впливу і проведення «активних заходів». Особливо інтенсивно здійснювалася подібна діяльність британськими представниками в Росії. Першим, надзвичайно вражаючим успіхом в «активних заходах» стала організація посланником у Петербурзі Уїтвортом палацового перевороту, у результаті якого вбили прихильника континентального союзу з Францією імператора Павла I. Уїтворт зумів частково скупити представників вищої знаті і лейб-гвардійців, частково зіграти на їх честолюбстві й особистих образах, що забезпечило проведення перевороту надзвичайну легкість. Організатор путчу був нагороджений титулом лорда.

Ще масштабнішим став успіх британського посла Б'юкенена в лютому 1917 р. Саме тоді була вперше в новітній історії апробована технологія організації за суттю «кольорової революції», яка аніскільки не застаріла і в XXI столітті. Британське посольство зуміло зробити своїми агентами впливу багатьох видних представників не тільки опозиції, але і влади, включаючи вищий генералітет і сенаторів. Одночасно координацією діяльності різнорідних антиурядових сил по скиданню надто самостійного Миколи II, який наполягав на врахуванні інтересів Росії після укладення миру і який не пускав до влади іноземну агентуру, готову зробити імперію чимось на зразок домініону, керували британські дипломати. У пресі і Думі була запущена ретельно спланована істерія про «злочини режиму», а маси підіграли брехливими чутками про нестачу хліба, подібно до того, як у 2004 р. вони зомбувалися «фальсифікацією виборів». Підготовлені британською агентурою демонстрації «обуреного народу» до дрібниць нагадують демонстрації белградські і тбіліські, київський і бішкекський майдани – за підкреслюва-

ною «стихийністю» стояли прекрасна організація і фінансування. Деморалізована влада не зуміла навести порядок, і здійснилася «велика безкровна революція», що поклала початок подальшій державній катастрофі. А пропагандистська вигадка про «всенародне повстання» стала загальною ганебною брехнею істориків, хоча в «революційних виступах» лютого 1917-го брало участь не більше 3% населення міста і 4% столичного гарнізону.

Американське посольство в Україні і Держдепартамент діють за схемами Б'юкенена, що віддавав після скидання законної влади вказівки Тимчасовому уряду. Діють уміло, послідовно, прагматично, системно, не упускаючи жодної дрібниці. Зразкова «тотальність» діяльності американських дипломатів, як раніше британських, – не метафора, а точне визначення.

Тисячі громадян України отримують – прямо або опосередковано – зарплату в посольстві США і його структурах, десятки тисяч – зарплату і гранти в контрольованих їм «неурядових» організаціях і фондах. Проводиться робота з депутатами, держчиновниками, військовими, силовиками, журналістами. Журналісти, часто не знаючи про це, отримують «завуальовані рекомендації» – інструкції з посольства, створюються нові ЗМІ, підконтрольні атлантичному лобі. Припускаю, що явно все більше військовослужбовців і чиновників приїжджає після західних стажувань, підписавши документ про співпрацю.

У країні вже давно створена розгалужена агентура впливу, що діє на користь Вашингтона. Обробка починається із студентської лави, де нова еліта виховується у душі нерозмірковуючої вірності принципам атлантичного глобалізму, ненависті до Росії і до православно-слов'янської цивілізації в цілому. Те, що відбувається, особливо контрастно виглядає в порівнянні з тихим затоном російського посольства, стурбованого лише забезпеченням власного комфорту. Подібно до того, як у ХІХ столітті вельми контрастно виглядала апатична дипломатія державного канцлера Нессельроде в порівнянні зі всеруйнуючою «гарматною» дипломатією лорда Пальмерстона.

Показова й практика подвійних стандартів, так вдало, навіть талановито, пересаджена американцями на український ґрунт. Демонстративне перенесення центру влади в посольство США, що доходить до такого абсурду, як прийняття паном послом випуску Академії СБУ, вважається само собою зрозумілим. Проте варто провести який-небудь семінар з російськими учасниками, висловити свою думку російському політикові, що приїхав, як «оранжевий» МЗС і СБУ влаштовують повноцінну істеріку про «втручання Росії».

Міняються послы США, які з 2005 р. більше нагадують римських префектів при останніх Хасмонеях (династії іудейських царів, що знищила єврейську державність запрошенням окупантів для допомоги в громадянській війні), але лінія «тотальної» дипломатії не змінюється. Зазнавши невдачі з першою спробою провести державний переворот «Україною без Кучми»,

«тихі американці» з посольства не опустили руки, а продовжили ще більш скрупульозно роботу з підготовки путчу. Це повністю у дусі англосакської історичної традиції – після невдачі з підтримкою опозиціонерів-англофілів і терористів у 1905 р. у справі руйнування романовської імперії британські дипломати узяли реванш у лютому 1917 року.

Робота з американізації України не припинилася і коли на чолі держави опинилися штатівські маріонетки. За океаном повністю усвідомлюють їх неадекватність і тимчасовість перебування при владі, тому думають не тільки про заміну тих або інших керівних колабораціоністів, але і про зміну загальної ментальності України, яка до цих пір у своїй більшості не приймає НАТО і русофобію. Слід віддати належне наполегливості і професіоналізму спадкоємців Пальмерстона, Дізраелі і Бжезинського, вони роблять все можливе і неможливе, і не заперечить, що в роботі з владною псевдоелітою успіхи наявні.

Американцям виявився надзвичайно корисним для роботи в Україні досвід проведення сербського «кольорового» путчу, коли ламався менталітет православного слов'янського народу. Традиційно близька Росії країна, що недавно пережила напад НАТО й анексію Косова і Метохії, не зуміла зберегти свою ідентичність. Беззаперечна провина в цьому і російської дипломатії допутінського періоду, яка нічого не зробила для протидії підривній роботі НАТО проти Югославії. Як і в Києві, російські дипломати в Белграді обмежувалися черговими культурними акціями і нудними конференціями, тоді як американці, під особистим патронатом Олбрайт, створили при посольстві «Американське бюро по югославських справах», яке фінансувало «демократичну опозицію» і яке керувало виступами проти президента Слободана Мілошевича. Зараз російська дипломатія робить великі зусилля для відновлення впливу в Сербії, але «кольорові» метастази зради настільки глибоко проникли, що результат протистояння наддержав на Балканах передбачити поки не можна.

Протистояння традицій. Поки російська дипломатія, що не подолала традиції Нессельроде, явно програє «тотальній» дипломатії США, як раніше царська дипломатія програвала дипломатії британській.

Об'єктивний аналіз двох зовнішньополітичних шкіл приводить нас до явно невтішних для Росії висновків. Тоді як англосакси і їх мультирасові послідовники у Вашингтоні копітко, не шкодуючи сил і засобів, роками «підгноюють» політичний ґрунт у країнах, що цікавлять їх, Москва, як правило, перебуває в благодушній упевненості, що «брати», яких або «ми колись звільнили», або з якими «у нас тисячоліття сумісної історії», і так нікуди не подінуться. Прокидаються ж у Кремлі тільки тоді, коли «смажений півень» вже щосили клює нижче спини і в повітрі пахне реальною військовою загрозою «внутрішнім областям Росії».

Я спеціально підкреслюю – прокидаються саме в Кремлі, а не на Повітрянофлотському проспекті в Києві (у російському посольстві) або на Смоленській площі в Москві (у МЗС РФ). Дипломати не визначають зовнішню політику держави – вони її тільки реалізують. Тому будь-які успіхи і провали міжнародної політики тієї або іншої країни ми повинні відносити на рахунок її вищого керівництва.

Якщо Кремль з 2002-го по кінець 2004 року «не помічав» підготовки «оранжевого» перевороту в Києві за югославським сценарієм, то, відповідно, його «не бачили» не тільки російські дипломати в Києві і Москві, але і російські ЗМІ, для яких «майдан» став одкровенням. Між тим, не треба було мати однієї з кращих у світі розвідок і величезний дипломатичний корпус для того, щоб отримати екстракт (як називали даний документ бюрократи романовської династії) з досить численних у той час антиоранжевих ЗМІ, які з цифрами і фактами на руках писали про підготовку загонів бойовиків (як під дахом «мирної» «Пори», так і відверто екстремістських організацій), про тренінги, що фінансуються на зарубіжні гранти, і семінари з проведення «ненасильницьких революцій», що супроводжуються, втім, захопленням урядових будівель і повною паралізацією роботи органів виконавчої влади, яку цинічно ставили перед вибором: стріляти в народ (в основному в обдурених дітей, що не мають ще виборчого права) або ганебно капітулювати, нарешті, про підготовлювані провокації проти Росії.

Я не хочу перекладати відповідальність за події 2004 року з української влади (що також проспала заколот) на російську. Але чи мала право офіційна Москва відмовчуватися, коли її практично відкритим текстом звинувачували в отруєнні Ющенка, у підготовці вибуху біля штаб-квартири «народного кандидата», у напрямі на придушення «майдану» міфічного «російського спецназу». Адже в тих умовах відсутність чіткої офіційної позиції побічно підтверджувала «правоту» обвинувачів. Навіть результати першого Северодонецького з'їзду могли бути куди серйознішими, якби Росія заявила, що в умовах повного паралічу органів державної влади в блокованому «революціонерами» Києві, вона визнає його єдиним легітимним представником українського народу.

Підкреслюю: у 2004 році тільки опоненти «оранжевих» путчистів змогли в критичних умовах зорганізуватися і поставити в Северодонецьку заслін розповзанню «оранжевої» зарази. Тільки тому путч був не доведений до кінця і Україна зараз – не Грузія. Але «оранжеві» спиралися на могутню міжнародну підтримку США і Євросоюзу, а Росія прислала для участі в переговорах «компромісну» фігуру Б. Гризлова, який, при всій пошані до його посади і політичного досвіду, не є достатньо компетентним міжнародним парламентарем для того, щоб в умовах гострої кризи, що потягне за собою переростання в громадянську війну, протистояти цілій армії президентів, экс-президентів і високопоставлених чиновників Заходу, що мали чіткі ін-

струкції, діяли погоджено і уповноважених не лише телефонувати в Кремль, але й ухвалювати рішення миттєво на місці, залежно від розвитку ситуації.

Чи навчив досвід 2004 року чому-небудь російську владу? Судячи з того, як працює російська дипломатія в європейському напрямку, зокрема у ФРН, Франції, Великобританії, навіть у державах Прибалтики і Польщі, чомусь у Кремлі навчилися. Я знову говорю в Кремлі, тому що всі заяви послів і особисто пана Лаврова повисли б в повітрі і сприймалися б як настирливий «білий шум», якби вони не були підтримані всією економічною і політичною потужністю російської держави, що спирається до того ж на другий у світі військовий потенціал єдиної країни, здатної за 20 хвилин знищити Сполучені Штати.

Заяви МЗС не означали б нічого, якби після них прибалтійські порти і залізниці не позбавлялися б лівової частки транзитних вантажів, якби в Москві не закривалися представництва Британської ради, якби не вилітала на патрулювання Північної Атлантики, приполярних районів і тихоокеанського узбережжя США стратегічна авіація, якби Андріївський прапор не став знов, після більш ніж десятирічної перерви, все частіше з'являтися в Світовому океані.

Мені можуть сказати, що країни ЄС і США, на відміну від України, очолюються політиками, що добре розуміють подібного роду натяки. Згоден, сьогоднішні керівники України дійсно упевнені, що Вашингтон прийде їх рятувати хоч від власного народу, хоч від Господа Бога, хоч від сусідів, яких чіпають вони самі, і тому поводяться неадекватно. Але для створення у них такої упевненості США добре постаралися, виховавши на свої гранти цілу плеяду журналістів, артистів і навіть політиків, переконаних у тому, що Україна для США не жертвний пішак на світовій шахівниці і навіть не ферзь, а вся дошка. Правда, це вже проблема тих керівників України, які окрім «Великої шахівниці» З. Бжезинського ніколи нічого не читали.

Тепер ця проамериканська прокладка між вищим ешелонам влади і суспільством створює у влади ілюзію народної підтримки і разом забезпечує їх «експертними» висновками щодо центропупівської ролі української держави. Досить пригадати, як після Бухарестського саміту НАТО, на якому Україні відмовили в наданні ПДЧ, вся ця різношерста команда кинулася звинувачувати Меркель, Саркозі, а разом і Берлусконі в тому, що вони – «агенти впливу», «куплені на російські гроші». Українська преса створювала ілюзію, що становий хребет НАТО складається з України і Грузії (що не є членами організації), Великобританії і США, до яких примикають Польща і країни Прибалтики. У сукупності цей англо-саксо-лімітрофний конгломерат і несе всьому світу «світло демократії», а «старі європейці» за підтримки Москви ставлять їм палиці в колеса.

Вони до цього самі додумалися? Можливо, і так – адже «майдан» накладає незгладимий відбиток на центральну нервову систему. Але ні посольст-

во США, ні Держдеп, які готові виступати із заявами з щонайменшого українського внутрішньополітичного ворушіння, з щонайменшої публікації в ЗМІ, що з піною з рота захищали Великобританію від «нападів російської преси», нічого з даного приводу не сказали. А спробуйте з першого разу вгадати, чиєму бізнесу зіграла б на руку акція (яку, правда, не зуміли до кінця розвернути організатори) із закликом у помсту за відмову в ПДЧ не купувати французькі і німецькі товари? Уявляєте, скільки б заробили американці, якби українці дійсно виявилися достатньо дурними для того, щоб відмовитися від «Данона», «Шанель» і «мерседесів» на користь гамбургерів і «доджів»?

Між тим, в Україні є маса журналістів, які на переконання, а не за гранти, відстоюють ідеї, близькі або тотожні російській зовнішньополітичній концепції, існують антинаївські, антибандеровські суспільні рухи, об'єднання православних громадян, виступаючих проти неконституційного тиску влади на Українську православну церкву, громадяни об'єднуються для захисту свого права на використання російської мови не тільки на власній кухні, проти політики апартеїду по відношенню до всього російського, санкціонованої Банковою. Чи отримують вони хоч би моральну підтримку від Росії? Про гранти навіть не говорю, але чи проводяться з ними семінари, чи організуються конференції, на яких вони можуть зустрітися, обмінятися думками, дізнатися про існування один одного, зрозуміти, що ведуть боротьбу не в безповітряному просторі. Подібні заходи під егідою російського посольства в Києві і за участю офіційних представників виконавчої влади РФ у Москві дали б можливість людям не тільки побачити, що вони не самотні в Україні, але й відчуті зацікавлену підтримку наддержави, яку багато хто з них продовжує вважати такою ж Батьківщиною, як і Україну.

Мені можуть сказати, що всім переліченим не займається і Партія регіонів. Частково це відповідає дійсності. Але партія діє в складних умовах «оранжевої» напівдиктатури і сама не відчуває достатньої підтримки своїх потенційних союзників, тоді як «оранжеві», навіть після того, як скомпрометували себе в очах всього світу внутрішніми чварами і відвертою хутірською некомпетентністю, продовжують спиратися на фінансову, політичну й ідеологічну підтримку США, східноєвропейських натівських лімітрофів, а в деяких випадках і всього ЄС. Крім того, можливості ПР і можливості Росії далеко не рівноцінні. І, нарешті, Партія регіонів не є і не повинна бути інструментом проведення російської зовнішньої політики – вона лише може бути одним із союзників Росії в Україні, разом з багатьма іншими політичними силами, громадськими і релігійними організаціями, ЗМІ, діячами культури. Але для цього справу не можна пускати на самотік і чекати, що все складеться само собою. Сама собою може скластися тільки «широка коаліція» – утворення таке ж «ефективне», як ГУАМ, думка про рятівні можливості якого, тим не менш, намертво в'їлася в розуми багатьох українських політиків.

До речі, сама думка про можливість «конструктивної співпраці» русофілів і русофобів у рамках «широкої коаліції» стала можливою саме через пасивну позицію Росії. Адже зрозуміло, що таке політичне об'єднання «їжака з вужем» можливе лише на основі досягнення внутрішньополітичного компромісу, за умови збереження в недоторканості антиросійської зовнішньої і культурної політики режиму.

Безумовно, зовнішньополітичну пасивність Росії в українському напрямі можна пояснити «другорядністю» цього театру дипломатичних дій, хоча США так і не вважають. Хочу нагадати, чим у російському минулому закінчувалася така зневага до другорядних напрямів. До 1904 року російська дипломатія також вважала Японію далекою другорядною державою і концентрувала свої зусилля в Європі, що реально вершила тоді долі світу. Закінчилося все це бездарно програною російсько-японською війною. Травма, нанесена цусимською катастрофою, що трапилася в ході цієї війни з російським флотом, до цих пір відбивається на психології радянських і російських флотоводців, які не провели з того часу за 100 років силами флоту жодної стратегічної операції, порівняної з Перл-Харбором, битвою в Кораловому морі, битвою за атол Мідуей або битвою в затоці Лийте.

Я бачу лише одне логічне пояснення дивної пасивності Росії відносно дипломатичної агресії, розв'язаної відносно України Сполученими Штатами, – боязнь докорів у втручанні у внутрішні справи незалежної держави у поєднанні з надією, що «оранжевий» налив сам розсмокчеться під впливом здорового глузду українських виборців. Проте, як показали події в Югославії, Киргизії, Грузії та Україні, здоровий глузд не може протистояти сучасним політичним технологіям, особливо, якщо вони цілеспрямовано використовуються в своїх інтересах світовою державою і щедро спонсоруються.

Оптимізм вселяє той факт, що Росія дала, мабуть, першу за останні п'ятнадцять років адекватну відповідь американській дипломатії і не тільки заявила, що розглядатиме визнання незалежності Косово, як міжнародно-правовий прецедент, що стосується зокрема Абхазії, Південної Осетії, Придністров'я і інших гарячих точок на території колишнього СРСР, але зробила ряд дій, підтверджуючих серйозність її намірів. Так само американська теорія правомірності «гуманітарного втручання» для «розповсюдження демократії» поступово, хоча і сповільнено, отримує противагу у вигляді російської теорії правомірності «гуманітарного втручання» для захисту співвітчизників.

Хочу лише нагадати, що співвітчизників в Україні у росіян куди більше, ніж в Абхазії, і втручання Вашингтона у внутрішні справи України куди більш обширне і неприкрите, ніж у внутрішні справи тієї ж Грузії, де, так або інакше, основні політичні сили (включаючи опозицію) і велика частина населення настроєні відверто русофобськи.

На мій погляд, якщо США «мають право» ініціювати і підтримувати в Україні пронатівську і антиросійську пропаганду, що доходить вже до істе-

рії, то і Росія має право на аналогічну відповідь. Україна, до речі, також намагається втручатися у внутрішні справи Росії, вимагаючи відкриття українських шкіл і україномовних ЗМІ пропорційно кількості колишніх українських громадян, що проживають в РФ, і їх нащадків, незалежно від реальної потреби в таких школах і таких ЗМІ. Інша справа, що Москва може просто не звертати уваги на подібні потуги Києва. Отже проблема втручання у внутрішні справи іншої держави є для зацікавленої країни не проблемою морального вибору, а проблемою реальних можливостей, як політичних, так і фінансових.

Тим більше, що у випадку з Україною не вимагається навіть прямого втручання. Достатньо було б Росії, яку представники української «творчої еліти» і так безперервно звинувачують у створенні перепон на шляху розвитку української культури, просто припинити видавати книги українських авторів, що відзначились русофобськими «працями», припинити знімати в своїх фільмах русофобних українських акторів, блокувати гастролі в Росії «етнічно стурбованих» українських попсовиків, і як мінімум половина «оранжевих» «володарів дум» зникла б з медіа-горизонту, оскільки саме вони отримують у Росії свої основні дивіденди і основний, якщо не єдиний, дохід, а друга половина добре б думала, перш ніж говорити.

Те ж саме стосується і бізнесу. І це б нітрохи не суперечило встановленим США «нормам і правилам міжнародного гуртожитку». Адже це Вашингтон до цих пір не ослабляє економічну блокаду Куби, у результаті якої на територію США навіть абсолютно аполітичні гаванські сигари потрапляють тільки контрабандою. Держдеп США цілком офіційно обмежує в'їзд на територію цієї і багатьох інших країн журналістів, мислителів, політиків, що дозволяли собі критику на адресу Вашингтона, що кваліфікується як «антиамериканські вислови». Весною 2003 року засоби масової інформації США, а також зірки кіно, естради і рекламного бізнесу пережили друге після маккартизму «полювання на відьом», коли відомих журналістів звільняли, а діячам культури загрожували неприємностями тільки за критику офіційної позиції адміністрації Буша.

Підтримка своїх і створення проблем чужим, робота з політичними партіями і з представниками медіа, що роблять вирішальний вплив на формування громадської думки, формування сприятливих для себе настроїв – ази для дипломатії будь-якої країни. Але ніколи, ніяке посольство або міністерство не зможе замінити злагоджену роботу всіх органів влади, об'єднаних єдиною зрозумілою стратегічною метою і що регулярно звітують про успіхи і провали перед вищим керівництвом.

Росія шукає в Україні політиків, з якими «можна було б працювати», і дуже засмучується, коли не знаходить, Вашингтон, не знаходячи ні в одній країні політиків, що розділяють «американські цінності й інтереси» і готових діяти в збиток своїй країні для того, щоб США були задоволені, почи-

нає копітку роботу по створенню і вирощуванню таких політиків і рухів із підручного матеріалу, не засмучуючись, якщо «наша людина» на перевірку виявляється (як це зазвичай і буває) сукиним сином. За Росією перевага моральності, а за Америкою – ефективності. Можна, звичайно, виходити проти танка зі словом Божим, але останній раз такий підхід поміг Мойсею за тисячу років до нашої ери, коли в Червоному морі потонули «колісниці фараона». Про це знають всі, хто читав Біблію, але немає жодного живого свідка даної події. У США ж справедливо вважають, що «добрим словом і пістолетом можна добитись значно більше, ніж одним лише добрим словом»...

А Україні, перетвореної «оранжевими» карикатурами на державних лідерів із суб'єкта в об'єкт міжнародних відносин, не може бути байдуже, хто виграє в протистоянні, яке розгорнулося на її території. Нова, яка претендує на всесвітнє панування, імперія насилля чи православна братська Росія, без якої наша Батьківщина приречена стати підмандатною територією натівських господарів.

* * *

УКРАЇНСЬКЕ СВЯТО АМЕРИКАНСЬКОЇ ДЕМОКРАТІЇ

(Переклад з рос.: Берест Л. Украинское торжество американской демократии // «2000». – 2005. – №2)

...Україна – частина світу, і процеси в ній так чи інакше (з місцевою специфікою і боязкими спробами і невинність вберегти, і капітал набути) відображають ті головні світові процеси, які визначають сьогодні перебіг світової історії.

А головним процесом, що визначає цю саму «світову історію», є прагнення Заходу взагалі і Сполучених Штатів Америки зокрема, відстояти пануюче положення на планеті. Таке твердження здатне викликати подив: хіба пануванню Заходу тепер що-небудь загрожує? Неперевершена економічна перевага, незрівнянна ні з ким військова потужність, американізація світової культури, безпрецедентний ідеологічний пресинг – що ще потрібне для забезпечення згаданого панування? Ну є, звичайно, дрібні нерівності на кшталт «світового тероризму» або зростаючого антиамериканізму, як не бути, але ж не їм ставити під сумнів гегемонію Заходу! Сьогодні Захід сильний як ніколи, і ніякі зовнішні загрози йому не страшні. Але те зовнішнє. З внутрішньою ситуацією справа набагато гірша.

Наразі неможливо посилатися на Маркса, але поки що нікому не вдалося спростувати його положення про пріоритетний, базисний характер економічного життя суспільства, бо, дійсно, перед тим як займатись наукою, політикою і т.п., потрібно їсти, одягатись, мати житло... Ось в економіці-то і вся

суть. Справа в тому, що, як не дивно звучить, хвалена західна економіка сама по собі зовсім неефективна. Візьмемо, для прикладу, американську, найміцнішу на планеті, у кількісному відношенні вона складає 20–25% світової (це приблизно 5% населення). Сила! Але в динаміці ситуація виглядає дещо інакше. Після Першої світової війни американське виробництво стало складати майже третину світового, після Другої – біля половини. Зараз же «лише» біля чверті. Також вражаюче, але вже не те, і динаміка негативна. Однак головне не в об'ємах, а в якості. Бо даючи чверть світової продукції, США використовують 40% сировинних ресурсів і викидають 50% відходів. (Недарма Америка настільки завзято чинила опір міжнародним екологічним рішенням, що в свій час приймалися, і так і не підписала Кіотського протоколу). І це не враховуючи шаленого зовнішнього і внутрішнього державного боргу. Додайте до цього й те, що світ наповнений масою «порожніх» доларів. Ну й багато іншого.

Така економіка просто не здатна існувати «сама по собі», поряд і в конкуренції з іншими економіками. Лише нерозважливе розпорядження світовими ресурсами, повновладне панування на світовому ринку, політичний диктат і загальні нееквівалентні стосунки з іншими країнами забезпечують її панування; поставлена в рівні умови з іншими країнами вона негайно розвалиться. Недарма помітний сучасний філософ О. Зинов'єв, з власного досвіду знаючи ситуацію на Заході, стверджував, що економіка Заходу, «загнаного» в національні межі (тобто позбавленого світового панування), абсолютно не конкурентноздатна.

А поки подальша деіндустріалізація Сполучених Штатів, як і інших країн Заходу, перенесення матеріального виробництва в залежні держави при одночасному створенні в себе «постіндустріального», «інформаційного суспільства» продовжуються повним ходом. Такого роду світовий поділ праці ще більше посилює гегемонію Заходу. Тим не менш для нього все страшнішою стає будь-яка загроза втратити свою владу. Як писала Леся Українка, «хто не був високо, той зроду не збагне, як страшно впасти». Сьогодні для «золотого мільярду» збереження панування над іншим світом – питання життя і смерті.

Але хто може чинити опір могутньому Заходу? З ряду причин, які ми тут, на жаль, не маємо можливості обговорити, є лише одна країна (якщо не рахувати тих, що найвищими оголошені вигнанцями), яка для Заходу, і США зокрема, як більшою на оці. Це Росія. Ні задавити (і за менталітетом, і за розмірами), ні приєднати (з тих же і багатьох інших причин). Звичайно, Росія не може в чому-небудь реально загрожувати Америці, але поганий приклад – ось що небезпечно! Та і розперезатися не завжди вдається – хоч трохи, але все-таки і на Росію озиратися доводиться. Скажімо, хочеш не хочеш, а вимушений терпіти «вигнанців» – через неї ж.

Отже, Заходу Росія перешкода чимала...

...Втім, все не так вже й страшно – поступово і з Росією впоратися можна. Вже якщо Радянський Союз вдалося розвалити... Час не змигнеться, ось що погано. А він не змигнеться тому, що на світовій арені все ширше розпрямляє могутні плечі великий Китай... За оцінкою експертів, вже через 10–12 років ця країна наздожене, а може бути, і перевершить США за обсягом ВВП. Можна не сумніватися, що в цих умовах монополю розпоряджатися світом у США вже не вийде. Як зазначалося вище, для Заходу це смерті подібно, бо в конкуренції на рівних він програє миттєво. А п'яти вже припікає.

Ось тут-то нарешті на сцені з'являється Україна. При чому тут вона? За великим рахунком, звичайно, ні при чому. Такими державами, як наша, «золотий мільярд» цікавиться тільки з гастрономіч., пардон, економічних позицій. А ми з цієї точки зору якраз ніякого інтересу не представляємо – ні як партнер, ні як конкурент, ні як об'єкт експлуатації. Причиною тому – наші особливі економіко-географічні умови, внаслідок яких витрати на виробництво (хоч промислове, хоч сільськогосподарське) у нас об'єктивно вище, ніж будь-де (окрім знову ж таки Росії). Тому до цих пір всі стогони про «зарубіжних інвесторів» залишаються голосом волаючого в пустелі (до Китаю, до речі, іноземні інвестиції йдуть повноводним потоком, більше, ніж до будь-якої іншої країни). І особливих природних багатств у нас немає. Українська земля, правда, не завадила б, але тільки без українців, а їх поки вдалося ліквідувати всього лише на 10%. Отже, самі по собі ми Заходу без потреби.

Але те, що ми опинилися між Заходом і Росією, саме сьогодні докорінно змінює справу. Пригадаємо згаданий вище часовий чинник. Для США швидше «розібратися» з Росією (бажано аж до її розчленування) – життєво важливе завдання. І ось тут Україна грає зовсім не останню роль. З. Бжезинський свого часу безспідставно стверджував, що Росія без України – просто країна, з Україною – імперія. А з «імперією» жарти погані. Отже, не допустити з'єднання наших зусиль – питання номер один. Ну і взагалі не погано б використати Україну проти Росії.

Зробити це не просто, оскільки наші братські народи зв'язані тисячами ниток – економічних, технологічних, історичних, культурних і, нарешті, родинних. Не просто, але якщо постаратися... Тим більше, що з історичних причин, Західна Україна цими зв'язками особливо необтяжена. Ось це «старання» і є основою західного й американського підходу до України. Спроби ж зрозуміти політику Заходу по відношенню до України поза вказаним контекстом абсолютно безперспективні.

Що ж пропонує нам Захід натомість? Поки нічого путнього наша «вільна і незалежна» не отримала. «Порятунок від комунізму» розвалив економіку і відкинув Українську державу з першого десятка країн у десятій. Приймати нас у своє лоно Захід не поспішає. (При згоді

«європейського вибору України» в ЄС тільки гидливо морщаться. Правда, наше прагнення «до Європи» підтримують поляки. Їх зрозуміти можна: самих узяли в ЄС, щоб було кому чистити «європейські» нужники – «європейцям» ніколи, вони будують «інформаційне суспільство», а тоді власні смітники залишаються неприбраними. Тут би українці і стали в нагоді. Але в ЄС правлять бал не поляки, судячи з усього, вони і самі ще надовго, якщо не назавжди, залишаються «європейцями» другого сорту). Обіцяна конкретна допомога всякий раз так і залишалася на словах. Але, виявляється, є все ж таки товар, яким Захід готовий не те що безкоштовно, але навіть у примусовому порядку забезпечувати Україну в будь-яких кількостях, – це західні «демократичні цінності»...

...«Демократичні цінності» на Заході збереглися в основному для експорту. При порівняно невеликих витратах вони дозволяють як завгодно маніпулювати «демократичним процесом» у бідних (або збіднілих) країнах для досягнення своїх цілей. От взяти хоча б Ірак. Американців зрозуміти можна: в створених умовах залишити поза своїм контролем другі за обсягом запаси нафти – повний нонсенс. Але поки був диктатор Саддам Хусейн, була низка незручностей. Доводилось брехати про зброю масового знищення, зв'язки зі світовим тероризмом, вв'язуватися у війну, втрачаючи мільйони доларів і людські життя. А от якщо вдасться запровадити свою демократію – по problems: самі цей контроль віддадуть. І витрат, тільки що на маніпуляцію громадською думкою для обрання «потрібних людей». Отож, демократія як експортний товар окупається сторицею. Тим більше самим вже не потрібна.

Всі зусилля «світового правління», як ми бачили, направлені на одну мету – збереження панування Заходу. Часто для цього потрібний всього лише невеликий й відносно недорогий державний переворот. А досвід накопичено: «оранжева революція» – взагалі-то типове явище, дещо подібне не в нас перших, не в нас останніх запроваджене. У наших умовах хіба що мета конкретизується – зусилля антиросійського спрямування. Тому витрати Заходу на розвиток – у нас! – демократії також окупаються для нього сторицею.

Я зовсім не стверджую, що «ці руки» безпосередньо тримались за американський долар. Не виключено, але зовсім не обов'язково. Існує велика кількість опосередкованих способів фінансування виборчої компанії, і можете не сумніватися, всі вони були задіяні на повну силу, не кажучи вже про міцну пропагандистську підтримку, що організована «світовою (західною) громадськістю». Та ще й джентльменський набір, що постійно демонструється Заходом – батіг й пряник. Разом з існуючою в нас (у тому числі на всілякі гранти) «п'ятою колоною» достатньо, щоб масово задурити голову значній частині людей (особливо молоді), які повністю обґрунтовано ненавидять дійсно корумповану й дійсно антинародну владу, аж до «оранжевої

революції». А те, що провідникам цієї «революції» нема чого сказати розумного, окрім прокльонів діючої влади і пропозицій влади «чесної» (тобто, звичайно, самих себе), вже нікого не цікавило. За піднятим шумком якимось загубилось, що ці майбутні «чесні володарі» входять у той же істеблішмент і за своєю соціальною сутністю нічим від попередників не відрізняються. Нічим? Не зовсім так. У результаті вони виявляться ще більш тісно прив'язаними до американського візка.

Для американців головне, щоб і тут були захищені їх інтереси (тобто забезпечена антиросійська позиція України). «Американський зять» Ющенко підходить для цього Сполученим Штатам за всіма статтями. Для нас же справа не в ньому самому. Важливіше та компанія, яка навколо нього зібралась. А вона досить барвиста: усілякі «екс-підприємці», які в свій час досить необачно увірували в безкарність, і крали незважаючи ні на що, навіть на дуже ліберальні в цьому плані закони й досі остерігаються відплати; й «екс-підприємці», що грабували народ досить «законними» методами і охочі продовжити цю приємну діяльність; квазіполітики, які не встигли на початку дев'яностих остаточно розвалити Україну і тепер рвуться продовжити справу свободи і демократії; просто владолюбці, що користуються моментом для задоволення своїх безмежних амбіцій. І безнадійні ідеалісти, що приєдналися до них. Спільних ідейних основ у цієї публіки нема і бути не може, лише колова відповідальність. А тому, коли дістануться влади, почнеться ще та гризня.

Це не значить, що навколо Януковича зібралися лише «білі і пухнасті». Ця компанія також у цілому переслідує передусім свої власні інтереси, і якщо вони не співпадуть з інтересами країни, мучитися проблемою вибору вона не буде. І у вірності «європейському вибору України» вони клянуться. І волю «світового співтовариства», по змозі сил, готові виконувати. Але з ряду причин виявилось так, що сьогодні вони з'єднали свою долю з виробництвом, а його успіх без найтіснішої співпраці з Росією неможливий: там виробничі зв'язки, там джерело енергетичних ресурсів й іншої сировини, там широкий ринок для розмаїття товарів (у тому числі і високоякісних, а не лише для енергомістких продуктів першочергової обробки, як на Заході).

Посилення цих зв'язків, відродження ряду галузей промисловості призвели до того, що начебто окреслився кінець стагнації. Почала (лише почала!) виникати матеріальна база для самостійної позиції України. Тому, на даному історичному проміжку часу інтереси так званих «донецьких» і всіх, хто з ними, й інтереси України в деяких важливих моментах співпали. Збіг, звичайно, ситуативний і навряд чи надовго. Ось тільки інтереси ющенківців, що об'єктивно відображають інтереси Заходу, з інтересами країни не співпадуть ніколи.

Отже, справа американської демократії в Україні перемогла: подальше посилення наших зв'язків з Росією вдалося блокувати. Державний перево-

рот практично завершився (таке визначення зовсім не з бажання зменшити ранг «революційних» подій, просто прагнення до точності: революція – це якщо міняється суспільний устрій, а якщо тільки правляча кліка – державний переворот). Що ж далі? Чого ворожити, поживемо трохи з «напівнародним» президентом – подивимося. За ним не заіржавіє...

* * *

ПЛАН ЗОВНІШНЬОГО УПРАВЛІННЯ УКРАЇНОЮ

(Переклад з рос.: Корнилов В. План внешнего управления Украиной // «2000». – 2009. – №17)

УКРАЇНА ЯК ЗОНА ІНТЕРЕСІВ США. Американці у спілкуванні між собою завжди відвертіші і не соромляться називати речі своїми іменами, допускаючи використовувати такі вирази і фрази, які вони ніколи не дозволили б своїм опонентам. Це тут або в Росії вони прикриваються пишномовними зверненнями до загальнолюдських цінностей, верховенства права і т.д. Для внутрішнього користування все це стає вторинним, на тлі всепоглинаючої і все виправдовуючої мети – національних інтересів США.

Доповідь колишнього посла США в Києві Стівена Пайфера «Попереджаючи кризу в Україні», наскільки я розумію, також не була призначена для широкого загалу, тим більше – для українців. Вона була складена для певного Центру превентивної дії, метою якого офіційно є вивчення «конфліктів у країнах і регіонах, що зачіпають інтереси США». Таким чином, Україна і те, що тут відбувається, за визнанням американських експертів, напряму ці інтереси зачіпає. Хоча зараз американські дипломати, включно із від'їжджаючим з нашої країни послом США Уільямом Тейлором, на кожному кроці заявляють, що в Америці нема «зон впливу» або «зон інтересів», і гнівно засуджують президента РФ Дмитра Медведева, який заявив про наявність таких «зон» у Росії.

У доповіді Пайфера ті або інші дії стосовно України відкрито і недвозначно пов'язуються з «національними інтересами США». **Колишній посол говорить про нашу країну фактично як про державу із зовнішнім управлінням** і ставить завдання відносно цього управління точно за адресою – Вашингтону. При цьому не приховує, що головне стурбування у Штатах викликає не те, що в Україні може розігратися апокаліптичний, кривавий сценарій (а це дипломатом також не виключається), а те, що Україна буде не в змозі сформулювати «зовнішньополітичний курс, з яким міг би погодитись уряд США». І що найбільш жахливе, переорієнтується «на курс, більше сфокусований на Москві»!

Саме це і хвилює Пайфера в першу чергу. Саме це і має викликати, на думку доповідача, превентивні дії з боку Білого дому. «Вашингтон не повинен і не може відпустити Україну в московську геополітичну орбіту», – ре-

зюмує экс-посол, однозначно демонструючи, у чий «орбіті» він бачить Україну на даний момент.

Центр превентивної дії, що розповсюдив «українську» доповідь Пайфера, не приховує, що одна із його задач – «включити американський уряд та інформаційні медіа у спроби по запобіганню конфлікту».

Ставитись до цієї доповіді як до одного із рядових звітів відставного дипломата не можна.

Достатньо сказати, що, судячи з визнання самого Пайфера, у роботі над ним брав участь особисто Тейлор. Мало того, останній, роздаючи інтерв'ю перед своїм від'їздом з України, недвозначно дав зрозуміти, що **доповідь Пайфера, який прекрасно «знає Україну і дійсно має вплив на певну політику США відносно України», розглядається в якості базової для вироблення стратегічної лінії нової адміністрації США в нашому регіоні.**

Тому й аналізувати 62-сторінкову доповідь потрібно з особливою увагою. А аналізувати там, запевняю вас, є що. Смію припустити, що якби доповідь аналогічного змісту з питань політики Москви відносно України з'явилася в Росії, її автор давно вже став би в нас персоною нон-грата.

КРИМСЬКІ НАДІЇ КОЛИШНЬОГО ПОСЛА. Пайфер одразу ж нагадує про те, що Штати вже «вклали мільярди доларів на підтримку упорядкування» України, натякаючи на необхідність захисту цих інвестицій. Він малює такі жахливі сценарії можливих конфліктів у нашій країні, на тлі яких тьмяніють будь-які фантастичні книги про російсько-українські війни, якими нас лякали місцеві ЗМІ. Екс-посол прямо пише: дані сценарії «несуть суттєві ризики для України й інтересів США». Так що там кажуть про відсутність у Вашингтона своїх «зон інтересів»?

Якщо класифікувати основні «ризики», які виділяє Пайфер, то до них можна віднести такі: «кримський сепаратизм», Чорноморський флот, стосунки з Росією, етнічні росіяни, питання російської мови і «політизація питання вступу в НАТО».

Згадуючи Крим, Пайфер видає рекомендацію: «Києву було б важливо вжити майстерні дії, з найбільшим ризиком зіткнень між сепаратистськими демонстраціями і українськими силами внутрішньої безпеки. Такі зіткнення можуть підігріти глибші пристрасті, спровокувавши кризу, яка може поставити під сумнів можливість держави зберегти свою територіальну цілісність». Зверніть увагу, які сценарії лягають в основу визначення американської стратегії щодо України!

Розвиваючи цю думку, Пайфер пише: «Москва може потрапити в пастку власної риторики, коли почнуться цивільні безлади в Севастополі і зіткнення з українськими силами безпеки». Підкреслюю, ризики даних зіткнень експерт пов'язує з тими діями, які, на його думку, повинний зробити український уряд! «Присутність Чорноморського флоту примусить Росію вжива-

ти заходи для захисту місцевих етнічних росіян, створюючи небезпечну ситуацію, при якій російська морська піхота і українські загони внутрішньої безпеки можуть зіткнутися безпосередньо, з непередбачуваними наслідками», – підводить підсумок сценарію Пайфер.

Кажучи про Крим і «кримський сепаратизм», експерт регулярно лякає можливим прямим зіткненням з російським флотом або армією. У принципі схвалюючи «плани Києва збільшити свою військову присутність на Кримському півострові, Пайфер визнає, що це «збільшує можливість військових зіткнень». Цілком логічне питання, що випливає з цього висновку, – а можливо, тоді краще не збільшувати там військову присутність? – експосол не задає. Зате він висловлює надію на те, що Росія, у разі конфлікту з Україною, погрузне тут надовго: «На практиці розгром української армії, чії офіцери набагато більш прозахідні, ніж українське суспільство в цілому, представлятиметься набагато тривалішим і важчим завданням для Росії, ніж це було в Грузії».

Дуже цікаво, з яких джерел Пайфер здобув відомості про те, що українські офіцери є «більш прозахідними». Одна з київських газет, наприклад, відразу після конфлікту в Південній Осетії провела опитування (анонімне, зрозуміло) серед офіцерів української армії з приводу можливої війни з Росією. Судячи з відповідей, не знайшлося нікого, хто погодився б брати участь у цій авантурі. Один офіцер тоді заявив: «У мене дружина з Воронежа, вся її рідня там. Що я, проти своїх племінників підю? Та ні за що!». А інший відповів так: «Лише політик-самовбивця може на це піти. Війну він програє. Та і битися ніхто не буде. А народ йому цього не пробачить». Кажете, «більш прозахідні» офіцери? Ну-ну, сподівайтесь, пане посол...

КОНФЛІКТ ПОЧНЕТЬСЯ З ОБМІНУ ВОГНЕМ МІЖ КОРАБЛЯМИ? Лякаючи Кримом, Стівен Пайфер тісно пов'язує ці страхи з ЧФ Росії. Змальовуючи можливі конфлікти в 2009 році, автор доповіді, зокрема, вважає, що на чергову «газову війну» з Росією Україна може відповісти діями українських ВМС, «щоб заблокувати доступ кораблів Чорноморського флоту в Севастопольську бухту». Пайфер пише: «Дві країни опиняться на межі великої конфронтації, особливо якщо виникне можливість обміну вогнем між російськими й українськими військовими кораблями».

Я побував днями в Криму, спілкувався там і з нинішніми, і з колишніми офіцерами російського ЧФ. Коли я згадував цей сценарій, вони не могли приховати свого подиву з приводу того, якими силами українські ВМС перекриватимуть повернення російських кораблів додому, до рідного Севастополя? Всі в один голос говорили мені про те, що «обмін вогнем», про який пише Пайфер, був би недовгим, а результати його – плачевні для українських ВМС. А головне те, що на їх думку, у Києві теж розуміють авантюристичність і безперспективність такого сценарію.

Але в той же час можливість спроби його реалізації російські офіцери не виключають, вважаючи, що єдина мета такої авантюри може полягати в провокації і спробі втягнути до більш широкомасштабного конфлікту треті сили.

Це розуміють і у Вашингтоні, судячи з доповіді Пайфера. Мало того, дипломат фактично визнає, що військова авантюра Саакашвілі була здійснена саме в надії втягнути в операцію проти Росії США і країни НАТО...

Пайфер, підкреслюю, визнає, хто і чому почав авантюру на Кавказі. Він посилається саме на події 2008 року: «Враховуючи грузинський досвід, Вашингтон повинен дуже чітко запевнити Київ у тому, якого рівня підтримку він може чекати у випадку, якщо Україна вступить у велику конфронтацію з Москвою. Навіть якщо публічна риторика Вашингтона повністю підтримує українську позицію, існують ліміти з практичної або політичної підтримки, яку Сполучені Штати готові запропонувати. Київ повинен розуміти ці ліміти. Ющенко – обережний політик, але уряд США повинен використовувати кожну спробу для того, щоб уникнути прорахунків у Києві».

Тим самим колишній посол визнає прорахунки Вашингтона минулого року, головний з яких полягав у тому, що грузинському президентові не було дохідливо пояснено, на яку підтримку він може розраховувати у разі розв'язування конфлікту з Росією. Радує той факт, що президентові України, мабуть, все-таки порадять до війни справу не доводити. В усякому разі, зараз, у «складний передвиборний рік», як пише Пайфер.

Як українські націоналісти пклуються про ЧФ. Пайфер недвозначно дає зрозуміти, що США повинні зробити все від них залежне, щоб ЧФ залишив Севастополь після 2017 р. і щоб Вашингтон включився в економічне і ідеологічне «освоєння» цієї території – і Севастополя, і Криму. Експерт вказує новій американській адміністрації на можливість по облаштуванню міста-героя після виведення звідти ЧФ, визнаючи, що даний флот створює зараз масу робочих місць і, по суті, підтримує всю інфраструктуру.

У зв'язку з цим розчулює шум, піднятий у різних націоналістичних ЗМІ України навколо рішення Росії про скорочення особового складу ЧФ – як вільнонайманих українських громадян, так і російських офіцерів. Чого тільки не говорять про «підступність» Москви, що позбавляє засобів прожитку тисячі севастопольців! Вражаюче, що більш за всіх кричать про це ті, хто одночасно вимагає негайного виведення взагалі всього Чорноморського флоту, що навіть по визнанню Пайфера неминуче приведе до повного економічного занепаду міста.

Особисто я вважаю рішення про скорочення на ЧФ помилкою. Навпаки, я закликав і закликаю Росію нарощувати свою присутність у Севастополі і довести чисельність контингенту до обумовлених у російсько-українських угодах 1997 року 25 тисяч військовослужбовців (за різними оцінками, зараз ЧФ навряд чи дотягує до 15 тисяч).

Зрозуміло, що зараз Росія переживає не найкращі в економічному сенсі часи і значно скорочує військові витрати. Але навіть за доповіддю Пайфера видно, яке значення в США надається Криму і Севастополю.

Скорочувати, на мою думку, можна бази і в Североморську, і у Владивостоку, і де завгодно, але тільки не в Криму! Адже йдеться навіть не про військове, а про геополітичне значення цієї бази ВМФ РФ. Проте, погодьтеся, чути зітхання з приводу скорочень у ЧФ з вуст українських націоналістів дуже потішно.

Пайфер у доповіді прямо не говорить про те, що російські кораблі повинні бути заміщені в перспективі американськими. За нього це роблять українські союзники. Наприклад, колишній командувач ВМС України віце-адмірал Борис Кожин прямо закликав українське керівництво розглянути питання про те, щоб надати бухту Донузлав під базу військових кораблів США. В інтерв'ю львівській газеті «Експрес» Кожин заявив, що вони там повинні «базуватися скоро – ще задовго до передбачуваного українсько-російськими угодами на 2017 рік виходу Чорноморського флоту із Севастополя».

Український адмірал запевняє: «Немає нічого страшного в тому, що поряд стоятимуть і російські кораблі, і американські. Це буде вельми цікавий прецедент!» При цьому характерне питання львівського журналіста: «Чи не краще не дратувати Кремль і діждатися хоч би 2017 року?» Питання, що за великим рахунком розкриває дійсні наміри багатьох українських політиків, які поки що прямо-таки божаться, що після 2017 року на території України не буде жодної іноземної військової бази.

АМЕРИКАНСЬКІ ГРАНТИ ВСЕ СТЕРПЛЯТЬ. Постійно напіраючи на проблему Криму, Пайфер пише і про проблему проросійських настроїв взагалі на південному сході України, звертаючи на це особливу увагу Вашингтона. Для вирішення цієї проблеми екс-посол наполегливо рекомендує наступне: «Збільшити допомогу демократії з метою підтримки політиків прийдешнього покоління... Допомога має бути сконцентрована на обмінних програмах, головною (але не єдиною) метою яких повинно бути вирошування політиків у Криму і Східній Україні».

Саме в цих регіонах Пайфер закликає розгортати мережу неурядових організацій Заходу, впроваджуючи програми, метою яких повинна бути політична переорієнтація південного сходу. Для цього дипломат пропонує зазивати громадських діячів, що подають надії, у США і «змішувати політиків з одних частин України з тими, які проживають на заході і в центрі, з тим, щоб заохочувати персональні зв'язки для скорочення розриву між сходом і заходом». На думку Пайфера, «така практика з успіхом була використана у минулому, наприклад, в американських програмах по об'єднанню католицьких і протестантських візитерів з Північної Ірландії».

Дана рекомендація дипломата останні роки активно впроваджується в життя різними американськими фондами, що давно вже перенесли свою активність саме на південний схід України, включаючи Крим. Мало хто звернув увагу на те, що, незважаючи на могутню фінансову кризу і згортання безлічі зарубіжних програм, західні фонди значно збільшили фінансування українського напрямку в 2009 році.

Так, розподільний комітет «Джойнт» збільшив український бюджет на півмільйона доларів, фонд «Відродження» (читай – Фонд Сороса) – на 1 млн, а USAID-Ukraine (читай – бюджет США) – на цілих 10 млн доларів! (Це, до речі, гарний приклад для Росії). Заступник директора місії USAID Сара Вайнс у коментарі газеті «Справа» прямо визнала, що основна мета фонду в нашій країні – «навчання активістів місцевих політичних партій, місцевих виборних посадовців і політично активної молоді». Тобто рекомендації Пайфера вже виконуються.

Інше питання – як вони виконуються. Ось один з найсвіжіших прикладів. Минулого тижня в Сімферополі місцеві грантоїди організували «круглий стіл» «Російська військова присутність у Криму в контексті 2017 року: гарантія безпеки або джерело дестабілізації ситуації в регіоні?» Захід було організовано на гроші американського Національного фонду демократії (того самого фонду NED, фактично на засоби якого в Донецьку зараз ведеться оскаженіла пропаганда ідеї перейменування місцевого університету на честь Стуса – ще один приклад того, як американці мають намір вирощувати «молодих політиків південного сходу»).

Незважаючи на те, що учасників дискусії організатори підбирали так, щоб дружньо налаштованих до Росії експертів було поменше, за підрахунками місцевого політолога Анатолія Філатова, що виступав на «круглому столі», з 11 доповідачів четверо висловилися за постійну присутність ЧФ у Севастополі. І лише один учасник – керівник кримського «Руху» Леонід Пілунський – висловився за відхід ЧФ з Севастополя ще до 2017 року. Таким чином, десять з одинадцяти експертів не вбачають в перебуванні російського флоту в Криму джерела дестабілізації!

А в прес-релізі, поширеному організаторами (т.н. Кримським незалежним центром політичних дослідників і журналістів) за підсумками дискусії написано: «На «круглому столі» було відмічено, що чинник російської військової присутності в Україні істотно впливає на політичні процеси в Криму, перетворюючись на погрози і виклики для регіональної безпеки». І далі вся провина за проблеми навколо ЧФ однозначно перекладається на Росію: «Питання перебування Чорноморського флоту РФ в м. Севастополі регулярно політизуються рядом представників РФ... Очевидно, невизначеність спірних питань вигідна Росії, оскільки у такому разі можна здійснювати будь-які дії, які де-юре не є порушеннями двосторонніх угод або домовленостей».

Кандидат філософських наук А. Філатов, прочитавши, до яких висновків, виявляється, дійшли учасники наукової дискусії (зокрема нібито і він), наголошує: «Тут навіть не про наукову коректність йдеться, а про елементарну людську порядність!»

Адже все легко пояснюється. Організатори заходу просто виклали своїм замовникам ту версію, яку ті бажали почути. Саме так, на їх думку, вони відпрацювали гранти. Саме таку, вибачте на слові, «еліту» в Криму і намагаються вирощувати американці з USAID і NED.

Я сам організував і провів за останні роки масу «круглих столів» і експертних дискусій, на яких лунали абсолютно протилежні думки. Уявіть на хвилину, що на нашому заході виступили представники «Руху» і «Свободи», політолог від Секретаріату президента Вадим Карасєв, політолог від Кабміну Олег Медведєв, а я за підсумками цієї дискусії видаю резолюцію приблизно такого змісту: «Учасники «круглого столу» виступили за безумовне збереження Чорноморського флоту Росії після 2017 року». Уявляєте, що б почалося! Проте, як бачите, американські гранти все стерплять.

ВСЕ ЩЕ ВВАЖАЄТЕ СЕБЕ РОСІЯНАМИ? ТОДІ США ПОСПІШАЮТЬ ДО ВАС!

До речі, доповідь Пайфера містить очевидні перекручування фактів і маніпуляцію ними. Наприклад, в основу аналізу відношення Росії до кримської проблематики він заклав слова Лужкова, які той ніколи не казав! Так само він чинить із словами Путіна, приписуючи йому фрази, що черпнули з жовтої преси. Досить детально, в особах, описуючи зрив навчань «Сі Бриз» у 2006 р. і антинатовські акції у Феодосії, Пайфер фактично не пропустив нічого, окрім однієї істотної деталі – того факту, що згоди на учення не дав уряд, а значить їх планували провести всупереч українському закону. Погодьтеся, деталь, яка різко змінює оцінку даної ситуації.

Особливо некоректний пан Пайфер при описі етнічної і мовної ситуації в Україні (а дані питання він виділив в числі найбільш проблемних). Наприклад, описуючи процес закриття російських шкіл в Україні, екс-посол чомусь навів статистику... 1999 року, тобто ще минулого тисячоліття! Навіть не звернувши уваги на те, що за ці десять років кількість російських шкіл скоротилася катастрофічно, Пайфер, базуючись на старих даних, називає підхід української влади «прагматичним». А щоб переконати американську владу в цьому, наводить статистику наявності російських шкіл у «найпоказовішому» для України місті – Севастополі! Той факт, що вже в цілому ряду областей України взагалі не залишилося жодної російської школи, що на 25% киян, охочих віддати своїх дітей у російські школи, таких залишилося менше 1%, колишній посол просто ігнорує...

Одну з проблем для впровадження проамериканської політики в Україні американський експерт бачить у такому: «Багато українців не бачать драматичної різниці між собою і етнічними росіянами». Аналізуючи різке падіння

чисельності росіян в Україні між переписами 1989 і 2001 рр., Пайфер видає своє бажання: «Ті етнічні росіяни, які після десяти років життя в незалежній Україні, **все ще** вважали себе росіянами в 2001 р., можливо, продовжують розглядати себе як етнічних росіян і сьогодні».

Це **«все ще»** – дуже показово! Тобто американці, насправді, вважають, що росіяни в незалежній Україні повинні відмовитися від своєї етнічної самоідентифікації, просто кажучи – повністю асимілюватися?

СЦЕНАРІЙ ПАЙФЕРА ВЖЕ ЗАПРОВАДЖУЮТЬ У ЖИТТЯ. Пайфер малює черговий жахливий сценарій: «Можливість етнічних зіткнень зберігається, частково у зв'язку з регіональною концентрацією етнічних росіян. У якості групи вони тяжіють до підтримки визнання офіційного статусу російської мови, підтримці сильних зв'язків з Росією і протистоять руху України на зближення з НАТО... Українські націоналістичні групи, переважно в Західній Україні, діятимуть активніше у відповідь».

Відзначте, як все перегортається з ніг на голову! У країні і згадки немає про радикальні російські організації, хоча радикальних українських повно, а американський дипломат вже визначив першоджерело зла і вважає, що українські націоналісти діятимуть саме «у відповідь». На думку доповідача, «це ризикує вилитися в нездорову поляризацію між етнічними росіянами й українськими націоналістами».

Найцікавіше в даній історії те, що доповідь з'явилася зовсім недавно – а хтось, схоже, вже явно прагне втілити ці сценарії в життя. Минулої п'ятниці в Одесі в ході, вже звичних для нашої країни вуличних заворушень між радикальними українськими націоналістами і групами антифашистів, відомих по всьому світу як «антифа» (теж досить показово, що українські націоналісти завжди виявляються по інший бік барикад від антифашистів) був зарізаний один з лідерів місцевої націоналістичної організації «Січ» Максим Чайка.

Факт страшний, що свідчить про те, що ситуація в середовищі неформальних молодіжних об'єднань повністю вийшла з-під контролю і загрожує нам справжніми вуличними війнами.

Але подивіться, як це піднесли українській публіці з легкої руки агентства УНІАН, що надало цю інформацію під ще страшнішим заголовком: «При нападі проросійських бойовиків в Одесі загинув активіст ОО «Січ»». Зверніть увагу, рух «антифа» не має національного забарвлення і ніколи не позиціонував себе як «проросійський» або «антиукраїнський». Серед українських представників цього руху ви можете знайти і «пропекінських», і «прокубінських», і «провенесуельських» активістів. А, наприклад, російські «антифа» – це головні вороги російських радикальних націоналістичних організацій.

Але як загорнули українські ЗМІ, відразу надавши зіткненню неформальних етнічний і геополітичний підтекст. За УНІАН підхопили інші. Ось тіль-

ки заголовки інформповідомлень: «Вбитий **російською (!)** шпаною Максим Чайка вчився на журналіста», «В Одесі активізувались якісь **«проросійські бойовики»**, «При нападі **проросійських** сил в Одесі загинув націоналіст», «Вбивство студента на ґрунті **ксенофобії (!)** в Одесі» і т.д.

Ось невелика цитата з сайту «Спротив» з приводу даного вбивства: «Нагадаємо, що патруль Муравйова приготувався розстріляти голову українського ЦВК Скрипника за мандат українською мовою, його врятував мандат від Леніна російською. Панове українці, у вас немає мандату від Леніна, так що вас можна різати без обмежень... Отже чекайте, панове українці, скоро вони прийдуть до вас».

А зараз скажіть: кому вигідно представити трагічне зіткнення неформалів як «нездорову поляризацію між етнічними росіянами й українськими націоналістами»? Чий це сценарій? Так-так, читайте пана Пайфера.

«**Київ must**». Доповідь Пайфера цінна тим, що вона відкрито видає рекомендації новому уряду США. Що стосується Києва, то по відношенню до нього там більше присутнє слово «must» («повинен») – «Kiev must», «Ukraine must» і т.д. (думаю, не варто пояснювати, чому, на думку американця, ми їм чогось «must»/«винні» – знову-таки читай вступ про мільярдні вкладення).

Що ж до практичних рекомендацій власному уряду, то, крім згаданої ідеї виховання майбутньої еліти південного сходу України в правильному дусі, Пайфер впродовж всієї тривалої доповіді радить відтворити комісію високого рівня на зразок комісії Аль Гор – Кучма, завдяки якій, на думку колишнього посла, Вашингтон безпосередньо впливав на політику Києва. Наприклад, Пайфер вважає, що саме завдяки особистому втручання Аль Гора в 1997 р. був звільнений український прем'єр-міністр. Нібито відсутність подібних зв'язків між Бушем і Ющенком привела нині до розриву між президентом і прем'єром України.

Пайфер впевнений, що Вашингтон має почати операцію з «примусу до внутрішньої єдності» між президентом і прем'єром нашої країни, вважаючи цю єдність мало не основною умовою досягнення стабільності в Україні (цікаво, чому американські радники не думали так у 2006–07 рр., коли прем'єром був Янукович?).

Для чого Штатам потрібна така єдність? На це Пайфер теж відповідає з обеззброюючою відвертістю: «Розділений уряд швидше за все підігріє суперечності і збереже Україну менш здатною протистояти російському тиску». Саме тому, **на думку Пайфера, через комісію вищого рівня «Вашингтон повинен тихо радити Ющенку з приводу вибору методів його боротьби з Росією»!**

Неймовірно! І дану доповідь посол США відкрито пропонує покласти в основу американської політики стосовно нашої країни! Уявляєте, що поча-

лося б у Вашингтоні, якби Москва офіційно заявила, що вона повинна ти-хенько наставляти Уго Чавеса з приводу його методів боротьби проти аме-риканського імперіалізму!

І хтось після цього скаже, що Росію взаємовідносини Україна – США, Україна – НАТО зовсім не повинні торкатися і хвилювати? Тоді ось ще не менш відверта цитата: «Успішна Україна, надійно прикріплена до Євроатла-нтичного співтовариства, змогла б запропонувати модель, яка зможе спону-кати Росію до зміцнення демократії., так само, як відмовитися раз і назавж-ди від будь-якої ідеї відновлення Російської імперії». Тобто Україну розгля-дають як плацдарм для майбутнього перевлаштування Росії і вже відкрито в цьому зізнаються! А Росію як і раніше це не повинно торкатися?

Але це все стратегічні, довгострокові завдання. А є і тактичні, такі, що стосуються виключно цього року, періоду передвиборної президентської боротьби. Тут **Пайфер цинічний до неможливості. Він, по суті, у відкрити закликає Вашингтон вплинути на Київ з тим, щоб той обманював власне населення.** Так, у зв'язку з незручністю теми НАТО в період виборів, коли-шній посол пропонує таке: «Щорічна національна програма (по співпраці з НАТО – Авт.) може бути наповнена змістом ПДЧ без назви ПДЧ, яка при-зводить до небажаного тертя всередині України і в українсько-російських відносинах». Тобто практично йдеться про те, щоб заспокоїти пересічного українця, нав'язавши нам все-таки ПДЧ під іншим соусом. А ось вже після виборів 2010 р., зі слів Пайфера, адміністрація США повинна досягти підт-римки ідеї вступу в НАТО серед еліти і ширших верств населення України.

Так само дипломат рекомендує вчинити і з питання виведення ЧФ РФ. У зв'язку із «складним політичним роком» (знову-таки маються на увазі вибори), «Київ міг би відкласти цю тему на рік». А потім? А потім, зрозумі-ло, можна загострювати дану тематику – адже вибір нового українського керівництва вже на той час буде зроблено. Добре, що Пайфер не міркує з приводу того, хто збирається робити цей вибір і в якій країні.

Хоча з його доповіді видно, що незалежно від цього вибору Вашингтон розглядає Україну як країну із зовнішнім управлінням.

В усякому разі, до тих пір, поки там, у Вашингтоні, у потрібному дусі не виховають нове покоління українських політиків.

Розділ 11. КОНФІДЕНЦІЙНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ

У літературі термін «менеджмент» (від англ. *management* – керування, управління) визначається як процес управління матеріальними та людськими ресурсами в інтересах їх ефективного використання з метою досягнення цілей управління суспільством, політичною, економічною або соціальною структурою, окремими спільнотами тощо [6, с. 16].

Усе, що стосується менеджменту в загальному розумінні (на рівні фундаментальних принципів управління), можна й потрібно застосовувати в політичній діяльності, яка, зрозуміло, має певну специфіку починаючи з цілей, цінностей об'єктів і суб'єктів політики і закінчуючи процесами прийняття політичних рішень і, власне, політичними рішеннями та наслідками їх реалізації. У такому разі прийнято говорити про «політичний менеджмент». Згідно з Д. Ольшанським, під політичним менеджментом слід розуміти «таку організацію і управління політичним процесом, які роблять політичний процес і, зокрема, діяльність політика (партії, організації) максимально ефективними в певних умовах» [13, с. 41]. Це досить широкий та складний феномен, що здебільшого має на думці керування політичною поведінкою та вплив на політичний процес.

Складовою частиною політичного менеджменту є окрема його галузь, призначення якої – **оптимальне управління розв'язанням поточних організаційних питань діяльності політичних об'єднань**. Досить спрощено це можна позначити як «партійний менеджмент»: забезпечення ефективного функціонування керівних органів, підготовка та прийняття рішень, контроль за виконанням ухвал, розробка планів, проведення переговорів, делегування повноважень, вибір та навчання кадрового резерву, налагодження зовнішніх стосунків та PR, скликання зборів, конференцій та з'їздів, заходи стосовно порушників статуту та партійної дисципліни, розв'язання конфліктних ситуацій, організація діловодства тощо. Перелічене створює не завжди помітне, але дуже важливе повсякдення партійного активу, апарату та верхівки партії. У такому розумінні поняття «політичний менеджмент» та «партійний менеджмент» ототожнювати не коректно. У той же час термін «партійний менеджмент» має збірний зміст, оскільки охоплює не лише партії, але й інші політичні об'єднання, рухи та громадські організації. Хоча серед реальних політичних сил, що діють на політичній арені, найвпливовішими є політичні партії. Партія – це спеціалізована, організаційно впорядкована група, що об'єднує найбільш активних прихильників тих чи інших цілей (ідеологій, лідерів), яка слугує засобом боротьби та здобуття і використання політичної влади. Політичні партії як суб'єкти політики використовують у своїй діяльності різні засоби здобуття і утримання влади, впливу на політичних опонентів, а також на суспільство з метою отримання влади, створення у громадськості власного привабливого образу і негативного образу конкурента. Не слід вважати, що приховані засоби діяльності набувають особливої популярності лише останнім часом. Вони використовуються

вже тривалий період, але тільки тепер розширився доступ до інформації про них і можливість їх дослідження. У зв'язку з цим є підстави говорити про **конфіденційний партійний менеджмент – один з видів менеджменту, що передбачає використання прихованих технологій управління діяльністю політичної партії (або громадського об'єднання, руху) задля оптимального розв'язання звичайних організаційних завдань та забезпечення її ефективного функціонування**. Цілі конфіденційного менеджменту відповідають загальним цілям партії, і в той же час набувають певної специфіки.

Стратегічними цілями конфіденційного менеджменту є:

- підвищення спроможності партії виборювати, утримувати та використовувати владу шляхом застосування прихованих технологій управління її діяльністю;
- оптимізація функціонування внутрішньої структури партії за рахунок впровадження потайних елементів організаційно-управлінської діяльності.

При цьому реалізуються *тактичні завдання* конфіденційного менеджменту:

1. Запобігання викриттю та контрдії супротивника/конкурента стосовно таємних цілей, намірів та акцій на кшталт створення коаліції, відправлення уряду у відставку, заміни ключової особи у держструктурі тощо.
2. Планування прихованих елементів виборчої кампанії, розробка та справдження непопулярних політичних, економічних, соціальних заходів чи сумнівних дій, що суперечать моральним нормам та чинному законодавству (змова, шантаж, підкуп, блеф, подвійна гра, переманювання тощо).
3. Запобігання розпалюванню супротивником внутрішніх незгод та проблем у партії, її розколу.
4. Захист механізму організаційно-партійної роботи від шкідливого стороннього втручання або впливу (процедура підготовки та прийняття рішень, розподіл обов'язків та сфер відповідальності керівного складу, організація та регламент функціонування апарату, система контролю за виконанням ухвал та вказівок керівництва, доступ до комп'ютерної мережі та банку даних тощо).
5. Утаювання інформації та дій нейтрального характеру, які можуть бути «забруднені» пропагандою супротивника або здатні перетворитися на об'єкт його інформаційно-психологічних операцій.
6. Нерозголошення інформації особистого характеру про членів партії та делікатних аспектів кадрової політики (обговорення кандидатур на вакантні посади, оцінка якостей та перспектив окремих осіб, розгляд дисциплінарних питань, дані про стан здоров'я та приватне життя лідерів тощо).
7. Приховування надто спрощеної, нештатної процедури та змісту переговорів із партнерами або супротивниками, запобігання витоку інформації щодо відвертого обміну думками та пропозиціями, що стосуються інтересів інших сторін.
8. Приховування делікатних питань фінансової діяльності партії, грошової та матеріальної підтримки, видатків, котрі можуть викликати неба-

жаний резонанс.

9. Використання конфіденційних каналів та агентів впливу в закордонних, державних, господарчих та інших структурах.

На ґрунті цього можна виокремити такі основні *функції* конфіденційного менеджменту: оптимізації, управління, організаційна, планування, захисту, приховування, контролю та комунікативна. Подальше розкриття змісту означених функцій має передбачити залежність його від того, який саме тип конфіденційного менеджменту розглядатиметься. Кожен з них має певні особливості у здійсненні загальних функцій, у тому, що робиться заради досягнення цілей, виконання завдань, реалізації призначення та сповнення обов'язків конфіденційного менеджменту.

Конфіденційний менеджмент за спрямованістю можна розділити на:

- внутрішній;
- зовнішній.

Важливим тут є те, що розмежовуючи внутрішнє і зовнішнє конфіденційне управління партійними справами, не слід забувати, що деякі аспекти, залежно від ситуації і суті, можна відносити як до внутрішнього, так і до зовнішнього конфіденційного менеджменту. Наприклад, якщо займатися підбором кадрів до складу уряду або делегації за кордон, то це – зовнішній вимір, а якщо осіб для заповнення вакансій у місцевих осередках, то це – внутрішній. Або ж у фінансуванні: якщо здійснюється розподіл коштів усередині організації, то це – внутрішній менеджмент, проте робота по залученню коштів від «спонсорів» – зовнішній.

За часом впровадження конфіденційний менеджмент можна поділити на:

- конфіденційний менеджмент під час виборчих кампаній;
- конфіденційний менеджмент у час між виборами.

Розмежування конфіденційного менеджменту за цим критерієм є важливим, оскільки існує різниця в конфіденційному менеджменті в період підготовки до виборів і після їх завершення. Під час виборів конфіденційний партійний менеджмент більше орієнтується на забезпечення здобуття влади, тоді як у період між виборами – на забезпечення ефективної поточної, повсякденної діяльності.

За рівнем конфіденційний менеджмент може поділятися на:

- конфіденційний топ-менеджмент;
- базовий (або базисний) конфіденційний менеджмент.

За напрямками конфіденційний менеджмент партійної діяльності можна розділити на:

- кадровий;
- фінансовий;
- контрольний;
- діловодний;
- організаційний (у т.ч. охоронний);

- комунікаційний (у т.ч. переговорний);
- інформаційний.

Далі зупинимось на деяких аспектах внутрішньопартійного та зовнішньопартійного конфіденційного менеджменту. У першу чергу звернемось до його **діловодного та інформаційного напрямку**. Використання закритої інформації є характерною ознакою будь-якого конфіденційного менеджменту. Відповідно існує й секретне діловодство, яке передбачає специфічні методи роботи з інформацією, особливий порядок реєстрації, опрацювання та зберігання матеріалів таємного або напівтаємного характеру.

У вузькому розумінні конфіденційна інформація – це відомості, що знаходяться у володінні, користуванні чи розпорядженні окремих юридичних і фізичних осіб та поширюються за їхнім бажанням відповідно до передбачених ними умов. Проте, у широкому тлумаченні до неї відносять усю інформацію, яка має обмежений доступ та не підлягає оприлюдненню. У деяких країнах існує ієрархія подібних документів: із найвищого до найнижчого рівня конфіденційності документи розподіляються на «особливо секретні», «секретні» та «конфіденційні», тоді як в інших країнах термін «конфіденційно» застосовується для всіх секретних документів. Наприклад, у США на державному рівні закрита інформація розрізняється таким чином:

- конфіденційна – та, що може вплинути на міждержавні відносини;
- секретна – та, що може спричинити розрив дипломатичних відносин;
- цілком секретна – та, що може спровокувати війну [20, с. 165].

Дуже часто зустрічається поділ конфіденційної інформації на «цілком таємну», «таємну» та «для службового користування». Вживається також позначення «конфіденційно», «секретно», а також присвоєння літерних ознак документам, що мають надзвичайно таємний характер, наприклад «серія К» і т.п. У деяких випадках до цього додається вказівка про обов'язкове повернення документа протягом визначеного часу («після ознайомлення», «за 24 години», «через 30 днів» тощо).

У роботі з конфіденційною інформацією варто дотримуватися принципу – кожному працівнику партійної установи слід знати тільки необхідне. Правила поширення інформації повинні передбачати, з одного боку, надання інформації тільки необхідної для виконання відповідних функцій, а з іншого – не відмовляти у необхідній інформації тим, кому вона потрібна. Створена в будь-якій партійній організації система інформації неминуче призведе до нагромадження інформації про конкурентів. Інформацію потрібно охороняти, оскільки нею захочуть скористатися супротивники. Підхід до розробки заходів безпеки інформації повинен будуватися на припущенні найгіршого з боку конкурентів. Перш ніж розробити систему заходів для захисту інформації, варто одержати відповіді на такі запитання:

- які відомості не можна приховувати, захищати від доступу до них (від кого?);

- які відомості не вигідно приховувати (чому?);
- які відомості підлягають охороні (ким і від кого?).

Певна річ, претендувати на ознайомлення із закритими відомостями можуть у межах своєї компетенції: прокурор, у випадках, передбачених законом; правоохоронні органи при порушенні кримінальної справи; податкові служби; аудиторські організації; державні установи та приватні особи, якщо це обумовлено законодавством.

Охороні підлягають відомості, розголошення яких може завдати шкоди інтересам організації, і на них не поширюється законний доступ третіх осіб. При визначенні цінності інформації критерієм служить такий показник, як корисність даних і відомостей [20, с. 174].

Складовими елементами охорони конфіденційної інформації є:

- визначення переліку відомостей, що складають конфіденційність;
- виявлення каналів можливого витоку закритої інформації;
- виявлення причин та умов, що сприяють розголошенню відомостей;
- вивчення можливих шляхів і способів видобутку закритих відомостей конкурентами;
- розробка організаційних заходів щодо запобігання витоку закритої інформації.

Незважаючи на спроби захистити конфіденційність інформації, деякі відомості все таки «просочуються». Найбільш типовими *причинами та умовами, які сприяють розголошенню відомостей*, що містять таємницю, є:

- відсутність персональної відповідальності посадових осіб за збереження цінних відомостей;
- допуск до цінних відомостей невиправдано широкого кола осіб;
- порушення правил спеціального діловодства;
- недотримання встановленого порядку проведення особливо важливих нарад, конфіденційних переговорів;
- порушення пропускового режиму та охорони об'єкта;
- незахищеність технічних каналів від витоку цінних відомостей;
- недосконалий контроль за дотриманням режиму захисту відомостей, що містять таємницю [3].

Основні *канали витоку* закритої інформації:

- участь у переговорах, спільна діяльність з іншими політичними партіями та громадськими організаціями;
- офіційні документи, агітаційні матеріали, публікації в пресі, виступи представників партії на нарадах, конференціях, на телебаченні і радіо;
- сторонні спостерігачі (волонтери, консультанти, експерти, візитери, стажисти);
- місця нагромадження інформації (комп'ютери, архіви, сміття);
- скривджені співробітники;
- центри розподілу інформації (секретарі, технічний персонал, телефонні комутатори).

Так, наприклад, у листопаді 2006 р. іспанська преса розкрила зміст закритого засідання керівництва ЄС та лідерів країн-членів ЄС, яке відбулося напередодні їх зустрічі з президентом Росії В. Путіним у фінському місті Лахті. Учасники наради у конфіденційному форматі домовлялися щодо узгодженої стратегії, «щоб спільно протистояти російському президенту». Журналіст витягнув протоколи абсолютно таємного характеру з розташованих біля будинку МЗС Іспанії контейнерів для паперового сміття раніше, ніж їх вміст було вивезено для знищення. Таким чином також було оприлюднено конфіденційні платіжні документи щодо фінансових внесків в НАТО, звіти іспанських дипломатів з різних країн, аналітичні довідки щодо ситуації на Кубі та в Афганістані.

Для захисту інформації рекомендується:

- створити матеріальні і моральні стимули, що спонукають працівників апарату до сумлінної, чесною і творчої роботи;
- забезпечити довгострокову роботу штатних співробітників;
- залучати співробітників до вироблення управлінських рішень;
- організувати надійну, ефективну і жорстку систему контролю за дотриманням норм і правил захисту інформації;
- конструктивно вирішувати конфліктні ситуації;
- знищувати документи, які вже не потрібні;
- кодувати чи захищати паролем дані в комп'ютерах;
- періодично копіювати цінну інформацію і зберігати її в надійному місці;
- обмежити обсяг вихідної інформації до необхідного мінімуму;
- поруч з правдивою інформацією розміщати неправдиву;
- розріджувати справжню інформацію, давати її частинами або в загальному вигляді;
- збільшувати обсяг інформації за рахунок надмірних, непотрібних або помилкових даних [20, с. 176].

Український уряд зробив значний крок до розширення відкритості у своїй діяльності, визначивши чіткі критерії, за якими інформація відноситься до розряду конфіденційної. Відповідні зміни щодо цього внесені до Тимчасового регламенту Кабінету Міністрів України постановою Уряду від 4 липня 2006 року №911. Власне, йдеться про інформацію, загальновідому для всіх як дані з грифом «для службового користування». Тобто Уряд не вводить додаткових обмежень на доступ громадськості до інформації органів виконавчої влади, а навпаки, значно зужує можливості віднесення інформації до конфіденційної, тим більше – довільного віднесення. У попередні роки в органах виконавчої влади приймалось чимало документів з грифами обмеженого доступу «не для друку», «опублікуванню не підлягає» і т.п. Останнім часом ряд громадських організацій звертався до Президента України та Уряду, вказуючи на недемократичність прийняття значної кількості рішень органів виконавчої влади з грифами обмеженого користування,

та вимагали їх оприлюднення. Уряд доручив проаналізувати дане питання Міністерству юстиції, за висновком якого і була прийнята названа постанова [19]. З іншого боку, за повідомленням «Німецької хвилі» (www.dw-world.de), українські правозахисники вважають, що надання грифа «для службового користування» та визначення відомостей, які є конфіденційною інформацією, відбувається в Україні свавільно. В багатьох центральних та регіональних органах влади досі не створено переліків секретної інформації, дарма що це треба було зробити ще десять років тому.

Таємні з'їзди та збори партій є проявом закритості та прихованості їх діяльності. 14 лютого 1956 р. відкрився відомий XX з'їзд КПРС, на 11-й день роботи якого М.Хрущов на закритому засіданні у повній тиші п'ять годин читав секретну доповідь щодо наслідків культу особистості Сталіна. На цей момент новий ЦК вже було обрано, оскільки керівництво партії побоювалося, що після доповіді шоковані її змістом делегати не оберуть у його склад запропонованих осіб, серед яких були й колишні соратники диктатора. Зрозуміло, що преній теж не було. Текст цієї доповіді американці здобули й опублікували влітку 1956 р., але у СРСР вона з'явилася у пресі лише у 1989 р., на п'ятий рік горбачовської «перебудови».

Партія «Наша Україна» до недавнього моменту всі свої з'їзди проводила відкрито у присутності преси. Проте, з'їзд, що відбувся у 2008 р. вперше проходив у закритому режимі. Представник керівництва партії Р. Зварич відмовився пояснювати пресі причини такого рішення. Президент В. Ющенко був присутній на з'їзді, але він також не спілкувався із журналістами. При цьому телеоператорам навіть заборонили зйомку. На з'їзді вирішувалося питання обрання лідера, можливість об'єднання із низкою партій та проведення дострокових парламентських виборів. Відомо, що було прийнято рішення про обрання головою партії Президента України В. Ющенка. Всі учасники з'їзду після цієї події утрималися від будь-яких коментарів (хоча і обіцяли виступити із офіційними заявами). Деякі учасники взагалі надали перевагу тому, щоб не «світитися» і покинули захід таємно. Лідери та керівництво, як правило, організовують таємні з'їзди тоді, коли робочий план, питання, які виносяться та й навіть рішення вже заздалегідь відомі, щоб не було небажаного результату. Учасники з'їзду лише все затверджують. Саме тому і проводяться закриті з'їзди, щоб не було журналістів, які б могли побачити той факт, що характер з'їзду більше схожий на театральну виставу, ніж на офіційний захід.

Кадрові питання всередині партії є дуже важливою частиною латентної політики, оскільки інколи переходять у внутрішньопартійну боротьбу за владу. Ще напередодні смерті В. Леніна в керівництві партії утворилося декілька угруповань, кожне з яких претендувало на владу. Троцькому протистояла більшість керівництва на чолі із Зинов'євим, Каменевим і Сталіним – так звана «трійка». Коренем конфлікту була боротьба за концентра-

цію всієї повноти влади в руках одного лідера. Як генеральний секретар Сталін займався підбиранням та розстановкою керівників місцевих осередків та провідних працівників апарату партії і тому мав серед них абсолютну підтримку, що й принципово вирішило результат боротьби. Троцький та його прихильники були усунені з посад у керівництві партії та держави. Погляди Троцького («троцькізм») були оголошені ворожою лєнінізму дрібнобуржуазною течією. У середині 1920-х років до нього приєднали Зинов'єва і Каменєва, які після розгрому Сталінім т.зв. «Нової опозиції» стрімко втрачали владу. У липні-жовтні 1926 року Троцький, Зинов'єв, Каменєв були виключені з Політбюро. Проти «троцькістів» і «зинов'євців» почалися справжні гоніння і репресії. У лютому 1929 р. Троцький був висланий за межі СРСР, а у 1940 р. – вбитий агентом радянських спецслужб. Протягом 1934–1936 років із лав партії було виключено 18,3% із 1916,5 тисячі її членів, більшість яких було заарештовано і страчено. Зокрема, з 1966 делегатів «З'їзду переможців» (1934 р.), 1108 було заарештовано і більшість з них розстріляні. Пізніше чистки торкнулися також і органів НКВС – з 1 жовтня 1936 р. по 15 серпня 1938 р. було заарештовано 2273 чоловік, з них за «контрреволюційні злочини» – 1862. Після приходу Берії до керівництва НКВС за 1939 рік до них додалося ще 937 чоловік.

У площині кадрового менеджменту партія має не розголошувати або приховувати інформацію про:

- персональні фізичні та психологічні характеристики її членів (від стану здоров'я до темпераменту та звичок, особливо шкідливих);
- дрібні деталі минулого (офіційна біографія, реальна);
- джерела і рівень доходів, володіння нерухомістю, акціями відомих підприємств;
- деталі складу сім'ї та приватного життя, дані про родичів;
- ділові та політичні зв'язки і знайомства, рівень впливових друзів та знайомих;
- діловий, професійний та політичний досвід. Особливо важливі деталі колишньої політичної діяльності.

Джерелами такої інформації є офіційні відкриті документи, моніторинг повідомлень ЗМІ, свідчення знайомих людей, офіційні документи організації, закриті чи доступні інформаційні бази даних, що існують у спеціалізованих структурах – від правоохоронних органів до детективних агенцій. Слід зазначити, що конфіденційність важливої інформації партії щодо її подальших дій у передвибірчій боротьбі, наявності таємних ресурсів є важливим аспектом у конкурентній боротьбі між політичними партіями при здобутті влади. Так, можна пригадати кампанії про минуле В. Януковича та американське походження дружини В. Ющенка. Іншим прикладом такої ситуації може бути момент, пов'язаний із міністром юстиції, призначеним після «оранжевих» подій – Р. Зваричем. У 2005 році спалахнув скандал

навколо освіти Р. Зварича після розслідування журналістів «Української правди», які дійшли висновку, що Р. Зварич не має того наукового ступеня, який вказано в його офіційній біографії. Цікаво, що і сам Р. Зварич в ексклюзивному інтерв'ю «The Ukrainian Weekly» зізнався, що він «не отримав ані диплом магістра, ані докторський ступінь (ступінь кандидата наук за українською освітньою системою) у Колумбійському університеті, не має звання професора Нью-Йоркського університету, а також не має формальної юридичної освіти» і, також, «не закінчив свою дисертацію і шкодує про це». Це був великий удар по іміджу партії «Наша Україна», а також підривом рейтингу її лідера В. Ющенка.

Ще один аспект сучасного конфіденційного кадрового менеджменту в Україні – це формування списків майбутніх народних депутатів. Більшість партій висвітлює для громадськості лише першу десятку членів партії – майбутніх депутатів, чи більше. Про наступних діячів інформація не висвітчується, а це можуть бути особи із кримінальним минулим, які матеріально підтримують партію.

З усього сказаного вище можна зробити висновок, що кадри як вирішували все, так і вирішують. Тому будь-яка партія сильна до тих пір, поки вона може підбирати для реалізації своїх цілей кращих людей, і поки вона здатна виховувати в своєму середовищі кращих фахівців. У цьому полягає принцип підбору партійних кадрів.

Основні методи і умови досягнення цієї мети відомі. По-перше, це ідейна мотивація. По-друге, гідна матеріальна мотивація, тобто оплата праці і продумана система символічних і матеріальних заохочень. По-третє, престижність партійної апаратної роботи і можливість просування в кар'єрному відношенні. По-четверте, це доброзичливе, у психологічному плані, комунікативне середовище.

У деяких партійних колах вважають за доцільне мати в партії спеціальне рекрутське бюро, яке займається пошуком перспективних талановитих партійних функціонерів або навіть переманює їх з інших партій. Тому рекрутські офіцери присутні на заходах інших партій для виявлення підходящих осіб з метою подальшого партійного «перевербовування».

Найважливішою партійною справою є навчання і перенавчання активістів. Не випадково більшовики починали створення своєї партії зі школи в Ланджімо. Сьогодні будь-яка західна партія, що поважає себе, має аналогії вищої партійної школи: різного роду тренінгові центри, семінари, курси, круглі столи. Не випадково також ці партії делегують своїх членів на престижні міжнародні конференції і форуми.

Процес фінансування партії – один з найбільш конфіденційних у її діяльності. Сучасні політичні партії для здійснення своєї різноманітної діяльності потребують значних коштів, причому потреба в них постійно зростає. У зв'язку з цим першорядного значення набуває питання про джерела,

з яких формуються фінансові ресурси партій. Від його розв'язання залежить досягнення основних цілей.

До власних коштів політичних партій належать вступні та членські внески, відрахування до партійної каси від платні членів партії, що посідають політичні пости (депутати парламенту, члени уряду тощо), можливість чого передбачена законодавством ряду країн (Австрія, Бельгія, Туреччина); прибутки від партійних заходів (проведення виставок, лекцій, фестивалів тощо), прибутки від майна та підприємницької діяльності (якщо вона дозволена законодавством). Але досить цікавим є характер надходження коштів за умов, коли законодавство обмежує їх кількість. Це можуть бути пожертви приватних юридичних осіб (особливо на виборах, коли фінансування партії є предметом уваги з боку конкурентів та населення). Можливе використання благодійних фондів, кошти яких інколи працюють на партії.

Основні благодійні внески у фонд роблять бізнес-структури. Але точні дані не висвітлюються, бо це є конфіденційною інформацією. Загалом, задля таких цілей досить часто і створюються благодійні фонди. Підприємства спрямовують у них частину своїх доходів, щоб зменшити податок на прибуток, а потім виводять кошти шляхом фіктивних чи напівфіктивних благодійних акцій. Звичайно, не все так просто. Схеми з благодійними фондами не можуть діяти без високого покровителя – впливової політичної партії, і тому доступні лише тим, хто може покровителя оплатити. Звичайно, всі операції з коштами фонд мусить детально документувати і щоквартально звітувати до податкової інспекції. Однак, контроль над прибутковими організаціями у податківців України залишає бажати кращого, не всі, кому належить, навіть подають звіти, а податкові установи не завжди суворо контролюють від кого надійшли кошти у фонд та на які цілі їх було витрачено.

Також цікавим є питання про фінансування партій у виборчих кампаніях. Стосовно цього багато журналістів проводять пошукову роботу, розкриваючи конфіденційну інформацію різними шляхами. Їх розслідування щодо парламентських виборів 2007 р. підтвердило прогноз про те, що генеральним спонсором «НУ-НС» був І. Коломойський. Проте, крім дніпропетровського олігарха (який свого часу фінансував і БЮТ), за інформацією преси, активну роль у фінансуванні кампанії «НУ-НС» відіграв також І. Тарасюк.

Щодо генерального спонсора Партії регіонів – ним, як і раніше, був Р. Ахметов. Крім Р. Ахметова, участь у фінансуванні ПР брали структури Д. Фірташа та А. Пригодського, а також низка «дрібніших бізнесменів».

Малою сенсацією стала кампанія В. Литвина. Якщо на минулих виборах його активно підтримували структури ІСД (зокема, Дубина), то на виборах 2007 року структура фінансування змінилася. Виборчу кампанію Блоку Литвина (із посиланням на банківську інформацію) фінансували – В. Хмельницький і А. Іванов. Ці люди у різний час фінансували і Партію Зелених, і «ЗаєДу», і Блок Ю. Тимошенко.

Справжньою загадкою у фінансових потоках виборчої кампанії 2007 р. стали відомості про фінансування Блоку Юлії Тимошенко. Блок Тимошенко фінансувався із кількох джерел. Це і Губський, і Васадзе, і К. Жеваго. Але вітчизняні олігархи профінансували виборчу кампанію БЮТ не більше як на 30%. Досі залишається загадкою, хто ж виступив генеральним спонсором кампанії. Як не дивно, але різні інформаційні джерела незалежно один від одного вказали на Бориса Березовського.

Також, конфіденційною справою у внутрішньопартійних відносинах є процес **розколу** партії. Класичним прикладом тут може бути розкол РСДРП на більшовиків і меншовиків, що відбувся на Другому з'їзді партії у 1903 р. На цьому з'їзді виділилися дві головні групи делегатів. Лідером однієї з них був Ленін, іншої – Мартов. Ідейні розбіжності між прихильниками Леніна та Мартова стосувалися чотирьох питань. Першим було питання про включення в програму партії вимоги диктатури пролетаріату. Прихильники Леніна були за включення цієї вимоги, прихильники Мартова – проти. Другим питанням було включення в програму партії вимог з аграрного питання. Прихильники Леніна були за включення цих вимог до програми, прихильники Мартова проти включення. Частина прихильників Мартова (польські соціал-демократи і Бунд), крім того, вимагала виключити з програми вимогу стосовно права націй на самовизначення. Меншовики виступали також проти того, що кожен член партії повинен був працювати у якій-небудь з її первинних організацій. Вони бажали створити партію, члени якої могли б самі оголошувати себе такими і брати участь у партійній роботі за власним бажанням. У питаннях, що стосувалися програми партії, перемогу отримали прихильники Леніна, у питанні про членство в організаціях – прихильники Мартова. На виборах у керівні органи партії (ЦК і редакцію «Іскри») прихильники Леніна одержали більшість, а прихильники Мартова – були в меншості. Тому перші стали іменуватися більшовиками, а другі – меншовиками.

Не менш цікавими тут можуть бути і певні аспекти новітньої української політики, багаточисельні розколи Руху. Наприклад, щодо розколу Руху, який відбувся у січні 1999 року, коли частина керівництва Руху на чолі з Ю. Костенком пішла на цей розкол, виступивши відкрито проти В. Чорновола. 28 лютого вони організували нестатутне зібрання і проголосили Ю. Костенка «головою НРУ». 7 березня 1999 року в Києві відбувся з'їзд, який розглянув внутрішньопартійну ситуацію та визначив політику Руху на виборах 1999 року. З'їзд підтвердив повноваження В. Чорновола як Голови Руху.

Важливим моментом конфіденційної діяльності партій як в історії, так і в сучасності, є **особиста охорона керівництва партій та система безпеки**. Ілюстрованим прикладом тут може стати організація особистої охорони Гітлера – СА.

Кадровий кістяк СА складала бійці формувань «чорного рейхсверу», для яких була характерна особиста відданість своєму командирі. Зрозуміло, що номінальний господар партії Гітлер мав у штурмових батальйонах меншу вагу, ніж безпосередні командири загонів. Гітлер не міг цілком покладатися на лояльність підрозділів СА. Для Гітлера не було загадки в бажанні внутрішньопартійного конкурента Рема перетворити СА на власну «приватну» армію. Призначення Гітлером вірного йому Герінга керівником «військового крила» партії дещо ослабило позиції Рема в штурмових батальйонах. Герінг став перебудовувати СА на військовий лад, створив нову командну структуру і спробував поставити *Oberste SA Föhrung* (вище командування СА) під свій повний контроль. За іронією долі загони СА створювалися для захисту лідерів НСДАП, але зараз самим нацистським лідерам був потрібен захист від СА. Тому до створення особистої охорони Гітлера приступили два його старих товариша по боротьбі – Шрек і Берхтольд.

Після гострого зіткнення між Гітлером і главою СА Ремом через статус цієї організації, її характер і форму підпорядкованості фюреру, на початку 1925 року була створена нова організація, названа «Охорона штабу», що складалась із декількох десятків ретельно відібраних членів партії. Основним завданням нового органу стала охорона самого Гітлера, членів правління його партії і партійних зборів. Влітку 1925 року назва була змінена на «Охоронні частини», коротко СС. У перші роки свого існування СС не була організацією, що користується особливим впливом. До початку 1929 року в ній налічувалося 380 чоловік (у СА було 60000) – з листопада 1926 року вона вважалася лише другорядною частиною СА. Але вже з перших років існування СС мала дві особливості: чітка ієрархія та вірність політиці партії. У СС приймалися лише активні і віддані члени партії. Навесні 1931 року почалося формування нової частини СС: служби безпеки, скорочено СД. Командиром нової частини був призначений Гейдріх. Завданням СД була розвідка і контррозвідка. Вона діяла в будь-яких колах нацистів – у партії, СА, навіть у самому СС. Її люди прагнули працювати тихо, і з самого початку функціонування службовці СД були незримо відокремлені від решти членів СС. Ці органи безпеки виявилися необхідними не тільки для виявлення інтриг і зрад, що загрожували лідерству фюрера, але і для викривання шпигунів опозиційних партій і агентів веймарської поліції, що проникали в ряди партії.

У наш час і в нашій країні система безпеки лідерів партій знаходиться теж на високому рівні. Прикладом може служити з'їзд партії «Наша Україна». Він був таємний, хоча на місце прибуло багато журналістів і всі вони мали бажання будь-яким чином потрапити на зібрання, на якому вирішувалися важливі питання, а ось охорона з'їзду продемонструвала чудеса пильності, через що на кореспондентів чекали справжні пригоди – служба безпеки «НУ» зробила огляд під кріслами, у туалетах, тренажерних залах та тра-

нсформаторних будках великої будівлі. Цей випадок не одиничний. Така пильність є відзнакою багатьох українських партій. Саме на систему безпеки та особисту охорону покладено завдання збереження конфіденційності партійної роботи та її результатів.

Організація необхідних прихованих видів роботи партії є внеском у створення ефективної системи функціонування політичної сили. Організувати – означає належним чином визначити ті функції і дії, які потрібні для реалізації певних завдань або виконання тієї або іншої роботи, об'єднання цих функцій і дій у рамки відповідної організаційної структури. Сюди можна віднести роботу із регіональними осередками. Наприклад, коли центр партії приймає на з'їзді важливе політичне рішення, обов'язок щодо його виконання покладається на всі регіональні відгалуження партії. У протилежному випадку це призведе до втрати можливості реалізувати дане рішення або лише до часткового його виконання. Так, наприклад, коли було прийняте рішення організації «Громадський контроль» співпрацювати з Партією регіонів після «оранжевих» подій 2004 року, виявилось, що осередки організації в Донецькій та деяких інших областях вже були заангажовані «оранжевими» і відмовились підтримувати В. Януковича. Це, у свою чергу, призвело до нездійснення задуманого керівником «Громадського контролю» В. Волгою плану допомогти регіоналам [4].

Одним із шляхів досягнення певних політичних цілей у конфіденційному менеджменті є **організація інтриг та змов**. У звичайному сенсі політична інтрига – складний, заплутаний, часом загадковий збіг подій та обставин, що веде до несподіваних наслідків, які буденній свідомості важко спрогнозувати. Внутрішньо, з погляду механізмів, інтрига є результатом цілеспрямованих зусиль, політико-психологічної гри політичних сил і/або окремих лідерів, які ведуть події до потрібних наслідків. Це один із найдавніших способів боротьби за владу або її утримання. Саме поняття інтриги виникло у Стародавньому Римі, політичне життя якого в значній мірі будувалося на них. Найбільш відомі інтриги єгипетської цариці Клеопатри у її складних взаєминах із римськими імператорами. В Італії зроблені і перші спроби аналітичного осмислення місця і ролі інтриги в політиці – визнаним теоретиком інтриги вважається Н. Макіавеллі, а поняття «макіавеллізм» до цих пір служить синонімом вираженої схильності політика до інтриги та інтриганства.

Інтрига як процес включає в себе три компоненти. По-перше, це зав'язка – поява задуму, мети, ідеї інтриги. По-друге, кульмінація – виникнення критичної ситуації, що поєднує максимум заплутаності, таємничості, і, одночасно, підготовки умов для досягнення поставлених цілей. По-третє, розв'язання – досягнення ініціаторами інтриги мети, прихованої від більшості.

Традиційні інструменти інтриги практично не зазнали змін за всю історію політики із найдавніших часів до наших днів. Це стосується як способів

фізичного усунення, так і прийомів політичної і моральної дискредитації. Події останніх десятиліть підтвердили дієвість терористичних актів. Як і раніше психологічною зброєю є звинувачення в порушенні моральних норм, схильності до алкоголізму і перелюбства. Варто згадати і спробу імпічменту Б. Клінтона у зв'язку із романом з М. Лівінські. Сучасність збагатила «інструментальний арсенал» інтриг цілеспрямованим використанням процедур демократичного суспільства: наприклад, «організацією голосування» або підтасовування його результатів. Для нашого часу характерне і те, що саме по собі звинувачення в «інтриганстві» стало одним із сильних засобів політичної інтриги.

Політична інтрига може носити як внутрішньополітичний, так і зовнішньополітичний характер. Це визначається як цілями, так і масштабами розповсюдження і засобами досягнення цілей інтриги. Якщо в першому випадку мова йде про зміну балансу політичних впливів усередині окремо взятої держави або партії, то в другому – у регіональному, континентальному або навіть загальносвітовому масштабі. Прикладом першого може бути діяльність групи осіб, котрі намагалися боротися з «антидержавними» елементами у партапараті КПРС за часів Л. Брежнєва, про що розповідається у книзі О. Байгушева «Партійна розвідка», яка вийшла з друку в Росії у 2007 році. Прикладом другого – політична інтрига, пов'язана з підписанням конфіденційних документів між Німеччиною і СРСР у кінці 1930-х років («пакт Молотова – Ріббентропа» і секретні протоколи до нього), почалася як інтрига регіонального значення. Потім, після поділу Польщі та «розв'язання» Балтійського питання, вона переросла в континентальну.

Поняття *політичної змови означає таємну угоду (домовленість) декількох осіб, що виступають в індивідуальній якості або як лідери політичних сил, про сумісні дії проти кого-небудь, або, рідше, чого-небудь для досягнення певної політичної мети*. Змова – особливий різновид інтриги, що відрізняється максимально можливою конспіративністю і деструктивною, а не творчою спрямованістю. Змова зазвичай здійснюється «проти» когось, а не «за». Велика частина відомих змов (механізми найуспішніших так і залишаються таємними), що вдалися в історії, носила індивідуально направлений характер і була націлена проти конкретних носіїв влади. Як правило, змови, спрямовані не проти персони, а проти якоїсь ідеї або системи в цілому, були невдалими. Для реалізації подібних масштабних цілей потрібне інша кількість учасників. Прикладом невдалої змови такого роду є змова декабристів 1825 року, задумана не стільки проти особи імператора, скільки проти самодержавства і кріпацтва. Змова, як специфічний, персоніфікований вид політичної інтриги, відрізняється вимогою максимальної відповідальності між обмеженим числом учасників і локальністю мети.

Реальна змова – один із ефективних засобів боротьби за владу і вплив у політиці. Історично перші змови були орієнтовані на фізичне усунення по-

літичного супротивника, що вирішувало проблему кардинально, – наприклад, змова Брута – проти Цезаря, майбутньої імператриці Катерини II – проти свого чоловіка і тому подібне. З часом, у міру демократизації і гуманізації політики, змови почали носити спокійніший характер і видозмінили кінцеву мету. Замість фізичного усунення іноді достатнім стало політичне відчуження опонента. Домінуючими цілями стали заслання і відставка. Хоча вони використовувалися і раніше, але, в основному, проти другорядних персонажів при специфічному збігу обставин, які послаблюють ступінь впливу цих людей (наприклад, змова проти князя О. Меншикова, що призвела до його опали та заслання). З часом у політиці почав переважати саме такий спосіб усунення від влади перших осіб держави. Класичний приклад змови такого роду в XX столітті – зняття М. Хрущова із вищих постів у КПРС і радянській державі у результаті змови Л. Брежнєва та його оточення. Як приклад неефективної змови можна навести дії ДКНП (рос. – «ГКЧП») у серпні 1991 р.

Пом'якшення цілей і методів змов призвели до зміни функціональних ролей їх учасників. Традиційно достатньо чітку структуру учасників змови складали три групи осіб. По-перше, максимально зацікавлені ідейні натхненники, які отримували найбільшу вигоду в разі успіху. По-друге, організатори-«розробники» з числа їх прихильників і помічників. По-третє, безпосередні виконавці, які рідко знали про всю структуру змови і свою справжню роль та мало що отримували у разі успіху змови.

Проте пізніше жорсткі функціональні відмінності почали стиратися. Для збереження таємниці необхідно було скорочувати коло поінформованих, яке мимоволі розширювалося. Саме тому натхненники були вимушені ставати одночасно і організаторами, і навіть безпосередніми виконавцями. Наприклад, у змові ряду членів вищого радянського керівництва в 1953 р. проти міністра державної безпеки Л. Берії ініціаторам довелося не тільки особисто розробити всі нюанси здійснення арешту супротивника, але й активно брати участь у його реалізації.

З часом та встановленням демократичних принципів життя змови частіше використовують психологічні способи впливу на супротивника. Вже не застосовуються відкриті засоби боротьби. Можна згадати події 2005 р., коли під час розгляду питання про згоду на призначення прем'єром Ю. Єханурова, до парламенту приїхав президент В. Ющенко. Він пояснив депутатам причини звільнення Ю. Тимошенко та заявив про політичну змову. Прихильники Президента дещо розшифрували його слова: Ю. Кармазін із фракції «НУ-НС» сказав, що змова – це домовленість БЮТ та СДПУ(о) зірвати голосування по Ю. Єханурову. Натомість прихильники Ю. Тимошенко стверджували, що змова відбувається в оточенні В. Ющенка.

Сучасним прикладом може також бути змова політичних сил щодо розпуску українського парламенту та проведення позачергових виборів. Усі ці

сплановані зриви засідань Ради, блокування трибуни, переобрання спікера Ради є нічим іншим, як політичною змовою. Ніщо не забороняє двом партіям (блокам) змовитись для спільних дій проти третьої політичної сили. Саме така ситуація виникла у Верховній Раді 2 вересня 2008 р., коли фракції Блоку Юлії Тимошенко та Партії регіонів голосували солідарно і сформували порядок денний практично повністю із законопроектів, представлених БЮТ і ПР. Закони, які були проголосовані, певним чином обмежували повноваження Президента. Як наслідок пропрезидентський блок «Наша Україна – Народна Самооборона» («НУ-НС»), який до того був у коаліції з БЮТ, оголосив про вихід з коаліції. І хоча змова до кінця не була реалізована (БЮТ і ПР не створили коаліції і не довели своїх намірів до кінця) і стала, скоріше, схожою на провокацію, все ж таки факт її мав місце.

Взагалі, *міжпартійні стосунки* – це окрема складова конфіденційного менеджменту. Невипадково, К. Ясумаса та П. Макміллан (США) присвятили цьому питанню спеціальне дослідження «В основі японської демократії: латентна міжпартійна політика» (книга вийшла у 2005 р.).

Складним комплексом прихованих захисних заходів та пристосувань соціально-політичного характеру, що використовується в конфіденційному менеджменті, є *політична мімікрія* («хамелеонство»). Одним з найбільш поширених різновидів сучасної політичної мімікрії є подання політичним діячем себе як звичайної людини з народу, створення іміджу «свого хлопця» (або «звичайної, такої, як і всі жінки, домогосподарки» – що робила, наприклад, Сара Пейлін – кандидат на посаду віце-президента від Республіканської партії США на виборах у 2008 р.), навіювання політичними лідерами простим людям (або працівникам апарату партії) думки, що «всі ми знаходимося в одному човні», тобто однаково страждаємо від життєвих проблем, економічних негараздів, криз тощо. Інший досить поширений різновид політичної мімікрії – це політичний популізм – діяльність, що спрямована на забезпечення популярності ціною необґрунтованих обіцянок, демагогічних гасел і т.д. на кшталт: швидко повернути людям втрачені заощадження в Ощадбанку, у найближчий рік почати брати до армії лише за контрактом, протягом одного-двох років забезпечити населення мільйонами робочих місць, за декілька місяців знайти вбивць у резонансній справі, пересаджати у в'язниці усіх владних конкурентів та злочинців тощо. Специфічним різновидом політичної мімікрії, що проявляє себе у площині конфіденційного менеджменту, є навіювання в процесі утворення блоку партій або парламентської коаліції уявлень про схожість, або навіть однаковість принципів інтересів та позицій учасників цих об'єднань, їх монолітну єдність, утаювання суперечностей чи налаштованості лідерів перегризти в політиці один одному горло в боротьбі за владу.

Близьким до інтриги є також *шантаж* – здирство яких-небудь вигод шляхом загрози викриття, розповсюдження відомостей, компрометуючих

жертву шантажу. Відомості можуть бути справжніми або вигаданими – це не має значення. Шантаж активно використовувався у середньовічній європейській політиці. Пізніше поняття честі та гідності в політиці зазнали певних змін, і шантаж як інструмент впливу втратив ефективність. Наприклад, не мали успіху спроби опонентів шантажувати Б. Клінтона скандалом з М. Левінські. Проте шантаж нині все-таки використовується для того, щоб змусити певний персонаж відійти від політичної діяльності, піти у відставку або змінити позицію. Так, шантаж з компрометуючим відеозаписом сексуального характеру застосовувався проти генерального прокурора Росії Ю. Скуратова в кінці 1990-х років для того, щоб змусити його припинити розслідування кримінальних справ проти найближчого оточення президента РФ і піти у відставку.

Характерні явища конфіденційного менеджменту спостерігаються у форматі **«партія і влада»**. Зазвичай партія прагне до налагодження вигідних відносин з органами державної влади та місцевого самоврядування і мати постійні зв'язки з ними. Цікавим прикладом тут може бути СДПУ(о). Дана партія довгий час була при владі і входила до парламенту, проте все ж таки створений нею блок «Не Так!» у 2006 р. програв вибори і не потрапив до Верховної Ради, але з часом у складі другого уряду В. Януковича (серпень 2006 р. – грудень 2007 р.) з'являються представники СДПУ(о): М. Папів (міністр праці і соціальної політики) та Н. Шуфрич (міністр надзвичайних ситуацій). Яким чином проходили домовленості з коаліцією, що формувала уряд, і чи були ці домовленості між партіями, чи то здійснювалися на міжособистісному рівні, сказати важко, але факт залишається фактом – представники партії, яка не потрапила до парламенту, стали членами уряду і є підстави вважати, що не останню роль тут відіграли колишні зв'язки СДПУ(о) з органами державної влади. О. Сич зазначає, що вплив партій на органи державної влади та місцевого самоврядування може бути ще більш «наполегливим». Яскравим прикладом такого твердження, наголошує автор, є «політичний режим, який свого часу запровадила на Закарпатті група Медведчука-Суркіса через партію СДПУ(о). Там навіть призначення голів райдержадміністрацій, їх заступників, голів колгоспів і агрофірм здійснювалося під контролем місцевих осередків СДПУ(о)» [17, с. 39]. І на цей процес не мав впливу навіть уряд України.

Інший формат зовнішньопартійного конфіденційного менеджменту – це **«партія і бізнес-структури»**. У логічному ланцюзі «бізнес-структури-партії-органи державної влади» дуже неоднозначним є феномен лобізму. Лобізм – це специфічний інститут демократичної політичної системи, який де-факто є механізмом впливу приватних осіб чи певних груп (політичних партій, профспілок, корпорацій, компаній) на процес прийняття рішень парламентом та іншими державними установами. Передусім лобізм стосується бюджетних асигнувань і фінансових дотацій. Вважається, що виник він у

США, де з 1946 р. регулюється законодавством. Проте, на цей час в Україні лобізм не узаконений, а деякі його методи розцінюються як акти корупції. Як наслідок, лобізм в Україні знаходиться в тіні. Але тут є певні цікаві моменти: якщо лобіюванням займається одна особа, то, скоріш за все, її дії будуть розцінюватися як корупційні, але якщо ним займатиметься партія, нічого протизаконного не буде. Щоб зрозуміти чому так, варто розглянути законодавство України щодо об'єднань громадян. Воно, перш за все, представлено Конституцією України та Законом України «Про об'єднання громадян». Згідно зі ст. 36 Конституції України громадяни України мають право на свободу об'єднання у політичні партії та громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Відповідно до ст. 20 Закону України «Про об'єднання громадян» зареєстровані об'єднання громадян мають право «...представляти і захищати свої законні інтереси та інтереси своїх членів у державних органах, ...вносити пропозиції до органів влади і управління». Ось чому українським (і не лише) бізнес-структурам (та іншим групам тиску) через відсутність закріпленого законодавчого статусу лобістської діяльності вигідно мати власні партії. Актуальність цієї проблеми підвищується за умов нинішньої пропорційної системи виборів до Верховної Ради, коли потрібно здійснювати вплив не просто на одного депутата із «мажоритарників», а на усю фракцію в цілому.

Щодо того, коли бізнес-структури почали створювати власні політичні партії в Україні і хто був «першим», то тут вже важко сказати. О. Долженков вважає, що цей процес почався в середині 1990-х років [7, с. 4], О. Сич стверджує, що першою такою партією була НДП (Народно-демократична партія) [17, с. 6]. Проте, можна сказати напевно, що нині у складі багатьох політичних партій є представники великого капіталу, але дуже важко сказати скільки коштів вони витрачають на лобістську діяльність, яка їх роль (окрім хіба що слова «велика») у прийнятті партійних рішень. Цього не скажеш про інші країни, де лобізм має чітке законодавче закріплення. Так компанія Google заснувала політичну організацію Google NetPAC (Google's Political Action Committee; Комітет політичних дій Google), яка здійснює лобіювання інтересів компанії в Конгресі США, просуває вигідні для пошукового гіганта законопроекти і підтримує лояльних до компанії політиків на виборах. 14 вересня 2006 р. Google NetPAC пройшла реєстрацію в Комісії США з виборів у федеральні органи. Відзначимо, що аналогічні політичні комітети є у складі багатьох великих компаній ІТ-індустрії.

Не існує проблеми і в тому, щоб дізнатися скільки коштів витрачають компанії в США на лобістську діяльність. Так, «Майкрософт» за три перші квартали 2008 року витратила на лобіювання своїх інтересів 6,9 млн дол., відзначають експерти. За весь 2007 рік у корпорації на це пішло 4,9 млн дол. Аналогічні витрати в Google суттєво нижчі – за дев'ять місяців 2008

року компанія витратила 2,1 млн дол., проте більше ніж 1,5 млн дол. витрачених за весь 2007 рік. Варто також відзначити, що виконавчий директор Google Е. Шмідт відкрито підтримував кандидата Барака Обаму на президентських виборах 2008 року. У зв'язку з цим Google витратила 282 тис. дол. Тобто, ті процеси, які в Україні є конфіденційними, у політиці Сполучених Штатів мають відкритий характер, оскільки законодавчо визначені.

Наступний аспект зовнішньополітичного конфіденційного менеджменту спостерігається у відносинах *«партії влади» та опозиції*. Спектр їх взаємодій може мати різну спрямованість – від здійснення таємних переговорів з опозицією, до її повної ліквідації. Наприклад, проведення таємних переговорів між владою та опозицією зі «спільних» питань. Так, зокрема, було, коли одна з «партій влади» – БЮТ – шляхом домовленостей з опозиційною партією (Партія регіонів) «протискувала» у Верховній Раді ряд делікатних законопроектів. Подібні домовленості зазвичай є таємними, бо, по-перше, у боротьбі за електорат їх висвітлення може негативно відбитися на рейтингах як перших, так і других; по-друге, якщо про ці домовленості конкуренти дізнаються раніше, то потрібних результатів вони навряд чи досягнуть. Винятком може бути необхідність домовленостей під час певної кризи (економічної, політичної, етнічного конфлікту тощо). Так, 11 вересня 2008 року, за посередництва президента Південної Африки Т. Мбеки, у Зімбабве було підписано історичну угоду про розподіл повноважень між владою і опозицією: президентом країни залишиться Р. Мугабе, а прем'єр-міністром стане лідер опозиції М. Цвангираї. У парламенті опозиція матиме на одного депутата більше, ніж правляча партія. Причиною цих домовленостей було те, що економіка Зімбабве знаходиться в глибокій кризі. За даними місцевого Центрального статистичного управління, інфляція в країні в лютому 2008 р. склала 165000% в річному перерахунку, рівень безробіття сягав – 80%, а декілька мільйонів громадян вже стали біженцями. Країна відчуває брак продовольства і палива.

Проте, зазвичай «партія влади» прагне зменшити вплив опозиційних партій на прийняття державних рішень. Тут можливе застосування так званого *«адміністративного ресурсу»* «партією влади» в період виборчої боротьби з метою отримання переваг над іншими; іноді навіть ліквідація або нейтралізація опозиційних партій – у недемократичних та напівдемократичних режимах. Щодо «адмінресурсу», то його визначають як сукупність адміністративних важелів, які можуть бути задіяні на користь тієї чи іншої політичної сили з метою забезпечення бажаного результату на виборах. Відтак використання «адмінресурсу» передбачає вживання важелів владних структур для нав'язування виборцям чужої волі та протидії вільному волевиявленню громадян. Виділяють три способи використання «адміністративного ресурсу». Перший з них – кримінальний, тобто є діяльністю, яка підпадає під статті Кримінального кодексу. Це передусім фальсифікація ви-

борів, зокрема підтасовування бюлетенів, недопущення спостерігачів тощо. Другий спосіб – зловживання владою, наприклад, використання бюджетних коштів на проведення власної кампанії. Третій – «неформальні» стосунки і контакти влади з певними суб'єктами виборчого процесу, тобто своєрідна «тіньова виборча кампанія». Даний «неформальний» спосіб владного покровительства дуже важко виявляти і контролювати.

На думку О. Сича, найбільш активне застосування технологій «адмінресурсу» в Україні спостерігалось під час президентських виборів 1999 р. Він стверджує: «Для того, аби скласти неупереджене уявлення про хід і результати виборів Президента України в 1999 р. достатньо ознайомитися із Висновком ОБСЄ «Президентські вибори в Україні 31 жовтня та 14 листопада 1999 року». Про використання «адмінресурсу» на користь діючого Президента України чітко свідчив процес формування системи виборчих комісій. Проаналізувавши його, місія ОБСЄ зробила висновок, що «...обласні державні адміністрації зберігають значний вплив на остаточне формування списку претендентів у члени ТВК (територіальних виборчих комісій), претендентів на посади їх голів, їх заступників та секретарів», і на підтвердження наводить такі дані: головами 86 територіальних виборчих комісій були висунанці з команди Кучми (це становить 38,2% у той час, як, наприклад, від Симоненка – 20 голів (8,9%), Удовенка – 18 (8%), Мороза – 14 (6,2%) і т.д.)» [17, с. 12]. «В Одеській, Київській, Полтавській, Вінницькій, Харківській та Дніпропетровській областях багато членів ДВК (дільничі виборчі комісії) не належали до жодної політичної партії і, здавалося, навіть не знали, якого кандидата вони представляють. При більш прискіпливому вивченні ситуації спостерігачі з'ясували, що членами ДВК були працівники установ, на території яких розміщувалася виборча дільниця, часто очолювані своїми ж керівниками, котрі діяли як представники Кучми. Спостерігачі повідомляли, що ці члени не мали жодного прямого чи офіційного зв'язку із партією, але їм було «присвоєно» партійну приналежність або приналежність до команди одного з кандидатів уже після того, як їх призначили, і це абсолютно не узгоджувалося з їхніми політичними симпатіями» [17, с. 13].

Своєрідні прояви конфіденційності у зовнішньопартійній діяльності спостерігаються і у відносинах **«партія – засоби масової інформації (ЗМІ)»**. У відкритому демократичному суспільстві ЗМІ, як відомо, проголосили «четвертою владою», яка прагне зробити надбанням громадськості практично все, що потрапляє в поле її зору. Тому контролювати інформацію, яка надходить до ЗМІ і виходить від них, прагне кожна політична сила саме з метою забезпечення прихованості деяких своїх дій. Так, у період виборчої кампанії до Верховної Ради 2007 р. у блоці «НУ-НС» був певний перелік людей, яким дозволялось говорити від імені блоку. Тому інші його представники відмовлялися спілкуватися з журналістами через те, що вони не є

речниками блоку. І хоча від опонентів лунали звинувачення у порушенні свободи слова, а ЗМІ провокували «не-речників» висловити свою думку, для блоку, який складається з дев'яти політичних партій, така конфіденційність обумовлена необхідністю зберігати монолітність блоку як в очах ЗМІ та громадськості, так і в очах потенційних партнерів по коаліції.

Іншим моментом є організація штучних подій (скандалів) аби відвернути увагу ЗМІ та громадськості від «справжніх» подій. Як приклад можна згадати чималу кількість бійок у парламенті України, коли зазвичай увагу ЗМІ та громадськості хочуть зосередити на процесі (бійка, скандал тощо), а не на причинах (суперечливий законопроект, постанова). Або так званий скандал з «намистою Юлії Тимошенко», який виник у Верховній Раді, коли розглядалися законопроекти скасування депутатських пільг. Після того як Ю. Тимошенко запропонувала свій проект, на трибуну вийшов «регіонал» Є. Кушнарьов і заявив: «Юліє Володимирівно, одного вашого перлинного намиста вистачить на життя середньостатистичної української сім'ї впродовж п'яти років», Тимошенко віддала своє намисто депутату-«регіоналу». Як наслідок, цим і закінчились спроби позбавити депутатів пільг, а ЗМІ увесь день розповідали саме про «скандал з намистою», а не про неприйнятий закон.

Низка специфічних методів і прийомів, які забезпечують конфіденційність для вищих щаблів політичної еліти (партійні та державні керівники), склалася в топ-менеджменті. Однією з найважливіших його складових є ***процес формування, прийняття та реалізації управлінських рішень***, який можна уявити у вигляді послідовності певних етапів (рис. 13).

Кожен з цих етапів може мати більше або менше латентне навантаження: конфіденційну інформацію (1-й), приховану мету (2-й), закритий механізм підготовки рішення (3-й), нерозголошувану процедуру прийняття (4-й), планування прихованих заходів (5-й), таємне доведення завдань до виконавців (6-й), вироблення окремих одиничних секретних рішень через інших задля виконання загального (7-й), потайну діяльність щодо реалізації (8-й), невисвітлене керівництво реалізацією (9-й), закриту від чужих систему контролю (10-й). Крім того, на будь-якому етапі не виключені як небажаний вплив на людей, які у ньому задіяні, так і їхня власна навмисна дія. Так, у листопаді 2008 р. фракція Блока Литвина в українському парламенті, а потім і «регіонали» звинуватили спікера А. Яценюка в тому, що він сфальсифікував антикризовий закон, проголосований Верховною Радою 31 жовтня. Депутати стверджували, що А. Яценюк самовільно зробив у тексті закону зміни, які було запропоновано Президентом В. Ющенком, але відхилено парламентарями. За підсумками публічної дискусії з'ясувалося, що спікер дійсно дав на підпис Президенту закон із виправленням, що не набрало в залі 226 голосів.

У питаннях підбору кадрів на рівні топ-менеджменту керівники більшості установ мають досить великі повноваження, вони мають право признача-

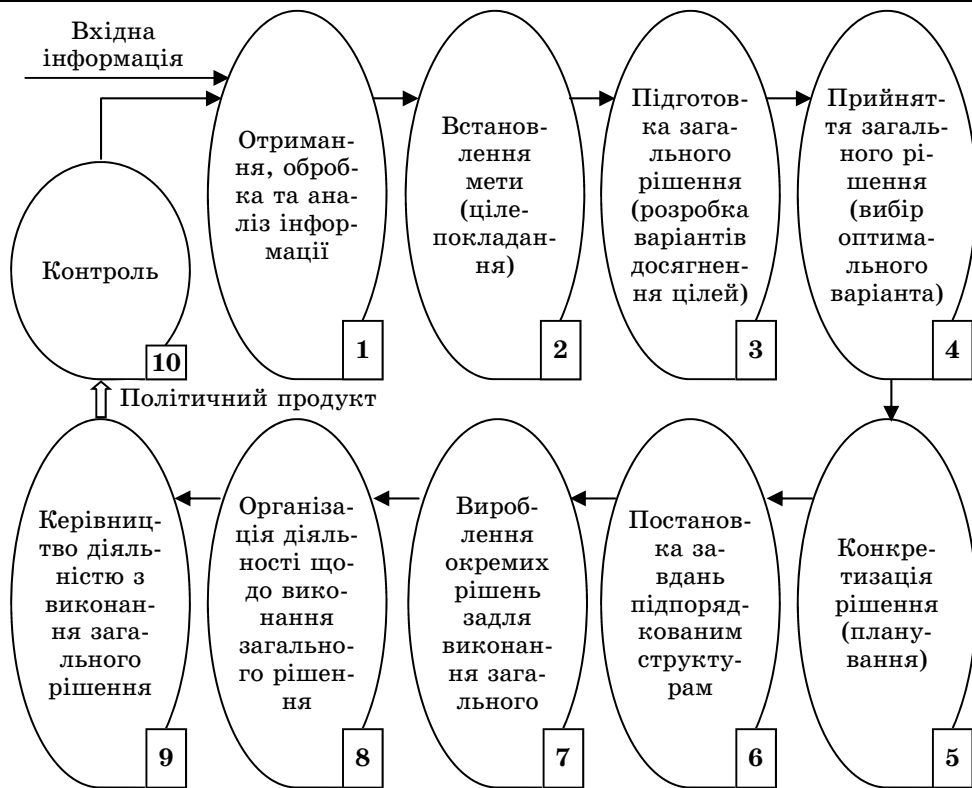

Рис. 13. Схема структури процесу формування, прийняття та реалізації управлінських рішень [11]
1...10 – номери етапів

ти чи звільняти з посади працівників на свій розсуд. Так, серед співробітників президентського апарату є уповноважений Президента України з питань контролю за діяльністю Служби безпеки України. Така посада була введена в штат ще в 1997 р. Появу чергової чиновницької посади неодноразово критикували представники опозиції. Річ у тім, що СБУ, відповідно до Закону «Про Службу безпеки України», «підпорядкована Президенту України та підконтрольна Верховній Раді України». Крім того, згідно з Конституцією, діяльність державних органів у сфері національної безпеки «координує і контролює Рада національної безпеки й оборони України». Більше діяльність спецслужб не має права контролювати ніхто. Жоден інший державний орган чи посадова особа [15, с. 70].

Показовим є приклад призначення на посади після парламентських виборів в Україні 2002 року. Так, з 363 кадрових указів Президента України, підписаних з 1 квітня по 1 вересня 2002 року, 135 стосуються змін голів обласних та районних держадміністрацій (186 указів стосуються змін в органах центральної влади, 28 – посольств та закордонних представництв держави, 14 – судових органів). Аналіз регіонального представництва змінених

глав місцевих адміністрацій дозволяє зробити висновок, що ці зміни в більшості випадків відбулися у тих районах, де СПУ, БЮТ та «Наша Україна» набрали несподівано великий для влади відсоток голосів, а також тих, де в мажоритарних округах перемогли представники опозиції. Таким чином, на місцевому рівні в Україні чиновників різного рівня змінюють на особисто відданих. Так, за півроку після виборів було звільнено з посад 94 голови районних адміністрацій (загалом в Україні 611 районів). Найбільше – в Івано-Франківській та Херсонській (по 8); Харківській та Хмельницькій (по 7); Вінницькій, Запорізькій та Полтавській (по 6); Закарпатській та Львівській (по 5). У Луганській області – 4; Донецькій області та м. Києві – по 3; у Житомирській, Кіровоградській, Рівненській, Чернігівській областях та в м. Севастополі – по 2 [15, с. 75].

Слід відзначити, що в українському політикумі в кадрових питаннях топ-менеджменту має місце феномен «кумовства», що підтверджує зміна складу Кабміну після приходу до влади президента В. Ющенка.

Одним з аспектів конфіденційного топ-менеджменту є проведення переговорів за закритими дверима. Спеціальні заходи, що розробляються та впроваджуються під час проведення подібних переговорів, націлені на виконання таких основних завдань:

- забезпечення охорони учасників зустрічі та підвищеної безпеки високопосадових осіб;
- запобігання витоку конфіденційної інформації.

Те саме стосується *натівіфіційних і неофіційних зустрічей*. Їх особливістю є те, що неофіційна обстановка сприяє налагодженню прямих контактів між вищими посадовцями. Кількість таких зустрічей зростає напередодні прийняття важливих рішень або під час вагомих подій у суспільстві (чи то вибори, чи то економічна криза). Інформація про такі зустрічі курсує у заголовках майже всіх періодичних видань, як-от: «У Росії порахували конфіденційні зустрічі Тимошенко з Путіним», «Таємна Вечеря» Ющенка, Мороза і Януковича», «Луценко зробив таємну пропозицію Тимошенко», «У Криму відбудеться «таємна» зустріч Кучми і Путіна» тощо. Але періодичні видання мають змогу здобути інформацію лише про саму зустріч, а не про рішення, які на ній приймаються. Лише згодом громадськість може дізнатись подробиці таких спіткань із інтерв'ю вищих посадовців або з їх спогадів.

Крім зазначених прийомів, у політичній практиці конфіденційного топ-менеджменту часто-густо використовуються засоби *політичного маніпулювання* громадськістю своєї країни. Поняття «політичне маніпулювання» тут виступає як приховане управління політичною свідомістю та поведінкою людей з метою примусити їх до дії або бездіяльності всупереч їх власним інтересам. Воно може здійснюватись заради розпалювання ворожнечі за національною ознакою, проти сусідньої держави, проти окремої соціальної

групи, проти інакодумців та правозахисників, а також задля уникання відповідальності за соціально-економічні прорахунки, нездійснені обіцянки, падіння кількості населення в країні тощо. Як приклад варто згадати успішне зараження гітлерівською верхівкою німців антисемітизмом та слов'янофобією за часів «третього рейху». Способами політичного маніпулювання є:

- пряма підтасовка фактів;
- замовчування невігідної інформації;
- упереджена інтерпретація фактів;
- надання сфальсифікованої інформації;
- навішування ярликів для компрометації політиків;
- використання групових інтересів та ін.

Так, Національний форум профспілок України оприлюднив 7 жовтня 2008 р. підсумки розслідування, згідно з яким прожитковий мінімум та інші соціальні показники в Україні розраховуються на основі застарілих, іноді навіть радянських нормативів і цін, у результаті чого держава свідомо занижує соціальне забезпечення громадян. Уряд, наприклад, закладає у розрахунки вартість квартплати 22 коп. за кв. м, хоча в дійсності люди на той час сплачували 3,66 грн. за кв. м. Так робиться і з іншими показниками. Отже, середній показник прожиткового мінімуму має сягати 1660 грн. замість декларованих владою 625 грн. Теж саме стосується врахування впливу інфляції на заробітну плату, ВВП тощо. За ствердженням лідера профспілок М. Якибчука, «це значить, що омана громадян у всеукраїнському масштабі вже офіційно передбачена парламентарями».

Одним із важелів, які мають прихований вплив на топ-менеджмент є так званий наблизений персонал – спічрайтери, охоронці, обслуга. Зазначені особи мають безпосередній контакт із представниками керівництва, що, з одного боку, може створювати сприятливі умови для їх впливу на керівників, а з іншого, для отримання ними конфіденційної інформації.

Питання і завдання для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу

1. Розкрийте поняття «конфіденційний менеджмент».
2. Які тактичні завдання розв'язує конфіденційний менеджмент?
3. Охарактеризуйте функції конфіденційного менеджменту.
4. Дайте характеристику основним напрямкам конфіденційного менеджменту.
5. Назвіть основні причини та канали витоку закритої інформації.
6. Сформулюйте основні рекомендації щодо захисту конфіденційної інформації.
7. Розкрийте зміст внутрішньопартійного конфіденційного менеджменту.
8. Розкрийте зміст зовнішньопартійного конфіденційного менеджменту.

9. На конкретних прикладах політичної історії України покажіть методи та прийоми конфіденційного топ-менеджменту.
10. Яку роль виконують «політична інтрига», «політична змова», «політичний шантаж», «політична мімікрія», «політичне маніпулювання» в конфіденційному менеджменті?
11. Використовуючи наведену схему (рис. 13), детальніше поясніть, які саме конфіденційні аспекти містить кожен з етапів процесу формування, прийняття та реалізації управлінських рішень.

Література

1. Авторханов А. Технология власти. – М., 1991.
2. Бебик В. М. Політичний маркетинг і менеджмент. – К., 1996.
3. Борсук В. О., Струганець Б. В. Основи безпеки життєдіяльності // Режим доступу: <http://www.tnpu.edu.ua/kurs/t7.htm>.
4. Волга В. А. Закулисьє/ Беседы с журналистом Иваном Бесмертным. – К., 2007.
5. Выдрин Д. И. Очерки практической политологии. – К., 1991.
6. Головатий М. Ф. Політичний менеджмент: Навч. посіб. – К., 2005.
7. Долженков О. Тіньовий аспект політичного процесу в Україні: феномен адміністративно-економічних кланів // Людина і політика. – 2000. – №2.
8. Колпаков В. М., Дмитренко Г. А. Стратегический кадровый менеджмент. – К., 2005.
9. Кучма Л. Д. После Майдана. 2005–2006. Записки президента. – К.; М., 2007.
10. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994.
11. Мосов С., Рублюк О. Формирование и реализация управленческих решений: обоснование базовых принципов и структуры процесса // Персонал. – 2004. – №8.
12. Ольшанский Д. В. Политико-психологический словарь. – М., 2002.
13. Ольшанский Д. В. Политический PR. – СПб., 2003.
14. Пойченко А. М. Політика: теорія і технології діяльності. – К., 1996.
15. Президентський апарат: етапи формування. – К., 2004.
16. Пушкарева Г. В. Политический менеджмент. – М., 2002.
17. Сич О. Адміністративний ресурс у технологіях тіньової політики України // Визвольний шлях. – 2001. – №11.
18. Табачник Д. В. «Утиный суп» по-украински. – Харьков, 2008.
19. Уряд упорядкував питання щодо відкритості про свою діяльність. Коментарі Департаменту комунікації // Урядовий портал. Режим доступу: http://www.kmu.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=41146450&cat_id=103615.
20. Шатун В. Т. Основи менеджменту: Навч. пос. – Миколаїв, 2006.

ДОДАТКОВИЙ МАТЕРІАЛ

для поглибленого вивчення теми та окремих її питань

* * *

ЗАКУЛІСНЯ

(Переклад з рос.: Волга В. А. Закулисье: Беседы с журналистом Иваном Бессмертным. – К., 2007. – С. 194–274)

...Восени 2004 року ми були повністю захоплені своєю виборчою кампанією, і я не був інтегрованим ні в один з виборчих штабів. Я включився в цей процес лише тоді, коли вже побачив переверот у тому вигляді, в якому він був, коли пройшов перший тур виборів.

Проте ще за декілька місяців до першого туру я зрозумів, до чого все йде, побачив абсолютно необґрунтоване, просто істеричне нагнітання страху з боку Юценка, потужне американське втручання на користь Юценка...

– *Давай поговоримо про це втручання детальніше. Тема американського впливу на внутрішньополітичне життя в Україні, звичайно ж, вимагає ретельного аналізу. Але якщо судити навіть за відкритими джерелами інформації, то і тут можна зустріти децю вельми цікаве. Ось, наприклад, стаття американської дослідниці Хітер Коттін «Неформальні структури у в'язці з ЦРУ», яка опублікована в журналі *Covert Action Quarterly* («Таємні дії щоквартально»), що виходить у США. Вона привертає увагу не лише відвертою розповіддю про підривні операції в багатьох країнах, у тому числі в Росії та Україні. Автор на прикладі «неурядових організацій», фінансованих Джорджем Соросом, які, як відомо, виявили неймовірну активність під час «оранжевого» перевероту в Україні, гранично чітко визначає їх основну мету – планетарну аферу з «легітимного перекачування національних ресурсів окремих держав у приватні руки небагатьох вибраних». Благодійні фонди та інститути, «мозкові центри» і неурядові організації, створені Соросом і його «соратниками», відзначає Хітер Коттін, «здані в оренду на взаємовигідних умовах американським спецслужбам». Це визнає і сам конструктор моделі – соратник Сороса Альберт Вайнштейн: «Завдяки досягнутому взаєморозумінню сьогодні ми відкрито займаємося тим самим, чим 25 років тому змушено було таємно займатися ЦРУ».*

Василу, ти на той момент очолював суспільну організацію «Громадський контроль», і ти, так само як і я, журналіст, знаєш, як тоді американці купували практично всі громадські організації, щоб вони негайно, не зволікаючи, ставали на бік Юценка.

Один з моїх друзів-журналістів розповідав мені, що ти, можливо єдиний керівник суспільної організації, який відмовився від американських грошей і навіть, говорять, без особливої дипломатії сказав про це американському по-

слові. *Розкажи, як це було.*

– Так, то була цікава зустріч. Зі мною захотіли зустрітися тодішній посол США в Україні Хербст і заступник держсекретаря США Пфайфер. І ми зустрілися в одному з ресторанів на вулиці Рогнединській. До речі, якщо американці додумаються спростовувати факт такої зустрічі, – у мене є свідки.

Так ось на цій зустрічі без особливої дипломатії мені було запропоновано таке: «Громадський контроль» виходить на вулиці і бере участь в акціях на підтримку Ющенка, за це нам «відкриваються» гранти і ми починаємо отримувати фінансування – дуже широке, дуже велике.

– *І при цьому називалися конкретні суми?*

– Так. Від одного до двох мільйонів доларів на рік. До того ж це лише на утримання апарату. Адже «Громадський контроль» – одна з найбільших суспільних організацій України, представлена у всіх районах країни і, звичайно, фінансування передбачалося велике. Я тоді відкрито від цього відмовився і при цьому сказав американцям: «Націоналістів, фашистів і будь-яку іншу заокеанську маріонеткову нечисть я підтримувати не буду». Стався невеликий скандальчик, у результаті – ми розійшлися і на тому все закінчилось...

...І ось тут я знову зіткнувся з норавливістю «Громадського контролю». Думаю, багато в чому це було пов'язано з тим, що моїм заступником тоді працював Анатолій Шибіко. Анатолій Володимирович – людина дуже своєрідна, причому з однією істотною особливістю: він радикальних націоналістичних поглядів. Його життєві перетворення дуже цікаві. У молодості він розмовляв лише російською мовою. А потім з ним сталася метаморфоза. Він познайомився з націоналістами, вивчив історію, причому в певній її інтерпретації, і став завзятим бандерівцем, завзятим націоналістом. Саме він як мій перший заступник підбирав кадри в «Громадський контроль». Як потім виявилось, він стягував в організацію залишки, недоноски різного роду націоналістичних утворень. Ну, наприклад, він привів до нас Александра Шандрюка, людину, яка раніше була депутатом одного з попередніх скликань Верховної Ради і потім дуже нетривалий час очолював Українську республіканську партію. І коли Левко Лук'яненко прийшов до керівництва цієї партією, Шандрюка і деяких інших Анатолій Шибіко влаштував у «Громадський контроль».

А я якось упустив цей кадровий момент. Я думав: та яка, мовляв, різниця – ці ж люди в нашій організації реалізовуватимуть себе не як націоналісти, а як суспільні контролери. Зараз-то я розумію, що при створенні політичної партії, громадської організації кадровим питанням потрібно приділяти першочергову увагу...

...Я був неймовірно здивований, що нова виборча система («за списками») привела до парламенту безліч людей, які навіть ніколи не припускали, що одного дня їм зненацька так неймовірно пощастить.

– *Тут, напевно, окремо варто розповісти про те, як формувався список Партії регіонів.*

– Лідери Партії регіонів дуже відверто говорять, що, формуючи свої партійні списки, вони навіть не передбачали, що така величезна кількість їх людей стануть депутатами – 186. І після 150-го місця вони сиділи і мучилися – кого ж туди запихнути. Хтось згадував когось, відразу ж його і записували...

До речі, цікавий нюанс відносно Вінського. Я був одним із перших у Соцпартії, хто став його знищувати. Коли створювалася коаліція (про це докладніше ми поговоримо нижче), я зрозумів, що Вінський веде не в той бік, що він вирішив покласти Соцпартію під Тимошенко. А всі в партії тоді боялися Вінського – страшна справа. І навіть дуже сильні фігури, які вели з ним боротьбу, такі як Ніколаєнко, Шибко, Бокий, Баранівський, вони для того, щоб планувати якийсь хід проти Вінського, заздалегідь збирались, плели змову. Вони вже багато років намагалися його посунути, але він завжди випереджав їх на декілька кроків. Тобто Вінський був реально сильний. Оцінюючи ситуацію, я дійшов висновку, що впоратися з ним непублічними методами неможливо. Перемогти його можна лише сміливою публічною позицією. І на політраді я виступив проти нього дуже жорстко. Тоді стався переломний момент і мене підтримав Мороз. Потім всі інші...

– *Зараз, Василю, давай поговоримо про парламентське закулісся. Мені було б дуже цікаво дізнатись, як насправді створювалася Антикризова коаліція? Що залишилося в тіні, про що не дізналися навіть журналісти? Стало, наприклад, відомо, що тоді «Наша Україна», офіційно декларуючи створення «оранжевої» коаліції, одночасно таємно вела переговори з Партією регіонів...*

– ...Напевно, почати треба ось з якого моменту. Виборча кампанія Соціалістичної партії України була помилковою.

...Оголошення результатів виборів – це, звичайно ж був удар майже для всіх соціалістів... Тобто стало зрозумілим, що Олександр Олександрович отримав потужний удар.

Потім він відразу ж приїжджає в штаб. І ми сидимо-думаємо. Вінський відразу ж заявив: «Все, я їду до Тимошенко і вестиму з нею переговори про майбутню співпрацю». Мороз тоді з цим погодився, хоча він завжди був лютим супротивником Тимошенко. Але щось у тій ситуації треба було робити. Передбачалося створення коаліції. Тоді ще ніхто навіть уявити не міг, що коаліція може бути й іншого формату, без Тимошенко. Вінський поїхав, і почались переговори.

– *Що було цікавого в цих переговорах? Звичайно ж, мене в першу чергу цікавлять закулісні моменти, ті, які не стали надбанням преси.*

– Тут, звичайно, треба було б звернути увагу на позицію «Нашої України». Загалом у цих переговорах все руйнувалося саме цим політичним утворенням.

– *Непомірні амбіції, абсолютно непропорційні політичній вазі?*

– Так. Мене це дивувало просто до неможливого. За великим рахунком на виборах «нашоукраїнці» зазнали такого ж фіаско, як і соціалісти.

– *При створенні «оранжевої» коаліції каменем спотикання стали кадрові питання.*

– До кадрів навіть не дійшли. Я, до речі, з самого початку поставив питання так: хлопці, давайте сядемо і домовимося щодо основних кадрів – хто очолює парламент, хто – уряд, хто буде віце-спікером, віце-прем'єром. Мене не підтримали. Напевно, тому, що інтуїтивно відчували, що ця коаліція розвалиться, як тільки ми про це почнемо говорити. Кадрові питання вирішили перенести на кінець, сподіваючись на те, що якось воно само собою зв'яжеться.

– *Знаю, що ти зіграв одну з ключових ролей для початку конфіденційних переговорів Мороз і Януковича. Як це було?*

– ...У «регіоналів» була тоді ідея створити коаліцію Партії регіонів і окремих депутатів, що до них приєдналися.

– *Звичайно, їм же треба було щось робити, не залишатися ж їм у ролі спостерігачів.*

– Як потім з'ясувалося, «Наша Україна» тому і займала таку гранично зухвалу позицію на переговорах зі створення «оранжевої» коаліції, що паралельно вела такі ж переговори з «регіоналами». Про це ми знали. Знали і те, що ініціатором цих таємних переговорів був Петро Порошенко. Він тоді контролював сорок чоловік із фракції «Наша Україна» і, домовляючись з «регіоналами», зміг би отримувати необхідні йому рішення. Більше того, перед оголошенням рішення про створення «оранжевої» коаліції «нашоукраїнці» все прискорили і встигли навіть парафувати угоду про створення коаліції «Нашої України» і Партії регіонів. Та лише не встигли оголосити. Тут ми їх переграли.

– *І яка була реакція Януковича на нову можливість переговорів з соціалістами?*

– Він був у шоці. Того ж вечора Мороз і Янукович зустрілися, домовилися про принципи питання, і після цього почалася дуже добре законспірована, дуже потужна робота. І до цієї роботи я мав дуже непряме відношення. Янукович і Мороз організували свою систему зв'язку. Загалом, робота була організована настільки професійно, на такому високому рівні, що не відбулося жодного «зливу». «Оранжеві» про щось там здогадувалися, але ніхто з них не міг навіть припустити, що соціалісти та «Регіони» ведуть такі серйозні переговори.

...Слід звернути увагу на те, що сьогодні велика фінансова буржуазія на чолі з Ющенком, яка в 2004 році за допомогою американців нахабно захопила владу, як джерело свого існування і засіб досягнення своїх сумнівних цілей використовує банківську систему, на чолі якої стоїть Нацбанк Украї-

ни. І в цьому контексті Нацбанк – найцікавіша установа. Звернемо увагу ось на що. У 2006 році валовий національний продукт виріс на 2,7 відсотка. У той же час активи Нацбанку виросли майже на 300 відсотків. Виникає абсолютно логічне питання: як так може бути? – звідки гроші? Я звернувся до голови Нацбанку Стельмаха і сказав йому: «Я народний депутат України, який має право доступу скрізь, я хочу пройти у ваші сховища і порахувати наші золотовалютні резерви – потикати пальцем кожен злиток золота, поглянути, які у нас є цінні папери». Стельмах відповів: «Ви не маєте на це права». Виявляється, дев'яносто дев'ята і сота статті Конституції настільки захищають Нацбанк, що він практично незалежний від держави. Я тоді по-іншому ставлю питання: «Вкажіть мені, будь ласка, ті інститути в державі, які мають право прийти і порахувати». Мені відповідають приблизно так: ідіть, мовляв, любий товаришу депутате, у лазню, тому що ніхто в цій державі не має права сунути в кухню Нацбанку...

Наш Нацбанк незалежний від жодної держустанови України.

– *Але чи незалежний він від міжнародної фінансової буржуазії?*

– Ось щодо цього якраз і є великі сумніви. Давай звернемо увагу хоч би на один показовий факт. Ось у мене в руках – випущена Нацбанком України нова «п'ятисотка». Якщо наші читачі придивляться, побачать на ній дві надзвичайно цікаві речі. По-перше, усевидюче око – це масонський символ, який також зображений і на одному доларі США. І з іншого боку – фонтан, ложа будівельників, і дуже цікавий напис: «Нерівна всім рівність»... Я як депутат парламенту хочу дізнатися, що означає на наших українських грошах напис «Нерівна всім рівність»?..

Щоб було зрозуміло: Нацбанк України – це найголовніший спекулянт на ринку валют...

Крім того, у нас вже справа дійшла до смішної – наша держава повинна своєму власному Нацбанку вісім мільярдів гривень.

– *Але ж безконтрольність відкриває Нацбанку необмежені можливості для відмивання грошей на міжнародному рівні.*

– І ось тут ми підходимо до найцікавішого. Чим більше я вивчаю цю тему, тим більше розумію, що ця банківська піраміда неймовірно захищена, і що Ющенко тому і зайняв президентське крісло, що його посадили туди найбільші міжнародні фінансові центри транснаціонального капіталу...

– У мене не те щоб не було бажання розповідати про розгін парламенту... Навряд чи я зможу сказати зараз щось нове, що ще раз переконає людей, покаже їм всю безпринципність і незаконність дій Ющенко і Тимошенко.

Кажучи про те, що було до того, до розгону парламенту, варто відзначити таке. Як тільки була створена Антикризова коаліція, сформовано Кабінет Міністрів Віктора Януковича. Кабмін, чого «оранжеві» зовсім не очікували, почав дуже ефективно працювати. ...І коли перші успіхи уряду Януковича

почали з'являтися, депутати з опозиційних фракцій почали розуміти, що ця коаліція і цей уряд прийшли серйозно і надовго.

І тоді багато депутатів з опозиційних фракцій – поодинці, тихенько – стали заходити в кабінет до Олександра Олександровича Мороза і говорити йому: «Я ваш навіки, зробіть, будь ласка, так, щоб про це дізнався Віктор Федорович Янукович». При цьому вони говорили, що, мовляв, зовсім не обов'язково, аби про це стало широко відомо, але коли прийматимуть ті або інші важливі рішення, ми голосуватимемо так, як необхідно коаліції. Це була ініціатива, ще раз підкреслю, депутатів з опозиційних сил, з «Нашої України», з БЮТ. Потім, коли цих депутатів прибігло і присягнулося у вірності достатня кількість, у голові одного з впливовіших людей з фракції соціалістів народжується думка, ідея – мовляв, поважають сильних, потрібно діяти більш рішучо. Він переконує в цьому і Олександра Олександровича: ви повинні щодня говорити про те, що у нас скоро буде триста голосів, і ми проведемо зміни до Конституції, і ми доб'ємося всього необхідного. Я був категорично проти цього. Доходило до скандалів: так наполегливо я переконував всіх, що не можна цього робити, адже Ющенко і Тимошенко лише шукають привід для того, щоб піти на нові вибори і дестабілізувати ситуацію в країні. Я говорив: «Хто потім розбиратиметься – ці депутати самі прийшли до нас і попросились або ми їх попросили, адже крикуни з «оранжевого» табору стануть кричати, що це ми дали їм гроші».

Насправді ніхто нікому грошей не давав. Просто у тих депутатів з «Нашої України», з БЮТ, які прибігали до Мороза, є свої бізнеси, яким дуже потрібні преференції.

...І коли депутати-опозиціонери стали приєднуватися до коаліції, «оранжевим» крикунам вдалося перевернути все з ніг на голову і зробити винуватими не себе (кого ж ви в списки брали?), а коаліцію. Начебто вона купувала депутатів.

А далі почалась казуїстика. Ющенко говорить: «Я гарант Конституції...» Він, до речі, не гарант Конституції, а гарант конституційних прав і свобод громадян. Він говорить: мовляв, я гарант Конституції, я вважаю, що Конституція була порушена. І видає указ...

– *Верховна Рада готувалася до силового варіанту?*

– Поза сумнівом. Тому що, якщо Ющенко пішов беззаконням, то чекати можна було всього, що завгодно. Розроблявся план протидії силовому варіанту. Одна зі складових цього плану – максимальна публічність. Тобто, коли ми дізнавалися, що Ющенко готує захоплення Генеральної прокуратури, МВС або ще чогось, ця інформація відразу ж давалася в пресу. І Ющенко вимушений був змінювати свої плани. На мені лежав цей обов'язок. І як тільки щось ставало відомим, я відразу ж повідомляв про це журналістів. А проводити силове захоплення в прямому ефірі...

Що було далі – всі знають, вся країна бачила. Готується і подається звернення до Конституційного Суду на перший указ. Судді в кулуарах гово-

рять про неконституційність указу. Ющенко проводить рейдерську атаку на Конституційний Суд. Деталі цієї атаки відомі.

– *Потім була ще і нічна епопея.*

– Вночі дві спроби захоплення зробила «Альфа». У місцях можливого проникнення стояли чотири мікроавтобуси із затемненими вікнами, у яких сиділи бійці «Альфи» – у масках, при повному озброєнні, в бронежилетах. І вони періодично то під'їжджали, то від'їжджали. Потім все-таки вирішили діяти. Було близько третьої години ночі. Події розгорталися в районі гаража. Метрах у п'ятдесяті вони вийшли з мікроавтобусів. «Альфа» була готова до штурму.

– *Що ж їй перешкодило?*

– Якраз у цей час до будівлі Генпрокуратури під'їхав скроменький автобус з написом «Преса». А в ньому – іноземні журналісти. Вони почали виходити. Іноземна мова. Маса телекамер. CNN почала готуватися до прямої трансляції.

– *Василю, це явно твоя робота.*

– Упустимо, хто це зробив. Головне те, що коли з'явилась іноземна преса, «Альфа» ретирувалась в одну мить.

...Такими епізодами все було дуже насичено. Ніхто і ніколи не змусить мене не говорити правду про те, що тоді відбувалося. А відбувалося і відбувається зараз – державний переворот, яким керує Ющенко. Думаю, режисують ним американці. Їм все це необхідно для того, щоб навіть, якщо відбудеться розкол України, то бази НАТО можна було розмістити хоч би в Західній Україні. Ну і, звичайно, тут відіграє свою роль божевільне бажання Ющенка отримати монарші повноваження, знищити парламентаризм як такий.

– *У той час ти спілкувався з багатьма дипломатами, з іноземними журналістами. Якою була їх неофіційна реакція?*

– Скажу так: мене вони слухали дуже уважно. Я кілька разів був у представництві Єврокомісії. Приходив із Конституцією, із законами України...

Там мене дуже уважно слухали, перекладали тексти законів, приходили до висновку, що – так, дійсно! – є порушення. Але при цьому вони зайняли таку позицію: ми втручатися не будемо, це ваші внутрішні справи. Я розумію, що вони насправді всього лише ретранслявали позицію Євроструктур. Як на мій погляд, ця позиція проститутська. Коли в 2004 році їм потрібний був Ющенко, вони не говорили, що це ваші внутрішні справи. Вони приїжджали, виступали на майдані, вони за повною програмою фінансували все це неподобство. Вони нахабно лізли, давали оцінки... А зараз, коли народ, обравши парламент, сказав – ми не хочемо вашого Ющенка, ми хочемо іншу силу, а Ющенко пішов беззаконням, вони заявляють: все, ми нейтральні.

– *Під час весняної кризи (а ми тепер живемо в стані постійної кризи, починаючи з 2004 року) – найнебезпечніший момент був тоді, коли внутріш-*

ні війська йшли на Київ. Їх зупинила ДАІ. Після цього міністра Цушко багато людей стали поважати дуже серйозно: мужик виявився здатний на вчинок, здатний на різкі рухи.

– Так, під приводом того, що тут нібито повинні відбуватися якісь масові заходи, Ющенко вирішив ввести внутрішні війська до Києва. Але він розумів, що внутрішні війська не можуть їхати із зброєю. І тоді вночі із складів внутрішніх військ на Поділ було завезено зброю. Задум був такий: з різних областей стягуються внутрішні війська, тут, на місці, отримують зброю – і починають діяти. У реальності все виявилось простішим і навіть смішнішим. Ці хлопці, службовці у внутрішніх військах, чудово розуміли, що відбувається, і вони загалом без будь-якого бажання йшли на Київ. А коли ще на дорозі з'явилась ДАІ і зупинила їх, це був прекрасний привід сказати: «Ну що ми можемо зробити? Наш рух зупинили...»

– Як діяли депутати в тій ситуації?

Одна частина депутатів вирушила на допомогу ДАІ – зупинити внутрішні війська. А інша частина – охороняли Генеральну прокуратуру. ...І якби наші вожді не відмовилися від боротьби, ми б її виграла.

– Позиції були дуже добрі.

– Так, все було просто, все було ясно: є указ, ми вважали його незаконним, працюємо і чекаємо рішення Конституційного Суду. Ми стояли на майдані. Через майдан в Києві пройшли 1 мільйон 200 тисяч чоловік. Це ж наші агітатори по всій країні. Причому ці люди приїжджали не через гроші. Їм там давали по сто гривень на день. Вони жили в скотинячих умовах – у автобусах, під автобусами, у наметах.

– Сто гривень у Києві – це ж на один день харчування.

– Це крім усього іншого. Люди реально приїжджали на заклик серця.

– Василю, сьогодні поговоримо про Україну, її минуле, майбутнє, путях і роздоріжжях. Почнемо з минулого... Але парадокс в тому, що... не все так погано було тоді, і не все так добре, точніше, зовсім недобре, зараз.

– Справа в тому, що «оранжева» пропаганда, особливо «проект Гонгадзе», в очах громадської думки перетворили Кучму на якогось монстра. З колишнім міністром внутрішніх справ – та ж історія. Насправді Юрію Кравченку вдалося зробити те, що не вдалося жодному міністрові МВС у пост-радянському просторі. Кравченко зміг влаштувати «сучині війни» між бандитами. Адже в середині дев'яностих що тоді відбувалося?.. Пригадаємо так звані «авізо», коли чеченськими бандитами під контроль були взяті не те що якісь там дрібні фірмочки, а банки, майже вся банківська система СНД. Тоді всі політики при ухваленні рішень обов'язково відводили час на вечір, аби порадитися з бандитами...

Так-от Кучма, прийшовши до влади, дуже правильно оцінив ситуацію, що вирішити проблему підйому економіки без того, аби приборати бандитів зі всіх сфер життя, неможливо. Тоді він вивів на арену генерала Кравченка.

Потім вони разом розв'язали цю надскладну задачу. І за десять років, з 1994-го до 2004-го року, країна змінилася. У 2000 році ми вперше вийшли з мінуса і отримали позитивне зростання ВВП. І вже в 2003 році уряд Януковича продемонстрував нам дванадцять відсотків зростання ВВП. Це був вибух. Це була фантастика...

Якби «оранжеве» беззаконня не зупинило це зростання, ми б через п'ять років жили за європейськими стандартами.

Я розумію, що, кажучи це, нариваюся на критику...

– *Типу як можна про Кучму говорити добре?*

– Так. Але я пропоную всім трохи відійти від «оранжевої» пропаганди і спробувати оцінити ситуацію з точки зору правової держави. Якщо Кучма такий бандит, як всі ви, «оранжеві», про нього розповідали, то чому ви його не посадили? Ви стверджували, що до такої міри фантастичні злочини ним здійснені, так ви що, на все махнули рукою, лише доставшись до влади? Зараз все у ваших руках. Мені хочеться їм сказати одне: хлопці, давайте не будемо ляпати язиками, і нехай кожен займається тим, до чого він має покликання, давайте навчимося відповідати за свої слова.

* * *

ТАЄМНИЦЯ ОБРАННЯ СПІКЕРОМ ЛИТВИНА

(Переклад з рос.: Лешенко С., Найем М. Тайна избрания спикером Литвина // «Я». – 2008. – №50)

Поки Ющенко був у Литві, Балого – в Іспанії, а Янукович – у Москві, Тимошенко і її союзникам терміново знадобився спікер Литвин. І ввечері 9 грудня він, на здивування багатьох, вже всівся в президії Ради. Стрімкість, з якою відбувалися вибори нового голови ВР, вразила навіть досвідчених політиків.

ЗАПАСНИЙ ВАРИАНТ. Вранці 9 грудня засідання фракції БЮТ повинна була відвідати Юлія Тимошенко. Депутати розсідалися, аби послухати довгу пафосну промову про необхідність створення коаліції з Партією регіонів. Але близько 9 години в будівлю парламенту, обережно переступаючи лід і сніг, увійшла не Юлія Тимошенко, а Олександр Турчинов. Це був перший сигнал про зміну очікуваної партитури: прем'єру було важко, дивлячись в очі своїм депутатам, оголосити про провал переговорів з ПР – втретє за цей рік.

Хоча напередодні коаліція БЮТ і ПР нібито була сформована на 99%. Ахметов, відсторонившись від процесу, по суті, дав зелене світло об'єднанню опонентів. Підозри у бютівців викликала лише поведінка Януковича, який раз у раз перечитував повноваження президента за новою Конституцією, прийняти яку збиралися колишні вороги. Критичними стали 6–7 грудня. Янукович зажадав переписати розділи проекту Основного Закону, які в майбутньому могли обмежити його права як лідера нації.

Взаємна недовіра роз'їла стосунки Тимошенко і Януковича. Погоджені до останньої коми домовленості передивлялися знов і знов. «Регіонали» не розуміли, який може бути механізм гарантії в стосунках з БЮТ, коли був прецедент: Тимошенко відмовилася виконувати обіцянку, яку скріпила своїм підписом, – іти у відставку після розпаду демкоаліції.

У підсумку, Янукович сам себе перехитрив. Втретє за рік повернення ПР у владу було зірвано. «Регіонали» бігають просто очманілі, – розповів бютівець Микола Баграєв. – Влада втікає з рук». – «Янукович кожні 10 хвилин телефонував з Москви, з похоронів Алексія II, – відповів його співбесідник. – Він командував – затягуйте час, я приїду і все «розрулю».

Союзниками Тимошенко в успішній спецоперації з обрання Литвина стали колишні опоненти – так звані «любі друзі», на чорний піар яких три роки тому вона не жаліла голосових в'язок. У той час, коли Олександр Турчинов на засіданні фракції натяками підводив БЮТ до створення «більшості трьох», так само, перестрибуючи лід, до Верховної Ради увійшов депутат Давид Жванія. У руках він ніс жовтий портфель, у якому лежали лише два документи, – угода про створення коаліції трьох і списки членів фракції «НУ-НС», яких в останню мить умовили поставити автографи під меморандумом про наміри створити цю коаліцію. «Ми повинні все зробити швидко. Будь-яке затягування переговорів нагадує ющенкоманію», – переконував усіх, кого бачив у кулуарах, Жванія. Його жовтий кейс, як рушниця, яка висить на стіні в першій частині класичного спектаклю, повинна була вистрілити у фіналі дня.

Як «розводили» «НУ». Необхідну атмосферу для обрання Литвина створили два відрядження: Янукович – на похорони Патріарха Алексія II, Ющенко – на зустріч з президентом Литви. Доповнювало ситуацію рішення глави Секретаріату президента Віктора Балогі піти на тиждень у відпустку. Фракції, які позбавилися від опіки, почали діяти більш розкуто, а сценаристи – більш результативно.

За даними «Української правди», сюжет з обранням Литвина був запрограмований ще 5 грудня. Принаймні, цим днем датовані перші підписи «нашоукраїнців» на підтримку коаліції з БЮТ і блоком Литвина. Із самого початку в «Нашій Україні» була стійка меншість за «коаліцію трьох» у кількості 30 депутатів плюс-мінус декілька чоловік. Поведінка останніх почала розхитуватися під впливом зовнішніх чинників.

По-перше, для декого стало показовим прилюдне биття В'ячеслава Кириленка на з'їзді «НУ». Цей захід замислювався Кириленком для здобуття додаткової легітимності свого статусу лідера партії. Проте під час з'їзду Ющенко фактично усунув його від виконання обов'язків, і Кириленко одразу ж став у партії ніким. Чергова «зрада» вимушувала інших «нашоукраїнців» замислитися про те, що наступним буде вже він.

По-друге, на деякого справили враження чергові рейтинги «НУ»: у разі дострокових виборів ці люди гарантовано не змогли б знову стати депутатами, що означає втрату всього набору привілеїв і ексклюзивних можливостей.

По-третє, коаліція БЮТ і ПР, яка насувалася, несла загрозу втрати будь-якого впливу для деяких впливових «нашоукраїнців» і людей, які їм співчують. Зокрема, для Ігоря Коломойського, який ще в квітні заявив про наближення «двопартійної диктатури» Тимошенко і Януковича. Тому одним з реалізаторів домовленостей по Литвину став депутат від «НУ» Ігор Паліца – людина, яка досі не виявляла жодної цікавості до політики і обмежувала її компанією «Укрнафта».

Таким чином, до ранку 9 грудня було зібрано 37 підписів під заявою «НУ-НС» про участь у коаліції з БЮТ і Блоком Литвина. Це рівно 50%+1, тобто проста більшість у фракції, необхідна для ухвалення рішення. За декілька годин цю чисельність збільшили до 41 підпису. Окрім групи Віктора Балого, відмовилися ставити підписи лідер фракції В'ячеслав Кириленко й орієнтована на нього група, на кшталт Лілії Григорович, Андрія Парубія, Ксенії Ляпіної і т.п.

КОЗИР ТИМОШЕНКО – КПУ. Вистава з виборами спікера почалася о 12 годині. Після оголошення перерви в роботі парламенту депутати «НУ-НС» зібралися на засідання фракції, де були проголосовані три питання. Перше – за початок переговорів з ПР – виступили «нуль» депутатів. Друге – за початок переговорів з Тимошенко і Литвином – підняли руку 55 чоловік. Третє – була сформована переговорна група в особі Кириленка і його заступників по фракції: Зварича, Стецьківа, Князевича, Тарасюка...

Відразу після засідання «НУ-НС» представники фракції попрямували на консультації. Як загартовувалася нова коаліція, «Українській правді» розповів один зі свідків. На третьому поверсі парламенту за довгим білим столом переговорів зібралися уповноважені від трьох фракцій. Не було лише В'ячеслава Кириленка. Від БЮТ був присутній перший віце-прем'єр Олександр Турчинов, який зачитав «нашоукраїнцям» підготовлену коаліційну угоду на 8 або 10 сторінках. Ті не чекали, що їх поставлять вже перед фактом написаного без них документа, але і боротися намагався лише Роман Зварич. Нічого принципового в тексті не було – набір фраз про загальне щастя. Його навіть не розмножили для того, щоб роздати депутатам.

Паралельно в «НУ» шукали Кириленка, сподіваючись, що він підпише рішення фракції про вступ до коаліції, яке було оформлено 41 автографом. Проте лідер «НУ-НС», за словами його ж соратників... зник. Вочевидь, Кириленко не хотів псувати відносини з Ющенком, тому хотів припинити ці переговори до повернення президента з Литви. До речі, у 2006 р. в такий спосіб переговори затягував Роман Безсмертний. Як і тоді, на цей раз аль-

тернативний сценарій у відсутності лідера намагалися реалізувати «любі друзі». І, як і два роки тому, процес знаходився на постійному контролі в Тимошенко.

Кореспондент «УП» був свідком того, як саме в парламенті заступник голови фракції БЮТ Андрій Кожем'якін передав свій телефон Миколі Мартиненку, який почув зі слухавки м'який голос Юлії Тимошенко. Мартиненко щось шепнув Борису Тарасюку, який стояв поряд. Відразу ж до компанії змовників приєднався Давид Жванія.

Вочевидь, тоді, після остаточних домовленостей з Тимошенко, і було вирішено відмовитися від пошуків Кириленка, а оформити вступ «НУ-НС» до коаліції. Під угодою про її створення, яку не бачив жоден рядовий депутат, підписався один з п'яти заступників лідера фракції «НУ-НС» Борис Тарасюк.

Так була реалізована ідея Тимошенко – піти на умови Литвина і спочатку вибрати його спікером і тільки потім вимагати створення коаліції з відповідним перерозподілом посад. Єдине, що заважало, – офіційне рішення фракції, прийняте раніше у присутності Ющенка, про висунення кандидатом на посаду голови ВР Івана Плюща.

В останню мить Тимошенко витягнула з рукава безпрограшний козир – Компартію України. По коридорах Ради почали поширюватися чутки, що комуністи дали Литвину зелене світло. «Ви що, чесно? – прикидався здивованим Литвин. – Це для мене новина!».

Втім, деякі люди з оточення спікера розповідали, що про підтримку з боку комуністів Литвин говорив ще декількома днями раніше. Саме голоси комуністів, яких так не любить Віктор Ющенко, ліквідували дефіцит голосів для обрання спікера.

ЮЩЕНКО БУВ ПРОТИ? Коли парламент перейшов до розгляду питання про обрання Литвина, Кириленко випромінював розгубленість. Таким же розгубленим виглядав представник президента в парламенті Петро Олійник. Вони чекали від Ющенка конкретних сигналів відносно Литвина.

За словами очевидців, коли почалося голосування за спікера, Кириленко наказав витягнути картки з системи «Рада». Коли на табло почався зворотний відлік секунд, він ще раз дав команду: «Не підтримувати!» Але за мить до закінчення часу крикнув: «Підтримаємо!».

(Як пізніше розповів «УП» депутат від ПР В'ячеслав Чорновіл, під час голосування за спікера Віктор Ющенко телефонував В'ячеславу Кириленку, після чого деякі депутати від «НУ», що виступали за Литвина, «були піддані тиску з боку президента». «Саме десь у той момент, коли відбулося голосування про початок розгляду цього питання, почалися дивні рухи в «НУ»: частина людей почала покидати зал терміново. Тобто, дзвінок був буквально за хвилин 10–15 до самого голосування», – повідомив «регіонал».)

Першим з сесійної зали вискочив Давид Жванія. Востаннє його обличчя так сяяло від радості в день народження сина. «Ви впевнені, що Ющенко хотів обрання спікера?» – звертався кореспондент «УП» до реалізаторів комбінації. «Ющенко? А хто це такий?» – без тіні посмішки кинув Олександр Турчинов. «Я знаю Конституцію, і, наскільки можу судити, там ніде не написано, що для цього потрібна була згода президента», – тактовно відповів новообраний спікер Литвин. Тарас Стецьків байдуже кинув: «Хто його знає...» Борис Тарасюк лише махнув рукою: «Маразм, нарешті, виправлений». Навряд чи лідер Народного Руху мав на увазі обрання Литвина. Для нього, як і для більшості «НУ-НС», день 9 грудня фактично став днем повернення у владу.

ЛИТВИН – МАЙСТЕР ІНТРИГИ. Литвин виконав свої зобов'язання: зайнявши місце спікера, він одразу оголосив про створення коаліції у складі трьох фракцій. Проте частина «НУ» обурена: їх використовували втемну! Тому що, коли збирали підписи, то це подавалося як просто «попереднє вивчення думки депутатів» відносно можливості союзу з БЮТ і Литвином. Дехто з соратників Ющенка взагалі поставив автограф наосліп, не поцікавившись: а що сказано на першій сторінці, у заголовку підписного листа. Проте ті, хто так «розвів» колег по фракції, діяли за принципом «переможців не судять».

Оточення Кириленка вважає незаконним те, що його підмінив Тарасюк. Проте закон не визначає, хто повинен підписувати заяву про створення коаліції. Регламент ВР є неконституційним. Всім, хто невдоволений, переможці радять звертатися до суду – з цинізмом нагадуючи, що і Окружний адміністративний, і Печерський районний під «ковпаком» у Тимошенко.

Конституційний Суд, якщо не відмовить у розгляді такої справи, буде неспроможний винести якесь однозначне рішення. А повторний вихід «НУ-НС» з більшості вже неможливий через безглуздість цього вчинку в очах виборців.

Литвин – не найгірший варіант для президента. Новообраний спікер регулярно ходив на Банкову і спілкувався з Ющенком і Балогою. Але ці події – очевидна поразка Банкової, адже рішення було прийняте всупереч їх волі. Усунувши президента від цього питання, 9 грудня йому помстилися всі, з ким він боровся останні три роки – Тимошенко, «Любі друзі», комуністи.

Обрання Литвина означає, що Рада, ймовірно, пропрацює довго, а Тимошенко залишиться при владі. Незважаючи на здатність Литвина надівати маску наївності, він – майстер інтриги, яких ще пошукати. І в разі появи ризику дострокових виборів – і, відповідно, втрати ним посади – Литвин знайде комбінацію для, як він любить говорити, «порятунку парламентаризму».

Віднині на арену виходить новий переговорник, у якого з багатьма вже давно сформовані стосунки. З іншого боку, ліквідована можливість ревізії

Конституції, такої небажаної для Ющенка. На першому ж брифінгу новий спікер вже подав такий сигнал: Основний Закон не буде зазнавати змін до виборів 2010 р. Одним із кандидатів у президенти буде і Литвин – принаймні, свого часу він дав обіцянку балотуватися. А обрання спікером надасть йому стартовий майданчик, на якому він з новою силою виголошуватиме гасло: «Країні потрібен Литвин».

* * *

ЮЩЕНКО І ТИМОШЕНКО: ХТО КОГО З'ЇСТЬ?

(Переклад з рос.: Лобанов О. Ющенко и Тимошенко: кто кого съест? // «Я». – 2008. – №52)

За тиждень до Нового року українське суспільство стало свідком початку чергової сутички за владу на політичному Олімпі.

Президент і прем'єр з'ясовують стосунки один з одним настільки запекло, що стає зрозуміло: у наступаючому 2009 р. на своїй посаді залишиться лише один з них...

Дві години ганьби Ющенка. Отже, ввечері 23 грудня президент Віктор Ющенко в прямому ефірі національних телеканалів провів обіцяну підсумкову прес-конференцію 2008 року, у ході якої відповів аж на 10 питань. Основну частину свого двогодинного виступу Гарант присвятив нещадній критиці уряду Юлії Тимошенко.

У першу чергу, Ющенко атакував леді Ю за «бездарну політику протягом 2008 року», яка привела до обвалу ВВП (у середньому з 8% до 3,6%) і краху національної валюти відносно долара (знецінення на 38,8%), у чому, упевнений президент, винен саме Кабмін Тимошенко, а не Нацбанк України. Ющенко завірив, що лише завдяки його зусиллям «ситуація стабілізується». І, за його прогнозами, до Нового року ця тема «себе вичерпає».

Якщо перейти на цифри, то «стабілізація» в розумінні президента – це курс 7,80–7,90 грн./дол. Тоді як Тимошенко наполягає на необхідності повернення гривні до курсу 6–6,5 грн./дол. (дехто в керівництві НБУ з нею, до речі, згоден).

Другий удар прем'єрові Ющенко наніс у газовому питанні. Президент стверджує, що саме леді Ю винна в нинішній ситуації – коли Україна не підписала угоду з Росією про постачання газу на 2009 р. і не розплатилася за борг у повному обсязі (президент, мабуть, забув, що після Оранжевої революції подібна практика стала у нас майже доброю новорічною традицією).

Крім того, Тимошенко, на думку Ющенка, надала росіянам «ведмедячу послугу», нагромаджуючи газ у підземних сховищах протягом року за старою ціною – 179,5 дол. за тис. куб. м. Президент вважає, що це в принципі «непогана схема», якби було чим розраховуватися з Москвою. Ось тільки

чи не вийде так, що Україна, купивши газ наперед, не подумала про падіння ціни на блакитне паливо в перспективі? Адже, сповна може виявитися, що Україна купила газ за завищеними цінами, а тепер не зможе його продати: через світову кризу попит на газ різко впав і всередині країни, і в Європі (на 1/3). Що цікаво, саме президент на початку минулої осені поставив перед Кабміном і «Нафтогазом» завдання по закачуванню газу за старими цінами про запас. Тепер же, коли ситуація з розплатою за цей газ зайшла в безвихідь, Ющенко, виходить, вирішив відійти від відповідальності?

Хоча не зовсім. Якщо вірити президентові, лише завдяки його зусиллям Україна змогла частково погасити газовий борг перед Москвою. Це саме він домовився з НБУ, хоча це не його функція, щоб той виділив 800 млн дол. (із золотовалютних резервів) для виплати їх РФ і, щоб остання частина боргу була реструктурована «на період січня-лютого». Тобто, Ющенко, по суті, підтвердив, що до 1 січня Україна не поверне газові борги. Проте, він вважає, що «це питання вирішено».

Ну і, звичайно ж, дісталось проекту бюджету Тимошенко на 2009 р., який зараз проходить розгляд у Раді. Нічого нового президент тут не повідомив: всі свої претензії він оголосив раніше.

Не стали одкровенням і вердикти Ющенка всім гілкам влади в країні:

- уряду: «На Грушевського, у виконавчій владі... зацікавлені в хаосі»;
- Верховній Раді: «Найнестабільніший орган у країні»;
- відносно себе: «Країна найближчими місяцями прозріє, і вам не буде соромно за свого президента».

ПРЕЗИДЕНТ НАРОДУ НЕ ПОЧУВ. Ззовні прес-конференція Ющенка виглядала дуже демократичною: у конференц-залі сиділи десятки журналістів, питання задавали 3 регіони і три Інтернет-видання. Проте ледве дійшло до питань, які не вдалося задати Ющенку під час інтернет-конференції «Підсумки року і погляд у майбутнє», що не відбулася, як захід відразу ознаменувався гучним скандалом.

Згідно з інформацією сайту «Українська правда», за два тижні акції зі збору питань для президента, сайти «Кореспондент», «Ліга» й «УП» зібрали 15 тис. питань, за які проголосували більше 1,8 млн чол. На прес-конференції президент відповів лише на 3 питання інтернет-аудиторії.

Як відомо, українців більш за все хвилювало питання про те, скільки потрібно заплатити Ющенку, членам його сім'ї, а також іншим представникам нашої влади, аби вони назавжди покинули країну і не заважали їй розвиватися (під цим питанням підписалося більше 100 тис. чол.). У ході підсумкової прес-конференції президент таки почув це питання – з вуст сміливого журналіста – і сторопів. Після деякої паузи Ющенко все ж заявив, що подібного роду питання – це «провокація», і що «дві третини авторів цього питання знаходяться не в Україні і не представляють український народ».

Справжнім шоком для журналістів стала і заява прес-секретаря президента Ірини Ванникової з приводу питань до Ющенка від інтернет-аудиторії. Вторячи Гарантові, спікер глави держави стала міркувати, які питання «відображають інтереси» російських інтернет-користувачів, а які – українських. Далі пристрасті розжарила заява глави прес-служби президента Лариси Мудрак, вже після прес-конференції, яка повідомила, що Секретаріат президента замовив «експертизу» питань інтернет-аудиторії «у відповідних державних органів». За даними «УП», йдеться про ДСТЗІ – Державну службу спеціального зв'язку і захисту інформації.

У зв'язку з цим, редакція сайту «Українська правда» заявила, що «інформація, оприлюднена прес-секретарем президента, не відповідає дійсності». «Тобто Ірина Ванникова фактично збрехала в прямому ефірі, фактично поставивши під сумнів громадянську позицію тисяч українських інтернет-користувачів. За даними наших фахівців, а також за даними відкритої статистики, серед тих, хто голосував або ставив питання президентові, як мінімум 82% користувачів з України. Внутрішня статистика «УП», проаналізована технічними фахівцями редакції, дозволяє точно встановити: за найпопулярніше питання Віктору Ющенку проголосували 82,31% читачів «УП» з України і 10,63% – з Росії». Всі свої матеріали редакція «УП» готова надати відповідним органам.

Як бачимо, президент і його оточення таки не почули народу України. І негативне ставлення більшості українців до діяльності Віктора Ющенка на посту глави держави (згідно з останніми соціопитуваннями, їх доля сягає 83%) на Банковій сприймається... як підступи Росії проти свободи і демократії в Україні. Виходить, у СП упевнені, що народ України – німий і що у нього немає права на власну думку?

ТИМОШЕНКО РОЗКРИЛА ЗМОВУ. Через день особисту невіру президента в його непотрібність країні поспішила спростувати прем'єр Юлія Тимошенко. На черговому брифінгу для ЗМІ вона знов оголосила, що дізналася про нові «корупційні» махінації глави Нацбанку» і планах Ющенка відносно найближчого майбутнього України – дефолт, пряме правління і жодних виборів.

Прем'єр повідала журналістам про нові факти рефінансування банків, наближених до Дмитра Фірташа (співвласник компанії «РосУкрЕнерго»): «Вони не зупинилися, вони підключили цілу мережу комерційних банків, за якими стоїть Фірташ, за тими ж махінаціями». Кажучи про Фірташа, леді Ю нічого не сказала про те, яку реакцію у неї викликала погроза власника банку «Надра» подати на неї позов до англійського суду...

Після цього Тимошенко пішла в атаку на президента: вона дала йому час до 25 грудня на підготовку і подачу подання про відставку глави НБУ. Якщо ця умова не буде виконана, за всі економічні і фінансові біди в країні відповідатиме сам Ющенко, заявила прем'єр.

Хоча було б краще, на погляд леді Ю, відправити президента у відставку: «Якщо у нього залишилася ще хоч крапля сорому, якщо він заплутався зі всіма цими корупційними діями, він зобов'язаний сам подати у відставку і піти зі своєї посади, не навантажуючи такою процедурою (імпічменту. – Прим. О. Л.) парламент і інші органи влади».

На завершення прес-конференції прем'єр розповіла ще про деякі сюрпризи, які Ющенко, за її інформацією, готує для країни. «Мета президента – не лише через своїх підручних заробити на країні, а ще й оголосити в країні дефолт, зробити економіку України непрацездатною і на базі цього продовжити своє бездарне правління і далі через введення надзвичайного положення і через відміну виборів (президента. – Прим. О. Л.), що пов'язане з позицією Конституції, яка передбачає, що під час надзвичайного положення жодні вибори в країні не проводяться», – заявила Тимошенко.

Що стосується звинувачень Ющенка на адресу прем'єра, що пролунали в ході підсумкової прес-конференції президента, то відповідь леді Ю була коротка: «Всі заяви, причому, всі без винятку, не мають під собою жодної складової частини правди».

ДОСТРОКОВІ ВИБОРИ – НЕ ЗА ГОРАМИ? ...Теоретично, вирішити суперечку про терміни виборів може й імпічмент президента, процедура якого в нашому законодавстві дуже заплутана. І якщо Ющенко переконаний, що в нинішніх умовах (без внесення змін до Конституції) реалізувати її практично неможливо, то, наприклад, БЮТ заявляє, що вже знайшов 8 статей Кримінального Кодексу, які порушив президент, що дає привід для початку процедури імпічменту. Відповідний проект постанови Ради нардепами з БЮТ вже підготовлений. Список злочинів, нібито допущених Ющенком на посаді президента, за яких президент може бути відправлений у відставку, займає 8 сторінок.

Першим у списку значиться видання ним указів про дострокове припинення в 2007 р. повноважень ВР V скликання (звучить дивно, оскільки Тимошенко особисто наполягала на підписанні президентом відповідного документа). Автори документа також вважають неправомірним звільнення Ющенком у квітні-травні 2007 р. трьох суддів КСУ – Валерія Пшеничного, Сюзанни Станик і Володимира Іваценка. Президентіві пригадали і «невиправдані витрати», наприклад, будівництво пам'ятника жертвам Голодомору в Києві.

Коментуючи активність БЮТ у питанні імпічменту, спікер парламенту Володимир Литвин попередив про неможливість реалізації цієї процедури через відсутність достатньої законодавчої бази. Проте лідер Партії регіонів Віктор Янукович також не проти дострокових виборів президента. Але він вважає, що процедуру імпічменту треба починати після позачергових парламентських виборів і зміни уряду. Приводів для зміни уряду, на погляд Яну-

ковича, сьогодні предостатньо. Наприклад, незадоволеність шахтарів економічною програмою Тимошенко. У зв'язку з цим лідер ПР обіцяє миттєву реакцію шахтарів, як тільки вони побачать урядовий проект держбюджету на 2009 рік.

Як не сумно, але можливість відновлення партнерських політичних стосунків між Ющенком і Тимошенко сьогодні не розглядає жоден політичний експерт. Тобто у країні, вважають аналітики, фактично почалася президентська кампанія. Економічна криза в цих умовах, точніше, боротьба з нею, сама собою відходить на другий план. Подібна зневага до своїх виборців і їх проблем може привести до того, що конфлікт Ющенко – Тимошенко через деякий час стане суперечкою вчорашніх лідерів країни.

ПІСЛЯМОВА

Ця книга виникла зовсім несподівано. Сталося велике горе, і його тягар розтрощив би мене, якби не близькі люди, колеги по роботі та студенти. Кожен з них по-своєму намагався підтримати мене і щонайменше частково перемкнути мою увагу до навколишнього життя. Таким чином, одного разу колеги-політологи надали мені ідею написати щось на кшталт навчального посібника до курсу, який я розробив за ініціативою завідувача кафедри доктора історичних наук, професора А. І. Колісніченка. Тривалі дружні бесіди та психологічна підтримка викладачів кафедри політичних наук Чорноморського державного університету ім. Петра Могили – В. Д. Броннікова, М. С. Іванова та Н. М. Колесніченко укріпили мене в бажанні здійснити їх пропозицію. Обмін думками та поради колег, доброзичлива атмосфера, що панує у колективі, – все це благотворно вплинуло на творчий процес. Я дуже вдячний викладачам та працівникам нашої кафедри за це.

Серед колег, які теж заслуговують подяки, позначу авторів багатьох праць з окремих напрямів прихованої політики. Так чи інакше торкаючись обраної проблематики, вони допомогли мені створити цілісне уявлення і роздивитися специфічні деталі теми.

Я не спроможний перерахувати усіх колишніх та нинішніх студентів факультету політичних наук, які зробили посильний внесок у підготовку та набір тексту рукопису, але маю принаймні вдячно вказати прізвища тих, чия доля виявилася найбільш вагомою: Л. Громико, Л. Жабчик, А. Іовчева, Ю. Миронов, В. Литвиненко, Т. Настич (Лушагіна), Г. Таранько, А. Ткаченко, І. Фатянова, І. Ціюнайтіте, Н. Шевчук, А. Штевіна. Питання інформаційно-комп'ютерного забезпечення моєї роботи терпляче розв'язувала Ю. Баканова, завдяки чому на практичних заняттях є можливість використовувати відповідні документальні відеофільми. Викладач нашого університету В. М. Панкратова «виловила» більшу частину помилок, випадків неправильного перекладу та хибні слововживання, чим значно покращила якість початкового рукопису. Його останній варіант перечитали професори А. І. Колісніченко та М. С. Іванов, їм добре відомо, як я ціную їхні поради.

Особливо хочу подякувати моїй дружині Марині за її неоціненну допомогу. Найголовніша її підтримка виявилася у щирому поділі тягаря втрати моєї донечки, яку вона любила як рідну. Дружина всіляко намагалася за-

спокоїти мене, відновити душевну рівновагу, повернути віру у свої сили та звільняючи від багатьох побутових проблем, надати час, необхідний для праці над рукописом. Якби не любов та підтримка моєї дружини, де б мені ще отримати енергію та бажання займатися такою складною та серйозною працею, як робота над книгою.

Я також дуже вдячний моїм батькам – Лідії Михайлівні та Євгену Івановичу, яких, на жаль, вже нема серед нас. Саме вони заклали в мене любов до знань та основи творчого мислення, які дозволили стати науковцем і написати цей твір. Переконали, що батьки були б задоволені тим, що вийшло.

Втім, якби не ви, мої читачі, я б не узявся за цю книгу взагалі: не було б вас – для кого б я її створював.

Цей навчальний посібник було досить важко писати, бо події у країні та світі змушували весь час переглядати та оновлювати матеріал, що використовувався. Тому автор просить ставитись до книги не як до чогось остаточного, а як до певного етапу в розробці та удосконаленні складної, цікавої, але поки що нової для нас науки – політичної латентології.

Все, що написано в цій книзі, – правда. Проте це – не вся правда, оскільки всієї правди про латентну політику не знає ніхто.

Ось, нарешті, й останній рядок цієї книги. Nothing left to say but thank you.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
Частина I. ЛАТЕНТНА ПОЛІТИКА ТА ПОЛІТИЧНА ЛАТЕНТОЛОГІЯ	7
Розділ 1. Латентна політика як соціальний феномен	7
Питання і завдання для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу.....	31
Література.....	31
Додатковий матеріал для поглибленого вивчення теми та окремих її питань	
Інтриги глибокої давнини (Переклад з рос.: Черняк Е. Б. <i>Интриги старины глубокой.</i> – М., 2003. – С. 5–49)	32
Латентні напрямки економічної політики: світовий і український контекст	47
Тактика без стратегії	50
(Переклад з рос.: Василенко В. <i>Тактика без стратегии: Во что верят наши папуасы...</i> // «2000». – 2009. – №16)	
Громадянське суспільство: міфи й реальність	54
(Литвин В. <i>Громадянське суспільство: міфи й реальність</i> // Дзеркало тижня. – 2002. – №3)	
Українське свято американської демократії	60
(Переклад з рос.: Берест Л. <i>Украинское торжество американской демократии</i> // «2000». – 2005. – №2)	
Розділ 2. Політична латентологія – наука про приховану політику	63
Питання і завдання для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу.....	88
Література.....	88
Додатковий матеріал для поглибленого вивчення теми та окремих її питань	
Парадигми змови	90
(Переклад з рос.: Дугин А. <i>Парадигмы заговора (Введение в конспирологию).</i> – М., 2005. – С. 4–7)	
Книга як джерело дезінформації	95
(Переклад з рос.: Графов А. <i>Книга как источник дезинформации</i> // В мире спецслужб. – 2004. – №6. – С. 57–63)	
Парламентаризм – велика брехня нашого часу	108
(Сенченко М. <i>Парламентаризм – велика брехня нашого часу</i> // Персонал. – 2006. – №2)	

Частина II. ПОЛІТИЧНА РОЗВІДКА	120
Розділ 3. Природа, принципи та структура політичної розвідки. Розвідувальні служби країн світу	120
Питання і завдання для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу.....	148
Література.....	148
Додатковий матеріал для поглибленого вивчення теми та окремих її питань	
Таємна поліція	149
<i>(Переклад з рос.: Арендт Х. Тайная полиция // Новое время. – 1992. – №6. – С. 57–59)</i>	
Основні положення законів «Про розвідувальні органи України», «Про Службу безпеки України», «Про Службу зовнішньої розвідки України»	155
Про розвідувальні органи України.....	155
Про Службу безпеки України.....	157
Про Службу зовнішньої розвідки України	161
Україна: про що писали газети.....	162
<i>(Переклад з рос.: Украина: о чем писали газеты // Энциклопедия спецслужб / Автор-сост. К. Дегтярев. – М., 2008. – С. 264–291)</i>	
Розділ 4. Політична розвідка як діяльність, наука та мистецтво. Види розвідки	175
Питання і завдання для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу.....	202
Література.....	202
Додатковий матеріал для поглибленого вивчення теми та окремих її питань	
Інформаційно-аналітична робота: обробка матеріалів засобів масової інформації.....	203
<i>(Переклад з рос.: Доронин А. И. Разведывательное и контрразведывательное обеспечение финансово-хозяйственной деятельности предприятия. – Тула, 2000. – Гл. 6)</i>	
Розділ 5. Особистість розвідника та мотивація його діяльності	212
Питання і завдання для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу.....	236
Література.....	236
Додатковий матеріал для поглибленого вивчення теми та окремих її питань	
Люди, які працюють у розвідці	237
<i>(Переклад з рос.: Даллес А. Искусство разведки. – М., 1992. – Гл. 13)</i>	
За сьома печатками.....	247
<i>(Переклад з рос.: Гераскин Б. За семью печатями (Записки военного контрразведчика). – М., 2000. – Гл. 6)</i>	
Тест-анкета кандидата на роботу в контррозвідку	252
<i>(Переклад з рос.: Землянов В. М. Своя контрразведка: Практическое пособие. – Мн., 2002. – С. 262–266)</i>	

Психологія зрадництва, психологія проти зрадництва.....	256
<i>(Переклад з рос.: Павлов В. Управление «С».</i>	
<i>Во главе нелегальной разведки. – М., 2006. – С. 422–445)</i>	
Розділ 6. Історичний досвід політичної розвідки, контррозвідки та політичного розшуку	266
Питання і завдання для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу.....	293
Література.....	294
Додатковий матеріал для поглибленого вивчення теми та окремих її питань	
Спеціальні служби Його Ясновельможності.....	295
<i>(Переклад з рос.: Веденеев Д. В. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. – К., 2008. – С. 5–29)</i>	
«Український фронт» радянської розвідки (1920–1940-ві роки)	303
<i>(Переклад з рос.: Веденеев Д. В. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. – К., 2008. – С. 56–88)</i>	
Частина III. ВІД РОЗВІДКИ ТА АНАЛІЗУ – ДО СПЕЦОПЕРАЦІЙ.....	322
Розділ 7. Силіві спецоперації у латентній політиці.....	323
Питання і завдання для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу.....	346
Література.....	346
Додатковий матеріал для поглибленого вивчення теми та окремих її питань	
«Ніч довгих ножів»	347
<i>(Переклад з рос.: 100 великих заговоров и переворотов / Автор-сост. И. А. Мусский. – М., 2002. – С. 320–323)</i>	
Вбивство Євгена Коновальця.....	350
<i>(Переклад з рос.: Дамаскин И. А. 100 великих операций спецслужб. – М., 2003. – С. 163–166)</i>	
Страшна помста	352
<i>(Переклад з рос.: Веденеев Д. В. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. – К., 2008. – С. 380–385)</i>	
Відплата без терміну давності	354
<i>(Переклад з рос.: Веденеев Д. В. Украинский фронт в войнах спецслужб: Исторические очерки. – К., 2008. – С. 325–326)</i>	
Ті, що потрапили під розстріл.....	355
<i>(Переклад з рос.: Тайны советской эпохи / Автор-сост. Н. Н. Непомнящий. – М., 2006. – С. 258–281)</i>	
Хто вбив генерала Торріхоса	363
<i>(Переклад з рос.: Демкин С. И. Великие тайны спецслужб XX века. – М., 2002. – С. 409–419)</i>	
Розділ 8. Інформаційні війни та спецоперації.....	365
Питання і завдання для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу.....	391
Література.....	391

Додатковий матеріал для поглибленого вивчення теми та окремих її питань	
Три шкури з Батьківщини	392
<i>(Переклад з рос.: Корнилов В. Три шкуры с Родины // «2000». – 2009. – №12)</i>	
Обійдемося без маніпуляцій?	401
<i>(Переклад з рос.: Токарев В. Обойдемся без манипуляций? // «2000». – 2008. – №47)</i>	
Поліщук В.В. Погляд з Канади	404
<i>Відкритий лист історику, професору Станіславу Кульчицькому (до відома Прем'єр-міністра України і депутатам Верховної Ради України) // ОУН-УПА. Правдивая история. – К., 2006. – С. 25–35.</i>	
«Історик» із зарплатою президента	414
<i>(Переклад з рос.: Лозунько С. «Историк» на зарплате президента: калейдоскоп сенсаций // «2000». – 2009. – №12)</i>	
Щодо користі пам'яті та вдячності	418
<i>(Переклад з рос.: Табачник Д. О. О пользе памяти и благодарности // «2000». – 2009. – №16)</i>	
Розділ 9. Психологічні війни та спецоперації	424
Питання і завдання для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу	455
Література	455
Додатковий матеріал для поглибленого вивчення теми та окремих її питань	
Війна в Перській затоці	456
<i>(Переклад з рос.: Крысько В. Г. Секреты психологической войны. – Мн., 1999. – С. 423–439)</i>	
Інстинкт «оранжевого» натовпу	464
<i>(Переклад з рос.: Камышникова В. Инстинкт «оранжевой» толпы // «2000». – 2006. – №13)</i>	
Більшість українців проти	467
<i>(Переклад з рос.: Макогон С. Большинство украинцев против // «2000». – 2007. – №4)</i>	
Коли воскресне Україна?	469
<i>(Яровий О. Коли воскресне Украина? // «2000». – 2008. – №21)</i>	
Міфи історії: бій під Крутами	480
<i>(Переклад з рос.: Лобанов О. Мифы истории: бой под Крутами // «Я». – 2007. – №5)</i>	

**Частина IV. ПРИХОВАНА МІЖНАРОДНА
ПОЛІТИКА ТА КОНФІДЕНЦІЙНИЙ
ПАРТІЙНИЙ МЕНЕДЖМЕНТ**

Розділ 10. Таємна дипломатія та латентні структури світової політики	486
Питання і завдання для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу	514
Література	514

Додатковий матеріал для поглибленого вивчення теми та окремих її питань	
Передмова до книги.....	515
<i>Сенченко М. І. Латентні структури світової політики: нарис з конспірології. – К., 2003. – С. 3–7.</i>	
«Тотальна» дипломатія атлантистів	519
<i>(Переклад з рос.: Табачник Д. В. «Утиный суп» по-українски: Беседи з українським політикумом: діалоги з глухими. – Харків, 2008. – С. 357–376)</i>	
Українське свято американської демократії	527
<i>(Переклад з рос.: Берест Л. Украинское торжество американской демократии // «2000». – 2005. – №2)</i>	
План зовнішнього управління Україною	532
<i>(Переклад з рос.: Корнилов В. План внешнего управления Украиной // «2000». – 2009. – №17)</i>	
Розділ 11. Конфіденційний менеджмент	542
Питання і завдання для самоперевірки та контролю засвоєння матеріалу.....	565
Література.....	566
Додатковий матеріал для поглибленого вивчення теми та окремих її питань	
Закулісся	567
<i>(Переклад з рос.: Волга В. А. Закулисы: Беседы с журналистом Иваном Бессмертным. – К., 2007. – С. 194–274)</i>	
Таємниця обрання спікером Литвина	575
<i>(Переклад з рос.: Лешенко С., Найем М. Тайна избрания спикером Литвина // «Я». – 2008. – №50)</i>	
Ющенко і Тимошенко: хто кого з'їсть?	580
<i>(Переклад з рос.: Лобанов О. Ющенко и Тимошенко: кто кого съест? // «Я». – 2008. – №52)</i>	
ПІСЛЯМОВА	585

Навчальне видання

КУРІЛЛО
Вадим Євгенович

ЛАТЕНТНА ПОЛІТИКА

ПОТАЙНІ НАПРЯМИ
ПОЛІТИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Навчальний посібник

*Головний редактор В. Кобзар
Технічний редактор О. Шатун*

*Підп. до друку 30.09.2009. Формат 70x100¹/₁₆. Папір офсет.
Гарнітура “Петербурґ”. Друк офсет. Ум. друк. арк. 47,79.
Обл.-вид. арк. 38,86. Тираж 1000 пр. Зам. № 534-005.*

Видавець і виготовлювач
Товариство з обмеженою відповідальністю “Фірма “Іліон”.
54001, м. Миколаїв, вул. Садова, 1.
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи
ДК № 1506 від 25.09.2003 р.